

TÀRRACO 99

ARQUEOLOGIA
D'UNA CAPITAL
PROVINCIAL ROMANA

UNIVERSITAT

ROVIRA I VIRGILI

Tarragona 15, 16 i 17 d'abril de 1999

DOCUMENTS D'ARQUEOLOGIA CLASSICA

3

TÀRRACO 99

ARQUEOLOGIA D'UNA CAPITAL PROVINCIAL ROMANA

Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999

Actes de les Jornades d'arqueologia sobre intervencions a la ciutat antiga i al seu territori (1993-1999), organitzades pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, el Museu d'Història de Tarragona i l'Institut d'Arqueologia i Estudis del Món Antic de la Universitat Rovira i Virgili, amb la col·laboració de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense.

Edició a cura de Joaquín Ruiz de Arbulo
Grup de Recerca "Seminari de Topografia Antiga"
UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

3

DOCUMENTS D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
TARRAGONA, 2000

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Ajuntament de
TARRAGONA

MUSEU D'HISTÒRIA
DE TARRAGONA

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura
Museu Nacional Arqueològic
de Tarragona

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura
Direcció General del Patrimoni Cultural
Servei d'Arqueologia

Amb el suport de:
Consell Comarcal del Tarragonès, Diputació de Tarragona, Servei de Cultura,
Serveis Territorials de Cultura de la Generalitat de Catalunya

© dels textos, els respectius autors

Primera edició: novembre del 2000

Disseny maqueta i cobertes: Josep Salvadó Monseny
Realització gràfica: Josep Salvadó Monseny
Jaume Llambrich Brull

Correcció del text: Jaume Massó
Escanejat d'imatges: Tàctil · Tarragona
Impressió: Impresplà, S.L., Mollerussa
Relligat: Enquadernacions Fontanet · Lleida
Direcció editorial: Joan López Enseñat

Edicions El Mèdol
Cartagena 15 A
43004 Tarragona

Dipòsit legal: T-1664/2000
ISBN: 84-95559-11-0

PRESENTACIÓ

Els ciutadans de Tarragona estem acostumats a les troballes arqueològiques. Les noves obres al casc urbà han d'ésser precedides obligatòriament per seguiments i excavacions arqueològiques que documentin les restes existents, tenint en ocasions una important repercussió en el procés de transformació de la ciutat. Uns descobriments sobre els que ha de decidir-se, en funció de la seva importància o singularitat, si poden ser documentats i eliminats, integrats a les noves construccions amb fórmules diverses o bé íntegrament preservats, paralitzant les obres previstes i recorrent a l'expropiació.

Davant d'aquesta problemàtica, l'Arqueologia urbana sembla, doncs, un problema que afecta únicament als promotors, que veuen en les restes un problema afegit i no previst als seus projectes, als arqueòlegs, que els excaven i documenten de manera pacient i rigorosa, i, en última instància, als tècnics autonòmics i locals, que han d'informar i decidir sobre la seva conservació o eliminació. Malgrat la importància i intensitat d'aquests treballs durant els darrers anys, el cert és que la comunitat científica i en general la ciutadania no disposen de referències precises sobre les troballes realitzades, les seves característiques i la seva importància. I, no obstant, aquesta documentació arqueològica representa la principal font de coneixement sobre l'origen de la nostra ciutat i la seva esplendor arquitectònica com a colònia romana i capital de la província Hispània citerior. La seva acurada documentació, anàlisi i publicació hauria d'ésser, per tant, una tasca del tot prioritària.

L'any 1993, amb motiu de la realització a Tarragona del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (*La ciutat en el món romà. Actes del XIV CIAC*, 2 vols., Tarragona 1994), es van presentar diverses comunicacions sobre els treballs d'arqueologia urbana tarraconense que s'estaven portant a terme en aquell moment. Set anys després, el notable increment del nombre d'intervencions i la gran importància adquirida per algunes d'elles, ja sigui per la seva envergadura, per la seva llarga durada o per la importància de les troballes, feia imprescindible disposar d'un nou balanç científic de la situació.

Per a l'Ajuntament de Tarragona és una satisfacció que aquest balanç hagi estat coordinat per una comissió de la que han pres part representats de les distintes institucions implicades en l'estudi i conservació del patrimoni arqueològic de la nostra ciutat: Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Museu d'Història de Tarragona i la Universitat Rovira i Virgili, amb el recolzament de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense.

Esperem que tant l'investigador com el lector interessats trobin en aquest volum que recull les actes de la reunió una descripció succinta però rigorosa de tantes i tantes novetats sobre la ciutat antiga i el seu territori. Com a tinent d'alcalde de Patrimoni vull agrair, per últim, el treball de la comissió organitzadora integrada per J. V. M. Arbeloa, J. M. Carreté, M. Genera, R. Mar, M. T. Miró, J. Ruiz de Arbulo (editor d'aquest volum) i R. Ten. Esperem que el treball engegat sigui tan sols l'inici d'un nou model de col·laboració entre els arqueòlegs professionals, responsables dels treballs d'excavació, i els professors, conservadors, tècnics i investigadors integrats a les distintes institucions públiques. Al treball de tots ells recau la responsabilitat, i també el mèrit, de poder conèixer i valorar en la seva justa mesura la importància del nostre patrimoni arqueològic.

M. Mercè Martorell
Tinent d'alcalde de Patrimoni
Ajuntament de Tarragona

INTRODUCCIÓ

A tota Europa occidental, les intervencions sobre el patrimoni arqueològic són cada vegada menys un assumpte dels investigadors per a implicar a polítics, tècnics de l'administració, promotors privats i professionals liberals organitzats com empreses d'arqueologia. Prospeccions i excavacions arqueològiques, finançades tradicionalment amb fons públics i realitzades fins els inicis dels anys 80 per un petit col·lectiu d'investigadors integrats a Universitats i Museus, han passat a realitzar-se, pràcticament en la seva majoria, sota les premisses de la denominada arqueologia d'urgència o d'intervenció: l'actuació prioritària de prospecció, seguiment i excavació en aquells jaciments amenaçats de destrucció per la intensa activitat constructora a les ciutats històriques, i en general, per tot el territori. Unes actuacions en bona part "privatitzades", és a dir, de costos assumits pels promotors dels projectes arquitectònics o urbanístics que les generen i encomanades a un nou col·lectiu empresarial d'arqueòlegs professionals.

Si fa set anys, amb la nova Llei del Patrimoni Cultural Català (9/1993), Catalunya es dotava finalment d'un marc legislatiu de referència per a protegir, conservar, investigar i difondre el seu patrimoni cultural, hauríem, no obstant, de reconèixer que l'apartat que ha contemplat una evolució menys positiva durant els darrers anys ha estat el referent a la investigació d'aquest patrimoni. A la forta limitació dels projectes d'investigació per falta de finançament específic, hem d'afegir el greu i principal problema de la nostra incapacitat com a col·lectiu professional per assumir científicament els resultats de les nombroses noves intervencions. És cert que el procediment administratiu de la concessió de permisos d'excavació regula de forma suficient l'entrega a l'Administració dels preceptius informes i memòries, juntament amb els inventaris de materials apareguts, i assegura la seva custòdia al Museu corresponent. No obstant això, cap mecanisme s'ha previst per a la difusió i publicació científica d'aquests treballs. I sense la publicació de noves dades, la ciència no pot avançar.

Conscients de la situació, aquest volum és el resultat d'una primera iniciativa de les diferents administracions públiques implicades en la protecció del patrimoni arqueològic de Tarragona per a conèixer, debatre i publicar les importantíssimes novetats assolides durant els darrers anys a la investigació arqueològica de la Tarragona romana, englobant en ella tant la ciutat com el seu *territorium* circumdant. S'ha continuat, d'alguna manera, una iniciativa posada ja en marxa els darrers anys en diverses comunitats autònomes i que a les comarques de Girona es va repetint amb excel·lents resultats durant els darrers sis anys: la presentació anual de les novetats a tot el col·lectiu professional d'investigadors, invitant als responsables de les excavacions realitzades a presentar de forma sintètica les dades obtingudes en les darreres campanyes.

La reunió, denominada *Tàrraco 1999. Jornades d'arqueologia sobre intervencions a la ciutat antiga i al seu territori (1993-1999)*, es va celebrar a Tarragona els dies 15, 16 i 17 d'abril de 1999, amb sessions realitzades a la Casa de Cultura de la Generalitat, el saló d'actes del MNAT i el paranimf de la URV. En coordinació amb les Jornades, es va inaugurar també al MNAT, l'exposició "Recuperant la nostra història: divuit anys d'intervencions arqueològiques (1981-1999)", organitzada pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

La comissió organitzadora de la reunió ha estat integrada per J. V. M. Arbeloa, arqueòleg territorial de Tortosa, J. M. Carreté, director del MNAT (fins a l'octubre de 1999), M. Genera, cap de secció del Servei d'Arqueologia de la Generalitat, R. Mar, professor d'Arqueologia de la URV i assessor de l'alcaldia de Tarragona per a temes de patrimoni històric, M. Miró, arqueòloga territorial de Tarragona, J. Ruiz de Arbulo, professor d'Arqueologia de la URV (fins al setembre de 2000) i R. Ten, cap del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

La reunió no pretenia analitzar de forma pormenoritzada la totalitat dels treballs realitzats durant els darrers anys, sinó disposar d'un marc global de referència amb presentacions sintètiques de les principals intervencions realitzades. Es va sol·licitar, doncs, la col·laboració de les diferents empreses d'arqueologia, encarregant-se ponències i rebent-se igualment comunicacions que són ara presentades en aquest volum d'actes. S'ha escollit com a fil conductor un criteri topogràfic: el fòrum de la província, el circ, el fòrum de la colònia i el seu entorn, el teatre i la façana portuària, l'espai suburbà des de la doble vessant funerària i d'hàbitat, i per últim, el territori des de la perspectiva de les infraestructures, la residència i la producció. També s'han realitzat sengles balanços dels treballs realitzats els darrers anys des del punt de vista del Servei d'Arqueologia i s'han presentat els nous projectes museogràfics i els programes de gestió del patrimoni arqueològic urbà.

El secretariat de la reunió ha estat assumida per la URV i coordinada des de l'Institut d'Arqueologia per J. Ruiz de Arbulo amb la col·laboració de N. Ruiz i un grup d'estudiants del Graduat Superior d'Arqueologia: M. Aguiló, R. Ciprés, M. Ciuraneta, X. Cortés, I. Fiz, S. Martorell i I. Serres que es van ocupar del recolzament audiovisual durant les sessions i d'atendre amb eficàcia a participants i públic. De la bona marxa de la reunió en dóna testimoni la xifra de 142 persones inscrites.

El grup de recerca de la URV "Seminari de Topografia Antiga" ha actuat com a editor de les presents Actes que han comptat amb el recolzament econòmic de diverses Institucions. Que totes elles tinguin constància del nostre agraïment. Però sobretot aquest agraïment va dedicat als autors dels diferents treballs, acostumats a desenvolupar la seva feina sempre en condicions difícils.

Joaquin Ruiz de Arbulo

ÍNDIX

<i>Intervencions arqueològiques a la ciutat de Tàrraco 1993-1999, un balanç</i> Ramon Ten, M. Teresa Miró	9
--	---

PART I. TÀRRACO. EL FÒRUM PROVINCIAL I EL CIRC

<i>Intervenciones del Servei Arqueològic de la URV en el sector oeste de la plaza de representación del foro provincial de Tárraco</i> Isabel Peña.....	17
--	----

<i>La plaza de representación de Tárraco: intervenciones arqueológicas en la plaza del Forum y la calle d'En Compte</i> César Augusto Pociña, Josep Anton Remolà	27
---	----

<i>Excavacions a l'àrea del fòrum provincial: plaça del Rei núm. 4 i Casa-Museu Castellarnau</i> Albert Vilaseca, Jordi Diloli.....	47
--	----

<i>El circ romà de Tarragona. Qüestions arquitectòniques i de funcionament</i> Lluís Piñol.....	53
--	----

<i>Excavacions arqueològiques a la plaça de la Font de Tarragona</i> Diversos autors	61
---	----

PART II. TÀRRACO. EL FÒRUM DE LA COLÒNIA I LA FAÇANA PORTUÀRIA

<i>L'assentament ibèric de Tarragona. L'excavació de Manuel Berges al carrer dels Caputxins l'any 1978</i> David Asensio, Mireia Ciuraneta, Sagrari Martorell, Pedro Otiña	71
---	----

<i>L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del fòrum de la ciutat</i> Josep Maria Macias.....	83
---	----

<i>Excavacions arqueològiques en el solar núm. 36 del carrer del Gasòmetre</i> Moisés Díaz, Josep Maria Macias	107
---	-----

<i>Les termes públiques de Tarragona: excavacions en el carrer de Sant Miquel, núm. 33. Estudi preliminar</i> Moisés Diaz, Montserrat Garcia, Josep Maria Macias	111
---	-----

PART III. L'ESPAI SUBURBÀ

<i>L'hàbitat suburbà portuari de l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I - Tabacalera)</i> Maria Adserias, César Augusto Pociña, Josep Anton Remolà	137
--	-----

<i>Dues necròpolis del segle V d. n. e. a Tarragona: excavacions al carrer de Prat de la Riba i al Mas Rimbau</i> David Bea, Albert Vilaseca.....	155
--	-----

<i>Noves intervencions a les necròpolis tardoantigues del marge esquerre del riu Francolí</i> Montserrat Garcia, Josep Anton Remolà.....	165
---	-----

<i>Intervenció arqueològica al camí de la Platja dels Cossis (Tarragona)</i> Joan Menchon.....	181
---	-----

<i>Excavacions al solar del Parc Central</i> Jordi López.....	191
--	-----

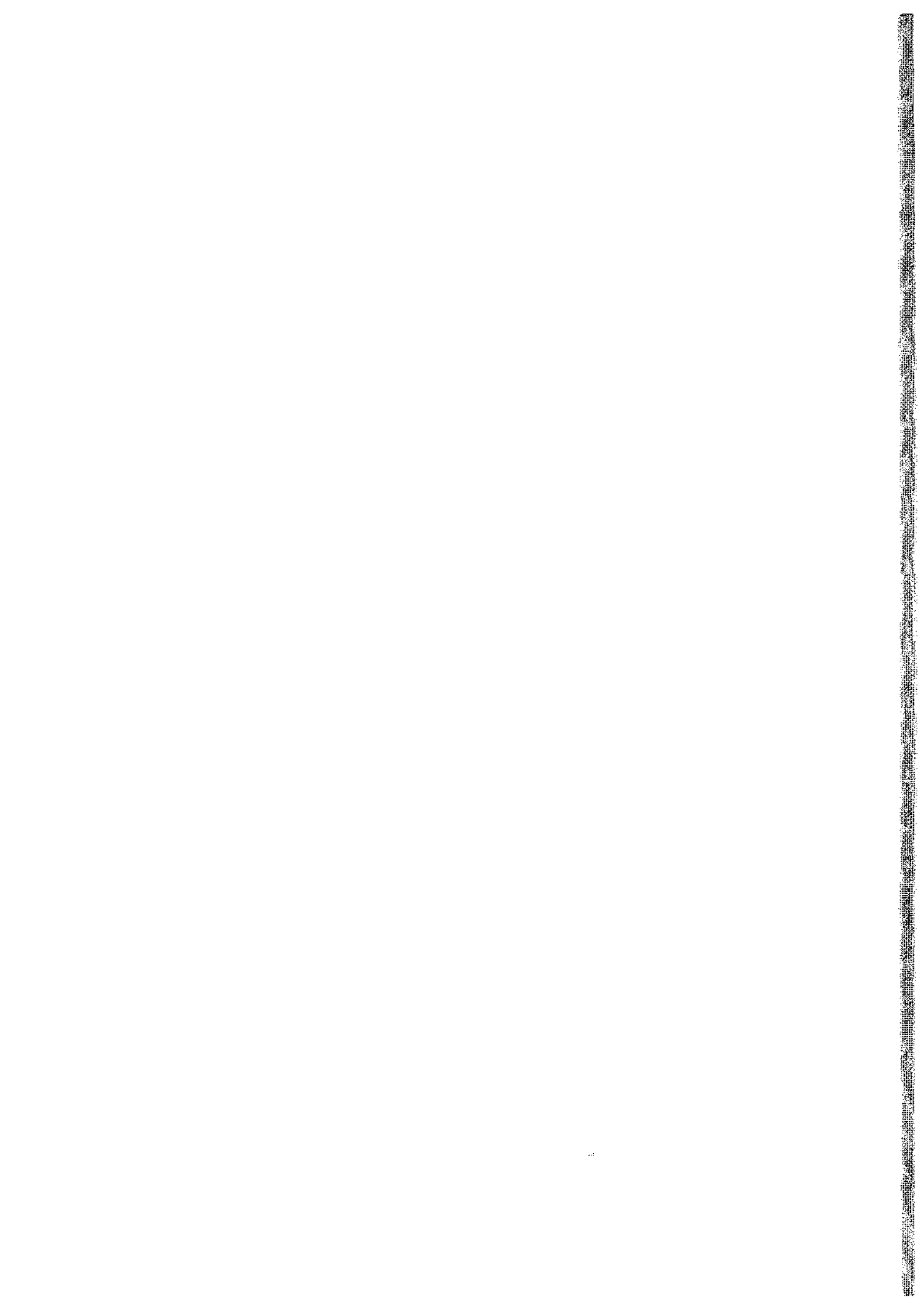

PART IV. EL TERRITORI. INFRAESTRUCTURES, PRODUCCIÓ I RESIDÈNCIA

<i>La vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc, Conca de Barberà)</i> Maria Adserias, Jordi Morer de Llorens, Antoni Rigo	199
<i>La vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès)</i> Josep Maria Macias	207
<i>Excavació de noves estructures a la vil·la romana de Paret Delgada (la Selva del Camp, Baix Camp)</i> Andreu Ollé i Josep Vallverdú	223
<i>La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)</i> Montserrat Garcia i Josep M. Puche	231
<i>Excavació arqueològica a la vil·la romana del Mas d'en Gras</i> Eduard Sánchez	243
<i>La villa de El Vilarenc (Calafell, Tarragona): arquitectura y organización espacial de un fundus del territorio de Tarraco</i> Victor Revilla	257
<i>El centre de producció ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)</i> Albert Vilaseca, Pilar Adiego	275

PART V. GESTIÓ I RECUPERACIÓ DEL PATRIMONI

<i>El Pla Arqueològic de Tarragona I. La Base de dades</i> Angel Rifà	287
<i>El projecte de recuperació de Centelles (Constantí)</i> Jaume Massó	291
<i>El projecte de musealització de la Necròpolis Paleocristiana</i> Pilar Sada	295

INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES A LA CIUTAT DE TÀRRACO 1993-1999, UN BALANÇ

RAMON TEN I CARNÉ
M. TERESA MIRÓ I ALAIX

Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya

Introducció

La recerca arqueològica a Tarragona en aquests darrers cinc anys ha proporcionat una sèrie de resultats molt positius, tant pel que fa al coneixement científic de la ciutat antiga com a l'acreciment del patrimoni visitable.

Per tenir una base sòlida que permeti analitzar el que ha estat l'evolució del coneixement del patrimoni arqueològic de Tarragona en aquests darrers anys, cal tenir present en primer lloc la forta evolució urbanística que ha sofert la ciutat. A un renovat *boom* de la construcció motivat per la reactivació econòmica d'aquests darrers temps, cal afegir un fort creixement urbanístic, derivat tant de la revisió del Pla General d'Ordenació Urbana de Tarragona com de l'aprovació de diferents plans especials, com el PERI 6 (zona del Gas-Eroski) o el Pla Especial de Reforma Interior Jaume I - Tabacalera (PERI 2), la qual cosa ha generat un nou eixample de la ciutat.

L'augment de l'activitat constructiva s'ha centrat en diverses zones de la ciutat, però sobretot en les noves zones urbanitzables que han sorgit de la revisió del Pla General d'Ordenació Urbana, el qual reordena noves àrees de la ciutat i reconverteix zones que fins fa poc estaven destinades a usos industrials, d'emmagatzematge o agrícoles, en zones urbanitzables.

Aquesta reactivació urbanística, si bé d'una banda planteja nous reptes sobre el tractament del patrimoni arqueològic posat al descobert, de l'altra ha comportat un creixement considerable del nombre d'intervencions arqueològiques, fet que ha redundat en un creixement proporcional sobre el coneixement de la ciutat antiga, que en aquests dies de 1999 és força més elevat del que teníem el 1992, tant pel que fa a dades topogràfiques com cronològiques.

Aquest augment del coneixement l'hem de valorar també en el canvi que ha sofert els darrers anys la metodologia arqueològica en les intervencions d'urgència. Fins al 1993, tot i que també s'havien realitzat diverses excavacions en extensió, la pràctica generalitzada consistia en la realització de sondejos als solars, en els punts que havien de que-

dar afectats pels projectes d'obres, la qual cosa, si bé permetia documentar i protegir el patrimoni arqueològic, en canvi impedia tenir una visió de conjunt del solar excavat i feia que les conclusions, tot i ser molt interessants, tinguessin un aire de provisionalitat en mancar un gran nombre de dades. Ara, cada vegada es tendeix més a fer excavacions en extensió i es redueix l'excavació de sondejos, i això permet obtenir una major informació, fer una anàlisi dels resultats molt més acurada i assolir una interpretació més exacta de les restes arqueològiques localitzades.

Pel que fa al tractament de les restes arqueològiques, cal destacar un canvi qualitatiu en els criteris de la Comissió Territorial del Patrimoni Cultural i del Servei d'Arqueologia, que es pot evidenciar en una tendència a primar l'adequació de grans zones a la visita pública, enlloc de primar únicament la conservació del patrimoni. Si bé durant els primers anys de funcionament de la Generalitat de Catalunya s'havia intentat posar en marxa aquest procés, a partir del qual es van adequar, principalment, alguns locals de la Part Alta, posteriorment va quedar una mica alentit fins que darrerament s'ha reactivat aquesta tendència.

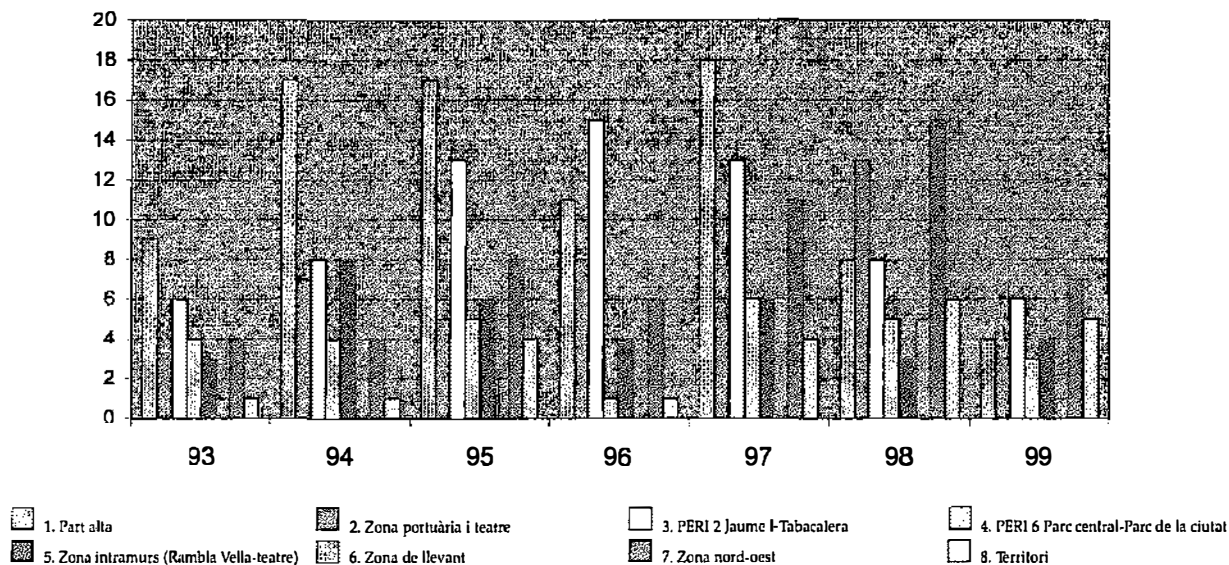
Anàlisi zonal

Entre 1993 i el mes d'abril de 1999 s'han realitzat a la ciutat de Tarragona un total de 351 intervencions arqueològiques, de les quals 255 corresponen a excavacions i delimitacions, 8 a prospeccions, 69 a seguiments d'obres, 15 a adequacions i 4 a documentacions. Per anys, les intervencions s'han distribuït de la manera següent: 31 l'any 1993, 51 el 1994, 58 el 1995, 46 el 1996, 69 el 1997, 63 el 1998 i 33 fins a l'abril de 1999.

Passant a realitzar una anàlisi més detallada de les zones on s'ha actuat arqueològicament des de l'any 1993 cal esmentar principalment vuit grans zones:

1. La Part Alta de la ciutat, on s'ubiquen alguns dels grans edificis públics de la Tàrraco romana com el circ, el fòrum provincial o les muralles. En aquesta zona es poden destacar nombroses intervencions (84) motivades per diferents tipus d'actuacions.

Intervencions arqueològiques a Tarragona distribuïdes per àrees

1.1 D'una banda, el conveni entre la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Tarragona per a la urbanització de la Part Alta ha comportat la instal·lació de nous serveis a nombrosos carrers i la seva repavimentació. El seguiment d'aquests treballs i les intervencions arqueològiques que se n'han derivat han permès adquirir uns nous coneixements sobre el conjunt del fòrum provincial i el circ, que permetran una revisió de les dades que teníem fins ara i ajudaran a que cada vegada tinguem una documentació més àmplia sobre aquests conjunts. Aquest conveni, a més, ha proposat un tipus de pavimentació que reproduïx les línies dels edificis antics amb diferents tipus de pedres. Com a obra pública derivada de projectes d'urbanització, però fora de conveni, també cal esmentar l'execució de l'aparcament de la plaça de la Font, que permeté una excavació en extensió de la plaça i la recuperació d'importants dades sobre l'ocupació de la zona abans de la construcció del circ romà. L'altra gran obra pública que ha comportat intervencions sobre el patrimoni ha estat l'inici de la rehabilitació de Ca l'Agapito per la Universitat Rovira i Virgili, que ha aportat important documentació sobre el fòrum provincial.

1.2 Dues altres grans intervencions han estat les de la baixada de la Pescateria i la plaça dels Sedassos, encaminades a la recuperació de dos sectors del circ romà. Aquesta actuació municipal ha desenvolupat part del Pla Pilats i ha enderrocat una sèrie d'immobles situats sobre el circ, promovent l'excavació de la zona que serà adequada a la visita pública per poder ensenyar gran part de la capçalera i un bon tros de la graderia septentrional.

1.3 Finalment, s'ha d'esmentar que la revalorització que ha tingut aquests darrers anys la Part Alta de Tarragona ha comportat també la realització de nombroses actuacions privades, tant de rehabilitació de locals i habitatges com de nova construcció. Les intervencions derivades d'aquestes actuacions han proporcionat també una nombrosa informació, tant de dades puntuals sobre els monuments com, sobretot, de l'evolució de la ciutat en època tardoantiga i medieval.

2. Zona portuària i entorn del teatre romà. En aquest punt cal destacar sobre tot la gran reactivació immobiliària de promoció privada. Fins fa pocs anys, aquesta zona es destacava bàsicament per l'existència de nombrosos magatzems, fàbriques de vins i licors i algunes edificacions antigues. El nou planejament urbanístic ha promogut l'edificació d'habitatges amb l'enderrocament d'aquestes petites instal·lacions industrials. Això ha produït nombroses intervencions arqueològiques, que han aportat dades molt interessants sobre zones d'habitat, magatzems portuaris i, sobretot, sobre la urbanització dels voltants del teatre, entre les que cal destacar la localització d'unes termes públiques al carrer de Sant Miquel.

3. PERI 2, Jaume I - Tabacalera. Aquesta zona ha estat urbanitzada a partir de 1993-1994. Fins a l'aprovació del pla especial, l'àrea es caracteritzava per l'existència de grans naus industrials i diverses parcel·les dedicades a l'horticultura, la qual cosa havia preservat de forma considerable les restes arqueològiques. El desenvolupament del PERI comportà l'obertura de nous carrers i la creació de parcel·les destinades a la construcció d'edificis d'habitatges. La

promoció de la zona és principalment privada, atès que la pública se centra únicament en la urbanització dels carrers. L'excavació en extensió de gran part de les parcel·les del PERI ha proporcionat resultats importantíssims, tant a nivell científic com patrimonial, mostrant l'expansió de la ciutat romana en una zona molt àmplia fora muralles i canviant una mica la percepció d'àrea funerària que es tenia d'aquest sector de la ciutat.

4. PERI 6 Zona del Gas - Eroski. La requalificació dels terrenys de Gas Tarraconense per a construir una àrea comercial de gran superfície va comportar l'excavació en extensió d'un conjunt paleocristià (vil·la i basílica) que cal posar en relació amb la veïna Necròpolis. A part d'aquesta intervenció, en la zona propera s'han fet diverses intervencions, promogudes per obres privades, que han permès recuperar informació sobre el sistema viari de Tàrraco i l'ocupació suburbana d'aquest sector.

5. El que en època romana seria la zona intramurs (entre la Rambla Vella i el teatre), ha estat una zona on s'han fet relativament poques intervencions, atès que l'edificació ja està molt consolidada i només de tant en tant es creen solars lliures. Tot i això, les intervencions que s'hi han realitzat ens han forniet informacions sobre l'evolució urbanística de la zona d'hàbitat de Tàrraco i la xarxa viària (excavació de carrers i col·lectors romans). Un dels redescobriments més impactants ha estat la localització d'unes galeries subterrànies a les quals s'accedeix per pous (Gasòmetre, 32), alguns dels quals excavats el segle passat (pou Cartanyà), i que han donat com a element més novedós la troballa d'un pas natural a una cova urbana, un sistema càrstic de sales i galeries amb aigua dolça, que ocupen bona part del subsòl de l'àrea central de Tarragona i que estan essent investigades pel Centre d'Investigacions Espeleològiques de Tarragona.

6. La zona de llevant no ha estat excessivament investigada, tot i que diverses promocions d'edificis privats i, sobretot, la urbanització d'un carrer al camí de la Platja dels Cossis, han proporcionat noves dades sobre l'àrea funerària ja coneguda en aquesta part de la ciutat. Potser el fet més destacat ha estat la localització d'un tram de la Via Augusta.

7. Les intervencions realitzades a la zona nord-oest de la ciutat han proporcionat en la seva major part resultats negatius. La dada més destacada és la localització d'un gran conjunt funerari d'època tardana a la zona del Mas Mallol-Mas Rimbau.

8. En menor mesura, també s'ha actuat en el territori de Tàrraco, en l'àmbit del seu antic terme. Aquestes intervencions han permès obtenir noves dades sobre el poblament rural, així com sobre la xarxa d'abastament d'aigua a la ciutat en època romana.

La motivació de la posada en marxa d'una intervenció arqueològica pot ser deguda a diverses

causes, com ja hem esmentat més amunt: la part més considerable és la derivada de projectes privats de construcció, principalment d'habitatges; en segon lloc, cal considerar els projectes de les diferents administracions encaminats a la recuperació del patrimoni arqueològic, en aquest sentit cal destacar la remodelació de la necròpolis paleocristiana, els projectes de recuperació del circ o les diferents obres d'adequació de jaciments promogudes pel Servei d'Arqueologia, com, per exemple, les escales del fòrum del carrer Major. En darrer lloc hi hauria els projectes d'obra pública com la construcció d'aparcaments, col·lectors o urbanització de carrers.

Apart de les excavacions pròpiament dites, hi ha altres tipus d'intervencions que s'han desenvolupat durant aquest temps i que cal emmarcar en un àmbit legal: en la zona del teatre romà s'ha expropiat un nou solar als carrers de Sant Magí/Cartagena/Nou de Santa Tecla i s'està en tràmits d'adquisició d'un altre al carrer de Sant Miquel. També s'ha treballat en la protecció legal dels monuments com la realització de la delimitació de l'entorn de l'amfiteatre romà, la redefinició de la declaració del circ i la finalització de l'expedient de declaració del teatre romà.

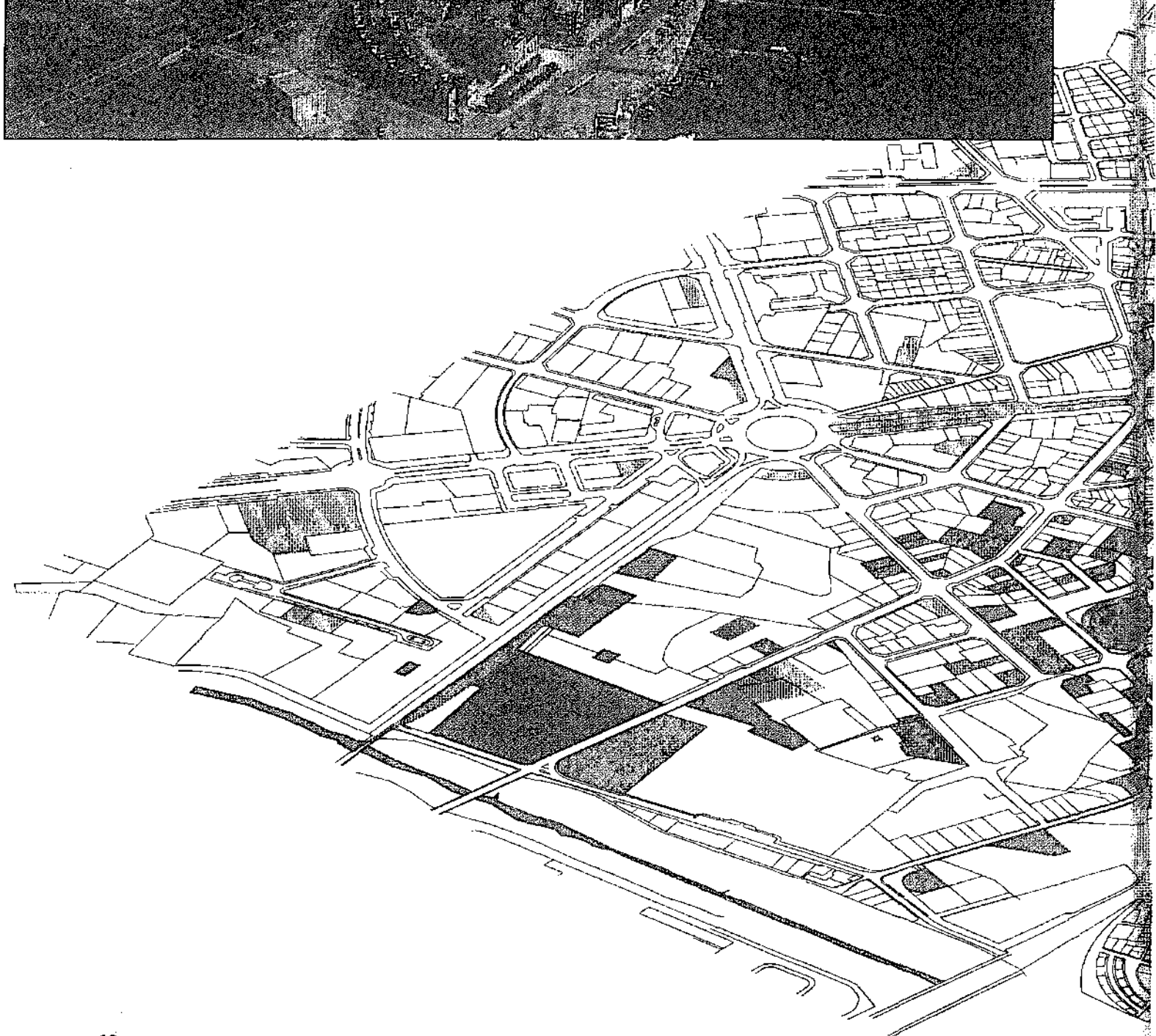
Valoració

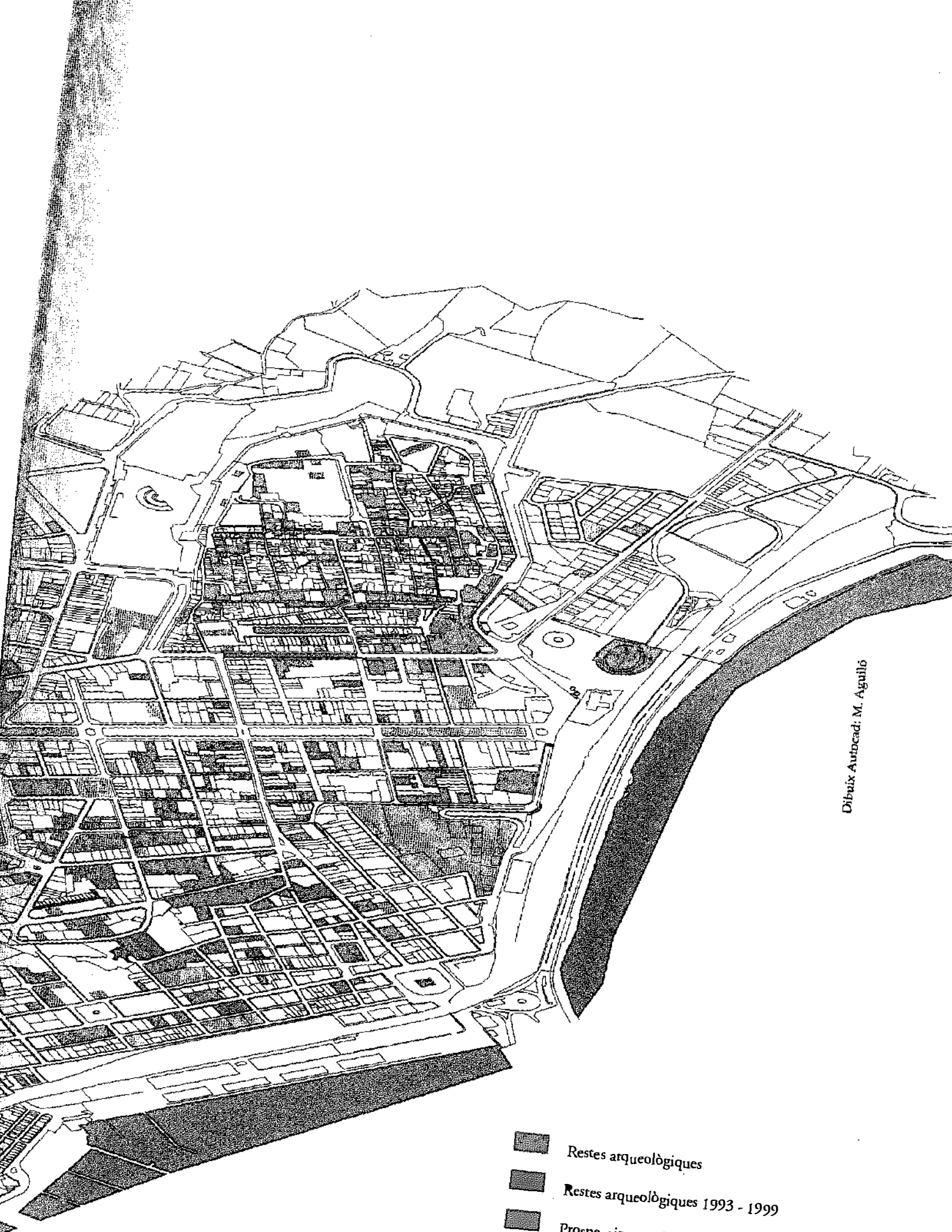
A nivell patrimonial, les intervencions d'aquests cinc anys ens han proporcionat importants nuclis de restes arqueològiques que cal posar en valor i adequar a la visita pública. En aquest sentit, cal destacar que la major part de les zones on els projectes urbanístics de construcció es condicionen a la visita de les restes arqueològiques són, en la seva major part, zones on es podrà explicar part de la ciutat romana que no es podia visitar fins ara, com zones d'habitació o magatzems portuaris, sense descartar altres elements que ja estan musealitzats en altres parts de la ciutat, com àrees de necròpolis o edificis públics (nous sectors del circ, les termes públiques associades al teatre, etc). Com hem dit abans, a part de la protecció de les restes, tant a nivell físic com legal, s'ha cregut convenient incidir en la possibilitat del gaudi del patrimoni arqueològic per part dels ciutadans i disposar de noves zones de la ciutat on, juntament amb les que es podien veure fins ara, es pugui tenir una visió, el més completa possible, del que era Tàrraco i com havia evolucionat.

A nivell científic, també s'ha produït un salt qualitatiu en el coneixement. L'excavació de noves zones com el PERI 2 ha posat al descobert una zona d'ampliació de la ciutat que comportarà una nova interpretació de l'urbanisme i l'evolució de la ciutat. També les intervencions a la zona portuària i a la Part Alta han proporcionat novetats considerables que faran avançar el coneixement científic de Tàrraco.

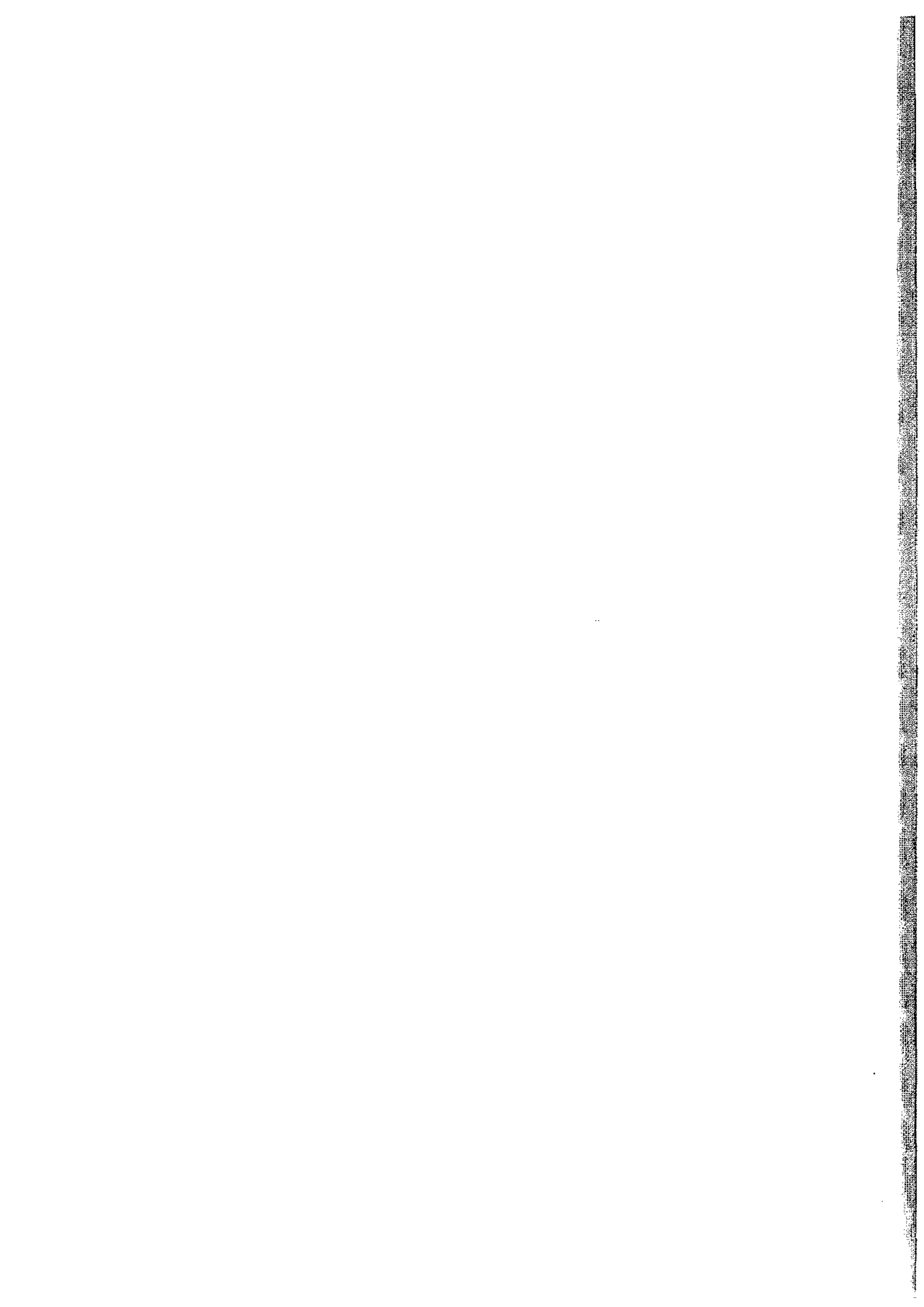
Foto: Joan Alberich

Dibuix Autocad: M. Aguiló

- Restes arqueològiques
- Restes arqueològiques 1993 - 1999
- Prospeccions amb resultat negatiu
- Inexistència de restes arqueològiques

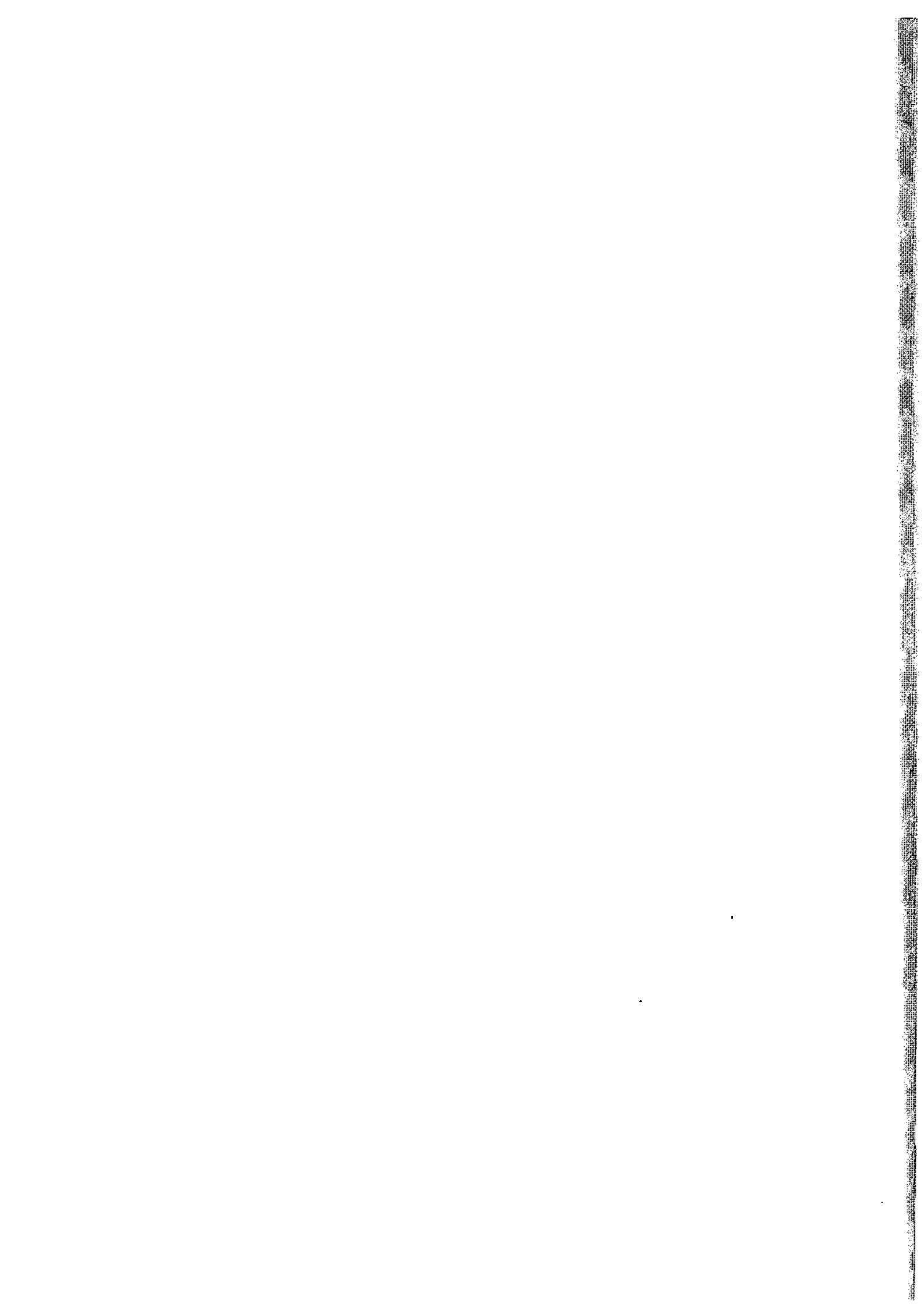

PART I.

TARRACO. EL FÒRUM
PROVINCIAL I EL CIRC

INTERVENCIONES DEL SERVEI ARQUEOLÒGIC DE LA URV EN EL SECTOR OESTE DE LA PLAZA DE REPRESENTACIÓN DEL FORO PROVINCIAL DE TÁRRACO

ISABEL PEÑA RODRÍGUEZ

Servei Arqueològic de la URV

Con este trabajo presentamos los resultados de cuatro intervenciones arqueológicas de cronología romana alto-imperial que afectaron a la llamada plaza de representación del foro provincial de Tàrraco. Tres de estas excavaciones de urgencia fueron realizadas por el Servei Arqueològic de la URV. La primera, realizada en 1994, dirigida por Isabel Peña, se ubicó en la confluencia de las calles de Misser Nogués y de Escrivanies Velles.¹ La segunda que afectó al jardín de la conocida como «Casa Agapito», en la Plaça del Pallol, se llevó a cabo en 1997 y fue co-dirigida junto con Lluís Piñol.² La tercera intervención, se realizó en el edificio de la Antigua Audiencia en la calle de Salines entre finales de 1996 e inicios de 1997 y tuvo también a Lluís Piñol como arqueólogo director.³

La cuarta excavación que comentaremos, realizada con anterioridad a la creación del Servei Arqueològic de la URV, fue dirigida por Manel Güell i Agramunt en 1993, afectando el local nº 44 de la calle Major.⁴

Estas cuatro intervenciones pusieron al descubierto nuevos e importantes datos referentes a una zona de vital importancia dentro de la vida política y social de la antigua ciudad de Tàrraco. Nos estamos refiriendo al llamado foro provincial, escenario de las grandes celebraciones de culto imperial, sede de la asamblea provincial y centro de la vida política de la capital de la Tarraconense en los asuntos concernientes a la administración provincial.

El espacio donde se edificó este monumental complejo arquitectónico fue en la parte más elevada de la ciudad, el mismo lugar donde en el 218 a.C. asentaron el campamento militar o *praesidium* los primeros romanos que llegaron a nuestra costa.

En el siglo I d.C., este espacio se reestructuró en tres terrazas escalonadas, aprovechando la topo-

grafía natural del terreno, para levantar las grandes construcciones del foro provincial y del circo. La cronología de esta reedificación ha de situarse durante el mandato de la dinastía Flavia, datación que nos viene proporcionada por los datos epigráficos y por los escasos restos cerámicos encontrados en los niveles constructivos.

Vespasiano instauró un nuevo orden social y económico en todo el imperio para tratar de contrarrestar las consecuencias de la desastrosa administración de Nerón. Gracias a Plinio⁵ sabemos que una de las medidas que se tomaron fue la de otorgar el *Ius Latii* a toda Hispania, alrededor del año 70 d.C., para garantizar el control fiscal en todo el territorio peninsular reorganizándolo alrededor de los centros urbanos, las colonias y los municipios. De este modo, en las capitales provinciales, como Tàrraco, las nuevas construcciones dedicadas al gobierno provincial debieron reflejar el nuevo orden imperial.

En cuanto al aspecto religioso, sabemos que ya desde época de Augusto se pone en marcha un amplio programa de renovación a todos los niveles de la sociedad romana, siendo fundamental el referente a la religión, ya que se inició con su persona todo el proceso que daría paso primero al culto dinástico y algunos años después al culto imperial como versión desarrollada. Era a través de este culto imperial que las provincias podían rendir homenaje al Estado y al Imperio, y fue en época Flavia, a partir del año 70 d.C., como en gran parte de estas capitales provinciales la institución recibió su forma definitiva estableciéndose un complejo arquitectónico específico para su representación.

Así, la provincia de la Hispania Citerior o Tarraconense pasó a disponer de una gran asamblea de notables procedentes de las colonias y

1 Sobre esta intervención arqueológica, ver como estudio monográfico Peña, Díaz, 1996, 191-226.

2 En esta excavación también participaron Reis Fabregat, Hèctor Mir y Òscar Curulla.

3 Parte de los resultados de esta intervención han sido presentados recientemente el 1º Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna, celebrado en Igualada en noviembre de 1998, estando en prensa su publicación. También intervinieron como arqueólogos en la excavación Hèctor Mir y Òscar Curulla.

4 Los datos sobre esta intervención los hemos extraído de la Memoria de Excavación depositada en el Departament de Cultura de la Generalitat y que aún no ha sido publicada. Junto con Manel Güell participaron también en esta intervención arqueológica Isabel Peña y Olga Tobías.

5 Plinio, NH, III, 4,30: "El augustus emperador Vespasiano concedió a toda Hispania el derecho latino, desprestigiado a causa de las tormentosas agitaciones civiles y sociales" (trad. V. Bejarano, FHA, VII, Barcelona 1987).

municipios de su territorio, era el llamado *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, que se reunía una vez al año en la capital de la provincia, es decir, en Táraco, para escoger un nuevo *flamen*, que era el sacerdote encargado de dirigir las ceremonias del culto imperial. El lugar donde se reunía este *Concilium* era el foro provincial que, independientemente de la ciudad, estaba destinado exclusivamente al uso de la provincia de la Hispania Citerior. Además, mediante estas reuniones anuales, las élites urbanas de toda la provincia podían tratar sus temas comunes, referidos esencialmente a la fiscalidad y a los problemas de territorialidad.

La plaza de representación del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*. Estructuración y antecedentes.

El gran complejo arquitectónico del foro provincial de Táraco se edificó a dos niveles o terrazas en la parte más elevada de la ciudad. En la terraza superior se situó la zona religiosa de la capital de la provincia con el recinto de culto imperial, una gran edificación de planta rectangular de 156 por 136 metros que formaba un porticado de 14 metros, envolviendo una plaza central. La misma estructuración se repitió en la segunda terraza o terraza intermedia, donde se situó la plaza de representación. Una gran plaza porticada de planta rectangular, con unas medidas de 318 por 176 metros. La unión y los accesos entre ambas terrazas se realizó mediante una monumental escalinata central, dos torres en los ángulos de contacto entre ambas construcciones y, seguramente, otras escaleras o rampas de las cuales no se han encontrado evidencias arqueológicas.

La composición de este complejo de culto y gobierno provincial le convierte en un caso único en la arquitectura romana de las grandes plazas públicas. Su origen ha de buscarse en la arquitectura religiosa helenística,⁶ cuyo diseño se extendía no tan sólo al edificio de culto sin también a su entorno⁶. Esto significaba a menudo ajardinamientos y terrazas, recintos porticados y escalinatas monumentales, todos ellos dispuestos a lo largo de enormes ejes.

Los dos principios que regían estas grandes construcciones eran la sucesión panorámica y la unidad arquitectónica, es decir, la presentación de una serie de cuadros que permitía, a medida que el espectador se movía siguiendo un eje predeterminado, unas panorámicas progresivamente más espectaculares y que, dado su diseño uniforme que ensombrecía las partes, podían abarcarse de una sola vez. El recinto del templo propiamente dicho, al final de la secuencia, podía tener la forma abierta de una herradura o de la letra griega, o de algu-

na variedad cuadrangular. En ocasiones, el templo se erigía en el centro de ese cercado o bien se desplazaba hacia la columnata circundante o incluso estaba adosado a ella.

De este tipo de construcciones tenemos dos ejemplos. El santuario de *Asclepios* en la isla de Kos cuya cronología abarca desde el año 300 al 150 a.C. y que se elevó como un conjunto de tres terrazas unidas por tramos de escaleras a lo largo de un eje que conduce al templo principal en la parte superior.

También el santuario de *Atenea* en Lindos, en la costa oriental de Rodas, podría incluirse en este tipo de construcciones. Está datado entre finales del siglo IV e inicios del III a.C., y su templo es una de las unidades más pequeñas de un trazado grandilocuente situándose entre un gran "decorado", por decirlo de algún modo, que forman las escaleras junto con las pantallas de columnas que debe atravesar el visitante para llegar hasta él y la escarpada pendiente del acantilado que se abre al mar.

Avanzando en el tiempo y ya en la Roma republicana, encontramos otro ejemplo de este tipo de complejo religioso en terrazas: se trata del gigantesco santuario oracular de la Fortuna Primi-genia en *Praeneste*, monumentalizado en el siglo II a.C. Se eleva sobre el foro en siete terrazas que culminan en una estructura semicircular con un pórtico doble y con el templo redondo de la Fortuna en la cima. Un eje recto atraviesa las terrazas altas suavizándose su potente pendiente mediante la curva de la cima y la contracurva del templo.

Ya más contemporáneo al conjunto de Táraco, aunque anterior en unos 30 o 40 años, tenemos un paralelo en el templo de Roma y Augusto en Ankara y la referencia epigráfica que nos pone sobre la pista de un complejo de características muy similares tanto por su diseño arquitectónico y urbanístico como por su finalidad. De *Ancyra*, capital de la *Galatia*, poco se ha conservado de su antiguo trazado urbano, destacando el templo mencionado de Roma y Augusto, que parece ser una reforma augustea de un templo anterior. Este templo, famoso por contener grabadas en sus antas dos copias en griego y latín de las *Res Gestae* del divino Augusto, formaba parte de un conjunto compuesto por una plaza para celebraciones y de un hipódromo. La plaza estaría ubicada seguramente delante del templo, que se elevaría sobre varias terrazas superpuestas en la pendiente de la colina donde se erige el conjunto. La importancia de este recinto en las ceremonias de culto imperial se ve confirmada por una inscripción datada entre los años 23 y 39, y que hace referencia a carreras de caballos y a otros espectáculos como combates de gladiadores y de fieras, concursos, fiestas y sacrificios ceremoniales, sobre todo de toros, animales sacrificados durante

⁶ Martin 1971; Lauter 1986; Pollit 1986, 359-365, Kostoff 1988, 301-356.

el culto imperial. Se han encontrado vestigios de estos sacrificios cerca del eje del templo.

Además, contamos con los complejos provinciales de *Narbo* y *Lugdunum*, aunque en este caso el edificio de espectáculos eran sendos anfiteatros, pero la finalidad sigue siendo la misma: servir de marco teatral a las ceremonias del culto imperial.

El Foro provincial de Tárraco

Pero volviendo a la ciudad de Tárraco y a su Foro Provincial que, como decíamos, se construyó en la parte más elevada de la ciudad aprovechando la topografía del terreno, se estructuró en dos terrazas a las que se les añadió el circo en una fase algo posterior completando de ese modo la "escenografía" idónea para las ceremonias del culto imperial y de las demás celebraciones que implicaban al Estado y a la provincia.

La plaza de representación, ubicada en la segunda terraza, se estructuró partir de un gran espacio central de 151 por 266 metros alrededor del cual se desarrollaba, al menos en tres de sus cuatro lados, un doble porticado de 14 metros de ancho, elevado casi cuatro metros respecto a la cota de la plaza central. El muro de fondo del primer nivel de porticado estaba decorado con falsas pilastras adosadas, hecho que podemos documentar en numerosos puntos de la ciudad actual, ya que estas estructuras se han reaprovechado como delimitaciones de los solares y edificios. Un claro ejemplo lo encontramos en la intervención arqueológica llevada a cabo en el jardín de Casa Agapito, donde se conserva en toda su anchura el porticado.

Junto a este primer nivel, que se abre directamente a la plaza central, se encontraría una segunda zona de paso, llamada criptopórtico, de 12 metros de anchura sobre el cual se elevaría otro porticado también de 12 metros de ancho.

Dos torres, conocidas en la actualidad como del Pretorio y de la Antigua Audiencia, facilitaban la circulación, gracias a un sistema de escaleras, entre esta terraza intermedia y la inferior donde se encontraba el circo. En este mismo lado y coincidiendo con el eje de simetría de todo el conjunto se encontraría la escalinata monumental o *pulvinar*,⁷ que fue encontrada a finales de los 80 y que actualmente se puede observar en la *pizzería* del mismo nombre.

El lado norte, de la misma manera debía contar con diferentes sistemas de acceso entre la terraza superior o zona religiosa y la plaza intermedia. De estos se nos ha conservado la gran escalinata central, localizada en 1993 y conservada en una tienda de deportes de la calle Major, así como la cimentación y primeras hiladas de una de las torres, en concreto la del lado noroeste, que flan-

quearían el frontal de la plaza de representación en su punto de contacto con el recinto de culto.

Intervención arqueológica en las calles de Misser Nogués, de la Civaderia, del Vidre y del Carme (año 1994)

Estas calles se sitúan, dentro de la topografía de la antigua Tárraco, en el ángulo oeste de contacto entre el recinto de culto y la plaza de representación. Se trata, pues, de una zona muy interesante desde el punto de vista arqueológico, así que cuando se planteó la readecuación de su infraestructura urbana (agua, electricidad, gas, etc.) se presentó la oportunidad de realizar un estudio arqueológico del subsuelo de estas calles.

Como resultado de estos trabajos se localizaron los restos de una estructura que hemos identificado como una torre de acceso entre la terraza superior y la intermedia, y además se documentó también el muro de delimitación exterior de la gran plaza de representación en el lado norte, así como parte del porticado.

En la calle del Vidre, se localizó bajo el nivel de pavimentación, la cara interior del muro de fondo del porticado, que estaba situado a lo largo y paralelamente a las casas del lado izquierdo (en dirección a la calle de la Guitarra) a las que sirve como muro de cimentación, y además de alineación de la propia calle del Vidre. Se trata del mismo muro que también se documentó por su cara externa en la intervención arqueológica del solar 22-24 de la calle de la Civaderia. Su estado de conservación era bastante malo, ya que había sido rebajado en numerosos puntos por las zanjas de la infraestructura urbana actual.

Pero el hallazgo más interesante de esta intervención fue sin duda la torre de acceso a la terraza superior. De la calle del Vidre, y más concretamente del edificio que hace esquina con Misser Nogués y Escrivanes Vells, donde se localizaron los restos de esta estructura, Hernández Sanahuja nos dice: "...el Arce o ciudadela de Tarragona abarcaba desde la actual Plaza de San Juan hasta la torre llamada de San Magín, inmediata a la ermita del mismo nombre, pasando por el muro interior o de fachada por la calle del Vidre o por el interior de la manzana de casas que en ella existen, hasta la que forma esquina con las Escribanías Viejas y Misser Nogués, denominada casa Grasses... fundándose para ello en los restos de muro romano que se encuentran en las habitaciones de que se ha hecho mérito, en los grandes bloques y sillares romanos que constituyen el estribo de la última casa mencionada y en una notable puerta romana que hay en el interior de la misma para entrar en el lavadero",⁸ de esta puerta, desgraciadamente, no se pudo verificar ningún dato ya que este edificio está ocupado en la actua-

⁷ Esta escalinata monumental fue descubierta en 1989 en una intervención arqueológica realizada por el TED'A en el nº 20 de la calle de Ferrers. Ver TED'A 1989.

⁸ Hernández Sanahuja 1892, 328. Hernández Sanahuja 1892, 32.

lidad por una oficina y no nos fue posible acceder al lugar donde se supone que se encuentra esta puerta.

Lo que sí pudimos documentar fueron los restos de la cimentación y las tres primeras hiladas de dos de los lados de una construcción de planta rectangular que identificamos como de una torre de acceso similar a las del Pretorio y de la Antigua Audiencia. Concretamente, en la esquina entre las calles de Misser Nogués y de Escrivanes Velles justamente, y tal y como decía Hernández Sanahuja, cimentándose la casa moderna en el muro romano de modo que el edificio actual tiene la misma orientación y las mismas medidas en planta que las que tendría la torre romana. Bajo el nivel de la acera se documentaron tres hiladas de sillares, dos de ellas pertenecientes a la cimentación, con unas medidas variables entre los 55 cm y 1'40 m de anchura i 60 cm de altura. La tercera hilada, correspondiente al paramento del muro propiamente dicho, era de sillares de dimensiones más pequeñas, aunque todos con una anchura similar, 60-70 cm por 60 cm de alto.

Por encima de esta hilada se conserva una cuarta línea de sillares de mayores dimensiones (90 cm - 1'1 m de ancho), aunque muy deteriorada ya que se reutilizó como parte del muro de la casa actual, quedando expuestas al exterior y no protegidas por la acera como las inferiores.

Relacionado con este muro se documentó también el denominado nivel flavio, que cubría en parte las dos hiladas de cimentación y aparecía bastante nivelado con una cota de 69'14 msnm.

Todos estos datos, así como la localización de dos de las esquinas de esta estructura, nos llevaron a pensar que estábamos ante los restos de una de las torres que flanqueaban el lado norte de la plaza de representación y que conectaban con la terraza superior. Además, al colocar los sillares encontrados sobre una planta general de la zona en época alto imperial coincidían en orientación y posición exactamente con el ángulo de contacto entre ambos niveles. Se trataba, pues, de una construcción de planta rectangular con unas medidas de 20 x 12 metros y con unas funciones similares a las de las torres del Pretorio y de la Antigua Audiencia.

Al mismo tiempo, la identificación de estos restos como una torre o sistema de escaleras comportaba casi obligatoriamente la existencia de otra construcción similar situada simétricamente. Este punto simétrico se situaría actualmente en la manzana de casas que se encuentra entre las calles de la Mercería, la Baixada del Patriarca y del Pare Iglésias. Precisamente en este lugar se situaba el llamado "Castell de l'Arquebisbe" o del Patriarca,⁹ que fue levantado en 1146 por Bernat Tort y destruido

en 1813 por las tropas francesas, que lo dinamitaron destruyéndolo completamente de modo que no nos han llegado restos de esta edificación. Sin embargo, es más que probable que el *Castell* medieval, del cual se conservan varios dibujos y grabados, se cimentara y reaprovechara la otra torre o sistema de escaleras simétrica a la localizada en Misser Nogués.

Por último, tan sólo decir que como no nos han llegado noticias ni se han podido documentar arqueológicamente la distribución interior de estas edificaciones, hemos de imaginar que sería similar a la de las torres del lado sur, ya que la funcionalidad, como hemos dicho, sería la misma. Sin embargo si que podemos encontrar algunos aspectos diferenciales, como pueden ser las medidas, así las torres en contacto con el circo, es decir, el pretorio y la Antigua Audiencia, con 30 m de largo y 14 de ancho, serían más grandes que las que daban paso al recinto de culto, de 20 x 12 m de planta.

Intervención arqueológica en la calle Major nº 44 (1993)

Esta intervención arqueológica fue dirigida por Manel Güell y vino motivada por un proyecto de remodelación del local que esos momentos estaba ocupado por una tienda de deportes. La necesidad de controlar los trabajos era evidente por su situación dentro de la topografía urbana, localizado justo en la esquina de la plaza de "les Cols", frente a la escalinata que conduce al Pla de la Seu. Esta situación privilegiada tanto en época romana, cuando se encontraba en el eje de la gran estructura del Fórum Provincial, como en época medieval, coincidiendo con la vía principal de la ciudad, y justo al lado de las dependencias del ayuntamiento de la época, hacía prever la aparición de restos relacionados con estas antiguas edificaciones.

Además contamos, como siempre, con los datos recogidos por Hernández Sanahuja, quien sobre esta zona nos dice que existían unas escaleras de mármol local del tipo Santa Tecla que se encontrarían transversalmente a la calle Major bajo las casas de número par. También nos dice que la *via triumphalis* discurría por esta zona justo delante de las escaleras mencionadas.

Al iniciar los trabajos de excavación era visible una gran muro de sillares en *opus quadratum* que servía de pared de fondo y de delimitación del local. Su orientación, con relación a su posición dentro del espacio, era extraña, ya que aparecía en dirección N-S, paralelo al eje de simetría de la construcción flavia, cuando todos los demás muros de esta envergadura en esta zona debían orientarse E-O. Era visible en una altura de 1'8 metros y podía

⁹ Una de las noticias más antiguas que tenemos de esta construcción es un grabado de 1643 donde se ve el "Castell del Patriarca" entre los principales edificios que ocupaban la parte alta de la ciudad en aquel momento. El plano se conserva en la Biblioteca Nacional de París y fue publicado en 1987 en el *Bulletí Arqueològic de la RSAT*. También se puede apreciar bastante bien esta construcción en un grabado de Pere-Pau Montanya que ofrece una vista de la ciudad de Tarragona desde el mar en la segunda mitad del siglo XVIII.

seguirse en una extensión de 2'2 metros, observándose a simple vista cinco sillares.

Los trabajos de excavación continuaron con el rebaje de los niveles modernos de pavimentación y de rellenos hasta descubrir la estructura de la escalera realizada en piedra marmórea local de Santa Tecla, que se adosaba al gran muro de sillares que veíamos al inicio de la intervención. El total de escalones conservados era de 9, con una altura de 22 cm y una anchura de 38 cm la extensión documentada era de 14'5 metros, suponiéndose que la anchura total de la escalinata era de 30 metros.

En el segundo escalón de subida se encontraron dos agujeros o encajes cuadrangulares, de 18 cm de fondo y 18 x 12 de superficie, que nos informarían de la existencia de algún tipo de enrejado que muy posiblemente cerraría el paso a través de estas escaleras y que se abrirían tan solo en las celebraciones ceremoniales. Toda esta estructura estaba apoyada sobre un macizo de *caementicium* del cual el muro de sillares hacía las funciones de caja de encofrado.

También se encontró, forrando el lateral del muro de sillares, parte de un placado de mármol también Santa Tecla, de 8 cm de grueso y que aún conservaba una de las grapas de sujeción. Del mismo modo, en la parte inferior de la escalera, y como ornamentación de la esquina de la misma, apareció una moldura en mármol blanco de Carrara que también conservaba restos de una grapa de sujeción para el placado superior.

Finalmente, se documentó, delante de la escalinata en la parte inferior, justo donde se situaría el nivel de la plaza, a una cota aproximada de 58'40 msnm, restos de argamasa de cal con huellas de un enlosado, por lo cual supusimos que se trataría de la *via triumphalis* que atravesaba la plaza central.

Se trataba pues, del sistema de acceso central y monumental entre la plaza de representación, en la terraza intermedia, y el recinto de culto en la terraza superior, mediante una escalinata en dos tramos con un rellano intermedio coincidiendo con el nivel del porticado. De estos tramos, hemos localizado el inferior, que sobresalía de la línea del porticado salvando el desnivel existente entre esta estructura y el pavimento de la plaza central, unos cuatro metros aproximadamente. A partir del replano del porticado se elevaría un segundo tramo de escaleras para dar acceso a la terraza superior.

Intervención arqueológica en la plaza del Pallol (Ca l'Agapito) 1997

Para empezar, debemos resaltar el hecho de que se trata de una excavación no finalizada, ya que se pararon las obras justo cuando llevábamos la mitad del tiempo programado de intervención, es por eso que los datos y las hipótesis que podemos ofrecer no son concluyentes ya que quedaron muchos niveles y estructuras por documentar.

La rehabilitación del edificio de Casa Agapito, también conocido como "Beateri de Sant Domènec" brindó la posibilidad de documentar y excavar una las zonas que suponíamos más prolíficas arqueológicamente hablando, ya que eran numerosas las noticias y menciones sobre el muro de pilastras que se conservaba en el jardín de esta casa.

Así, tras eliminar algunas de las estructuras modernas que cubrían la zona de excavación, el jardín, se procedió a la planificación de una excavación en extensión de todo este espacio ya que la importancia de las construcciones romanas conservadas merecían un estudio exhaustivo. A medida que se iban extrayendo los elementos modernos -balsas, cisternas, escaleras, etc.- se fue detectando una compleja superposición de estructuras de todas las épocas que demostraba la gran riqueza histórica y arqueológica de este espacio.

Los trabajos se orientaron pues, a la delimitación de los diferentes horizontes cronológicos para poder llevar a cabo una excavación extensiva de cada uno de ellos, estos trabajos se estaban llevando a cabo cuando se paró definitivamente la obra con lo cual se quedaron por documentar, en cierto modo, los niveles más interesantes y prometedores arqueológicamente hablando. De hecho, se había rebajado hasta llegar a los niveles medievales, que se delimitaron en toda su extensión y que quedaron por tanto sin excavar.

De las estructuras documentadas destaca, lógicamente, el muro de pilastras mencionado que se corresponde al muro de fondo del porticado de la plaza de representación.

La anchura del jardín de Casa Agapito se corresponde exactamente con la anchura del porticado, 14 metros, de modo que sus muros de delimitación E y O reaprovechan las estructuras romanas. Así el muro Oeste de cierre del jardín esta situado directamente encima de la línea de podio, visible actualmente aunque parcialmente destruido por una puerta moderna. Se conserva uno de los sillares superiores colocados horizontalmente, y por debajo los sillares dispuestos en vertical, quedando todos por debajo de la casa actual, en una habitación rebajada en el nivel de pavimentación.

Por detrás de este muro se encuentra una cimentación en *opus caementicium* de 1'5 metros de anchura, que sustentaría la alineación de columnas que se situaría en la parte superior del podio en el borde del porticado.

Como delimitación este del jardín encontramos el muro de pilastras ya mencionado y que correspondería al muro de fondo del porticado. Se conservan visibles 6 de estas pilastras de las cuales tan solo una puede verse en toda su altura y encima se conserva parte del arquivado de tres franjas que formaba parte del entablamento.

Según noticias de Hernández Sanahuja:

*"En el huerto de las beatas (...) y adosadas en el muro exterior del Fórum subsisten otras siete de estas mismas pilastras, bien conservadas desde la mitad de arriba, y la otra mitad de todas ellas está enterrada en el terraplén del jardín o huerto dicho. Las dimensiones de todas las indicadas pilastras, medidas escrupulosamente son las siguientes: arquitrabe, incluidas las tres fajas 0'51, el capitel, comprendiendo el hipotraquelio 0'49; la caña o neto de la pilastra 3'75; la base con su plinto de mármol blanco 0'23, y el pedestal, así mismo de mármol 0'40, junto todo 5'43, que era la altura del entablamento o bovedilla del peristylion o galería del Fórum"*¹⁰

Hemos de pensar que algunos de estos datos no son del todo correctos, ya que el autor no pudo observar en toda su altura ninguna de las pilastras y por lo tanto no podía saber como era la base de las mismas en este costado del porticado. Suponemos que la descripción que hace de una base con su plinto de mármol blanco y un pedestal también de mármol en realidad la toma de la descripción del lienzo de porticado encontrado en la calle de la Civaderia, correspondiente al frontal del porticado, extrapolarlo los datos al resto de las pilastras que se iban encontrando en todo el perímetro del monumento.

La noticia del hallazgo de este fragmento del porticado dice así: *"...Al derribar en 1852 la casa nº 2 de la calle de la Cibaderia, propia del labrador Tomàs Babot, para reedificarla se encontró el muro romano descrito, formando uno de los ángulos de la gran plaza, en el mejor estado de conservación y en el muro subsistían aún cinco pilastras que sobresalían de él, tres en el costado septentrional y dos en el occidental, muy bien labradas, de orden dórico, absolutamente iguales a las que existen en el castillo de Pilatos, y a las que se conservan en el jardín de las MM Beatas (...). Al tener noticia del hallazgo acudimos al momento, y efectivamente, no sólo vimos dichas pilastras en el mejor estado de integridad, sino que pudimos observar, que tanto ellas como el muro en que estaban empotradas las cubría un estuco de colores, imitando el mármol jaspeado del país o piedra de Santa Tecla; también observamos que las bases, plinto y pedestal eran de mármol blanco de Italia, Así como el basamento general que corría en torno de todo el muro exterior del Fórum..."*¹¹

Creemos, pues, que el lado norte de la plaza, que sería el que se vería de frente al acceder a la plaza desde los accesos centrales y que estaría en contacto con el recinto de culto, iría decorado en mármol, al menos la parte inferior del muro de fondo, así como el podio de este mismo tramo, del que se han encontrado restos de la moldura inferior en mármol blanco en la excavación de la calle de la Mercería, mientras que los otros tramos E y O del porticado estarían, con toda probabilidad, únicamente estucados *"imitando el mármol jaspeado del país"*.

Volviendo a la excavación de Casa Agapito, también se comprobó que el espacio interior del porticado entre el muro de *caementicium* situado tras el podio y el muro de fondo estaba fue rellenado con tierra de coloración amarilla, el llamado nivel flavio, que no proporciona materiales para su datación. Este nivel se encontró muy rebajado en algunos puntos por construcciones de época posterior.

También, conservado como parte de las estructuras de la casa encontramos parte del muro de cierre exterior de la plaza, visible su cara externa prácticamente en toda su altura, 15 metros, desde la plaza del Pallol. Así como una de las puertas de acceso también desde el exterior al interior de la plaza de representación, una completa descripción de esta puerta nos la ofrece, una vez más, Hernández Sanahuja: *"...una hermosa y esbelta puerta de arco circular, cuya altura desde el suelo a la clave del mismo es de 4 metros y 2'80 de abertura o vano. Las jambas están formadas de grandes y bien labrados sillares, así como el arco compuesto de suaves dovelas, de 2 metros de longitud cada una que es el grueso de la pared, con su correspondiente almohadillado"*.

Intervención arqueológica en la Antigua Audiencia calle de Salinas (1996-97)

De esta última intervención tan solo daremos noticia informativa de un fragmento de muro documentado.

La intervención arqueológica vino motivada por la adecuación de unas dependencias de la facultad de Ciencias Jurídicas de la U. R. V. con la intención de habilitarla como aula; sin embargo, en vista del resultado de las excavaciones, finalmente se desestimó esta idea adecuándose este espacio para su visita ya que se encontró, perfectamente conservado, un horno medieval de producción de cerámica fina, único en Cataluña, datado en la primera mitad del siglo XV.

Sin embargo, de esta intervención nos interesa también destacar el hallazgo de un fragmento de muro romano que formaba parte del recinto del foro provincial y que cerraría el espacio entre la torre de escaleras de la Antigua Audiencia y la muralla. En concreto se localizaron tres hiladas, la primera de cimentación, en la que se reaprovechaba un sillar decorado con un relieve que seguramente provenía de un templo anterior a las edificaciones flavias.

La finalidad de este tramo de muro sería la de cerrar el libre acceso desde la terraza inferior, por detrás de las cárceles del circo, hacia el recinto del foro provincial, paso que debería efectuarse a través de una puerta de la que no se han encontrado restos, pero que se situaría en la parte central de este muro.

¹⁰ Hernández Sanahuja 1877.

¹¹ Hernández Sanahuja 1877.

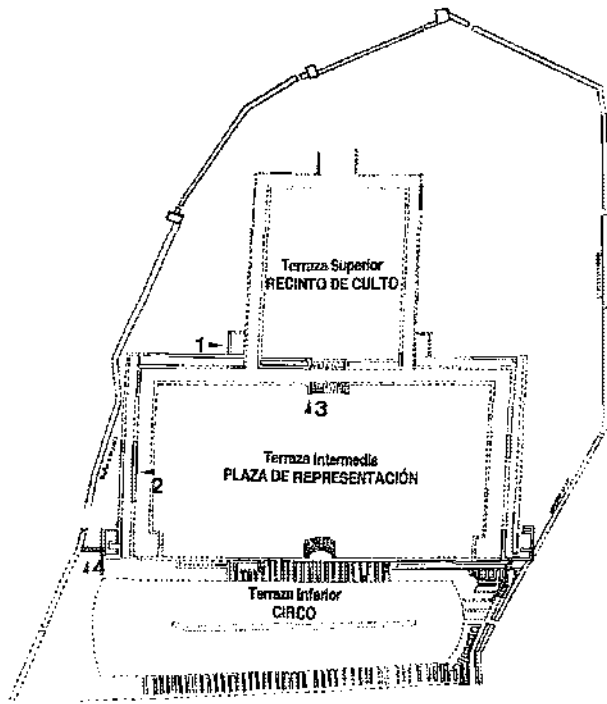

Fig. 1. Planta esquemática del conjunto monumental del Foro Provincial de Tarraco indicando los puntos donde se han realizado las cuatro excavaciones.

1. Intervención arqueológica Misser Nogués/Escrivanies Velles (1994). Aparecieron los restos de una torre o sistema de escaleras entre la plaza de representación y el recinto de culto. Direcció: Isabel Peña. Servei Arqueològic URV.

2. Intervención arqueológica en la plaza del Pallol, "Ca l'Agapito" (1997). Se documentó una parte del porticado de la plaza de representación. Direcció: Lluís Piñol y Isabel Peña. Servei Arqueològic URV.

3. Intervención en calle Major, nº 44 (1993). Apareció la escalinata monumental de acceso entre la plaza de representación y el recinto de culto. Direcció: Manel Güell.

4. Intervención arqueológica en la Antiga Audiència (1997). Se documentó parte del muro de cierre del Foro Provincial. Direcció: Lluís Piñol. Servei Arqueològic URV.

Fig. 2. Intervención en calle Major, nº 44 (3). Restos del primer tramo de la escalinata que daba paso entre la plaza de representación y el recinto de culto.

Fig. 3. Detalle de la moldura de mármol y del placado que forraba el lateral de la escalinata.

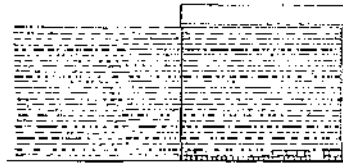
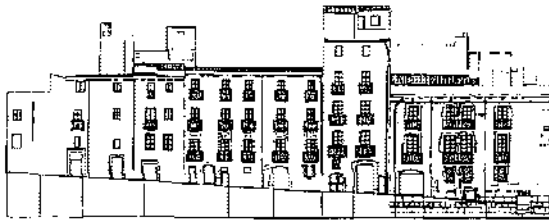

Fig. 4. 1) Alzado de los restos encontrados en la calle de Misser Nogués sobrepuestos a la fachada actual del edificio
2) Restitución hipotética del lateral oeste de la torre a partir de los restos documentados.

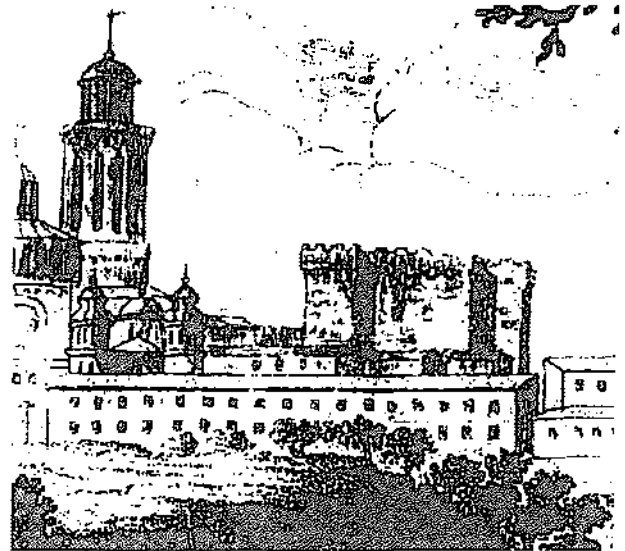

Fig.5. Detalle del "Castell del Patriarca" en un grabado de Pere-Pau Montanya fechado en la segunda mitad del siglo XVIII.

Fig. 6. Esquina del edificio entre las calles de Misser Nogués y de Escrivanes Velles, donde se puede apreciar como en el lateral izquierdo se conserva parte del paramento de la torre romana.

Fig. 7. Detalle del sillar almohadillado por dos caras que corresponde a la esquina noroeste de la torre romana.

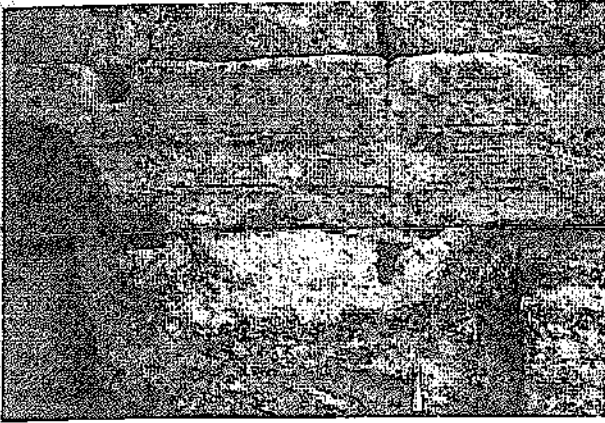

Fig. 8. Parte del arquitrabe del muro de fondo del porticado conservado en el jardín de "Ca l'Agapito" (plaza del Pallol).

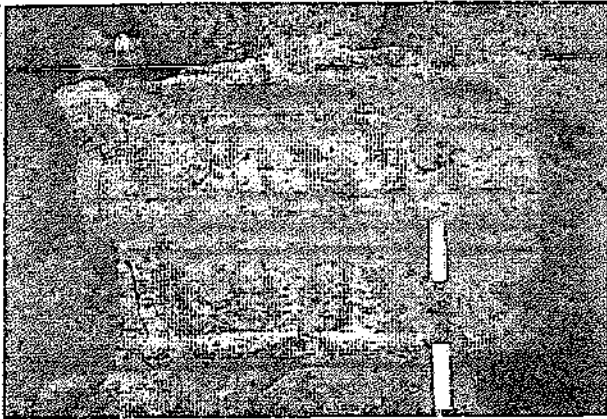

Fig. 9. Detalle del capitel de una de las pilastras del porticado que se conserva en casa Agapito (plaza del Pallol).

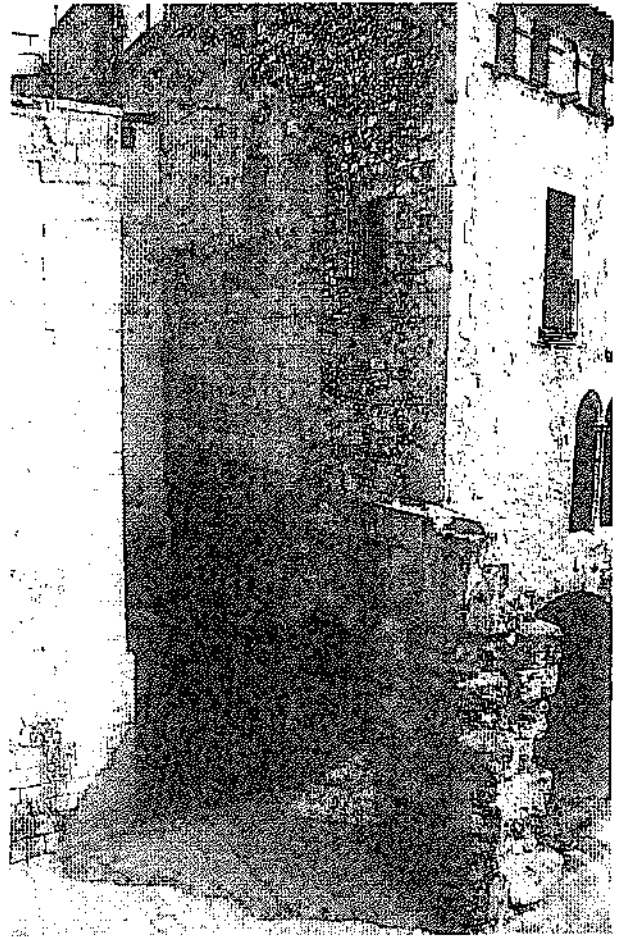

Fig. 10. Puerta de acceso al Foro Provincial desde el exterior del recinto conservada en la plaza del Pallol. También puede observarse el lienzo de muro de delimitación exterior oeste de la plaza de representación y que aquí se conserva prácticamente en toda su altura (unos 15 metros).

BIBLIOGRAFIA

- Cortés, R., Gabriel, R., 1985, *Tarraco: recull de dades arqueològiques*, Barcelona.
- Dupré, X., Carreté, J.M., 1993, *La «Antiga Audiència»: un acceso al foro provincial de Tarraco*, EAE, 165, Madrid.
- Mar, R., Mir, H., Piñol, L., "El Forn de ceràmica medieval de l'Antiga Audiència de Tarragona", *Primer Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya* (Igualada, 13-15 Novembre de 1998), (en premsa).
- Gimeno, E., 1991, *Estudios de arquitectura y urbanismo de las ciudades del Nordeste de Hispania*, Madrid.
- Gros, P., 1996, *L'Architecture Romaine, 1. Les monuments publics*, Paris.
- Güell, M., 1995, *Memòria d'excavació arqueològica del N° 44 de C/ Major de Tarragona (Tarragonès)*, Dep. de Cultura de la Generalitat, Tarragona (inédito).
- Hernández Sanahuja, B., Torres, J. M., 1867, *El indicador arqueológico de Tarragona*, Tarragona.
- Hernández Sanahuja, B., 1877, *Recuerdos monumentales de Tarragona*, Tarragona (manuscrito).
- Hernández Sanahuja, B., 1892, *Historia de Tarragona desde los tiempos más remotos hasta la época de la restauración cristiana*, Tarragona.
- Kostoff, S., 1988, *Historia de la Arquitectura*, Madrid.
- Lauter, H., 1986, *Die Architecture von Hellenismus*, Darmstadt.
- Martin, R. 1971: "La arquitectura", en Charbonneaux, J., Martin, R., Villard, F., *Grecia Helenística*, col. Universo de las Formas, ed. Aguilar, Madrid.
- Peña, I., Díaz, M., 1996, "Una nova torre d'accés entre el recinte de culte i la plaça de representació del Fòrum Provincial de Tàrraco", *Butlletí Arqueològic*, època V, 18, Tarragona, 191-226.
- Pollit, J. J. 1989: *El Arte Helenístico*, ed. Nerea, Madrid.
- TED'A, 1989, "El foro provincial de Tàrraco: un complejo arquitectónico de ceremonias de época flavia", *Archivo Español de Arqueología*, 62, Madrid, 141-191.
- Zanker, P., 1982, *Augusto y el poder de las imágenes*, Madrid.

LA PLAZA DE REPRESENTACIÓN DE TÁRRACO: INTERVENCIONES ARQUEOLÓGICAS EN LA PLAZA DEL FÒRUM Y LA CALLE D'EN COMPTE

C. A. POCIÑA LÓPEZ
J. A. REMOLÀ VALLVERDÚ
CODEX-Arqueologia | Patrimoni

1. Introducción

La historia de la investigación arqueológica referida a este monumento ya ha sido objeto de una exhaustiva recopilación (TED'A 1989 b, 25-56) que nos exime de profundizar excesivamente en los precedentes anteriores a este siglo.

Lluís Pons d'Icart,¹ a quien debemos la primera descripción de los restos romanos de la parte alta de la ciudad, sugiere la existencia de tres recintos: el palacio de César Augusto, el foro y una fortaleza (de las diversas que, según él, existían en Tarragona). La descripción del primer recinto (palacio de César Augusto), correspondiente a lo que actualmente conocemos como plaza de representación, queda topográficamente bien definida,² mientras que la ubicación del foro es más confusa (en torno a la plaza de Pescateries Velles).³ Finalmente, la fortaleza podría corresponder, por las referencias que hace al castillo del Arzobispo y al claustro de la Iglesia Mayor, al recinto superior o de culto (Pons 1883).

Los autores que tratan el tema en el siglo XVIII (Carles Boni y Henrique Flórez) reproducen, sin demasiado espíritu crítico, las descripciones de Lluís Pons d'Icart. A principios del siglo XIX, Alexandre de Laborde retoma la descripción de lo que

llama "Palacio de Augusto" -en realidad la plaza de representación y el recinto de culto-, poniendo de relieve la relación entre éste y el circo adyacente. A mediados del siglo XIX, la descripción del trazado respecto a la trama urbana coetánea queda plenamente definida y se introduce una nueva interpretación para esta gran plaza (foro)⁴ relacionada con el recinto superior, identificado como arce o capitolio.

Los estudios más modernos y sobre todo las excavaciones arqueológicas⁵ se encargaron de reestructurar las interpretaciones sobre los restos arquitectónicos de la parte alta, surgiendo así la actual división en tres grandes espacios arquitectónicos (Fig. 1): el recinto de culto, o plaza en la que se situaría el gran templo de Júpiter; la plaza de representación, donde se desarrollarían las demostraciones religiosas relacionadas con el culto imperial y decorada con cráteras monumentales y estatuaria;⁶ y finalmente el circo, de construcción posterior al planteamiento original.

Respecto a la cronología del conjunto,⁷ parece aceptada una datación en torno al 70 dC, como reafirmación de la nueva dinastía flavia, especialmente significativa si tenemos en cuenta la clara relación de la ciudad de Tarragona con el depuesto

¹Véanse la edición comentada del manuscrito original en catalán, a cargo de E. Duran (Duran 1984), la segunda edición (Pons 1883) o la reedición de la primera edición en castellano (Lleida, 1572) a cargo de J. Sánchez Real (Pons 1981).

²"Delante del Circo estaua el palacio dicho de Cesar Augusto el qual era tan largo o mas que el dicho Circo porque tenía dende el peso que es agora dela harina [plaza del Pallol] hasta el castillo del rey [edificio del "Pretorio", sito en la plaza del Rei], y del castillo del rey hasta el cabo de la casa de Phelipe Monserrate notario, y dende allí passaua siguiendo toda la calle de la Merceria y plaça delas Coles y calle de ciuaderia hasta cerca del muro dela ciudad donde debaxo de tierra, en vna cisterna que se ha hecho en una casilla he visto yo vna puerta del palacio, y de allí derecho se tomaua ha cerrar con el lugar donde es el peso dela harina. Y de todo este circuito se hallan muy claros fundamentos y vestigios de paredes y bouedas dentro de las casas que estan allí edificadas agora, y de largo tenía este palacio CCCCXXV. varas, y de ancho CCXXV. Era todo de piedras picadas muy grandes y la obra era dorica, con pilas tras basa, chapitel, architraba, freso y corniza todo al rededor a la parte de dentro, y de pilastra a pilastra ay tres baras y media segun se vee en el dicho castillo del rey, y la casa de Magin de Monserrate [patio interior del ex-convento de Sant Domènec en la plaza del Pallol?, Recasens 1966, 190]. Y por todo el circuito deste palacio passaua un aquaduto y otro delante la puerta de mi casa [calle d'En Riudecols?, Salvat 1959, 190] de donde he sacado yo vnas piedras muy grandes debaxo de tierra, y por la una de ellas y por la otra passaua el agua descurriendo por todo el palacio" (Pons 1883, capítulo XXVIII).

³"Assi que pues por las dichas piedras escriptas se entiende que en Tarragona auia foro donde ponian las estatuas y figuras al natural, tropheos, arcos, columnas y otras memorias, se puede dezir que el foro estaua dentro del sobredicho circuyto: porque no hay lugar do se muestren vestigios que mas para ello conuengan. Y solianse edificar algunas vezes foros cerca de los palacios (...) y assi podia ser el foro todo lo que es foro dela carne y del pescado hasta la calle degranada(...)" (Pons 1883, capítulo XXIX).

⁴"...corresponden los restos que aunse conservan, no al palacio segun opinó [Pons d'Icart], pero sí al Foro (...). Éste era cuadrilongo y céntrico entre el paacio y el arce ó capitolio, comenzando al parecer, en el llamado castillo de Pilatos y plaza del Rey, siguiendo por la calle de Santa Ana, yendo á formar ángulo con la de Santa Tecla en la casa horno de Salas (...). Desde este en línea recta por la Merceria, escalera de la Catedral y calle de la Ciuaderia se describe otro ángulo con la calle de las Moscas (...) y de aquí sigue la línea (...) cerrando en la plaza del Pallol ó Almodín..." (Albiñana/Bofarull 1849).

⁵Entre otros, Hauschild 1974, Hauschild 1984, Cortés/Gabriel 1985, TED'A 1989 y 1989b, Dupré/Carreté 1993, Aquilué 1993 y Mar (ed.) 1993.

⁶Koppel/Rodà 1996, Alföldy 1973.

⁷Como estudios actualizados de los datos disponibles, véase Dupré 1990 y Mar/Mir/Piñol 1996.

emperador Galba.⁸ Los conjuntos cerámicos⁹ demuestran una contemporaneidad de las dos terrazas superiores y la ligera posterioridad en la construcción del circo.

En este trabajo presentamos los resultados obtenidos en dos recientes intervenciones arqueológicas desarrolladas en el ángulo nororiental del criptopórtico de cierre de la plaza de representación (Fig. 1), espacio ocupado por la actual plaza del Fòrum (A), y en el número 12-14 de la calle d'En Compte (B), correspondiente al extremo suroccidental del podio.

A partir de los datos obtenidos en ambas intervenciones y en las realizadas hasta la fecha, hemos elaborado una propuesta de configuración arquitectónica de la plaza que acompañamos de un estudio comparativo con otros recintos.

2. La plaza del Fòrum

La intervención¹⁰ efectuada en la plaza del Fòrum (Fig. 2) vino motivada por los trabajos de remodelación del pavimento,¹¹ una actuación urbanística que comportó un rebaje general de 40-50 cm y diversos rebajes puntuales para la colocación de equipamientos e infraestructuras para la plaza. Como complemento a estos trabajos, y habida cuenta de la oportunidad que suponía esta intervención, se excavó prácticamente todo el espacio de la plaza del Arc de Sant Bernat, con el objetivo de complementar la escasa información publicada de los trabajos de P. M. Berges (1974). También se efectuaron tres sondeos estratigráficos en el interior del criptopórtico, con el objetivo de estudiar la transformación de las estructuras altoimperiales durante época tardoantigua y medieval.

Hemos querido centrarnos en la problemática relacionada con el proyecto flavio (Fig. 3), y por tanto en la descripción de los resultados obviaremos conscientemente los importantes datos obtenidos sobre la transformación de este espacio en momentos posteriores, datos que esperamos poder analizar con más detenimiento en futuros trabajos.¹²

Directamente sobre la roca regularizada se disponen los muros interior (Fig. 4) y exterior del criptopórtico que rodearía la plaza de representación del programa de culto imperial flavio. Estos muros se apoyan en dos banquetas de cimentación en *opus caementicium* con un acabado exterior en *opus certum* o *vittatum* hacia el interior del criptopórtico. Las caras exteriores, que no serían visibles, presentaban las improntas de los tablones del encofrado (Fig. 5). Las dimensiones de las banquetas son tres metros de altura y una anchura distinta, con tres metros para la banqueta interior y dos metros para la exterior. La separación entre ambas es de seis metros y medio.

Cabe destacar la aparición de una banqueta similar en el extremo occidental de la plaza del Fòrum, con una disposición transversal al criptopórtico, de la que no podemos precisar su funcionalidad.

Apoyándose en estas banquetas se disponen los muros en *opus quadratum*. Las características constructivas de este aparejo son muy similares a las de otros puntos del trazado del proyecto, con una uniformidad en la altura de los sillares (unos 50 cm) pero una cierta heterometría en el resto de las dimensiones. La colocación viene condicionada por la diferencia de anchura de los muros, antes comentada.

El muro interior presenta una primera hilada con sillares dispuestos, mayoritariamente, de forma transversal al muro. En la parte sur se aprecia en los sillares un encaje longitudinal rebajado unos cinco centímetros con zonas más anchas colocadas equidistantemente a 3,5 metros. Este encaje correspondería a un placado de mármol y las zonas más anchas serían los encajes de las basas de las pilastras (Fig. 6), marmóreas en este punto del trazado,¹³ al menos en el zócalo (Fig. 7). A partir de la segunda hilada, el muro se reduce el ancho correspondiente al placado de mármol (Fig. 8) y alterna el aparejo de cantería con una inserción de *opus caementicium*. Esta inserción la interpretamos como el

8 Cf. Étienne 1958.

9 Especialmente los resultados de las excavaciones en la Antiga Audiència (Dupré/Carreté 1993) y en la sede del Col·legi d'Arquitectes (Aquilué 1993), a los que hay que añadir los datos aportados por la intervención en la calle d'En Compte 12-14 (*u. infra*).

10 Esta intervención, auspiciada por el Museu d'Historia de Tarragona, fue ejecutada por CODEX-Arqueologia i Patrimoni, bajo la dirección de los autores y de Isabel Peña (Servei Arqueològic de la URV), que dirigió los trabajos de excavación del Arc de Sant Bernat, y Cristòfor Salom (MHT). Véase la correspondiente memoria de excavación entregada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

11 Ya anteriormente se había intervenido arqueológicamente en este espacio. Destacamos las intervenciones de los años 1921 y 1971. En 1921, poco después del descubrimiento y parcial desmontaje del muro de cierre, Á. del Arco excavó dos trincheras paralelas planteadas en el interior del criptopórtico. Recientemente, con la inestimable colaboración de nuestro colega J. Massó (MNAT), se ha localizado documentación inédita relativa a las excavaciones de 1921 que ha permitido, junto a las fotografías de la época, precisar la situación y alcance de los sondeos realizados. De la gran cantidad de materiales exhumados, reconocibles en los montones de tierra mostrados por una fotografía de la época, nada ingresó en el Museo. La adecuación de la plaza a inicios de los años 70 permitió una intervención arqueológica dirigida por P. M. Berges en 1971. La excavación se inició con la delimitación de lo que quedaba del muro de cierre del criptopórtico para, posteriormente, excavar diez sondeos a un lado y a otro del muro alto-imperial. Actualmente podemos situar con una cierta precisión la mayor parte de los sondeos gracias a un esbozo de situación realizado por Ll. Papiol. La recuperación del diario de excavaciones ("MUSEO ARQUEOLÓGICO, Prospecciones Arqueológicas en ARCO DE SAN BERNARDO y PLAZA DEL ROVELLAT (Tarragona)") redactado por Ll. Papiol y de una serie de plantas y secciones del mismo autor permiten restituir con mayor aproximación la procedencia de los materiales.

12 Parte de estos datos ya han sido recogidos por J.M. Macias y J. A. Remolà (Macias 1999, Remolà 2000).

13 Una de ellas apareció en un nivel de época tardo-antigua, junto con diversos fragmentos de placas de mármol.

arranque de la bóveda que cubriría el criptopórtico (Fig. 9). Pese al mal estado de conservación, ya que sólo se conservaban dos hiladas, este recurso es paralelizable a las soluciones empleadas en las bóvedas de *caementicium* de la plaza del Pallol o las del Pretori. La disposición de los sillares se asemeja a la segunda fórmula documentada en la Antiga Audiència (Dupré/Carreté 1993, 61, fig. 53.2).

En la parte sur del muro interior fue posible realizar un sondeo motivado por la colocación de una centralita de telecomunicaciones (Fig. 10), que permitió la excavación de los niveles de relleno constructivo de elevación del podio. Éstos estaban formados por un lado por los productos de talla y desbastado de los materiales constructivos (esquirlas de mármol, polvo de piedra del Mèdol, etc.) así como algún sillar roto e inutilizable. Por otro lado, fue posible documentar grandes bloques de piedra calcárea que sin duda fueron extraídos de las zanjas de cimentación realizadas en el sustrato geológico.¹⁴

En el muro exterior se dispone un sillar longitudinal y dos transversales, que forman un módulo (soga y tizón) que se va colocando alternativamente. Esta técnica se sigue a partir de la segunda hilada, ya que quizás por ir embebidos en una masa de hormigón, los sillares de la primera hilada tienen una disposición mucho más anárquica. Esta disposición es del todo similar al primer esquema de la Antiga Audiència (Dupré/Carreté 1993, 61, fig. 53.1).

Los sillares¹⁵ presentan unos encajes de solapamiento en forma de "cola de milano" y, en el centro un encaje de planta rectangular y sección piramidal que servía para su levantamiento con grúas. Otras marcas presentes son encajes para vigas de las grúas y maquinaria, así como pequeños encajes de palancas para afinar la colocación del bloque. Las superficies no visibles de los sillares presentan un desbastado con piqueta muy acentuada, que les da un acabado muy basto.

Respecto al trazado, la intervención aportó, fundamentalmente, los siguientes datos:

- El muro interior del criptopórtico, que no era visible antes de la intervención, giraba 90° (actual calle de Santa Anna) hacia la torre del Pretorio (Fig. 11). Justo en este punto de contacto ente los dos brazos del criptopórtico, el interior quedaba interrumpido por una puerta de 2,35 metros de ancho (Fig. 12).

- El muro exterior gira también 90° a la altura de la fachada oeste de la calle d'En Talavera. Sin embargo se encontraba absolutamente expoliado, y sólo se conservaban dos sillares correspondientes al ángulo y la superficie plana de las banquetas de *caementicium* (Fig. 13). El interior del criptopórtico oriental presentaba unas banquetas adosadas a los muros de funcionalidad imprecisa. También en éstas son presentes las huellas de los sillares expoliados.

3. Calle d'En Compte, 12-14

La parte posterior de lo que habían sido los números 12-14 de la calle d'En Compte limitaba con un muro de sillares, deteriorado y sólo conservado como muro de fondo del inmueble número 14, que, por alineación, debía corresponder al muro del podio que se extendía por tres de los lados de la gran plaza de representación (Fig. 14). Tras la eliminación de la capa de revestimiento contemporáneo que lo recubría, fue posible observar un paramento formado por sillares dispuestos verticalmente (ortostatos)¹⁶ sobre los que se dispone una hilada horizontal de bloques (Fig. 15). En los espacios dejados por la extracción total o parcial de algunos sillares se apreciaba la existencia de un macizo interior de *opus caementicium*. La desaparición total del paramento en la parte correspondiente al número 12 permitía observar en extensión, a pesar de las capas de revestimiento que lo recubrían, este núcleo de *opus caementicium*.

Con estos antecedentes se iniciaron los trabajos de excavación¹⁷ que, por aparentes problemas de estabilidad de la estructura perimetral, tuvo que realizarse en sucesivas fases que han dificultado el

¹⁴ Resulta curiosa la referencia de Hernández Sanahuja (1877, citado en Piñol 1993, nota 2): "Ya en el mes de noviembre de 1872, deseando el dueño de la casa nº 15 de la calle Mercería, panadero de oficio, construir un horno subterráneo, encontró a tres metros de profundidad y adosada a un fragmento de los antiquísimos muros ciclópeos transversales, un paredón de mampostería". Esta cita describe perfectamente, aunque con una interpretación errónea, el relleno de grandes bloques ("fragmento de los antiquísimos muros ciclópeos") y el muro de *opus caementicium* del podio ("paredón de mampostería"). Otro punto donde se documentó este relleno de bloques fue la excavación de la calle de la Mercería, número 11 (Piñol 1993).

¹⁵ Para todas las evidencias que describimos a continuación resulta especialmente instructivo el trabajo de Adam 1984, 23 ss.

¹⁶ Una disposición idéntica a la observada en el tramo del mismo muro, aunque desplazado unos tres metros hacia el interior de la plaza, documentado en el patio de la Casa Castellarnau (excavación dirigida por A. Vilaseca y J. Diloli). Los responsables de la excavación consideraron que este paramento debería relacionarse con una remodelación de época visigoda, una hipótesis que los datos actuales no permiten avalar: "Aquest mur de carreus d'època baix-imperial, forma un llarg parament fet amb carreus disposats verticalment presentant una relació estratigràfica força complexa que cal especificar ja que és l'element que ens permet datar-lo. En primer lloc el trobem cobert per la primera muralla medieval integrant-se dins del seu parament, éssent per tant anterior a la muralla. En segon lloc, observem l'existència d'una sèrie de forats de viga just al nivell on hem trobat el paviment medieval, fet que implica una construcció de 2 pisos, del qual el pis inferior el trobem reomplert per un nivell amb materials d'època visigoda. En tercer lloc, trobem que el mur té una porta tapiada a la qual s'hi adossen nivells i pavimentacions medievals dels segles XII-XIII. Sintetitzant aquestes dades, i tenint en compte que històricament a Tarragona els segles VIII-IX són quasi bé inexistents en quant a vestigis arqueològics, datem el mur en època visigoda, en un moment no posterior al segle VI" (LAUT 1992, *Excavacions a la Casa-Museu Castellarnau*, memoria de excavación inédita). Véase ahora el trabajo presentado por ambos autores en esta misma reunión.

¹⁷ Intervención arqueológica dirigida, en distintas fases, por M. Adserias, J.M. Puche y C. Benet (CODEX-Arqueologia i Patrimoni) con la participación de uno de los autores y I. Teixell. Véase la correspondiente memoria de excavación entregada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

correcto seguimiento de una secuencia estratigráfica y constructiva que estaba, además, fuertemente alterada por las remociones del subsuelo asociados a las fases de ocupación más recientes. En especial, fosas sépticas que seccionaban toda la secuencia y cuyas filtraciones impedían un seguimiento correcto del registro estratigráfico.¹⁸

Para facilitar la descripción seguiremos el orden de la formación estratigráfica. El sustrato geológico, formado por margas y arcillas naturales, presentaba una superficie regular en torno a los 57,55 msnm. La ausencia de depósitos arqueológicos anteriores a la construcción de este recinto y la regularidad del nivel geológico sugieren un intenso trabajo previo de nivelación del terreno.

Sobre esta superficie se extendía una fina capa de piedra del Mèdol triturada y fuertemente compactada que, junto con el nivel geológico, fueron cortados por la trinchera constructiva del muro del podio. En el interior se colocó una hilada de cimentación (Fig. 16) formada por sillares heterométricos¹⁹ con un desbastado y una colocación irregulares que sobresalen entre 0,30 y 0,46 metros de la vertical de la hilada siguiente.²⁰

Entre la amalgama de arcillas, arenas y piedra del Mèdol triturada que ocupaba, también, el interior de la trinchera (Fig. 17) se recuperó un volumen relativamente significativo de materiales que permite situar la formación de este estrato, con posterioridad al 40 dC y, con mucha probabilidad, a partir del tercer cuarto del siglo I dC.²¹ Tanto el horizonte de trabajo como la parte superior de la trinchera eran cubiertos por una capa formada por fragmentos de piedra del Mèdol procedentes de la talla de los sillares (Fig. 18).

Sobre la segunda línea de sillares, de cara ligeramente almohadillada,²² se dispone una moldura (*Kyma reversa*) muy deficientemente conservada²³ (Fig. 19) que sirve de soporte a una nueva hilada,²⁴

sobre la que se alza un paramento de sillares dispuestos verticalmente²⁵ (Fig. 20) y una nueva hilada de sillares horizontales muy degradada. El uso de ortostatos, recurso también documentado en el podio del anfiteatro de Tárraco,²⁶ se produce también en los *podia* de ciertos templos (Gros 1996) (Fig. 21).

4. Una nueva propuesta de restitución de la plaza de representación

Sería reiterativo incidir nuevamente en las características generales de la plaza de representación de Tárraco, por lo que nos ceñiremos a comentar los datos aportados y las hipótesis sugeridas por las intervenciones arqueológicas objeto de este trabajo.

De estas intervenciones se puede inferir un trazado para la plaza de representación con disposición en tres de sus lados de un conjunto de tres muros paralelos (Fig. 22). El primero tiene la misión de elevar unos tres metros respecto al nivel interior de la plaza un podio de catorce metros de anchura. El segundo actúa de muro de fondo de dicho podio y, a la vez, delimita junto con al tercero, cierre perimetral de la plaza, unos criptopórticos con diversos niveles según el relieve del área.

Cabe señalar una absoluta unidad de estilo para la globalidad del recinto. No obstante esta afirmación, se puede hablar de una adaptación de la altura y disposición de los niveles de criptopórtico a la orografía de la zona o bien diversos recursos decorativos de estilo único pero de materiales diferenciados. En relación al muro que delimita el podio respecto al interior de la plaza, hemos de señalar que ya había sido observado, en mayor o menor grado, en otros puntos de la parte alta.

En las excavaciones de la plaza del Rei se había visualizado un pequeño tramo oriental del podio (Güell *et alii* 1993). Desgraciadamente, el

18 Son las circunstancias, unas solventables y otras no, que acompañan las intervenciones arqueológicas en medio urbano.

19 Combinación de grandes sillares (1,30 x 0,58 m, 1,54 x 0,62 m, 1,62 x 0,57 m) con otros de menores dimensiones (0,78/0,82 x 0,60 m).

20 En el tramo del mismo muro identificado en el patio de la Casa Castellarnau (MHT), la hilada de cimentación sobsale entre 0,15 y 0,18 m respecto a la vertical de la línea de sillares que soporta.

21 Junto a producciones cerámicas de carácter manifiestamente residual, hemos de destacar la presencia de TS Itálica y Sudgálica, cerámicas de paredes finas, de cocina y ánforas de origen tarraconense (Dressel 2-4 y, posiblemente, Dressel 7-11) y oriental. Los elementos de datación más significativos son la TS Sudgálica marmorata (la producción se inicia en torno al 40 dC y no va más allá del 60 dC), la TS Sudgálica decorada de las formas 29(b?) y 30(b?) (surgen a partir del 40 dC), la forma Óstia II, fig. 303 en cerámica de cocina africana (20-100 dC) y, especialmente, un fragmento posiblemente clasificable dentro del tipo 10B (frecuente ya a finales del siglo I dC). La cronología de este último tipo ha sido objeto de una reciente controversia (véase Aquilué 1995). Tanto los autores del Lattara 6 (1993) como el mismo X. Aquilué (1995) sitúan el inicio de esta forma a partir de época flavia (posterior al 70 dC). Para C. Aguarod (1991), por contra, la producción de este tipo se inicia ya en época de Claudio. Una propuesta, esta última, que no se corresponde con las evidencias, tanto publicadas como inéditas, a las que hemos tenido acceso. De ser acertada la datación más ampliamente aceptada, este fragmento constituiría un argumento más en favor de la ya conocida cronología flavia de este conjunto arquitectónico.

22 De dimensiones variables (0,66 x 0,74 m, el más pequeño, y 1,50 x 0,74 m, el más grande).

23 También de dimensiones variables (1 x 0,24 m, el bloque más pequeño, y 1,50 x 0,26 m, el más grande). Unas medidas similares (1,64 x 0,28/30 x 0,90 m) a las documentadas en la plaza del Rei (Güell *et alii* 1993, 185).

24 De dimensiones más regulares que las precedentes (1,02 x 0,64 x 60, el sillar más pequeño, y 1,56 x 0,68 el más grande). La anchura de los sillares, visible en los puntos donde había desaparecido el resto del muro, es de 0,60 m. Medidas similares a las documentadas en la plaza del Rei (1,28 x 0,68 x 0,70 m) (Güell *et alii* 1993, 185).

25 Con unas medidas de entre 0,56 a 0,68 m de ancho y una altura de 1,75/1,80 m.

26 El podio que delimita la arena estaba formado, según la restitución del TED'A (1990), por una banqueta de *opus vittatum*, una hilada horizontal de sillares, una serie de ortostatos (1,45 x 0,80/0,90 m), una línea horizontal de sillares, las losas que cubrían el pasadizo perimetral y el *baltus* que coronaba la estructura.

alzado del muro se interrumpía a partir de la línea de sillares que apoyaba sobre los bloques con moldura. En el caso de la plaza del Rei, la hilada de cimentación se disponía sobre una banqueta de *opus caementicium*,²⁷ una diferencia respecto al tramo occidental del podio que se explica por la pendiente predominante en sentido NW-SE de la ladera.

Con los datos disponibles en ese momento, en especial los obtenidos en la excavación de la calle de la Merceria número 11 (Piñol 1993), se propuso la siguiente restitución del alzado del muro de la plaza del Rei (Güell *et alii* 1993, 190, fig. 11): banqueta de cimentación en *opus caementicium*, línea de sillares de cimentación, hilada de sillares, línea de bloques moldurados, cuatro hiladas de sillares (de las que sólo se conservaba la inferior) y una moldura corrida coronando el muro (no conservada).

Esta restitución no tuvo en cuenta los datos proporcionados por las excavaciones del patio de la Casa Castellarnau, probablemente por la cronología propuesta para la parte media y superior del paramento (*v. supra*), donde, encima de la hilada de sillares apoyada sobre la moldura, se conservaba un paramento formado por ortostatos.

La articulación del muro del podio evidenciaría en la Casa Castellarnau y en el número 12-14 de la calle d'En Compte, así como la similitud de la parte inferior conservada en la plaza del Rei, nos hacen pensar en una misma solución para los dos tramos cortos (occidental y oriental) del podio. Es decir, una combinación de hiladas horizontales y ortostatos. La cara visible, decorada con una moldura esculpida en una de las líneas de bloques, estaba, probablemente, revestida de estuco ya que no se han documentado orificios para la sujeción de un placado de mármol.

La solución constructiva documentada en los tramos cortos contrasta con el tratamiento del paramento del frontal que limita con el recinto de culto de la terraza superior (Fig. 23). Un pequeño segmento de este tramo largo, en relativo buen estado de conservación, fue localizado en las excavaciones del número 11 de la calle de la Merceria (Piñol 1993).

El muro del podio estaba formado por una hilada de sillares apoyada sobre un nivel que con-

tenía materiales arqueológicos de época tardo-republicana. En la mitad superior se observó un encaje para colocar un placado de mármol, la base del cual sitúa el nivel interior de esta parte de la plaza en torno a los 58,58 msnm. Por encima de esta hilada, se disponía una segunda línea de sillares que reentraba la vertical unos 0,24 m y servía así de base a una moldura de mármol de Luni-Carrara, un material que también revestía el resto del paramento, a juzgar por los numerosos orificios documentados.²⁸

La explicación que nos parece más verosímil para explicar esta diferencia de tratamiento es el carácter privilegiado del frontal situado en el eje de simetría del conjunto, a un lado y a otro de las escaleras monumentales que conectaban la plaza de representación y el recinto de culto de la terraza superior.

Esta distinción se da, también, en los muros de fondo del podio, donde las pilastras de orden toscano, que en los laterales se tallan en los propios bloques del muro, están realizadas en mármol y añadidas como parte del revestimiento mármoleo del paramento.

Trasladándonos al plano horizontal, el tramo de muro del podio identificado en los números 12-14 de la calle d'En Compte está situado, como era de esperar, a unos 14 metros del muro con pilastras decorativas que actúa de fondo del podio. En cambio, el tramo de la misma estructura localizado en el patio de la Casa Castellarnau está a unos 19 metros de la prolongación teórica del muro de fondo del podio.

Esta diversidad sugiere que en un punto no precisado entre el número 2B de la calle d'En Compte (número 12 de la plaza del Pallol)²⁹ y la calle de Cavallers (a la altura de la plaza del Pallol), el trazado del podio se inflexiona para aumentar unos cinco metros su anchura, coincidiendo con la proximidad de la torre de l'Audiència. Un esquema que, dada la simetría del conjunto, probablemente se repetiría en el otro ángulo meridional de la plaza (torre del Pretori).

Indefectiblemente todas las reconstrucciones al uso que se han realizado sobre esta plaza implican el recurso de un porticado encima del citado podio sobreelevado.³⁰ Algunos autores incluso pro-

27 No se procedió a la excavación de toda la secuencia estratigráfica, por lo que no conocemos la altura de la banqueta de *opus caementicium*. Sin embargo, a partir del sondeo realizado por el TED'A (1989 b) en la misma plaza del Rei, sabemos que superaba los dos metros de profundidad.

28 "Es tracta d'un bloc únic de marbre treballat de 1,18 m. de llargada per 34 cm. d'amplada i 26 cm. d'alçada. Presenta primerament, una superfície superior plana de 12 cm. d'amplada on s'observen diversos forats d'espiga que la uniren amb el placat de marbre superior. (...) Aquesta superfície plana es trenca amb un taló recte de 17 cm. d'amplada que enllaçaria mitjançant un llistell de 2 cm. d'alçada, amb un quart de bocell de 5 cm d'amplada i 8 d'alçada. (Piñol 1993, 264). La secció de dicha moldura era muy similar a la documentada en la calle d'En Compte 12-14.

29 Intervención realizada por CODEX-Arqueologia i Patrimoni. Véase la correspondiente memoria de excavación entregada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

30 Excavaciones como la realizada en la calle d'En Compte muestran una altura del podio superior a los tres metros, lo que no coincide con la afirmación de que "los dos lados más cortos tenían un pórtico, ligeramente elevado respecto al nivel de la plaza..." (Güell *et alii* 1993, 158). El podio se dispone no sólo en los laterales sino también en el frontal.

ponían dos niveles de porticado. Esta reconstrucción parte de la propia presencia de las pilastras en el muro de fondo, así como de los diversos modelos de *fora* y recintos afines en el Imperio. Es por tanto una reconstrucción basada en paralelos arquitectónicos. Nuestra hipótesis de trabajo pone en duda esta configuración de la plaza de representación de Tárraco.

Queda claro, en primer lugar, que el conjunto de Tárraco es un *unicum* dentro de los conjuntos arquitectónicos romanos. Ciertamente su configuración o la disposición de los espacios y volúmenes será similar a *fora*, recintos sagrados, santuarios, etc, pero no necesariamente igual a ninguno de ellos. Esto implica el uso de recursos arquitectónicos habituales en estos edificios públicos, pero también la posibilidad de introducir novedades importantes.

Si dejamos aparte los paralelos arquitectónicos, observamos una ausencia de datos consistentes en favor del porticado perimetral sobrelevado de la plaza. En primer lugar, tenemos una manifiesta falta de evidencias físicas. La presencia de un porticado implica una columnata y una estructura de cubierta (tejado) sustentada por vigas. Hasta el momento los únicos elementos que podrían ser asociados a la columnata serían los fustes de granito del Passeig Arqueològic, de dimensiones similares a las pilastras adosadas. Sin embargo, estudiosos como P. Pensabene (1993) las sitúan como pertenecientes al recinto de culto, del cual sí que se conservan una buena representación de capiteles, o bien como pertenecientes a diversos edificios no necesariamente relacionados o incluso de época posterior (Gimeno 1991).

Por otro lado, no se han documentado³¹ ni las basas ni los capiteles de dichas columnas, ni tampoco las piezas arquitectónicas que formarían el entablamento (arquitraque, friso y cornisa). Hemos de pensar que en un espacio de más de 500 m lineales y considerando una frecuencia media de una columna cada 3,5 m, la cifra final de columnas, bases y capiteles podría situarse entre uno y dos centenares. Incluso pensando en la reutilización de buena parte de estos elementos, nos parece significativa la ausencia de capiteles flavios (ya sea en mármol o en piedra del Médol) en las colecciones del MNAT.

Respecto a la estructura de cubierta, cabría

pensar en la presencia de grandes encajes de las vigas que soportarían el tejado en los paramentos del muro de fondo. Estos encajes son presentes en todos los grandes porticados como, por poner dos ejemplos, el Foro de Augusto³² o el períbolo del Templo de Bel en Palmyra.³³

Contamos con una noticia del siglo XVI que nos indica la existencia de un entablamento canónico.³⁴ Sin embargo, actualmente sólo es visible con claridad el arquitrabe de tres *fasciae*. En todo caso, ni en el alzado conservado en Ca l'Agapito, ni en la torre del Pretori se aprecian evidencias de agujeros de viga relacionables con la techumbre del porticado.

Existen, también, diferencias en el ritmo (la distancia oscila entre 3,10 y 3,50 m)³⁵ de las pilastras del muro de fondo que, si bien no impedirían la existencia de un porticado,³⁶ dificultarían su ejecución.

Siempre se ha resaltado la gran anchura del porticado en relación a la altura de las pilastras. Aunque es perfectamente asumible una cubierta de estas dimensiones, incluso dentro de los porticados, se plantean una serie de problemas de difícil resolución. Para encontrar porticados de unas dimensiones similares, hemos tenido que acudir a la propia *Urbs*, y concretamente a dos ejemplos paradigmáticos de recintos relacionados con el culto al emperador (los foros de Augusto y de Trajano) que, desde un punto de vista cronológico, se situarían antes y después del complejo tarraconense. La comparación con estos dos ejemplos nos permitirá aportar nuevos argumentos acerca de la ausencia de porticado sobre el podio.

El denominado foro de Augusto³⁷ (Fig. 24) es un recinto de culto imperial presidido por el templo de Marte Vengador (en referencia al asesinato del *divus Iulius*). En dos de sus lados se disponen dos monumentales pórticos de 14 metros de ancho, que se sitúan ligeramente por encima del nivel de la plaza que delimitan y dos salas de planta hemisférica abiertas dentro de este pórtico y donde se disponían colecciones escultóricas alusivas a la historia de Roma.

La configuración del pórtico, que es lo que nos importa aquí, es la siguiente: se dispone en dos de los lados de la plaza y en un espacio de 14 metros de ancho delimitado por altos muros de cierre del recinto al exterior, y por una columnata al interior.

³¹ En este mismo sentido, Gimeno 1991, 315.

³² Véase, por ejemplo, las secciones reconstructivas en Bauer 1987.

³³ Así, se pueden observar los agujeros de inserción de las vigas del pórtico del templo de Bel en Palmyra (1975). El modo de ejecución de las pilastras adosadas y el arquitrabe, tallando los sillares del muro de fondo, recuerda mucho, dejando de lado el orden arquitectónico, al que podemos observar en el Pretori de Tarragona. En este ejemplo se aprecian cinco inserciones de viga en cada intercolumnio, siendo la anchura de la viga de al menos 40 cm de lado, siempre teniendo en cuenta que la anchura del pórtico en este caso es de unos 5-6 metros.

³⁴ "Era todo de piedras picadas muy grandes y la obra era dórica, con pilastras, basa, chapitel, architraba, freso i corniza todo al rededor a la parte de dentro, y de pilastra a pilastra ay tres baras y media, según se ve en el dicho castillo del Rey, y la casa de Magín de Montserrat" (Pons 1883, 164-165).

³⁵ Así se constata en el callejón del Arc d'En Toda. Véase el alzado reconstitutivo en Costa 1993.

³⁶ Como sucede, por ejemplo, en el porticado perimetral del templo de Bel en Palmyra, donde se aprecian cambios de ritmo en las esquinas del pórtico (Palmyra 1975).

³⁷ Entre otros, Gros 1996, 216 y Zanker 1984. Las restituciones de los alzados están efectuadas según las reconstrucciones de Bauer 1985.

A pesar de que el ancho es prácticamente idéntico al de Tárraco, el resto de las proporciones es distinto, como veremos en el estudio de las dimensiones.

El foro de Trajano³⁸ (Fig. 25), del año 112 dC e inspirado en el anterior, está formado por una plaza rectangular bordeada por pórticos que, en los lados mayores se complementan con dos exedras. Anexa a esta plaza, se dispone la basílica *Ulpia*, a la que se adosan diversas edificaciones.

Pasaremos a analizar la proporcionalidad entre los dos ejemplos romanos y nuestro caso. Para ello, y para evitar caer en posiciones "subjetivas"³⁹ estableceremos los siguientes parámetros comparativos:

A: ancho del porticado.

C: altura de la columna hasta el imoscapo y/o la pilastra adosada al muro de cierre.

I: medida del intercolumnio o espacio entre las columnas. Para el caso de Tárraco tendremos que utilizar el espacio entre las pilastras,⁴⁰ ya que desconocemos (de existir) la distancia entre las columnas.

E: altura desde el imoscapo hasta el plano de soporte de las vigas del techo.

T: altura máxima del tejado.

Las dimensiones⁴¹ expresadas en metros se reflejan en el siguiente cuadro:

	A	C	I	E	T
Tárraco	14	3,70	3,50		
Foro de Augusto	14	7	3,50	7	3,5
Foro de Trajano	14	7	4,50	7	3,5

Si traducimos estas cifras a proporciones, comprobamos que los dos ejemplos romanos adoptan una sección que se aproxima a la figura geométrica de un cuadrado. Así la unión de la altura de la columna más la altura del entablamento sería prácticamente el ancho del porticado. También se puede inferir que la anchura es igual al doble de la altura de la columna: $A = C + E$, o bien $A = C \times 2$ ($14 = 7 + 7$, o bien $14 = 7 \times 2$). Sin embargo en Tárraco, pese a que desconocemos la altura del entablamento, podemos ver que el ancho del porticado es 3,78

veces superior a la altura de la pilastra: $A = C \times 3,78$ ($14 = 3,78 \times 4$).

Así, si el porticado de los recintos de Roma tienen una proporción similar entre altura y anchura, en Tárraco habría que recurrir a la adición de la altura del podio para compensar parcialmente esta clara desproporción. Sin embargo, si esta suma soluciona en parte la proporcionalidad entre la altura y la anchura,⁴² no soluciona los problemas referentes al orden arquitectónico, que seguiría quedando desproporcionado para un pórtico si seguimos los ejemplos romanos (Fig. 26). Por eso pensamos que este orden arquitectónico funciona sólo decorativamente. Así desaparece este problema y la proporcionalidad se referencia en relación a la altura de la fachada que se pretende aligerar visualmente, en este caso el muro de fondo.

En relación al intercolumnio, pese a las reservas que plantea este tipo de medidas, vemos que el ritmo de la columnata es muy inferior en Tárraco respecto a los ejemplos de la *Urbs*. En Tárraco, la relación entre la altura de la columna y el intercolumnio sería casi de paridad (3,70 contra 3,50), mientras que para los foros de Augusto y Trajano, las proporciones serían, respectivamente, del doble a favor de la columna, $I = 1/2 C$ o bien $3,5 = (7 : 2)$; y de 2/3 a favor de la columna, $I = 2/3 C$ o bien $4,5 = (2/3) \times 7$.

Hemos visto, por tanto, que tipológicamente, los pórticos de nave única de Roma no se pueden trasladar al ejemplo de Tárraco. Por otro lado, hemos intentado trasladar los preceptos vitruvianos relativos a los porticados de dos naves⁴³ y los resultados también son negativos (Fig. 27).

Según Vitruvio, el orden interno de una *porticus duplex* (Jónico) es 6/5 mayor que el externo (dórico), para asegurar la pendiente de las aguas de la cubierta. La anchura de cada nave corresponde exactamente a la altura de la columna. Si pensamos que la pilastra adosada al muro de fondo tiene la misma altura que el orden externo, podemos concluir que en la plaza de representación, de existir, sería 4 metros. Si la anchura de cada nave es igual a este alto, tendríamos un máximo de 8 m ($4 + 4$). Para llegar a los 14 de Tárraco, tendríamos que recurrir, por tanto a una tercera línea de columnas,

38 Cf. Amici 1982, Gros 1996. Para las reconstrucciones, extraídas de los trabajos de Gismondi hemos trabajado sobre las secciones de Meneghini 1992.

39 Hemos de advertir, sin embargo, que no es nuestro objetivo un cálculo exacto de estas proporciones y medidas, sino que tan solo lo utilizaremos para solventar esta posible "subjetividad".

40 Este hecho plantea problemas, ya que no necesariamente el espacio entre columnas ha de coincidir con las pilastras, conociéndose casos en que existe una columna más en el espacio entre dos pilastras. Por otro lado, el espacio entre las pilastras de Tárraco no es homogéneo, por lo que adoptaremos una medida media.

41 Las dimensiones están tomadas de las obras antes citadas, y éstas mayoritariamente de los dibujos de Gismondi, por lo que son aproximativas. No obstante, son lo suficientemente fiables para nuestro estudio de las proporciones básicas.

42 Sumando los tres metros y medio del podio, la proporción sería del doble a favor del ancho. Así, $3,5 + 3,5 = 7$, que es justamente la mitad del ancho, 14 metros. Para igualar la proporción habría que pensar en un entablamento de 7 metros, que entonces quedaría claramente en desproporción con la altura de la columna.

43 Para un ejemplo característico de estos porticados dobles, el foro de César, Amici 1991, fig. 62.

y tendríamos una *porticus triplex*, extremadamente inusuales en la arquitectura imperial.

Otra cuestión es la propia extrañeza que produce la configuración resultante del porticado de una zona elevada. La función de un porticado es la de diferenciar arquitectónicamente dos zonas de similar elevación en el terreno, pero generalmente no aíslan ambas zonas. Así, por ejemplo en un foro porticado, de la plaza se puede acceder a los porticados, donde se realizan transacciones, se protege la gente de los fenómenos atmosféricos, etc. Esta comunicación entre plaza y porticado es imposible en un recinto como el de Tarragona. Así, los más de tres metros de desnivel entre las dos zonas constituyen una barrera infranqueable, toda vez que para acceder a la parte superior del podio se tendría que ir a cualquiera de las dos torres-escaleras de los extremos.

Sin embargo, aunque sea una barrera de acceso, no es una barrera visual. Desde la plaza se podría ver lo que estaba aconteciendo en la parte superior del podio. Si añadimos un porticado, esta comunicación visual quedaría mitigada. Una buena comunicación visual posibilitaría, por ejemplo, la presencia de gran número de público (de naturaleza indeterminada) dentro de la plaza que podría presenciar desde abajo, con un no despreciable efecto escenográfico, el desarrollo de procesiones religiosas y otros actos dentro de las ceremonias de culto imperial, que se celebrarían en ese espacio sobreelevado. El referente más cercano lo constituirían, desde luego, las escenas teatrales⁴⁴ y en cierto modo, los *podia* de los templos.

En contra de la anterior afirmación, tenemos los paralelos⁴⁵ más o menos contemporáneos de Avenches (Fig. 28), el capitolio de Brescia o el foro de Conímbriga, en el cual encontramos porticados sobre podios, con una clara funcionalidad de deambulatorio litúrgico adaptado a las nuevas necesidades del culto imperial. A pesar de las similitudes, también se pueden remarcar ciertas diferencias con el conjunto de Tárraco. Los ejemplos citados son propiamente recintos de culto, asociados a un templo, y constituyen de hecho una prolongación del *podium* del mismo templo, situándose exactamente a la misma cota. Por tanto, por funcionalidad estarían más cerca del denominado

recinto de culto o terraza superior de Tárraco, que de la plaza de representación. Por otro lado, las dimensiones son lógicamente muy inferiores y los porticados tienen unas medidas y proporciones más cercanas a las canónicas. Estos paralelos marcan, no obstante, una tendencia flavia al empleo de elevaciones mediante *podia*, no sólo como resultado de las nuevas necesidades litúrgicas, sino también por la progresiva tendencia a remarcar la componente vertical en las edificaciones.⁴⁶

Por otro lado, la existencia de pilastras adosadas no siempre exige la presencia de un porticado. Así, es masivo su empleo para aligerar fachadas en la obra pública (como teatros, circos, anfiteatros,⁴⁷ basílicas, etc) e incluso en los recursos decorativos de los interiores de la casa privada. La función es sencillamente crear una ilusión óptica o trampantojo en el espectador y aligerar la sobriedad de un lienzo murario completamente liso.⁴⁸

Desde luego, no conocemos un paralelo arquitectónico directo (un foro o un recinto de culto) que ofrezca un muro de fondo decorado con pilastras. Sin embargo, en otras plazas hemos observado recursos ornamentales en los cuales la columnata perimetral no constituye un porticado "estándar". Así, podemos citar los casos del *Forum Transitorium* en Roma o el *Sebasteion/Augustaeum* de Aphrodisias en Caria.

El denominado *Forum Transitorium*⁴⁹ (Fig. 25) es ligeramente posterior al complejo tarraconense, ya que al menos su planteamiento debió efectuarse en época de Domiciano.⁵⁰ Quizás por problemas de espacio, el porticado es sustituido por unas columnas exentas, pero prácticamente pegadas al muro de fondo. Un recurso muy similar se podía apreciar en la denominada *domus flavia*,⁵¹ ligeramente anterior en el tiempo, pero en todo caso domicianea. De este modo, el único sentido de estas columnas es ornamental, y se utilizan estrictamente para aligerar la pesadez del muro liso e introducir juegos de volúmenes.⁵²

El recinto de culto imperial de Aphrodisias en Caria (Smith 1987), descubierto en 1979 y dedicado a Afrodita y a la dinastía Julio-Claudia ofrece una columnata con tres niveles en los dos lados de la estrecha plaza, que actúa en realidad como un pasillo monumental profusamente ornamentado que

⁴⁴ Donde los miembros de la élite ven el espectáculo desde abajo.

⁴⁵ Sobre estos paralelos y sus particularidades, cabe remarcar Gros 1996, 169. El paralelo de Avenches en concreto es citado por Mar 1993, 124 como modelo para los porticados de Tárraco.

⁴⁶ Sobre esta tendencia a cambiar las proporciones canónicas helenísticas, cabe remarcar Ward Perkins 1989, 55 ss.

⁴⁷ Precisamente los paralelos más cercanos en modulación para las pilastras de Tárraco son las pilastras de fachada del anfiteatro de Nîmes, de cronología similar (Gimeno 1991, 408).

⁴⁸ En relación con esta idea, podríamos citar el empleo de decoración aplicada para aligerar un muro de fondo del foro de Asís (Gros/Theodorescu 1985).

⁴⁹ Entre otros, Anderson 1984, Meneghini 1991, Darwall Smith 1996, 115 ss. Para una restitución de la planta, Bauer 1977.

⁵⁰ Pese a esto, fue Nerva el que completó el programa, con la dedicación del templo de Minerva en el 97.

⁵¹ Concretamente en la denominada *Aula Regia*. Cfr. Ward Perkins 1989, 73 y Darwall Smith 1996, 187 ss.

⁵² Sobre este tema, cfr. Ward Perkins 1989, 56 y 73. Este juego de volúmenes es lo que el autor denomina "desmaterialización".

conduce hacia el templo superior (Fig. 29). Sin embargo, los intercolumnios están ocupados por unas placas de mármol decoradas con diversas representaciones alusivas a la monarquía. De nuevo, la columnata oficia de marco decorativo y a su vez aligera los altos muros que separan el recinto sacro del exterior. El porticado como tal no es practicable, ya que se abren unas estancias detrás de la columnata, rompiendo la continuidad del porticado.

Un último paralelo, que conocemos superficialmente, es el recinto de culto imperial de *Anquincum*.⁵³ Éste presenta un muro de fondo decorado con unas pilastras y placas de mármol, con el respectivo entablamento. A pesar de que no conocemos el complejo en profundidad, hemos apreciado una clara similitud con la idea que proponemos, a nivel de mera hipótesis, para la plaza de representación de Tárraco.

Por tanto pensamos que la realidad arqueológica nos induce a pensar en una gran plaza de representación,⁵⁴ decorada con unas grandes fuentes monumentales, así como estatuaria. Esta plaza, de funcionalidad religiosa, representativa y administrativa (no es *sensu stricto* un foro),⁵⁵ se rodearía de unos muros de cierre elevados que la delimitarían por tres de sus lados. Delante de éstos y en situación escénica, un podio elevado lo suficiente para permitir la visualización desde lejos de las diversas procesiones y ritos religiosos relacionados con el culto imperial.

Dominando esta plaza, se situaría otra más reducida y esta vez sí de características comunes con otros recintos de culto del imperio: pórticos perimetrales y templo situado en una zona axial dominando el conjunto, pero integrado en el entorno de la plaza. Sería pues un recinto de culto "estándar", con escasas particularidades generales con respecto a otros.⁵⁶

Pensamos que la ordenación de esta plaza y de la de todo el recinto está adaptada a las diversas funciones antes comentadas, con una disposición pensada unitariamente para el desarrollo de los

fastos del culto imperial. Desgraciadamente, poco aportan las fuentes sobre la celebración concreta de estos ritos, por lo que difícilmente podremos reconstruir el desarrollo exacto del ceremonial. Sin embargo, con los datos arqueológicos de los que disponemos, y el conocimiento del desarrollo habitual del ceremonial litúrgico romano, podemos atrevernos a esbozar unas líneas generales de cómo se desarrollaba este rito (Fig. 30).⁵⁷

Los accesos detectados en los muros de cierre de la plaza de representación permiten establecer una comunicación desde el exterior del recinto hasta el nivel de la gran plaza. Quizá desde estos accesos un público formado por las élites provinciales⁵⁸ entrase dentro del recinto, ocupando el vasto espacio abierto quizás jalonado de jardines, fuentes (Köpel/Rodà 1996) y monumentos epigráficos.

Seguidamente, y desde las torres - escalera de acceso de los lados, la comitiva religiosa formada por los *flamines*, sus auxiliares, y los representantes del poder imperial, accedía a los *podia* de los lados cortos de la plaza. Desde estos deambulatorios elevados se iniciarían dos procesiones que se reunirían en el denominado recinto de culto, al que accederían por otras dos torres escaleras laterales de identificación reciente.⁵⁹

Una vez dentro del recinto, se desarrollarían las ceremonias religiosas típicas de la liturgia romana, con sacrificios cruentos en honor al emperador (sincretizado en la figura de Júpiter),⁶⁰ a los *divi* y a Roma.⁶¹

Finalmente, otra procesión (*pompa*) descendería desde el recinto de culto hasta el circo mediante una *via triumphalis*.⁶² Esta vía comenzaría en las escaleras monumentales que bajan desde el recinto de culto y atravesaría el centro de toda la plaza hasta llegar a otras escaleras monumentales que permitirían acceder al pulvinar del circo.

Posiblemente, la élite reunida en la plaza de representación accediese progresivamente a la grada norte⁶³ del circo, junto con el resto del público. Comenzarían los *ludi circenses*, con lo que la ceremonia se daría por concluida.

53 Desgraciadamente, no hemos podido acceder a bibliografía sobre el tema, y nos tenemos que ceñir a una descripción a partir de una foto. de una obra divulgativa.

54 La construcción de esta plaza, y sobre todo la magnitud de la obra, implica la reafirmación de la nueva dinastía flavia, pretendida por Vespasiano (Étienne 1958, 448).

55 Sobre estas cuestiones existe una fuerte controversia, que a nuestro juicio es más terminológica que real. Así, Trillmich (1993) niega la identificación tradicional como foro para este conjunto en base a una ausencia de la terminología empleada (foro provincial) en las fuentes, opinión matizada y rechazada por D. Fishwick (1995).

56 Como ya viera R. Mar (1993), con un abundante apoyo de paralelos arquitectónicos de funcionalidad similar.

57 Ceremonia que debió de ser anual y coincidiendo con el *concilium provinciae Hispaniae citerioris* (Ruiz de Arbuló 1993, 98).

58 Élites municipales hispánicas que se habían beneficiado ampliamente de las reformas flavias (Guichard 1993; Étienne 1958, 451).

59 En estas mismas Jornadas, la contribución de Isabel Peña.

60 Si atribuimos los frisos de bucráneos (Pensabene 1993, 83ss; Gimeno 1991, 1168 ss) al templo que preside el complejo, la iconografía allí representada es propia de la más alta divinidad. Así, el tipo de víctimas sacrificadas, el *albogalerus* con *apex* de lana que cubriría al flamen, etc. No hay que olvidar la casi segura inspiración de este friso en modelos anteriores, entre los que destacaría sobremanera el interior del *Ara Pacis* de Augusto, y la fuerte vinculación con las representaciones del culto imperial (Mar 1993, 134).

61 Sobre este aspecto, Étienne 1958.

62 Véase las referencias a esta vía en Mar 1993, 124.

63 En este sentido, Ruiz de Arbuló 1993, 102.

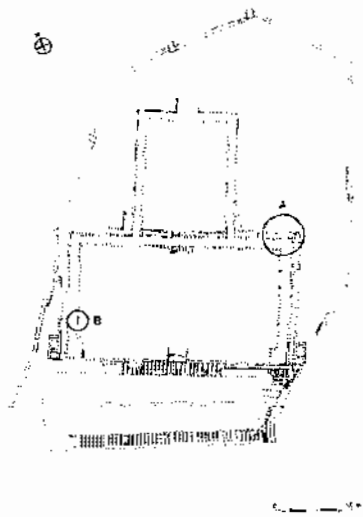

Fig. 1. Planta de situación de las excavaciones en la plaza del Fòrum (A) y la calle d'En Compte (B).

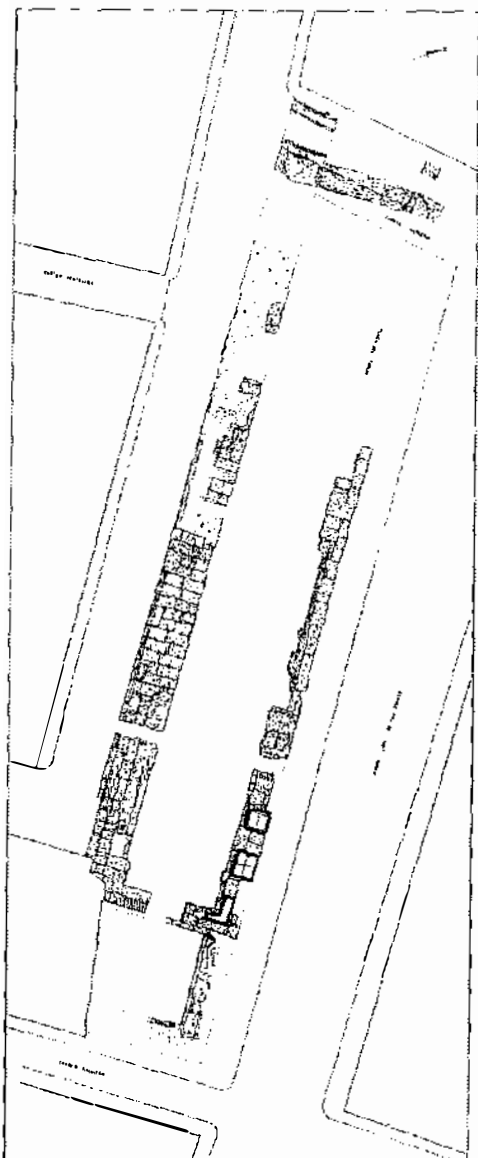

Fig. 2. Planta de las estructuras alto-imperiales en la plaza del Fòrum.

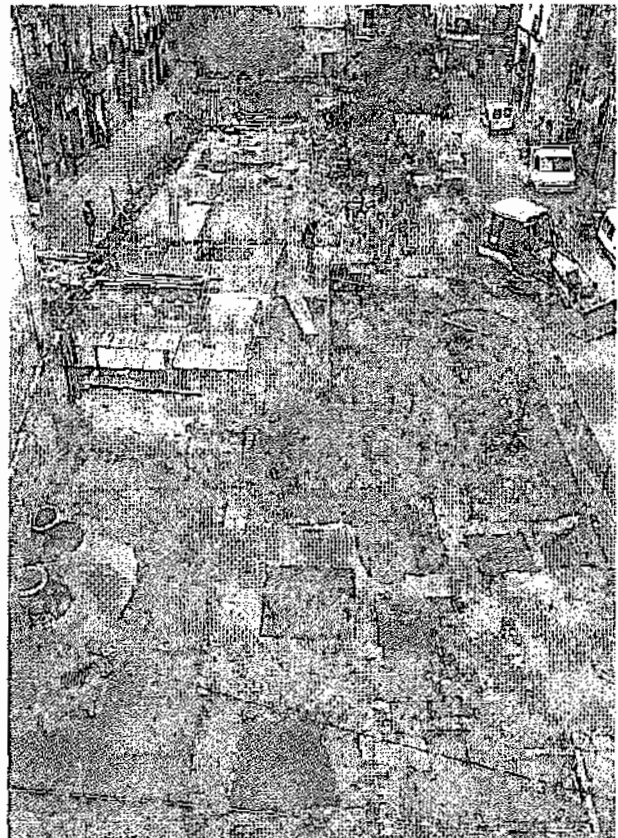

Fig. 3. Vista general de la excavación en la plaza del Fòrum.

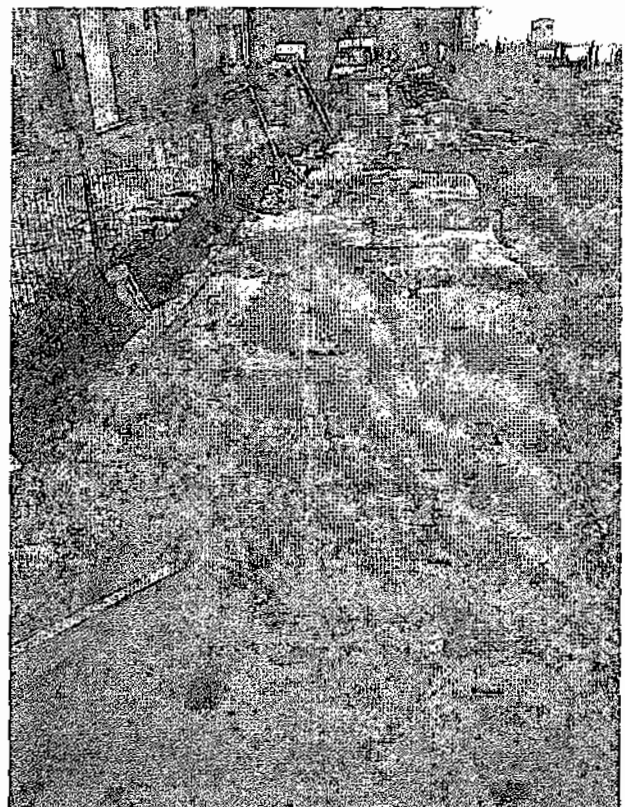

Fig. 4. Detalle del muro de fondo del podio con pilastras que delimitaba la plaza de representación.

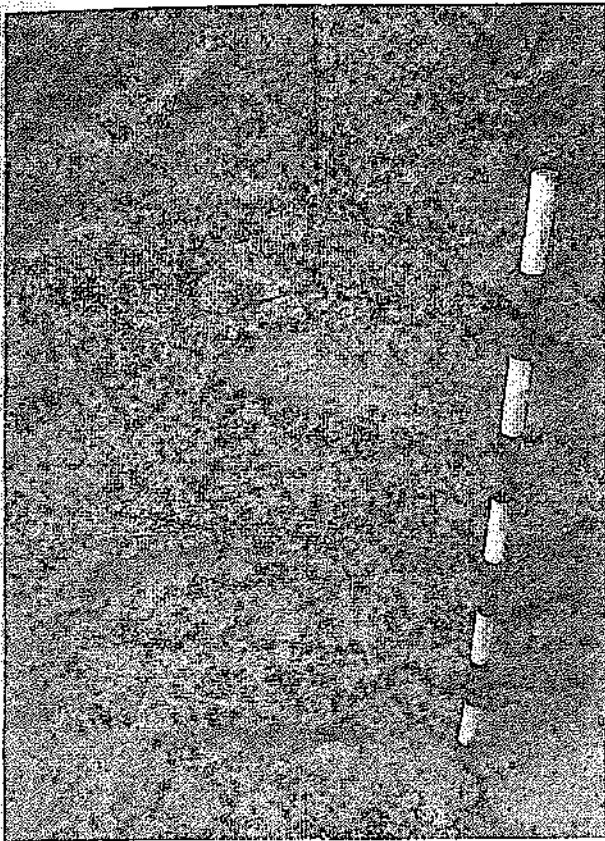

Fig. 5. Huellas de los tablonos del encofrado en la cimentación de *opus caementicium*.

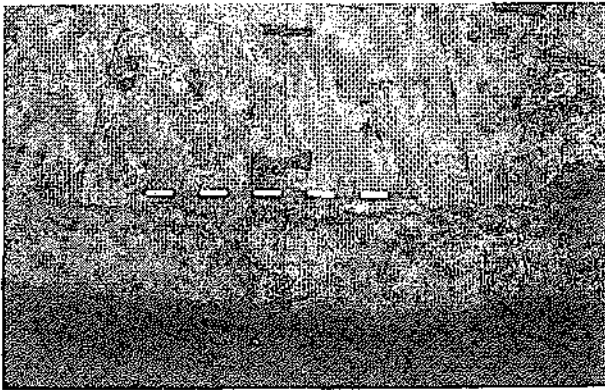

Fig. 6. Detalle del encaje de la pilastra marinoírea.

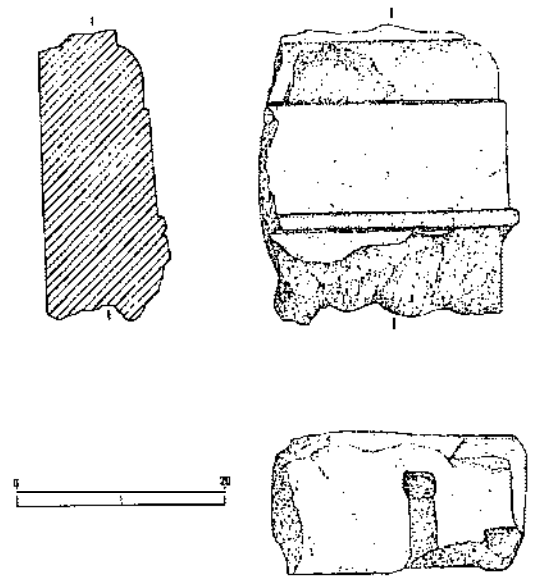

Fig. 7. Basa de pilastra marmórea.

Fig. 8. Detalle del encaje del placado marmóreo.

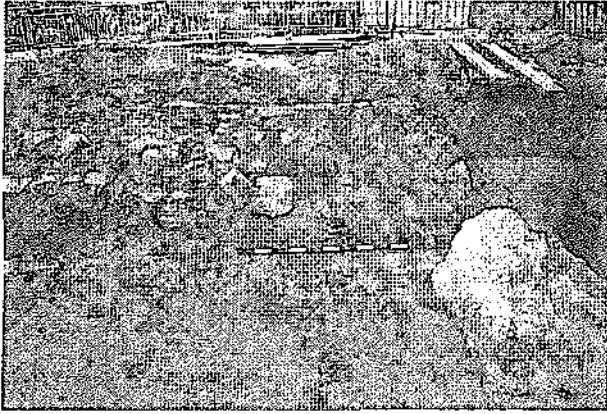

Fig. 9. Detalle del doble paramento correspondiente al arranque de la bóveda.

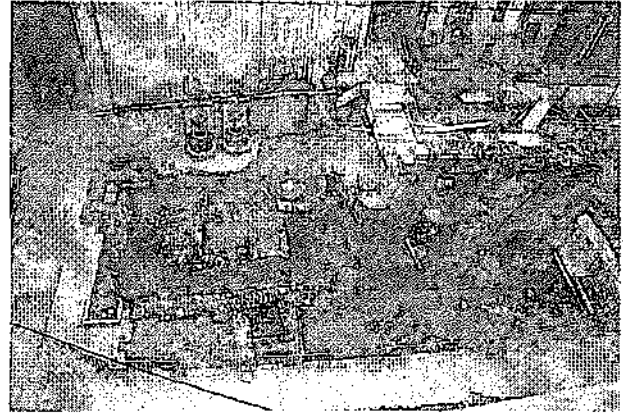

Fig. 11. Vista general del giro que describe el criptopórtico a la altura de la calle de Santa Anna.

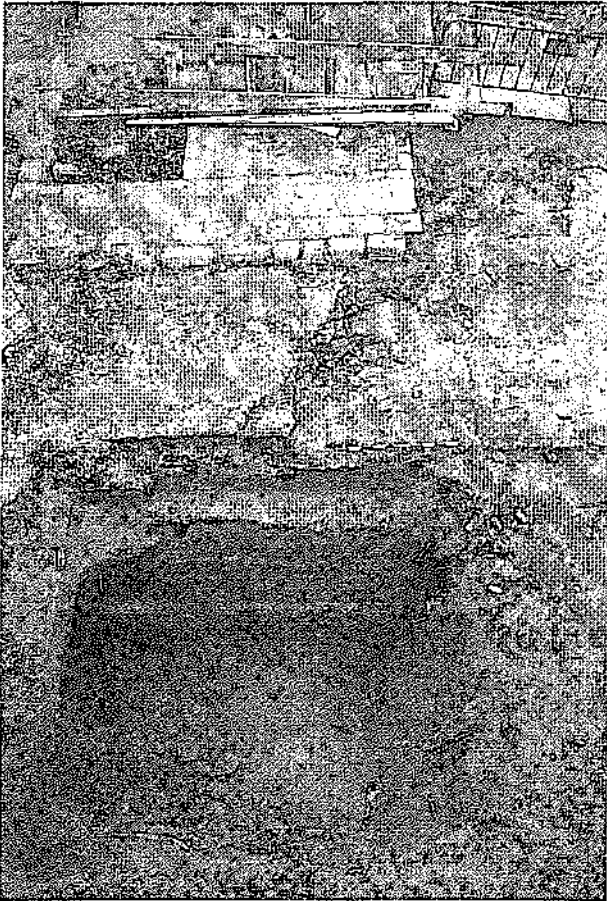

Fig. 10. Sondeo donde se aprecian los paramentos empleados para el muro de fondo del podio.

Fig. 12. Detalle de la puerta interior del criptopórtico.

Fig. 13. Detalle de las banquetas de hormigón visibles tras el expolio de los sillares del alzado.

Fig. 14. Vista general de las excavaciones en la calle d'En Comte, 12-14, mostrando el podio de sillería que rodeaba la plaza de representación y las estructuras de época medieval y moderna..

Fig. 16. Vista de la trinchera de cimentación del muro del podio.

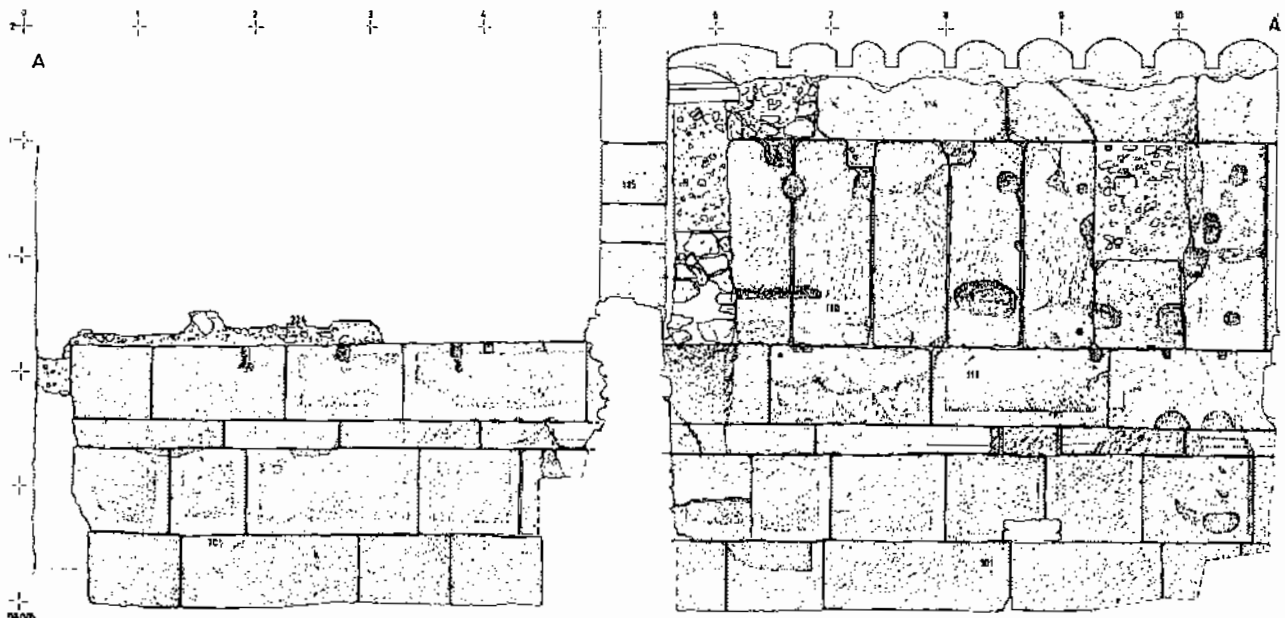

Fig. 15. Alzado del podio en sillería mostrando el zócalo, la moldura de base y las hiladas horizontales y verticales de ortostatos.

Fig. 17. Rellenos constructivos en la trinchera de cimentación.

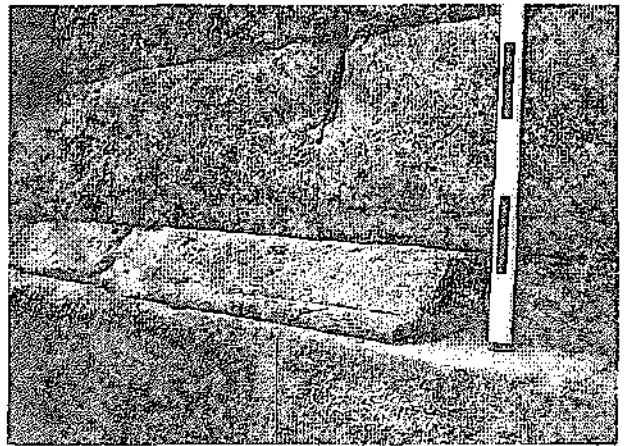

Fig. 19. Detalle de la moldura del podio.

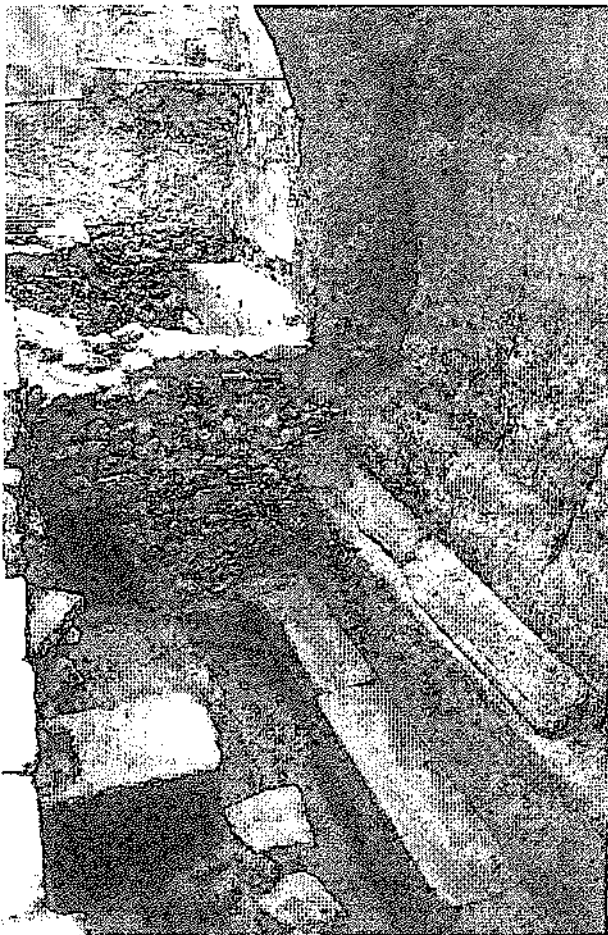

Fig. 18. Vista de la cimentación y el alzado del muro del podio.

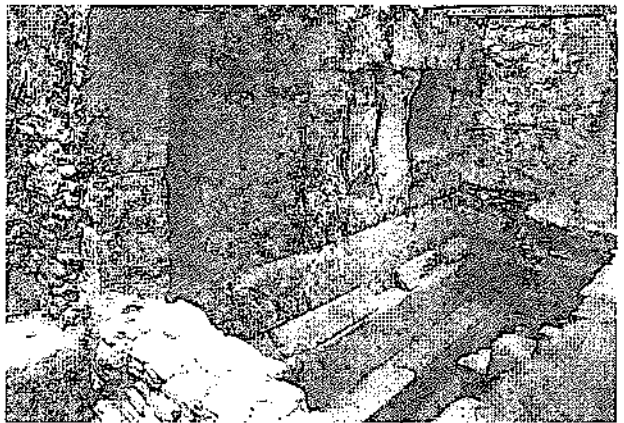

Fig. 20. Alzado del podio.

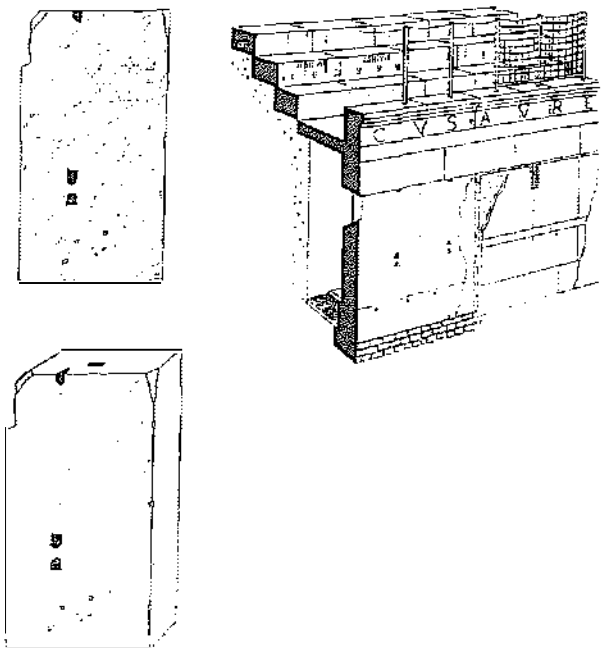

Fig. 21. Restitución del podio y primeras gradas del anfiteatro de Tárraco, según TED'A 1990.

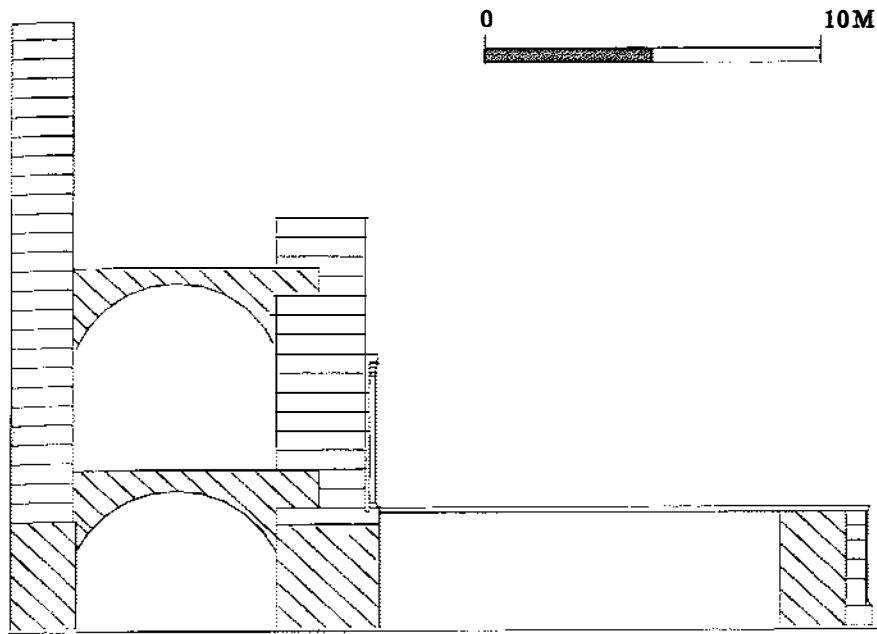

Fig. 22. Restitución esquemática de las estructuras que limitaban la gran plaza de representación: gran podio perimental, muro decorado con pilastras y criptopórticos traseros superpuestos.

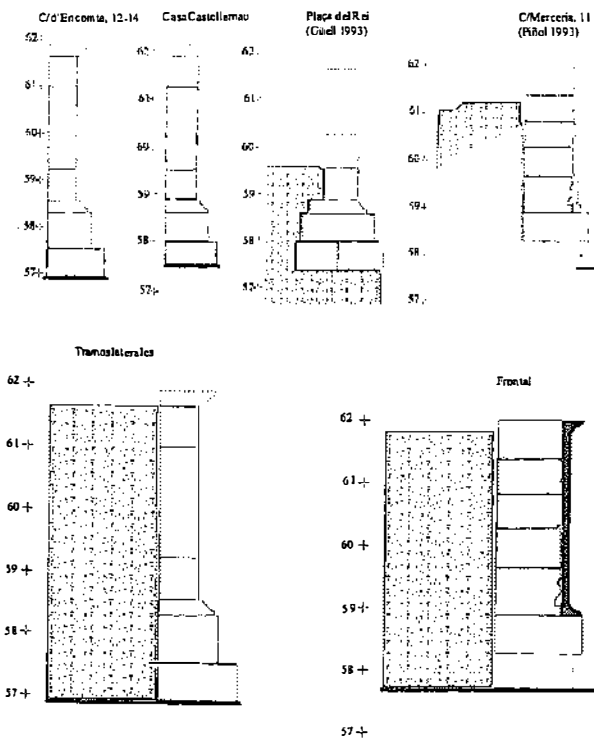

Fig. 23. Comparativa entre los tramos laterales y el frontal superior del podio.

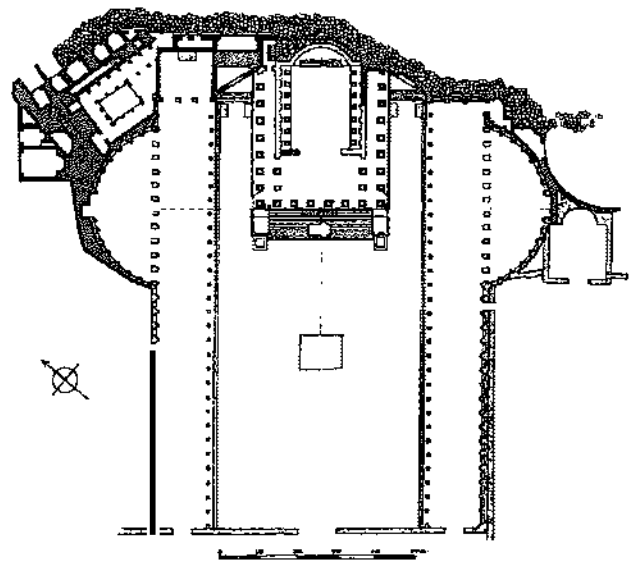

Fig. 24. Planta del foro de Augusto, según Zanker 1992.

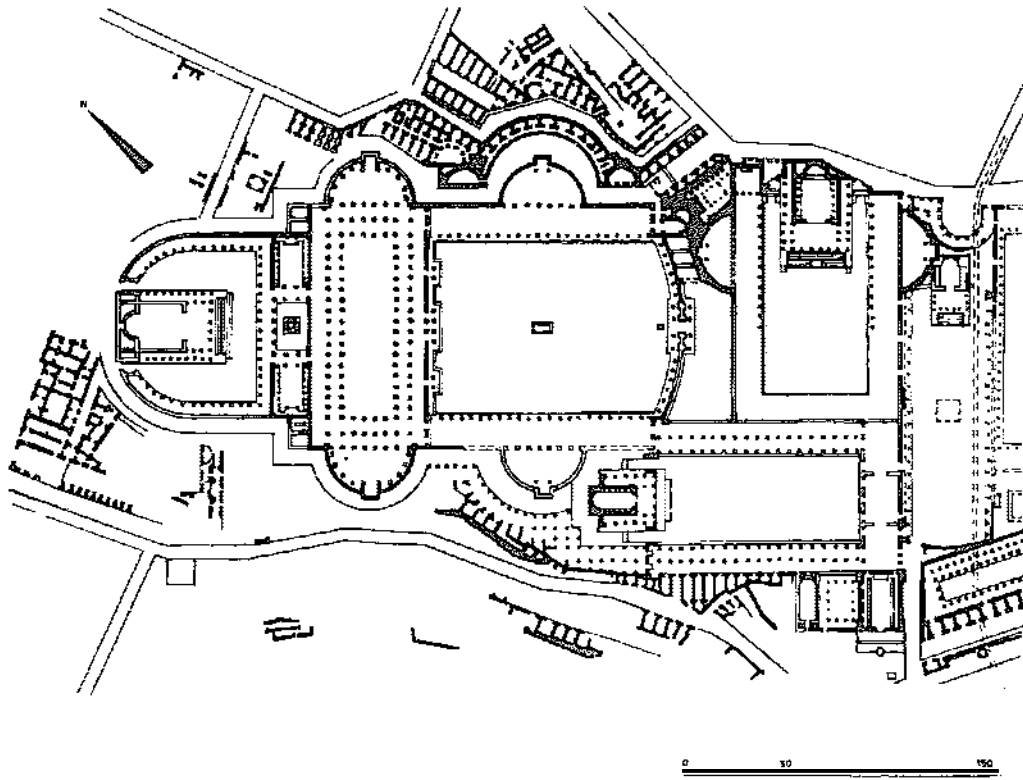

Fig. 25. Planta de los foros imperiales según Anderson 1984. A la izquierda, el foro de Trajano. En el centro los foros de Julio César y Augusto. A la derecha, el *forum transitorium*.

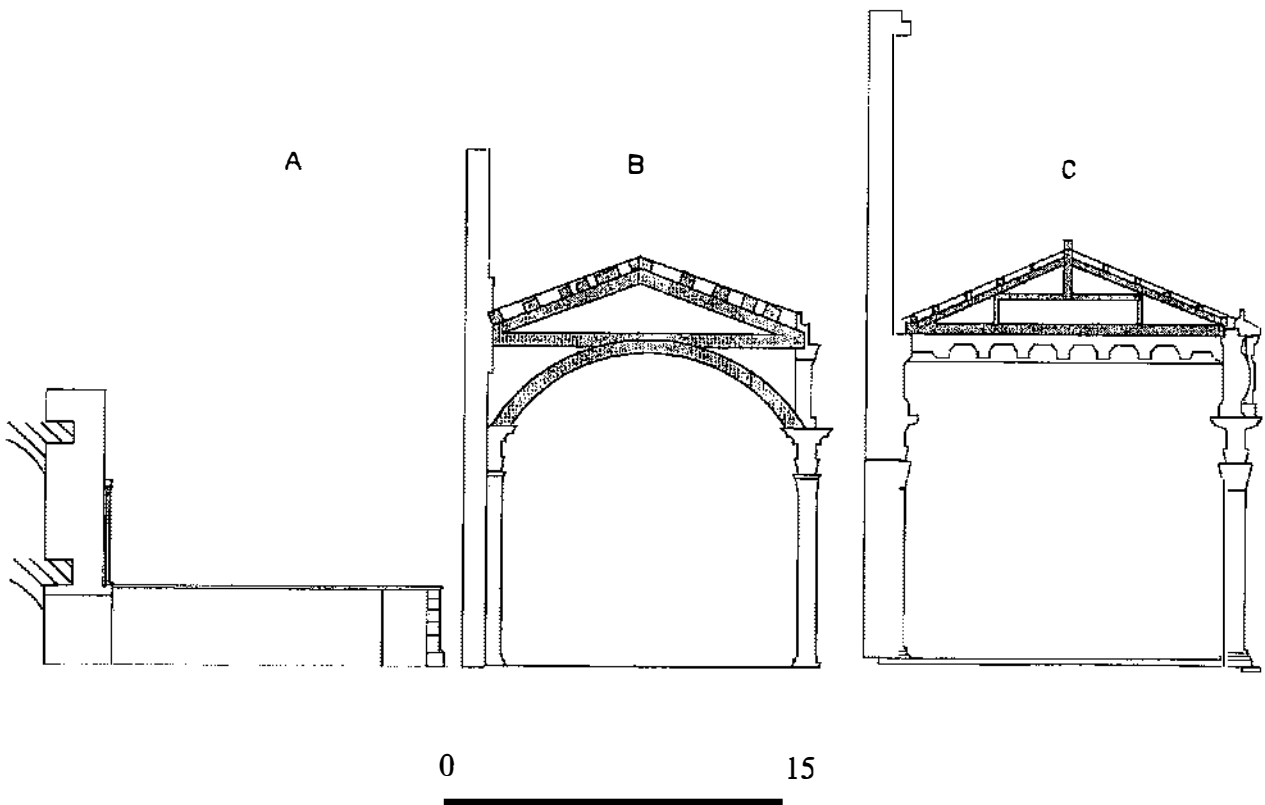

Fig. 26. Comparativa entre el podio de Tàrraco (A) y los pórticos del foro de Augusto (B) y del foro de Trajano (C).

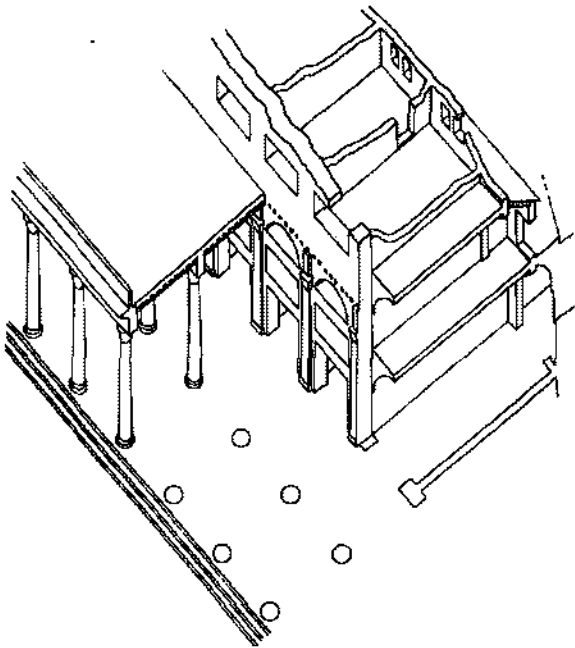

Fig. 27. Restitución del pórtico del foro de Julio César, según Amici 1991.

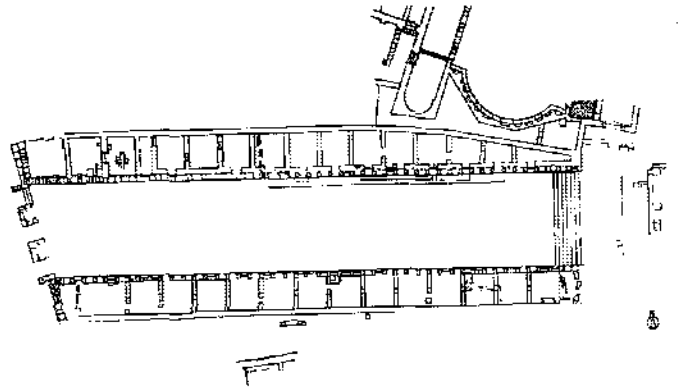

Fig. 29. Planta del Sebasteion de Afrodiasias, según Smith 1987.

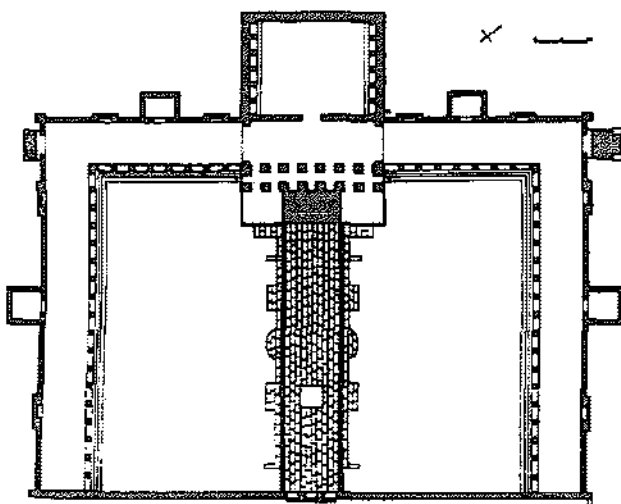

Fig. 28. Planta del santuario del Cigognier en Aventicum, según Bridel 1982.

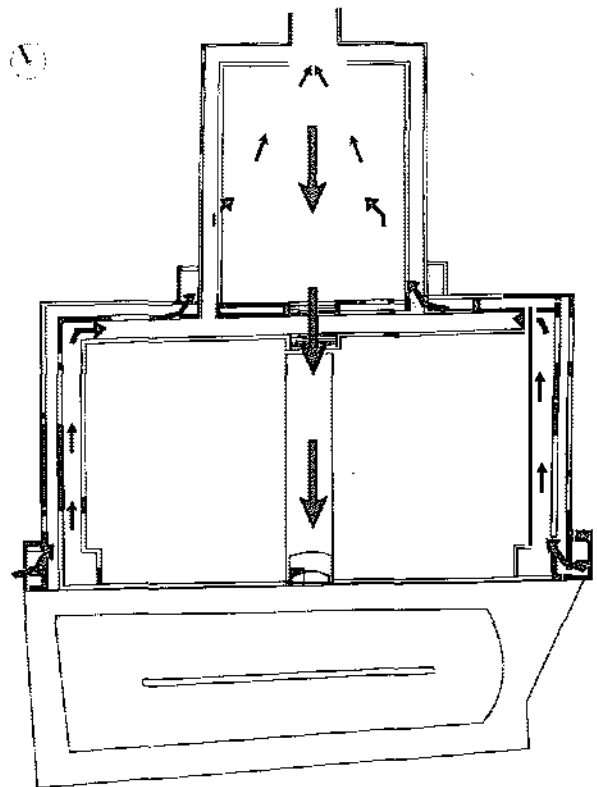
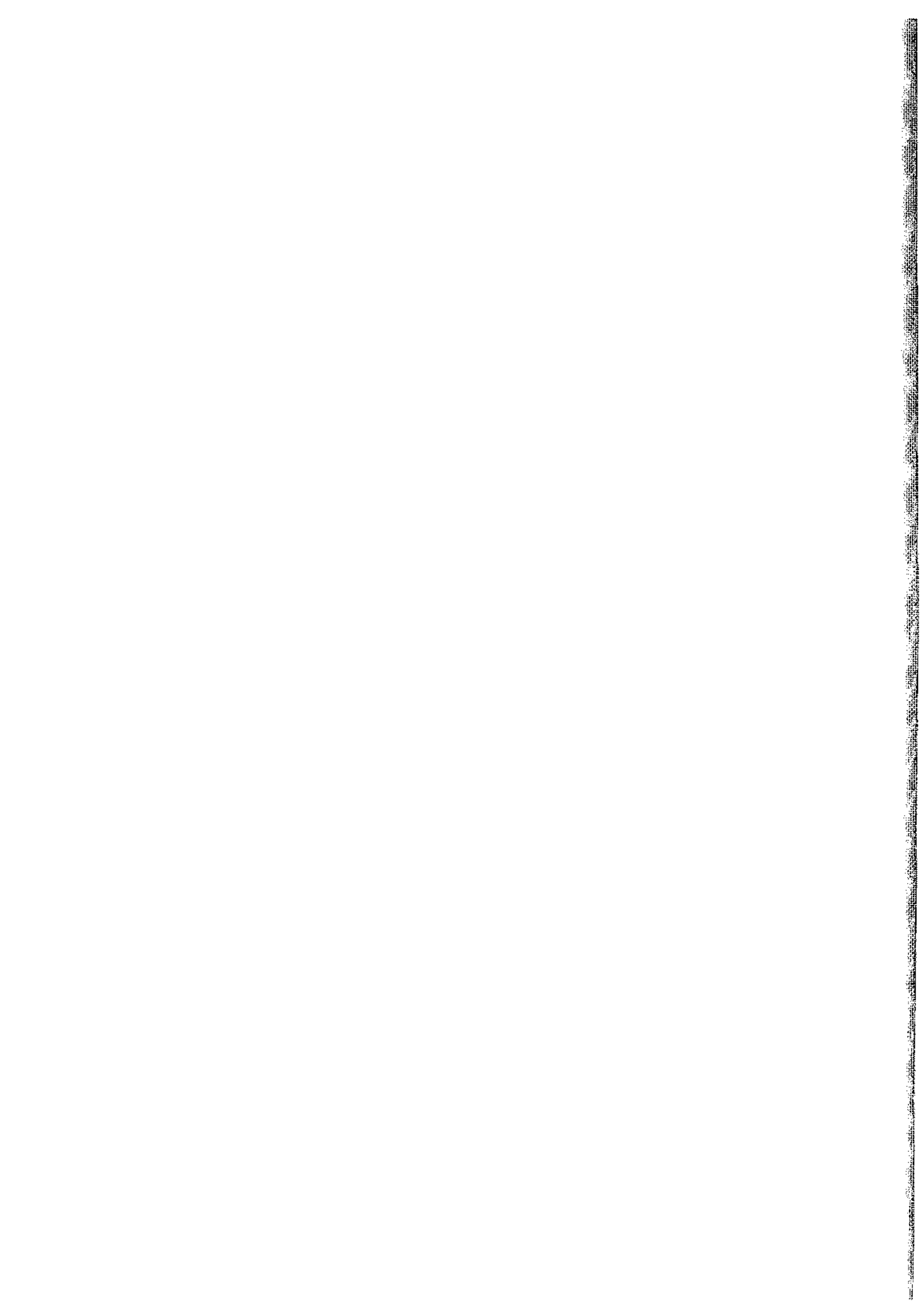

Fig. 30. Desarrollo hipotético de los recorridos procesionales durante las ceremonias del culto imperial provincial en Táraco.

BIBLIOGRAFÍA

- Adam, J.P. 1984, *L'arte di costruire presso i romani* (edición italiana), Milán.
- Albiñana, J.F./Bofarull, A. de 1849, *Tarragona Monumental, ó sea, Descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos*, Tarragona.
- Alföldy, G. 1973, *Flamines provinciae Hispaniae citerioris*, Anejos de Archivo Español de Arqueología VI, Madrid.
- Aguarod, C., 1991, *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.
- Amici, C.M. 1982, *Il foro di Traiano: Basilica e Biblioteche*, Roma.
- Amici, C. M. 1991, *Il foro di Cesare*, Florencia.
- Anderson, J.C. 1984, *The historical topography of the imperial fora*, Bruselas.
- Aquilué, X. 1985, Algunas consideraciones sobre el comercio africano. Tres facies características de la cerámica común de época alto-imperial, *Empúries* 47, Barcelona, 210-222.
- Aquilué, X. 1993, *La seu del Col·legi d'Arquitectes*, Tarragona.
- Aquilué, X. 1995, La cerámica común africana, *Cerámica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Empúries, 61-74.
- Bauer, H. 1977, Il foro transitorio e il Tempio de Giano, *RPAA*, 49, 117-150.
- Bauer, H. 1985, Ricerche sul muro perimetrale e sul portico del Foro di Augusto, *Roma, archeologia nel centro*, 1, Roma, 229 ss.
- Berges, P. M. 1974, "Columnas romanas y cruces visigóticas en la plaza Rovellat, de Tarragona", *Miscelánea Arqueológica*, I, Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona, Barcelona, 153-167.
- Cortés, R./Gabriel, R. 1985, *Tarraco: recull de dades arqueològiques*, Barcelona.
- Costa, J. 1993, Noves dades entorn al mur de pilastres del Fòrum Provincial, *Els monuments provincials de Tàrraco*, Tarragona, 191-195.
- Darwall Smith, R.H. 1996, *Emperors and architecture: A study of Flavian Rome*, Bruselas.
- Dupré, X. 1990, Un gran complejo provincial de época flavia en Tarragona: Aspectos cronológicos, *Stadtbild und Ideologie*, Baviera, 319-325.
- Dupré, X./Carreté, J.M. 1993, *La «Antiga Audiència». Un acceso al foro provincial de Tarraco*, Excavaciones Arqueológicas en España 165, Madrid.
- Duran, E. 1984, *Lluís Ponç d'Icard i el "Llibre de les Grandesses de Tarragona"*, Barcelona.
- Étienne, R., 1958, *Le culte impériale dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Diocletien*, Bibliothèque des Écoles d'Athènes et de Rome 191, Paris.
- Fishwick, D. 1995, "Provincial Forum" and "municipal Forum": fiction or fact?, *Anas* 7-8, Mérida, 169-186.
- Gimeno, J. 1991, *Estudios de arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispania*, Madrid.
- Gros, P. 1996, *L'Architecture Romaine. 1. Les monuments publics*, París.
- Gros, P., Theodorescu, D. 1985, Le mur nord du "forum" d'Assise, *MEFRA* 97, Roma, 879-897.
- Güell, M., Peña, I., Tobías, O., Tubilla, M. 1993, La restitución arquitectónica de la plaza de representación, *Els monuments provincials de Tàrraco*, DAC 1, Tarragona, 157-191.
- Guichard, P. 1993, Les effets des mesures flaviennes sur la hiérarchie existant entre les cités de la Péninsule ibérique, *Comunidad cívica en Hispania (siglos II y III dC)*, congreso realizado en Madrid entre el 25-27 de Enero de 1990, Madrid, 67-83.
- Hänlein-Schäfer, H. 1985, *Veneratio Augusti. Eine Studie zu den Tempeln der ersten römischen Kaisers*. Roma.
- Hauschild, Th. 1974, Construcciones romanas en la terraza superior de Tarragona, *Archivo Español de Arqueología* 130, Madrid, 3-44.
- Hauschild, Th. 1983, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona.
- Hernández Sanahuja, B. 1877, *Recuerdos monumentales de Tarragona*, manuscrito núm. 45 conservado en el Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona.
- Köppel, E./Rodà, I. 1996, Escultura decorativa de la zona nororiental del Conventus Tarraconensis, *Actas de la segunda reunión de escultura romana en Hispania*. Tarragona, 135-181.
- LATTARA 1993, *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée Nord-Occidentale*, «Lattara» 6, Lattes.
- Macias, J.M. 1999, *La ceràmica comuna de Tàrraco*, Tulcis 1, Tarragona.
- Mar, R. 1993, El recinto de culto imperial de Tarraco y la arquitectura flavia, *Els monuments provincials de Tàrraco*, DAC 1, Tarragona, 107-157.
- Mar, R. (ed.) 1993, *Els monuments provincials de Tàrraco*, DAC 1, Tarragona.
- Mar, R./Mir, H./Piñol, L. 1996, La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones", *Attività economiche e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV*, Atti dell'Incontro di Studi-Barcellona, 19-21 ottobre 1995, Archivio Storico del Sannio I, núm. 1-2 (1996), 167-203.
- Meneghini, R. 1991, *Il foro di Nerva*, Roma.
- Meneghini R. 1992, *Il foro e i mercati di Traiano*, Roma.
- Palmyra 1975, Amy, R., Seyrig, H., Will, E., *Le temple de Bêl a Palmyre*, París.
- Pensabene, P. 1993, La decorazione Architettonica dei monumenti provinciali di Tarraco, *Els monuments provincials de Tàrraco*, DAC 1, Tarragona, 25-107.
- Piñol, L. 1993, Intervencions arqueològiques al carrer Merceria 11. Noves aportacions al coneixement del Fòrum Provincial de Tàrraco, *Els monuments provincials de Tàrraco*, DAC 1, Tarragona, 257-269.

- Pons d'Icart, L. 1883, *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana Insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, Impreso en Lerida por Pedro de Robles y Iuan de Villanueua, Año 1572, segunda edición "fac-símil" a cargo de J. Pleyan de Porta, Lleida.
- Pons d'Icart, L. 1981, *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana Insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, tercera edición, Tarragona.
- Recasens, J.M. 1966, *La ciutat de Tarragona*, vol. I, Barcelona.
- Ruiz de Arbulo, J. 1993, Edificios públicos, poder imperial y evolución de las élites urbanas en Tarraco (s. II-IV dC), *Comunidad cívica en Hispania (siglos II y III dC)*, Congreso realizado en Madrid entre el 25-27 de Enero de 1990, Madrid, 93-113.
- Salvat, J. 1959, "La mansión de los Pons de Icart", *Diario Español* (Tarragona), 26 de abril de 1959.
- Sánchez Real, J. 1990, El método en la arqueología tarraconense. Las construcciones monumentales de la parte alta. II. B) El Foro, *Butlletí Arqueològic*, época V, núm. 12, Tarragona.
- Smith, R.R.R. 1987, The imperial reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias, *JRS*, LXXVII, 88-138.
- TED'A 1989, El foro provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia, *Archivo Español de Arqueología* 62, Madrid 141-191.
- TED'A 1989 b, *Un abocador del segle V dC. en el fòrum provincial de Tàrraco*, Memòries d'Excavació 2, Tarragona.
- TED'A 1990, *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació 3, Tarragona.
- Trillmich, W. 1993, "Foro Provincial" und "Foro municipal" in der Hauptstädten der drei hispanischen Provinzen: eine Fiktion, *Comunidad cívica en Hispania (siglos II y III d.C.)*, congreso celebrado en Madrid entre el 25 y el 27 de Enero de 1990, Madrid, 115-124.
- Ward Perkins, J.B. 1989, *Arquitectura Romana* (edición española), Madrid.
- Zanker, P. 1984, *Il foro di Augusto*, Roma.
- Zanker, P. 1992, *Augusto y el poder de las imágenes* (edición española), Madrid.

EXCAVACIONS A L'ÀREA DEL FÒRUM PROVINCIAL: PLAÇA DEL REI, NÚM. 4, I CASA-MUSEU CASTELLARNAU

ALBERT VILASECA i CANALS
JORDI DILOLI i FONTS

Cota 64. Excavacions arqueològiques

1. Intervenció arqueològica a la pl. del Rei, núm. 4.

Entre els mesos de desembre i febrer de 1996 i 1997 s'efectuà l'enderroc de l'edifici núm. 4 de la plaça del Rei i de dos edificis més que corresponien als números 2-3 del carrer de Nazareth (Vilaseca 1997). Donada la situació del solar i coneixent les actuacions efectuades al seu entorn immediat, era fàcil de preveure l'aparició del podi de la columnata que voltava la plaça del fòrum sota la paret mitgera amb les cases del carrer de Santa Anna (Güell *et alii* 1993). Tenint en compte aquestes referències i donat que la nova construcció poc havia d'afectar el subsòl del solar, es decidí intervenir solament en una franja al llarg de la mitgera esmentada.

A l'excavació ens trobàrem que el subsòl havia sofert nombrosíssimes alteracions en època moderna i contemporània, de manera que la troballa de restes d'interés arqueològic es reduí considerablement. A banda de les restes arquitectòniques relacionades amb el fòrum provincial, podem dir que a dues zones es localitzaren nivells i parts de paraments constructius corresponents als segles V-VI d.C. El seu mal estat de conservació i les reduïdes dimensions de l'excavació impediren adscriure les restes a algun tipus d'edificació concret. Hem d'anotar també que tots aquests elements estaven situats a cotes inferiors del nivell de porticat original de la plaça del fòrum, de forma que no hem trobat nivells que de forma clara ens permetessin a nosaltres datar nivells del segle I d.C.

A continuació es localitzà a tota l'àrea intervinguda el potent nivell relacionat amb la construcció del fòrum. En ell hi practicàrem un sondeig de prospecció, de gairebé 1,5 metres de fondària, que resultà pràcticament estèril pel que fa a restes ceràmiques.

Avantçant-nos als resultats, podem dir que els treballs arqueològics realitzats confirmen una vegada més la disposició perimetral de la denominada plaça de representació del fòrum provincial, de forma que aquesta quedaria voltada per un pòrtic elevat 4 metres per damunt d'ella.

1.1 Els paraments

Relacionat amb el fòrum de la província, correspon un mur extremadament degradat que

porta sentit NW-SE, i format per tres filades de carreus. La primera filada és composta solament per una part molt fragmentada de dos carreus isolats. En aquests dos mateixos punts hi trobem per sota una part molt degradada de la motllura tipus *kyma recta*, ja documentada a una bona part del podi de la columnata localitzada a diferents punts del fòrum. A continuació ve la segona filada formada per cinc carreus sencers i part d'un sisè, tots ells presentant una superfície molt allisada. La tercera filada correspondria a part del sistema de fonamentació i és composta per vuit carreus de longituds diferents que sobresurten respecte la filada superior. Aquesta darrera filada es recolza damunt d'un parament d'*opus caementicium* perfectament encofrat, d'1,4 metres d'alçada, i que es disposa adaptant-se al relleu de la roca original del terreny. A tota la fonamentació s'hi recolza el nivell de reompliment d'època flàvia.

2. La intervenció arqueològica a la casa-Museu Castellarnau

Amb motiu de les obres de rehabilitació i adequació de la Casa-Museu Castellarnau, realitzades durant l'any 1992, es va portar a terme la intervenció en un pati interior, situat a l'alçada d'un primer pis, on segons la informació prèvia que s'havia recollit, es podia conservar una seqüència estratigràfica força àmplia, que podia permetre analitzar tota una sèrie de nivells arqueològics relacionats amb diversos moments del desenvolupament urbanístic de Tarragona, abastant un arc cronològic que comprendria des d'època romana fins als nostres dies.

Els treballs arqueològics es van portar a terme de forma que en una primera etapa es va practicar una cata de gairebé nou metres de fondària, amb uns resultats que ens van decidir a obrir tot el jardí, en una segona fase, amb una extensió total de poc més de quaranta metres quadrats. L'excavació es va portar a terme entre els mesos de gener i maig de 1992 (Vilaseca 1992).

Donada la brevetat amb què hem de presentar els resultats, ometrem tot el que fa referència a la seqüència estratigràfica i ens referirem solament a aquelles restes exclusivament d'època romana.

Hem d'esmentar, però, que les restes d'època medieval i moderna han estat molt nombroses i interessants i han estat objecte d'un estudi de pròxima aparició.

2.1 Els paraments

L'estructura més antiga, i que ha estat relacionada amb la gran plaça del fòrum de la província, correspon amb un mur que porta sentit NW-SE, format per dues filades de carreus. La primera filada és composta per sis carreus de longituds diferents, que presenten una superfície irregular. Per la part meridional es troba cobert per l'anomenat Mur Vell, i pel nord queda amagat per una volta moderna que se li adossa. La part superior de la filada conserva part d'una motllura del tipus *kyma recta*, amb restes d'encoixinat als tres primers carreus del costat meridional. Cal destacar que la resta de la filada i la motllura es troben fortament alterats per intervencions posteriors.

Aquesta filada de carreus es recolza damunt d'una primera banqueteta formada per blocs paral·lelepípedes parcialment visibles que sobresurten uns 25 cm respecte al parament. Aquesta banqueteta s'assenta damunt d'una segona estructura elevada amb una preparació d'*opus caementicium* de consistència molt dura, que sobresurt uns 90 cm respecte a la banqueteta anterior. Per damunt d'aquesta segona construcció i fins a l'inici de la filada visible, s'ha documentat un reompliment de pedres i terra que a la part superior conservava una capa d'argamassa de superfície allisada que correspondria a la preparació d'un paviment. La segona filada visible està formada per tres carreus de grans dimensions, completament regulars, que presenten a la part exterior restes d'un encoixinat parcialment conservat, alterat en certs punts per petits rebaixos i forats de biga d'èpoques posteriors.

Ja en un següent moment d'ocupació trobem 10 carreus disposats verticalment damunt del parament altoimperial. Tots ells han sofert també alteracions produïdes per la seva reutilització, tals com forats per falcar-hi bigues, petits retalls, etc. En el mateix parament observem altres modificacions de caire estructural que en aquest cas ens venen definides per la substitució del quart i cinquè carreu de la filada per un reompliment de petits blocs que indiquen l'existència d'un accés que dona pas a una estança que posteriorment és amortitzada i utilitzada com a cisterna. Seguint l'alineació, a l'alçada del setè carreu, veiem com aquest es troba parcialment destruït per tal de donar accés a una altra estança més petita que l'anterior. Aquestes estructures les hem determinat cronològicament com a pertanyents a època baiximperial. Damunt els blocs verticals trobem

restes de tres arrencaments d'arc formats per blocs regulars i argamassa, datats ja en època medieval (segles XIV-XV).

Per un altre costat, adosant-se perpendicularment al parament alt-imperial hem localitzat dues filades de carreus irregulars d'aproximadament 60 x 60 cm. La primera filada és formada per dos blocs units amb pedres i fang, mentre que la segona fila la formen tres blocs. Aquest parament, datat en el segle VI (però tenint en compte les consideracions fetes anteriorment), és reutilitzat posteriorment com a banqueteta de fonamentació del Mur Vell.

3. Arqueometria de la plaça de representació del fòrum provincial¹

La investigació arqueològica actual ha permès determinar les característiques d'una gran plaça porticada de forma rectangular en la qual cadascun dels costats presenta una problemàtica diferent. El costat llarg septentrional té una llargada de 296,5 metres, distància presa topogràficament entre les parets de fons d'ambdós porticats laterals; en la part central hi ha una escala monumental que comunicava el fòrum amb el recinte de culte i que tallava un porticat de 10,8 metres de llum. El costat curt est, amb una llargada de 171 metres, presenta un primer porticat també de 10,8 metres de llum, amb una paret de fons decorada amb falses pilastres, rere la qual hi ha una llarga galeria abovedada amb *opus caementicium*. Damunt d'aquesta existiria un segon pis al què es podia accedir pels sistemes d'escaleres que s'han documentat a la torre de l'Audiència i a la torre del Pretori. Ambdues torres eren, a la vegada, les cantonades meridionals de la plaça i formaven part del sistema d'accés entre el circ i el fòrum (Dupré i Carreté 1993).

El costat curt oest presenta majors dificultats en la interpretació metrològica, doncs planimètricament es constata que les torres no estaven disposades simètricament a l'eix central del fòrum. És molt significativa la distància conservada d'aquest costat: 110 metres entre la cantonada del fòrum localitzada a l'interior d'una casa del carrer de la Civaderia/Notari Albinyana i l'inici amb la volta de la plaça del Pallol. Si aquesta distància la juxtaposem al costat oposat, trobem que coincideix justament amb l'inici del carrer de Santa Anna. Aquestes realitats topogràfiques, i entrant en el nivell de les hipòtesis, ens assenyalen la possibilitat que aquests punts corresponguessin -donada l'existència de l'Arc del Roser- a uns accessos cap a la galeria que voltava el porticat del fòrum.

El costat llarg meridional, en contacte amb el circ i on es troba la Casa-Museu Castellarnau, ha estat el més desconegut fins fa pocs anys: les restes documentades es limiten a l'escala circular que

¹ Totes les mesures i distàncies que oferim en aquest treball procedeixen del treball topogràfic in situ sobre totes les restes visibles del Fòrum Provincial.

comunicava el *pulvinar* del circ amb el fòrum superant un desnivell de 2 metres. Aquest accés, igual que l'escala que comunicava la gran plaça del Fòrum amb el recinte sagrat, es troba a tocar amb l'eix de simetria de tot el conjunt monumental (TED'A 1989b).

Les dades aportades en l'excavació realitzada a la Casa Castellarnau, que més endavant tractarem amb més profunditat, confrontades amb les cotes actuals de la part superior del circ (a la capçalera), ens han permès estructurar aquest costat de manera diferent als altres, de forma que en aquesta banda existirien altres accessos entre la terrassa mitjana i el circ, a manera d'un porticat monumental que comunicués ambdós recintes.

Respecte a l'espai central corresponent a la plaça oberta, les excavacions arqueològiques no han aportat cap dada que permeti pensar en la presència d'edificis o d'altres elements d'ornamentació. D'aquesta manera, i donada l'existència d'un aqüeducte que proveïa d'aigua la Part Alta en aquesta època, sembla que ens podríem trobar amb una àrea jardineria on hi trobaríem les estàtues dels *flamines* dedicades pel consell de la província (Alföldy 1973).

Cronològicament s'ha datat la construcció de tot el complex provincial al llarg del segle I d.C. i concretament en època de Vespasià (TED'A 1989a i b).² La fi del caràcter oficial de les seves edificacions pot portar-se amb seguretat fins al segle V d.C., moment en el qual s'ha documentat un abandonament de la ciutat i una reocupació de l'espai del fòrum com a àrea d'habitat, amb presència de diversos abocadors domèstics (TED'A 1989 a).

4. Interpretació

Com ja hem vist en altres apartats, els períodes històrics documentats a través de l'estratigrafia i dels paraments recuperats en l'excavació efectuada a la Casa-Museu Castellarnau cobreixen un espectre cronològic de gairebé dos mil anys. Durant tot aquest espai de temps hem pogut detectar diversos moments d'ocupació amb més o menys precisió, amb èpoques de gran activitat constructiva. Tal com era de preveure, el període més antic documentat correspon a la construcció d'un gran parament de carreus relacionat amb les estructures del gran complex monumental de la Part Alta de la ciutat. Els treballs arqueològics han permès documentar un paviment adossat al parament altoimperial, situat a 58,2 metres s.n.m., i un nivell de roca al voltant dels 57 metres. El parament trobat *in situ* porta una direcció nord-oest/sud-est, i correspon al basament d'una columnata o d'un podi corresponent possiblement a part d'un porticat. És interessant remarcar que la cara vista d'aquest basament

és situada a 19,5 metres de la paret de fons del pòrtic que voltava la plaça, just a la zona de contacte entre el circ i el fòrum provincial. Aquest fet ens aporta un element més, totalment desconegut fins ara quant a la reconstrucció d'aquest conjunt monumental.

Centrant-nos encara en l'època altoimperial, i basant-nos en una anàlisi topogràfica de la Part Alta, la poca diferència de cotes respecte la superfície superior conservada del circ a la capçalera -2,8 metres- ens obliga a plantejar-nos la possibilitat que el costat meridional de la plaça no estigués disposat de la mateixa forma que els altres. En aquest sentit, i considerant tots els factors exposats, creiem perfectament factible atribuir al costat meridional del fòrum com a una zona d'accés o comunicació entre aquest i el fòrum provincial. Aquest accés, que pot realitzar-se de forma controlada, seria possible a través d'un porticat del qual hauríem documentat un dels basaments. Per altra banda, una darrera intervenció realitzada a la zona del circ dirigida per Ll. Piñol (v. el seu treball en aquest mateix volum), planteja la hipòtesis de que l'accés entre la zona d'habitat cap al recinte del fòrum es realitzés travessant l'arena mateixa del circ seguint el recorregut a través del sistema d'escaleres que s'han documentat. Tanmateix, som conscients que tenim molt poques dades per assegurar aquesta nova estructuració del costat meridional del fòrum, però esperem que noves investigacions aclareixin en un futur no massa llunyà aquest punt.

Posteriorment, i ja en un moment històric en que el fòrum perd la seva funcionalitat com a seu del centre de govern i de representació de la Província Tarraconense, hem documentat una evolució arquitectònica que ens permet distingir diverses fases: una primera que vindria determinada pel desmantellament d'una bona part dels paraments altoimperials, dels quals sols les primeres filades restarien *in situ*. Una segona fase es correspondria amb la delimitació d'una part de l'espai i quedaria reflectida en la reutilització dels carreus, disposats ara verticalment, damunt les estructures altoimperials conservades. Aquest mur de carreus d'època baiximperial, forma un llarg parament bastit amb carreus disposats verticalment, presentant una relació estratigràfica força complexa que cal especificar, doncs és l'element que ens permet datar-lo. Així, en primer lloc, el trobem cobert per la primera muralla medieval que s'integra d'aquesta manera dins del seu parament, essent per tant anterior a la muralla. En segon lloc, observem l'existència d'una sèrie de forats de biga just al nivell on hem localitzat el paviment medieval, fet que implica una construcció en dos pisos, dels quals l'inferior estaria reomplert per un nivell amb materials d'època

² Datació basada en inscripcions epigràfiques. Darrerament, però, una excavació realitzada per CODEX al carrer d'En Compte ha permès confirmar aquesta datació.

visigòtica, no anteriors al segle VI. En tercer lloc, trobem que el mur té una porta tapiada a la qual s'adossen nivells i pavimentacions medievals dels segles XII-XIII.

Sintetitzant aquestes dades, i considerant que arqueològicament a Tarragona els segles VIII-XI, al menys fins ara, han aportat molt poques restes, datem el mur en època visigòtica, en un moment no posterior al segle VI. A més a més, entre aquestes dues fases hem d'incloure dos moments més: un d'inicial, reflectit per la construcció d'un altre mur format per carreus irregulars que s'adossaria al parament altoimperial i que datariem aproximadament en la mateixa època en què es basteix el mur de carreus verticals, i un segon moment que es correspondria a la construcció d'una sitja, la qual estaria relacionada amb altres contextes arqueològics ja desapareguts. Voldríem també resaltar el fet de que les restes d'època baiximperial documentades a la Casa-Museu Castellarnau difereixen notablement de les que s'han recuperat a altres punts

del fòrum provincial de Tàrraco. En altres excavacions efectuades dins del recinte del fòrum, observem com els paraments exhumats corresponen a estructures d'hàbitat elevades amb pedra seca i fang. Aquesta diferenciació ens porta a pensar—deixant a banda la troballa de la sitja, que es podria datar un moment de transició dins de la planificació urbanística d'aquest moment—, que la zona que tractem es trobés subjecta a unes condicions diferents, de les quals en aquest moment no tenim altres dades, però que podria relacionar-se amb la remodelació que pateix la Part Alta de Tarragona a partir del segle IV, amb la reutilització de l'espai i el reaprofitament d'estructures d'èpoques anteriors en la construcció de nous edificis. El que si sembla clar és que les característiques de la paret descoberta—els carreus verticals alineats—van més enllà de les d'un simple edifici o lloc d'hàbitat corrent, conferint-li un aspecte peculiar respecte a la major part de restes arquitectòniques de la mateixa època recuperades fins aleshores a la Part Alta de Tarragona.

Fig. 1. Vista del podi de carreus del Fòrum Provincial sota els paraments d'època tardana i post-antiga a la intervenció de la plaça del Rei, núm. 4.

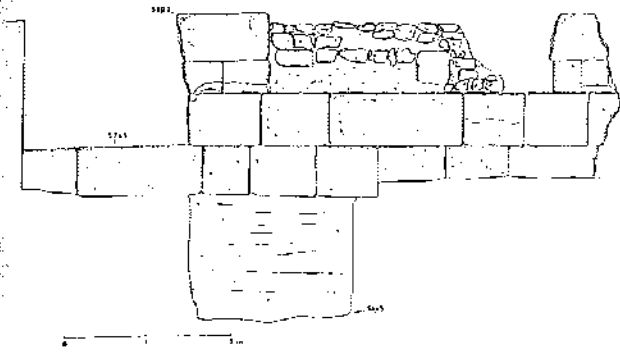

Fig. 2. Alçat del podi del Fòrum Provincial.

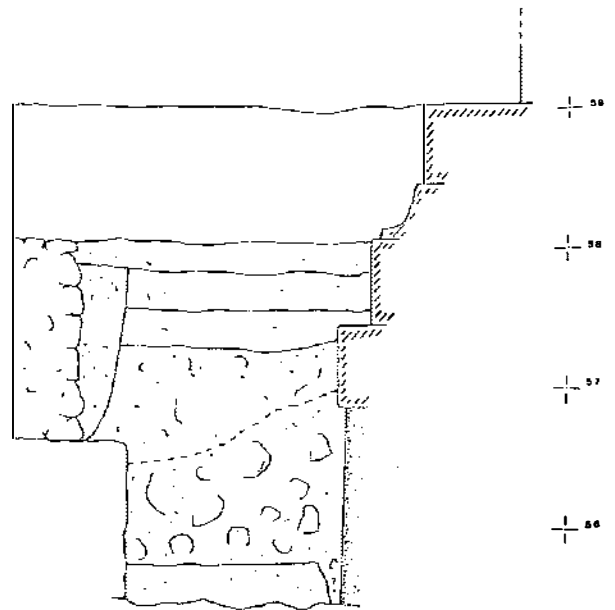

Fig. 3. Secció del podi del Fòrum Provincial.

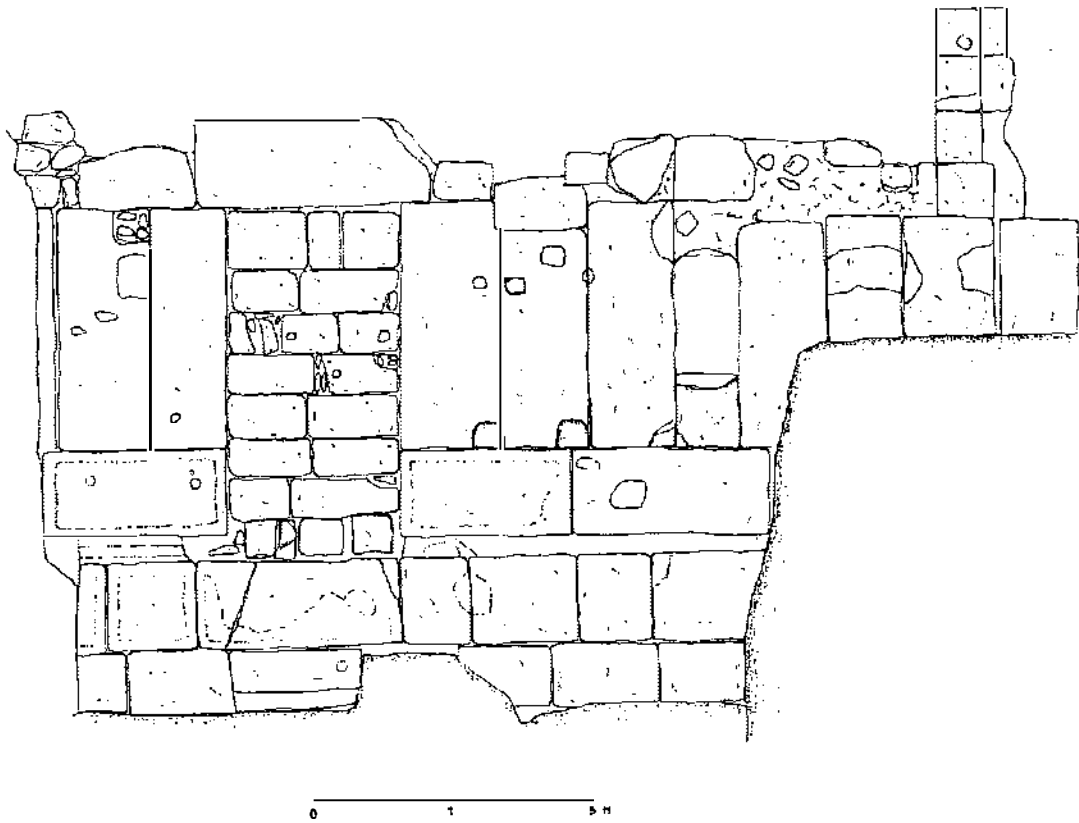

Fig. 4. Alçat del parament altimperial i les seves transformacions documentat a la intervenció en la Casa-Museu Castellarnau.

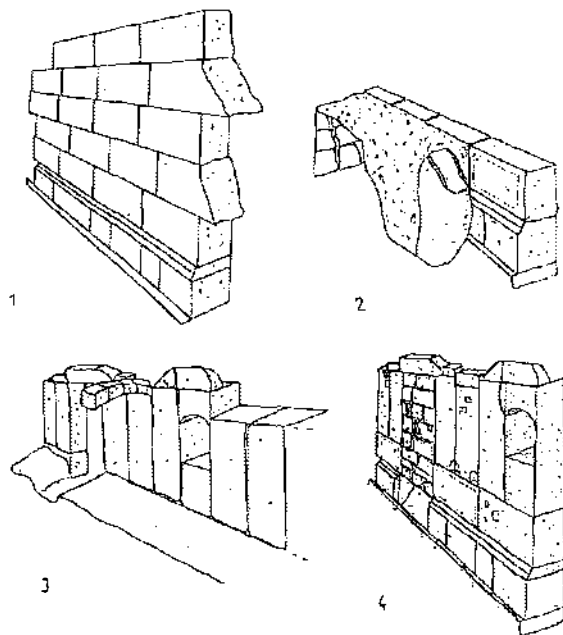

Fig. 5. Casa-Museu Castellarnau. Evolució dels paraments. (1-2) Fases romanes. (3-4) Fases medievals.

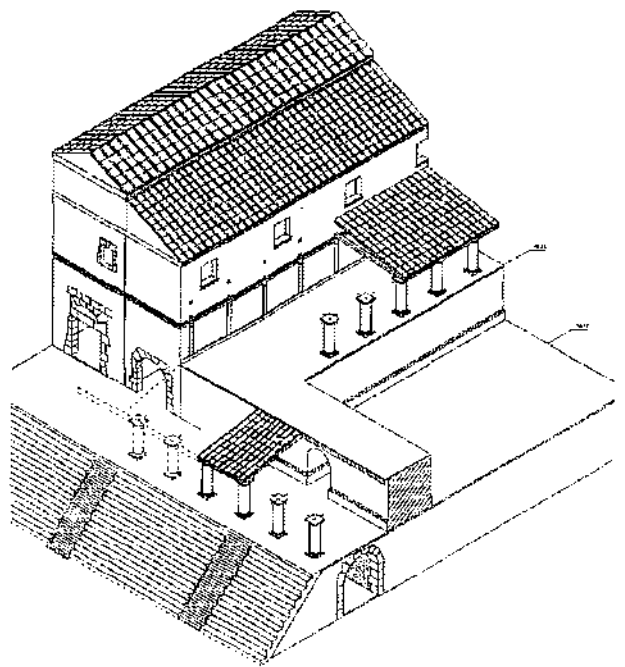

Fig. 6. Reconstrucció hipotètica de l'angle sud-oest del Fòrum Provincial i la seva connexió amb el circ.

BIBLIOGRAFIA

- Alfoldy, G. 1973, *Flamines provinciae Hispaniae citerioris*, Madrid.
- Dupré, X.; Carreté, J.M. 1993: *La "Antiga Audiència". Un acceso al foro provincial de Tarraco*, E.A.E. 165. Ministerio de Cultura. Madrid.
- Güell, M., Peña, I., Tobias, O., Tubilla, M. 1993: "La restitución arquitectónica de la Plaza de representación", Mar, R. (ed.), *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 1, Tarragona, 1993, 157-190.
- TED'A 1989a: "Un abocador del segle V d. C. al fòrum provincial de Tàrraco", *Memòries d'Excavació*, 2. Tarragona.
- TED'A 1989b: "El foro provincial de Tarraco. Un complejo arquitectónico de época flavia", *Archivo Español de Arqueología*, 62, 1989, 141-191.
- VILASECA, A. 1992: *Memòria d'excavació de la intervenció arqueològica a la plaça del Fòrum*, Tarragona, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya.
- VILASECA, A. 1992: *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Ventallols*, Tarragona, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya.
- VILASECA, A. 1997: *Informe de la intervenció arqueològica a la plaça del Rei, núm. 4*, Tarragona, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya.

EL CIRC ROMÀ DE TARRAGONA. QÜESTIONS ARQUITECTÒNIQUES I DE FUNCIONAMENT

LLUÍS PIÑOL MASGORET

Servei Arqueològic de la URV

Les excavacions realitzades pel Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili durant aquests darrers cinc anys en diferents àrees del circ han permès aportar noves dades per a la comprensió de l'edifici romà, peculiar tant a nivell formal com funcional. El primer pas cap a les dades que aquí es presenten s'obtingueren en les excavacions realitzades l'any 1994 en la galeria sota l'actual carrer de l'Enrajolat, en les seves voltes annexes i en l'edifici conegut com la Casa dels Militars, antic Pavelló de la Comandància d'Enginyers de Lleida a Tarragona.¹ Aquests treballs inicials permeteren plantejar tota una sèrie d'hipòtesis de treball, que foren formulades i analitzades exhaustivament en la meua tesi de llicenciatura llegida l'any 1995.² En ella s'aportaven solucions a tota una sèrie de problemes relacionats amb els sistemes constructius i tècniques emprades durant el bastiment de l'edifici d'espectacles. Així mateix, també es donava una resposta concreta a una sèrie de problemes fins aquest moment no suscitats, com era l'accessibilitat dels espectadors als diferents sectors de la grada.

Algunes d'aquestes teories plantejades l'any 1995 s'han vist corroborades gràcies a les excavacions realitzades l'estiu del 1998 en dos nous punts del circ: el corresponent a les cases nombres 9, 11, 13, 15 i 17 de la baixada de Pescateria –extrem oriental– i als nombres 14, 16, 18, 20 i 22 de la plaça dels Sedassos –costat septentrional–³ (fig. 1-2).

En el present article s'exposen alguns dels resultats obtinguts en les citades intervencions, fent una especial incidència, no solament en les dades relatives al funcionament i estructura interna del monument sinó també als fets que motivaren la seva construcció en aquest punt de la ciutat.

1. Localització

El circ romà de Tarragona es troba ubicat en la part alta de l'actual ciutat la seva façana se situaria en el costat meridional de l'edifici i seguiria una mica retreta el traçat de l'actual Rambla Vella. Aquesta façana consisteix en una successió de 48 arcs de mig punt subratllats mitjançant motlures formant una triple franja i, entre arc i arc, una falsa pilastra coronada per un capitell possiblement de marbre, del qual no s'ha pogut identificar cap exemplar fins al moment.⁴

El costat septentrional està delimitat a grans trets pel traçat dels actuals carrers dels Ferrers i de l'Enrajolat i es recolzava directament sobre el mur de tancament de la gran plaça de representació del fòrum provincial.

Les *carceres* del circ es trobarien en el costat occidental del monument tancant, més o menys, a l'alçada dels números senars del carrer de les Salines. Entre elles i la muralla hi quedaria un espai destinat a preparar els carros i cavalls per a la cursa. Una porta oberta a la muralla tardorepublicana facilitaria l'accés a l'interior d'aquest espai.

En l'extrem oriental trobaríem els peus de l'edifici. En aquest punt el circ s'adossa a la muralla seguint el traçat del passeig de Sant Antoni.

De dins a fora, l'edifici s'estructurava de la següent manera. L'espai central estava ocupat per l'arena o pista on es desenvolupava la cursa. Aquesta presenta una pavimentació de terra batuda de color groguenc. L'arena està dividida en dos sectors per l'*euripus* o barrera de separació, sobre el qual se situaven els marcadors de voltes, així com obeliscs i petits temples. També hi havia dipòsits/piscines amb aigua que permetien, en un

1 La primera fase d'excavació es realitzà entre els mesos de febrer i març del 1994 i fou dirigida per Lluís Piñol i Olga Tobías. Els treballs consistiren en l'obertura d'un total de 8 sondeigs situades en diversos dels àmbits. La importància de les troballes motivà la realització d'una segona campanya, aquest cop dins el marc dels Camps de Treball de Joventut de la Generalitat de Catalunya. L'excavació es va dur a terme durant la segona quinzena del mes de juliol del mateix any. Les tasques realitzades en aquest moment es van centrar únicament i exclusivament en la galeria situada sota l'actual carrer de l'Enrajolat. La intervenció consistí en l'obertura d'un sondeig i tres rases per tal de recuperar el nivell de circulació d'època romana. La seva direcció va recaure en Lluís Piñol, Piñol, L.-Tobías, O. 1996, *Memòria de les intervencions al circ romà/Pretori de Tarragona*, memòria lliurada al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Tarragona. Inèdita.

2 Piñol, L. 1995, *El circ romà de Tarragona: noves intervencions arqueològiques. Estudi històric i arquitectònic de l'edifici*, tesi de llicenciatura, Tarragona. Inèdita.

3 Les intervencions es realitzaren al llarg dels mesos de maig i juny de 1998 i foren dirigides per Lluís Piñol i Isabel Peña.

4 Dupré, X.- Massó, M.J.- Palanques, M.LI.- Verduchi, P.A. 1988, *El circ romà de Tarragona. I. Les voltes de Sant Ermenegild*, Barcelona, 45-47 i 75-76.

moment donat, preparar la pista per una nova cursa. En cadascun dels extrems de l'*euripus* es troben les *metae* o punts que marcaven el seu final i, per tant, l'inici del gir.

En l'arena ens trobem marcades també l'*alba linea* i la línia d'arribada. La pista estava separada de la grada pel podi o mur de carreus, que té una alçada de 3 m. Les grades se situen en els dos costats llargs i en l'extrem oriental de l'edifici. L'altre lateral curt, l'occidental, estaria reservat a les *carceres*. El podi acabava en un espècie de barana coneguda com a *balteus*. Sobre el podi trobem una primera *praecintio* o corredor en el qual desembocaven diverses escales. Aquest passadís permetia la distribució dels espectadors per la part baixa de la *imma cavea*. El primer tram estaria articulad entom a tres línies de graderia, que es subdivideixen en *maeniana*. La *imma cavea* acaba en una altra *praecintio* d'un metre i mig d'amplada. En ella desemboquen altres escales. Al seu fons trobem un petit mur que separa la *imma* de la *summa cavea*. La *summa cavea* està constituïda per sis grades. La part superior de l'edifici és una plataforma a la qual s'accedia des d'escales situades en els dos laterals de la construcció (fig. 3).

En les grades hi trobem dos espais emblemàtics. El *pulvinar* o llotja d'autoritats, es conserva parcialment en l'actual pizzeria del mateix nom, situada al final del carrer dels Ferrers cantonada amb el carrer Major. El *pulvinar* es troba localitzat en l'eix de simetria del conjunt foral, en relació directa amb el temple de culte imperial de la terrassa superior. L'altre element important en l'edifici és el *tribunal iudicum* o tribuna reservada als jutges, que estaria col·locada frontalment a la línia d'arribada, en el traçat meridional de la grada.

El costat occidental de l'edifici estaria ocupat per les *carceres*, les quals s'estructuren a partir d'una porta monumental situada en l'eix longitudinal de simetria del circ. Per ella accediria a l'are-

na la *pompa circense* procedent de la part alta.⁵ A costat i costat de la mateixa hi hauria possiblement sis boxes de sortida. Sobre la porta central de les *carceres* hi trobaríem el *tribunal editoris* o tribuna, on es situava l'edil que presidia els jocs. Aquest tenia l'honor de donar la sortida de la cursa.

En el centre del costat oriental de l'edifici, just a l'altre costat de l'eix longitudinal de simetria, hi trobaríem una altra porta monumental que, com veurem més endavant, desenvoluparà múltiples funcions.

Així, doncs, el circ limitaria per tres dels seus costats amb edificis constructivament anteriors. Pel seu costat septentrional amb la gran plaça de representació del fòrum provincial, construïda, com tot el complex foral, en època vespasiana.⁶ Pels costats occidental i oriental, amb la muralla tardorepublicana. Pel sud s'alçaria la façana del circ que, oberta al traçat de la Via Augusta en el seu pas per l'interior de la ciutat, separaria l'àrea monumental de la urbana destacant, així mateix, la magnificència i rellevància del conjunt d'edificis imperials.

D'aquesta forma, el circ comptaria amb unes dimensions aproximades de 325 metres de llargada i una amplada variable entre els 100 m, en el costat oriental, i 115 m en l'occidental. L'arena tindria una llargada aproximada de 290 m i una amplada de 67 m. en el costat oriental, mentre que en l'occidental seria una mica més ampla per tal de facilitar la sortida dels carros, d'uns 77 m A l'*euripus* se li suposa una llargada d'aproximadament 190 m.⁷

2. Cronologia

Els nivells documentats en les excavacions arqueològiques realitzades l'any 1986 a una volta situada al carrer de Sant Oleguer i en les voltes de Sant Ermenegild permeten considerar que la construcció del circ es dugué a terme en època domícia-

5 Durant l'any 1997 es va documentar un mur que tancaria l'espai entre la torre de l'Audiència i la muralla, fet que ha modificat substancialment les dades sobre les que fins ara treballàvem. Aquest fet, juntament amb la manca de portes en la muralla en tot el recorregut des de la part alta de la Baixada del Roser fins aquest punt, ens porten a plantejar la molt possible existència d'una porta a l'alçada de l'actual carrer de les Salines. Mitjançant aquest accés es connectaria, passant entre la muralla i el espai reservat als competidors darrera les *carceres*, la porta localitzada per Hernández Sanahuja en el número 2 del carrer de les Salines –porta oberta en la muralla situada vora a la torre d'en Tintorer, a l'avinguda de l'Imperi– amb la porta romana conservada a l'actual plaça del Pallol. Per a més informació sobre el nou mur de tancament foral: Piñol, L. 1998, *Memòria de l'intervenció arqueològica a l'edifici de l'Antiga Audiència (voltes A i B)*, memòria lliurada al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Tarragona. Inèdita; Curulla, O.-Mir, H.-Piñol, L. en premsa, *El forn medieval de l'Antiga Audiència de Tarragona, a Actes del I Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya (igualada, 13-15 de novembre de 1998)*. Per a dades sobre la porta situada en el carrer de les Salines 2, veure les descripcions d'Hernández Sanahuja: Hernández, B./Torres, J. M. de 1867, *El indicador arqueològic de Tarragona*. Tarragona, 14; Hernández, B. 1877, *Recuerdos monumentales de Tarragona*, manuscrit inèdit, Tarragona, 71 i 77; Hernández, B. 1888, *El Pretorio de Augusto en Tarragona. Estudio histórico arqueológico e indagación de los principales acontecimientos ocurridos en su recinto desde su fundación hasta la invasión de los Árabes*. Tarragona, 14; Hernández, B. 1892, *Historia de Tarragona desde los remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*, editada, anotada i continuada per E. Morera Llauredó, Tarragona, apèndix 1, 6. Així mateix, les notícies que es tenen sobre aquesta porta es troben recollides a: Cortés, R.- Gabriel, R. 1985, *Tàrraco. Recull de dades arqueològiques*. Barcelona, 32, núm. 105; Dupré, X.- Massó, M.J.- Palanques, M. L.- Verduchi, P.A.: op. cit. 4, 1988, 75.

6 Per més informació i bibliografia, vegeu: TED' A 1989, *El Foro provincial de Tàrraco, un complejo arquitectónico de época flavia*, a *AEspA*, 62, Madrid, 141-191; Mar, R. 1993, *El recinto de culto imperial de Tàrraco y la arquitectura flavia*, Mar, R. (ed.), *Els Monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, DAC, I, Tarragona, 107-156; així com els articles específics sobre aquest tema inclosos en aquest volum.

7 Dupré, X.- Aquilué, X.- Massó, M.J.- Ruiz de Arbulo, J. 1990, *Le cirque romain de Tarragone, Le cirque Romain* (catàleg de l'exposició), Tolosa de Llenguadoc, 68.

na.⁸ Ens trobem, doncs, en un moment en què la configuració urbana de la ciutat pròpiament dita estava ja consolidada estructuralment i funcional, mentre que la part alta havia canviat radicalment la seva fisiologia en relació a èpoques anteriors. Aquesta cronologia s'ha vist reafirmada per les dades proporcionades per diferents nivells de la plaça dels Sedassos.

Hem de situar també en època domícia la construcció de les portes situades a cada extrem dels eixos longitudinals de simetria. La primera d'elles, la de l'extrem oriental, complia múltiples funcions: facilitava l'accés d'espectadors des de l'exterior de la ciutat a l'interior del recinte; permetia treure fora de l'arena els carros accidentats; i era el punt de sortida del guanyador de la cursa un cop aquesta havia finalitzat.⁹ En l'extrem occidental hi hauria, per contra, dues portes diferents, fet que es justifica per la presència d'un espai buit entre les *carceres* i la muralla. La primera d'elles, com ja hem vist, se situaria en el centre de les *carceres* i donaria accés a l'interior de l'arena. La segona s'obriria en el llenç murari travessant-lo. D'aquesta forma es permetria l'entrada i sortida de l'equipament i personal associat a cadascuna de les *factiones* des de l'exterior de la ciutat a l'espai reservat pels competidors, situat darrera dels boxos de sortida.¹⁰ A les portes obertes en ambdós extrems de la muralla s'hi arribaria mitjançant vials sorgits de la Via Augusta poc abans que aquesta penetrés en el nucli urbà.

Així, doncs, podem dir que la presència d'estructures precedents en la part alta de la ciutat influï de forma decisiva en la construcció, dimensions i característiques generals del nou edifici d'espectacles. En efecte, com hem vist fins ara, el circ va quedar encaixat entre tota una sèrie de construccions cronològicament anteriors que incidiren directament en la seva pròpia estructura interna. Ara bé, deixant de banda la muralla cronològicament molt anterior, la relació estructural entre fòrum i circ, tant a nivell constructiu com funcional, ens mostra que ambdós edificis responen a un

mateix esquema compositiu que es desenvolupà arquitectònicament en diverses fases que es prolonguen, no sabem si amb continuïtat o sense, al llarg del darrer quart del segle I, és a dir, durant tota l'època flàvia.

3. L'accessibilitat a l'edifici

La situació del circ dins el recinte murari obligà a adaptar els espais a unes característiques predeterminades per tal de donar solució a tota una sèrie de problemes funcionals que es plantejaven en el moment de dur a terme la construcció de l'edifici.

En efecte, la presència del fòrum provincial i de la muralla constituïen un important obstacle per a la fàcil incorporació dels espectadors als diferents sectors de la graderia. En el primer cas es tractava d'un espai de representació d'ús restringit i que seria accessible en comptades ocasions al públic en general, malgrat estar connectat amb l'edifici d'espectacles mitjançant diverses portes.¹¹ Per altra banda, la muralla, com a element d'estructuració territorial, marcava clarament la separació entre ciutat i camp. Aquesta funció divisòria suposava, en el nostre cas, un clar entrebanc en dificultar la lliure incorporació dels espectadors al recinte pels dos punts en què ambdues construccions estaven en contacte directe.

Malgrat aquestes limitacions, podem parlar de dues vies d'ingrés a l'edifici: des de l'exterior del nucli urbà, mitjançant les portes dels dos laterals curts i des del seu interior mitjançant la façana meridional del circ. Els espectadors s'havien de canalitzar utilitzant forçosament una d'aquestes tres vies alternatives. Ara bé, això comportava a més un problema afegit. Un cop dins l'edifici, com articular l'accés als diferents sectors de la grada.

En el circ de *Tarraco*, seguint el model estès per tot l'Imperi, la grada es prolongava, com ja hem vist, per tres dels seus laterals. Més concretament pels dos costats llargs –meridional i septentrional– i per un dels dos curts, l'oposat a les *carceres*, és a

8 Dupré, X.- Massó, M.J.- Palanques, M.LI.- Verduchi, P.A., *Op. Cit.* 4, 1988, 80-81, notes 12 i 14.

9 Identificada per Hernández Sanahuja com la porta *Libitinaria*, fou excavada a inicis dels anys 90. Les estructures visibles se'ns mostren molt afectades per les destruccions franceses del 1813. Actualment es conserva a la vista la primera filada de carreus del lateral sud de la porta i dos carreus del lateral nord. Vegeu Menchon, J. *et alii* 1994, *El circ romà de Tarragona. Intervencions dels anys 1990-1992, Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), vol II, Tarragona, 275.

10 Les dades que actualment tenim de la porta occidental oberta en la muralla se'ns remunten a les descripcions realitzades per Hernández Sanahuja durant el segle XIX. Per tant, no sabem actualment si es tracta d'una estructura de nova construcció o per contra ens trobem davant les restes d'una porta d'època anterior reutilitzada en el moment de construir-se el circ. Hernández ens la ubica al núm. 2 del carrer de les Salines. D'ella ens diu, entre altres coses, que s'apreciaven «las robustísimas dovelas que constituían el arco en semicírculo.» (Hernández 1877, 71). Per altra banda en els dibuixos que Anton Van den Wingaerde va fer de la ciutat l'any 1563, la porta se'ns mostra representada amb un arc de mig punt. Per a informació sobre la porta, vegeu la nota 5. Els dibuixos d'Anton Van den Wyngaerde van ser publicats a Kagan, R.L. 1986, *Ciudades del siglo de Oro. Las vistas españolas de Antoni Van den Wyngaerde*, Torrejón de Ardoz, 179.

11 Avui es coneix amb seguretat un total de tres portes de comunicació entre el circ i la gran plaça de representació del fòrum provincial. Dues d'aquestes es troben situades en els calaixos d'escala que flanquegen a costat i costat aquesta plaça, és a dir, en la torre del Pretori i de l'Audiència. La tercera se situa molt pròxima a la torre de l'Audiència, més concretament al núm. 2 del carrer dels Ferrers. Per a més informació, vegeu Dupré, X.- Carreté, J.M. 1993: *La «Antiga Audiència». Un acceso al foro provincial de Tarraco*. E.A.E., 165; Dupré, X.- Carreté, J.M. 1993, «Portae et fenestrae» al fòrum provincial de Tarragona, *Empúries*, I, Barcelona, 290-299; TED'A, *op. cit.* 5, 1989, 173; Cortés, R.- Gabriel, R., *op. cit.* 7, 1985, 25, núm. 52. Vegeu també la descripció d'Hernández Sanahuja, *op. cit.* 7, 1967, 13.

dir, l'extrem oriental de l'edifici. Partint d'aquesta base funcional, la solució adoptada per resoldre el problema fou, sense cap dubte, singular. Per un costat, es resolgué parcialment mitjançant la construcció d'un edifici d'estructura buida, ja sigui formant cambres tancades i sense accés que servien únicament de substrucció del cos superior –grades i plataforma–, ja sigui funcionant com espais oberts orientats a un ús privat o públic. El diferent sentit de cadascuna d'elles queda plasmat per la utilització de diferents tècniques constructives. En el primer cas, els murs de suport de les voltes són d'*opus caementicium*. Per contra, en els espais d'ús intern s'utilitza tant l'*opus caementicium* com l'*incertum*. Finalment, les galeries i voltes d'accés públic presenten els murs construïts amb *opus caementicium* i revestits amb *opus vittatum*.

L'accés al costat meridional no suposava cap tipus de problema. Aquest es realitzava des de la façana de l'edifici o des del seu porticat intern¹² mitjançant tot un sistema d'escales repartides regularment al seu llarg. D'aquesta forma s'enllaçava amb els diferents nivells de la grada i amb la part alta del podi.

L'accés al costat oriental del circ s'efectuava mitjançant una escalinata monumental situada en l'extrem oriental de la façana –volta B1 de Sant Ermenegild–¹³ i també mitjançant una llarga galeria que, travessant les construccions del costat oriental de l'edifici just per sota de la plataforma superior, conduïa a una altra escalinata monumental situada sota l'actual torre del Pretori. La principal característica d'aquesta galeria no és tant la seva llargada com el fet que és un exemple molt clar d'adaptació de la nova construcció a les característiques de les ja existents, en aquest cas de la muralla.¹⁴

Molt més complex era l'accés al costat septentrional del circ. Com ja hem vist, la presència de la gran plaça de representació del fòrum provincial

era un obstacle en aquest sentit. A més, l'existència del *pulvinar*, el qual s'alineava en l'eix de simetria del conjunt foral, marcava una clara ruptura en la continuïtat de la grada.¹⁵ L'única solució possible era l'accés al costat septentrional del circ des del seu frontal, és a dir, des de l'arena. D'aquesta forma, l'arena es convertia en lloc de pas d'espectadors abans de començar l'espectacle. Aquest fet, singular i possiblement específic del circ romà de Tarragona, queda demostrat per les excavacions realitzades en la volta número 12 del carrer del Trinquet Vell,¹⁶ en la volta situada al fons de la galeria sota l'actual carrer de l'Enrajolat¹⁷ i al núm. 14 de la plaça dels Sedassos. En total, avui es coneixen, tenint en compte l'escalinata monumental situada al final de la volta A de Sant Ermenegild, un total de quatre voltes amb escala repartides al llarg del costat septentrional del circ. Així mateix, la simetria que presenten, tenint com a eix el *pulvinar*, permet suposar la presència d'almenys dues escales més: una que se situaria possiblement en el número 26 de la plaça dels Sedassos i una altra en un punt entorn als nombres 13 i 17 del carrer dels Ferrers, molt propera a la zona de les *carceres*. L'existència d'aquesta segona escalinata ens es coneguda gràcies a la localització durant els anys 60 de l'escala oposada situada en el costat meridional de l'edifici. Aquesta fou testimoniada per M. Aleu, qui l'emplaça entre el número 5 de la plaça de la Font i el Palau Municipal.¹⁸ La volta d'*opus caementicium* que es va enderrocar seria la volta de substrucció d'una escalinata similar a la localitzada i conservada en el sector de Sant Ermenegild –volta B.1–.¹⁹

A totes les voltes del costat septentrional del circ s'hi accediria des de portes obertes a l'arena. Per facilitar l'arribada a les portes, cal suposar així mateix l'obertura de corredors de pas en l'*euripus*, els quals permetrien una comunicació directa des del costat meridional al septentrional sense tenir

12 La presència d'un porticat intern paral·lel a la façana es va constatar en les excavacions realitzades al núm. 29 de la plaça de la Font. Per a més informació, vegeu Dupré, X. 1993, Circ romà. Plaça de la Font, 29, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana/antiguitat tardana. Campanyes de 1982-1989*, Anuaris d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona, 236; Dupré, X.- Aquilué, X.- Massó, M. J.- Ruiz de Arbuló, J., *op. cit.* 8, 1990, 69.

13 Dupré, X.- Massó, M. J.- Palanques, M. L.- Verduchi, P. A., *op. cit.* 4, 1988, 74 i 52-53, fig. 25-31.

14 Dupré, X.- Massó, M. J.- Palanques, M. L.- Verduchi, P. A., *op. cit.* 4, 1988, 47-52, lám. IIb i III, fig. 19-21 i 23.

15 Molt interessant és una planta de les voltes de substrucció de la part septentrional de l'edifici corresponent al sector dels carrer de l'Enrajolat i del Trinquet Vell, realitzada per Hernández Sanahuja. En el citat plànol l'autor fa esment en una nota, escrita en el propi disseny, de la presència per sobre de les voltes de fonamentació del *pulvinar*, de «gradas de mármol del país descubiertas en diciembre de 1858 que coinciden con las que existen en las bóvedas de Espoy del Gotzo (actual carrer del Trinquet Vell, 2) y parte del podium». Per plànol i descripció, vegeu A. Nogués. Plano parcial de las bóvedas del circo romano. Així mateix, en diverses publicacions ens descriu la troballa de restes pertanyents al *pulvinar*. Vegeu Hernández Sanahuja, *op. cit.* 7, 1867, 10; Ídem, *op. cit.* 7, 1892, I, 20, apèndix 1, 8; Ídem, 1952, El circo romano, B. A., any LII, ép. IV, fasc. 37-40, 42-48.

Part del *pulvinar* ha estat excavat i estudiat en els darrers anys. Vegeu TED'A, *op. cit.* 5, 1989, 173-174 i fig. 20-24; *op. cit.* 8, 1990, 69; Peña, I. 1995, *Memòria del seguiment de les obres d'arreglament i excavació arqueològica d'urgència al carrer Ferrers*, memòria lliurada al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Tarragona; Dupré, X. 1993, Circ romà de Tarragona. Carrer dels Ferrers, 20 i carrer del Trinquet Vell, 2, 4 i 4 bis, *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya. Època romana/antiguitat tardana. Campanyes de 1982-1989*, Anuaris d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona, 237; Tarragó, S. 1993, A la recerca d'una identitat perduda: el circ romà de Tàrraco, *DAC*, I, 279-280.

16 Dupré, X.- Massó, M. J.- Palanques, M. L.- Verduchi, P. A. 1987, Circo romano de Tarragona (Tarragonés), *Arqueología* 84-85. Madrid, 112-113; Dupré Raventós, X. 1987, El Fòrum Provincial i el circ de Tarragona. Actuacions 1981-1986, a *Tribuna d'Arqueologia*, 1986-87. Barcelona, 77; Dupré, X.- Massó, M. J.- Palanques, M. L.- Verduchi, P. A., *op. cit.* 4, 1988, 73 i fig. 60A; TED'A, *op. cit.* 8, 1990, 69.

17 Piñol, L., *op. cit.* 2, 1995, 39-41.

18 Tarragó, S., *op. cit.* 14, 1993, 291.

19 Dupré, X.- Massó, M. J.- Palanques, M. L.- Verduchi, P. A., *op. cit.* 4, 1988, 52-53.

que donar tot el tomb a aquest.²⁰ Així mateix, cal suposar la presència de tota una sèrie de voltes en el costat meridional del circ que, situades a distàncies regulars, conduïrien des de la façana de l'edifici a l'interior de l'arena. Ens trobem, amb tota seguretat, davant de voltes similars a la documentada al costat oriental de l'actual carrer de Sant Oleguer.

Arribats a aquest punt, no podem passar per alt un fet remarcable com el de la regularitat en la distribució dels accessos al llarg de la grada, tal i com es pot comprovar perfectament en el propi costat septentrional del circ. Efectivament, s'hi observa una clara gradació. Així, doncs, i utilitzant el pulvinar com a eix de simetria, trobaríem a costat i costat del mateix dues escales simples que conduïen a la part alta del podi. Seguidament, dues escales que enllaçarien el nivell de l'arena amb la *praecintio* que circula per sobre de la *imma cavea*. Finalment, properes als laterals curts se situarien dues escales que permetrien l'accés a la plataforma superior (fig. 4).

En el circ de *Tarraco* s'han documentat fins al moment un total de tres tipus diferents d'escales:

- Escales d'accés a la part alta del podi. Presenten una estructura simplificada. Una porta oberta en el podi conduïa, directament i a peu pla, des del nivell d'arena a l'interior d'una volta mitjançant un passadís lateral. Al final del mateix, fent un gir de 180°, s'enfilava un cos d'escala que portava sobre el podi, és a dir, a l'inici de la *imma cavea*. Tant el passadís com l'escala presenten parament d'*opus vittatum*. La volta, que servia de calaix d'escala, era de majors dimensions que les dues laterals per tal d'habilitar el pas d'una gran claveguera que la travessa²¹ (lâm. 5).

- Escales d'accés a la *praecintio* situada per sobre de la *imma cavea*. Sistema articuladori més complex format per la combinació de dues voltes, una inclinada i l'altra plana. Una porta oberta en el podi conduïa des de l'arena fins al final de la volta interior mitjançant un sistema de passadissos en forma de Y. Es tracta d'un primer passadís que es bifurcava, en un moment donat, en dos passadissos laterals, a costat i costat, d'un massís central d'escales. Des d'ells s'arribava a un replà que servia de distribuïdor i permetia enfilar una escalinata central amb 16 graons que portaven fins a la *praecintio*. L'alçada des de l'arena fins a la citada *praecintio* es va guanyant palatinament. En els primers trams, mitjançant un sistema de rampes que arriben fins al replà i, des d'aquest, mitjançant uns esglaons situats en l'escalinata central (lâm. 6).

- Escales d'accés a la plataforma superior. Des del nivell inferior s'enfilava un primer tram d'escala

fins arribar a un replà d'aproximadament 1'70 m de llargada. A partir d'aquí s'iniciava un segon tram que conduïa al nivell superior. L'escalinata es fonamentava, almenys en part del seu recorregut del circ, sobre una volta inclinada en embut (lâm. 7).

Les dades obtingudes en l'anàlisi dels diferents tipus de sistemes d'escales ens mostren una uniformitat quant a les dimensions de l'esglaonat. Cadascun dels graons mesuraria 22 per 37 cm.

4. Simbologia i singularitat

Per tal d'entendre les peculiaritats que presenta el circ romà de Tarragona, i més concretament la seva estructuració i articulació interna, és estrictament necessari intentar conèixer les motivacions que portaren a l'Estat romà a construir un edifici d'aquestes dimensions i característiques en un espai intramurs, just en un moment històric – finals del segle I – en què la ciutat estava, a nivell urbanístic, plenament desenvolupada. És a dir, ¿per què es va construir el circ romà dins de ciutat i no pas fora muralles, en una àrea pròxima al nucli urbà i fàcilment accessible, com va succeir uns anys més tard amb l'amfiteatre?

En la seva construcció influïren decisivament dos fets: les característiques precedents de l'àrea i l'element simbòlic. Aquests fets, que a primera vista poden resultar irrelevantes, són de transcendental importància per al monument ja que conduïen a sacrificar alguns dels paràmetres funcionals propis d'edificis d'aquest gènere per tal de primar el seu caràcter globalitzador.

Les motivacions que impulsaren anys més tard la construcció del circ, cal cercar-les en els esdeveniments que convulsionaren l'Imperi a partir de l'any 69 dC. La crisi oberta amb l'assassinat de Neró es resolgué després d'un període de guerra civil i d'agitació política amb l'arribada al poder de Vespasià. Aquest, pocs anys després, entorn al 73 dC, concedia l'*Ius Latii* a les províncies hispanes. Els nuclis urbans, que mantenien encara els vincles específics amb Roma sorgits en el moment de la conquesta de la Península, esdevingueren municipis amb tot el que això suposava: creació d'una organització municipal «a la romana» amb les obligacions fiscals que es derivaven d'aquesta nova situació. A nivell general es mantenia l'estructura macroterritorial sorgida amb la divisió provincial d'August l'any 27 aC, amb l'*Urbs* com a centre rector de l'Imperi i la divisió en províncies imperials i senatorials. Ara bé, a nivell interprovincial, i pel que fa a les províncies hispàniques, es creava i donava forma a una estructura piramidal simplificada que barrejava elements heretats de l'adminis-

20 L'*euripus* pot ser una estructura que forma un bloc o estar subdividit generalment en tres parts, deixant entre la primera i la tercera un petit espai disponible com a passadís de comunicació entre banda i banda de l'arena.

21 Dupré, X.-Massó, M. J.-Palanques, M.L.-Verduchi, P. A., *op. cit.* 4, 1988, 73.

tració imperial preflàvia amb altres de nova creació. Tàrraco es va consolidar com a capital provincial, assignant-li un paper molt més concret de nucli articulador del territori. Per sota seu, l'estructura es completava amb una divisió en set convents jurídics que tenien com a base una ampla xarxa de municipis resultants d'una homogeneïtzació administrativa, amb els vells municipis i colònies al mateix nivell que els nous municipis sorgits de la reforma. D'aquesta manera es definia amb nitidesa una xarxa territorial basada en principis bàsicament administratius i orientada a la consolidació política i econòmica d'un nou model d'Estat, molt més centralitzat i en el qual els elements simbòlics de plasmació, representació i consolidació del poder imperial eren reafirmats sobre la base del culte imperial.

Tal ordenació territorial va requerir la creació d'una organització administrativa complexa i articulada, en què cada peça desenvolupava un paper concret dins de l'engranatge general. Era, doncs, necessari dotar a aquesta estructura d'uns espais concrets que, per un costat, proporcionessin un contingut simbòlic que justificués la seva existència i garantís el seu paper de representant de l'Estat i de l'Emperador a la província, i, al mateix temps, servissin de seu rectora del territori. Tots aquests fets conduïren a la construcció en la part alta de la ciutat del fòrum provincial i del circ.

L'articulació en terrasses i la definició de cadascun dels espais que formaven els monuments de la part més elevada del turó són en realitat el reflex d'aquesta estructura territorial piramidal de la qual hem parlat. En realitat, recinte de culte imperial, plaça de representació i circ són, a nivell arquitectònic, el que emperador, les elits provincials i la *plebs* són a nivell sociopolític i el que l'Imperi, la província i les ciutats són a nivell territorial i administratiu. Aquesta divisió en tres esglaons va, en realitat, més enllà d'un fet merament singular per a prendre un caire clarament conceptual. L'estructuració de tot el conjunt dins un

mateix eix de simetria, la unió dels edificis més representatius de cadascuna de les terrasses –temple de culte imperial i *pulvinar* del circ– mitjançant una via processional que travessava la gran plaça de representació, inclosa la utilització de diferents tipus de materials constructius en la decoració i el bastiment dels diferents edificis, responen a un doble fet: plasmar una homogeneïtat arquitectònica i realçar cadascuna de les diferents construccions en funció del seu pes específic en el conjunt.

Ara bé, fer comprensibles les construccions passa ineludiblement per entendre les imbricacions existent entre espais i edificis. Poc és el que sabem de la part alta de la ciutat en època preflàvia²². Tenim com a únic element segur el traçat de la muralla tardorepublicana i indicis de construccions en l'àrea de l'actual Pretori, totes elles de datació molt imprecisa.²³ Les refraccions posteriors de tota la zona fan pràcticament impossible qualsevol intent de restitució interna. Les dades a nivells estratigràfic en tota la part alta són escasses i es tracta en general de nivell de regularització de la roca que no mostren cap tipus de relació a nivell estructural.²⁴ Malgrat això, solament si interpretem l'àrea corresponent al circ com un espai de propietat estatal des d'un moment inicial i no pas com un àrea urbana, podrem explicar la presència d'un sector industrial dedicat a la producció ceràmica en època augustal²⁵ i la posterior construcció del circ en època domiciàna.

Així, doncs, podem concloure a partir dels raonaments aquí plantejats que el circ s'integra dins d'un espai de propietat estatal formant part, tant des del punt de vista arquitectònic com conceptual, del complex provincial. Aquest fet va motivar la necessitat de cercar solucions a problemes concrets que, en realitzat, posen de manifest que en el moment de construir el circ es van primar els aspectes simbòlics per sobre dels purament funcionals propis d'aquest tipus d'edificis d'espectacles.

22 Aquilué, X.- Dupré, X., *Reflexions entorn a la Tàrraco en època tar-do-republicana*, Fòrum, 1, 1986, 1-20.

23 Dupré, X./Subias, E., *Els precedents de l'anomenat Pretori de Tarragona, Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 1993

24 Aquilué, X.: Aportacions al coneixement de la Terrassa Superior de Tàrraco a l'època alto-imperial, *B. A.*, èp. V, núm.4-5 (1982-1983), Tarragona, 1987, pàgs. 165-186; Aquilué, X.: *La seu del col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Tarragona, 1993; Piñol, L., *Intervencions arqueològiques al carrer Merceria*, 11. Noves aportacions al coneixement del Fòrum Provincial de Tàrraco, a R. Mar (ed.): *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*. DAC, 1, 1993, 259-261.

25 Gebellí, P.- Piñol, L.: *Intervencions arqueològiques a la part alta de Tarragona*, *Tribuna d'Arqueologia* 1996-1997, 99-116.

Fig. 1. El recinte de la part alta de la ciutat de *Tarraco* a finals d'època flàvia. Localització de les principals intervencions.

1. Fòrum Provincial. Recinte de culte imperial.
2. Fòrum Provincial. Gran plaça de representació.
3. Circ.
- A. Excavacions a la plaça dels Sedassos (1998).
- B. Excavacions a les voltes i la galeria del carrer de l'Enrajolat (1994).
- C. Excavacions a la baixada de la Pescateria (1998).

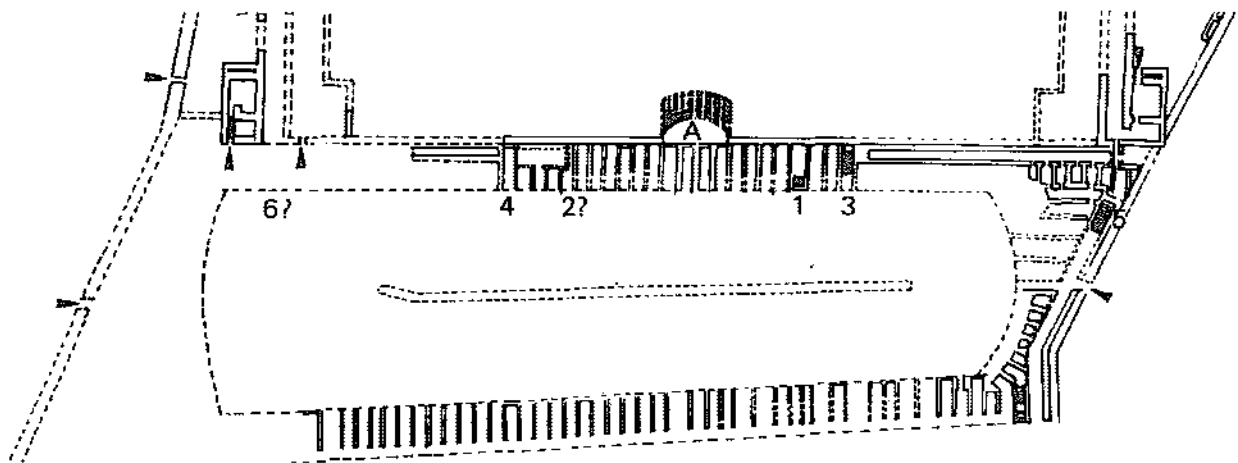
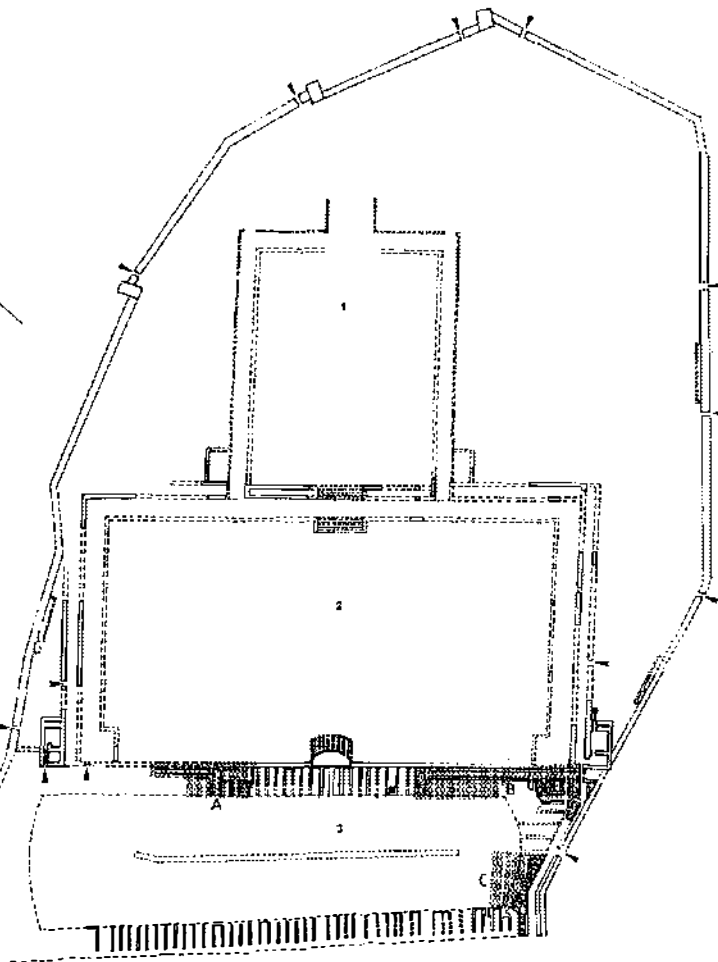

Fig. 2. Distribució dels accessos d'espectadors del costat septentrional del circ.

- A. Escalinata monumental d'unió entre el pulvinar i la gran plaça de representació.
1. Carrer del Trinquet Vell, 12.
2. Plaça dels Sedassos, 26 (possible).
3. Carrer del Trinquet Vell, 16.
4. Plaça dels Sedassos, 14.
5. Final de la volta llarga del carrer de Sant Ermenegild, sota l'actual Pretori.
6. Carrer dels Ferrers, 13 a 17 (possible).

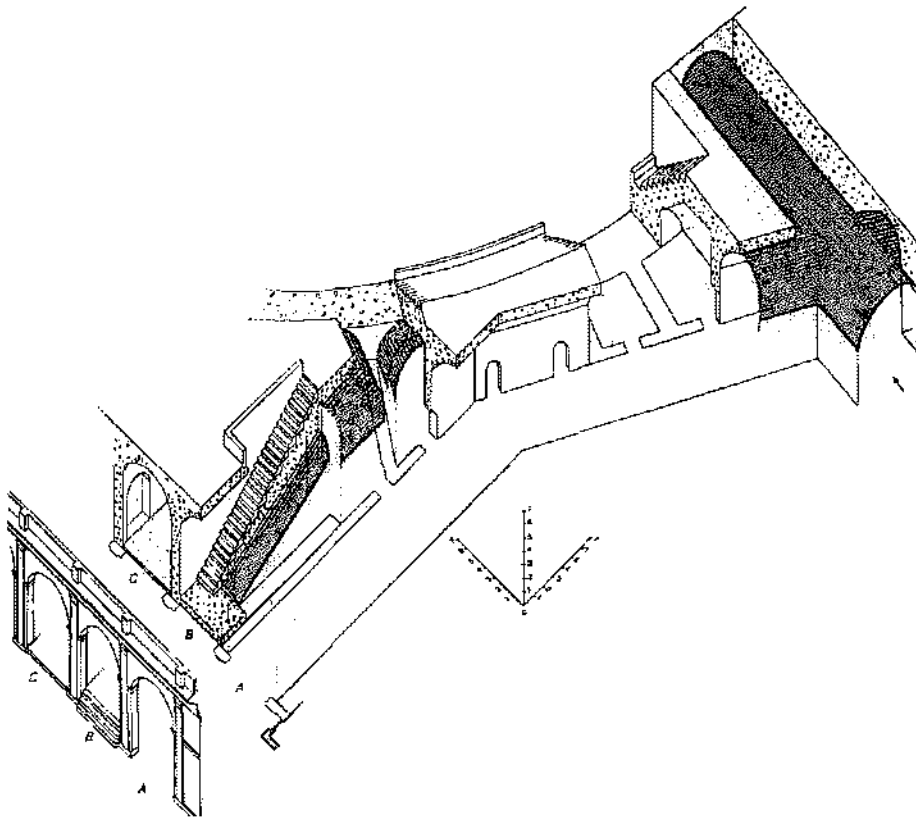

Fig. 3. Axonometria de l'escala d'accés a la plataforma superior en el sector de S. Ermenegild (tipus C). (Segons Dupré, Massó, Palanques i Verduchi, 1988)

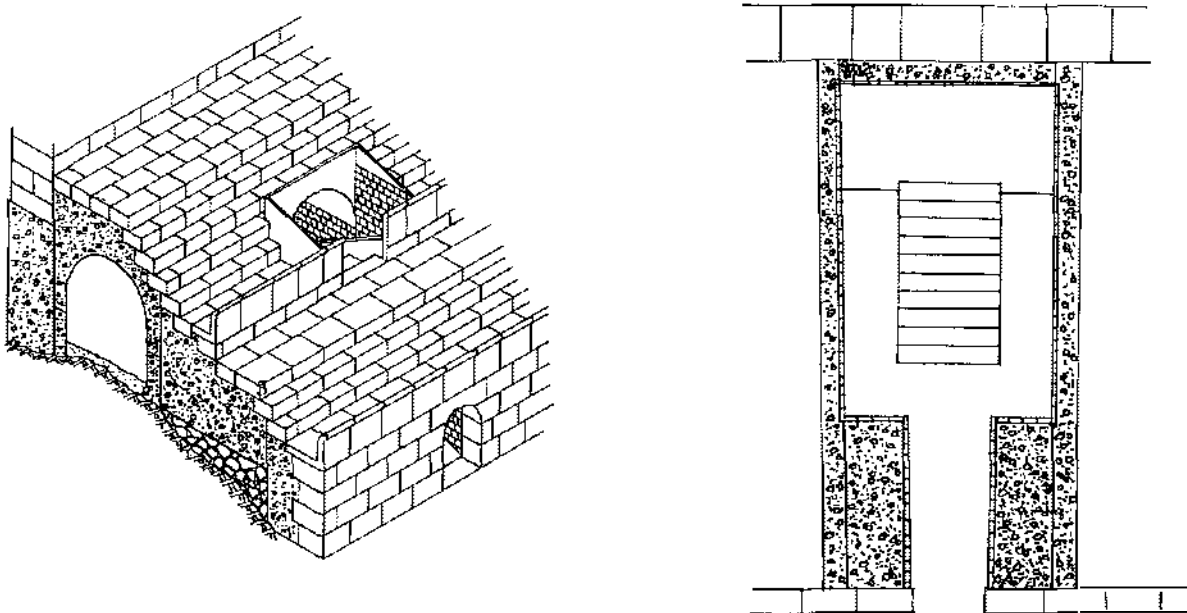

Fig. 4. Planta i axonèmica del sistema d'escalas d'accés a la *praecintio* entre la *inma* i la *summa cavea* documentades al carrer del Trinquet Vell, 16 (3) i a la plaça dels Sedassos (4).

EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES A LA PLAÇA DE LA FONT DE TARRAGONA

DIVERSOS AUTORS*

Servei Arqueològic de la URV

Introducció

La Plaça de la Font de Tarragona es localitza en la part inferior del nucli antic de Tarragona. Ocupa una extensió de 3.312 metres quadrats, amb un suau desnivell de 80 cm entre la façana de l'Ajuntament i el carrer del Portalet. La plaça de la Font assumeix un important paper en la vida urbana de Tarragona. Juntament amb els portals de Sant Antoni i del Roser vertebren les comunicacions d'aquella part de la ciutat.¹

Aquesta zona era ocupada d'antic per l'*arena* del circ de Tàrraco, construcció monumental d'època flàvia destinada a les curses de carros i que formava part del gran complex arquitectònic que era la seu del concili provincial de la Hispània Citerior. Encara avui, les seves importants restes arquitectòniques condicionen la topografia d'aquesta zona de la ciutat.

Molts són els investigadors que han aportat noves dades sobre l'edifici al llarg del temps.² Coneixem, així, que les voltes de la graderia meridional del circ de Tàrraco han estat reaprofitades per les edificacions actuals de tal manera que els murs que separen les diferents propietats coincideixen, gairebé sempre, amb les estructures romanes. La graderia septentrional, adossada al mur d'aterament de la plaça del fòrum provincial, està conservada quasi completament, la qual cosa ha determinat el desnivell existent entre els carrers dels Ferrers i de l'Enrajolat (localitzats sobre les voltes) i el del Trinquet Vell, situat uns tres metres per sobre de l'*arena*, seguint l'alineació del podi.

El sector occidental, on hi havia les *carceres*, es veié afectat per la construcció del convent dels Dominics, actualment seu de l'Ajuntament, i

només la corbatura del carrer de les Salines permet hipotetitzar una relació amb les estructures romanes. El sector oriental correspon a la part corba de les grades.

Després de la repoblació, el primer esment que tenim en l'àrea antigament ocupada pel circ és la cessió de l'església de Sant Salvador del Corral que l'any 1128 va fer Oleguer al bisbe de Vic. Posteriorment, en la butlla d'Anastasi IV també surt esmentada l'església *Sancti Salvatoris de Currali*.³ L'any 1248 el bisbe de Vic donà la capella de Sant Salvador als frares de Sant Francesc perquè hi aixequessin el seu convent.⁴ Aquesta església fou bastida probablement aprofitant alguna de les voltes del Circ i no ha estat localitzada.

Des del temps de la repoblació es tenen també notícies d'edificacions de caràcter civil a la zona. Així, el 1212 el rei Pere donà un espai de terra a Bernat de Borreda perquè hi construïx cases i altres edificis.⁵ El 1274 es ven un pati o pou al Corral,⁶ junt a les cases de Bernat des Guaneths.⁷ En el segle XIV ja hi ha moltes cases edificades en el Corral: *illa del Corral, la qual son edificats molts alberchs edificats...*⁸ De totes maneres, creiem que totes aquestes edificacions medievals es construïren a l'interior de les voltes del circ, aprofitant les estructures preexistents.

L'obertura d'un pou, situat en front de la casa núm. 43 de la plaça de la Font (denominat Pou Ciclopi) va ser molt important per la ciutat. Té una figura el·líptica, d'unes dimensions de 3'22 per 1'86 m, les seves parets són perpendiculars i la seva fondària fins trobar l'aigua és d'entre 47 i 52 m, segons els autors. Al fons es troba una escletxa d'on surt l'aigua. Per a facilitar el descens a l'inte-

* El present article és un extracte de la memòria d'excavació arqueològica presentada al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya el setembre de 1998. Arqueòleg director: Pere Gebellí. Arqueòlegs: Jordi López, Gerard Martí, Isabel Peña, Lluís Piñol, Olga Tobías, Mercedes Tubilla. Dibuixants: Òscar Curulla, Moisés Díaz.

1 Tàrraco. *Guia Arqueològica*. 1991, 71-72.

2 *El circ romà de Tarragona I*. 1986; Tarragó, 1993, 269-295.

3 Blanch 1951, vol. I. 90-91.

4 Felíu de la Peña 1709, 52.

5 Pons d'Icart 1983 ed. original de 1572, cap. XXVII.

6 El Corral és la denominació que rep l'àrea del circ romà des del segle XIII fins al XVI.

7 Salvat 1961, 27.

8 Salvat 1961, 28.

rior, en el segle XV es construïren vuit o nou voltes de maçoneria,⁹ a distàncies més o menys regulars, amb un forat cadascuna que permet el seu accés, formant un total d'onze pisos comunicats per escales de mà, les quals permeten descendir al fons del pou. L'any 1438 es finalitzà l'obra. Aquest pou abastia gran part de les necessitats d'aigua de la ciutat. Com l'aigua està situada a molta profunditat (més de 50 metres), era complicat elevar-la a tanta altura. Així, l'any 1534 s'intentà fer un enginy per a treure l'aigua d'aquest pou, però hom fracassà en l'intent. L'any 1566 es féu un nou intent que degué reeixir, ja que el 1588 s'afegeix una nova canonada a la font que hi havia sobre el pou, la qual donà el nom a la plaça. El 1616 la font continuava donant servei als veïns. Sembla que deixà d'explotar-se a finals del segle XVIII, amb l'entrada en funcionament de la Mina de l'Arquebisbe. Quan a començaments del segle XIX la ciutat es preparà per al setge de l'exèrcit francès, es tornà a utilitzar aquest pou, instal·lant unes bombes a pressió. Un cop passada la guerra el pou es tornà a abandonar fins que el 1859 la Comissió de Monuments el tornà a obrir amb l'objectiu de fer-lo visible al públic.¹⁰

En època moderna, la plaça de la Font ha estat sempre un espai obert, per la qual cosa es fa difícil trobar-hi construccions. Durant unes obres portades a terme a l'any 1985 es localitzà un dels passadissos que duen al refugi antiaeri construït a la guerra civil. Aquest refugi ocupava part del subsòl de la plaça de la Font, però la construcció de l'actual pàrquing va destruir-lo totalment sense poder-se estudiar.

Descripció dels treballs realitzats

La intervenció arqueològica a la Plaça de la Font de Tarragona es realitzà amb caràcter d'urgència en dues fases importants: la primera entre el mes de novembre de 1995 i gener de 1996, i la segona als mesos de maig i juny de 1996. Els Serveis Territorials de Cultura de la Generalitat de Catalunya van encarregar aquesta excavació motivats per la construcció d'un aparcament de cotxes soterrani a la plaça. Una vegada estudiats els materials i les troballes arqueològiques, hem arribat a les següents conclusions:

La plaça de la Font és un clar exponent de l'evolució urbanística que pot patir una zona d'hàbitat al llarg del temps. S'han pogut documentar així diferents fases cronològiques.

FASE I

La primera fase estaria representada pels canvis soferts per la zona al llarg de l'època republicana. Els nivells estratigràfics documentats no apareixen d'una manera uniforme a tota la plaça, sinó que es concentren en punts molt localitzats sense anar associats a cap tipus de construcció. Els primers nivells identificats ens ofereixen un context situat entre els anys 150-50 a.C. Al costat d'aquests va aparèixer un canal orientat en direcció SE-NE, presumiblement de la mateixa època. En el procés d'excavació vam poder documentar uns estrats de reompliment formats, bàsicament, per restes de tapàs redipositat. Els materials recuperats ens suggereixen una data de formació del 50-25 a.C. La gran quantitat de produccions de vernís negre ens fa pensar en una datació tardorepublicana del conjunt. La data d'aparició de la forma de *sigillata* itàlica documentada en aquest estrat és del 40 a.C., molt similar a la data d'aparició de les àmfores Pascual 1 tarraconenses. La disposició dels nivells a una cota més baixa que els primers estrats republicans (en alguns punts més de tres metres) i el fet que la ceràmica estigués acompanyada de restes de terreny natural, ens fa interpretar aquests estrats com el reompliment d'un dipòsit d'argiles exhaurit.

Desconeixem si l'espai que actualment ocupa la plaça de la Font era en època republicana un campament militar. Es fa difícil de relacionar els nostres petits nivells amb una zona de campament militar de la qual desconeixem els límits reals. Possiblement hauríem de relacionar aquests nivells amb estrats de regularització del terreny d'un àmbit artesanal o com a senzills nivells de freqüentació.

Hem de tenir en compte l'extremada irregularitat topogràfica de la zona excavada. Si bé no exclouem aquesta possibilitat, creiem que la utilització d'aquest espai com un dipòsit d'argiles explicaria encara més els retalls de la roca i altres extraccions de la terra documentades en èpoques posteriors.

Els sectors industrials excavats no es devien veure afectats per lleis com la *Lex Ursonensis*, unes lleis que limitaven, entre altres aspectes, les dimensions de les *figlinae* dins de ciutat a una extensió de 300 tegules,¹¹ ja que aquest espai probablement mai no fou concebut com a zona d'hàbitat. A inicis del segle I d.C., el pas d'una via per dins de la ciutat¹² marcaria els límits de la zona d'hàbitat amb la zona industrial, si bé la troballa en el solar núm. 16 de la

⁹ Morera 1894, 32.

¹⁰ Hernández i Torres 1867, 16-17.

¹¹ D'Ors 1953, 201.

¹² Els sondejors oberts l'any 1993 en la Rambla Vella posaren al descobert estructures datables a finals del segle I d.C. (URV 1993). Aquest fet ens delimita el traçat de la via per la ciutat, que circularia per sota de la vorera de la Rambla i la façana del circ, línia que separa les cases de la plaça de la Font i les de la Rambla Vella.

Rambla Vella, de ceràmiques romanes, llànties i un motlle de llàntia, podrien indicar la presència d'activitats artesanals a l'altra banda de la via. En època flàvia, els límits entre la zona residencial i la del *concilium provinciae Hispaniae Citerioris* vindrien definits pel circ, que separaria la zona d'hàbitat de la monumental. La presència d'estructures de caire artesà en l'espai que posteriorment ocuparia el Circ, podria venir donat pel fet que el projecte constructiu del recinte monumental, si bé no fou realitzat en la pràctica fins a l'època flàvia, ja degué ser programat en època augustal, quedant tot aquest espai lliure d'edificacions residencials.

FASE II

En el darrer quart del segle I a.C. es rebleixen els estrats anteriorment descrits. Aquests nivells no semblen anar relacionats amb cap tipus d'estructura, tractant-se únicament de capes d'anivellament.

FASE III

En el segon decenni del segle I d.C. es produeix una reforma important: es regularitza el terreny i es construeixen diverses d'estructures industrials localitzades a prop del carrer del Portal i unes basses de decantació d'argiles per la manufacturació de recipients ceràmics.

El sector es conservava en una extensió de 160 metres quadrats. Malauradament, aquestes restes es veieren afectades per l'activitat de la maquinària de l'empresa constructora del pàrquing. Una de les basses de decantació fou pràcticament arrasada, conservant-se solament restes del mur del seu perímetre i algun fragment de *tegulae* del seu fons. Sortosament, una de les basses es conservà intacta en trobar-se a una cota inferior. La bassa en qüestió mesurava 4'5 per 5 metres i els seus murs estaven formats per pedres lligades amb fang. El paviment interior estava constituït per *lateres* de 41 x 51 cm conservant-se encara damunt seu una capa d'argila verda. Sense cap mena de dubte, aquestes argiles són restes de l'última activitat que allí es desenvolupà. En aquesta bassa s'observa el sistema d'evacuació; el fons de la bassa feia un lleu pendent cap al N. En el punt on la bassa assolia la cota més baixa, es localitzà una canalització ceràmica de desgüàs amb un recipient que feia les funcions de registre per tal de netejar la canalització si s'embossava. En l'altre extrem del mateix mur de la bassa localitzàrem un altre canal ceràmic ple d'argila.

Les restes arquitectòniques localitzades en els sectors 2100, 2200 i 2300 es corresponen a una estructura de planta rectangular de 32 x 20 m. Els murs d'aquesta estructura s'assenten sobre el substrat natural, retallat, excavat i reanivellat. Els murs es conservaven en alguns punts fins una alçada d'un metre amb una amplada de 50/60 cm. Tècnicament, es tractava d'un edifici de factura pobre,

bastit amb pedres i tovots i, en un cas, amb una àmfora Pascual 1 inserida dins d'un dels murs.

Aquesta estructura disposava d'un passadís central amb un seguit de cel·les o àmbits que s'hi comunicaven; aquests àmbits tenien 4'5 metres de llargària per 2 metres d'amplada. Construccions del segle XIX afectaren aquestes estructures, concretament la sala construïda per emmagatzemar la maquinària necessària per al funcionament del pou. Les restes exhumades en la intervenció arqueològica es correspondrien a part de les dependències artesanals d'un centre destinat a la fabricació de recipients ceràmics. Com ja hem esmentat abans, el seu moment constructiu pot establir-se en els primers decennis del segle I d.C.

Els materials provinents dels nivells fundacionals són, entre altres, parets fines de les formes López Mullor LIV i Mayet II, i *sigillata* itàlica de les formes Conspectus 1.2.2, 12.3, 18.2.2 i 36.4.2, així com un fons de crater.

FASE IV

Aquesta fase es correspon a l'obliteració de les estructures descrites en la fase anterior.

Entre els materials ceràmics recuperats en aquests nivells hem pogut observar la presència de restes recremades de dovelles d'arc de forns ceràmics, restes mal cuites de ceràmica comuna oxidada i un interessantíssim lot de parets fines, *sigillata* itàlica i sudgàlica. La ceràmica comuna, molt abundant en aquests registres, es reduïa a formes típiques de tapadores, bols, gerres d'una i dues nanses. Tots aquests recipients tenen el mateix tipus de pasta i el mateix tipus de cocció oxidant. Amb aquests materials ha aparegut també una quantitat significativa de cassoles de ceràmica comuna reduïda. Aquests nivells no varen poder ser documentats sobre les estructures ubicades en el sector 2400, ja que l'acció de les màquines excavadores arrasà l'estratigrafia que encara es conservava. L'estrat de colmatació de l'àmbit artesanal associat a les basses de decantació d'argiles s'amortitza en un moment indeterminat entre els anys 25/60 d.C. La *sigillata* itàlica i sudgàlica documentada en aquests estrats ens suggereix que aquest nivell d'amortització es formà en època julioclàudia; el material ens data de manera genèrica aquesta fase pels volts del 60 d.C.

FASE V

Es correspon a una reedificació espacial que abasta tot el solar objecte de l'excavació que va fer-se entre els anys 60 i els 80-90 d.C.

Prèviament a la construcció dels nous elements, es procedí a reanivellar els estrats de la fase IV. Les noves estructures que tenim en aquesta fase es corresponen a uns murets de fàbrica pobre i en molt mal estat de conservació, d'uns 18 metres de llargària per 1 metre d'amplada i s'assenten sobre

els nous anivellaments i sobre les estructures anteriors. La funcionalitat d'aquests elements ens ha estat impossible de determinar, atès el seu mal estat de conservació i també per la seva orientació paral·lela als murs perimetrals del pàrquing.

Probablement ens trobem davant d'uns grans abocaments de materials provinents d'altres sectors de la ciutat.

FASE VI

Aquesta fase correspondria al moment de construcció del circ en època flàvia. D'aquest moment constructiu hem localitzat la preparació de l'*arena* del circ, la qual estava formada per terres grogues i vermelloses i també per pedres grosses i megàlits.

Sota aquesta capa d'*arena* s'han localitzat uns carreus, molt a prop del lloc on se situava el *podium*. Per la seva disposició, podria tractar-se del basament d'una grua per treballar en la construcció del edifici.

L'ús d'aquest espai com *arena* del Circ ens explica que no trobem restes de cultura material fins ja ben entrat el segle V.

FASE VII

A partir del segle IV, la ciutat de Tàrraco entra en un procés de reestructuració que comporta que s'abandonin zones d'hàbitat i el fòrum local. Les zones vinculades al culte imperial es van veure convertides en zones d'habitació, trobant-se en el segle V la ciutat tardana encaixonada entre les muralles republicanes i la façana del Circ. A partir del segle V documentem abocadors dins de les voltes del carrer del Trinquet Vell, núm 12, la qual cosa ens podrien donar a entendre que aquest espai experimentà un canvi en la seva funcionalitat. La repavimentació de l'*arena* de primera meitat del segle VI documentada per nosaltres ens posa de manifest que aquesta zona estava plenament integrada en aquesta reforma urbanística, si bé les restes posteriors de segona meitat del segle VI o inicis del segle VII ens fan sospitar que la zona ja era dedicada a abocador de deixalles. Una carta del rei Sisebut (612-621), en què denunciava al bisbe metropolità de Tarragona, Eusebi, per la seva afició als *ludi faunorum*, podria indicar una pervivència en l'ús de l'espai per a aquesta fi, ja que en aquest moment ni l'amfiteatre ni el teatre funcionen. No obstant, la precarietat d'informació al respecte ens fa ser prudents en el moment de fer cap interpretació, podent celebrar-se aquests *ludi* en algun altre lloc d'àmbit més reduït o només en una petita zona del circ.

FASE VIII

Al llarg del segle XII i primera meitat del XIII, l'espai de l'*arena* restaria inalterat. A partir de la segona meitat del XIII, hi ha una preocupació en

arranjar i anivellar aquest espai, cobrint les rases i forats que hi poguessin haver. Al llarg d'aquest segle, el Corral adquiriria ja la seva fesomia de raval suburbà. Així mateix, les primeres referències a la celebració de la fira a Tarragona són del 1247 i per tant seria plausible pensar que tota aquesta sèrie d'anivellaments podrien estar relacionades amb una millora de la zona firal.

Un cop construïda, o en fase força avançada, la Muralleta que tancava el raval del Corral, sembla que es portaria a terme tot un projecte de millora d'aquest espai que tindria tres punts importants: la colmatació de la possible argilera situada a occident de la plaça, el reanivellament de la plaça, amb una nova pavimentació d'aquesta, i, finalment, la construcció del pou i les estructures que se li relacionaven.

Tot el sector occidental de la plaça aparegué rebaixat fins arribar a la roca natural. Tant l'*arena* del circ com els possibles nivells romans anteriors a la seva construcció havien estat extrets. La roca natural en aquest sector baixa, almenys, sis metres respecte a la cota de roca relacionada amb l'*arena*. Sembla que una extracció com aquesta tan sols es podia portar a terme una vegada que el recinte circense va perdre la seva funcionalitat original. Potser relacionats amb aquesta funció extractiva es documentaren, excavats a la roca, dos forats que serviren probablement per a sostenir un enginy que permetés la seva extracció.

Un cop exhaurida tota la veta, es procedí a la seva colmatació i a la regularització del terreny per poder repavimentar tota l'àrea de la plaça del Corral. No hi ha dubte que aquesta nova pavimentació anava relacionada amb la celebració de les fires anuals. Respecte a aquest punt, es documentaren diversos forats de pal excavats a la roca. La seva disposició formaria petites estructures lleugerament quadrades. La seva funció i cronologia ens són desconegudes, si bé es podria especular amb la possibilitat que es tractessin dels pals de sustentació de les barraques que, en temps de fira, allí s'aixecaven. En el cas que aquesta hipòtesi fos certa, únicament haurien estat fetes servir a les fires celebrades abans de la repavimentació de la plaça, car aquesta cobriria tot el sector. Amb tot, no disposem de dades suficientment concloents per a poder afirmar-ho, podent-se tractar també d'estructures de funcionalitat desconeguda d'època tardana.

Al sector oriental de la plaça, molt a prop del carrer Portalet, es documentà una estructura de pedres lligades amb morter de calç, de la qual solament s'ha conservat la seva fonamentació. Els murs retallaven tant els nivells tardans com els del segle XIII. Així mateix, se li adossava la pavimentació de la plaça de finals del segle XIV o primer quart del segle XV. Cal identificar aquestes restes com a part de l'estructura relacionada amb l'anomenat "Pou

Ciclopi", l'excavació i construcció del qual s'havia iniciat pocs anys abans, el 1369. Relacionant-se amb aquest, i dins de la mateixa estructura, es documentà la part superior d'un altre pou, el qual encara conservava part de la seva volta de tancament. Com ja hem apuntat anteriorment, trobem que en una mateixa fase cronològica –finals de segle XIV o primer quart de segle XV– es realitzen en la zona tot un seguit d'accions que, sense fer-li perdre la seva funció d'espai públic obert, l'alteren profundament. Seria possible pensar que, en un moment en què ja es comencen a sentir els efectes de la crisi econòmica, des del govern de la ciutat s'intentés

potenciar més una bona font d'ingressos com era la fira de la ciutat.

FASE IX

L'última fase localitzada correspondria a restes d'infraestructures urbanes modernes o contemporànies que es col·locaren al subsòl de la plaça de la Font, alterant el registre arqueològic.

Hem vist, així, l'evolució i els canvis que ha patit una zona tan emblemàtica per la ciutat de Tarragona com és la plaça de la Font al llarg de la seva història, una història de vint-i-dos segles.

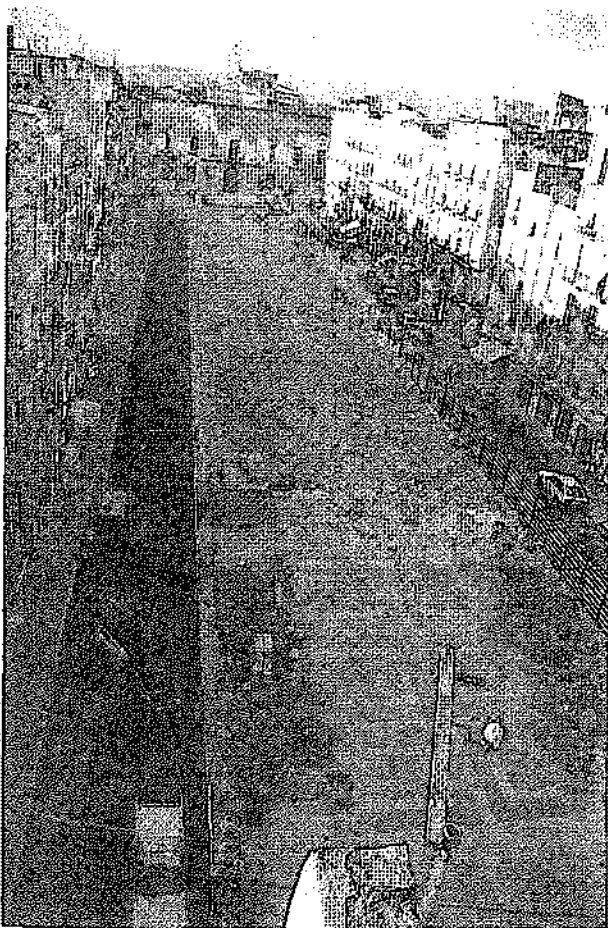

Fig. 1. Vista general de la plaça de la Font abans de començar l'excavació. (Servei Arqueològic URV)

Fig. 2. Vista general durant l'excavació. (Servei Arqueològic URV)

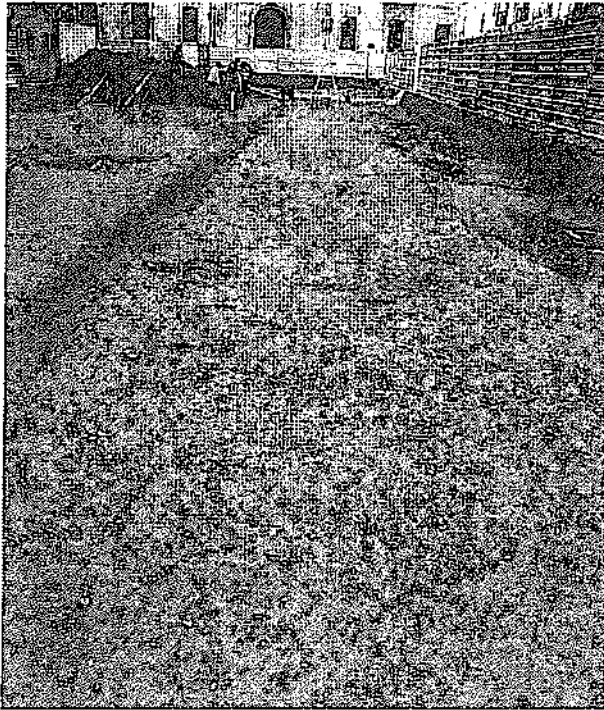

Fig. 3. Pavimentació medieval. (Servei Arqueològic URV)

Fig. 4. Possible estructura relacionada amb el "pou ciclopi". (Servei Arqueològic URV)

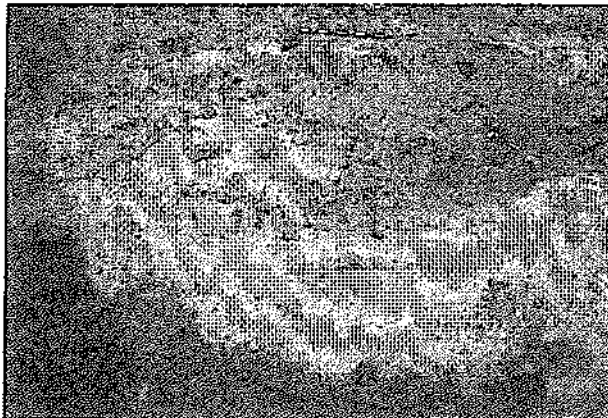

Fig. 5. Forats excavats a la roca. Possiblement siguin per col·locar pals de sustentació de barraques de fira. (Servei Arqueològic URV)

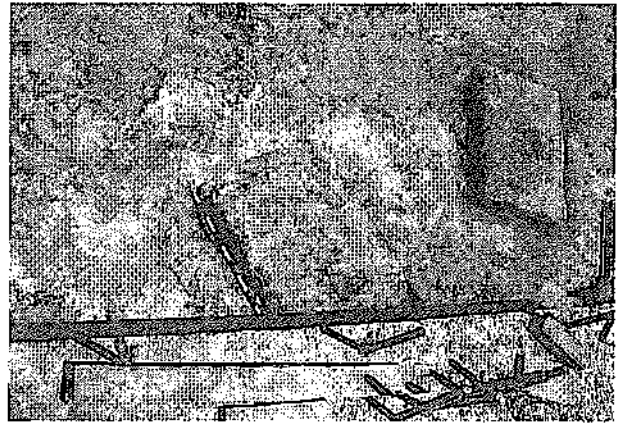

Fig. 6. Carreus que podrien formar part d'una grua per construir el circ romà. (Servei Arqueològic URV)

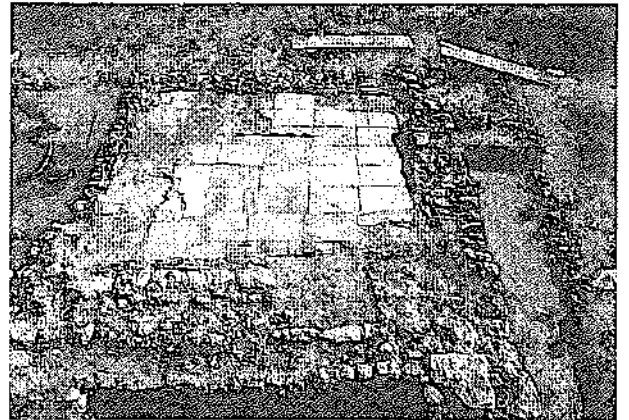

Fig. 7. Bassa de decantació. (Servei Arqueològic URV)

Fig. 8. Canalització ceràmica de desguàs. Observem el recipient-registre. (Servei Arqueològic URV)

Fig. 9. Canal excavat a la roca. Es troba orientat en direcció SE-NE. (Servei Arqueològic URV)

BIBLIOGRAFIA

- Aquilue, X; Dupré, X. 1986, *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardorepublicana*, Fòrum 1, Tarragona.
- Aquilué, X. et alii 1991b, La cronologia de les muralles de Tarraco, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, Lleida, 1991.
- Blanch, 1951, *Arxiepiscopologi*, Vol I, Tarragona.
- Casas et alii, 1995, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del N-E*. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, 15, Girona.
- Cuomo, 1985, *La ceramica in archeologia. Antiche tecniche di lavorazione e moderni metodi d'indagine*. Roma.
- Dupré, X; Carreté, J. M., 1993, *La "Antigua Audiència"*. Un acceso al foro provincial de Tarraco. Excavaciones Arqueológicas en España, Madrid.
- Dupré, X, 1988, *El circ romà de Tarragona I. Les voltes de Sant Ermenegild*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya núm 8, Barcelona.
- Foguet, G; López, J, 1993, Alguns aspectes de l'urbanisme romà de Tàrraco: delimitació d'espais monumentals i residencials a la llum de les darreres excavacions, *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona 1993), Tarragona.
- Gisbert, 1991, El alfar romà de l'Almadrava (Setla-Mirarosa-Miraflor) y la producció de ánforas en el territorio de *Dianium, Saguntum y el mar*, Generalitat Valenciana, València.
- Hernández, B; Torres, J. M. de, 1867, *El indicador arqueológico de Tarragona*, Tarragona.
- Hernández, B, 1876, *Historia de Tarragona*, Tom I, 1ª part, Tarragona.
- Hernández, B, 1877, *Recuerdos monumentales de Tarragona*, Tarragona (manuscrito).
- Laubenheimer, 1990, *Sallèles d'Aude. Un complexe de potiers gallo-romain: Le quartier artisanal*, D. A. F., París.
- Memòria 1993, Diversos autors, *Memòria de la intervenció arqueològica preliminar a la Rambla Vella de Tarragona*, Generalitat de Catalunya. Inèdita.
- Mar, R; Piñol, Ll., 1995, El circo romano de Tarraco: nuevos datos, *Forum de arqueología*, Madrid.
- Morera, E., 1894, *Tarragona Antigua y Moderna*, Tarragona
- D'Ors, E., 1953, *Epigrafía jurídica de la España romana*, Madrid.
- Pons, L. 1572, *Libro de las grandezas y cosas menoraes de la Metropolitana, insigne y famosa ciudad de Tarragona*, Lleida.
- Recasens, J. M^e, 1975, *La ciutat de Tarragona*, vol. II, Barcelona.
- Revilla, V., 1995, Producció ceràmica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C-III d.C), *Cuadernos de Arqueología* 8, Barcelona.
- Ruiz de Arbulo, 1992, Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la hispania citerior republicana, *Miscel·lània Arqueològica a J. M. Recasens*, Tarragona.
- Salvat, J. 1961; *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana*, Tarragona.
- Tarraco 1991, Aquilue, X., Duprè, X., Massó, J., Ruiz de Arbulo, J., *Tarraco. Guia arqueològica*, Tarragona.

PART II.

TÀRRACO.
EL FÒRUM DE LA COLÒNIA
I LA FAÇANA PORTUÀRIA

L'ASSENTAMENT IBÈRIC DE TARRAGONA. L'EXCAVACIÓ ARQUEOLÒGICA AL CARRER DELS CAPUTXINS, NÚM. 24, L'ANY 1978

DAVID ASENSIO

Universitat de Barcelona

MIREIA CIURANETA

SAGRARI MARTORELL

PEDRO OTIÑA

Col·laboradors del Grup de Recerca "Seminari de Topografia Antiga" de la URV

En aquests treball presentem un resum de la intervenció arqueològica que el Museu Arqueològic Provincial de Tarragona, dirigit per Manuel Berges Soriano va realitzar al solar núm. 24 del carrer dels Caputxins, l'any 1978. Aquesta intervenció va constituir l'evidència arqueològica definitiva de l'existència d'un assentament de caràcter ibèric a Tarragona, anterior a la gran capital de la Hispània romana. Aquest assentament estaria situat a la part baixa de la ciutat, en un lloc elevat des d'on es pot controlar el territori, la línia de costa i la desembocadura del riu Francolí. El solar, concretament, es troba cap al centre del carrer, en un punt on s'inicia una pendent en direcció N-S.

L'anàlisi exhaustiu del material conservat al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona encara no ha finalitzat; és per això que en aquest treball presentarem un resum del material analitzat.¹

Història de la investigació

L'existència d'un assentament ibèric a la ciutat de Tarragona ha estat postulat per diversos investigadors al llarg dels últims cent cinquanta anys. Durant molt temps, la base teòrica per considerar l'existència d'un nucli ibèric anterior a l'arribada dels romans a Tarragona eren únicament els textos clàssics i la muralla de la ciutat. Aviè, Titus Livi, Polibi, Plini o Ptolemeu ens parlen de diferents topònims situats al nord de l'Ebre que han creat una interessant discussió respecte a la identificació de *Kesse*, capital de la Cessetània ibèrica.

Així, doncs, arqueològicament, fins al segle XIX, l'única estructura suposadament ibèrica era la muralla de la part alta de Tarragona. Aquesta suposició partia del potent parament ciclopi sobre el qual es va acabar d'aixecar l'estructura i per la presència de signes ibèrics en alguns dels carreus

que formen la muralla (Hernández, 1868). A més, la muralla es troba situada en una elevació del terreny, fenomen que respon al patró d'assentament ibèric. Posteriorment, diversos investigadors van considerar que l'estructura podia tenir altres orígens, com per exemple el proposat per Schulten que la va considerar etrusca (Schulten 1933).

Va ser Serra i Vilaró qui va demostrar que la muralla era una construcció romana. Aquesta teoria va quedar posteriorment reforçada pels treballs de Lamboglia (1974), Sánchez Real (1986) i Hauschild (1983) ja als anys setanta i vuitanta, demostrant l'existència de dues fases constructives. També va ser Serra i Vilaró el primer que va considerar l'existència d'un nucli ibèric a la part baixa de la ciutat. Les excavacions realitzades al Fòrum Baix li van proporcionar quatre capes arqueològiques a partir de les quals va proposar l'evolució històrica de l'àrea. A la primera capa va documentar ceràmiques tosques i altres de color vermell decorades amb figures humanes i d'animals. La segona presentava ceràmica ibèrica decorada amb motius geomètrics i vegetals juntament amb ceràmica campaniana. La tercera capa tenia ceràmica amb motius geomètrics i *terra sigillata* i a l'última capa un paviment d'*opus signinum*. En funció d'aquesta estratigrafia, Serra Vilaró va considerar que els primers pobladors de l'àrea van ser "els ibers i que aquests van tenir una cultura artística molt superior a la que els van succeir a l'art de la ceràmica anomenada ibèrica, que va durar a través de tot l'imperi romà, però sense arribar mai a l'elegància dels primitius artesans" (Serra Vilaró, 1932:21).²

A nivell arqueològic, el tema es va deixar fins a finals dels anys setanta, moment en què Manuel Berges dirigí una excavació arqueològica al carrer dels Caputxins núm. 24 de Tarragona. Aquesta excavació, que roman inèdita fins a la realització

¹ Els autors volem agrair al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, i molt especialment al senyor Jaume Massó, totes les facilitats prestades en el moment de la consulta del material dipositat en dita institució, així com la seva col·laboració en la transcripció del manuscrit de M. Berges.

² El text original es troba escrit en castellà. Evidentment, el coneixement de la cultura ibèrica ha evolucionat molt des dels anys trenta fins als nostres dies, d'aquí l'ambigüitat de les paraules de Serra i Vilaró, que s'han d'entendre dins del coneixement de l'època.

d'aquest treball, és la primera evidència arqueològica moderna de l'assentament ibèric sobre el qual tant s'havia especulat amb anterioritat.

Posteriorment, als anys vuitanta i començaments dels noranta, es van realitzar noves intervencions arqueològiques als carrers dels Caputxins, de Jaume I, d'Eivissa, de Mallorca i de Pere Martell, que han proporcionat estratigrafia ibèrica. La primera d'elles es va realitzar al mateix solar (núm. 24) en què havia intervingut Berges. Els resultats obtinguts van ser nivells ibèrics que es poden datar a partir de finals de segle V aC o començaments del IV aC, estructures tardorepublicanes, murs i una xarxa de clavegueram. Cap al 30 dC es construeix un gran edifici, del qual es conservava part de la fonamentació (Miró, 1998).

Un segon solar afectat fou el dels Caputxins núm. 33-37, on es van documentar nivells arqueològics de segle IV aC i estructures de segle III aC consistents en habitacions amb murs de pedra sense escaïr lligades amb fang, (Adserias *et alii* 1993; Miró 1998).

A l'illa que queda compresa entre els actuals carrers de Pere Martell, de Jaume I, d'Eivissa i de Mallorca es varen documentar nivells constructius de segle V aC, que semblen continuar durant tot el segle IV aC. Del segle III aC només va ser possible documentar dues estructures i alguns nivells estratigràfics. A partir de segle II aC, sobre aquesta àrea es constata una forta activitat constructiva que es relaciona amb rituals fundacionals de construccions republicanes (Adserias, Ramón 1991; Adserias *et alii* 1993).

Per acabar, recentment s'ha realitzat una nova intervenció al solar núm. 23 del carrer dels Caputxins, sota la direcció de P. Otiña, que ha proporcionat una estratigrafia ibèrica que podem datar al segle IV aC. Aquests nivells es troben fortament alterats per les construccions republicanes.

L'excavació de Manuel Berges Soriano

La intervenció arqueològica, realitzada entre finals de gener i principis de març de 1978, va consistir en la realització de catorze sondeigs al sector més pròxim al carrer dels Caputxins. El procés d'excavació va permetre documentar, segons les dades de M. Berges, tres fases clarament diferenciades.

La primera i més moderna consistia en les restes d'una gran construcció, possiblement d'un edifici públic que ell data en època altoimperial. La segona podria tractar-se d'una casa romana d'època republicana, de la que es documentaren restes de murs, canonades i paviments. La tercera estava formada per estructures muràries d'època ibèrica. Juntament es van recuperar una sèrie de materials d'importació com, per exemple, ceràmiques àtiques de figures roges, que havien estat escassament

documentades a Tarragona fins a aquesta data. Aquestes dades van quedar confirmades i corregides, com hem comentat anteriorment, durant l'excavació que realitzà Maite Miró els anys 1985 i 1986 al mateix solar (Miró, 1998).

- La documentació conservada

Aquesta excavació ha estat possible de reconstruir gràcies al material que es conserva al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Aquesta documentació consisteix, al marge d'un important conjunt de materials recuperats durant el procés d'excavació, en un petit diari, retalls de premsa, anotacions particulars de Berges i la planimetria completa de la intervenció (realitzada per Lluís Papiol).

- Memòria d'excavació

Berges Soriano va realitzar un petit diari o, més bé, una breu memòria d'excavació sobre quartilles, escrites a mà, on ens descriu part de la intervenció realitzada. A continuació reproduïm aquest diari respectant el seu redactat original.

"Una vez limpio el terreno y los cortes dejados por la máquina excavadora previos a nuestra intervención (véase planta y secciones, Escala 1/50) en la habitación o mejor en el ángulo oeste de la habitación que consideramos perteneciente a un posible templo o edificio público, por la presencia de escultura (cabeza de centauro), un basamento in situ y otro removido etc. y debajo del cual apareció el tesorillo de 32 pequeños bronceos del siglo III d.C. con imitaciones del siglo IV, y que nos darían una fecha similar a la que recogió Mosén Serra Vilaró con el tesorillo encontrado en el Foro del 361, para el abandono definitivo del sector, pasamos a excavar estratigráficamente las capas selladas por el pavimento romano y las colindantes.

Provisionalmente se denomina a esta fase de la excavación simplemente como estratigrafía, Capuchinos 24, poniendo numerales 2, 3 etc. a los próximos cortes estratigráficos. El interés aquí es enorme ya que cuando procedimos a la limpieza de los cortes revueltos dejados por la máquina, se encontró un pequeño fragmento de ática, figuras rojas, con parte de un torso masculino, hallazgo único hasta el momento en Tarragona, si no incluimos como locales los escasos restos restos hallados en el Pont del Codony. El fragmento apareció el día 19-1-78 a 3 - 4,50 m. de profundidad respecto al nivel superior, entre dos muros de piedra seca, sobre la roca natural, con cerámica que llega hasta el siglo I a.C. (una lucerna cesariana por ejemplo), precisamente en la zona que vamos a denominar: Capuchinos 24, Estratigrafía SUR.

La estratigrafía la dividimos en dos sectores: Norte y Sur. La zona norte está sellada por el pavimento que no lo hay, ni lo hubo, a este nivel conservado, nunca en la parte sur y ambas separadas por un muro a junta seca, con muros para el asentamiento de las piedras y que da forma curva en su planta, asentándose en la roca.

Los estratos en la zona sur, sobre todo los inferiores, bucean enormemente debido a la gran inclinación y desnivel acusado de la roca natural.

Se han diferenciado hasta 9 estratos, de los que hemos de destacar el 7 y 8 porque han proporcionado nuevos fragmentos de ática de figuras rojas.

El estrato VII (ó 7) de abundante casquijo ha dado media asa de una kilix y varios fragmentos 5-6 de kilix principalmente de al menos tres vasijas distintas. Una con hojas de yedra y tallos incisos (día 31-I-78). Por desgracia el estrato no es puro, es decir, no es griego sino que llega posiblemente, a juzgar por la campaniense y cerámica vulgar hasta el siglo I a.C. (potencia c[or]te véase corte y describir el corte!).

En el E. VIII, excavado el 31-I y el día 1 de febrero ha dado mayor cantidad de ática y también, por desgracia, de campaniense. Destacan entre todos, tres fragmentos de una kilix, correspondientes al borde hasta cerca del arranque del pie y pertenecientes a la zona de una de las asas, ya que aparece una palmeta, un tallo y una hoja y se observa un pie y parte de una pierna de una figura masculina seguramente. La kilix, grosso modo debe ser de la segunda mitad del V, de hacia el 420-430 a.C.

El estrato IX era un estrato de trinchera que se abrió para levantar el muro exterior y no da ática.

El muro, ligeramente curvo que separa ambos sectores, se asienta directamente sobre la roca. La roca no aparece aquí cubierta por un estrato de tierra rojiza, estéril como en casi el resto de la ciudad.

El sector norte, debido quizá a la mayor regularidad de la roca, se presenta con una serie de estratos muy horizontales y bastante diferentes al otro sector. Únicamente el estrato II parece que se corresponde con el E. [sic] del sur, y el V, de tierra gris oscura compacta, grasosa, es al parecer el mismo que el E. VIII del sector sur, divididos por el muro ibérico.

El sector norte, al iniciar su excavación se presenta muy interesante; en primer lugar por estar sellado por el pavimento romano ya citado más arriba y luego, porque además del estrato inferior que puede conservar ática como su correspondiente del sector sur, presenta los restos de otros muros, posiblemente ibero-romanos, a junta seca y con adobes y que se asientan sobre el estrato IV, sin llegar a la roca como el que divide los dos sectores.

El pavimento, del que tenemos que destruir un sector para realizar el trabajo, es fuerte, obrero, a base de mortero de cal y casquijo calizo y algún trozo de mármol asentado sobre una base de gorriones de Mèdol y entre ambos aparece una "línea" o capa finísima, de color verdoso que da la impresión de bronce oxidado y disgregado (se mandará analizar, ya que es una novedad, al menos para nosotros y Tarragona).

El estrato 2, de una potencia de unos _ [sic] cm. cubre totalmente el muro sur, es decir el que separa ambos sectores de la estratigrafía, y en parte este estrato corta ya la zoca más meridional de los pavimentos superpuestos (E. IIIa y IIIb) y del muro interior del ángulo (véase planta).

Este estrato es muy heterogéneo en cuanto a materiales: pondus, vulgar, campaniense y sobre todo a destacar, un pequeño fragmento de crátera griega de figuras rojas (del IV seguramente) con la particularidad de que presenta una perforación que serviría sin duda para una "cuña" de reparación.

También hay que destacar en este estrato una monedita de bronce, republicana, con una cabeza muy bárbara en el A. y Roma y ¿...? [sic] en el reverso.

El estrato III lo subdividimos en A y B, ya que a pesar de su similitud son realmente dos pisos diferentes, como se observa al excavarlos. La superficie del suelo superior, A, de tierra apisonada, con piedrecitas de color claro, presenta la huella aproximadamente circular, que pudo servir para asiento de una vasija y otra semicircular junto al muro norte. Junto al muro oeste se recogen una serie de huesecillos, muy pequeños, que falta estudiar por un especialista para determinar su naturaleza.

El estrato da escasos materiales. El piso segundo, el inferior presenta ocasionalmente restos de cenizas que lo separan del E. IV y encontramos un trocito diminuto, y quemado, de cerámica griega. Se excavan el día 3 de febrero.

Del pavimento superior (E. IIIa) se realiza un croquis dado su interés. Los distintos suelos se van fotografiando.

Se observa claramente que el muro que forma ángulo cortó ambos pavimentos asentándose sobre el E. IV, siendo por tanto su cronología entre el E. III, y el II que a su vez lo destruye y cubre parcialmente.

El día 4 se excavan los estratos IV, de tierra roja, con piedras irregulares, pequeñas, casi estéril a pesar de su gran espesor (cm) [sic] y el E. V, que a pesar de las esperanzas en él depositadas no da los frutos "áticos" esperados.

INCISO: No hay ninguna correspondencia con los estratos que da Serra Vilaró y los que citaba H. S."

- Planimetría

Pel que fa a la planimetria, com comentàvem anteriorment, la va fer Lluís Papiol. Totes les seccions van ser realitzades a escala 1:20, mentre que la planta general va ser realitzada a escala 1:100 degut a la grandària del solar. Tots els sondeigs es troben dibuixats i perfectament situats sobre la planta general. En diverses ocasions, les seccions porten anotacions, la qual cosa facilità la seva comprensió (fig. 2 i 4).

Els materials recuperats

Al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona hi ha gran quantitat de materials procedents de la intervenció arqueològica realitzada al carrer dels Caputxins, núm. 24. Per tal de no allargar-nos, hem considerat oportú comentar per sobre els materials ibèrics i centrar-nos en els materials d'importació que ens aporten noves

dades cronològiques, noves tipologies fins ara no documentades i, per tant, noves dades respecte a la importància de l'assentament ibèric de Tarragona com a centre receptor i distribuïdor de mercaderies.

- Els materials ibèrics

La ceràmica ibèrica que hem pogut estudiar presenta les formes típiques i característiques de les produccions ibèriques de l'àrea de la Cessetània. La major part dels materials consisteix en produccions de tècnica oxidada.

La forma més representada és la gerra amb vora en forma de coll de cigne; generalment, presenten formats mitjans o grans amb la vora decorada amb una banda de color vermell vinós. Un segon tipus és la típica àmfora ibèrica, present amb una gran quantitat de variants tipològiques, essent les més documentades les de boca plana i les de vora lleugerament engruixida de secció triangular. Una altra forma són les gerres tipus XVI de la tipologia de Ros (1989) o el tipus 2 del grup I de la tipologia de Mata i Bonet (1992) es tracta d'un recipient de grans dimensions que acostumen a presentar una carena que separa el llavi del cos, que pot estar engruixit. Es tracta d'un recipient que, de moment, a l'àrea immediata de la ciutat de Tarragona només s'han documentat al Castellet de Banyoles de Tivissa (Asensio, Cela, Ferrer 1996; fig. 7.3) i a la sitja de la plaça de Sant Andreu de la Selva del Camp (Ollé, Vallverdú 1995; Allué *et alii* 1997). La darrera forma més representada és el típic *kalathos* ibèric documentat amb una gran quantitat de variants (decorades amb dents de llop, bandes verticals), però sempre de color vermell vinós. El cos presenta decoracions de bandes amb cercles o semicercles.

Formes minoritàries són els bols, la majoria dels quals presenten llavis reentrants, i les gerres de petites dimensions amb forma calziforme.

Pel que fa a la ceràmica reduïda, predominen àmpliament els plats que imiten diverses formes de la ceràmica àtica i de la campaniana. També és present la ceràmica grisa de la costa catalana.

- Els materials d'importació

Sense ànim d'extendre'ns, tot seguit farem una descripció del més destacat del conjunt de ceràmiques importades provinents dels nivells pre-romans de l'excavació. Per atendre els aspectes tipocronològics dels materials, farem les consideracions bàsiques a banda d'alguna referència a la qualitat i quantitat del conjunt en comparació a les dades, ja conegudes, d'altres assentaments contemporanis, sobretot a la Cessetània ibèrica.

- La ceràmica fina d'importació

Els elements de vaixel·la fina més antics provinents de la intervenció remetent, amb seguretat, a una datació de mitjan segle V aC; de fet, les peces de vaixel·la àtica de figures roges o àtica de vernís negre datables en aquest segle V aC constitueixen el més remarcable i ben representat del conjunt de vaixel·la importada.

L'element més notable entre els materials de producció àtica és una *kylix* de figures vermelles del tipus Delicate Class datable, per la seva forma i decoració, al voltant de mitjan segle V aC. Es tracta d'una peça amb una decoració figurada complexa en bona part de la superfície externa de la copa, així com un medalló central a l'interior, del qual la nostra peça només conserva la banda amb greques i creus que encercla l'escena o figures representades (Fig. 5,1). És una associació de forma i esquema decoratiu força característic de la producció àtica d'aquests moments, sobretot entre els materials destinats al comerç exterior. Així, doncs, la presència de peces molt similars a Empúries és relativament abundant (Trias 1967-1968). Per contra, cal dir que la documentació de peces d'aquest tipus en contextos indígenes es pot considerar més aviat excepcional. Un paral·lel molt proper el trobem al Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà); una *kylix* de peu alt atribuïda al pintor d'Heidelberg 211 i datada del 440 aC (Picazo 1977, làm. XIII). A la resta de la Cessetània, ara per ara, tant sols coneixem l'existència de dues peces del mateix tipus i estil decoratiu, curiosament ambdues provinents de la sitja 6 del camp de sitges de la Vinya d'en Pau (Vilafranca del Penedès, Alt Penedès) (Giró 1947, figs. 78 i 79).

De la resta del material àtic, són també destacables tres vores i un fons igualment pertanyents a *Kylikes* àtiques de figures vermelles (Fig. 5,2 a 5), tot i que el seu estat molt més fragmentari no permet una descripció tipològica i formal precisa (així com alguna deficiència observable en els dibuixos antics, que caldrà rectificar amb una anàlisi directa del material). Entre elles comentarem una vora amb decoració de fulles d'heura a l'interior (Fig. 5,3) que té els millors paral·lels, com en el cas anterior, a Empúries (Trias 1967-1968, 127, núm. 355 i làm. LXXI, 6-7) i al Puig de Sant Andreu (Trias 1967-1968, 225, núm. 10 i làm. CXXIX, 5; Picazo 1977-98, núm. 287-288, làm. XXV, 3 i XXVI, 1). Dins la Cessetània, tant sols hi ha una peça similar a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès) (Sanmartí 1996:129, fig. 11, 98). Totes elles es daten a finals del segle V aC. Finalment, hi ha un fragment informe amb part del cos nu d'una figura amb traços de gran qualitat (Fig. 5,6) que tal vegada sigui paral·lelitzable a la figura d'un jove nu d'un cràter de campana d'Empúries, atribuït a una fàbrica italiota i datat també a finals del segle V aC (Trias 1967-1968, làm. XII, 3).

En definitiva, podem destacar la important concentració de materials datables dins del segle V aC i l'excepcionalitat de peces de característiques similars a altres jaciments ibèrics. Així, no coneixem cap crater amb trets equivalents als del nostre exemplar a tota la Cessetània, mentre que les copes àtiques de figures roges, predominats en aquest lot d'objectes són també força escadusseres (Pou et alii 1993, 185-186). En efecte, a la Cessetània, a banda dels dos exemplars esmentats de la Vinya d'en Pau, tan sols podem esmentar un fons de copa de peu baix amb decoració interior d'un atleta nu dins d'un medalló central, procedent de la Timba del Castellot (Riudoms, Baix Camp) (Romero, Forcadell 1975, fig. 1; Ramón Sariñena 1989:58), datable al darrer quart del segle V aC, tot i que d'un estil molt diferent a la nostra peça, i tres copes de l'Alorda Park, totes elles datables dins del segle IV aC (Sanmartí 1996:129-130, fig. 11).

La vaixel·la fina importada, datable als segles IV i III aC, està mal representada en aquest conjunt, tot i que una nova revisió del material permetrà millorar el coneixement d'aquest període que, ara per ara, es desconeix. De finals del segle III aC o principis del II aC, provinents d'aquesta intervenció, han estat publicats tres individus pertanyents a la fàcies antiga de la Campaniana A, en concret una base de plat de peix o Lamboglia 23, un fragment de paret amb decoració pintada de la forma Lamboglia 33a i una vora de la forma Lamboglia 31a (Principal 1998:266-267, núm. 1854, 1858 i 1861, respectivament).

- Les àmfors i ceràmiques comunes d'importació

Entre els materials ceràmics d'importació, les àmfors estan notablement representades. La major part de centres productors i exportadors de la Mediterrània estan presents amb els seus respectius recipients de transport, les àmfors, sens dubte el tipus de document més directe sobre la naturalesa de les transaccions comercials esdevingudes a l'assentament de procedència, en aquest cas la *Kesse* ibèrica.

Les àmfors de producció ebusitana són les més abundants, amb diferència, en els diferents períodes documentats, tal i com, de fet, s'observa a la major part d'assentaments ibèrics de la costa catalana entre els segles VI i III aC (Asensio 1996). Cal destacar la bona representació, poc habitual, del tipus ebusità propi del segle V aC, el tipus PE 13 o T.1.3.1.2 de J. Ramon (Ramon 1995), amb un total de cinc exemplars (dels quals en presentem dos, Fig. 4,1 i 2). A la resta de la Cessetània, per exemple, la presència d'àmfors ebusitanes en nivells del període ibèric antic és més aviat excepcional, com ho demostra el fet de disposar, només, d'una peça T.1.3.1.2 del jaciment de les Guàrdies (el Vendrell, Baix Penedès) i una altra del d'Alorda

Park (Calafell, Baix Penedès). En qualsevol cas, és un fet coherent amb el qual hem vist anteriorment respecte a la important documentació d'elements notables de vaixel·la importada (en aquest cas, de producció àtica) datables també al segle V aC.

La resta del període ibèric està cobert pels tipus ebusitans corresponents a cada moment, és a dir, amb el T.8.1.1.1 o PE 14 pel que fa al segle IV aC, el més ben representat amb 7 individus (Fig. 4,3 a 5), i un segle III aC amb una documentació molt més modesta formada per un únic exemplar del tipus PE 15 o T.8.1.2.1 (Fig. 4,6), de ple segle III aC, i dues vores del tipus PE 16 o T.8.1.3.1 (Fig. 4,7), del darrer quart del segle III aC i principis de la centúria següent. Finalment, cal esmentar la presència d'una vora del tipus PE 22 (Ramon 1991), imitació ebusitana de les àmfors massaliotes, no tan habitual com les altres formes.

Les àmfors púniques de la Mediterrània central sols presenten exemplars datables en un moment avançat del segle III aC o principis del segle II aC. En concret, ens referim a dues peces de les dues variants del què anteriorment s'englobava dins de la sèrie de les Mañà D. Es tracta del tipus 5.2.3.2, amb un exemplar de vora (Fig. 4,9), i el tipus 5.2.3.1, amb una peça quasi completa (Fig. 4,12). Són aquests dos tipus, sobretot el T.5.2.3.1, molt freqüents en nivells d'aquest període de qualsevol jaciment ibèric de l'àrea catalana. No és, ni molt menys, tan habitual la documentació de recipients amfòrics procedents del tercer gran centre econòmic de filiació púnica, l'anomenada àrea del Cercle de l'Estret. D'aquesta intervenció disposem de diversos fragments de carena i una vora del Tipus 11.2.1.4 de J. Ramon (Fig. 4,10), tipus datat en ple segle V aC, i una vora del T.8.1.2.1 (Fig. 4,11), amb una cronologia de finals del segle III aC.

Pel que fa als recipients amfòrics procedents de centres productors grecs, cal dir que, si bé són força minoritaris respecte als de procedència púnica, ho són bastant menys del que és habitual a la major part d'assentaments ibèrics contemporanis. Les peces més antigues són exemplars procedents de la colònia grega occidental de Massàlia. En concret, es tracta d'una vora (Fig. 6,1) pertanyent al tipus 2 de la classificació de M. Py (Py 1978), la qual podria constituir una de les peces més antigues del conjunt, atesa la seva cronologia de producció centrada en la primera meitat del segle V aC, i d'una segona vora, en aquest cas, del tipus 4 de M. Py (Fig. 6,2), amb una datació que abasta pràcticament tot el segle V aC.

Molt destacables, dintre d'aquest capítol de les àmfors gregues, són dues vores amb els trets formals propis de recipients, amb seguretat, atribuïbles a algun dels centres productors de la Magna Grècia (Fig. 6,3 i 4). Un conjunt ceràmic,

datat en el segle IV aC, procedent de les darreres excavacions a la colònia focea d'Empúries, mostra una notable representació de peces d'aquestes característiques, recipients identificats com a provinents de la ciutat magno-grega de Locres (Sanmartí, Grego, Castanyer, Tremoleda, Santos 1995). Peces molt semblants es documenten també en el carregament del delerictè enfonsat del Sec (Mallorca) (Arribas, Trias, Cerdà, de Hoz 1987), naufragi esdevingut a mitjan segle IV aC. És, en definitiva, un tipus de peça datable dins del segle IV aC i procedent de Locres o d'algun altre nucli de la Magna Grècia, enquadrable en el tipus 7 d'àmfores magno-gregues de C. Sourisseau (Sourisseau 1993). Per acabar, cal assenyalar l'excepcionalitat de la documentació a d'altres jaciments ibèrics contemporanis d'aquest o qualsevol altre tipus d'exemplars de procedència magno-grega.

El segle III aC, a nivell amfòric, es caracteritza per la forta irrupció de les anomenades àmfores grecoitàliques, recipients de producció també sud-itàlica o siciliota però ara sota el domini sociopolític del món romà. L'horitzontalitat dels llavis caracteritza les peces més antigues d'aquesta producció, fet que permet adscriure a aquest tipus, datable a la segona meitat del segle III aC, dues de les quatre vores greco-itàliques del conjunt del carrer dels Caputxins (Fig. 6,5 i 6). En canvi, les altres dues vores (Fig. 6, 7 i 8), de llavis més baixos, pertanyen als tipus anomenats "clàssics" o "standard" d'aquesta producció (Lyding-Will 1982), datables a finals del segle III aC o, millor, a principis del segle II aC. La documentació d'àmfores grecoitàliques en nivells contemporanis a d'altres jaciments cossetans és constant i quantitativament rellevant, com ho demostren, per exemple, els conjunts de Les Guàrdies (El Vendrell, Baix Penedès) o Alorda Park (Calafell, Baix Penedès) (Asensio 1996). En el mateix marc de la Cessetània coneixem, fins i tot, l'existència de restes d'un vaixell enfosat, el del Bon Capó (Ametlla de Mar, Baix Ebre), amb un carregament homogeni d'àmfores grecoitàliques del tipus antic (Asensio, Martín 1998).

Per acabar, farem unes darreres consideracions sobre la documentació en aquest conjunt d'un seguit d'exemplars de ceràmiques comunes d'importació. Com en el cas de les àmfores, les peces de producció ebusitana són clarament predominants, en aquest cas encara més accentuat atès que la representació de materials d'altres procedències es redueix a una única vora de cassola de cuina cartaginesa (Fig. 6,13). Es tracta d'un exemplar del tot assimilable a les "lopades" o "caccabai" ben conegudes en contextos grecs (Bats 1988), però que atenen les característiques de la pasta, la seva producció s'ha de situar, sens dubte, en centres púnics centremediterranis. Aquest tipus de peces no és rar en contextos ceràmics ibèrics datables finals del

segle III aC o principis de la centúria següent, com ho demostra –per exemple– el notable conjunt de lopades cartagineses documentades a l'Alorda Park (Asensio 1995).

Pel que fa a les ceràmiques comunes ebusitanes, el tipus morter –com és habitual– és la forma més ben representada, amb un total de tres vores (Fig. 6,11 i 12) i una base. Una de les peces presenta el característic llavi curt i penjant dels morters ebusitans més antics, els del tipus definit en diversos tallers d'*Ebusus* (Ramon 1993), datable a grosso modo en el segle V aC (Fig. 6,11). Les altres dues vores (Fig. 6, 12), en canvi, pertanyen al tipus més difòs dels morters ebusitans, el tipus AE-20/I-167 (Ramon 1990-1991), datable entre els segles IV o III aC, sense més precisió. Amb tot, cal destacar la presència d'altres tipus de comunes ebusitanes, fet que podríem qualificar d'excepcional en comparació amb el de la documentació de morters, sistemàtica a qualsevol jaciment indígena de la costa catalana. En concret, es tracta d'una vora d'un bol de vora reentrant, amb restes molt escadusseres de decoració pintada (Fig. 6,9) a l'exterior i un fragment d'arrencament de nansa, amb una banda horitzontal pintada (Fig. 6,10), corresponent a una forma no identificable.

Consideracions finals

L'excavació de Berges Soriano va significar la identificació d'una manera exacta de l'assentament ibèric de Tarragona. Aquesta ha estat el punt de partida de la moderna investigació sobre el poblament preromà, si bé mai no s'havia donat cap notícia científica dels resultats obtinguts; el descobriment del poblament ibèric ha permès construir un model d'ocupació del territori del cap de Tarragona (Adserias *et alii* 1993).

Respecte al conjunt de materials d'importacions procedents d'aquesta intervenció, creiem que cal destacar dos aspectes per la seva excepcionalitat i la seva potencialitat informativa:

1. La gran concentració d'exemplars de tipus ceràmics d'importació datables en un moment antic del període ibèric, en concret, dins del segle V aC; es tracta d'un fet que, ara per ara, es pot considerar força excepcional; tal vegada, és en part atribuïble a una mancança de la investigació (documentació, en general, pobre de nivells ibèrics antics a la zona catalana), però d'alguna manera s'ha d'emmarcar en un context caracteritzat globalment per l'escasament o baixa proporció d'importacions amb anterioritat a finals del segle V aC o principis del segle IV aC. En qualsevol cas, els segles IV i III aC estan també ben representats, amb els materials, tant vaixel·la com àmfores, pròpies de cada moment.

2. L'abundància relativa de peces de qualitat, poc habituals o, fins i tot, excepcionals, tant en el cas de la vaixel·la (àtiques de figures roges de caracterís-

tiques tècniques i formals destacades) com en el de les àmfores (àmfores púniques del Cercle de l'Estret del tipus Tagomago, àmfores magno-gregues, etc.) i ceràmiques comunes (ebusitanes pintades).

En definitiva, un panorama que fa pensar en un assentament on les transaccions comercials, la circulació de mercaderies, foren sens dubte molt fluïdes i intenses, és a dir, el que podríem identificar com a port comercial. Un assentament, a més, pel que sabem de les seves grans dimensions (Adserias *et alii* 1993), de caràcter urbà, on versemblantment hi resideixen els grups socials que monopolitzen aquests contactes amb els agents comercials exteriors (els de procedència ebusitana semblen dominar clarament aquest àmbit). Uns sectors socials benestants i dominants que podem detectar per la concentració en aquest assentament de recipients comercials abundosos (el seu

contingut, hem d'entendre), amb alguns de rars o exòtics, i ceràmiques de preu que marquen les diferències amb les capes socials que no poden assolir aquestes mercaderies de prestigi (capes socials que, tanmateix, podrien residir dins del mateix centre urbà de Kesse o, preferentment, situats a d'altres assentaments cessetans dependents amb una estructuració socioeconòmica ben diferent).

Així, doncs, són indicis importants que necessàriament cal completar i validar amb les dades de noves intervencions arqueològiques que afectin a la Tarragona preromana. La informació actualment disponible és molt minsa, més enllà de la constatació, cada vegada més evident, del paper central d'aquest nucli en el marc de la Cessetània ibèrica.

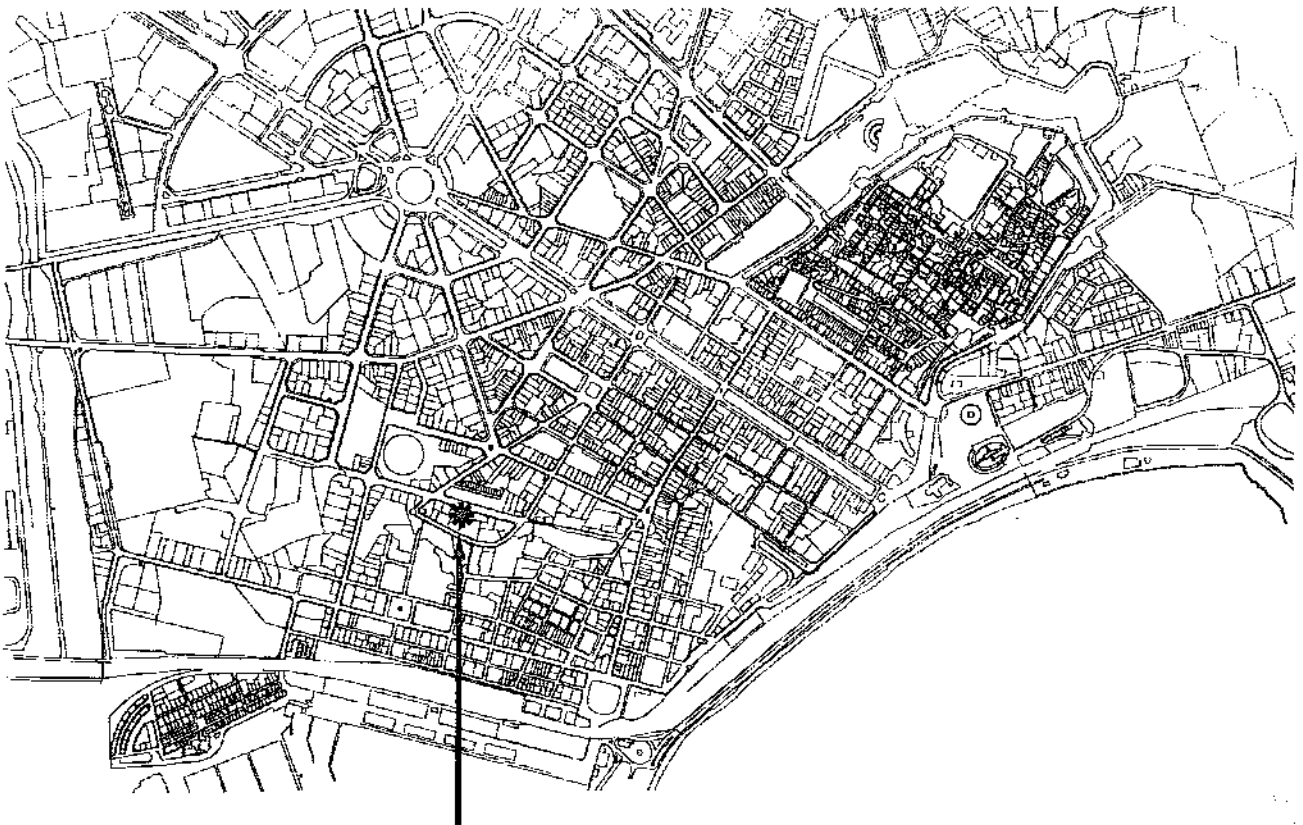

Fig. 1. Plànol de situació del jaciment del carrer dels Caputxins, núm. 24.

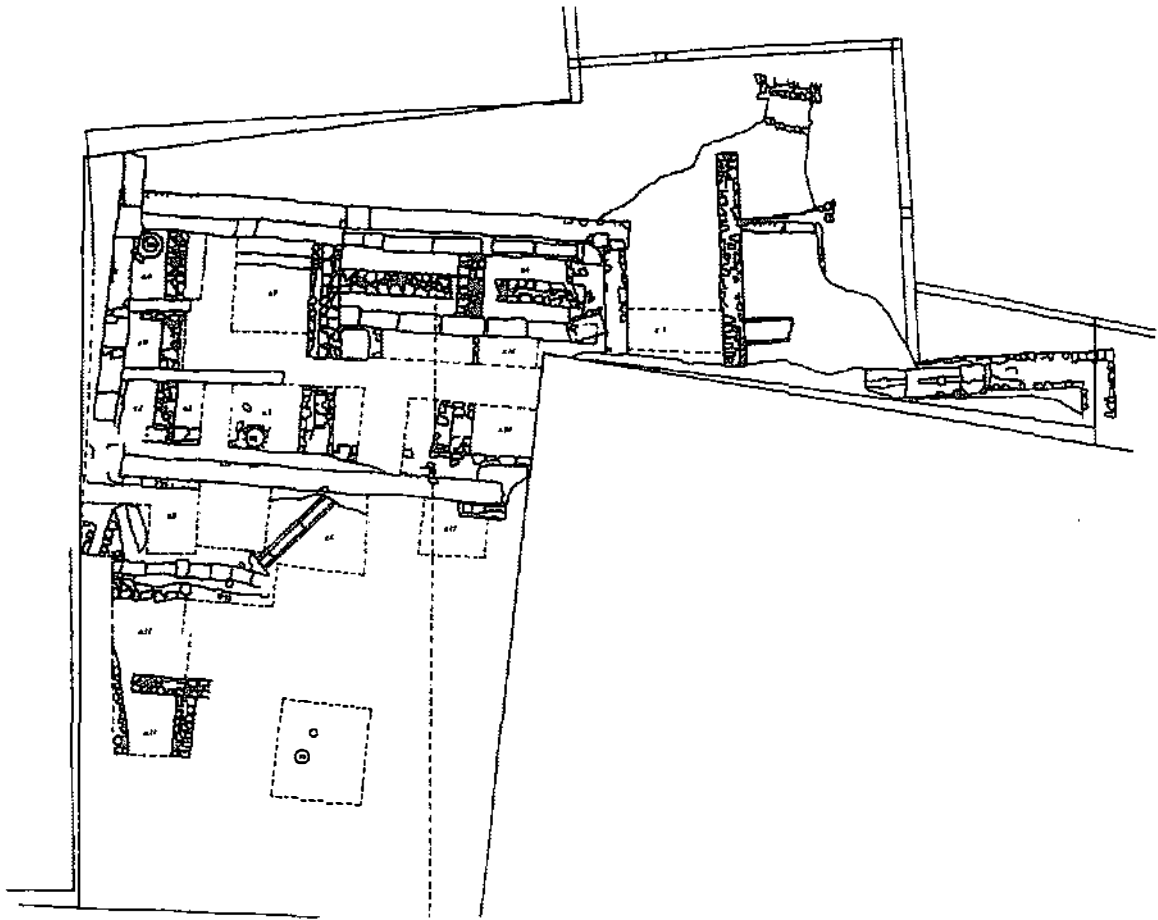

Fig. 2. Planta general de les restes trobades al jaciment del carrer dels Caputxins, núm. 24. Dibuix fet per Lluís Papiol.

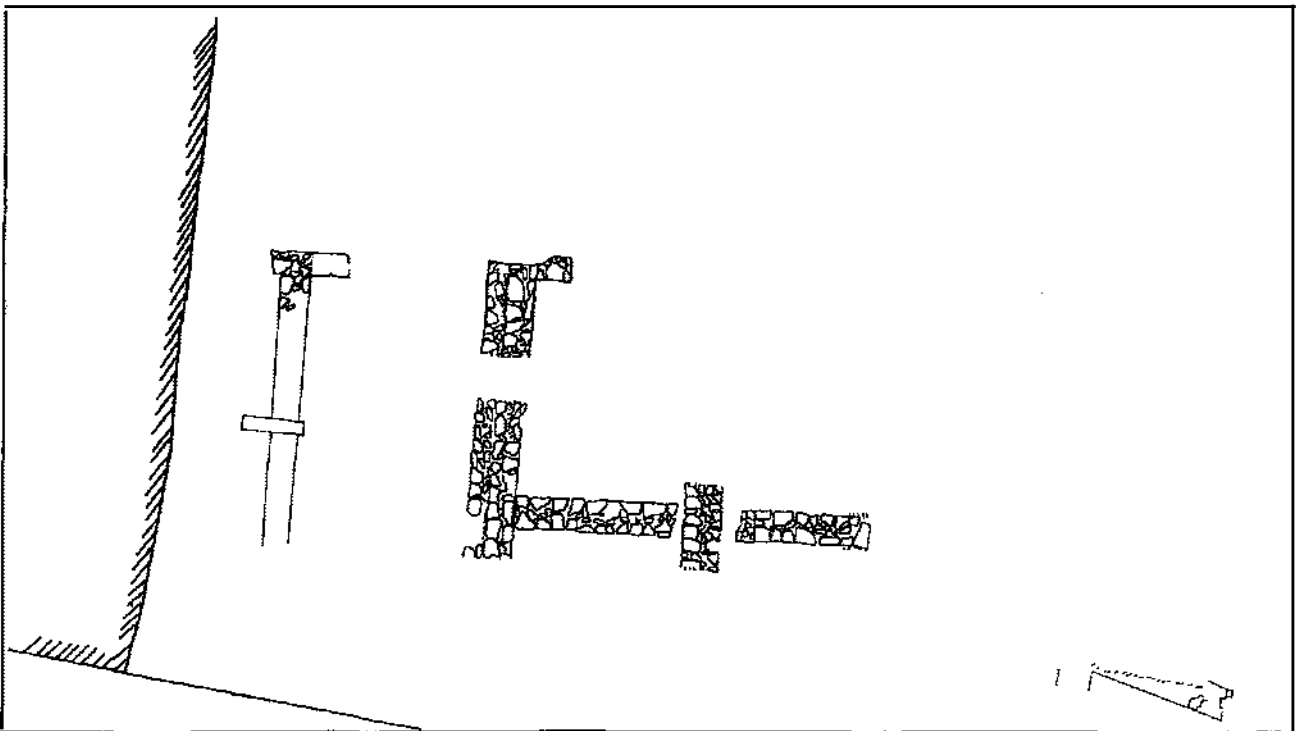

Fig. 3. Planta dels murs ibèrics del carrer dels Caputxins, núm. 24. Dibuix fet per Lluís Papiol.

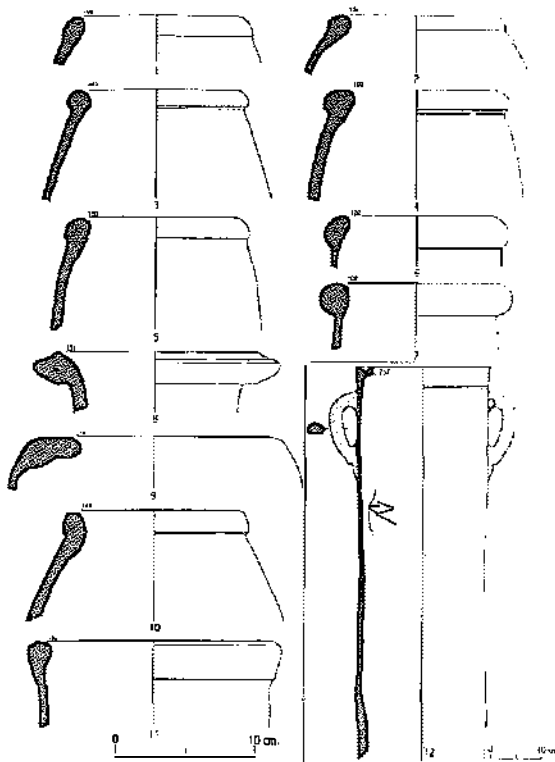

Fig. 7. Àmfores púniques.

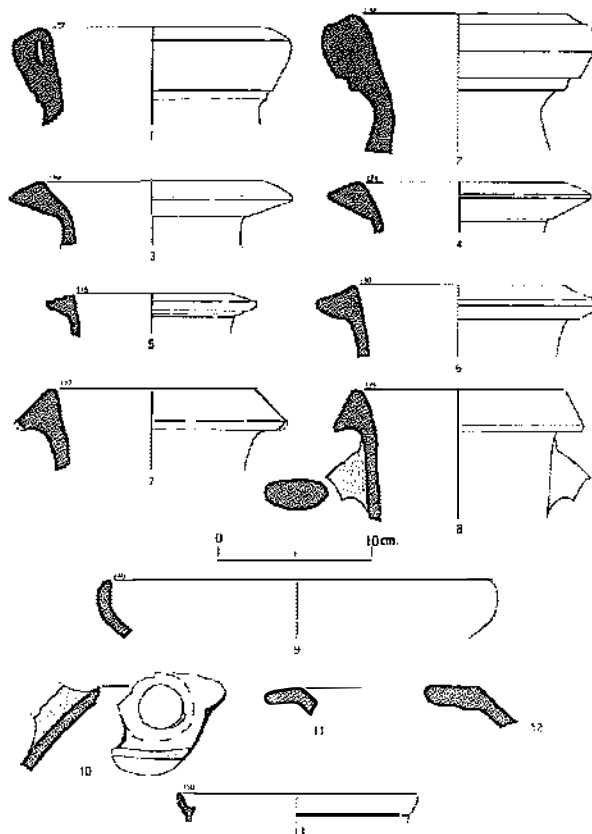

Fig. 8. Àmfores gregues i itàliques

BIBLIOGRAFIA

- Adserias, M.; Ramón, E. 1991, Excavacions al Carrer de Pere Martell-Eivissa: Noves aportacions al coneixement arqueològic del sector sud-occidental de Tarragona, *Acta Arqueològica de Tarragona*, IV, 47-53.
- Adserias, M.; Burés, L.; Miró, M. T.; Ramón, E. 1993, L'assentament pre-romà de Tarragona, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, 177-227.
- Allué, E.; Martorell, S.; Molera, S.; Ollé, A.; Otiña, P.; Vallverdú, J.; Vergés, JM 1997, *Memòria de l'excavació realitzada a la plaça de Sant Andreu. La Selva del Camp (Baix Camp)*, lliurada al Departament de Cultura de la Generalitat, Tarragona, inèdita.
- Aquilué, X.; Dupré, X.; Massó, J.; Ruiz de Arbulo, J. 1991, La cronologia de les muralles de Tàrraco, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, 271-298.
- Arribas, A.; Trias, G.; Cerdà, D.; de Hoz, J. 1987, *El barco de El Sec (costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*. Mallorca.
- Asensio, D. 1995, *Les àmfores i ceràmiques comunes d'importació del poblament ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)*, Memòria de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona.
- Asensio, D. 1996, Les àmfores d'importació de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park o les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, 35-79.
- Asensio, D.; Cela, X.; Ferrer, C. 1996, Els materials ceràmics del poblament ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa). Col·lecció Salvador Vilaseca de Reus, *Pyrenae* 27, 163-191.
- Asensio, D., Martín, A. 1998, El derelict de Bon Capó (l'Ametlla de Mar): l'inici de l'expansió de vi italià a la Península Ibèrica, *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat*, Monografies Badaloneses, 14, 138-150.
- Bats, M. 1988, Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350-v. 50 av. J.-C.). Modèles culturels et catégories céramiques, *Revue Archéologique de Narbonne*, Sup. 18, París.
- Bosch Gimpera, P. 1925, Problemes d'història i d'arqueologia tarragonines. *Butlletí Arqueològic*, èp. III, núm. 28, 125-130.
- Giró, P. 1947, La ceràmica ibèrica de la Vinya del Pau, en el Panadés. Notes para su estudio, *Archivo Español de Arqueología*, 200-209.
- Hauschild, T. 1983, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona.
- Hernández Sanahuja, B. 1868, Muros ciclòpeos de Tarragona, *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, II, 413-436.
- Lamboglia, N. 1974, Il problema delle mura e delle origini di Tarragona, *Miscelánea Arqueológica I*, 397-405.

- Lyding-Will, E. 1982 Greco-ithalic amphoras, *Hesperia*, 51-3, 338-356.
- Mata, C.; Bonet, H. 1992, La ceràmica ibèrica: ensayo de tipologia, *Homenaje a Enrique Pla Ballester*, SIP 89, 117-173.
- Miró, M. T. 1988, Restes ibèriques al carrer de Caputxins (Tarragona), *Butlletí Arqueològic*, V èp., núm. 6-7 (184-1985), 3-9.
- Miró, M. T. 1998, El nucli ibèric de Tarraco: des dels seus inicis a la integració dins la ciutat romana, *Primeres Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Granollers, 373-380.
- Ollé, A.; Vallverdú, J. 1995, Seguiment i descobertes arqueològiques al carrer Major i Plaça de sant Andreu, *C. E. S. Informació*, la Selva del Camp, 2, 5-7.
- Otiña, P. 1998, Els ibers al Camp de Tarragona, *Kesse 26*, Tarragona, 8-13.
- Picazo, M. 1977, *La ceràmica àtica de Ullastret*, Barcelona.
- Pou, J., Sanmartí, J.; Santacana, J. 1993, El poblament ibèric a la Cessetania, *Laietània* 8, 183-206.
- Principal, J. 1998, *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III aC, comercio y dinámica de adquisición en las sociedades indígenas*, BAR International Series 729, Oxford.
- Py, M. 1978, Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords, *Figlina* 3, 1-24.
- Ramon, J. 1990-1991, Barrio industrial de la ciudad púnica de Ibiza: el taller AE-20, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 15, 247-285.
- Ramon, J. 1991, *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 23, Eivissa.
- Ramon, J. 1993, Un depósito de cerámicas del siglo V aC en Es Palmer (Ibiza), *Homenatge a Miquel Tarradell*, [Estudis Universitaris Catalans XXIX], 291-302.
- Ramon, J. (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterraneo central y occidental*, Col·lecció Instrumenta 2, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Ramón Sariñena, E. 1989, El poblament d'època ibèrica a la comarca del Baix Camp, estat de la qüestió, *Acta Arqueològica de Tarragona* II, 55-67.
- Ramón Sariñena, E. 1998, L'assentament ibèric de Tarraco, *Kesse 26*, Tarragona, 14-17.
- Romero, V.; Forcadell, V. 1975, Hallazgo de cerámica àtica de figuras rojas en Riudoms (Tarragona), *Boletín Arqueológico*, época IV, 129-132.
- Sanmartí, J. 1996, La ceràmica grega fina de l'assentament ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona). Segles VI-IV aC, *Pyrenae* 27, 117-139.
- Sanmartí, J.; Grego, E.; Castanyer, P.; Tremoleda, J.; Santos, M. 1995, Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerranée occidentale au Ier s. av. J.-C. Nouvelles données issues d'Emporion, *Études Massaliètes* 4, *Hommages à André Nickels*, 31-47.
- Schulten, A. 1933, Forschungen in Spanien, *Archäologische Anzeiger*, Berlín.
- Serra Vilaró, J. 1932, *Excavaciones en Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones, 116, Madrid.
- Sourisseau, J.C. 1993, Amphores magno-grecques, a M. Py (dir.) *Dicocer, Lattara*, 6, 64-66.
- Trias, G. 1967-1968, *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, València (2 vols.).
- Villalba, P. 1986, *Ru fFest Aviè. Periple (Ora Marítima)*, Barcelona.

L'URBANISME DE TÀRRACO A PARTIR DE LES EXCAVACIONS DE L'ENTORN DEL FÒRUM DE LA CIUTAT

JOSEP MARIA MACIAS SOLÉ

CODEX-Arqueologia i Patrimoni

Malgrat les nombroses excavacions fetes a Tarragona, la part urbana de Tàrraco és encara la gran desconeguda de l'arqueologia científica.¹ La dimensió monumental de la qual va gaudir aquesta capital provincial durant l'època altoimperial ha fet que la majoria dels esforços s'hagin centrat, tradicionalment, en tots aquells edificis que donaven i donen prestigi a la ciutat, a més de proporcionar uns resultats més gratificants per als seus investigadors.

Per altra banda, l'atenció que s'ha dispensat als grans monuments de Tàrraco fa que actualment la ciutat ofereix espais arqueològics oberts que no inclouen, a diferència d'altres ciutats històriques, àrees museogràfiques de l'antiga trama urbana que reflecteixin l'estil de vida quotidiana dels seus ciutadans.² A més, gran part de la ciutat residencial intramurs s'ha vist afectada irremeiablement. Primer, com a zona agrícola en continu espoli arquitectònic, situada entre les ciutats medieval i moderna de Tarragona i la seva respectiva àrea portuària. Després, el creixement d'època contemporània, desenvolupat a partir de mitjan segle XIX, va ocupar els mateixos espais que la seva predecessora en època clàssica i va originar la desaparició indocumentada de nombroses restes.

Tot i que l'any 1844 es fundaren la Reial Societat Arqueològica Tarraconense i la Comissió Provincial de Monument, i, l'any 1867, es produí el reconeixement del Museu Arqueològic Provincial, el creixement urbanístic i l'escassa sensibilització patrimonial d'aquesta època superaren amb escreix la capacitat d'aquestes institucions que, per altra banda, a la ciutat de Tarragona es trobaven excessivament capitalitzades en una única persona: Bonaventura Hernández Sanahuja.³ D'aquesta època

disposem de nombrosos testimonis i documents que, malgrat la voluntarietat i el sacrifici dels seus autors, presenten greus i comprensibles mancances científiques pròpies del context metodològic i de l'absència de mitjans (cfr. Massó 1992; Soberanas i Massó 1992, i Ferrer, Dasca i Rovira 1994).

No fora fins a la definició d'un marc de protecció legal i amb la creació del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, quan proliferaren les excavacions arqueològiques i es produí el desenvolupament i acceptació d'una arqueologia metodològica.⁴ Gràcies a aquesta situació disposem, en aquests moments, d'un fons d'informació estrictament arqueològica que ja permet esbossar, de forma hipotètica i juntament amb les troballes produïdes des del segle passat, la fesomia de Tàrraco. Aquest treball pretén definir els principals eixos d'ordenació urbanística de la ciutat de Tàrraco per a les èpoques tardorepublicana i altoimperial. Les excavacions efectuades en els solars núm. 14 del carrer de Fortuny i núm. 32 del carrer del Gasòmetre han proporcionat importants dades que, confrontades amb les obtingudes en altres actuacions properes, permeten definir la parcel·lació urbana de l'espai intramurs de la ciutat i, de retop, determinar l'àrea ocupada pel recinte forense de la colònia durant l'època altoimperial.

Durant un breu període de temps, entre els anys 1987 i 1991, l'antiga Àrea d'Arqueologia de la Facultat de Filosofia i Lletres de Tarragona i posteriorment l'efímer Centre d'Arqueologia Urbana, dedicaren els seus treballs a aquesta part de la ciutat. Malauradament, l'escassetat de recursos amb què comptaven i la discontinuïtat dels seus estudis no han permès la publicació ni la correcta difusió

1 Les conclusions efectuades han estat possible gràcies a les dades inèdites proporcionades per diferents arqueòlegs de la ciutat. Cal agrair les informacions amablement facilitades pels Srs. Andreu Dasca, Moisès Díaz, Manel Güell, Joan Menchon, Pedro Otiña, Rosa Palau i Francesc Tarrats. Així mateix cal fer constar l'ajut i les observacions dispensades pels Srs. Jaume Massó, Joaquín Ruiz de Arbulo i Francesc Tuset.

2 L'única excepció és la reduïda àrea urbana que es conserva al costat de la basílica del fòrum de la ciutat i que es va preservar del creixement urbanístic de la dècada dels anys 20.

3 Tot plegat, es configurà una situació perfectament descrita per E. Riu: "La investigació arqueològica del vuit-cents a Catalunya no va arribar a dotar-se mai d'una mínima estructuració, (...) Les dificultats en la producció i la transmissió del saber foren molt considerables, atesa l'absència d'uns sòlids aparells institucionals i la manca de presència acadèmica. Aquestes circumstàncies donaren uns resultats escassos i puntuals, fruit d'iniciatives quasi sempre personals i per tant autònomes, marcades totes elles per un escarransit bagatge analític i conceptual. Això, sumat a la pràctica impossibilitat d'articular projectes col·lectius, va impedir tant l'aparició d'obres de síntesi o compilacions temàtiques (...) " (Riu 1992, 25).

4 Per una descripció de la gestió del patrimoni de Tarragona en els darrers anys, vegeu Miró 1997

científica de la seva tasca.⁵ Malgrat les intervencions arqueològiques efectuades, entre elles l'excavació del carrer Fortuny, núm. 12, no es va arribar a definir una proposta concreta com a resultat d'aquesta tasca.⁶ L'any 1991 J. Gimeno presentà una proposta teòrica de modulació urbana centrada en la part alta de la ciutat i establerta exclusivament a partir dels accessos conservats en el perímetre emmurallat (1991, 164 ss).

Altres investigadors han efectuat diversos treballs amb la voluntat d'oferir, a partir de les darreres intervencions arqueològiques, dades que reflecteixin l'evolució urbanística de diferents àrees de la ciutat romana (Aquilué, Dupré 1986; Mar, Roca, Ruiz de Arbulo 1993; Miró 1994; *Excavacions* 1995, i Macias, Puche 1997). A pesar d'aquests precedents no s'havia realitzat encara un intent de relacionar planimètricament totes les dades per tal d'apreciar la fesomia global de l'àrea residencial intramurs de la ciutat. Tampoc s'ha efectuat un estudi exhaustiu de les dades ceràmiques i numismàtiques existents, per tal de confrontar les dades cronològiques obtingudes en diferents contextos materials pertanyents als processos constructius detectats en les nombroses excavacions realitzades.

Els estudis esmentats han identificat algunes transformacions urbanes que es detecten en determinades parts de la ciutat i que, presumptament, afectarien a la totalitat de la ciutat. Malgrat això, encara estem en una situació insatisfactòria per definir correctament la topografia i la funcionalitat de la totalitat de la ciutat romana. Aquest document esdevé un atansament a la modulació viària de l'interior de la ciutat⁷ basant-se, exclusivament, en troballes arqueològiques produïdes antigament i en les obtingudes en les darreres excavacions arqueològiques, les quals han proporcionat elements urbans –restes de carrers i de clavegueram– que aporten clars paràmetres per a intentar fer una primera aproximació a la trama urbana durant les etapes tardorepublicana i altoimperial.

L'espai, condicionant permanent

Juntament amb la parcialitat de les dades, el principal entrebanc que dificulta l'estudi de l'urbanisme és la peculiar orografia del turó costaner sobre el qual es desenvolupà la ciutat de Tàrraco. La ciutat que defineix la segona fase de la muralla entreveu com els agrimensors romans orientaren els eixos urbans en funció del pendent més suau, tot aprofitant el màxim de superfície edificable i minimitzant el pendent natural, per tal de facilitar la circulació viària i l'evacuació al mar dels residus urbans.⁸ Tàrraco es disposà sobre d'un turó costaner que assoleix progressivament des del mar una cota propera als 80 m. en l'emplaçament de la torre de Minerva. La vessant més suau i uniforme és la que davalla fins al riu Francolí, mentre que els flancs nord, nord-oest i nord-est són abruptes i difícils d'urbanitzar.

La muralla tardorepublicana resseguí el pendent natural més suau i es traçà sobre els punts espats, carenes i penya-segats més aptes per la defensa. L'àrea intramurs es trobava, a la vegada, travessada longitudinalment per un barranc natural resseguit actualment pels carrers de la Unió i d'Apodaca. Fou precisament aquesta via la que s'aprofità en el traçat d'un gran col·lector soterrat de residus urbans (Aleu 1983, i Macias, Puche 1987). A l'esquerra d'aquest barranc se situa un penya-segat, circumvallat actualment i pel costat meridional per l'actual carrer Zamenhof,⁹ que antigament fou ocupat per l'àrea més elevada de l'*oppidum* ibèric i, més endavant, per l'àrea forense i tots els seus recintes annexos. Aquesta situació preminent també fou aprofitada per la construcció, en el segle XVIII, del Fortí Reial. A l'altre costat del barranc, hauríem de situar una altra elevació, accentuada per la pedrera del port del segle XIX. Aquestes dues elevacions marquen, teòricament, el tancament meridional de la muralla tardorepublicana i deixen als seus peus una àmplia zona d'ús portuari que, a partir del segle I dC, fou també ocupada per amplis espais lúdics entre els quals destaca el teatre.

5 Existeix una àmplia bibliografia caracteritzada per breus articles amb perioditzacions cronològiques, però mancats de planimetria i de descripcions estratigràfiques i ceramològiques exhaustives: Bermúdez 1988, 1989 i 1993; *Excavacions* 1989, i *Intervencions* 1994. També és de lamentar la no realització de la preceptiva memòria d'intervenció arqueològica del solar núm. 9 del carrer de la Unió, una de les excavacions que ha obtingut més dades per al coneixement de l'evolució urbana de Tàrraco.

6 "[...] les excavacions efectuades a l'àrea (especialment al carrer Fortuny i Unió, 9) permeten definir importants trams d'una retícula que comença a entreveure's i que denota un traçat regular amb una certa tendència a l'ortogonalitat, amb una similitud rellevant amb aquell que presenta l'exemple del segle XIX, sense que ara puguem concretar la gènesi i l'evolució." (Bermúdez 1993, 91).

7 Aquesta proposta de restitució urbana de la ciutat fou exposada en el marc de les jornades el dia 16 d'abril de 1999. Posteriorment ha aparegut un altre treball (Mar, Roca 1999), que presenta punts coincidents i que avança impacientment algunes de les conclusions obtingudes arran de l'excavació del solar núm. 32 del carrer del Gasòmetre, la documentació gràfica de la qual s'havia cedit, exclusivament, per a una publicació de difusió ciutadana editada pel Museu d'Història de Tarragona i coordinada pel Dr. Ricardo Mar. Malgrat que en aquest treball s'afirma que: "Con ello se puede proponer por primera vez una reconstrucción completa de la planta de la plaza pública basada sobre indicios materiales" (Mar, Roca 1999, 121), es pot veure un petit avanç de les conclusions del carrer del Gasòmetre en la mateixa publicació que l'obra esmentada (*Un aqüeducte soterrani* 1999, 185, fig. 2). Així mateix, una informació més detallada sobre la reconstrucció del fòrum a partir dels treballs del carrer del Gasòmetre pot obtenir-se en la corresponent memòria d'intervenció (CODEX 1997).

8 Encara continua sent il·lustrativa, per apreciar l'orografia de Tàrraco, la perspectiva-croquis efectuada per Th. Hauschild (1983, 44).

9 Les excavacions efectuades als peus d'aquest penya-segat detecten una primera urbanització a partir del segle I dC. Vegeu el treball sobre les termes públiques de Tàrraco en aquest mateix volum.

Altrament, la zona d'hàbitat intramurs, compresa entre l'àrea militar i oficial de la Part Alta i el tancament meridional de la muralla, no disposava d'un pendent uniforme i sabem de l'existència de clares irregularitats orogràfiques que condicionaren, de forma encara desconeguda, l'urbanisme romà. Aquesta orografia ha estat uniformitzada pel creixement urbanístic de la segona meitat del segle XIX, el qual comportà grans obres de rebaix en el traçat dels carrers i en l'edificació dels habitatges adjacents. Les escasses fotografies realitzades a inicis del segle XX són els únics testimonis que reflecteixen la magnitud de les obres efectuades i els desnivells amb els quals toparen. Les àrees més ben documentades i que reflecteixen aquestes irregularitats són el carrer Soler, la Rambla Nova, el carrer d'Adrià i la plaça de Corsini.¹⁰ D'altra banda, també poden apreciar-se actualment clars desnivells en la zona del carrer de Girona o entre les cotes de les restes conservades en l'àrea del fòrum i en els vials que la circumval·len: carrers de Lleida, de Cervantes i del Gasòmetre. Una situació semblant es produeix en la zona dels carrers del Governador González.

Aquesta irregularitat ocasiona que, de vegades, es produeixen intervencions arqueològiques amb resultats ben oposats i en emplaçaments molt propers. Per exemple, s'han localitzat troballes en el carrer de la Unió, núm. 9, i no en el núm. 12; no s'han trobat restes en el solar núm. 3 del carrer de Soler, molt proper a la basílica forense; i tampoc no es conserven vestigis en el solar núm. 25 del carrer de Fortuny, proper al solar núm. 12.¹¹

Per tots aquests motius, cal creure que la transformació urbanística i agrícola que ha experimentat, l'àrea residencial intramurs de Tàrraco des de l'Antiguitat Tardana fins als nostres dies ha homogeneïtzat l'urbanisme adaptable definit en l'etapa inicial de la ciutat romana. La primera ordenació romana de Tàrraco establí un esquema octogonal adaptant-se a l'orografia natural i, per tant, cal preveure l'existència d'obres d'anivellament per tal d'adequar la trama urbana –illes i vials– al pendent natural.¹²

Carrer de Fortuny, núm. 12-14

Les excavacions arqueològiques realitzades en aquest solar han donat a conèixer una important parcel·la de l'entramat urbà de l'antic nucli de

Tàrraco. Aquesta descoberta es produí l'any 1990, amb l'inici dels treballs d'excavació arqueològica promoguts i finançats per l'empresa CALMON, S.A., propietària del solar i promotora del nou edifici d'habitatges. Arran de l'edificació d'aquest immoble es realitzaren, entre els anys 1990 i 1994, diverses intervencions arqueològiques d'urgència amb la finalitat de documentar les restes conservades fins aleshores.

Inicialment, els treballs foren realitzats pel Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona (CAUT),¹³ i, l'any 1994, es concloueren els treballs d'excavació coincidint amb la realització de les fonamentacions de l'immoble. En aquesta darrera fase l'actuació se centrà exclusivament en la realització de sondejos arqueològics situats en l'emplaçament de les sabates de fonamentació previstes pel nou edifici. Aquesta darrera intervenció arqueològica fou duta a terme per l'empresa CODEX-Arqueologia i Patrimoni.

El solar implicat es troba situat en la part central de l'àrea residencial intramurs de Tàrraco i molt a prop del fòrum de la ciutat. És una zona en què el poblament urbà es veu interromput ja en època romana i en la qual es desenvolupà, a les acaballes de la ciutat clàssica i en tota l'època medieval i moderna, una activitat agrícola. La reurbanització de tota aquesta àrea ocasionà nombroses troballes arqueològiques a partir del segle XIX.

Les excavacions han posat al descobert les restes d'un carrer romà, orientat aproximadament en sentit N/S, i part de les cases romanes contigües del costat oriental. Pràcticament, el carrer limita amb la façana de números parells de l'actual carrer de Fortuny, per la qual cosa les cases romanes situades al costat occidental es conserven teòricament per sota del vial actual. Pel mig de la calçada romana discorria una claveguera que recollia les aigües i deixalles de les cases adjacents. El marc cronològic de les restes se situa a partir de mitjan segle II aC i fins als segles III/IV dC i, com si d'una ciutat actual es tractés, les diverses reformes arquitectòniques connoten una intensa activitat edilícia que reflecteix el valor del sòl urbà i el manteniment de la mateixa xarxa urbanística.

De les evidències arqueològiques més antigues¹⁴ s'han obtingut escasses dades, donat que les reformes posteriors les han afectat intensament.

10 Algunes d'aquests irregularitats poden apreciar-se en imatges antigues de la ciutat editades en obres com Caixal, Virgili 1975, 63 i passim; Benaiges, Calle 1989, 60-61; Tarragona 1990, 59-60, i Ferrer, Dasca i Rovira 1994, 256-257.

11 Majoritàriament, es tracta de resultats obtinguts en excavacions arqueològiques efectuades per l'empresa CODEX. Els escassos resultats es poden consultar en les corresponents memòries d'intervenció lliurades al Servei d'Arqueologia.

12 A tall d'exemple, la part més alta de la ciutat romana es troba en la Rambla Vella –actualment a 46,50 msnm–, i el punt més baix en la plaça del General Prim –17 msnm.

13 Dels treballs del CAUT, en què s'exhumaren la major part de les restes, consta una memòria d'intervenció lliurada al Servei d'Arqueologia. Agraïm als autors d'aquesta memòria, Sr. A. Dasca i Sra. Rosa Palau (1991), que ens hagin permès la seva consulta.

14 Les primeres evidències arquitectòniques d'aquest indret se situen aproximadament a partir de mitjan s. II aC. Es tracta fonamentalment dels nivells de preparació del vial tardorepublicà, preparacions dels sòls d'alguna casa i material ceràmic obtingut en les rases de les canalitzacions.

Així es conserven algunes clavegueres situades sota la calçada i que recollien les aigües procedents dels baixants i de les latrines de les cases. Es troben semiexcavades en el mateix nivell geològic i amb parets de pedra amb argila. Cap d'elles ha conservat la coberta i desguassarien a una claveguera central. Una d'aquestes clavegueres, en endinsar-se per sota la casa, es converteix en una canalització feta amb àmfores escapçades pels extrems i de procedència púnica i itàlica.

El traçat del carrer va implicar l'edificació d'habitatges contigus. Això es pot determinar a partir de la visualització dels murs de façana i observant la coetaneïtat entre aquests i les clavegueres que provenen de les cases per desguassar a la conducció central del carrer. Els murs estan compostos de pedra treballada com a carreuó i lligada amb morter. La major part d'ells fonamenten sobre el nivell geològic sense rases constructives que aportin materials ceràmics indicaris i l'obra de pedra constituïria la fonamentació i el sòcol de la casa, mentre que de l'alçat de la paret no resta cap evidència. Les restes d'aquesta època difícilment són apreciables en planta, ja que han estat refetes o cobertes per estructures posteriors. S'identifiquen escassament els murs de façana del carrer, però la identificació dels àmbits interiors és difícil donat l'estat de conservació. No obstant, el traçat de les clavegueres de les cases ens indica la situació tècnica de les portes d'entrada.

En un moment no determinat del segle I dC es produí una intensa reforma urbanística que afectà per igual els habitatges i el carrer. S'establí el traçat d'un nova claveguera central, en el mateix emplaçament de la tardorepublicana, més l'estesa d'una pavimentació constituïda per lloses irregulars de pedra de grans dimensions. Aquestes restes són les que han perdurat bàsicament fins a la realització de les excavacions arqueològiques i conformaven un carrer de 6 m d'amplada amb un tram conservat de 15 m de longitud. No obstant, però, la major part de les lloses havia estat remoguda i desplaçada un cop s'abandonà el vial a inicis de l'Antiguitat Tardana.

Durant l'excavació del carrer i l'extracció de les lloses, efectuada pel CAUT, s'aprecià com la seva pavimentació s'inicià amb l'estesa d'uns farciments de preparació dipositats directament sobre la roca i que anivellaven les seves irregularitats naturals. A aquests nivells, arenosos i ben decantats, se'ls superposaven, m'altres de formats per terres idèntiques i alternats amb capes regulars i homogènies de palets de riu. Per sobre reposaven les lloses de pedra de la calçada, de forma irregular

i no escairades. Aquests blocs presentaven roderes dels carros i eren molt variats, amb unes dimensions mitjanes d'1 per 1,30 m i 0,40 de gruix. Majoritàriament, eren de llisós o fetge de gat i algunes de pedra de Santa Tecla. També es van localitzar dues pedres amb forats retallats per tal d'evacuar les aigües pluvials.¹⁵

Per construir la claveguera central es va realitzar una rasa en l'estratigrafia tardorepublicana i en la roca que es folrà lateralment amb dos murs que, a la vegada, sustentaven les lloses del carrer que cobrien la conducció. Les parets estaven fetes mitjançant fileres ordenades de pedra irregular mitjana travada amb morter de calç. En alguns punts es veia com les cares exteriors d'aquests murs eren irregulars en fonamentar a sac tallant l'estratigrafia prèvia. L'interior de la claveguera principal era arrebossat i la solera es trobava recoberta d'*opus signinum*. No obstant, l'intens ús que ha degut patir aquesta conducció ha implicat una forta erosió i el despreniment dels recobriments. També en aquesta fase es traçaren altres clavegueres secundàries, procedents de les cases i que desguassaven en la principal. Aquestes conduccions tallaven el sòl geològic o els nivells de preparació del carrer tardorepublicà i presentaven un nivell tècnic superior evidenciat amb l'ús de parets de pedra i morter de calç.

La reedificació que es produí a l'època altoimperial definí els edificis bàsics sobre els quals s'adaptaren posteriors reformes parcials, i es caracteritzà per l'ús de murs de *caementicium* amb la cara superior anivellada i preparada per a suportar un alçat de toves i/o tàpia. Segons la memòria del CAUT, en aquesta fase l'àrea industrial que es podia intuir en l'edifici tardorepublicà s'amplià considerablement. També es van traçar progressivament altres conduccions interiors característiques per l'ús de *caementicium* i per afectar les estratigrafies precedents. En moments posteriors s'efectuaren reformes o fases puntuals que incidiren en la compartimentació de les estances altoimperials. Aquesta acció vingué acompanyada per una elevació de la cota de circulació i conclougué en l'edificació d'uns petits murs que podrien situar-se en un moment del baix imperi. Paral·lelament a aquestes reformes, es traçaren noves clavegueres tècnica-ment més completes i fetes amb murs d'*opus caementicium* i cobertes per lloses planes. Per dintre es troben perfectament allisades i fonamenten a sac afectant a una estratigrafia sobreposada als primers paviments d'època altoimperial.

Un dels aspectes més importants que ofereix aquesta zona arqueològica ha estat la possibilitat de documentar estratigràficament l'abandó de l'àrea

¹⁵ Els treballs del CAUT també permeteren constatar una sèrie de reparacions consistents en pegots molt durs de morter de calç i pedra per tal de tancar els forats entre les lloses i els clots produïts pel trencament d'aquestes.

residencial d'aquest sector de la ciutat produïda durant el s. IV dC.¹⁶ Aquesta transformació es reflecteix en l'obliteració de la xarxa de clavegueram, tant de les conduccions provinents de les cases com de la claveguera general situada al mig del carrer. Els treballs de CODEX mostren com, dins de les estances altoimperials, es constaten nivells cendrosos, alguns amb restes cremades de l'embigat de fusta i just per sobre de les pavimentacions. Per damunt d'aquests estrats es documenten potents nivells d'enderroc i un abocador ceràmic situat en una de les estances. A més a més, en el decurs dels treballs efectuats pel CAUT es recuperaren les evidències estratigràfiques fruit de l'espoli i de l'afectació de les lloses del carrer. En aquest sentit, s'apreciaren nombroses lloses desplaçades i només es conservaven majoritàriament en el seu emplaçament original les lloses que cobrien la claveguera. Aquesta acció indicaria, hipotèticament, que la claveguera mantindria un servei més enllà de l'abandó del carrer i per això continuava sent necessari el seu cobriment.

Carrer del Gasòmetre, núm. 32

Aquest indret ha estat un dels que ha aportat més dades arqueològiques clarificadores sobre l'urbanisme de Tàrraco. El seu emplaçament –al sud del recinte forense– i l'extensió del solar han propiciat, malgrat la profunda afectació contemporània, la documentació d'abundants i importants dades arqueològiques. El solar es troba dins del perímetre emmurallat, concretament entre la basílica civil del fòrum colonial i el tancament meridional de la ciutat, que teòricament s'ha situat per l'actual carrer del Dr. Zamenhof (*La cronologia* 1991). La proximitat de les restes del fòrum plantejava a priori, i malgrat la diferència altimètrica, la possibilitat que en aquest solar romanguessin estructures de tipus forense. Tampoc no s'havia descartat la presència de restes de l'antic poblament ibèric (*L'assentament* 1993) i dels hàbitats urbans tardorepublicans i imperials localitzats en la zona (Serra 1932; Berges, Ferrer 1982, i *Noves aportacions* 1994).

Sabem que aquesta part de la ciutat es tornà a ocupar a partir de mitjan segle XIX, moment en el qual s'urbanitzà la zona amb l'obertura dels carrers del Gasòmetre, de Lleida, de Soler i de Cervantes. L'obertura del carrer del Gasòmetre tingué relació amb la construcció de la fàbrica del Gas els anys 1857/58. Aquest carrer fou millorat l'any 1862, moment en el qual es procedí a l'enderroc de les muralles, esdevenint aquesta zona l'espai de creixement industrial de la ciutat. Conseqüentment es produïrien les primeres troballes, totes elles foren afectades per aquestes obres i descrites per B. Hemández Sanahuja. La documentació arqueològica tingué, posteriorment, continuïtat amb els treballs de J. Serra i Vilaró en el fòrum de la ciutat.

De les troballes produïdes en aquesta part de la ciutat destaquen, per la seva proximitat, les efectuades entre els núm. 26 i 34 del carrer del Gasòmetre (segons la numeració de l'any 1860). Aquí, durant la segona meitat del segle XIX, es van trobar restes d'una important edificació identificada per Hemández Sanahuja com un temple dedicat a la deessa Venus (Hemández 1884, Hemández, Morera 1892). Anys després, Gibert recull la notícia i el descriu com «[...] octàstil, amb basament i tres grades i columnes dòriques amb pedres ordinàries, sense base i estucades» (Gibert 1916). D'altra banda, en els terrenys de l'antiga fàbrica del gas, situada aproximadament en els solars ocupats actualment pels núm. 20 a 26, B. Hemández també va documentar-hi diverses restes arqueològiques de considerable magnitud. Aquestes consistien en les restes de nou voltes d'*opus caementicium*, obertes a mar, i que va identificar com part d'unes termes, i posteriorment d'un *Gymnasium* (Hemández, Torres 1867, 142, i Hernández 1884, 27-63). Hemández també ens descriu la troballa d'un estrat de destrucció amb pedres calcinades, aparegut entre 1857 i 1859. Entre els anys 1879 i 1881, l'ampliació del Gasòmetre va permetre tomar a documentar "ruinas de paredes calcinadas y bigas carbonizadas a causa del violento incendio". Finalment, el conjunt arqueològic amb una major transcendència i importància, de tots els que han estat documentats en aquesta àrea de la ciutat, és el fòrum de la colònia. Aquest complex monumental va ésser excavat per Mn. Serra i Vilaró de forma reiterada i exhaustiva a partir de l'any 1926 (Serra 1932; reinterpretació: Mar, Ruiz de Arbuló 1987).

Cada solar de la ciutat de Tarragona reflecteix, en menor o major grau, la història i les transformacions urbanístiques que s'han desenvolupat des del primer assentament humà produït en època ibèrica. De vegades, un canvi morfològic determinat afecta totalment a les restes precedents; en altres situacions aquestes romanen intactes en cotes inferiors. En el cas que ens ocupa, l'excavació arqueològica fou finançada íntegrament per l'empresa promotora –BENSO, S. A.–, i es poden diferenciar dos nivells de conservació/afectació en funció de la intensitat del creixement urbanístic que va experimentar la ciutat a partir de mitjan segle XIX. Gairebé la meitat septentrional del solar núm. 32 del carrer del Gasòmetre no ha conservat, en traçar-se el vial actual i edificar-se els seus habitatges parells, cap evidència arqueològica. Igualment, no es conserven restes en l'extrem nord-occidental per l'afectació produïda durant la construcció del Fortí Real. La definició del glacis perimetral, un tram del qual es documentà aquí, va afectar a l'extrem occidental del solar. Posteriorment, els bombardejos dels insurrectes espanyols durant la Guerra Civil 1936-39 acabaren de malmetre les restes arqueològiques.

16 Veure treballs específics sobre la transformació urbana de Tàrraco al s. IV i els contextos ceràmics corresponents: *La transformació* 1997 i *Nous contextos*, 1997.

La resta del solar presenta un comportament desigual i només hi ha hagut una preservació important en els extrems longitudinals de l'àrea arqueològica. La conservació de les estructures arquitectòniques es deu al fet que s'adossen a un retall de la roca que ha constituït un canvi de cota respectat en èpoques posteriors mitjançant la superposició de marges de parcel·lació agrícola. A l'extrem oposat s'han recuperat nivells arqueològics corresponents a l'època tardorepublicana, els quals anivellaven la part més baixa de la roca i, de retruc, indiquen l'existència de més evidències en el jardí contigu de les cases del carrer dels Caputxins.

Les restes més antigues es conservaven a l'extrem meridional del solar. Fonamentalment, es tractaven de nivells estratigràfics aïllats documentats allí on el nivell geològic era més baix i que presentaven grans dificultats d'interpretació. Aquestes evidències s'han datat en la primera meitat del segle II aC i s'afegeixen a les dades conegudes per aquesta època i en aquesta part de la ciutat, on es va iniciar un incipient procés de transformació urbanística de l'assentament ibèric i del seu entorn. Diversos treballs han posat de manifest reformes urbanístiques en el poblat ibèric (Miró 1988, i *L'assentament* 1993) i un increment de noves construccions en les àrees perimetrals (Güell, Piñol 1994; *Noves aportacions* 1994, Bermúdez 1993, i *Intervencions* 1994).

Altres estrats es daten en la segona meitat del segle II aC, a més d'un paviment de gran extensió que es pot situar entre el segon i tercer quart d'aquest segle. Aquestes dades per si soles no són significatives, però es poden relacionar amb un altre període d'intensa transformació, del qual l'obra més important fou l'ampliació del recinte defensiu (*La cronologia* 1991). L'element més característic d'aquest període és el paviment de gran extensió constituït per una capa de morter de calç, més una preparació de graves i argiles i un estrat d'anivellament que regularitzava el sòl geològic. Aquest paviment seguia el pendent orogràfic i no ha conservat cap indicatiu d'empremta que fagi pensar en un recobriment superior més digne com ara un enllosat. La seva funcionalitat no està gens clara, donat que no es pot associar a cap element arquitectònic, però la seva extensió ja ens indica, per a l'època republicana, una gran àrea oberta lliure d'edificacions.

Un dels elements més destacables és una gran canalització excavada a la roca en un moment indeterminat i obliterada intencionadament durant el segon quart del segle I aC. La part inferior mostra evidències de desgast fruit de la canalització d'aigües. Es tractaria, doncs, d'un col·lector d'aigües residuals o bé d'un canal de subministrament d'aigua potable. El tram documentat té uns 23 m de

llarg i un pendent mitjà del 7,5% cap al sud-oest. La procedència de la conducció no ha estat determinada, si bé sembla que prové del que després fou l'àrea forense d'època augustal. A l'extrem sud-est la conducció tenia una fondària aproximada d'1,10 m i girava, fins aconseguir un angle de 90°, en direcció sud-est. Des d'aquest punt fins a l'altre extrem, la canal adopta el pendent esmentat i aconseguix una fondària d'uns 3 m. S'han excavat íntegrament els farciments de colgament d'aquesta rasa, si bé, es trobava pràcticament destrossada en l'extrem nord-oest arran dels bombardejos de la Guerra Civil. No es conserva la coberta d'aquesta conducció, que presumiblement seria de grans lloses de pedra, tot i que en algun punt presenta un petit tram excavat en galeria en la roca.

La conducció davallava cap a l'exterior de la ciutat, vers una zona on l'orografia actual fa pensar en un fort desnivell i on l'arqueologia indica una zona d'hàbitat iberoromà preferent. Aquesta infraestructura urbana no es colmatà com a fruit de l'abandó o de la manca de manteniment i neteja, sinó que s'abandonà per una obliteració voluntària i intencionada; tal com ha reflectit la composició dels nivells estratigràfics i el caire dels fragments ceràmics recuperats. El material arqueològic estava constituït per fragments d'àmfores de grans dimensions i no presentaven evidències d'erosió per arrossegament. No obstant però, en el nivell inferior sí que es constataren petits fragments d'àmfores molts erosionats per l'acció de l'aigua. Aquest fet podria indicar que en el període d'ús final d'aquesta canal disminuïrien les tasques de manteniment i neteja del fons de la rasa.

Finalment cal esmentar la construcció d'una gran infraestructura hidràulica, de la qual s'ha constatat en aquest solar un registre d'accés a una galeria excavada en la roca que discorre a uns 13 m per sota de la superfície. S'ha documentat un tram de 68 m de longitud, corresponent a una gran obra hidràulica que es relaciona amb una sèrie de descobertes efectuades durant el segle XIX, i que podria pertànyer a un aqüeducte soterrani excavat en l'etapa republicana de la ciutat i abandonat a inicis del segle II dC (*Un aqüeducte soterrani* 1999).

La documentació, en època altoimperial, d'una gran plaça oberta delimitada pel costat nord per un mínim de quatre *tabernae* és l'element més significatiu cara a la definició de la planta urbana de la ciutat i de l'extensió del fòrum altoimperial. Les quatre estances es troben adossades a un mur de tancament que folra un retall en la roca i cadascun dels murs de separació és fet de carreus amb un reble intern de pedra i morter de calç. Desconeixem el nombre real d'estances, però les evidències que se situen enfront fan pensar en una àrea oberta de grans dimensions limitada, pel costat septentrional, per aquests àmbits. A l'est de l'estança més

oriental n'hi podria haver més, però la construcció de l'immoble contigu actual va comportar la destrucció indocumentada de tota evidència. A l'altre costat, l'elevació de la roca i la presència d'un dipòsit indiquen una variació arquitectònica a determinar en el solar contigu (núm. 34).

La datació d'aquesta obra pren com a referència les evidències estratigràfiques preconstructives del primer quart del s. I dC i el material recuperat en els nivells de preparació dels paviments originals, dipositats per tal d'anivellar les irregularitats de la roca. A partir d'aquests estrats pot establir-se una datació de darrer terç del segle I dC. Aquesta cronologia estableix que els àmbits són posteriors a les reformes que van configurar l'aparença actual del fòrum de la colònia i que han estat datades en època augustal: construcció de la basílica, edificis culturals, monuments honorífics, teòrica ampliació del recinte forense i traçat intramurs d'una ramificació de la via Augusta (cfr. Koppel 1985; Ruiz de Arbulo 1990, i Macias i Puche 1997). Per tant, la construcció de la plaça ha de situar-se dins d'un altre període de grans transformacions urbanes. Tot i que en aquest moment les obres efectuades a la part alta –recinte de culte provincial i el circ– són les més rellevants, a l'època flàvia també es produïren intensos canvis a la part baixa de la ciutat. Els treballs arqueològics desenvolupats a l'àrea del teatre i en el solar núm. 7 del carrer d'Apodaca han posat de manifest la construcció de grans edificis d'*opus caementicium* en època flàvia (*El teatro romano* 1993, i CODEX 1994). En un indret molt proper –núm. 24 del carrer dels Caputxins–, es documenta a finals del segle I dC la construcció d'un gran edifici també fet de murs encofrats i *opus caementicium* (Miró 1988).

Pel que fa a la funció de les estances, la planta i la uniformitat en les seves proporcions, l'existència de nombrosos retalls, encaixos, conduccions, clavegueres i dòlies a l'interior de cada àmbit, més la presència d'una gran àrea oberta enfront seu; ens porta a establir la hipòtesi que aquestes fossin unes *tabernae* comercials i/o productives. Altrament, no existeixen evidències de més edificacions o de vials enfront les estances i tot això indica la presència d'un gran espai obert de caire comercial situat, en època flàvia, als peus del tancament meridional del recinte forense.

En una fase posterior es traçà un col·lector que recollia les aigües procedents de diverses canalitzacions i també aprofitava part del trajecte del col·lector tardorepublicà esmentat anteriorment. El col·lector altoimperial fou una obra excavada en la roca que s'ha documentat en un tram de 24 m i amb un desnivell mitjà del 8,75%. La seva construcció implicà l'aprofitament de part de l'antiga conducció tardorepublicana que provenia de l'àrea forense i, durant el corresponent període d'ús, les aigües

residuals es canalitzaren cap a l'àrea portuària. El fons i les parets es trobaven molt erosionades, a l'igual que el tram de canalització republicana aprofitat i la zona de confluència. La unió entre ambdós col·lectors es trobava coberta per una gran llosa de pedra suportada per quatre blocs petris disposats verticalment en la cruïlla. El tram de coberta que s'ha conservat presenta també una sèrie de grans lloses irregulars i lleugerament el·líptiques, mentre que els intersticis es tapaven amb pedres petites i morter de calç. El tram previ a la confluència es trobava excavat exclusivament en la roca, però després adoptà una tècnica mixta donat que s'incrementà la fondària del col·lector per tal de rebre més cabal. La part inferior estava excavada en la roca i la superior era feta amb parets de pedra mitjana treballada i lligada amb morter. Aquestes parets només tenen una cara vista ja que recolzaven lateralment en els retalls fets expressament en la roca. L'exterior d'aquests murs, quan sobresortien de la cota de la roca, tallaven a sac l'escassa estratigrafia conservada. Les parets anirien presumiblement enlluïdes per la cara interior, però l'alt grau d'erosió sofert no ha respectat cap resta.

Desconeixem les activitats concretes desenvolupades a l'interior de la plaça. En destaca igualment la presència de nombroses conduccions, moltes de les quals estaven excavades a la roca i es conservaven escassament. La seva cronologia és anterior a l'edificació de les estances i no aporten dades sobre l'ús anterior d'aquest espai; mentre que les canalitzacions fetes d'obra són coetànies a l'edificació de les *tabernae* i la major part d'elles desguassaven en el col·lector principal. Existeix, per tant, una clara continuïtat d'ús d'aquest espai de la ciutat romana, donat que sempre mantingué el caire de plaça oberta, tal com ha indicat el paviment de gran extensió d'època tardorepublicana i les restes que es documenten durant l'etapa altoimperial.

Hi ha la possibilitat que les restes documentades en època flàvia formessin part d'un *macellum* de planta quadrada o rectangular. Aquestes places són freqüents en l'urbanisme romà com, per exemple, els casos de *Philippos*, *Paestum*, *Dura Europos*, *Morgantina*, *Hippo Regium*, *Bulla Regia* o *Thugga*; i alguns d'aquests se situen just al costat del fòrum indicant una relació freqüent entre dos indrets de marcada activitat comercial (De Ruyt 1983). Cal, però, la descoberta de més indicis en els solars contigus per tal de poder determinar aquesta possibilitat amb més seguretat.

D'ençà aquesta descoberta s'ha plantejat la possibilitat que les *tabernae* formessin part del mateix espai arquitectònic que el fòrum i, segons aquest parer, els murs de les estances fossin aprofitats com a elements de fonamentació del seu porticat meridional. No obstant, però, cal tenir en compte una sèrie de qüestions que dificulten la integració arquitectònica de les restes amb el recinte del fòrum.

Les dades obtingudes no estableixen una relació de coetaneïtat entre les reformes augustals del fòrum de la colònia i la construcció de les quatre estances. D'altra banda, els arguments estrictament estratigràfics i ceramològics per situar la construcció de la basílica en època augustal no són del tot concloents (Ruiz de Arbulo 1990, 128, nota 51) i, per tant, hauríem d'esperar més evidències per concebre una reforma total i unitària del fòrum republicà en aquesta època. La datació que nosaltres aportem planteja problemes amb la datació augustal de la basílica, sempre i quan concebem l'espai comercial del carrer del Gasòmetre i l'espai forense com el resultat d'una reforma urbanística unitària. En canvi, la datació de les *tabernae* en època flàvia és coherent amb les dades obtingudes en el solar proper del carrer Caputxins, núm. 24, i, per tant, pot indicar la transformació d'una gran àrea –d'ús públic– situada als peus del fòrum augustal. Igualment, es detecta en el solar núm. 27 del carrer de Lleida i durant la segona meitat del s. I dC una gran reforma urbanística que amortitza les estructures domèstiques anteriors. Així mateix en un moment indeterminat del s. I dC es produí la transformació intensa del vial romà del carrer de Fortuny, amb l'estesa de la pavimentació que es documentà durant les excavacions arqueològiques.

Les restes del núm. 32 se situen a partir d'una cota de 27,60 msnm en l'estança més septentrional i a partir de 27,00 en les altres tres. Segons el plànol cadastral municipal, el paviment de la basílica es troba a una cota de 33,50 msnm, per la qual cosa hi ha una diferència de cota molt considerable: de 5,90 m en l'habitació septentrional i de 6,50 m en les altres tres habitacions. Cal tenir present, però, que la cota de circulació de la basílica no ha de correspondre forçosament al sòl de circulació de la plaça del fòrum. Es donen casos amb una basílica més elevada respecte la plaça i amb un accés amb escaulinata –*Ruscino, Glanum, Augst, Aquae Sextiae*, etc.

En el nostre cas, aquest aspecte difícilment serà aclarit donat que la forta modificació urbanística ha destruït totalment les restes i, fins i tot, han arribat a afectar la cota natural del sòl geològic. Al nord de les *tabernae* es va localitzar, en una franja de 2 a 3 m, la roca en el seu estat natural, sense traces d'haver estat rebaixada, i a una cota que oscil·la entre els 27,70 i 28,25 msnm. Aquí, la roca es trobava coberta per nivells d'època republicana indicant una ocupació urbana que desaparegué amb l'ampliació del recinte forense. Més al nord d'aquesta franja, la roca havia estat rebaixada durant la segona meitat del segle XIX arran de la urbanització del carrer del Gasòmetre.

Els murs que delimiten aquestes habitacions es trobaven conservats, com a màxim, en un metre d'alçada i amb una amplada que oscil·lava entre els 40 i 45 cm. Per a la construcció del mur de fons de

les estances es realitzà un retall en la roca que fou folrat amb un mur continu –d'ídèntiques característiques als murs perpendiculars– que es lliurava al tall i només presentava un parament visible. De ben segur aquest mur presentaria dues cares en el moment que s'elevés per sobre de la cota de la roca, però no s'han conservat restes que indiquin quina fou la seva amplària real. Cadascun dels murs perpendiculars que delimiten les estances finalitza amb un basament de morter que indica l'existència d'una pilastra. La petjada de la pilastra ens fa veure com aquesta seria més ampla que el mur. Aquest fet és característic tant de *tabernae* com d'estances de *macellum* o tallers urbans. La distància entre les ànimes dels murs oscil·la entre els 4,95 i els 5 m i els paraments han estat fets de carreus irregulars lleugerament escairats i lligats amb morter de calç. És una construcció comuna de dues fulles amb l'ànima de morter. No creiem que aquests murs formessin part de la fonamentació del pòrtic de tancaament meridional del fòrum, refet en època flàvia. Són estructures d'obra d'escassa amplada per salvar un desnivell aproximat de cinc o sis metres, més l'alçada pròpia del porticat forense.

Una altra qüestió es el tipus de suport del porticat superior. L'ús d'un criptopòrtic per a la delimitació i aterrossament de l'extrem meridional del fòrum ens sembla, des d'un punt de vista tècnic, la solució més òptima. Cal recordar, sobre aquest parer, les restes de nou voltes d'*opus caementicium*, obertes a mar, que Hernández Sanahuja va identificar com part d'unes termes, i posteriorment d'un *Gymnasium*. L'ús de criptopòrtics com elements de definició i fonamentació és freqüent en fòrums de la Gàl·lia, dels quals destaca el cas de Bavay, que presenta *tabernae* adossades a l'exterior, tal com succeeix en el criptopòrtic de Reims. O també botigues adossades als pòrtic perimetrals –Metz, *Paestum*. L'excavació efectuada en el solar núm. 36 del mateix carrer del Gasòmetre –descrita més endavant– indica la presència d'un criptopòrtic de contenció del nivells d'anivellament de fòrum i de sustentació del porticat superior.

Les excavacions del carrer del Gasòmetre permeten definir una nova concepció urbanística per al fòrum de la ciutat. Darrerament, la identificació de la zona excavada per Serra i Vilaró com només la basílica forense, havia fet pensar a tothom en un fòrum que discorria en sentit nord-sud amb la basílica i el temple situats a cada extrem –com ara els fòrums d'*Aqua Sextiae, Velleia, d'Augusta Raurica, Feurs, Augst, Saint Bertrand de Comminges, o Clúnia*. Les noves dades varien considerablement aquesta disposició i estableixen un fòrum de dimensions més reduïdes que discorre en sentit est-oest. Al nord, la plaça forense limitaria amb la basílica, la plaça amb estatuària i amb el carrer excavat per Serra i Vilaró. A l'angle nord-

occidental es troba la fonamentació d'un gran edifici de funcionalitat incerta i que tradicionalment s'ha concebut com un temple. A l'est es limitaria possiblement amb el carrer detectat en el solar núm. 12 del carrer de Fortuny. El flanc oest del fòrum ve determinat pel límit teòric de la basílica. Aquesta no arribava fins a la muralla, ja que recents treballs han permès documentar habitatges compresos entre la muralla i el fòrum. El tancament meridional del fòrum ve determinat per les restes constatades en els núm. 32 i 36 del carrer del Gasòmetre.

Consegüentment, la basílica s'emplaça en un angle del fòrum, tal com succeeix en els fòrums de Sagunt, Tingad o Zadar. Suposem que en aquest costat el porticat occidental estaria connectat amb la basílica, com succeeix en els casos de *Glanum*, Martigny, Banasa o *Ruscino*. Igualment, en aquest costat hi hauria una porta d'accés al fòrum que estaria encarada a una hipotètica porta romana en l'actual plaça de Ponent.

Ben aviat, a partir del primer quart del s. II dC, es produïren en les *tabernae* una sèrie de reformes que no impliquen necessàriament un canvi en el funcionament general sinó que es degueren a transformacions puntuals. En aquest moment es produí l'abandó d'un pou excavat a l'interior d'una de les estances i també l'obliteració de l'aqüeducte soterrani esmentat anteriorment. A l'interior de les estances s'inutilitzaren els paviments originals de les habitacions i es colgaren els retalls excavats a la roca. Per sobre d'aquests farciments s'estengueren noves pavimentacions i es produí, per tant, una elevació de la cota de circulació. Durant la segona meitat del segle II dC s'efectuà una nova fase de pavimentació i, a finals d'aquest segle o inicis del següent, es produí la transformació més important amb una nova elevació de la cota d'ús i la introducció de dòlies i petits dipòsits. En aquest moment s'ha situat la construcció d'una gran exedra que se sobreposà a un element indeterminat, en el qual l'aigua tindria un paper important atesa la concentració de clavegueres que partien d'un punt situat per sota de l'exedra i que es vegueren inutilitzades per la seva construcció. Aquest tarannà perdurà amb la construcció de l'exedra, des del moment en què una claveguera neix d'ella i desguassa en el col·lector.

Els aspectes més problemàtics, referents a la interpretació d'aquesta construcció, es troben en la funcionalitat de l'exedra i en la seva teòrica relació amb el recinte forense. La planta arquitectònica i la seva conducció indica, teòricament, un possible nimfeu o fontana encarat a la plaça, però la forma i disposició estàndard d'aquest és precisament la contrària, amb el costat rectilini com a frontal.

L'alineació de l'exedra respecte a l'*aedis Augusti* de la basílica forense ha fet plantejar una

relació visual i/o urbanística entre ambdós elements –de cronologies diverses–, però amb les dades actuals també s'ha de preveure una axialitat casuística o accidental. Cal insistir sobre el fet que la construcció de l'exedra comportà el tancament de l'accés a dues de les estances mitjançant l'adossament de la mateixa exedra i de dos petits murs de pedra i argila. Paral·lelament, el mur de separació entre les dues *tabernae* afectades fou retallat per tal de facilitar la comunicació interna. La relació funcional entre l'exedra i el porticat meridional de Fòrum és problemàtica per una qüestió d'alçada i per l'entitat arquitectònica de les restes. L'exedra és un element aïllat que mostra les emprems dels carreus de l'alçat de l'estructura i que, en cas de relacionar-se amb la plaça forense, hauria d'aprofitar els paraments preexistents. Això requeriria una obra de més de 6 m d'alçada, que no sembla apropiada pels antics murs de les *tabernae* ni pels murs de tancament lateral de l'exedra –fets de pedra i d'argila. A més a més, l'exedra i el porticat meridional del fòrum es trobarien separats per la fondària de les *tabernae* inferiors.

Hi ha la possibilitat, tot i que existeixen actualment dubtes sobre el seu ús real, que l'exedra mantingués una relació funcional amb la plaça contigua i no amb el recinte superior. No hi ha elements clars que garanteixin aquesta teoria, però relacionar l'exedra amb el recinte superior hauria obligat a reforçar els murs de les estances anteriors o a afegir nous elements de sustentació per connectar ambdós elements. Dins d'aquestes dues estances va continuar existint una activitat humana.

Durant la segona meitat del segle IV es produí l'abandonament definitiu d'aquestes estances i de la plaça colindant. En aquest moment s'espoliaren les cobertes del col·lector i de les clavegueres. Els farciments sorrencs i llimosos, excavats a l'interior d'aquestes conduccions, ens indiquen una obliteració natural com a conseqüència de la manca de manteniment, neteja i, de ben segur, per l'absència de coberta en alguns sectors del seu trajecte. En canvi, a l'interior de les quatre estances es desenvolupà una intensa activitat d'espoli i de colgament. Els carreus de les pilastres frontals i part dels carreus dels paraments dels murs de separació foren espoliats, mentre que l'interior de les *tabernae* fou colgat amb nivells d'enderroc.

Restes viàries a l'àrea residencial intramurs

La definició de la xarxa urbana de Tàrraco passa per la conjunció d'antigues intervencions arqueològiques juntament amb les darreres excavacions. Malauradament, no disposem d'informació arqueològica suficient per valorar l'afectació de l'expansió urbana de la segona meitat del segle XIX en l'urbanisme romà. Hernández Sanahuja identi-

ficà les restes d'un carrer romà¹⁷ que fou desmuntat per tal de traçar l'actual carrer de Soler (Hernández 1884: 54). Aquest carrer conduiria a l'extrem oriental de la basílica i, des d'aquí, a la plaça amb estatuària que es troba al costat oriental de la basílica que ara es conserva parcialment.

A finals dels anys 20, l'abnegat Joan Serra i Vilaró desenvolupà una extensa actuació arqueològica en la basílica forense i en un sector de l'àrea residencial annexa. En aquell moment es documentaren dos carrers delimitant allò que Serra Vilaró identificà com a cases (Serra 1932, 67 ss). En realitat, una de les cases és part d'una *insula* retallada per la construcció de la plaça amb estatuària (Serra 1932, fig. 26, àmbits C, B, D, E, F, G i H) i la segona de les cases correspon a la façana meridional d'una altra *insula* romana (Serra 1932, fig. 26, àmbits I, J, K, L, LL, M i N).

La segona de les *insulae* va ser reconeguda per R. Cortés (1987, 21) i, més endavant, els autors de *Tarraco. Guia Arqueològica* (1991, 57) identificaren els carrers que envolten aquesta *insula* com un *decumanus* i un *cardo* que definien una illa amb una amplada de 35 m. Es tracta d'un *actus*, una unitat de mesura emprada en l'urbanisme romà. Recentment, s'ha tornat a insistir sobre aquest tema definint un esborrany de retícula urbana a l'entorn del fòrum (Mar, Roca 1999, 119). Si considerem l'amplada d'un *actus* com el mòdul per definir l'amplada de les illes urbanes de Tàrraco, s'observa com l'àmbit de separació entre la basílica i la plaça de les estàtues coincideix amb el traçat d'un carrer. Aquest vial seria el reconegut per Hernández Sanahuja i possiblement fou tallat per les obres de remodelació del Fòrum augustal. La claveguera central d'aquest carrer, anterior a la basílica i la plaça annexa, podria ser el tram i-j¹⁸ documentat per Serra i Vilaró (1932, fig. 24). L'emplaçament d'aquest carrer és conflictiu perquè si considerem la claveguera i-j com la que recull les aigües del vial, l'*insula* delimitada en el cantó oriental no té una amplada de 35 m. Aquesta estretor¹⁹ potser és conseqüència de la presència, teòrica, d'un recinte forense des del mateix moment de la planificació urbana; o bé es deu a una documentació planimètrica deficient.²⁰

L'any 1940, una intervenció efectuada en un solar de la plaça del General Prim, xamfrà amb els carrers d'Apodaca i dels Caputxins, permeté la

documentació d'un carrer de set metres d'amplada amb una claveguera central que transitava en sentit N-S i davallava vers el port (Bonet 1941). A mitjan anys 50, les obres de reforma de l'immoble núm. 3 del carrer d'Armanyà permeteren la documentació d'un tram de 20 m. d'un mur de carreus –com els murs façana del carrer de Fortuny– que continuava per sota de l'immoble veí. És interessant la referència que efectuà el Dr. Sánchez Real sobre un enllosat proper a aquesta troballa.²¹ L'any 1979, el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona efectuà una breu intervenció arqueològica en el solar núm. 14 del carrer de Méndez Núñez, dirigida pel Sr. Francesc Tarrats. El seguiment efectuat en els sondejos de les sabates de fonamentació del nou immoble permeté constatar l'existència d'un carrer romà orientat en sentit N-S i edificat aproximadament en la segona meitat del s. II aC. El vial s'identificà a partir de la documentació parcial de l'enllosat i per una claveguera que, presumptament, transcorre pel centre.

L'any 1989, el Servei d'Arqueologia efectuà una intervenció en el solar núm. 16 del carrer dels Caputxins, on es documentà part de la *summa cavea* del teatre i unes escales d'accés al corredor superior que permetien salvar el desnivell existent entre el teatre i la xarxa viària (Dasca 1993, 247). L'excavació, desenvolupada l'any 1991 pels arqueòlegs M. Güell i M. Miquel en el núm. 28 del carrer de Fortuny, va permetre documentar una claveguera que, presumptament, és la continuació de la conducció central del vial romà identificat en el solar núm. 12 i 14 del mateix carrer. L'any 1991, el Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona desenvolupà una extensa excavació arqueològica en el pati interior de l'immoble núm. 9 del carrer de la Unió. Aquí es documentà part d'una *insula* i una carrer romà orientat en sentit W-E i amb una amplada desconeguda.²²

Durant l'any 1999 s'ha efectuat una excavació –actualment es fase d'estudi i dirigida pel Sr. Pedro Otiña– en el solar núm. 23 del carrer Caputxins que ha permès documentar, per sobre d'estructures d'època ibèrica, un mur de maçoneria i una claveguera orientats en sentit N-S. Aquesta obra disposa d'una datació preliminar de segona meitat del s. II aC, i pot correspondre a un altre carrer. La distància entre el mur de façana i la claveguera atorga una amplada aproximada de 6 m per aquest vial.

17 Possiblement té relació amb l'identificat per R. Cortés (1987, 18).

18 "En i-j està indicado un canal anterior a esta gran construcción [basílica i plaça] y con ella inutilizado" (Serra 1932, 47).

19 La proposta establerta per R. Mar i M. Roca presenta el mateix problema, donat que l'*insula* afectada per la plaça amb estatuària és més estreta que les altres (mesureu Mar, Roca 1999, fig. 9). D'aquesta forma, aquest plantejament permet situar l'*aedes Augusti* axialment en relació a un altre carrer paral·lel (Mar, Roca 1999, fig. 9).

20 Cal tenir en compte que encara es pren com a referència la planimetria efectuada durant l'excavació dels anys 20 i que, entre un punt i altre de la *insula*, transcorre un carrer contemporani que podria haver distorsionat les mesures.

21 "Por la parte de la calle, se encontró también un pavimento de losas de piedra, destruido antes de que pudiera estudiarse, que presentaban la superficie superior muy gastada por el roce, pertenecientes posiblemente al pavimento de una calle o plaza" (Sánchez Real 1956, 90).

22 Malauradament, no es va fer la preceptiva memòria d'excavació i, consegüentment, ens hem de remetre als testimonis orals i a la planimetria prèvia, que ens informen sobre un vial no enllosat i d'escassa entitat tècnica.

En aquest mateix any s'ha efectuat una nova intervenció en el solar núm. 36 del carrer del Gasòmetre, dirigida pel Sr. Moisès Díaz. Aquí s'han conservat restes arqueològiques que enllacen amb les del solar núm. 32 i que se situen al nord de les *tabernae* d'aquest solar. L'element més destacable és un mur d'*opus caementicium* alineat amb el tancament de les quatre *tabernae* i amb una amplada de 90 cm. Tres metres al nord d'aquest mur, s'ha documentat una rasa paral·lela excavada en la roca i amb la mateixa amplada. Aquesta rasa correspon a la fonamentació espoliada d'un mur similar a l'anterior i, ambdós, delimiten un àmbit documentat en una longitud de 6,5 m que excedeix els límits del solar i que es troba pavimentat amb *opus signinum*. Aquestes evidències indiquen l'existència d'un criptopòrtic situat al nord de l'estances documentades en el solar núm. 32 i que podrien constituir l'element de contenció dels nivells de terraplenament del fòrum i el suport del porticat meridional del recinte forense. Finalment, al sud d'aquest criptopòrtic es troben les restes parcials d'una font i la rasa de fonamentació d'un mur perpendicular. Aquestes dades indiquen que aquí no continuaven les *tabernae* documentades en l'immoble núm. 32 del mateix vial.

L'urbanisme de Tàrraco

Amb totes aquestes dades s'ha plantejat la restitució de la trama urbana de la ciutat de Tàrraco a partir de la planimetria efectuada en les actuacions arqueològiques esmentades. Aquesta tasca es caracteritza per l'escassetat de les dades conservades o difoses. En part perquè la localització de restes arqueològiques de tipus viari no ha estat abundant i també perquè no sempre s'ha efectuat una documentació gràfica satisfactòria.

La planimetria coneguda per l'autor s'ha reunit en un model parcel·lari urbà a escala 1/500, que ha servit de base de referència per a la ubicació de les restes arqueològiques. La planimetria gaudeix del marge de credibilitat o precisió que atorga l'escala disponible i, a més, compta amb la dificultat d'elaborar informàticament una modulació geomètrica que no ha de correspondre, necessàriament, a la parcel·lació efectuada pels agrimensors romans. Les dades actuals no permeten apreciar si l'ortogonalitat de la trama urbana fou executada amb exactitud o si existí una variabilitat –inconscient o voluntària– en la parcel·lació de la ciutat romana.

S'ha optat per un mòdul d'amplada de 35 m per a les ínsules romanes i de 6 m. per als carrers. L'amplada de les ínsules s'obté de l'illa documentada per Serra i Vilaró i correspon a 1 *actus* –120 peus romans. Les dimensions dels carrers parteixen

de les mesures dels vials conservats a l'entorn del fòrum i en el carrer de Fortuny. A partir dels tres carrers excavats per Serra Vilaró –un dels quals havia estat documentat per Hernández Sanahuja–, s'ha desenvolupat una trama viària que permet constatar la coincidència del model teòric amb la realitat arqueològica derivada dels eixos viaris documentats en sentit N-S. És a dir, dels *cardines* de la ciutat.

En direcció est, s'ha establert un carrer al costat oriental de la ínsula descoberta en amplada per Serra Vilaró. El següent carrer correspon a les restes descobertes en els solars núm. 12/14 del carrer de Fortuny. A més a més, aquest vial continua cap el teatre romà –tal com indica la claveguera documentada en el núm. 28– i implica una pressumpta porta oberta en la muralla republicana. És significativa l'escalinata documentada en el solar núm. 16 del carrer dels Caputxins, que es troba aproximadament en l'eix central del teatre i està alineada respecte el vial documentat en el carrer de Fortuny. Aquesta coincidència indica que l'emplaçament del teatre –extramurs– tingué en compte la modulació urbana de la ciutat per tal de facilitar els accessos i comportà, possiblement, l'obertura d'una porta en l'antiga muralla tardorepublicana.

El segon vial situat a l'est del que condueix al teatre coincideix amb les restes del solar de la plaça del General Prim. El seguiment arqueològic efectuat l'any 1940 constatà un carrer de set metres d'amplada amb una claveguera central. Aquesta amplada difereix de la constatada en la resta dels vials precedents i s'explica per la situació axial que té el carrer en relació a la trama proposada i a l'amplada de la ciutat. Aquest emplaçament configuraria per al carrer una funcionalitat preeminent –*cardo maximus*?– accentuada pel fet que era un dels vials que conduïa cap a la zona portuària de la ciutat. Com s'ha explicat anteriorment, l'extrem meridional de la ciutat compta amb dues elevacions naturals i aquest vial se situa en la depressió que separa ambdós accidents geogràfics. Cal tenir present que l'actual carrer de la Unió²³ –amb un traçat coincident amb el *cardo*– és la perduració contemporània del vial romà. L'existència d'aquest vial implica, teòricament, una altra porta oberta en el tancament defensiu meridional.

El mur de carreuó identificat en el carrer Armanyà coincideix amb un dels límits del següent eix longitudinal de la ciutat. Finalment, les restes viàries identificades en el solar núm. 14 del carrer de Méndez Núñez corresponen a una altra vial. Des d'aquest eix s'han perllongat el model teòric fins al tancament oriental de la muralla, que s'ha restituint hipotèticament prenent com a referència el tram

²³ Aquest carrer també ha estat denominat antigament com camí nou del Port o carrer de la Unió del Port.

conservat darrera la capçalera oriental del circ. Aquest traçat permet observar una coincidència entre el tancament defensiu i les *insulae* preveient, a més, l'espai d'un *intervallum*. Per altra banda, el tancament occidental de l'àrea residencial s'ha establert a partir de l'urbanisme actual (cfr. Hauschild 1983, i Aquilué, Dupré 1986) i del tram de muralla identificat per Serra i Vilaró (1932).

Finalment, la recent excavació efectuada en el solar núm. 23 del carrer dels Caputxins mostra possiblement l'existència d'un altre carrer romà, sobreposat a estructures ibèriques i construït amb una tècnica diferent. S'observa però, una certa desviació de les estructures documentades respecte la modulació urbana teòrica. Aquesta irregularitat no té actualment una explicació vàlida, però s'ha de tenir en compte que l'àrea urbana compresa al sud del recinte forense esdevindria un dels espais residencials més antics de la ciutat, donat que era la continuació de la ciutat ibèrica. Aquest fet podria haver condicionat el replanteig de la xarxa viària.

El segon objectiu ha estat la determinació de la longitud de les illes urbanes i, conseqüentment el traçat dels *decumani* de la ciutat. S'ha optat per establir un mòdul de 2 *actus* definint unes illes de 35 m d'amplada per 70 de llargària; i s'ha desenvolupat el model informàtic a partir de les restes de l'àrea del fòrum. Aquest mòdul,²⁴ emprat igualment en la ciutat d'Empúries, estableix una extensió d'un *iugerum* per a cada *insula* i és el que s'adiu millor amb les propostes actuals del tancament meridional de la muralla, les dimensions del fòrum altoimperial i l'emplaçament de la façana meridional del circ.

El tancament meridional de la ciutat s'ha establert hipotèticament a partir de fotografies aèries i de la topografia urbana (Aquilué, Dupré 1986). Tradicionalment s'ha inclòs en l'àrea intramurs el promontori circumval·lat actualment pel carrer del Dr. Zamenhof i en el qual s'havia desenvolupat part de la ciutat ibèrica. Aproximadament hi caben en aquest sector dues rengleres més d'*insulae*. D'altra banda, s'ha emplaçat el teatre altoimperial en posició extramurs i, per tant, s'ha ubicat el tancament defensiu just per sobre de la graderia aprofitant un desnivell actualment urbanitzat per la perllongació del carrer dels Caputxins. Si s'opta per un tancament emmurallat rectilini traçat més amunt del teatre, el límit meridional de la ciutat, encarat a la zona portuària, permeté l'edificació d'una renglera d'*insulae* situades al sud del *decumanus* descobert per Serra i Vilaró.

La restitució de la plaça del fòrum altoimperial a partir de les troballes del carrer del Gasòmetre, estableix una amplada equivalent a la longitud d'una *ínsula* urbana. Aquest fet és especialment significatiu i donat que l'ampliació del fòrum podria haver estat condicionada i limitada per la trama urbana preexistent.²⁵ Conseqüentment, les dimensions d'aquesta àrea pública s'emmarquen dins de la retícula definida en l'organització de la ciutat.

Les restes republicanes identificades en les excavacions del carrer del Gasòmetre ens assenyalen el creixement de l'àrea forense altoimperial per sobre d'antics espais d'hàbitat, a la vegada que aquestes acoten l'emplaçament teòric del fòrum republicà. No s'han documentat evidències arquitectòniques atribuïbles al fòrum d'època republicana, si bé els escassos indicis actuals fan plantejar una continuïtat d'ús en l'entorn de la zona que ocupa la basílica augustal (cfr. Ruiz de Arbulo 1990 i 1999). Això implica que el fòrum urbà es va emplaçar en un extrem de la ciutat definida durant l'ampliació de la muralla, tot prescindint de criteris de centralisme i atenent a criteris escenogràfics i de continuïtat històrica.²⁶

L'ampliació del fòrum i el colgament d'àrees d'hàbitat tardorepublicà requerí d'una transformació dels eixos viaris i de l'aportació d'un gran volum de terra per tal de mantenir la cota d'ús que es detecta en els vials de l'entorn de la basílica -33 msnm-, per una zona on les restes republicanes es trobaven a una cota d'ús molt inferior -27/28 msnm. El criptopòrtic documentat en el costat meridional de la plaça constituïria l'element de contenció d'aquesta gran obra d'anivellament. Fou necessària l'apropiació d'espais atribuïts inicialment a habitatges i, pel que fa al costat septentrional, la construcció de la basílica comportà el tancament d'un dels carrers que duïen a aquesta zona mitjançant un mur que enllaça aquest edifici amb la plaça annexa.

El resultat d'aquesta tasca fou una gran plaça pública rectangular orientada en sentit W-E i amb unes dimensions aproximades de 156 per 74 m i de la qual sobresortien cap el nord parts de la basílica jurídica i de la galeria annexa. Cal preveure l'existència d'un porticat intern en els costats occidental i meridional de la plaça. El porticat meridional podria haver fonamentat sobre el criptopòrtic detectat en el solar núm. 36 del carrer del Gasòmetre. S'observa que la longitud de la basílica esde-

24 També és una modulació semblant a la d'altres ciutats catalanes fundades en època tardorepublicana. La ciutat d'Illuro presenta un mòdul d'1 per 1,3 *actus* (Illuro 1994) i les *insules* de *Baetulo* tenen igualment 1 *actus* d'amplada (Aproximació a l'esquema 1994).

25 Cal tenir present que al nord de les estructures dels solars núm. 32 i 36 del carrer del Gasòmetre s'han localitzat evidències d'època tardorepublicana, sobreposades a la roca en el seu estat natural, i que foren colgades per les obres de terraplenament del Fòrum augustal. Això indica l'existència d'habitatges enderrocats i coberts per tal de procedir a l'edificació del nou recinte forense.

26 "En el contexto urbanístico tarraconense de inicios del siglo I dC tenemos que considerar que todas estas cuestiones, tanto las relativas a la colonia como las propias del *conuentus* o las provinciales, debieron ir superponiéndose en un mismo espacio público: el foro de la colonia. Éste se situó, como dijimos anteriormente, sobre la plaza central republicana, presidiendo desde una alta carena la actividad portuaria" (Ruiz de Arbulo 1999, 44).

vingué la meitat de la llargària de la plaça, tot definint dues meitats clarament diferenciades. La meitat occidental fou un gran espai obert, mentre que la meitat oriental constituïa possiblement l'àrea sacra i oficial de l'espai forense, de la qual resta la fonamentació d'un possible temple.

El principal accés al fòrum arribava des del costat oest, connectat amb la porta de la muralla que s'emplaçà en l'indret actualment ocupat per la plaça Ponent.²⁷ Cal preveure, donada l'extensió de la plaça, l'existència d'altres accessos. A l'angle sud-oriental hauria d'existir-ne un per tal de mantenir la connexió entre el fòrum i el teatre de la ciutat atès que ambdós edificis constituïren, amb anterioritat a la construcció del gran complex oficial d'època flàvia, el marc arquitectònic preferent de les cerimònies urbanes de culte imperial (cfr. Ruiz de Arbulo 1994 i 1999).

La superposició de la planta del complex arquitectònic de la seu del *concilium provinciae Hispaniae citerioris*, mostra com l'obra flàvia es replantejà amb una ordenació urbanística diferent a la trama urbana identificada. No obstant, la meitat sud del circ –graderies i façana– presenta una orientació divergent als eixos d'aquesta època, que ocasiona una planta longitudinalment asimètrica per aquest recinte lúdic. Donat que aquesta part de l'edifici constituïa la separació i frontissa entre l'àrea residencial intramurs i la nova zona oficial de la capital de la *Tarraconensis*, l'orientació anormal detectada indica que el cos meridional del Circ s'adaptà forçosament a un eix viari anterior: la bifurcació de la via Augusta que travessava la ciutat per aquest indret i que separava ambdues àrees urbanes (TED'A 1990). La modulació efectuada –1 per 2 *actus*– mostra com les *insulae* finalitzaven prop d'on després es construí la façana circense respectant un espai lliure –entre 14 i 15 m– urbanitzat prèviament amb el traçat de la Via Augusta i definit antigament durant el traçat de la retícula urbana.

Finalment, el mòdul proposat permet concebre el carrer identificat en el solar núm. 9 del carrer Unió com una mena d'*ambitus* o separació interior d'una ínsula. Cal recordar que aquest vial no es trobava enllosat i que presentava una qualitat tècnica menor en comparació a la resta dels carrers documentats.

La part alta de la ciutat, ocupada en època flàvia per la seu del *concilium provinciae* i el circ, s'ha concebut com l'àrea oficial –militar i administrativa– de la ciutat des dels seus orígens. No existeixen dades arqueològiques que indiquin la presència d'espais d'habitatge fins el segle V dC.²⁸ A més a més, la prolongació del model de retícula urbana dins del recinte emmurallat superior desestima una correlació entre els carrers i els accessos construïts durant la segona fase de la muralla. El perímetre del recinte superior és un polígon adaptat a l'extensió del turó i presentava una sèrie d'accessos condicionats per les vies naturals d'aproximació i per les necessitats pròpies de l'àrea oficial intramurs. L'emplaçament de la porta del Socors i de les poternes conservades no permeten afirmar que la retícula urbana s'apliqués igualment en el recinte superior. Només s'ha observat una coincidència del model reticular en la zona del Fortí Negre, indret en el qual s'ha situat teòricament una altra porta.²⁹ Un altre accés podria emplaçar-se en el costat oriental,³⁰ però aquesta possibilitat resta, com l'anterior, pendent d'una confirmació arqueològica.

També desconeixem el model urbà implantat en l'àrea portuària de la ciutat. A priori, l'urbanisme reticular s'aplicà exclusivament en la zona intramurs, car el suburbi portuari presentaria, per la seva pròpia funcionalitat i per l'accidentalitat del terreny, una ocupació amb un tarannà diferent. Malgrat això, cal reconèixer que els grans espais públics altoimperials de la zona portuària –teatre i termes públiques– presenten una orientació coincident amb els eixos viaris. Això indica que, malgrat tractar-se d'àrees urbanes edificades en èpoques posteriors i amb una finalitat i alçada diferent, existeix una continuïtat en l'ordenació urbana respecte a l'àrea residencial intramurs.

La trama urbana identificada planteja una sèrie d'interrogants derivats de la relació entre la seva execució i el traçat de la segona fase de la muralla. L'engrandiment del perímetre defensiu ha estat datat entre els anys 150 i 125 aC i s'ha relacionat amb les necessitats logístiques de la fase final de les guerres numantines (Aquilué, Dupré 1986, i *La cronologia* 1991). Ha estat una datació polèmica,

27 No hi ha prou dades per determinar si aquesta porta pertany a la segona fase del recinte emmurallat o és una obertura expressament efectuada durant l'ampliació altoimperial del fòrum. Cal tenir en compte, però, que les dades arqueològiques indiquen una profunda remodelació extramurs de la xarxa viària en època augustal (CODEX 1990, i Macias, Puche 1997). A més, el traçat d'aquest vial de connexió entre el fòrum i l'exterior de la ciutat no coincideix amb la retícula urbana inicial. Per aquests motius és de suposar que aquesta porta no fou contemplada en el projecte inicial d'ordenació urbana i del traçat del perímetre defensiu. Respecte a la porta, disposem d'una breu descripció del segle XVI: "[...] salvo que ay dos torres que de la una a la otra no ay sino quinze varas, que según están cerca la una de la otra, a respecto de las otras, dan a entender que entre ellas avia alguna puerta de la ciudad principal" (Pons d'Icart 1572, 91).

28 L'excavació més àmplia a la Part Alta s'ha efectuat en la plaça de la Font, dins l'arena del circ. Fou un actuació de gran extensió que no documentà cap espai residencial anterior a l'edificació del circ (Gebellí, Piñol 1998).

29 "Com a possible accés queda, a la part nord, és a dir, vers l'interior del país, el lloc avui ocupat pel baluard de Sta. Bàrbara. Amb això, la possible porta estaria situada al nivell de la terrassa del fòrum gran" (Hauschild 1983, 46). Sota d'aquest baluard podria existir una quarta torre de la primera fase emmurallada coneguda, en època medieval, com la torre de l'Escolà o de Montoliu i amb una porta d'accés a l'interior (Menchon, Massó 1990, 63).

30 L'any 1893, en reedificar-se la casa núm. 2 del carrer de la Portella, "hubieron de descubrirse los restos de una magnífica puerta romana, igual á del Socorro, de las mismas dimensiones que aquella, y sin otra diferencia que la de que su arco no abrazaba todo lo ancho de la muralla, sino el grueso de la pared de su cara interior, de manera que en el exterior aparecían dos cuerpos salientes, sin duda dos torres romanas para su defensa" (Morera 1894, 23).

de vegades llastimosament polèmica i que s'ha establert a partir d'un conjunt ceràmic reduït.³¹

Les excavacions efectuades en els solars núms. 12-14 del carrer Fortuny, núm. 14 de Méndez Núñez i núm. 23 dels Caputxins estableixen una cronologia de segona meitat del segle II aC. Aquesta datació coincideix amb altres d'obtingudes en espais d'habitatge de l'àrea residencial (Aquilué, Dupré 1986; Bermúdez 1993, i *Intervencions arqueològiques* 1994; Foguet, López 1993, i *Noves aportacions* 1994) i també en els grans nivells de regularització del terreny identificats en la part alta (Aquilué, Dupré 1986; Aquilué 1993; Dupré i Carreté 1993; Piñol 1993). Altrament, en aquesta època es produí la primera gran reforma de l'àrea de poblament ibèric (*Excavacions* 1995). Tots aquests fets reflecteixen una eclosió urbana que l'arqueologia actual no està en condicions de precisar o perioditzar per la manca d'estudis ceramològics acurats. No es tracta, evidentment, del primer projecte urbanístic que experimentà *Tarraco*, donat que amb anterioritat s'havia desenvolupat un urbanisme incipient de característiques i extensió encara imprecises. L'ocupació militar relacionada amb la segona Guerra Púnica comportà, durant la primera meitat del s. II aC, una modificació i ampliació urbana del recinte ibèric situat als peus i per sobre del turó delimitat per l'actual carrer del Dr. Zamenhoff.

L'activitat constructiva detectada en la segona meitat del s. II aC indica una proximitat temporal entre la construcció de la muralla i la planificació i execució de la trama urbana. A més, el model proposat mostra una clara coincidència entre els eixos urbans i el perímetre emmurallat en la zona residencial —la més uniforme orogràficament. Per aquests motius, cal concebre la segona fase de la muralla i l'ordenació intramurs com dues fases d'un mateix projecte urbanístic. No hi ha prou dades, actualment, per establir una relació de coetaneïtat o successivitat entre ambdós processos, però la relació entre la retícula urbana i el perímetre emmurallat indica es van concebre unitàriament.

Un aspecte encara irresolt és la relació entre el traçat d'una xarxa viària i el sistema de clavegueram urbà de la ciutat. L'eliminació de residus urbans fou un aspecte fonamental en la urbanística romana i, en el cas de Tarragona, esdevingué una tasca condicionada pel pendent de la ciutat. Tots els carrers documentats a Tàrraco disposen d'una claveguera central que recull les aigües de les cases adjacents. El pendent de la ciutat requerí de la construcció de grans col·lectors en la part baixa per

tal de recollir l'increment de cabal procedent de les conduccions situades en zones més elevades. El col·lector urbà identificat en diferents indrets de la ciutat i parcialment excavat en el solar núm. 7 del carrer d'Apodaca és una mostra d'aquests infraestructura hidràulica.

L'any 1958 es descobrí, durant les tasques de neteja de les clavegueres de la ciutat, un gran col·lector d'època romana que desguassava al mar (Aleu 1983). Els trams prospectats determinen una conducció amb un mínim de 1125 m de recorregut que rebia, entre d'altres, les aigües de canalitzacions procedents del teatre i del circ. En la seva embocadura, el col·lector mesurava 3 m d'alçada per 1,90, però les dimensions estàndards se situen a l'entorn dels 2 m d'alçada i 1,70 d'amplada. A manca d'un estudi acurat sobre aquesta extensa obra hidràulica, l'excavació efectuada en el solar núm. 7 del carrer d'Apodaca és l'únic punt de referència. Aquí s'aprecià com el col·lector es trobava relacionat amb importants obres d'urbanització del subsòl de la ciutat romana, i el seu el traçat aprofitava el barranc natural que transita entre les dues elevacions del front marítim. A més, la superposició del seu trajecte amb la retícula urbana indica com el traçat del col·lector no tingué en compte els *cardines* de la ciutat i transitava freqüentment per sota de les *insulae*. Aquest fet fa pensar que el trajecte de col·lector no tingué en compte la retícula urbana sinó que s'adaptà als desnivells i les característiques del subsòl de la ciutat. L'envergadura d'aquesta obra hidràulica, el seu itinerari i el paper indispensable que tingué en l'urbanisme de la ciutat assenyalen que s'hauria d'haver realitzat de forma prèvia o paral·lela a l'execució de la trama urbana. De tal manera que, en funció d'aquest apriorisme, la datació del col·lector en el solar núm. 7 del carrer d'Apodaca esdevé un *terminus post quem* per a l'execució de l'urbanisme intramurs de la ciutat.

La cronologia de finals de segle II o inicis del segle I aC³² establerta per aquest equipament urbà defineix un període temporal que transcorre entre mitjan segle II i inicis del segle següent. Durant aquesta època es produí el desenvolupament d'una ciutat, eminentment urbana, que comportà la desaparició de la *dipolis* característica de la fase fundacional. L'ampliació de la muralla, el traçat d'una xarxa de col·lectors i clavegueres, més la parcel·lació i edificació de les ínsules i carrers foren les fases constructives d'un procés que configurà una nova ciutat unificant l'antic *praesidium* militar i l'àrea residencial, desenvolupada primitivament a

31 Per aquesta datació s'han emprat 253 fragments ceràmics—no tots indicaris cronològicament—, i que s'han obtinguts en diversos estrats excavats en quatre intervencions arqueològiques efectuades per equips diferents. Val a dir, però, que també s'han emprat per datar la muralla les dades procedent d'intervencions properes amb contextos ceràmics més quantiosos (en especial Aquilué 1993).

32 L'estudi del context ceràmic recuperat en l'estratigrafia constructiva del col·lector roman encara inèdit. Agraïm als seus autors, Srs. M. Díaz i J. M. Puche, que ens hagin facilitat la seva cronologia.

l'entorn del port i de la ciutadella ibèrica. Actualment no hi ha prou dades per determinar en quin grau aquestes fases foren coetànies o consecutives, però les cronologies establertes situen aquest procés urbà dins d'un fenomen històric més ampli caracteritzat per l'aparició de noves ciutats en el nord-est peninsular entre finals del s. II i inicis del segle I dC, que obeí a una nova política administrativa romana establerta després de la conquesta de la major part d'Hispània.³³

Tarraco esdevingué la ciutat més gran del nord-est peninsular i aconseguí, amb la segona fase de la muralla, una superfície intramurs de poc més de 51 Ha³⁴ ocupada per un nombre teòric de 92³⁵ *insulae* íntegres més altres de fraccionades. A més, s'ha d'afegir l'àrea ocupada per la zona portuària que presenta actualment una extensió indeterminada. La trama urbana establerta en època tardorepublicana es mantingué fins als començaments de l'Antiguitat Tardana. L'extensió del fòrum altoimperial, l'orientació del recinte annex al teatre i la de les termes públiques del carrer de Sant Miquel indiquen la pervivència dels eixos establerts en èpoques anteriors. Les excavacions efectuades en el

solàr núm. 12-14 del carrer de Fortuny i els farciments de colgament del col·lector del carrer d'Apodaca mostren com aquests serveis urbans estigueren en funcionament fins al s. IV dC (*La transformació 1997*, i *Nous contextos 1997*).

El model definit ha estat el resultat d'una reflexió teòrica aplicant un model reticular estàndard en funció de les escasses dades arqueològiques que actualment estan disponibles. La trama urbanística que s'ha establert no és una proposta definitiva, ja que requereix una confirmació futura a partir de noves actuacions arqueològiques que permetran ratificar-la o desestimar-la i, en cas afirmatiu, precisaran les variacions originades per l'adaptació urbana a l'accidentalitat orogràfica de l'indret on *Tarraco* va desenvolupar-se. De forma paral·lela, també és necessària, abans que sigui massa tard, la confrontació de totes les dades obtingudes en les quantioses excavacions arqueològiques que s'han realitzat a Tarragona i que, actualment, romanen inèdites o es troben en un estadi d'investigació condicionat absolutament per les limitacions que ha caracteritzat l'arqueologia urbana d'aquesta ciutat durant els darrers anys.

33 En especial destaquen les ciutats d'Empúries (Aquilué 1998), Isona (Primeres 1994 i planimetria cedida pel Museu de la Conca Dellà), Gaiassona (Guitart, Pera 1994), Badalona (Aproximació a l'esquema 1994) i Sigarra (Pera 1997).

34 La ciutat romana d'Empúries tenia una extensió de 22,5 Ha, Isona unes 3,7 Ha, Gaiassona entre 18 i 20 Ha, Badalona entre 7,5 i 10 Ha i Mataró entre 5 i 6 Ha (Iluro 1994).

35 Algunes d'aquestes es trobaria ocupada pel recinte forense tardorepublicà.

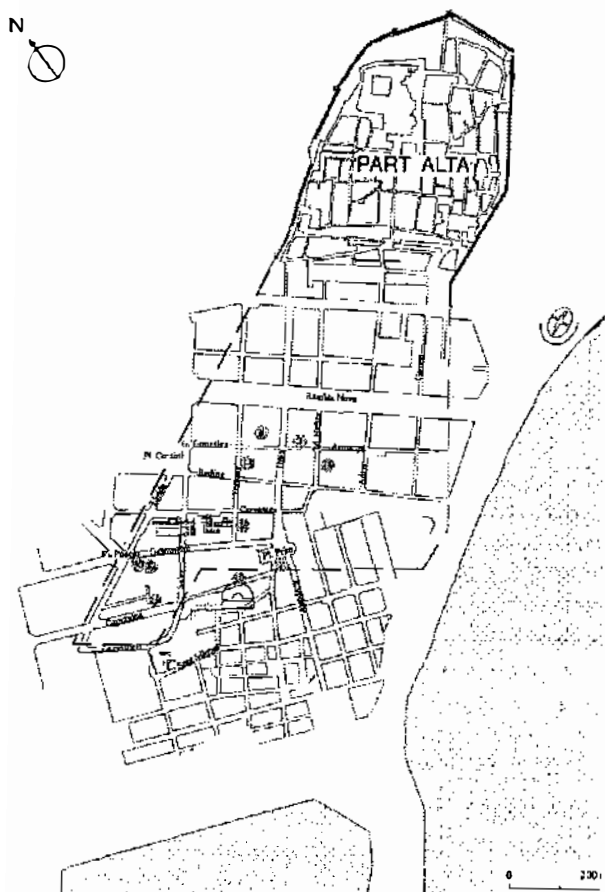

Fig. 1. Situació dels jaciments i dels carrers esmentats en el text.

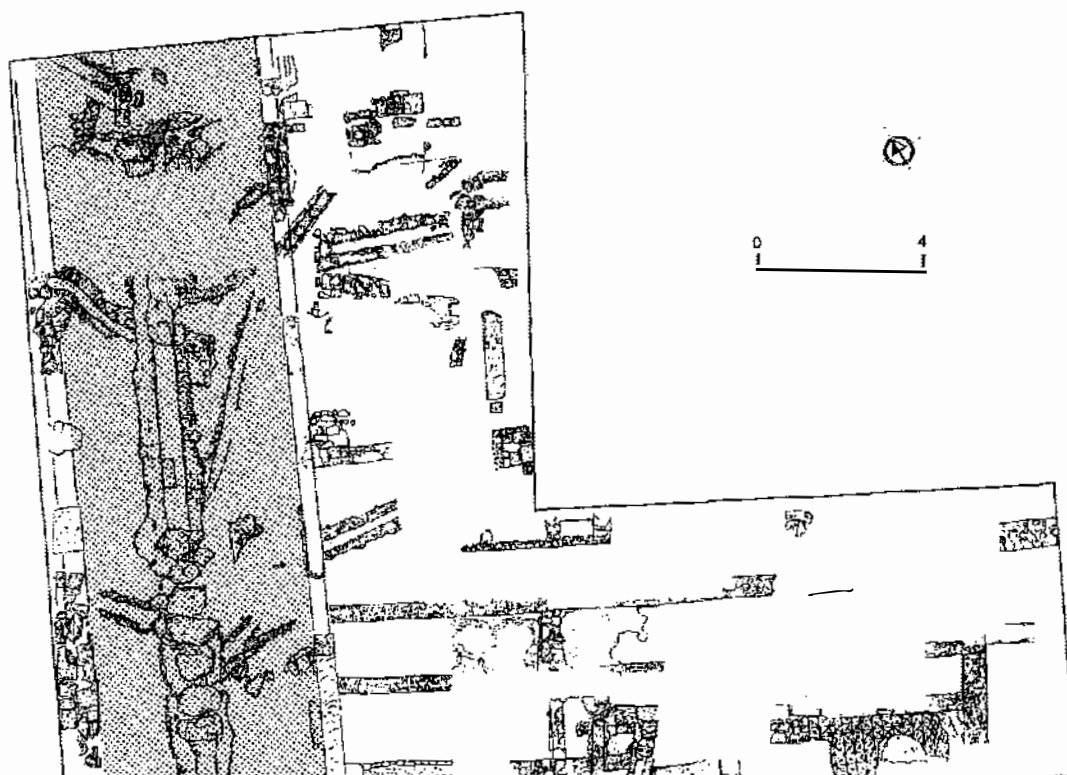

Fig. 2. Planta general del carrer de Fortuny. Planimetria CAUT/CODEX.

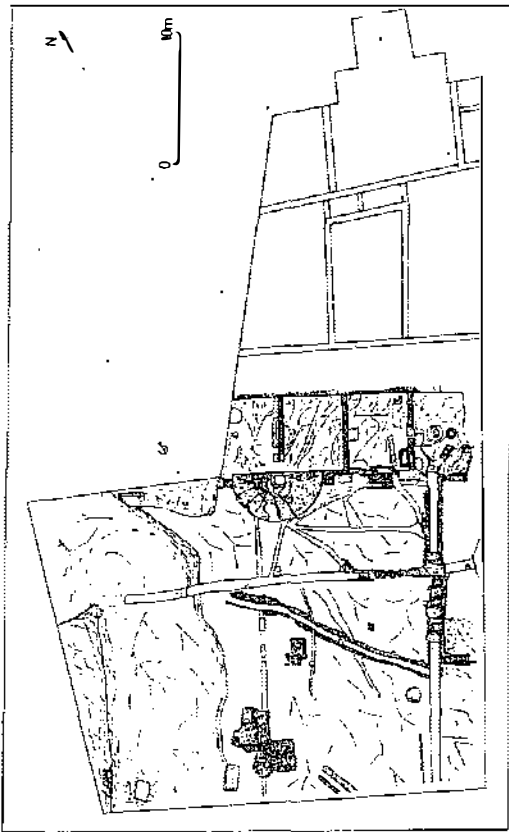

Fig. 3. Planta general del carrer del Gasòmetre, núm. 32. Planimetria CODEX.

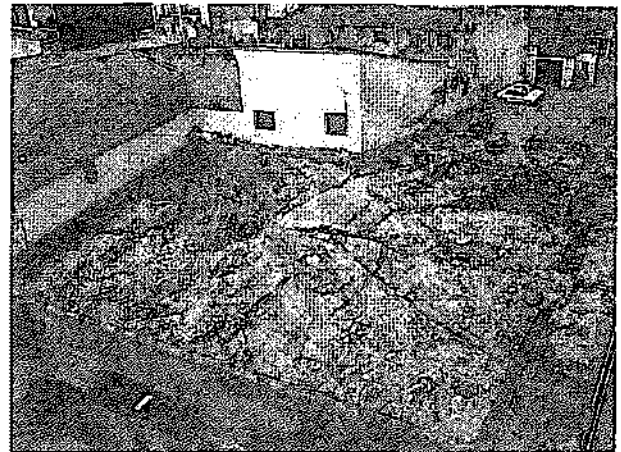

Fig. 5. Detall general de l'excavació.

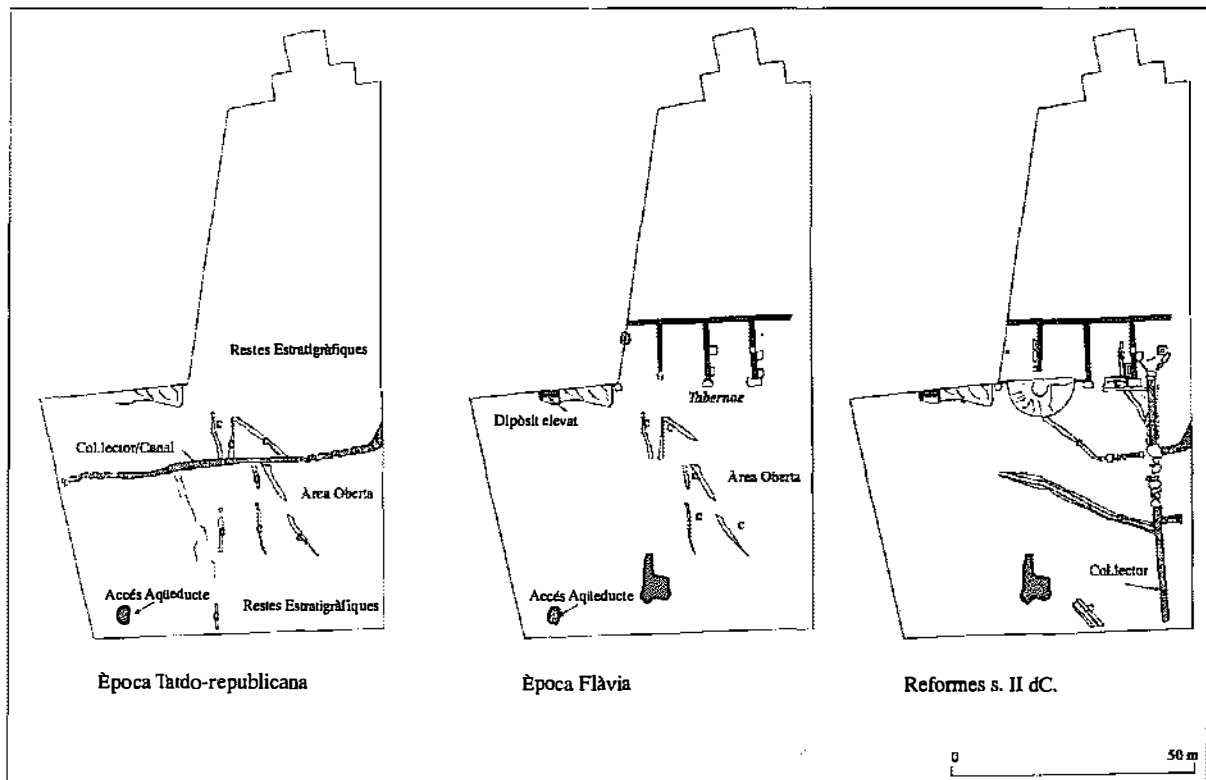

Fig. 4. Planta evolutiva del carrer del Gasòmetre, núm. 32.

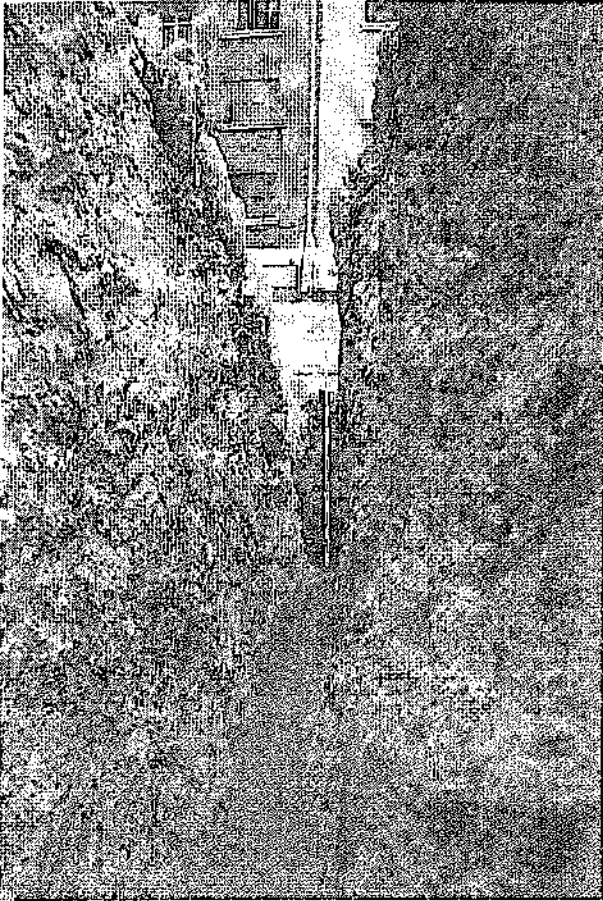

Fig. 6. Detall interior del col·lector tardorepublicà.

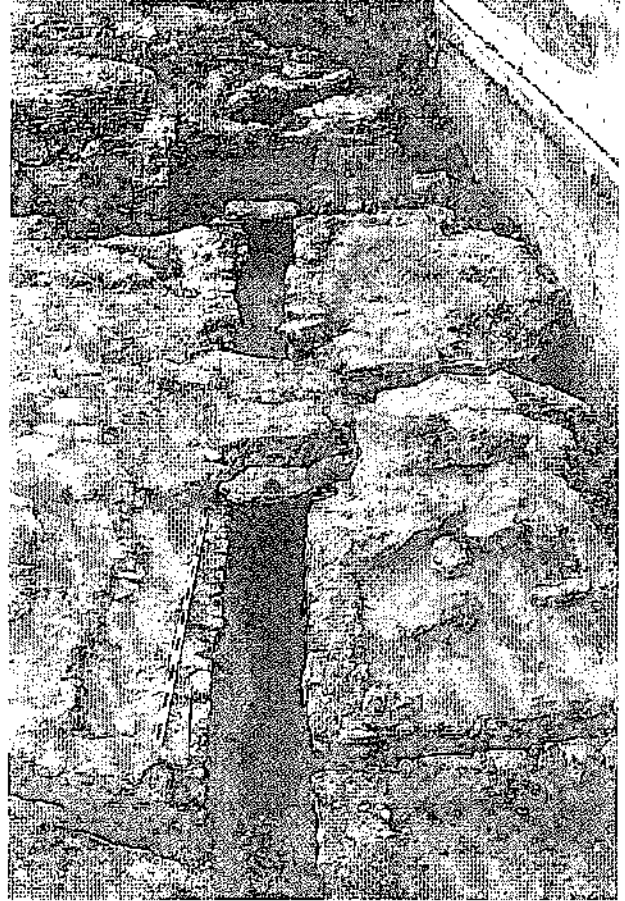

Fig. 8. Vista parcial del col·lector altoimperial.

Fig. 7. Vista superior de les *tabernae* i l'exedra.

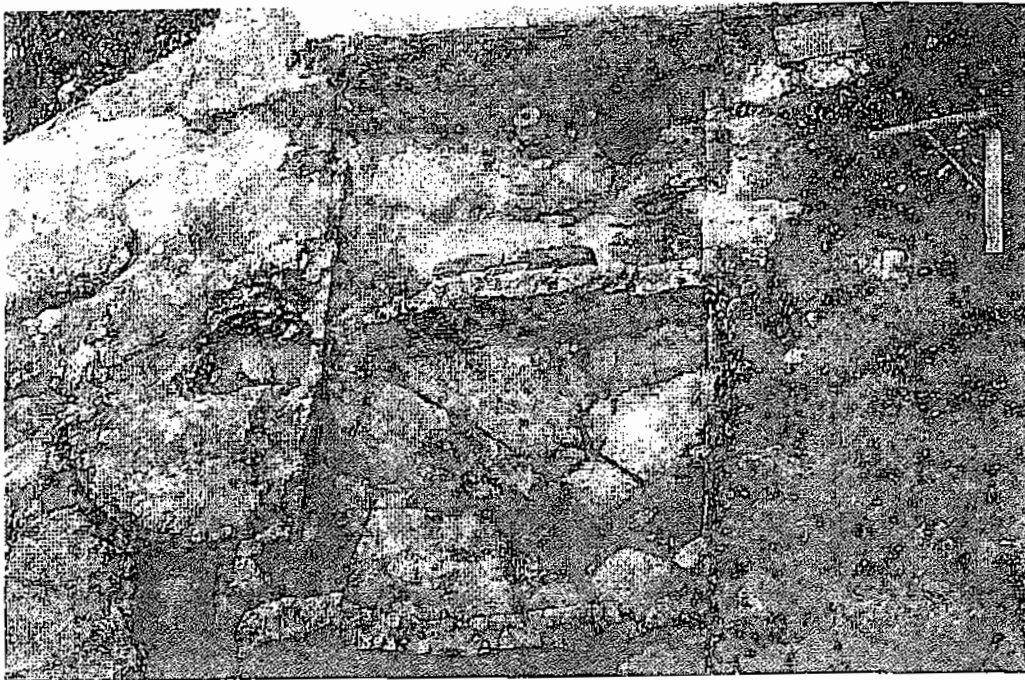

Fig. 9. Vista de dues *tabernae* amb l'exedra posterior. S'aprecia el retall d'espoli de la pilastra original apropiada en la fonamentació de l'exedra.

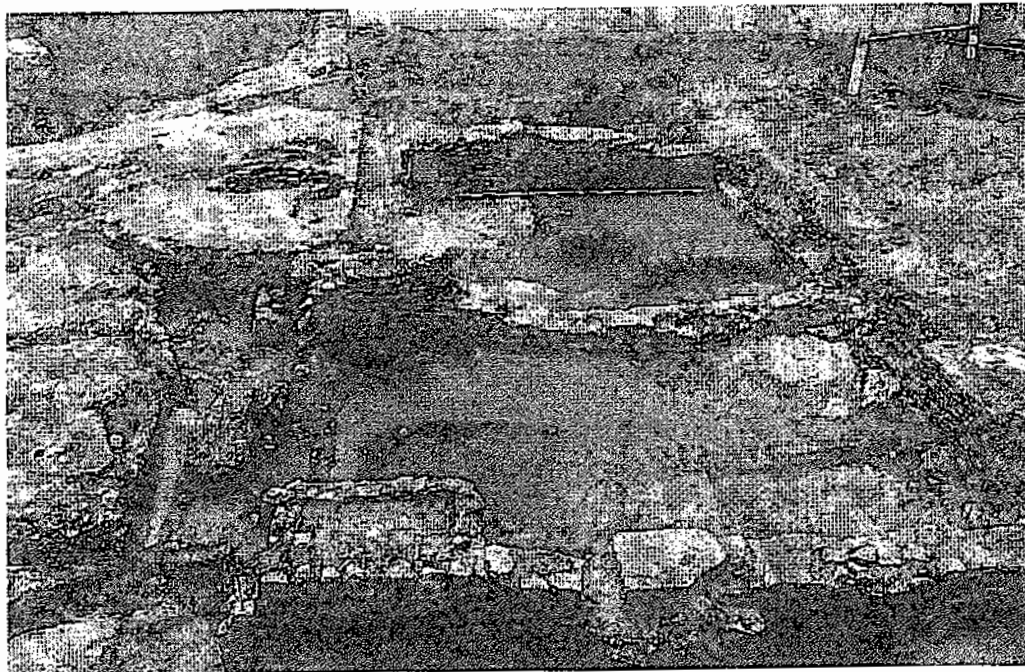

Fig. 10. Vista lateral de les *tabernae* i l'exedra.

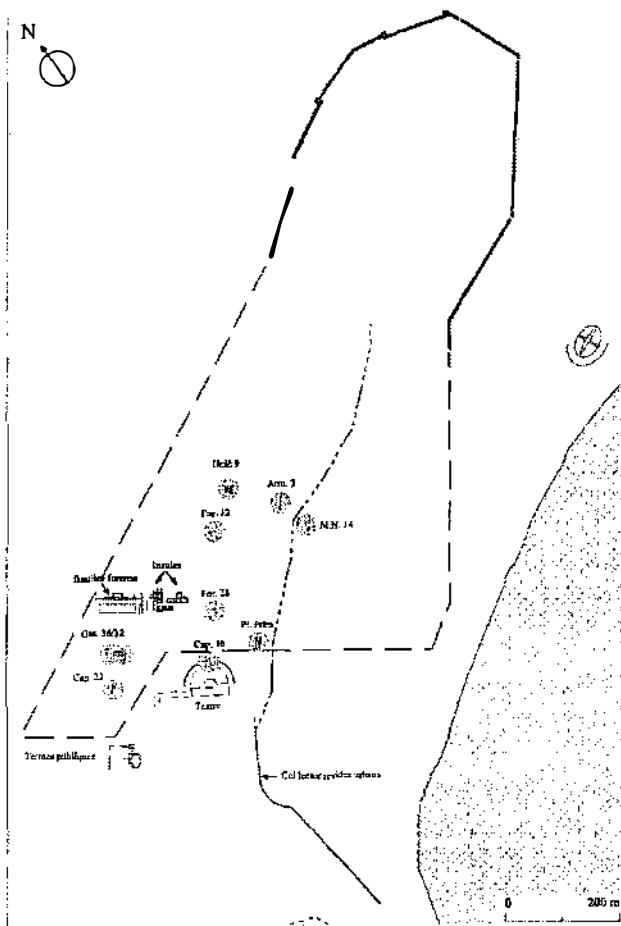

Fig. 11. Plànol de situació de les restes en relació al perímetre emmurallat de la segona fase. Planimetria del col·lector (Aleu 1983).

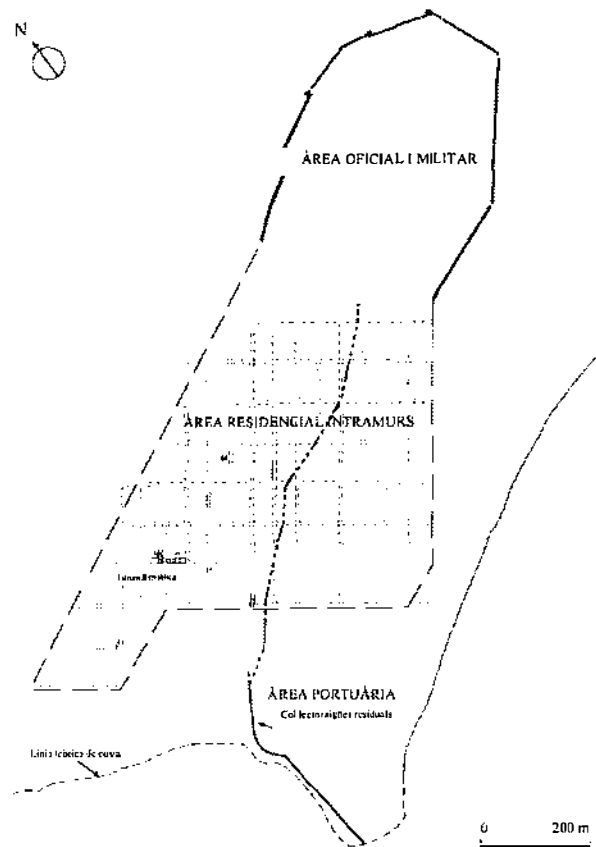

Fig. 12. Proposta de restitució xarxa urbana en època tardorepublicana.

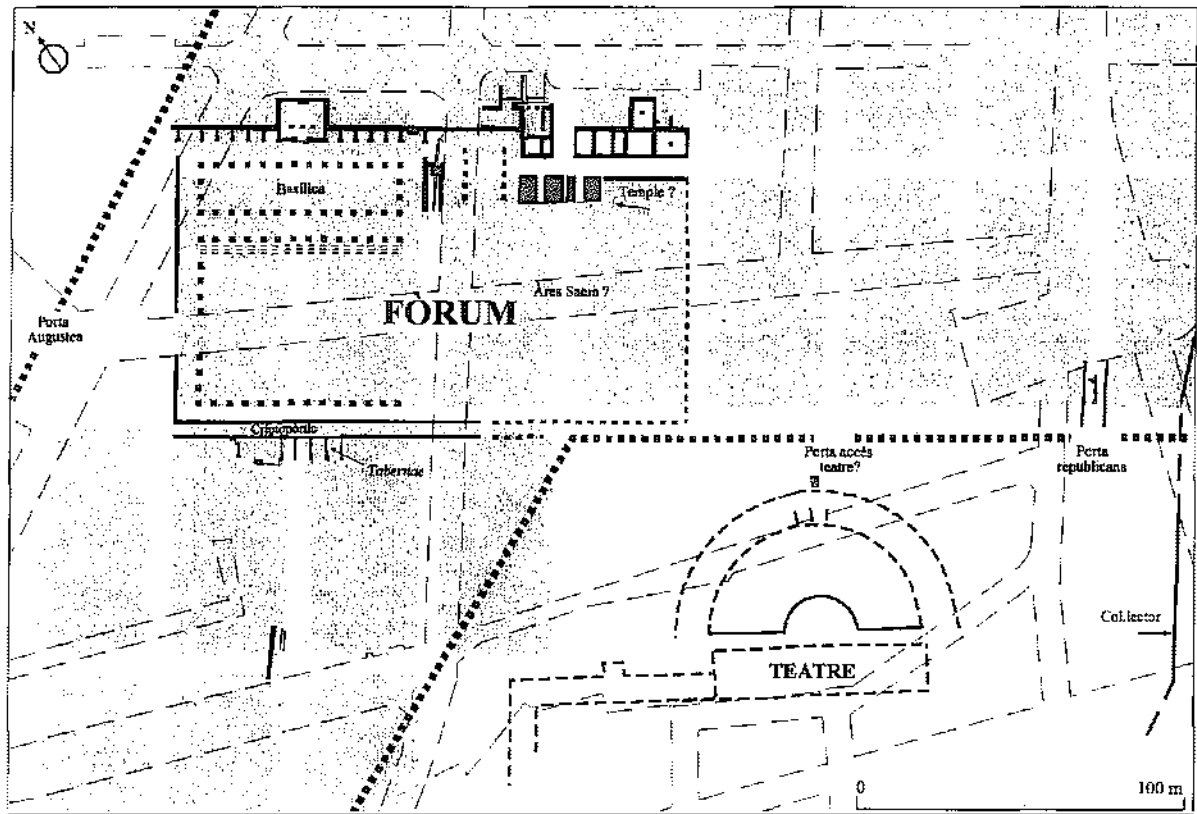

Fig. 13. Restitució hipotètica del recinte forense a finals del s. I d.C.

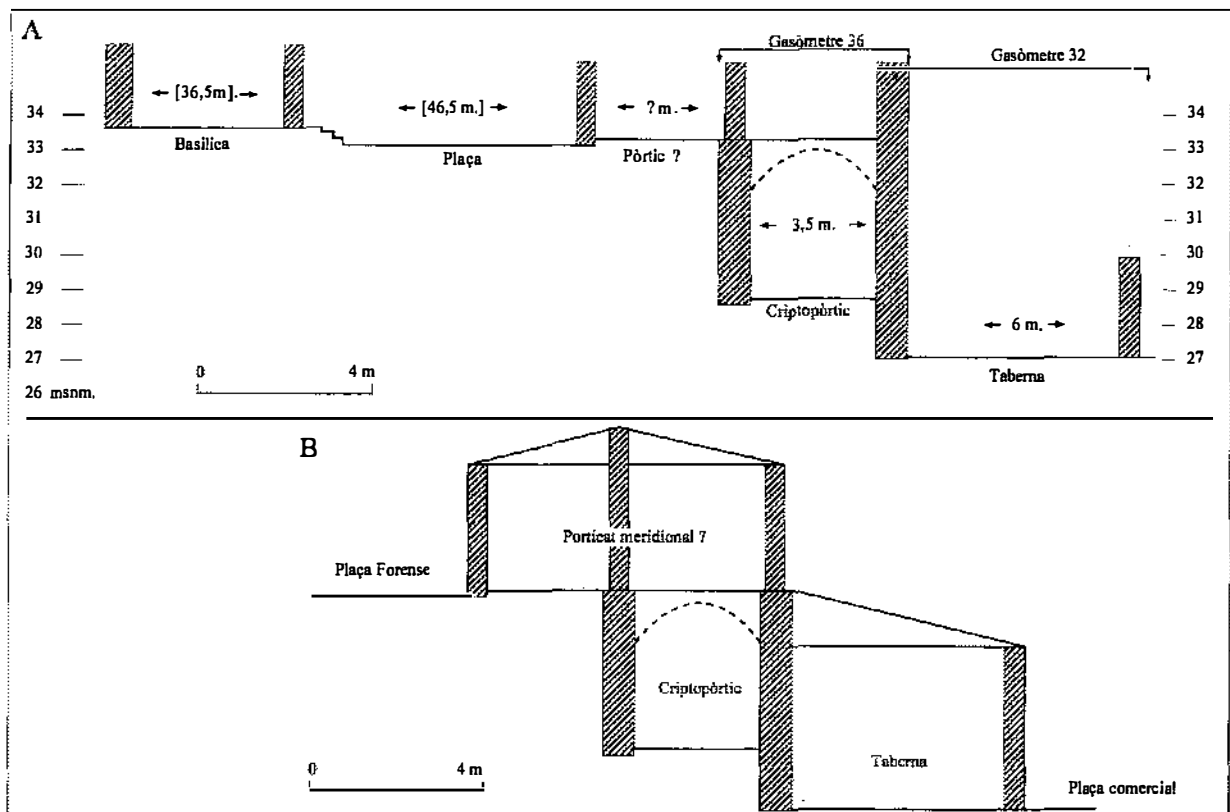

Fig. 14. A: Secció transversal fòrum de la colònia. B: Hipòtesi tancament meridional del fòrum. Mesures aproximades.

BIBLIOGRAFIA

- Aeso 1994, Payà, X., Puig, F., Reyes, T., Primeres datacions dels nivells fundacionals d'Aeso, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 4, Lleida, 151-172.
- Aleu, M. 1983, Cloacas de la Tarragona romana, *Diario Español de Tarragona* (10/3/83), Tarragona.
- Baetulo 1994, Guitart, J., Padrós, P., Fonollà, A., Aproximació a l'esquema urbanístic fundacional de la ciutat romana de Baetulo (Badalona), *La ciutat en el món romà, Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona* (1993), vol. 2, Tarragona, 188-191.
- Aquilué, X. 1993, *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- Aquilué, X. 1998, Empúries republicana, Arce, J., Ensoli, S., La Rocca, E. (ed), *Hispania Romana. Da terra di Conquista a provincia dell'Impero*, Roma, 44-49.
- Aquilué, X., Dupré, X. 1986, *Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana*, *Fòrum*, 1, Tarragona.
- Aranegui, C., Hernández, E., López, M. 1987, *El Foro de Saguntum, La planta arquitectònica, Los Foros Romanos de las provincias occidentales* (València 1986), Madrid, 73-97.
- Ariño, E., Gurt, J.M. 1994, La articulación de los catastros rurales con las ciudades romanas en Hispania, *La ciutat en el món romà, Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona 1993), vol. 2, Tarragona, 32-34.
- Barrauol, G. Marichal, R. 1987, Le Forum de Ruscino, *Los Foros Romanos de las provincias occidentales* (València 1986), Madrid, 45-54.
- Bedon, R., Chevallier, R., Pinon, 1988, *Architecture et urbanisme en Gaule romane*, París.
- Benages, J., Calle, R. 1989, *Tarragona segle XX a través de les postals. Rambla Nova i Passeig del Balcó, 1890-1954*, Tarragona.
- Berges, M., Ferrer, M. 1982, Excavaciones en la calle Comandante Rivadulla, *Noticario Arqueológico Hispánico*, 5, Madrid, 227-234.
- Bermúdez Médel, A. 1993, L'àrea d'hàbitat intramurs de l'antiga Tàrraco, *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona, 87-96.
- Bermúdez, A. 1988, Hábitat intramuros en Tàrraco. la zona centrooccidental. Estado de la cuestión y problemática de la topografía urbana del área central intramuros en época romana, *Acta Arqueológica de Tarragona I* (1987-88), Tarragona, 31-48.
- Bermúdez, A. 1991, El Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona, Primer balance, *Acta Arqueológica de Tarragona IV* (1990-1991), Tarragona, 31-46.
- Bonet Gari, L. 1941, Excavaciones en Tarragona, *Ampurias*, III, Barcelona, 141-145.
- Boon, G.C. 1957, *Roman Silchester*, London.
- Caixal, E., Virgili, J. 1975, *Tarragona 1900*, Tarragona.
- CODEX 1994, *Memòria dels treballs realitzats en el carrer Apodaca de Tarragona (Tarragonès)*, Tarragona.
- CODEX 1997, *Memòria de la intervenció arqueològica efectuada en el solar núm. 32 del carrer del Gasòmetre, Tarragona*, Tarragona.
- Cortés, R. 1987, Los foros de Tarraco, *Los Foros Romanos de las provincias occidentales* (València 1986), Madrid, 9-24.
- Dasca, A. 1993, Carrer dels Caputxins, 16 (teatre romà), *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana-Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 247.
- Dasca, A., Palau, R. 1991, *Memòria de la intervenció arqueològica del carrer Fortuny núm. 12*, Tarragona.
- De Ruyt, C. 1983, *Macellum. Marché alimentaire des romains*, Louvain-la-Neuve.
- Dupré, X., Carreté, J.M. 1993, *La "Antiga Audiència". Un acceso al foro provincial de Tarraco*, Excavaciones Arqueológicas en España 165, Madrid.
- Euzennat, M., Hallier, G. 1996, Les Forums de Tingitane. Observations sur l'influence de l'architecture militaire sur les constructions civiles de l'Occident romain, *Antiquités Africaines*, 22, París, 73-103.
- Excavacions 1989, Bermúdez, A., Pujante, P., Flandes, E., Palau, R., Excavacions arqueològiques a l'àrea central intramurs de Tarraco, Intervenció al solar situat a Governador González 10, *XXXV Assemblea Intercomarcal d'estudiosos de Catalunya* (Valls - Vila-rodon), Valls (Tarragona), 125-134.
- Excavacions 1995, Adserias, M., Burés, L., Ramon, E., Excavacions al carrer de Pere Martell de Tarragona, 1000 anys d'evolució urbana (del segle V aC al V dC), *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*, Barcelona, 75-86.
- Ferrer, M., Dasca, A. i Rovira, J. 1994, *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Una aproximació a la seva història (1844-1994)*, Tarragona.
- Foguet, G., López, J. 1994, Alguns aspectes de l'urbanisme romà de Tarraco, delimitació d'espais monumentals i residencials a la llum de les darreres excavacions, *La ciutat en el món romà, Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona* (1993), vol. 2, Tarragona.
- Frézouls, E. 1973, Les Cryptoportiques de Forum de la Gaule, *Les Cryptoportiques dans l'architectures romaines*, Collection de l'École Française de Rome, 14, Roma, 293-308.
- Gebellí, P., Piñol, L. 1998, Intervencions arqueològiques a la part alta de Tarragona, *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*, Barcelona, 99-116.
- Gibert, A.M. 1916, *Temples pagans de la Tarragona romana*, Tarragona.
- Jimeno, J. 1991, *Arquitectura y urbanismo en la ciudades romanas del nordeste de Hispania*, Madrid.
- Güell, M., Miquel, M. 1991, *Memòria de la intervenció realitzada en el carrer Unió 43/carrer Fortuny 28 de Tarragona*, Tarragona.
- Güell, M., Piñol, Ll. 1994, El carrer Lleida, 27. Noves dades per l'estudi de la Tàrraco tardo-republicana, *La*

- ciutat en el món romà, *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona* (1993), vol. 2, Tarragona, 186-187.
- Guitart, J., Pera, J., 1994, La ciutat romana de Iesso (Guissona, La Segarra), *La ciutat en el món romà, Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona* (1993), vol. 2, Tarragona, 186-187.
- Hauschild, Th. 1983, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona.
- Hernández Sanahuja, B. 1884, *Opúsculos históricos, arqueológicos y monumentales*, Tarragona.
- Hernández Sanahuja, B., Torres i Sedó, J. M. de 1867, *El indicador arqueológico de Tarragona*, Tarragona.
- Hernández, B., Morera, E. 1892, *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos*, I, Tarragona.
- Hernández, E., Aranegui, C. 1898, Estudio de las fases constructivas del foro de Saguntum, *Homenatge A. Chabret*, València, 143-153.
- Iluro 1994, Cerdà, J.A., García Rosselló, J., Martí, C., Pera, J., Pujol, J., Revilla, V., Iluro. Oppidum civium romanorum: Estado de la cuestión, *La ciutat en el món romà, Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona* (1993), vol. 2, Tarragona, 97-99.
- Intervencions 1994, Bermúdez, A., Flandes, E., Palau, R., Pujante, Intervencions arqueològiques a l'àrea central intramurs, sector central de la colònia Tarraco, *La ciutat en el món romà, Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona* (1993), vol. 2, Tarragona, 61-62.
- Jacob, 1988, Baelo Claudi et son contexte, *Los asentamientos ibéricos ante la romanización* (Madrid 1986), Madrid.
- Koppel, E. M. 1985, El foro municipal de Tarraco y su decoración escultórica, *Actas del XVII Congreso Nacional de Arqueología* (Logroño 1983), Saragossa, 841-857.
- Koppel, E. M., Rodà, I. 1996, Escultura decorativa de la zona nororiental del Conventus Tarraconensis, *Actas II Reunión sobre escultura romana en Hispania* (Tarragona 1995), Tarragona, 135-181.
- L'assentament 1993, Adserias, M., Burés, J., Miró, M. T., Ramon, E., L'assentament pre-romà de Tarragona, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, 177-227.
- La cronologia 1991, Aquilué, X., Dupré, X., Massó, Ruiz de Arbulo, J., La cronologia de les muralles de Tàrraco, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, Lleida, 271-304.
- La transformació 1997, Adserias, M., Macias, J. M., Menchon, J. J., Puche, J. M., La transformació urbana de Tarragona al segle IV. Noves dades arqueològiques, *Hispania i Roma. D'August a Carlemany, Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, Girona (1995), Girona, 923-938.
- Macias, J. M., Puche, J. M. 1997, Noves excavacions a la part baixa de Tarragona. Dades per a l'evolució urbanística de la ciutat romana, *Tribuna d'Arqueologia* 1995-1996, Barcelona, 149-163.
- Mar, R., Roca, M. 1998, Pollentia y Tàrraco. Dos etapas en la formación de los foros de la Hispania Romana, *Empúries*, 51, Barcelona, 105-124.
- Mar, R., Roca, M., Ruiz de Arbulo, J. 1993, El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente, *Teatros romanos de Hispania*, Cuadernos de Arquitectura romana, 2, Murcia, 11-23.
- Mar, R., Ruiz de Arbulo, J. 1987, La basílica de la Colonia Tarraco. Una nueva interpretación del llamado Foro Bajo de Tarragona, *Los Foros romanos de las provincias occidentales* (València 1986), Madrid, 31-44.
- Mar, R., Ruiz de Arbulo, J. 1993, *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell.
- Martin, R. 1972, Agora et Forum, *MEFRA*, 84, Roma, 903-933.
- Massó Carballido, J. 1992, Bonaventura Hernández Sanahuja i l'arqueologia urbana de Tarragona, *Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja. Un home per a la Història*, Tarragona, 40-55.
- Menchon, J. J., Massó, J. M. 1999, *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC -XX dC)*, Tarragona.
- Miró Alaix, M. T. 1988, Restes ibèriques al carrer Caputxins (Tarragona), *Butlletí Arqueològic*, èp. V, anys 1984-85, núms. 6 i 7, Tarragona, 3-10.
- Miró Alaix, M. T. 1994, Dades per a un estudi de l'evolució urbanística de Tarraco, El carrer dels Caputxins de Tarragona, *La ciutat en el món romà, Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona* (1993), vol. 2, Tarragona, 287-289.
- Miró i Alaix, M. T. 1997, Arqueologia urbana en Tarragona. Problemas de investigación y gestión del patrimonio arqueológico, *Vivir las ciudades históricas. Coloquio ciudades modernas superpuestas a las antiguas. 10 años de investigación* (Mérida 1996), Mérida, 71-93.
- Morera Llauredó, E. 1894, *Tarragona antigua y moderna. Descripción histórico-arqueológica de todos sus monumentos [...]*, Tarragona.
- Morera Llauredó, E., 1897, *Tarragona Cristiana*, Tarragona.
- Nous contextos 1997, Macias, J. M., Menchon, J. J., Puche, J. M., Remolà, J. A., Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona, *Taula rodona Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, (Badalona 1996), Barcelona, 153-178.
- Noves aportacions 1994, Güell, M., Diloli, J., Piñol, Ll., Noves aportacions al coneixement de la Tàrraco tardo-republicana, el carrer de Lleida, 27, *Tribuna d'Arqueologia* 1992-1993, Barcelona, 107-114.
- Palma de Mallorca, A. de 1958, *Las calles antiguas de Tarragona (s. XIII - XIX)*, Tarragona.
- Pera, J. 1997, Iesso i Sigarra en el marc de la romanització de la Citerior, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, Lleida, 229-236.
- Piñol, Ll. 1993, Intervencions arqueològiques al carrer Merceria, 11. Noves aportacions al coneixement del Fòrum Provincial de Tàrraco, *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, Documents d'Arqueologia clàssica 1, Tarragona, 257-268.

- Pons d'Icart 1572-73, *Libro de las grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona*, Lleida (Reedició Tarragona 1980).
- Riu i Barrera, E. 1992, Les arqueologies dels segle XIX a Catalunya, *Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja. Un home per a la Història*, Tarragona, 20-39.
- Roth Congès, A. 1987, Fouilles et Recherches recentes sur le Forum de Glanum, *Los foros romanos de las provincias occidentales* (València 1986), Madrid, 191-201.
- Ruiz de Arbulo, J. 1990, El foro de Tarraco, *Cypsela*, VIII, Girona, 119-138.
- Ruiz de Arbulo, J. 1994, Edificios públicos, poder imperial y evolución de las élites urbanas en Tarraco (s. II-IV dC), *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (ss II y III dC)*, Col. Casa de Velázquez, 40, Madrid (1990), Madrid, 93-113.
- Ruiz de Arbulo, J. 1999, Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II aC-II dC), *Empúries* 51, Barcelona, 31-61.
- Salvat i Bové, J. 1961, *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana*, Tarragona.
- Serra Vilaró, J. 1932, *Excavaciones en Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones, núm. 116, Madrid.
- Soberanas, A., Massó M. J. 1992, *Bibliografía impresa de Bonaventura Hernández Sanahuja*, Institut d'Estudis Tarraconenses "Ramon Berenguer IV", Tarragona.
- Tarraco 1991, Aquilué, X., Dupré, X., Massó, Ruiz de Arbulo, J., *Tarraco. Guia arqueològica*, Tarragona.
- Tarragona 1990, Olivé, E., Piqué, Ricomà, F. X., *Tarragona, la imatge i el temps*, Tarragona.
- TED'A 1990, El pas de la Via Augusta per la Mansió de Tàrraco, *Bulletí Arqueològic*, èp. V, anys 1988-1989, núms. 10 i 11, Tarragona, 123-134.
- Un aqüeducte soterrani* 1999, Burés, L., Garcia, M., Macias, J. M., Un aqüeducte soterrani a Tarragona, *Empúries*, 51, Barcelona, 183-196.
- Ward Perkins, J. B. 1980, *Arquitectura romana*, Ed. Aguilar, Madrid.
- Will, E. 1973, Les Cryptoportiques de Forum de la Gaule, *Les Cryptoportiques dans l'architectures romaines*, Collection de l'École Française de Rome, 14, Roma, 325-340.

EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES EN EL CARRER DEL GASÒMETRE, NÚM. 36

MOISÈS DÍAZ GARCÍA
JOSEP MARIA MACIAS SOLÉ
CODEX - Arqueologia i Patrimoni

Aquesta aportació correspon a una breu intervenció arqueològica emplaçada al sud de la basílica forense de Tàrraco i finançada íntegrament per l'entitat promotora TECLA UNIÓN, S. L. Malgrat les escasses dimensions de l'actuació efectuada, les restes constatades i la possibilitat de relacionar-les amb l'excavació duta a terme en el solar núm. 32 del mateix carrer han ofert dades d'especial interès per a la configuració del fòrum de la colònia i, en especial, en la definició arquitectònica del seu tancament meridional.¹

Com en el solar núm. 32, només s'han conservat restes arqueològiques en la part posterior del solar -16 per 10 m-, donat que l'edificació de l'immoble núm. 36 havia produït una profunda afectació. Les restes arqueològiques se situen entre els 29,04-28,59 msnm i en destaca la documentació de la pavimentació i dels fonaments del que s'ha interpretat com un criptopòrtic de contenció de les aportacions constructives relacionades amb l'ampliació augustal del fòrum de la ciutat.

El criptopòrtic ve definit per un mur d'*opus caementicium* que recolza sobre la roca i per la rasa d'espoli d'un mur d'ídntiques dimensions. Ambdós elements són paral·lels i defineixen un espai interior orientat en sentit W-E, pavimentat amb *opus signinum* i a una cota de 28,74 m. L'alineació d'aquestes estructures és idèntica a les estances documentades en el solar núm. 32 i el mur de tancament meridional del criptopòrtic coincideix amb el mur de fons de les *tabernae* de l'anterior intervenció. Aquesta estança continua cap el solar núm. 34 del carrer del Gasòmetre i, a l'extrem oposat, s'ha documentat la rasa d'espoli d'un altre mur que tanca l'accés al criptopòrtic i, hipotèticament, defineix una possible porta d'accés.

A l'interior del criptopòrtic s'ha documentat la rasa d'espoli d'una canonada de plom que travessava -transversalment i per sota del paviment- aquesta estança per dur aigua a una font emplaça-

da a l'exterior. En aquest costat del criptopòrtic s'han documentat restes arqueològiques que coincideixen en la franja d'espai ocupada per les *tabernae* de l'immoble núm. 32. Aquest fet indica la interrupció de les estances comercials detectades en el solar núm. 32, i ens assenyala la presència d'àmbits de dimensions i de funcionalitat indeterminades documentats mitjançant un paviment d'*opus signinum* -a 28,72 m- i per les rases d'espoli dels murs. Aquí s'emplaçava una font detectada a través d'un retall d'espoli circular i per la conducció de plom que hi arribava. La canonada de plom fou espoliada, dintre i fora del criptopòrtic, però conservava una part dins del fonament del criptopòrtic indicant una relació de coetaneïtat entre ambdós elements. Altrament, la presència d'una fontana és un element més que indica l'absència d'un porticat superior de tancament del recinte forense i sustentat per les *tabernae* detectades en el solar núm. 32.

No s'han obtingut evidències materials que permetin la datació d'aquestes estructures. No obstant, la relació arquitectònica que s'estableix amb l'ampliació del recinte forense apunten una cronologia augustal. Els materials obtinguts en l'estratigrafia d'abandó i de saqueig apunten a una cronologia de segle IV en endavant. Aquesta datació coincideix amb l'abandó de les estructures del solar núm. 32 i s'adiu amb les transformacions generals produïdes en aquesta època (*Nous contextos 1997, La transformació 1997*).

Al nord del criptopòrtic s'han identificat, com en el solar núm. 32, evidències d'època tardorepublicanes situades a una cota de 28,85 m. En destaca un paviment d'*opus tessellatum* realitzat amb restes de ceràmica esmicolada vermella, entre les quals es col·locaren tesselles de marbre blanc formant línies creuades. Per sota d'aquest paviment es detectaren farciments constructius que anivellaven les irregularitats del subsòl geològic. Els materials obtinguts ofereixen una

¹ L'excavació arqueològica fou dirigida per Moisès Díaz i s'efectuà amb posterioritat a la celebració d'aquestes jornades. La importància de les restes i la seva relació amb una de les ponències presentades -carrer del Gasòmetre núm. 32- han aconsellat d'incloure aquesta excavació en les actes. Els antecedents d'aquesta àrea arqueològica i les conclusions de tipus urbanístic que permeten definir es troben en l'article referent a les excavacions a l'entorn del fòrum present en aquest mateix volum.

cronologia de segona meitat del segle II aC, si bé la migradesa del conjunt no permet establir aquesta datació amb fiabilitat.

Aquestes restes ens indiquen la presència d'un espai d'hàbitat tardorepublicà emplaçat al sud del primer fòrum de la ciutat, i situat a una cota molt inferior respecte a les troballes produïdes a

l'entorn de la basílica jurídica altoimperial (32-34 m). Fou un fet produït pel pendent orogràfic del turó sobre el qual s'estengué Tàrraco i una de les causes que motivaren la construcció d'un criptopòrtic de terrassament vinculat a les obres d'ampliació del fòrum efectuades en època augustal (Ruiz de Arbulo 1990; 1999).

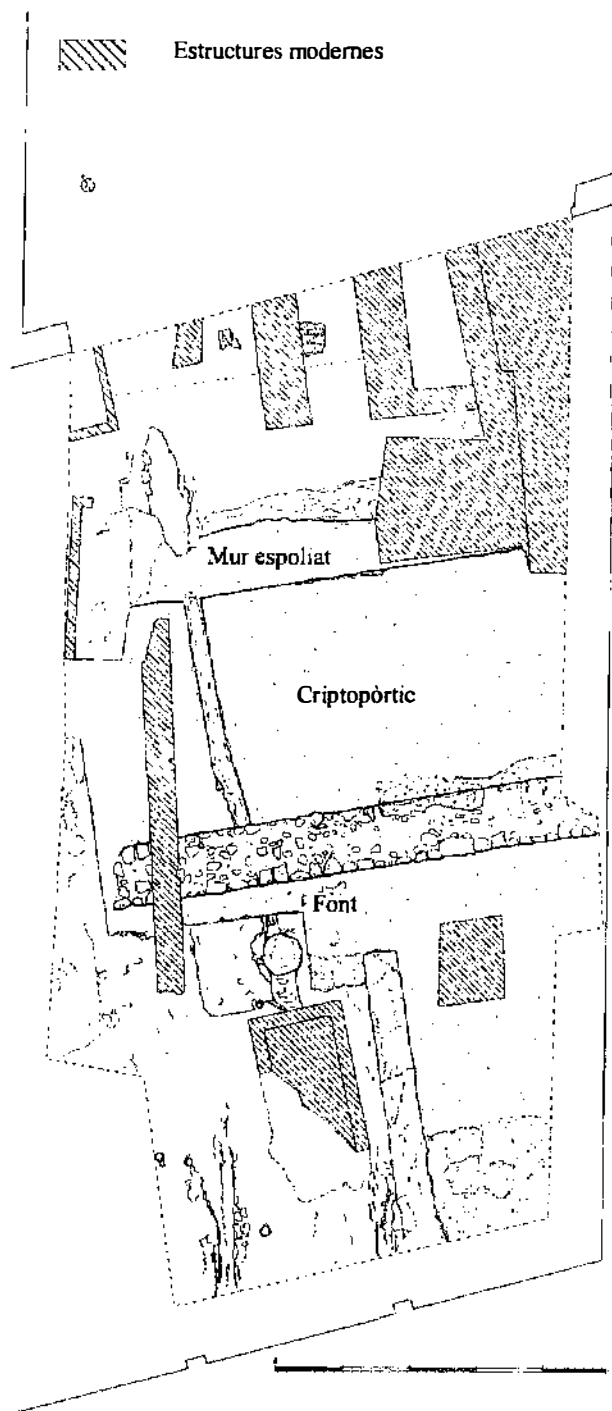

Fig. 1. Planta general. Planimetria CODEX.

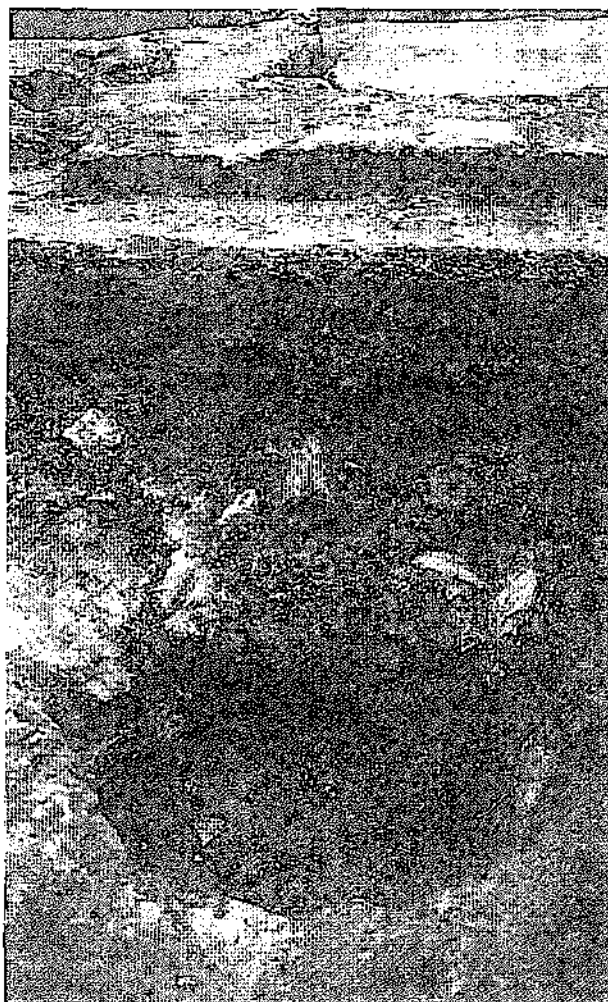

Fig. 2. Emplaçament d'una font espoliada.

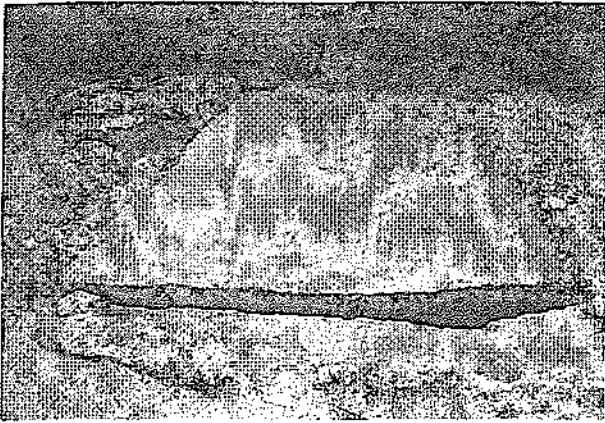

Fig. 3. Vista lateral del criptopòrtic.

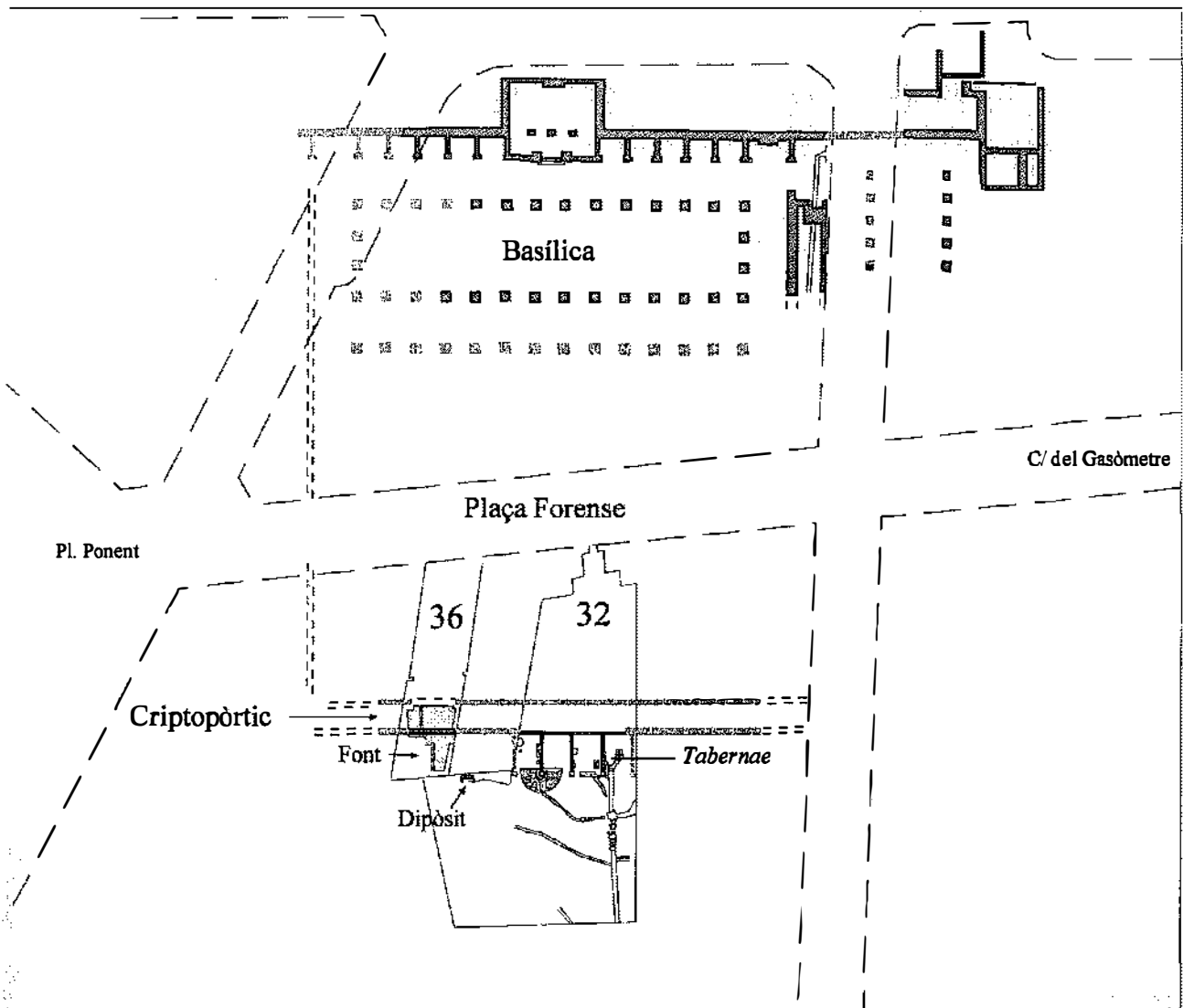

Fig. 4. Situació de les restes en el marc del recinte forense.

BIBLIOGRAFIA

- L'assentament* 1993, Adserias, M., Burés, J., Miró, M. T., Ramon, E., *L'assentament pre-romà de Tarragona*, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, 177-227.
- La transformació* 1997, Adserias, M., Macias, J. M., Menchon, J. J., Puche, J. M., *La transformació urbana de Tarragona al segle IV. Noves dades arqueològiques*, *Hispania i Roma. D'August a Carlemany, Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, Girona (1995), Girona, 923-938.
- Nous contextos* 1997, Macias, J. M., Menchon, J. J., Puche, J. M., Remolà, J. A., *Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona*, *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, (Badalona 1996) [*Arqueomediterrània*, 2], Barcelona, 153-178.
- Ruiz de Arbulo, J., 1990, *El Foro de Tarraco*, *Cypsela* 8, Girona, 119-138.
- Ruiz de Arbulo, J. 1999, *Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II aC-II dC)*, *Empúries*, 51, Girona, 31-61.

LES TERMES PÚBLIQUES DE TARRAGONA: EXCAVACIONS EN EL CARRER DE SANT MIQUEL, NÚM. 33. ESTUDI PRELIMINAR

MOISÉS DÍAZ GARCÍA
MONTSERRAT GARCIA NOGUERA
JOSEP MARIA MACIAS SOLÉ

CODEX - Arqueologia i Patrimoni

Introducció

Les excavacions desenvolupades en els darrers anys en el solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel de Tarragona han permès la localització i documentació parcial d'unes termes públiques situades en la zona portuària de Tàrraco. La descoberta explica les troballes produïdes en èpoques anteriors en aquesta zona i permet concebre la part baixa de la ciutat com una àrea en què les activitats lúdiques tingueren un especial protagonisme.

Aquest solar se situa a l'extrem occidental del carrer de Sant Miquel, prop de la cruïlla amb el carrer de Castaños i just a sota del solar núm. 2 del carrer del Dr. Zamenhof. Les restes arqueològiques es conserven aproximadament entre les cotes 2,21 i 6,20 msnm. En època romana aquest solar s'emplaçava als peus d'un petit promontori per damunt del qual transitava, teòricament, la muralla tardorepublicana. És un solar situat a uns 190 m del teatre i a uns 90 m del carrer de Smith, vial que aproximadament defineix el límit de la zona portuària romana. Les excavacions efectuades no han documentat evidències d'època tardorepublicana ni medieval, i aquesta àrea podria romandre, des de l'època medieval, sota una ocupació de tipus agrourbà en què s'efectuassin activitats constructives d'escassa entitat situades al voltant del barri portuari de La Marina o del Serrallo. A partir del segle XVIII es produí una nova urbanització relacionada amb el desenvolupament portuari de la ciutat de Tarragona. Conseqüentment, s'edificà una nau amb nombrosos cups d'emmagatzematge exemplificant un ús portuari actualment desaparegut.

Aquesta col·laboració esdevé un avanç preliminar que esbossa les principals dades obtingudes en les tasques d'excavació. Cal tenir present que la proximitat entre les jornades TÀRRACO 1999 i la finalització de l'excavació arqueològica no ha permès concloure l'estudi dels nostres resultats i que, malauradament, la interpretació final del jaciment resta condicionada a la finalització dels treballs arqueològics en aquest solar. Totes les tasques, efectuades per CODEX - Arqueologia i Patrimoni, es van encaminar a satisfer les necessitats de documentació arquitectònica derivades del projecte d'e-

dificació que va motivar les intervencions arqueològiques.

Les intervencions arqueològiques s'iniciaren per l'existència d'un projecte urbanístic que preveia la construcció d'un edifici dividit en dues parts. La primera contemplava la construcció d'un bloc de parkings afectant al solar núm. 2 del carrer del Dr. Zamenhof i aproximadament a la meitat septentrional del solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel. La segona part contemplava un edifici d'habitatges encarats al carrer de Sant Miquel, tot ocupant la meitat meridional de l'esmentat solar.

La presentació d'aquest projecte al Servei d'Arqueologia ocasionà la realització d'una intervenció de prospecció l'any 1994 en l'immoble núm. 33 del carrer de Sant Miquel. Les restes descobertes mitjançant les rases de delimitació –paviment musivari i piscina– permeteren prendre consciència de la realitat arqueològica del subsòl de l'immoble. L'any següent es va dur a terme una petita actuació en el solar núm. 2 del carrer del Dr. Zamenhof, un immoble de reduïdes dimensions i situat de forma annexa al del carrer de Sant Miquel. Aquí es van localitzar escasses restes arqueològiques, a una cota molt superior respecte a les altres –a l'entorn del 15 msnm– i sense cap possibilitat de connexió estratigràfica i arquitectònica.

Durant el 1996 es van efectuar en l'immoble del carrer de Sant Miquel dos grans sondejos centint-se als espais arquitectònics disponibles a l'interior de l'antiga nau. D'aquesta forma es pretenia documentar àmpliament els paviments descoberts l'any 1994. Dita actuació va permetre documentar una gran estança pavimentada amb mosaic i amb plaques de marbre i connectada amb una piscina. A partir d'aquesta intervenció es va plantejar la possibilitat que les restes conservades en el subsòl del solar núm. 33 corresponguessin a unes termes integrades en un espai lúdic de la part baixa de la ciutat i, del qual, el teatre possiblement fora l'element catalitzador.

Posteriorment, a inicis de l'any 1998 es va efectuar una tercera intervenció de delimitació per tal de conèixer el nivell d'afectació arqueològica produït durant la construcció dels diversos cups

d'emmagatzematge que es trobaven a l'interior de la nau. Aquests treballs van demostrar que la construcció dels dipòsits havia afectat a les estructures aèries i als paviments del conjunt termal i només restava part de les fonamentacions a una cota molt baixa i propera a la capa freàtica. Finalment, durant l'estiu del 1998 es va desenvolupar, després de procedir a l'enderroc de la nau portuària, l'excavació en extensió del solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel per corroborar o desestimar la hipòtesi d'un conjunt termal i determinar, amb exactitud, l'entitat patrimonial de les restes després de l'afectació soferta pels cups d'emmagatzematge industrial d'època contemporània.

L'excavació efectuada corroborà l'existència d'un conjunt termal de grans dimensions que excedeix els límits de l'immoble actual. L'entitat del conjunt arqueològic i el seu emplaçament urbà¹ motivaren que la Direcció General del Patrimoni Cultural prengué la decisió de rebutjar el projecte urbanístic que havia generat totes aquestes intervencions i iniciés els tràmits d'expropiació del solar. Arran d'aquesta decisió, durant el mes de juliol de 1999 es va colgar tot el solar mitjançant l'aportació de graves per tal de facilitar la conservació de les restes a l'aire lliure.²

Com a conseqüència d'aquests treballs s'ha documentat una intensa realitat arqueològica que es pot resumir en tres grans moments constructius. Inicialment, aquesta part de la ciutat romana s'urbanitzà retallant l'espadat natural i creant un gran complex arquitectònic vinculat a activitats de difícil interpretació. Posteriorment, es va efectuar la construcció –sobrepasant-se a l'edifici anterior– d'un complex termal. La fase final, ja en època tardoantiga, és la que presenta menys restes i consta de diversos espais d'aprofitament i de reutilització de tipus domèstic.

Les dades que exposarem tenen, en alguns aspectes, un caire preliminar derivat de l'estudi inacabat de les restes i del tarannà de les excavacions efectuades. L'excavació en extensió tingué, com a únic objectiu, la documentació en planta de les estructures arquitectòniques conservades per tal que la Direcció General del Patrimoni Cultural pogués avaluar correctament la realitat patrimonial i la potencialitat cultural de les restes i, consegüentment, determinar l'ús urbanístic i social d'aquest solar i del seu entorn.

Amb aquest objectiu es va desenvolupar una actuació arqueològica en extensió que ha

extret part de la seqüència estratigràfica. En molts punts, sigui per l'aparició de paviments sigui perquè l'extracció de més nivells no proporcionaria més evidències arquitectòniques, es va optar per no aprofundir en l'excavació. D'altra banda, en el decurs dels treballs érem conscients de la possibilitat que aquest solar no fos edificat, per la qual cosa no es va considerar oportú, per innecessari, exhaurir tots els vestigis estratigràfics. Un cop es va conèixer la decisió de la Direcció General del Patrimoni Cultural, els treballs arqueològics es van interrompre immediatament, tot deixant la documentació arqueològica d'aquest solar inacabada.

Aquestes circumstàncies han generat que, actualment, disposem d'un correcte coneixement estratigràfic dels processos d'abandó del conjunt termal i de la posterior transformació domèstica d'aquest espai. Però l'adequació de la intervenció arqueològica a les necessitats de gestió del Patrimoni han ajornat indefinidament l'excavació de l'estratigrafia fundacional de l'edifici termal. Per aquest motiu, les datacions constructives que es proposen s'han elaborat exclusivament a partir dels criteris estilístics dels elements artístics conservats en aquest espai.

D'altra banda, les grans dimensions arquitectòniques dels diferents espais termals fan que el coneixement sobre aquest edifici es redueixi a escasses estances. Les termes excedeixen sobradament el solar i el nombre d'espais documentats és, per l'extensió de cada estança, molt reduït. A més, l'objectiu de l'excavació arqueològica no va requerir l'excavació o eliminació d'estructures superposades i, per aquest motiu, molts murs i conduccions no han estat descoberts; en part perquè romanen coberts per les pavimentacions del conjunt termal, en part perquè no es va creure necessari finalitzar l'extracció de la seqüència estratigràfica sense conèixer el futur real del solar.

Totes aquestes circumstàncies limiten el coneixement arquitectònic del conjunt termal, del qual el solar excavat és una petita mostra. Sabem actualment que la part posterior de les termes es troba als peus de l'espadat que separa els carrers del Dr. Zamenhof i de Sant Miquel i que, per tant, la façana es trobaria a sud del solar. Les restes termals continuen per sota de l'immoble núm. 31 i per sota del carrer. Pel que fa al núm. 35, tot indica que la construcció de l'actual immoble va comportar la destrucció de les restes.

1 Entre aquest solar i l'àrea arqueològica del teatre existeixen una sèrie d'immobles –antigues naus portuàries– amb una potencialitat arqueològica similar a la que oferiria inicialment el núm. 33. Per tant, la decisió de la Direcció General defineix un gran espai d'interès arqueològic, actualment lliure d'edificis d'habitatge i susceptible de convertir-se en una àrea museogràfica.

2 Ha estat necessària l'aportació de 1720 m³ de graves rentades i de gra fi del tipus *gra d'arròs*. Aquest material garanteix l'estabilitat arquitectònica de les restes, minimitza l'aparició de vegetació i facilita la permeabilitat fins a la capa freàtica. A més, és un material que no es compacta i, per tant, no dificulta la seva extracció quan es torni a descobrir les restes arqueològiques.

Antecedents i troballes properes

Les notícies existents en aquesta zona de la ciutat ja indicaven l'existència d'una arquitectura noble que, per la manca de dades, no es podia interpretar correctament. Les troballes més antigues es remunten a les descripcions de Pons d'Icart³ i han incitat posteriorment a creure que en aquest indret existí un temple dedicat a Neptú. L'any 1757 es localitzà un mosaic de Neptú que es va relacionar amb el temple⁴ i, el 1856, es va descobrir en el solar núm. 37 del carrer de Sant Miquel un mosaic que es va identificar amb el del segle XVIII.⁵ Finalment, Gibert també es fa ressò d'aquests descobriments i segueix en la línia d'emplaçar un temple en aquesta àrea.⁶

En un punt no determinat del solar núm. 1 del carrer de Castaños, que es troba sota de les escales d'accés al carrer del Dr. Zamenhof i a 35 m del solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel, es trobaren restes d'un mosaic amb un senzill dibuix geomètric en blanc i negre, actualment dipositat en el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona i làpides funeràries (*Hallazgos recientes* 1950).⁷ Darrerament, una intervenció arqueològica de reinterpretació efectuada per Codex (1998) ha permès identificar restes arqueològiques en aquest solar i relacionar-les hipotèticament amb les constatades en el carrer de Sant Miquel. Destaca la presència d'un gran abocador de carreus i tambors de columna procedent, possiblement, de l'enderroc d'un edifici proper de grans dimensions.

També destaca l'excavació arqueològica al carrer de Sant Miquel, núm. 35, efectuada pel Museu Nacional Arqueològic de Tarragona l'any

1976. Es va excavar part d'una claveguera i es van documentar fragments escultòrics d'un Apol·lo, localitzats en una construcció absidal que encara conservava restes de mosaic.⁸ Cal tenir present també l'existència, a l'immoble 37, d'un pàrking soterrani que, presumiblement, va afectar a la major part de les restes arqueològiques que es podrien haver conservat en el solar. Altres dades, procedents d'informacions orals parlen que en el solar núm. 37 hi havia restes de columnes, dipòsits, murs amb paraments d'*opus quadratum* que es conserven, en part, sota les escales.⁹

Dades generals

Els vestigis conservats en aquest solar corresponen, genèricament, a tres moments històrics amb diferents fases o períodes que seran precisades un cop finalitzi l'estudi de l'excavació arqueològica. No s'ha identificat cap resta d'època tardorepublicana i tot indica que la urbanització d'aquesta part de la ciutat no es produí fins a l'entorn del canvi d'era. En aquest moment s'efectuà el retall de l'espaldat natural i la construcció d'un gran edifici, conservat gairebé del tot a nivell de fonamentació i que ocupa pràcticament la totalitat del solar.

La interpretació funcional d'aquesta fase roman, a hores d'ara, desconeguda i serà difícil definir el seu ús sense concloure els treballs d'excavació. La major part de les estructures es troben ocultes pels nivells de pavimentació del conjunt termal, altres foren desmuntades i, a més, es disposa d'un coneixement parcial perquè l'edifici excedeix els límits del solar. Les restes documentades defineixen un gran complex arquitectònic caracte-

3 "vengo a presumir que el dicho edificio del huerto de Soldevilla que es al puerto, que era el Templo de Venus, o de Marte, o de Vulcano, según Vitrubio, porque estaban fuera del circuito de la ciudad, empero atendiendo a lo que dize Marliano conviene más dezir que era el Templo del dios Neptuno porque era el dios del mar (...) El edificio del huerto de Gaspar de Biura, que estava junto del puerto por lo que de sobre está dicho avría de ser el Templo de la dios Venus, hija de la espuma del mar" (Pons d'Icart 1572, 221)

4 "M. Flórez nos da noticia de un templo consagrado a Neptuno, el que, á lo que parece, se levantaba á corta distancia de la actual balsa del molino del puerto. En 1757 se hizo el descubrimiento; su pavimento era de mosaico, y por falta de cuidado en 1762 ya no quedaba fragmento de la pintura que representaban la divinidad á que se había consagrado" (Hernández, Morera 1892, 42 ane "Templos").

5 "En la casa de don Sebastián Cardona, calle de Sant Miquel, núm. 37, aparecieron varias ruinas de obras romanas y entre ellas los restos de aquel mosaico de Neptuno, á que se refiere el P. Flórez (...) quedando tan sólo una faja de un metro de ancho y unos cinco ó seis metros de largo, en donde se ven dibujadas todavía las piernas de Neptuno, desde las rodilla á los pies, de tamaño natural, colorido y dibujo admirables y correcta ejecución. Las piernas desnudas de la divinidad están metidas en el agua, que le llega hasta sobre los tobillos, con una verdad asombrosa, observándose dentro del agua las figuras de varios peces, de diversos colores (...). Sin duda el templo relatado por el P. Flórez es el mismo que señala Pons de Icart, en terrenos que denomina de Gaspar Viure, aunque atribuido á otra divinidad. A corta distancia del anterior templo y en terrenos de Soldevilla, hoy casa de Compte, en la misma calle, había el mismo Pons de Icart, otro templo" (Hernández, Morera 1892, 42 ane "Templos"). El mateix Hernández dona notícia de l'aparició de nombroses restes - mosaics, columnes estriades, etc. - durant la construcció dels fonaments dels edificis núm. 25 a 37 del carrer de Sant Miquel.

6 "El P.M. Florez parla d'un mosaic rectangular de 4 m. de llargària x 5 o 6 m. d'amplària, desenrnat l'any 1757 prop la bassa del molí fariner del Port i del Rec major (...) no lluny dels recremats i rosegats penyals del Port romà; paviment, sens dubte, del temple o de qualche anexe séu, erigit al gran déu Neptú, fill de Saturn i de Rea. Esllavissat en part, a l'esplanar els terrenys de conreu, aparegueren estimbades en 1856 a la casa número 37 del carrer de Sant Miquel del Port, les tres quartes parts superiors del mosaic. Una estreta llenca de 1 m. de llargària x 5 o 6 m d'amplària no s'escorregué rost avall (...) en ella podíem contemplar-se les comes de marcades formes, aigua a tornell i restos de la forçivola fitora del germà de Jovis i de Plutí, tamany natural i d'una admirable i pulcra veritat en el colorit i en el dibuix, i qualques peixos d'argentats i tornassolats matitzos" (Gibert 1916, 90).

7 "Un fragmento de mosaico de tesela de 1 cm. de lado, aproximadamente, formando un sencillo dibujo geométrico en blanco y negro (...) un trozo de fuste de columna acanalada muy destrozado (*Hallazgos recientes*, 1950, 42).

8 Els treballs d'extracció d'aquest mosaic han permès la recuperació de diverses monedes, actualment conservades en el MNAT. En destaca especialment una d'Adrià datada entre els segles II i III i recuperada per sota del mosaic. Per sobre es trobaren monedes de Gracià i de Constanci II, amb una datació de mitjan i tercer quart del segle IV.

9 Veure Gibert 1916; Hernández, Morera 1892; Cortés/Gabriel 1985, i Pérez 1991.

ritzat per la presència d'àmbits estrets i allargats –entre ells unes latrines– i per la construcció paral·lela de clavegueres o conduccions, alguna de les quals prové, del carrer del Dr. Zamenhof. La seva construcció va estar precedida per una intensa activitat de sanejament del subsòl per tal d'eleva la cota de circulació allunyant-se de la capa freàtica i evitant humitats en el subsòl.

La major part dels murs que es conserven corresponen a fonamentacions d'*opus caementicium* que sobresurten gairebé tres metres respecte a la cota del nivell freàtic. L'espai comprès entre aquests murs va ser farcit per grans reblliments de còdols de riu amb escasses restes ceràmiques. La presència d'aquest farcit de graves és una constant en tot el solar i implica una gran obra de condicionament i drenatge d'aquesta àrea de la ciutat. Aquest fet i l'envergadura de les construccions d'aquesta època ens fan pensar en una obra de promoció pública.

No s'ha conservat cap pavimentació d'aquest edifici¹⁰ i, en alguns punts, es conserven restes d'obra vista realitzada en *opus vittatum*, i sobreposada als fonaments d'*opus caementicium*. Aquests paraments són escassament visibles, ja que molts d'ells foren desmuntats durant la construcció de les termes per tal d'aconseguir àmbits de majors dimensions. Posteriorment, els murs aprofitats en l'edifici termal, foren majoritàriament desmuntats després de l'abandó de les termes. Per últim, possiblement fou en aquesta època quan es van bastir els murs de contenció que s'observen al fons del solar i als peus de l'espadat de la roca que dona al carrer del Dr. Zamenhof.

La segona fase és l'edifici termal sobreposat a l'estructura anterior i que es descriu en els apartats posteriors. L'abandó funcional de les termes és un dels aspectes encara no precisat cronològicament. La desaparició de les termes vingué acompanyada de l'aprofitament de l'edifici com a àrea d'habitatge, ús que es mantingué durant l'Antiguitat Tardana.

En aquests moments, l'edifici termal patí un espoli i una destrucció considerable. L'abandó dels usos termals comportà una transformació arquitectònica i una extracció contínua de materials constructius que suposà la desaparició de molts dels elements decoratius. L'adaptació als habitatges domèstics implicà una transformació de les dimensions i dels itineraris dels espais arquitectònics. Quant a la cota de circulació, s'ha observat que es continuaren emprant les pavimentacions de la zona del frigidari. En canvi, en les estances amb hipocaust es desmuntaren els *suspensurae* i les *pilae*, possiblement per qüestions d'estabilitat, i es definiren cotes de circu-

lació inferiors. D'aquesta forma molts dels elements termals –columnes, hipocaustos i murs de compartimentació– foren desmuntats progressivament.

L'arquitectura d'aquest moment es caracteritza per l'aprofitament de material constructiu i decoratiu de l'anterior fase, i per l'ús exclusiu d'argila com a material de lligada dels murs. Les escasses restes conservades, que en alguns casos recolzen directament sobre el mosaic i sense evidències de fonamentació, no permeten apreciar una planta arquitectònica clara, però es pot afirmar que els nous murs defineixen uns eixos de circulació diferents als establerts durant el funcionament de l'antic recinte termal.

L'abandó de la ciutat visigòtica comportaria el colgament definitiu de tota aquesta àrea, exposada a partir d'ara a pràctiques indeterminades o agrícoles durant molts segles. El creixement urbanístic portuari, desenvolupat a partir del segle XIX, comportà l'edificació d'una nau amb nombrosos cups d'emmagatzematge excavats pràcticament fins a la capa freàtica.

L'edifici termal: morfologia

La construcció del conjunt termal va comportar, en major o menor grau, el desmuntatge d'una sèrie de paraments de la fase anterior, a fi i efecte d'obtenir estances funcionals de major envergadura. S'observa en algun indret com la preparació dels paviments del conjunt termal se sobreposaren directament a les fonamentacions de l'edifici de la primera fase, les conduccions del qual continuaren aprofitant-se. La data de construcció de les termes no s'ha pogut determinar satisfactòriament per criteris estratigràfics, atès que no s'ha aixecat cap pavimentació original i no s'han localitzat evidències estratigràfiques pertanyents, amb tota seguretat, al període constructiu.

El primer àmbit termal documentat –l'any 1994– va ser el *frigidarium* (I). Es tracta d'una estructura de planta rectangular,¹¹ de la qual es conserva un angle, que mesura 14,9 x 11 m que no s'ha identificat en tota la seva extensió, degut a que continuava per sota del solar núm. 35 del carrer de Sant Miquel. Aquest espai està delimitat per un pòrtic de columnes que envolta una *piscina* central i del qual resten alguns basaments o les respectives empremtes de saqueig dels carreus. El ritme del porticat marca un intercolumni de 3,5 m x 3,5 m. D'aquesta manera es conserva un espai porticat en forma d'U, pavimentat amb un *opus tessellatum* de factura basta i coloració blanca amb els límits emmarcats per una franja de tesselles vermelles, que ressegueixen els murs i els basaments de columna.

¹⁰ En el límit septentrional de la piscina termal, el paviment musivari està trencat i permet apreciar un paviment inferior d'*opus signinum* que, teòricament, podria correspondre a aquest edifici.

¹¹ Les mesures que donem dels diferents àmbits termals correspondran, sempre, al costat N-S i a l'E-W, respectivament.

Només davant els esglaons de sortida de la *piscina* es documenta un mosaic policrom amb decoració. En l'espai situat davant el primer esglaó saquejat trobem una franja que ocupa l'amplada de la piscina, conservat 3 m x 1,10 m d'amplada, que està decorada amb cercles secants. Una segona franja de 60 cm d'amplada i una longitud aproximada de 2,60 –de la qual es conserven 1,10 m–, correspon a una cartella emmarcada feta amb pseudo-*opus vermiculatum*, que conserva en l'extrem dret una inscripció. A continuació i seguint el mateix eix, trobem un petit mosaic policrom de 3,20 x 3,10 m, amb el motiu decoratiu d'un laberint emmarcat per una orla, que representa una muralla flanquejada per torres.

La *piscina* presenta en l'extrem oriental cinc esglaons que permetien l'accés a la zona pavimentada amb mosaics. El primer, del qual només resta el negatiu i l'arrencament del plakat, estaria elevat sobre la cota dels mosaics; a continuació trobem tres esglaons fets amb *opus signinum* i amb les arestes mortes i, per últim un de menor alçada fet amb lloses i amb una arista angular. Segurament els tres esglaons d'obra, de major alçada, s'aprofitarien com a bancs per seure. La inscripció conservada està orientada a piscina indicant, teòricament, que aquests esglaons són de sortida. La solera de la piscina, que es troba aproximadament 1,35 m sota la cota dels paviments de teselles, està feta de grans lloses de pedra local, tipus llisós o fetge de gat. El parament nord està arrebossat amb morter de calç i presenta una mitja canya. No s'ha pogut documentar en la seva amplada original perquè existeix un mur tardoantic sobreposat, però es suposa una amplada aproximada de 4,5 m. La part conservada mesura 2,9 m x 2,9 m, amb cinc esglaons entre 40-50 cm d'ample.

Paral·lel al *frigidarium* trobem l'àmbit II, un espai allargat de 2,8 m d'amplada, delimitat pel porticat i per un doble mur que esdevé el tancament nord de l'àrea termal. Està pavimentat amb *opus tessellatum* blanc, emmarcat per una franja de teselles vermelles que s'adapten al doble mur. La funcionalitat d'aquesta estructura podria estar marcada per un banc corregut relacionat amb les activitats col·laterals desenvolupades durant els banys.¹² Aquest espai constituïria un corredor perimetral que girava formant una «L» invertida en direcció nord per donar accés a l'àmbit III, on se situen unes latrines bastides durant la fase cons-

tructiva anterior i amb una perdurabilitat incerta. Cal destacar que entre aquest passadís i l'espadat de la muntanya resten una sèrie d'estances perimetrals, interpretades actualment com una àrea de servei paral·lela (XI).¹³

En una posició central respecte als àmbits documentats, i en posició axial respecte a la *piscina frigidaria*, trobem l'àmbit IV, un espai rectangular de més de 8 m x 5,5 m de costat, afectat per un cup modern. Aquest espai pot correspondre a un redistribuidor de l'àrea freda de l'edifici termal. Al nord trobem una àrea pavimentada amb plaques de marbre de dimensions variades. Aquesta pavimentació heterogènia no respon a la idea de diferenciar dos espais, sinó que es deu a una reparació de la pavimentació.¹⁴

D'aquesta sala de distribució es passava, mitjançant una porta oberta en el mur est, a un altre àmbit (V) molt malmès per la construcció de dos cups d'emmagatzematge. Aquesta porta, de la qual es conserva un llindar en marbre de 2 m, es trobava en eix amb la *piscina frigidaria*, però durant una reforma es va tapiar i es desplaçà 3 m al nord, obrint-la davant la zona pavimentada amb les *crustae* marmòries de l'àmbit IV. El que ara es conserva és l'estructura reformada, una àrea revestida de plaques de marbre i altres tipus de pedra, tant el terra com les parets, evidenciant clarament que aquest plakat es realitzà a continuació del tapiat de la porta primera. Les dimensions exactes d'aquest espai no es poden determinar, ja que continua per sota de l'immoble núm. 31; en total 9 m per més de 7,5 conservats.

Des de l'àmbit V es devia accedir, mitjançant algun sistema d'esglaons no conservat, a l'espai situat al nord, també afectat per un dels cups moderns (VI). Aquest àmbit aprofita una sèrie de murs del primer edifici per definir una gran piscina termal. La seva llargària és de 4,9 m, mentre que la seva amplada no s'ha pogut determinar, ja que es perd sota el solar núm. 31, però no és inferior a 4 m. Les dades amb què comptem per dir que és una piscina es basen en la presència, en el tram del mur meridional conservat sota la mitjanera del núm. 31, de diverses capes de revestiment hidràulic en la cara interna i superior. A més, es va documentar l'obertura de desguàs en el mur septentrional, tapiada per l'estructura del cup, de manera que ens trobaríem, molt probablement, dins de la *natatio* del conjunt termal.¹⁵

¹² Aquest fet constructiu també es documenta en el mur que limita el *frigidarium* pel costat est, concretament el situat al sud del mosaic del laberint.

¹³ Cal tenir en compte que aquests sectors s'han documentat a nivell de fonamentació i que, per trobar-se en la part inferior de l'espadat, han estat arrasats durant la creació dels marges agrícoles (v. apartat d'antecedents).

¹⁴ Els diferents paviments conservats presenten un greu problema d'estabilitat, ja manifestat en època romana. Els sòls recolzen directament sobre els nivells de grava dipositats durant la primera fase constructiva. El nivell freàtic ha penetrat en aquesta capa de grava i, al llarg del temps, s'han produït escorrics i moviments deixant espais buits que han afavorit l'enfonsament de determinades parts de les pavimentacions. Aquest és el motiu perquè els paviments del conjunt termal no presenten una cota uniforme, i en molts indrets estan enfonsats o inclinats.

¹⁵ A partir de les cotes que tenim del paviment d'*opus sectile* de la sala d'accés a la *natatio* i de la cota en què es troba el desguàs, aquesta gran piscina tindria una profunditat aproximada entre d'1-1,30 m.

En un lateral dels espais situats en l'eix definit per la *piscina frigidaria*, concretament en l'angle sud-oriental, trobem part de l'àrea calenta del conjunt termal (VII), també molt afectada per les edificacions tardoantigues i contemporànies. Es tracta d'un gran espai de planta quadrangular amb unes mesures de més de 18,3 m x 11 m, que continua per sota de l'immoble núm. 31 i del carrer de Sant Miquel. A l'extrem septentrional s'obre una piscina absidal (*alveus*) i, teòricament, podria haver-n'hi una altra a l'extrem oposat.

Aquest espai pràcticament ha desaparegut a causa d'un cup de grans dimensions, però en el costat occidental conserva escasses restes d'un hipocaust, amb una solera gruixuda de morter i còdols de grans dimensions, sobre la qual s'aixecaven les *pilae* de lateres que suportaven els *bipedales* sobre els quals s'estenia el paviment d'*opus signinum* que marcava la cota de circulació del *caldarium*. En l'extrem septentrional s'obria l'*alveus* absidal, del qual s'ha pogut identificar el desguàs aprofitant una de les clavegueres de l'edifici de la primera fase. La tècnica constructiva emprada és la de l'*opus vittatum*, alternant pedres locals amb altres del tipus Mèdol a partir d'una certa cota. En el parament d'*opus vittatum* són visibles una sèrie d'orificis equidistants i disposats a la mateixa alçada per collar una estructura de doble paret per a la circulació interna de l'aire calent,¹⁶ característica de les sales calefactades. Igualment, cal destacar una obertura original en l'eix de l'absis d'1,60 m d'amplada i que determina la presència d'una finestra, tapiada durant la reforma de l'àmbit V amb un mur de carreus.

El mur de carreus de pedra de tipus Mèdol que defineix l'exedra en el seu costat est (àrea de servei IX) presenta una altra obertura, a la base de la qual s'hi adossa una estructura de planta quadrada envoltada, en el moment de l'excavació, per diversos nivells de cendres. Aquesta estructura correspon a un *prae-furnium*, que escalfava l'aire sota el paviment de *suspensurae* de l'*alveus* i alhora, probablement, suportava una caldera que proporcionava l'aigua calenta. Al llarg del mur occidental del *caldarium* trobem dues obertures més. En l'espai de servei VIII es va documentar un tapiat d'època posterior al conjunt termal, que és possible que obliterated la connexió entre un segon forn i el caldari de l'àrea VII. A més, en l'extrem sud-occidental (àmbit X), també sota una estructura de carreus de pedra del Mèdol, es va documentar una tercera

obertura¹⁷ que probablement pertanyia a un tercer *prae-furnium* que escalfava el *caldarium*.

Com ja s'ha esmentat, el costat occidental del *caldarium* estava flanquejat per una sèrie d'habitacions de servei. En el centre l'àmbit VIII, un passadís allargat –definit durant la fase constructiva anterior– de 8,9 m x 2 m, dona accés als extrems del *caldarium* darrera els *alvea*, mitjançant una porta conservada a l'àmbit X, i una altra que se situaria en la zona de pas a l'àmbit IX. D'aquí s'accediria a un petit espai situat darrera la piscina absidal (XII), que comunica l'estança termal V amb aquestes habitacions de servei.

Fruit de la intervenció arqueològica de reinterpretació duta a terme en el proper solar núm. 1 del carrer de Castaños, es va documentar un mur amb contraforts¹⁸ d'*opus caementicium*, constructivament igual als murs que delimiten les termes pel costat septentrional (àmbits II i XI). Aquest guarda la mateixa alineació que les estructures del conjunt termal, i la seva prolongació en direcció nord coincideix en angle recte amb la perllongació del límit septentrional de les termes. A l'oest d'aquest mur no es va localitzar cap estructura, mentre que a l'est, hipotèticament dins del recinte termal, es documentaren tres petits dipòsits d'1 x 1 m, probablement d'una fase posterior. A més, les troballes produïdes antigament indiquen la presència, entre els solars núm. 33 del carrer de Sant Miquel i el núm. 1 del carrer de Castaños, de mosaics decorats (un d'ells amb una representació de Neptú), escultures de marbre, inscripcions, estructures absidals pavimentades amb mosaic, etc. D'aquesta manera, tenim els límits septentrional i occidental de les termes, que ens defineixen un espai arquitectònic que excedeix els 50 m d'ample i els 45 m de llargària.

Com és evident, la descripció efectuada compta amb unes carències determinades per les limitacions amb què ens hem enfrontat durant el procés de documentació. En primer lloc, cal fer notar que les restes excavades representen aproximadament el 35% de l'àrea prevista per aquest conjunt termal, donat que per sota dels solars núm. 31, 35 i 37, així com del mateix carrer de Sant Miquel, es troba o es trobava la resta de l'edifici termal. En segon lloc, la impossibilitat de poder finalitzar l'excavació, i completar les tasques de documentació arqueològica de l'àrea delimitada, ens ha impedit determinar amb claredat qüestions com la funcionalitat d'algunes sales, els sistemes, les cotes de pavimentació, etc. Si, a més, afegim la complexitat de les restes, la

16 Un exemple d'aquest sistema amb la tècnica de l'*opus vittatum* el trobem en les termes de Mirobriga (Nielsen 1990, fig. 20), on de forma regular, en uns orificis deixats en el parament, s'insereixen carreus de forma transversal, sobresortint uns quants centímetres, de manera que s'hi pugui recolzar una falsa paret, que deixa entremig una cambra d'aire que escalfa l'habitació.

17 Cal ressaltar que aquesta estructura d'*opus vittatum* presentava una coloració enrogada, fet que evidencia que els carreus de pedra del Mèdol –groc en estat original– van ser sotmesos a altes temperatures.

18 Un paral·lel de la utilització d'aquest tipus d'estructura com a límit de conjunt termal el tenim en les Termes de Neptú a Òstia, un conjunt de planta quasi quadrada (80 x 70 m aprox.), que en el costat meridional presenta una sèrie de petits dipòsits d'uns 5 m quadrats, definits per un mur de contraforts.

diversitat de fases, superposicions i aprofitaments, les destruccions contemporànies, tot plegat suposa un *handicap* a l'hora d'interpretar les restes en aquest moment del seu procés de coneixement.

Una de les incògnites amb què ens trobem és la de l'accés principal a l'edifici termal. Aquest es devia donar pel costat meridional o bé per un dels laterals. S'ha de tenir en compte que el costat septentrional es troba limitat per l'espadat de la roca del turó del Port que, en aquest punt, va ser accentuat per l'acció de l'home i ja en època romana. Possiblement, l'accés a les termes estaria relacionat amb un dels vials principals d'aquesta part de la ciutat, motiu pel qual cal pressuposar un accés meridional i, probablement, a l'entorn dels 4,5 msnm, la cota mitjana a què es troben els paviments termals.

Si provem de restituir l'itinerari del bany, hauríem de preveure en aquest edifici l'existència d'una sala o sales vestidors *-apodyterium-*, així com una àrea descoberta i portalada dedicada a l'exercici físic *-palestra*. D'aquí es passaria a les sales tèbies i calentes, de les quals coneixem un gran *caldarium* de planta quadrangular presidit, en l'eix central, per un *alveus* absidal on es prendria el bany calent per immersió, i que, segons marca l'estructura de la sala, tindria hipotèticament una rèplica en el costat oposat.

En la meitat septentrional del jaciment trobem la part freda de les termes, última en el desenvolupament del bany, articulada a partir d'una sala central de distribució, que donaria pas, a l'est, a una monumental sala *frigidaria*, porticada i dotada d'una *piscina* central, on es prenia el bany assegut en llurs esglaons d'obra. Aquesta sala, pavimentada amb mosaics bicolors (blanc amb una orla perimetral vermella), està encapçalada per una inscripció *-orientada a la piscina-* i una sèrie de motius decoratius policromats que, a nivell de circulació, defineixen una línia axial perfectament alineada amb la porta d'accés al sector oriental, porta que és tapiada en un segon moment. Es marca així un sentit de circulació, que ens portaria a una sala a la qual s'obre una gran piscina escassament conservada i que hem interpretat com la *natatio* d'aquest conjunt termal. En l'extrem meridional de l'edifici, i accessible a través del passadís perimetral del *frigidarium*, que presenta un gir en direcció nord, trobem la latrina, sala que també és reformada, oblitant els desguassos i canviant llur funcionalitat.

Veiem, doncs, com *-malgrat comptar amb una*

part només de l'edifici *-podem establir unes línies generals, amb diversos paral·lels arreu de l'Imperi. Pel que respecta a la tipologia del frigidarium, el sistema de piscina envoltada per un espai porticat i flanquejat per un passadís perimetral el trobem en les grans termes de Leptis Magna, un tipus més elaborat derivat dels banys Stabians de Pompeia.¹⁹*

D'altra banda, la utilització de piscines absidals²⁰ *-alveus-* en els caldaris no és un fet estrany en l'arquitectura termal, sovint amb estructures simètriques de piscines oposades,²¹ com podria ser el *caldarium* d'aquestes termes.

Tot plegat ens està definint un conjunt termal que, parcialment, segueix una disposició axial (per a les sales fredes), quedant la part calenta documentada en un lateral, paral·lela a la línia E-W marcada pels àmbits I, IV i V. Arran d'aquestes dades podríem hipotetitzar que l'esquema del nostre conjunt termal segueix el sistema paral·lel definit per dos eixos del tipus III *-parallel row type-*, o bé un sistema angular del tipus II *-angular row type*. Ambdós sistemes definits per I. Nielsen (1990, fig. 1). Malgrat tot, la parcialitat de l'àrea coneguda i el seu estat de destrucció ens fa ser prudents, donat que no descartem que es tracti d'un edifici de major envergadura, amb un sistema més complex, propi d'unes grans termes públiques.

L'edifici termal: el tractament decoratiu

Juntament amb la monumentalitat de les estructures, el tractament decoratiu i sumptuari que s'ha evidenciat en aquest edifici és un dels arguments emprats per a la interpretació d'un conjunt de caire públic. Malauradament, les mateixes mancances estratigràfiques que afecten a la interpretació funcional i cronològica de l'edifici són patents en l'anàlisi estilística dels elements decoratius. Per aquest motiu, les adscripcions cronològiques s'han determinat a partir de l'anàlisi tipològica i en la recerca d'exemplars formalment semblants a les nostres peces. La datació establerta per aquest conjunt se situa, aproximadament, en el s III dC.

L'estudi s'inicia amb l'examen dels elements sostentats exhumats: quatre capitells, dues bases i un fragment de fust de columna²². Des d'un punt de vista estilístic, aquests s'adscriuen dins un marc general en què predominen les tendències ornamentals d'afiliació itàlica, però amb alguns elements que denoten influències decoratives procedents de la Mediterrània oriental.

¹⁹ Vegeu els núms. 7 i 12 de la fig. 36 del recull tipològic presentat per Yegül (1992).

²⁰ I la presència de finestres en els absis, com és el cas d'aquest conjunt termal, és un recurs freqüent que trobem en nombrosos edificis com les termes del fòrum d'Òstia, els Banys Nord d'Arlete (Arle) o els Banys Centrals de Cales, per citar algun exemple (Nielsen 1990, Yegül 1992).

²¹ Tenim exemples a Òstia *-termes del fòrum, de Porta Marina, del Fat, de Nepti-* als Banys d'*Helicaminus* de la Vila Adriana (Tibur), als Banys del Capitoli de Florentia, als Banys Occidentals de Gerasa o als Banys Públics de Masada (Nielsen 1990).

²² Per a qüestions relatives a la terminologia arquitectònica, vegeu Pensabene 1973, 9-11; Recasens 1979, 47-50, i Bonneville 1980.

La primera de les peces és un capitell corinti (TSM-33-94-202-1) de lumaquel·la fossilitzada de 50 cm d'alçada per 45 cm d'amplada a l'àbac i 53 cm en el collarí. La seva erosió sols permet l'estudi de les àrees inferior i mitja de la cara frontal, ja que l'àbac està totalment fracturat. No obstant s'insinuen algunes restes de decoració en un dels seus laterals. El capitell no presenta cap mostra d'estuc que recobris la seva superfície.

En la base de la peça existeixen escasses restes del collarí, però no ha estat possible determinar la seva decoració. En el *kalathos*, apareixen dues corones de fulles (*imma folia* i *secunda folia*) acantitzants totalment esteses i pràcticament fixades al cos de la peça, separant-se sols en l'extrem superior que, probablement, finalitzava de forma lleugerament apuntada. La corona inferior té tres fulles lleument sortints en la part final i constituïdes per cinc lòbuls articulats en tres minúscules fulles amb les extremitats arrodonides, i separades per diversos nervis. Se n'observa un de central, realitzat mitjançant dos solcs molt accentuats, i d'altres de secundaris amb incisions menys intenses que les anteriors i que descendeixen fins a la base de la fulla principal. Les zones d'ombra entre els diversos lòbuls són petites i estretes. Els caulicles, molt esquemàtics, són voluminosos i es troben coronats per una orla a cordons molt simplificada. A partir d'aquí s'observa l'inici d'una de les fulles exteriors del càlat dentat, dividida en tres lòbuls. Finalment, des de la part superior de la fulla central del capitell es desenvolupa el tall —de morfologia espiraliforme— de la flor de l'àbac, desapareguda en la seva totalitat.

El material emprat en la seva realització, la simplificació de les formes, la no utilització del trepant, mostrant l'absència d'un efecte de clar/obscur o de relleu accentuat que permeti definir amb claredat els elements que el constitueixen, així com la disposició de les fulles adherides al *kalathos*, esdevenen indicis cronològics significatius per establir una datació posterior al segle II dC.²³ Les característiques esmentades han possibilitat l'assimilació de la peça amb altres documentades a Tarragona,²⁴ a Còrdova,²⁵ a Sevilla²⁶ i a Màlaga.²⁷

El següents elements són dos capitells jònics (TSM-33-98-1501-1 i TSM-33-98-1503-1). Es tracten de dues peces que es troben en un estat de conservació molt precari. El considerable desgast que

ambdues presenten només ha possibilitat realitzar una breu aproximació superficial a l'estudi de la més completa (1501-1).

L'exemplar mesura 56 cm d'alçada per 45 cm d'amplada en l'àrea del collarí. L'àrea més sencera correspon a la part frontal de la peça, que estilísticament s'inclouria dins la categoria, formulada per Mre A. Gutiérrez, amb el front tipus 4 (1992, fig. 7a). En la part inferior apareix el *summoscap* de la columna, amb evidències d'un revestiment exterior i que es troba separat de l'equí per un collarí decorat amb una successió de perles i astràgals. Per sobre seu es constata l'existència d'una franja de fulles lanceolades amb un nervi central (Recasens 1979, 49). L'equí, en l'àrea del *kymation*, té tres quarts de la superfície corresponent a una ova central delimitada a l'exterior per una cinta, al costat de la qual existeixen dues sagetes apuntades i dues semipalmetes probablement originades a partir de la curvatura externa de les volutes. Aquestes estan constituïdes, com a mínim, per dos lòbuls amb una morfologia similar a uns tentacles, disposats de manera horitzontal (Gutiérrez 1992, fig. 10). A partir d'aquest punt, es desenvoluparien el canal i les volutes que junt amb l'àbac han desaparegut en la seva totalitat. Pel que fa a les cares laterals de la peça, tan sols ha estat possible intuir en una d'elles el coixinet lateral decorat mitjançant una successió de fulles d'aigua, mentre que la resta d'elements que habitualment constitueixen l'ornamentació d'aquesta àrea del capitell, es troben absolutament erosionats.

Des d'un punt de vista cronològic, les úniques dades disponibles i que poden ésser rellevants per a determinar la seva datació, corresponen a la tendència decorativa dins de la qual s'inclouria la peça. L'anàlisi dels elements de l'àrea frontal del capitell ens mostra una simplificació considerable del seu esquema ornamental. Aquest fet, constatat a partir de la presència de tres quarts d'ova constituint part del *kymation*, esdevé una característica freqüent en el període tardoantic (Gutiérrez 1988, 67) enfront el major nombre d'elles aparegudes en períodes anteriors, definint una tendència ornamental que s'inicià a partir del s III dC (Gutiérrez 1988, 109-110, 112).

Els paral·lels més propers corresponen a dos capitells jònics on, tot i presentar certes diferències

23 Els motius decoratius del nostre capitell s'adscriuen als corrents itàlics (Recasens 1979, 61-62, 131, i Gutiérrez 1992, 144-145, 239, fig. 15. 2). Tanmateix, les seves característiques formals ens remeten a una interpretació local. Així, doncs, la seva cronologia se situaria en un moment no anterior al s. III dC, dins el marc d'una tendència general en què es manifesta una "desvinculació de les formes itàliques, en pro de tendències locals mucho más acentuadas. Ello se intensificará lo largo del siglo IV d. C." (Recasens 1984, 321).

24 En destaquen dos procedents del teatre (amb una cronologia complexa, que se situaria amb posterioritat a la remodelació de l'edifici, produïda entorn el s II dC (Gimeno 1991, II, 835-836, núm. 1241-1242, fig. 149). En aquesta ciutat, també n'han aparegut d'altres similars al nostre, datables en el s. III dC (Recasens 1979, I m. 26-28, i Gutiérrez 1992, núm. 629).

25 Gutiérrez 1992, 145, núms. 562-564, 598, 600, 616, 618-620, 631.

26 Com l'exemplar G. 12 de la Forma 7 (actualment emplaçat als Jardines de Murillo), amb una cronologia del s III d. C. (Díaz 1985, 125).

27 Aquest és el cas de la peça identificada com a G. 14 de la Forma 8 (conservat en el Museu Provincial de Belles Arts), datat en la primera meitat del s III dC (Díaz 1985, 125-126).

en el tractament d'alguns dels seus elements respecte el nostre exemplar, els trets generals del seu esquema ens remetent a una possible relació cronològica de contemporaneïtat entre tots ells. Aquests corresponen a dos capitells procedents de Tarragona que han estat datats en la segona meitat del s II dC i finals del s III dC (Recasens 1979, 52-53, núm. 5-6, lám. 5-6, i Gutiérrez 1992, 37, núm. 112, fig. 111a-111b). Un esquema ornamental molt similar també s'observa en dues peces procedents de la *villa del Cassale* de *Piazza Armerina* adscrites als segles III i IV dC (Piazza Armerina 1971, 218-219, fig. 86-89).

Les línies definitòries de la nostra peça i dels seus paral·lels s'inclouen dins d'una dinàmica generalitzada a partir del s II dC i que destaca per l'assimilació a la Mediterrània occidental d'algunes influències de procedència oriental (Gimeno 1992, 92-94). Dins d'aquest fenomen que, inicialment, es manifesta en una evolució de les formes de l'ordre jònic (*Piazza Armerina* 1971, 219) i en l'aparició de l'ordre compost (Gimeno 1992, 75-93), també es detecta a partir del s III dC –època severiana– la presència en els circuits comercials de capitells corintis asiàtics (Pensabene 1986, 287-304, i Gutiérrez 1992, 147).

Un altre dels capitells correspon al darrer dels tipus esmentats anteriorment (TSM-33-98-1505-1). És un capitell d'estil corint asiàtic, de pedra calcària blanca de considerable duresa i de procedència indeterminada. Mesura 42 cm d'alçada per 41'2 cm d'amplada a l'àbac i 30 cm a la base. La part més completa de l'exemplar és la seva cara frontal, tot i que en aquesta també apareixen diverses llacunes del seu volum.

Aquest està constituït per dues corones de fulles d'acant del tipus espinós absolutament desplegadas i fixades a la superfície de la peça però amb l'àrea superior diferenciada i finalitzada de forma apuntada. Aquests pètals s'organitzen en cinc lòbuls amb les extremitats molt anguloses que, en empalmar-se els uns amb els altres, constitueixen quatre figures geomètriques: un rombe, un rectangle i dos triangles. Pràcticament, no es constaten evidències dels caulicles, ja que en l'àrea on aquests apareixerien s'observen diverses mancances i, a més, les escasses restes conservades estan quasi

emascarades per la presència de la corona superior de fulles d'acant. A partir d'aquí es desenvolupen les hèlixs amb una tendència lleugerament cònca. L'àbac del capitell, tot i trobar-se molt deteriorat, presentaria una superfície cònca i motllurada, on existeix un pètal inferior de la seva flor central finalitzat de manera apuntada.

Les característiques de la peça també han possibilitat adscriure-la dins les tendències decoratives orientals que es desenvoluparen en la decoració arquitectònica a partir del s II dC (Pensabene 1986, 287-304; Márquez 1988-1989, 117; Gimeno 1992, 75-94; Gutiérrez 1992, 147). En aquest sentit, els paral·lels més propers constitueixen part de l'ornamentació del teatre d'Itàlica i presenten una cronologia de finals del s II /s. III dC (Gutiérrez 1982, 33, fig. 3. 1, lám. 5. 1, i Gutiérrez 1992, 149, 152, núm. 648, fig. 16. 2, i Corzo 1993, 164). També de la ciutat d'Ostia, concretament les Termes de *Porta Marina*, procedeix un capitell, realitzat amb marbre Proconès, equiparable a la nostra peça i que s'ha datat en la primera meitat del s III dC (Pensabene 1973, 99, núm. 354, tav. XXXV).

El següent element és la meitat aproximada d'una base àtica sense plint de pedra de tipus Mèdol (TSM-33-94-202-3). La peça mesura 26 cm d'alçada i 40 cm de diàmetre superior. En l'àrea inferior hi ha un llistó de 2 cm d'alçada, els tors inferior mesura 8'5 cm i el superior 8 cm. Ambdós tors estan separats per una escòcia poc profunda i molt oberta de 5'5 cm d'alçada emmarcada per dos llistons d'1 cm. En la seva part superior es constata la presència de l'immoscap en lleugera curvatura.

Aquesta tipologia de perfil àtic sense plint –denominada "tipus provincial" per J. Gimeno (1991, 363)– correspon a un element arquitectònic amb una cronologia dilatada que se situa, fonamentalment, en el decurs del període tardorepublicà –amb una cronologia inicial del s II aC i amb una fase d'àmplia difusió al llarg del s I aC. Els moments finals de la seva utilització se situen en l'època julioclaudia (Gimeno 1991, 364-365, i Ramallo 1992, 56-57). Així, es constata la seva presència en nombrosos edificis públics de la Península Ibèrica,²⁸ França,²⁹ Itàlia³⁰ o Alemanya.³¹ Les característiques tipològiques de la nostra peça manifesten un fenomen de residualitat dins del conjunt d'ele-

28 Com per exemple el temple B del santuari de La Encarnación –Caravaca de la Cruz–, de complexa datació entorn la primera meitat del s II aC (Ramallo 1992, 63). També es troba en el temple de *Barcino* –darrer quart del s. I aC– (Gimeno 1991, 364; Gutiérrez 1992, 102; Ramallo 1992, 57, i Márquez 1998, 116); en el teatre i la basílica de *Tarraco* (Gimeno 1991, 364) i en la Necròpolis del Francolí de la mateixa ciutat amb una cronologia tardorepublicana i una reutilització posterior (Gimeno 1991, 74-75, i Gimeno 1991, lám. 27, fig. 27). També s'ha documentat en el Temple de Diana de Mèrida (Álvarez 1992, 89-90; Ramallo 1992, 57, i Márquez 1998, 116), a *Carmona* –Carmona– i *Carleia* –El Rocadillo, San Roque– (Jiménez 1975, 284-285; Márquez 1998, 116). Finalment, en diversos edificis de la ciutat romana de *Baelo-Claudia* (Bolònia) (Jiménez 1975, 285) com la fase neroniana de la basílica (Ramallo 1992, 58, i Sillières 1997, 106-114, fig. 52, 56) i el Temple d'Isis construït a l'entorn de l'any 70 dC (Sillières 1997, 99-102, fig. 42).

29 Alguns paral·lels s'han identificat en el mausoleu dels *Iulii* a Saint-Rémy, al temple de *Vienne* amb una datació de canvi d'Era– (Jiménez 1975, 287-288, i Gros 1979, 56) i a l'arc de *Glanum* construït entre els anys 10-20 dC i amb base àtica sense plint que recolza sobre l'estilobat (Gros 1979, 67 *passim*, fig. 9).

30 També al temple de Júpiter de *Terracina* d'època de Sul·la, en el temple de Vesta a *Tivoli* –s. I aC– (Jiménez 1975, 280-281), a l'arc de Aosta (Gros 1979, 57 i fig. 2), al peristil de la casa dels *Vettii* a Pompeia, i a la vil·la dels *Misteris* (Jiménez 1975, 281-282).

31 Per exemple la *Porta Nigra* de Tréveris –s. IV d. C.–, el temple d'Elst o el santuari de *Minerva Sulis* a Bath –s. I dC– (Jiménez 1975, 288-289).

ments arquitectònics objecte del present estudi que, per altra banda, presenten una cronologia coincident. La localització d'aquest exemplar fora del seu context estratigràfic i formant part d'un nivell corresponent a aportacions antròpiques dels segles XIX-XX permet explicar aquest anacronisme.

El següent element arquitectònic és la meitat d'una base àtica amb plint (TSM-33-94-202-2). La peça està realitzada en marbre blanc indeterminat i té unes dimensions de 30 cm d'alçada i 50 cm de diàmetre superior. L'àrea conservada del plint mesura 60 per 36 per 6 cm. El tors inferior –elaborat unitàriament amb l'element anterior– té 5'5 cm d'alçada, mentre que el superior fa 4'5 cm. Ambdós estan separats per una escòcia poc profunda i molt oberta de 3'5 cm d'alçada emmarcada per dos llistons d'1 cm d'alçada. En la part superior de la base, s'observa part d'un forat rectangular d'encaix.

Aquesta modalitat de perfil àtic complet amb escòcia accentuada, plint i independència del fust esdevingué un element fonamental en la decoració arquitectònica a partir del període augustal –entorn els anys 20-15 aC– (Jiménez 1975, 267, 280-288 i 290-291; Gros 1979, 67; Gutiérrez 1992, 97, i Márquez 1998, 117, nota 20),³² tot presentant una dilatada perdurabilitat fins al s. III dC.³³ Ha estat documentada en nombrosos complexos corresponents a l'època postaugustal (Márquez 1998, 116), tant a la pròpia ciutat de Tarragona³⁴ com en altres punts de l'Estat espanyol³⁵ o d'Itàlia³⁶.

La darrera de les peces és un fust estriat de columna de marbre blanc de gra fi i amb menys de la meitat del seu diàmetre conservat (TSM-33-94-403-1). Aquest presenta una morfologia troncocònica i té una alçada conservada de 59 cm i un diàmetre màxim superior que, restituit, se situaria entorn dels 50 cm. Presenta 16 llistons de 3 cm d'amplada, d'aresta molt viva i amb un acanalat molt accentuat.

A més dels elements sostenidors analitzats, també constituïen part del repertori ornamental desenvolupat en les termes públiques dos pavi-

ments realitzats amb una tècnica diferent: un correspon a un sòl d'*opus tessellatum* i l'altre, a un paviment realitzat amb *crustae* marmòries. El primer dels paviments té una planta de forma rectangular de 4'76 m de llargària i 3'14 m d'amplada i es troba de forma annexa a la *piscina frigidaria*. La part més propera a la piscina presenta un fons blanc amb una franja decorativa de 3 per 1'05 m emmarcada per un filet doble de colors vermell i blau. A l'interior es desenvolupà una composició contínua constituïda per 2 fileres de cercles intersecants (Barral 1980, 205) de 0'20 m de diàmetre que, a l'exterior, defineixen 20 flors quadrípetales blaves, mentre que en la part interna configuren una seriació d'idèntic nombre de motius quadrangulars amb llurs costats còncaus. En el nucli central d'aquests, i individualitzant cadascun dels elements geomètrics representats, s'observen diverses tesselles blaves disposades romboïdalment i constituint una creu de cinc tesselles sobre les puntes (Barral 1980, 150).

Aquest motiu decoratiu fou un dels més habituals del repertori iconogràfic de la musivària romana. Així, ha estat possible documentar-lo tant formant part de les orles com constituint el tema principal en les ornamentacions pavimentals. Inicialment, aquest aparegué en mosaics itàlics bicroms –blanc i negre– del s. I aC (Morricone 1973, 504, i Berges, Navarro 1974, 170; Mañanes 1992, 57; Jàrraga 1993, 279).³⁷ En el període altoimperial, essencialment a partir del s. II dC (Mondelo 1983, 62), el motiu fou utilitzat profusament en les diverses variants que aquest podia adoptar, tot constituint flors de quatre, sis i vuit pètals llisos o denticulats, i amb l'existència de diferents elements en llurs punts d'unió: creus, quadrats, esvàstiques, etc. Aquest motiu perdurà fins als segles V-VI dC (Mondelo 1983, 62, i Ramallo 1985, 137). Com a paral·lels al nostre exemplar, disposem de diverses mostres arreu de la Península Ibèrica.³⁸

A continuació apareix, a l'est del motiu anterior i separat d'aquest per un doble ribet vermell i blau, un nou registre ornamental, amb morfologia

32 A la Narbonesa, fins i tot, aquesta modalitat de base no es constatà en els edificis públics fins als darrers moments del regnat d'August o inicis del de Tiberi (Gutiérrez 1992b, 97).

33 En aquest sentit, esmentarem la troballa d'un element arquitectònic d'aquestes característiques en el decurs de l'excavació realitzada a la *villa* de Torre Andreu (Lleida), amb una cronologia que se situa entorn dels segles II-III dC (González, Rafel 1993, 206)

34 Aquesta modalitat, denominada per J. Gimeno "Tipus Imperial" possiblement s'introduí en el marc del procés de monumentalització urbana que es va produir coetàniament a la marmorització dels espais de poder de la ciutat (Gimeno 1991, I, 363 ss). A aquest context s'adscriu una base àtica amb plint de procedència desconeguda –segona meitat del s. I dC - s. II dC– (Gimeno 1991, 165, núm. 154, i Pensabene 1993, 68, núm. 61). De la mateixa ciutat, tot i que de cronologia posterior, precedeix una altra basa àtica amb plint localitzada en el carrer Adrià (Gimeno 1991, I, 365, núm. 157).

35 Com, per exemple, al temple del carrer de Claudio Marcelo de Córdoba (Jiménez 1992, lám. 1-2, i Márquez 1998, 117, nota 20) i al teatre de Sagunt, que fou objecte d'una remodelació en el s. III dC, període al qual s'adscriurien les bases amb plint del *proscaenium*.

36 Les columnes que constituïen part de l'ornamentació arquitectònica del peristil de la *Villa del Casale* a *Piazza Armerina*. Tipològicament, també presenten una morfologia molt similar a la nostra peça. La seva cronologia constructiva i la de les estances adjacents se situaria entorn els anys 300-330 dC (*Piazza Armerina* 1971, 146, 219-220, fig. 90).

37 Aquests models inicials corresponen a Pompeia (Balil 1962, 67; Ramallo 1985, 137, i Sanz 1987, 58) Els més paradigmàtics són els emplaçats a la *Casa del Marinaio* (Berges, Navarro 1974, 170), al *triclinium* de la *Casa delle Nozze d'Argento* i a la *Casa dei Dioscuri* –en la variant de les flors constituïdes per sis pètals– (Morricone 1973, 506).

de *tabula ansata*, igualment delimitat per dues línies contigües de color vermell i blau. En el seu interior i sobre un fons blanc, es conserva escadusserament una inscripció que actualment no s'ha pogut restituir. L'epígraf està constituït per tres línies de tesel·les vítries blaves i realitzat en lletra del tipus capital clàssica, amb el text orientat a la piscina de forma que només podria ser llegida correctament des dels bancs situats en el costat oriental.

Sota aquest formulari, apareixen les restes d'una línia sinuosa o cinta ondejada (Barral, 1980, 166-167), a tall d'*hedera distingens* realitzada amb material de tipus pissarra de procedència indeterminada i pedra de Santa Tecla. La transcripció del text del camp epigràfic seria la següent:

[...]AC
[...]OSTES

Les escasses dades aportades per la inscripció, no han possibilitat determinar una datació clara i precisa. Tanmateix, sí que podem establir un *terminus post quem* de s. II dC, període en què es constata l'aparició d'epígrafs en els sòls d'*opus tessellatum* constituint part de les decoracions pavimentals, fonamentalment, de determinades estances de representació o zones de pas. Des d'un punt iconogràfic, els epitafis en mosaics documentats a la Península Ibèrica corresponen a evidències de caràcter apotropaic, salutacions, avisos, frases al·lusives al tipus d'estança en què apareixen, nominacions dels autors de l'obra o dels *domini* de l'edifici en què es troben (Gómez Pallarès 1997, 196-200).

Al l'est dels registres ornamentals anteriors, i ocupant un emplaçament central en la composició arquitectònica, s'ha identificat un altre element iconogràfic. Es tracta d'una àrea rectangular de 2'75 per 2'20 m que defineix una orla perimetral en què, sobre un fons blanc i groguenc, es disposen diverses rengleres de paral·lelograms contigus realitzats amb pedra de Santa Tecla de tonalitats groguenques –a tall de carreuat isòdom– amb el contorn realitzat amb cubs petris calcaris de to blau fosc. En tres dels quatre laterals, es constata l'existència de tres fileres coronades amb merlets amb morfologia en "T", mentre que en el quart n'existeixen dues.

En el centre de cadascuna de les quatre faixes, apareix un element geomètric semicircular vermell –fet de tessel·les ceràmiques– definit per un filet blau clar, mentre que en els angles d'unió dels costats que constitueixen la sanefa perifèrica, s'observen unes franges diagonals realitzades amb tessel·les del mateix material que en el cas anterior. El registre ornamental ha estat identificat com una representació de muralles, amb portes situades en el centre de cada tram murari i torres en els angles.

Des d'un punt de vista iconogràfic, el motiu aparegué en les composicions tèxtils hel·lenístiques (Blake 1930, 73; Becatti 1963, 19-20; Berges, Navarro 1974, 168-169; Barral, Navarro 1975, 504, i Daszewski 1977, 60). Fou a partir del s. I aC, quan aquest esdevingué un dels elements més característics dels repertoris musivaris itàlics.³⁹ En els segles I i II dC –especialment a partir d'aquesta darrera centúria– les orles de muralles s'adoptaren com a un element fonamental en l'ornamentació de les sanefes perimetrals del paviments (Bairrao 1951, 51; Barral, Navarro 1975, 505, i Blázquez, Mezquíriz 1985, 55).⁴⁰ En les representacions d'època romana una de les varietats més característiques foren les que presentaven un coronament amb merlets en "T". La utilització d'aquest element cronològicament esdevingué força àmplia des del s. I aC fins, aproximadament, el s. III dC (Daszewski 1977, 60-62).

Al l'interior d'aquesta orla es disposa un motiu de morfologia tetragonal, amb unes dimensions d'1 per 1'10 m i constituït per una superfície blanca en què es disposen quatre sectors de meandres. Es tracta, tot seguint el model definit per V. A. Daszewski, de sòls tessellats amb la representació del "laberint simple d'esquema de meandres" (Daszewski 1977, 41). El circuit acaba en un quadrilàter central de 14 cm de costat amb una superfície uniforme de color blanc i en el qual no s'inserí cap element decoratiu.

El laberint és un altre dels registres més recurrents en la decoració pavimental romana des dels seus inicis (Daszewski 1977, 41). Es considera un element de caràcter simbòlic, fonamentalment, amb un sentit apotropaic o de protecció de l'espai on es troba emplaçat (Daszewski 1977, 56, i Duran 1993, 42-43, 112). Els exemplars amb una cronologia

38 Entre ells, destacarem el localitzat al carrer del Governador González de Tarragona (Berges, Navarro 1974; Barral, Navarro 1975, 506 i lám. II, 1, i Járrega 1993, 279). D'altres similars apareixen en el Mosaïc de les Tres Gràcies –de finals del s. II a la fi del s. III/inicis s. IV– (Barral 1978, 44-47, n.8, l m. XV-XVII; Guàrdia 1992, 47, lám. 10; Járrega 1993, 279); a l'*atrium* de la *villa* de Torre Llauder –finals del s. I/inicis del s. III dC– (Barral 1978, 104-105, n.102-102, làms. LIX, 1 i LXI, 1; Sanz 1987, 58; Prevosti, Clariana 1988, 19-29; Mañanes 1992, 57; Járrega 1993, 279); a la *villa* de Montfullà –a partir del s. II dC– (Montfullà 1989, 99); a la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) –finals del s. II/inicis del segle següent o mitjan/finals del s. V– (Nolla, Sagrera 1993, 147, núm. 3.2, fig. 4 i 5); Can Pau Birol (Girona) –s. III dC– (Can Pau Birol 1993, 22-23, 41, 147, núm. 3.2). De la resta de la Península Ibèrica, destacarem el mosaïc del triomf de Bacus d'Itàlica –època severiana– (Blázquez, Mezquíriz 1985, 42; Sanz 1987, 58), i el de la *Plaza de la Corredera* (Sevilla) –primera meitat del s. III dC– (Blázquez 1982b, 25-26, núm. 9, l m. 11).

39 Aquest formava part dels mosaics que decoraven una unitat estructural –amb independència de la seva funcionalitat–, però també podia ésser utilitzat en les àrees de transició, com per exemple en les pollegueres (Blázquez, Mezquíriz 1985, 55).

40 Això es constata a partir de les nombroses representacions documentades a Grècia, Suïssa, França, Àfrica del Nord (Berges, Navarro 1974, 169-170) i també, a la Península Ibèrica. Entre elles, esmentarem l'exemplar del carrer del Governador González de Tarragona –finals del s. I/mitjan del s. II dC– (Berges, Navarro 1974, Barral, Navarro 1975, 506, lám. II, 1, i Járrega 1993, 279), el del carrer Buenos Aires de Caldes de Montbui –s. II dC– (Barral 1978, núm. 158, pl. CIII, pl. CIV, i Barral, Navarro 1975, 506, l m. I i 2) i el del carrer de la Curia de Pamplona –segona meitat del s. II dC–.

més antiga han estat documentats a l'àrea occidental de l'Imperi: França,⁴¹ Itàlia,⁴² Gran Bretanya⁴³ i també la Península Ibèrica.⁴⁴ A partir del s. III dC aquest element ornamental s'incorporà als repertoris iconogràfics propis de la musivària de tradició africana, apareixent en diversos paviments de la Mediterrània oriental i del nord d'Àfrica.⁴⁵ La utilització del laberint com a subjecte musivari s'estengué fins a l'alta Edat Mitjana.⁴⁶

La combinació d'una orla de muralla delimitant el laberint, amb les diverses variants tipològiques que adoptà al llarg del temps, s'adscriu als models musivaris de tradició itàlica. Bona part dels exemplars localitzats procedeixen, fonamentalment, de la ciutat d'Òstia (Barral, Navarro 1975, 508, i Ramallo 1990, 145-146). Aquest motiu assolí la seva màxima difusió en els repertoris provincials, a partir del s. II dC i durant els segles III i IV dC (Bairrao 1951, 51, i Barral, Navarro 1975, 508).

Entre les diverses modalitats, la que presenta més similituds amb el nostre paviment, correspon a la categoria més simple de laberint quadrangular amb una cronologia de s. II i III dC. Aquest motiu es troba en la vil·la dels Munts (Berges 1969-1970, 140-152; Barral, Navarro 1975, 508, i Daszewski 1977, 107), a Taormina -Brindisi, datat en els s. II i III dC- (Blázquez, Mezquíriz 1985, 54-55, i Blázquez 1993, 49); a Conímbriga -època severiana- (Bairrao 1951, 51, 82-84; Daszewski 1977, 121, pl. 40b; Blázquez, Mezquíriz 1985, 54-55; Bairrao 1992, 80-81, i Blázquez 1993, 49); en la Casa del Laberint o de Neptú -fi del s. II dC/inicis del s. III dC- (Durán 1993, 42-43, núm. 3, lám. II); i un de Chusclan -França, amb una cronologia dels anys 150-200 dC- (Daszewski 1977, 107, pl. 58a). Un altre cas, pe-

rò amb el disseny de l'orla més complex i possiblement de cronologia més tardana que el nostre mosaic, és un paviment d'Orbe -Suïssa, tercer quart del s. III dC- (Daszewski 1977, 61 i 123, pl. 25).

A més de l'anàlisi dels exemplars anteriors, una altra de les dades rellevants cronològicament correspon a la policromia que presenta el nostre mosaic. Aquest efecte, es constata especialment en l'orla murada realitzada amb tesselles grogues, vermelles i blaves. En aquest sentit, el paviment s'adscriuria a les noves tendències decoratives que es desenvoluparen a partir del darrer quart del s. II i sobretot en el decurs del s. III dC, període en el qual s'ha constatat la introducció del color, inicialment amb un ventall reduït caracteritzat per la presència de colors grocs i vermells. Aquesta particularitat ornamental constitueix part d'un procés més ampli caracteritzat per la "consolidació definitiva dels tallers provincials que adopten la tècnica policroma i van configurant, en molts casos a partir de les primitives composicions itàliques, una personalitat pròpia" (Ramallo 1990, 154).

Finalment, el darrer dels elements analitzats en el present estudi correspon als paviments integrats en les estances I i V. Es tracta de sòls amb insercions marmòries disposades sobre una capa de morter ric en components minerals de tipus feldespàtic i quarsític amb alguns fragments ceràmics petits i sobre una base de pedres irregulars de petites dimensions.

El plakat es troba realitzat amb lastres marmòries de morfologia i dimensions heterogènies (que oscil·len entre els 62 cm/6 cm i els 70 cm/6 cm) i amb un gruix que oscil·la entre 1'5 i 4 cm. Els materials utilitzats en la realització del paviment són variats i no

41 Un mosaic circular amb orla murària amb merlets en "T" i amb un laberint es troba emplaçat en una àrea d'un vestíbul de les termes públiques romanes de *Verdes (Loir-et-Cher)* -datat a finals del període antoninià- (Marec 1962: 1108, nota 2; Daszewski 1977, 34, 42, 57, 108-109, pl. 46 a i b).

42 Com es constata a partir de la localització de diversos exemplars com, per exemple, el mosaic del *Palazzo Imperiale* d'Òstia -període antoninià (Becatti 1961, 166, núm. 307, tav. XV; Angiolillo 1990, 100, fig. 6) i el de la ciutat de Cremona (Daszewski 1977, 42, pl. 14).

43 Paviment de *Cærleon* -inicis del s. III dC- (Marec 1962, 1095; Rainey 1973, 32; Daszewski 1977, 35, 109-110, núm. 21, pl. 43).

44 El paral·lel més proper geogràficament prové de la vil·la dels Munts amb una cronologia -estrictament estilística- de primera meitat del s. III dC (Sánchez Real 1949, 224 i lám. II, 4; Parlasca 1959, 118; Berges 1969-1970, 140-141; Berges, Navarro 1974, 170; Barral, Navarro 1975, 508; Daszewski 1977, 36, núm. 13).

També s'han localitzat d'altres similars a Alcolea, Córdoba, -segona meitat del s. II/s III dC- (Daszewski 1977, 36, 106, núm. 10, pl. 11; Blázquez 1981, 46, núm. 24, l m. 35, fig. 14; *Mosaicos Hispanorromanos* 1986, 111; Durán 1993, 112, 114); a la Casa del Laberint o de Neptú, Itàlia, -mitjan s. II/inicis del s. III dC- (Daszewski 1977, 36, 106, núm. 11 i pl. 22; Durán 1993, 42-43); a La Almunia de Doña Godina, Saragossa, -datat a començament del s. III dC- (Durán 1993, 329, núm. 113, fig. 53; Fernández 1987, 28, l m. 16) i a Pamplona -mitjan segle II dC- (*Mosaicos Hispanorromanos* 1986, 111; Durán 1993, 328-329).

A Portugal també es tracta d'un motiu recorrent, documentant-se en el sector occidental del *peristilium* de la Casa dels Jocs d'Aigua de *Conímbriga* -amb una datació imprecisa entre la fi del s. II dC/mitjan del s. III/IV- (Daszewski 1977, 35, 121, núm. 47 i pl. 40b; López 1990, 201-202, fig. 2; Bairrao 1992, 29; Durán 1993, 171-172, 392, núm. 37, l m. XX), en el sector intramurs de la ciutat amb una cronologia adscrita a la segona meitat del s. II i tercer quart del s. III dC (Barral, Navarro 1975, 514, núm. 5 i lám. III, 1; Daszewski 1977, 35, 120, núm. 46 i pl. 40a; Bairrao 1992, 80, 81, l m. 25 i 56. 6) i a la vil·la de Torre di Palma -època antoniniana/fi del s. III dC (Bairrao 1951, 47-52; Daszewski 1977, 35, 121, núm. 48, pl. 26 i 27).

45 S'adscriuen a aquest període exemplars procedents d'Esparta -s III dC- (Daszewski 1977, 36, 110; pl. 59a, b), de Kato Paphos -antiga *Nea Paphos*, Xipre, i realitzat a la fi del s. III i amb reparacions del s. IV dC (Daszewski 1977, 14-29, 104-105, pl. 1b-9), de Stolac -Iugoslàvia, inicis del s. IV dC- (Daszewski 1977, 128, pl. 41), de Cherchel i Dellys -Algèria, final del s. II dC/començament de la centúria següent- (Marec 1962, 1107, pl. CCX, fig. 5; Daszewski 1977, 101-102, pl. 10, pl. 19), de Cyrene -Líbia, fi del s. II dC/inicis del s. III dC- (Daszewski 1977, 118-119, pl. 23), de Henchir Kasbat -*Thulnirbo Maius*, segona meitat del s. III dC (Marec 1962, 1103-1106, pl. CCXI, fig. 6; Daszewski, 1977, 124, pl. 20), de Sousse -*Hadrumentum*, primera meitat del s. III dC- (Daszewski 1977, 125-126, pl. 38a), El Djem -ant. *Thysdrus*, Tunísia, finals del s. II d. C /primer quart del s. III dC- (Daszewski 1977, 126, pl. 54a, i Slim 1980).

46 Amb una cronologia que se situa a partir del s. IV dC, el laberint està present en diversos mosaics europeus i nord-africans. Com a paradigmes, esmentem el de la basílica d'*Orléansville* (Marec 1962, 1112), en alguns enterraments de tradició cristiana d'*Hippone* (Marec 1962, 1112). Cronològicament assimilables a l'època medieval, també trobem diversos edificis on es constata la presència del laberint com a element ornamental. Per exemple, les catedrals d'*Amiens* (1288), *Chartres*, *Bayeux*, *Poitiers* (Marec 1962, 1111, nota 1; Daszewski 1977, 32; nota 17), l'església de Santa Sabina de *Piacenza* (s. XI), *Santa Maria in Trastevere* (Roma) (s. XII), i la Catedral de *Lucca*, entre altres (Daszewski 1977, 32 i nota 17).

presenten ni una regularitat cromàtica ni un ritme definit en el disseny del paviment que aportin elements de contrast en la composició. Les *crustae* emprades són d'una procedència geogràfica diversa. D'aquesta manera ha estat possible documentar peces d'importació⁴⁷ i materials de procedència regional –pedra d'Alcover o jaspi de la Cinta– o local –pedra de Santa Tecla–, junt amb diverses peces de marbre blanc de complexa identificació macroscòpica. Una altra de les característiques que presenta el paviment és la inexactitud que es constata en els punts d'unió entre les lloses que el constitueixen. En aquest sentit, cal assenyalar que en algunes àrees s'ha observat la presència de fragments marmoris de morfologia i mesures diferents disposats amb l'objectiu de travar o ajustar millor d'altres lloses més regulars i de majors dimensions.

El conjunt d'evidències materials i tècniques que presenta aquest paviment possibiliten assimilar-lo dins un estadi evolutiu de cronologia tardana –a partir de mitjan s. III dC–, constatat en d'altres àrees de la Península Ibèrica. Aquesta tendència musivària presentaria com a elements definitoris l'utilització gairebé exclusiva de peces reutilitzades –que aporten un elevat cromatisme a la composició– i una escassa qualitat pel que fa a la seva execució –amb *crustae* de gruixos diferents, talls poc definits i connexions imprecises entre les lloses marmòries que els constitueixen– (Pérez 1996, 28). Des d'un punt de vista estilístic, i donat que no correspon a un paviment d'*opus sectile sensu strictu*,⁴⁸ l'únic exemplar semblant al nostre ha estat localitzat a Cartagena (Laiz, Ruiz 1990, 857-868, i Pérez 1996, 145-151, fig. 48-50, lám. XXXIII-XXXIV).

Conclusions

Les troballes efectuades en aquesta part de la ciutat obren noves perspectives d'investigació, alhora que eixamplen les possibilitats d'oferta arqueològica de Tarragona. Novament hem de recordar que ens trobem davant d'uns resultats obtinguts en una intervenció parcial i que les restes estan actualment en fase d'estudi, de manera que aquest text representa una primera aproximació.

Inicialment, la identificació d'un conjunt termal de gran envergadura s'havia associat a la zona lúdica del teatre. D'ençà l'actuació de delimitació efectuada l'any 1996 els nostres treballs partien de la premissa d'una àmplia zona lúdica, emplaçada extramurs i als peus del turó, ocupat antigament per l'*oppidum* ibèric, i que possiblement fou resse-

guit per la muralla tardorepublicana. El desenvolupament dels treballs en extensió ha confirmat la localització d'unes termes de grans dimensions però, les dades cronològiques obtingudes, en lloc de resoldre interrogants, han plantejat nous problemes sobre l'evolució urbana de la ciutat romana de Tarraco.

Malauradament, l'estudi de les restes no es troba actualment en situació de determinar la funcionalitat de la primera gran fase constructiva, que va implicar la urbanització –per primera vegada– d'aquesta part extramurs de la ciutat i que mostra la mateixa ordenació urbana que l'àrea monumental del teatre. Aquest fet reflecteix, possiblement, que ambdues obres formen part d'un mateix projecte urbanístic que no implica, necessàriament, una construcció coetània. Hi hauria la possibilitat que el primer gran projecte arquitectònic correspongués igualment a un conjunt termal, bastit en el segle I dC, i amb una clara connexió urbana i social amb el conjunt del teatre. D'aquest primer projecte coneixem l'existència de diverses conduccions i d'unes latrines i, a més, sorprèn la fàcil adaptació arquitectònica de l'edifici termal de la segona fase a les estructures precedents. Però a hores d'ara no es pot determinar, sense la continuació dels treballs arqueològics, l'ús real d'aquest primer edifici.

La segona fase constructiva correspon, sense cap mena de dubtes, a unes grans termes públiques datades en el segle III dC, preferentment en la primera meitat. Aquesta datació s'obté, actualment, a partir de l'estudi dels elements decoratius i coincideix amb les escasses dades numismàtiques obtingudes en el solar núm. 35 del mateix carrer (v. Antecedents).

Quant als elements decoratius, l'anàlisi del conjunt ornamental posa de manifest una clara homogeneïtat situant-se plenament dins d'un marc en què es constata la presència de tendències ornamentals ben definides que permeten precisar la cronologia proposada. Les restes arquitectòniques –a excepció de la basa àtica sense plint, de caràcter residual– esdevenen testimonis molt clars dels corrents decoratius imperants en la primera meitat del segle III dC.

Dins el nostre conjunt, tipològicament predominen els productes importats assimilables a les modalitats ornamentals característiques del període. Així ens ho indica clarament la presència de dos capitells –un corint asiàtic i l'altre jònic– que reflecteixen un comportament global desenvolupat a

47 Destaca la presència de *Portasanta bruna* (Chios, Àsia Menor), *Africano* (Teos, Àsia Menor), *Bresca colaria* (es constata la seva presència a la Península Ibèrica a partir del s. III dC), *Cipollino* (Eubea, Grècia), *Grecco Scritto* (Kâp Bone, Tunísia).

48 Es tracta d'una tècnica en què es constata, per una banda, la presència de models iconogràfics clarament definits i, de l'altra, l'existència d'una destacable xarxa comercial de peces prefabricades (Pérez 1996, 289). En aquest sentit, esmentarem la troballa d'un element arquitectònic d'aquestes característiques en el decurs de l'excavació realitzada a la *villa* de Torre Andreu (Lleida), amb una cronologia que se situa entorn els segles II-III dC (González, Rafel 1993, 206).

partir de mitjan el segle II dC. Aquest es concreta en una evolució dels esquemes decoratius del capitell jònic –reducció del nombre d'oves del *Kymation*– i per l'aparició, a partir de mitjan del segle II, de capitells corints asiàtics en els circuits comercials. A més, les particularitats del capitell corint recuperat referma la cronologia establerta.

Finalment, la cronologia que ens proporciona el mosaic del laberint ve a confirmar la datació proposada. Aquest paviment sovinteja en aquest període, tant en àmbits arquitectònics de pas com en espais termals, preferentment els *frigidaria*, reflectint una pràctica simbòlica que recorre al laberint com a element de protecció de l'edifici.

Des del punt de vista iconogràfic és molt significativa l'antiga troballa d'un mosaic amb la representació de Neptú en el solar núm. 37 del mateix carrer (v. Antecedents). Aquest és un tema recorrent en la pavimentació de grans sales termals, principalment a partir de la segona meitat del segle II i del segle III dC, i en els denominats paviments d'*opus tessellatum* amb decoració figurada en blanc i negre (Darmon 1981 i Clarke 1990). Exemples d'imatges de la divinitat i de la iconografia que el sol acompanyar en estances termals –*Anfitrite*, tritons, nereides, ichtyocentaures, dofins, cupidos– estan ben documentades a Itàlia –termes de Neptú i banys de la vil·la de Risaro a Òstia, mosaics d'Otricoli i d'Arezzo (Clarke 1990)–, i a l'orient de l'Imperi –termes d'Olimpia (Kankeleit 1990). En tots aquests exemples el déu apareix representat amb la seva quadriga d'hipocamps. En altres exemples, Neptú es troba acompanyat del seu seguici: termes ostienses del Buticosus, les Marítimes, les dels Cisarri i les del Far (Pavolini 1989). Altres casos més propers es coneixen a Itàlica (Neira 1990) i a Barcelona (Barral 1978). En funció d'aquesta pràctica decorativa i simbòlica i de les restes conservades al núm. 1 del carrer de Castaños –a l'oest dels núms. 33 a 37 del carrer de Sant Miquel– podem incloure aquesta antiga troballa en el conjunt termal ara identificat.

L'anàlisi arquitectònica permet establir paral·lels amb altres termes públiques, principalment les itàliques. Entre elles cal destacar les d'Òstia, ciutat portuària com Tàrraco. Trobem semblances amb els grans conjunts termals ostienses com l'estructura de les termes de Neptú, limitades, com en el nostre cas, en un dels seus costats per un

mur amb contraforts. Igualment, el gran *caldarium* amb *alveus* absidal de finestres de les termes del fòrum, així com el de les termes de Porta Marina, guarden semblances amb les termes analitzades (Nielsen 1990). Tots ells són complexos que es documenten a partir de mitjan segle II i en el segle III dC, cronologia que coincideix amb l'extreta dels elements arquitectònics i decoratius que presentem.

Però, a més de les coincidències arquitectòniques, cal remarcar el caràcter dels exemples ostienses citats, donat que es tracta dels tres grans conjunts termals públics de la ciutat, fet que sembla coincidir amb la funció de les termes de Tàrraco localitzades en el carrer de Sant Miquel. Trobem també una coincidència en l'emplaçament urbanístic d'aquests equipaments socials. En el cas d'Òstia, les termes de Porta Marina i les termes Marítimes se situen en els barris portuaris; les termes de Neptú són pròximes al teatre. En el cas de Tàrraco, es compleixen ambdues circumstàncies.

Aquesta cronologia de primera meitat del segle III dC implica una perdurabilitat dels espais lúdics en la part baixa de la ciutat, més enllà de l'abandó del teatre altoimperial (cfr. *El teatro romano* 1993). D'altra banda, s'ha detectat, en un moment indeterminat, una reforma del conjunt termal que es posa de manifest a partir del canvi de pavimentació del mosaic per les *crustae* marmòries; juntament amb el tapiat de diverses portes i del placat de les parets d'una estança.

L'existència d'aquestes termes, a inicis de l'Antiguitat Tardana, planteja diverses qüestions actualment difícils de resoldre. La perdurabilitat de les pràctiques termals no es pot establir ja que els habitatges instal·lats sobre les estructures termals reutilitzaren els paviments del segle III. D'altra banda, l'existència d'un espai termal d'aquestes característiques pot interpretar-se com un element indiciari d'una vitalitat urbana que es manté, malgrat la contracció física de la ciutat i de la desaparició de determinades àrees residencials, a partir dels segles III-IV (v. Macias 1999, 302 ss). Finalment, no es pot evitar plantejar un vincle –hipòtesi de treball no constatada arqueològicament– entre el conjunt termal descobert i les *thermae Montanae* reconstruïdes per un *praeses* eqüestre a finals del segle III o inicis del s. IV (Alföldy 1991, 40, núm. 155).

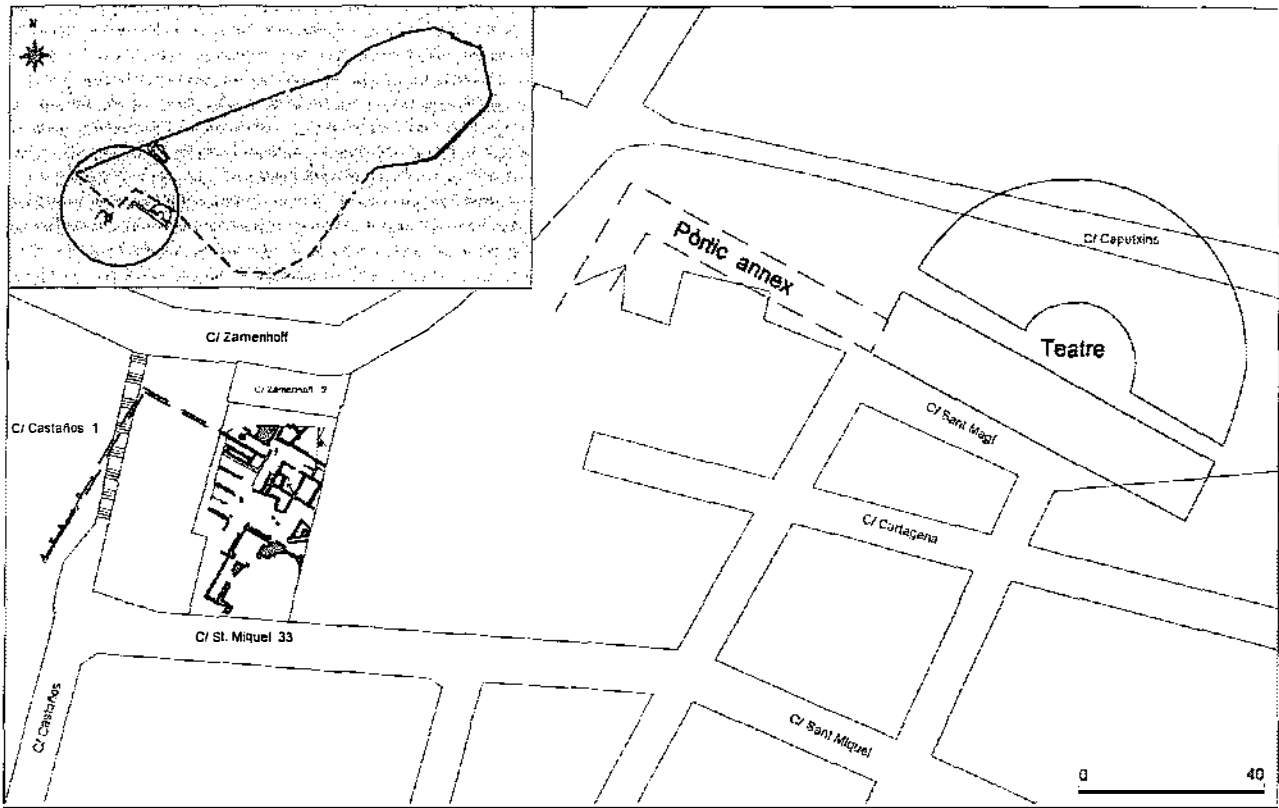

Fig. 1. Plànol de situació urbana de les termes.

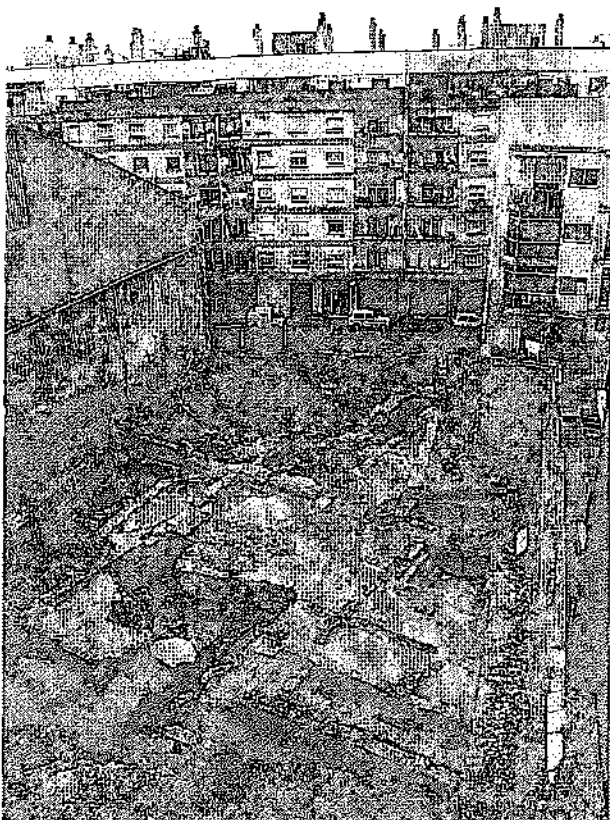

Fig. 2. Vista general des del carrer del Dr. Zamenhoff.

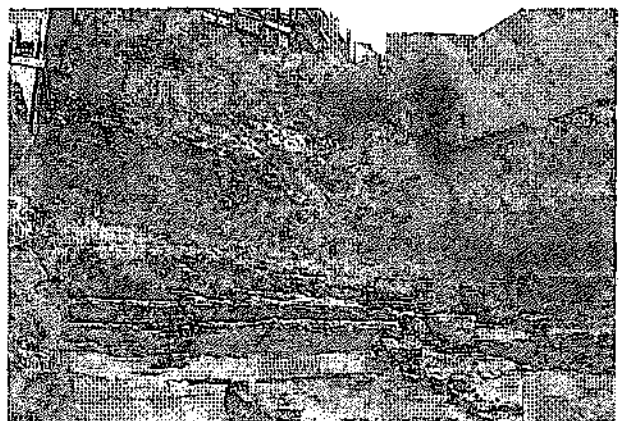

Fig. 3. Vista frontal de les estructures amb l'espadat de la roca al fons.

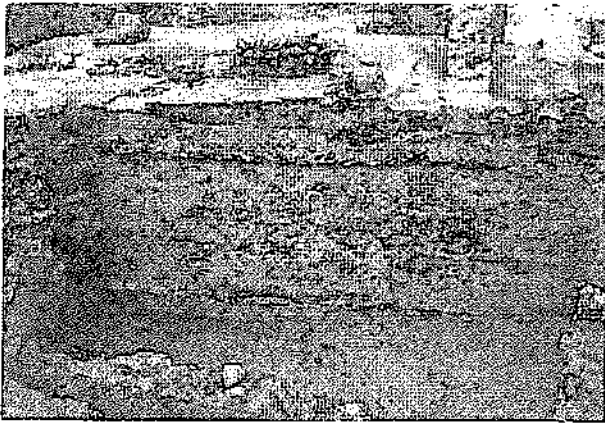

Fig. 4. Fonament del primer edifici -àmbit IV- obliterated by pavements and terminal basements.

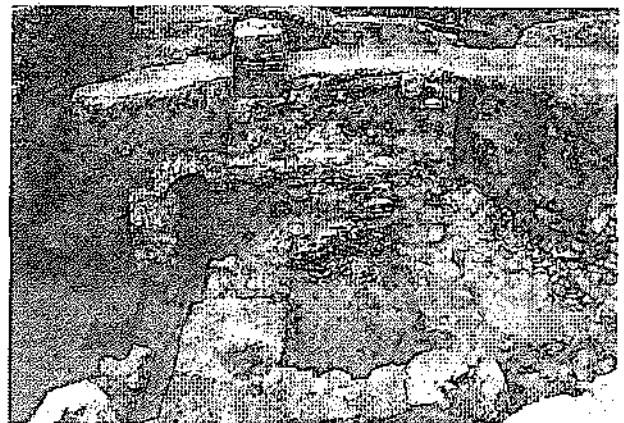

Fig. 6. Estructures de desguàs i latrines -àmbits III i IV- del primer edifici.

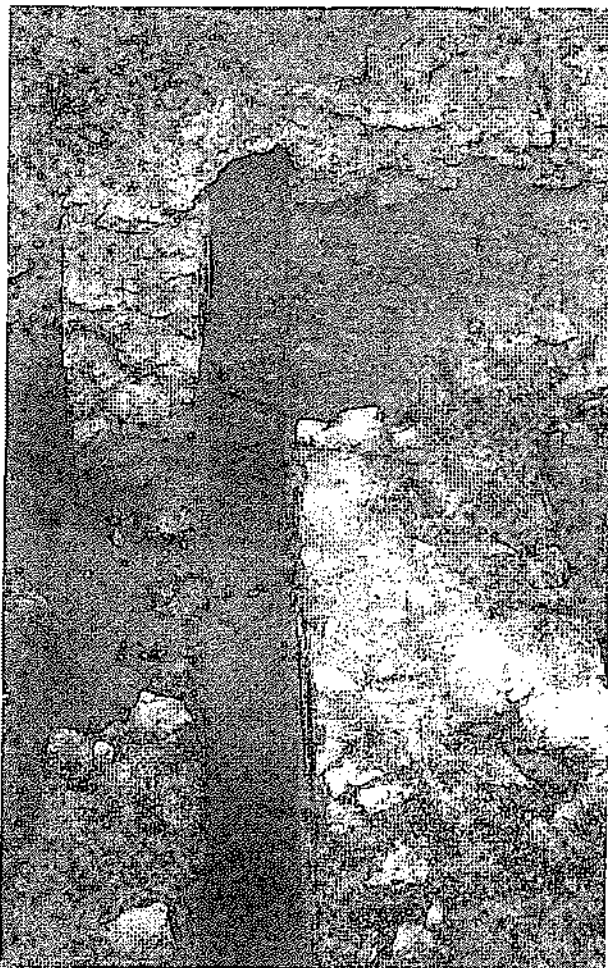

Fig. 5. Detall de la conducció subterrània del primer edifici.

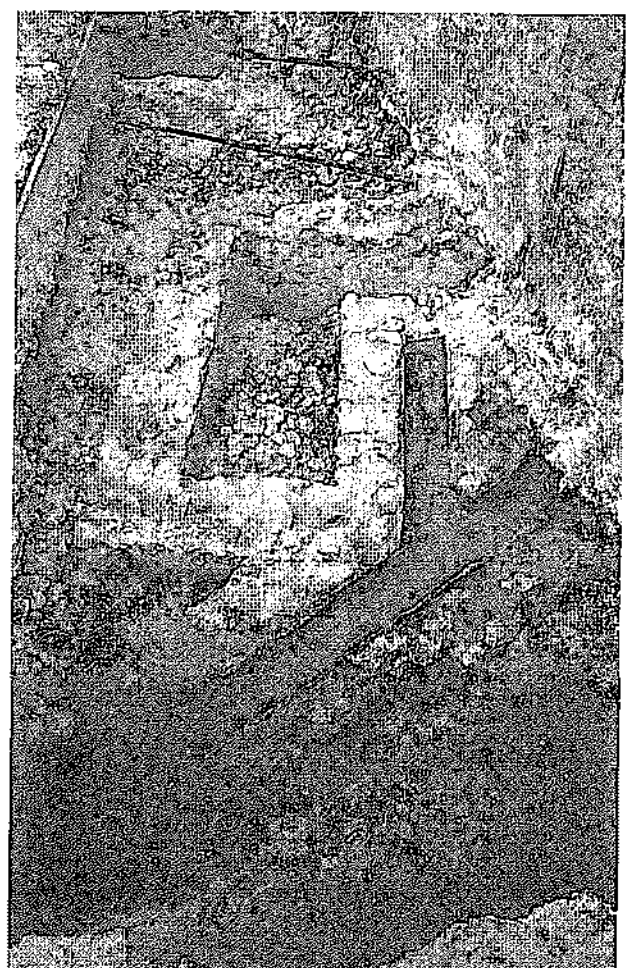

Fig. 7. Detall de les aportacions de grava i les estructures de drenatge del primer edifici.

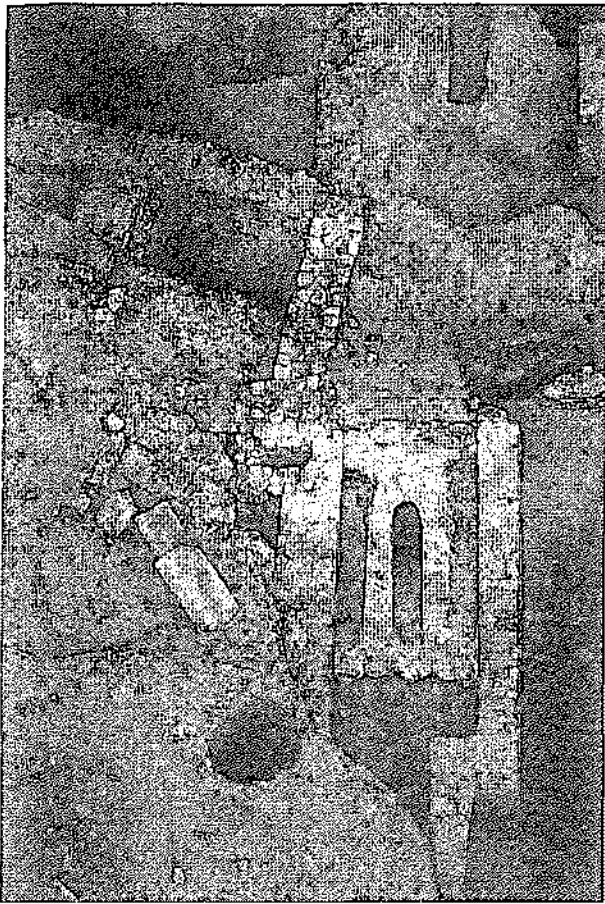

Fig. 8. Pou i estructures de la conducció situades als peus de l'espadat de la roca.

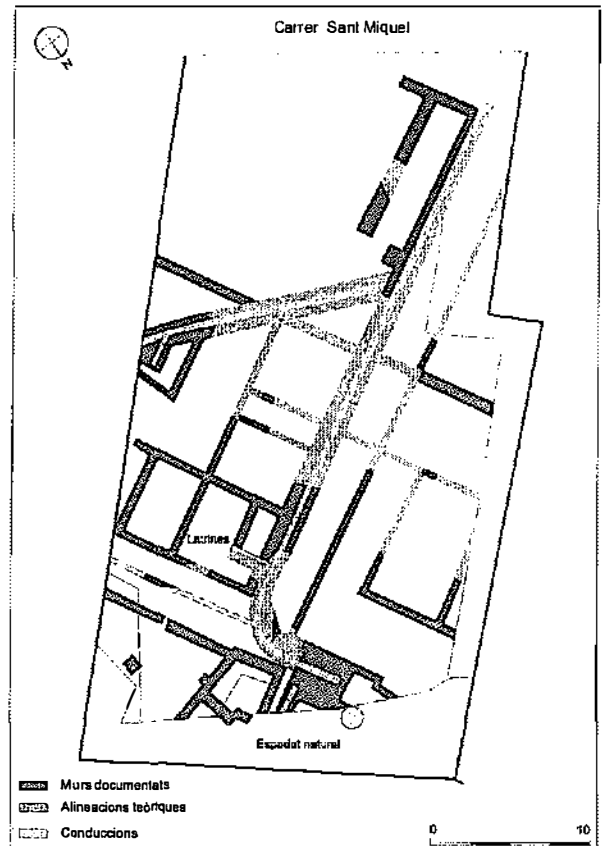

Fig. 9. Planta esquemàtica fase 1.

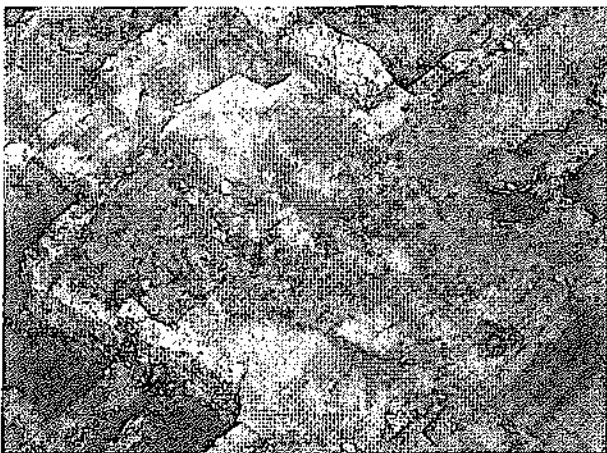

Fig. 10. Vista de l'àrea central termal, amb els diferents paviments i la piscina.

Fig. 11. Vista general de l'àrea central i septentrional de les termes, àmbits I, II i IV.

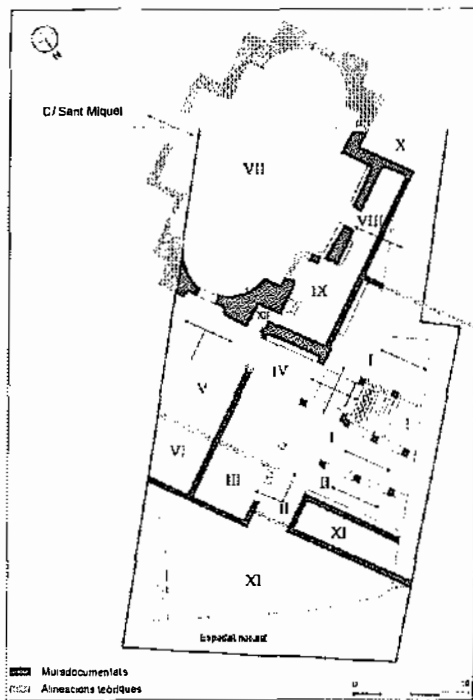

Fig. 12. Planta esquemàtica de l'edifici termal.

Fig. 13. Piscina i paviments de mosaics —cartella, cercles secants i laberint— del sector I i *crustae* del sector IV.

Fig. 14. Detall del mosaic del laberint envoltat d'una muralla, àmbit I.

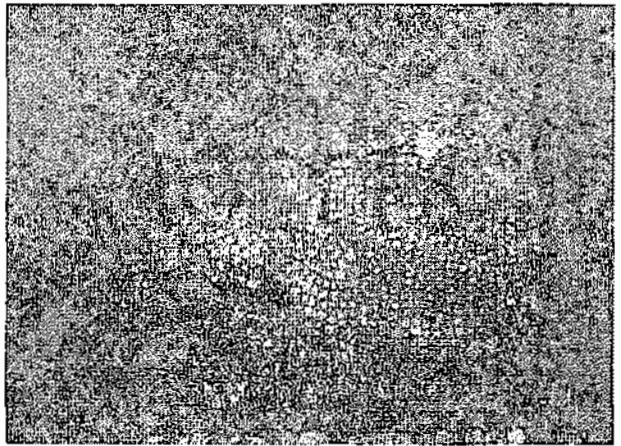

Fig. 15. Detall de la cartella d'*opus verniculatum*, àmbit I.

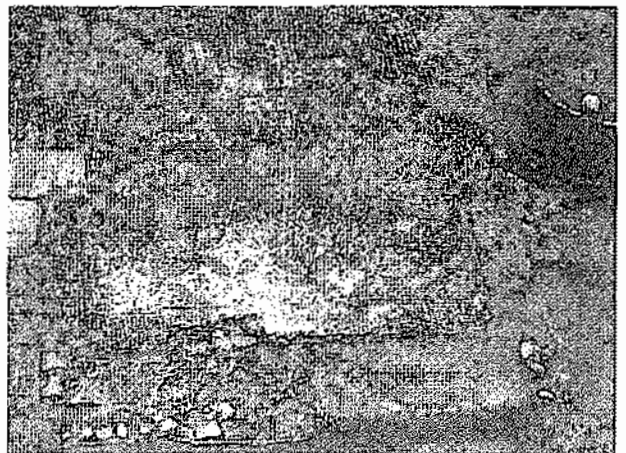

Fig. 16. Detall del mosaic amb motius de cercles secants, àmbit I.

Fig. 17. Vista general de l'alveus absidal compartimentat en època tardoantiga, àmbits V, VII i IX.

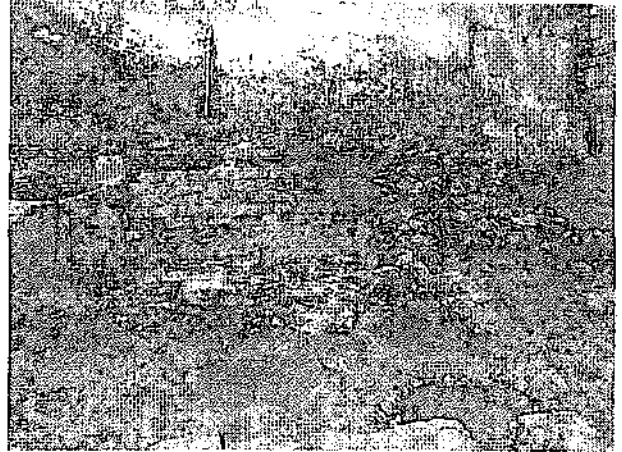

Fig. 19. Detall de l'estructura que escalfava l'aire i la caldera de l'alveus.

Fig. 18. Detall de l'alveus amb el forat de desguàs i els negatius dels elements que sustentaven la cambra d'aire de la paret.

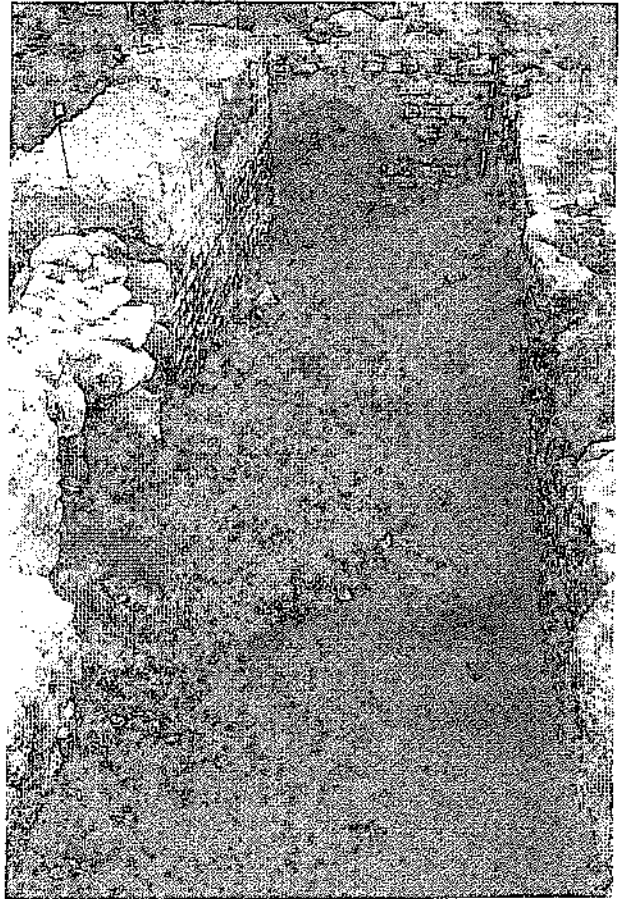

Fig. 20. Àmbit VIII, amb la porta que el comunica amb l'àmbit X.

Fig. 21. Detall dels carreus rubefactats del *praefurnium* del caldari, àmbit X.

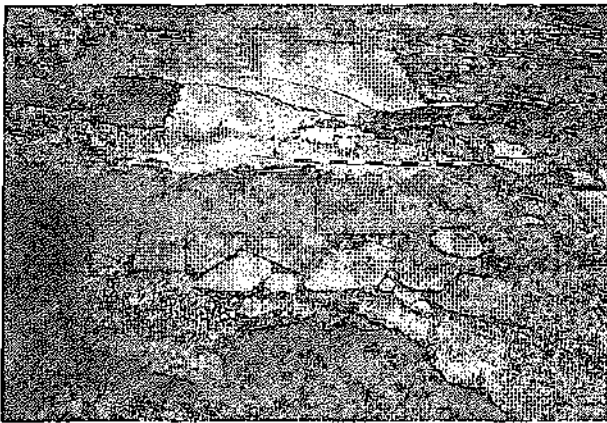

Fig. 22. Vista de les reformes de l'edifici termal, amb el nou placat i paviment de *crustae*.

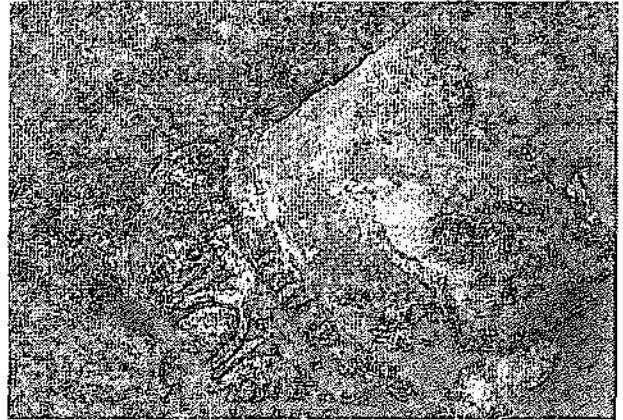

Fig. 23. Capitell jònic.

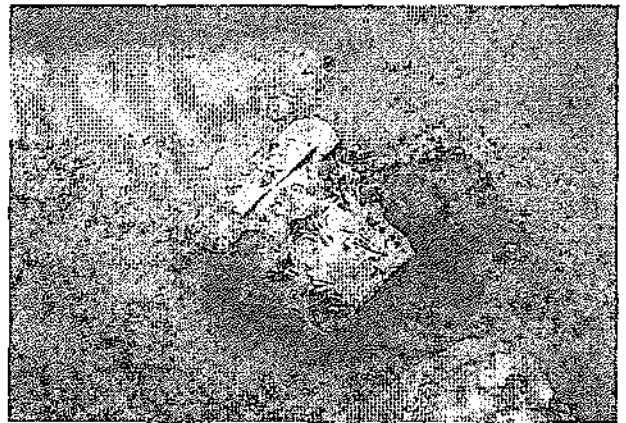

Fig. 24. Capitell corinti asiàtic.

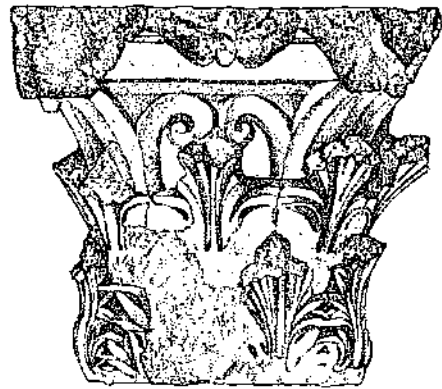

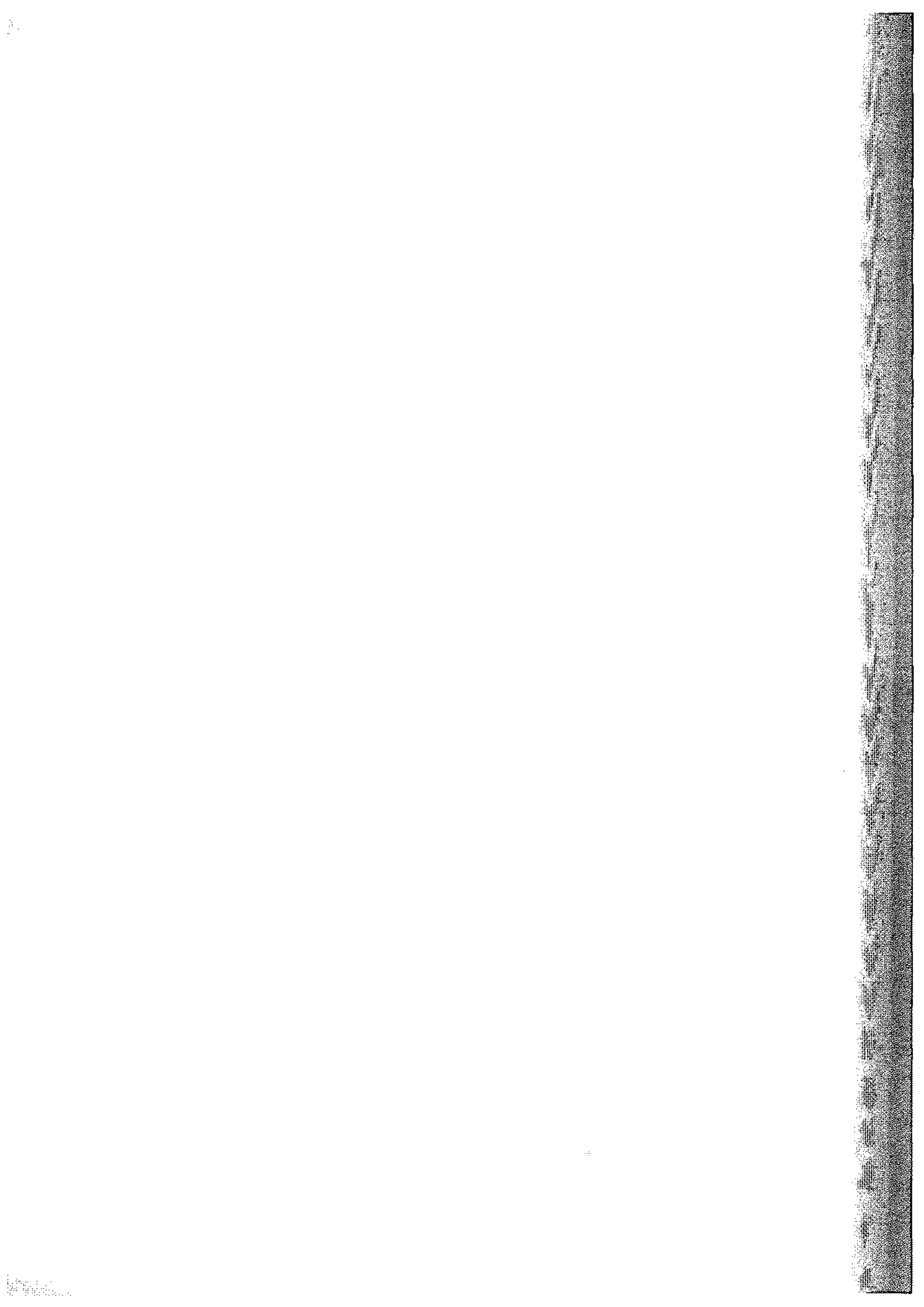
Fig. 25. Dibuix capitell corinti asiàtic.

BIBLIOGRAFIA

- Alföldy, G. 1975, *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín.
- Alföldy, G. 1991, *Tarraco*, Fòrum 8, Tarragona.
- Álvarez, A. 1983, Los materiales lapídeos y su significación cronológica, *XVI Congreso Nacional de Arqueología* (Múrcia 1982), Saragossa, 833-836.
- Álvarez, A. 1984, Estudio de los materiales lapídeos, presentes en la epigrafía de Cataluña, *Épigraphie hispanique. Problèmes de méthode et d'édition*, París, 87-116.
- Álvarez, J. M.^a. 1992, El templo de Diana, S. F. Ramallo (dir.), *Templos romanos de Hispania*, Cuadernos de Arqueología Romana, 1, Múrcia, 83-93.
- Angiolillo, S. 1994, Una raffigurazione di Faro a Porto Conte (Alghero)?, *IV Coloquio Internacional sobre Mosaico Antiguo* (Palència-Mèrida 1990), Guadalajara, 97-102.
- Bairrao Oleiro, J. M. 1951, Materiales Arqueológicos de Conimbriga. El mosaico del laberinto, *Archivo Español de Arqueología*, XXIV, Madrid, 47-52.
- Bairrao Oleiro, J. M. 1992, Conimbriga. Casa dos Repuxos, *Corpus de mosaicos romanos de Portugal*, *Conventus Scallabitanus I*, Conímbriga.
- Balil, A. 1962, Mosaicos ornamentales romanos de Barcelona, *Archivo Español de Arqueología*, XXXV, Madrid, 36-69.
- Balil, A. 1963, *Las escuelas musivarias del Conventus Tarracensis*, CMGR, I, París, 29-39.
- Bargellini, P. 1991, *Le Terme Centrali di Pompei, Les Thermes Rouains*, Collection de l'École Française de Rome, 142, 115-128.
- Barral, X. 1978, *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana*, Barcelona.
- Barral, X. 1980, Repertori gràfic en català de la decoració geomètrica dels mosaics antics, *Fonaments, Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 2, Barcelona, 131-234.
- Barral, X., Navarro, R. 1975, Un motivo de orla itálico. Las representaciones de murallas en los mosaicos romanos de Hispania, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, XL-XLI, Valladolid, 503-522.
- Becatti, G. 1961, *Scavi di Ostia, IV. Mosaici e pavimenti marmorei (tavole)*, Roma.
- Becatti, G. 1963, Alcune caratteristiche del mosaico bianconero in Italia, *La mosaïque gréco-romaine*, I, París, 15-28.
- Berges, M. 1970, Informe sobre "Els Munts", *Boletín Arqueológico*, LXIX-LXX, Tarragona, 140-152.
- Berges, M., Navarro, R. 1974, Un mosaico con tema de muralla en Tarragona, *Pyrenae*, 10, Barcelona, 165-172.
- Blake, M. E. 1930, The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire, *Memoirs of Academy American at Rome*, VIII, Roma, 7-159.
- Blázquez, J. M., Mezquíriz, M. A. 1985, *Mosaicos romanos de Navarra*, Corpus de mosaicos romanos de España, Fasc. VII, Madrid.
- Blázquez, J. M. 1981, *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*, Corpus de mosaicos romanos de España, Fasc. III, Madrid.
- Bonneville, J. N. 1980, Le monument épigraphique et ses moulurations, *Faventia*, 2/2, Bellaterra, 75-98.
- Brodner, E. 1992, *Die Römischen Thermen und Das Antike Badewesen*. Die Deutsche Bibliothek.
- Can Pau Birol 1993, Nolla, J. M., Sagrera, J., Verrié, P., Vivó, D., *Els mosaics de Can Pau Birol*, Girona.
- Chiner, P. 1990, La decoración arquitectónica en Saguntum, València.
- Clarke, J.R. 1994, Neptune and his Quadriga: the diffusion of a motif in the black-and-white mosaics of Italy, *IV Coloquio Internacional Sobre Mosaico Antiguo* (Palència-Mèrida 1990), Guadalajara, 309-316.
- Codex - Arqueologia i Patrimoni 1995, *Memòria de l'excaució arqueològica realitzada al solar núm. 2 del carrer del Doctor Zamenhof*, mecanoscrit inèdit, Tarragona.
- Codex - Arqueologia i Patrimoni 1998, *Informe dels treballs arqueològics en el solar núm. 1 del carrer Castañes de Tarragona*, mecanoscrit inèdit, Tarragona.
- Cordano, F. 1980, Il laberinto come simbolo grafico della città, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 92, Roma, 7-15.
- Cortés R., Gabriel, R. 1985, *Tarraco: recull de dades arqueològiques*, Barcelona.
- Corzo, R. 1993, El teatro de Italica, Ramallo, S. F., Santjuste, F. (coord.), *Teatros romanos de Hispania*, Cuadernos de Arquitectura Romana, vol. 2, Múrcia, 157-171.
- Darmon, J.P. 1981, Les mosaïques en Occident I. *Aufstieg und Niedergang der Römischer Welt*, 27, Principat, 12, 2. Walter de Gruyter, Berlin-N.York, 266-319.
- Daszewski, W. A. 1977, *Nea Paphos II. La mosa que de Thésé*, Varsòvia.
- Díaz, A. 1985, *Capiteles corintios romanos de Hispania*, Madrid.
- Drerup, H. 1974, Zwei Kapitelle aus Italica, *Archivo Español de Arqueología*, 45-47, Madrid, 91-102.
- Durán, M. 1993, *Iconografía de los mosaicos romanos en la Hispania alto-imperial*, Barcelona.
- El Teatro romano*, 1993, Mar, R., Roca, M., Ruiz de Arbulo, J., El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente, *Teatros romanos de Hispania*, Cuadernos de Arquitectura romana, Madrid, p. 11-23.
- Fernández, D. 1987, *Mosaicos romanos del Conventus Caesaraugustanus*, Saragossa.
- Gibert, A. 1916, *Temples pagans de la Tarragona romana*, Tarragona.
- Gimeno, J. 1991, *Estudios de arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del Nordeste de Hispania*, 2 vols, Madrid.
- Gimeno, J. 1992, Un conjunto de capiteles de origen asiático en Tarraco y Barcino. Reflexiones sobre la importación de elementos orientales en la arquitectura del nordeste de Hispania a partir del siglo II d. C., *Archivo Español de Arqueología*, 65, Madrid, 75-103.
- Gnoli, R. 19882, *Marmora Romana*, Roma.

- Gómez Pallarès, J. 1997, *Edición y comentario de las inscripciones sobre mosaico de Hispania. Inscripciones no cristianas*, Roma.
- González, J. R., Rafel, N. 1993, Torre Andreu, Lleida, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1983*, Anuaris d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona.
- Gros, P. 1979, Pour une chronologie des arcs de triomphe de Gaule Narbonnaise, *Gallia*, 30, Paris, 55-83.
- Guardia, M. 1992, *Los mosaicos de la Antigüedad tardía en Hispania. Estudios de iconografía*, Barcelona.
- Gutiérrez, M. A. 1992, *Capiteles romanos de la Península Ibérica*, Valladolid.
- Gutiérrez, M. A. 1992b, El templo romano de Barcino. Análisis de la decoración arquitectónica, Ramallo, S. F. (dir.), *Templos romanos de Hispania*, Cuadernos de Arquitectura Romana, 1, Murcia, 95-105.
- Gutiérrez, M^a. A. 1982, Sobre la sistematización del capitel corintio en la Península Ibérica, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, XLIII, Valladolid, 25-44.
- Gutiérrez, M^a. A. 1988, Bases para un estudio del capitel jónico en la Península Ibérica, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, LIV, Valladolid, 65-113.
- Hallazgos Recientes 1950, Parte de un mosaico y fragmento de una lápida, *Boletín Arqueológico*, Tarragona, 42-43 i 211-212.
- Heilmeyer, W. D. 1970, *Korinthische Normalkapitelle. Studien zur Geschichte der Römischen Architekturdécoration*, Heidelberg.
- Heinz, W. 1983 *Römische Thermen, Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich*. München.
- Hernández Sanahuja, B., Morera, E. 1892, *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana (...)*, Editada, anotada y continuada por E. Morera, Tarragona.
- Importación 1987, Mayer, M., Álvarez, A., Rodà, I., La importación del mármol en época romana. El ejemplo de Ventimiglia y su contraposición con el litoral norte de la Tarraconense, *Quaderni del Centro di Studi Lunensi*, 10-12, Luni, 497-523.
- Járrega, R. 1993, El mosaico policromo con decoración geométrica de círculos intersecantes de la villa romana de Barrugat (Bitem, Tarragona), *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, 275-284.
- Jiménez, A. 1975, De Vitruvio a Vignola, Autoridad de la tradición, *Habis*, 6, Sevilla, 253-280.
- Jiménez, J. L. 1992, El templo romano de la calle Claudio Marcelo en Córdoba, Ramallo, S. F. (dir.), *Templos romanos de Hispania*, Cuadernos de Arquitectura Romana, 1, Murcia, 119-132.
- Kankleit, A. 1994, Die Kiserzeitlichen mosaiken von Olympia. Eine Bestandsaufnahme, *IV Coloquio Internacional Sobre Mosaico Antiguo* (Palència-Mèrida 1990), Guadalajara, 135-147.
- Láiz, M^a. D., Ruiz, E. 1990, Mosaico del tipo opus sectile en Cartagena, *XIX Congreso Nacional de Arqueología* (Castellón 1987), Saragossa, 857-868.
- López, G. 1990, El programa iconográfico de la Casa de los Surtidores en Conimbriga, *Espacio, Tiempo y Forma*, sèrie II, H. Antigua, 3, Madrid, 199-232.
- Macias, J.M. 1999, *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco*, Tulcis. Monografies Tarraconenses, 1, Tarragona.
- Mañanes, T. 1992, *La villa romana de Almenara-Puras (Valladolid)*, Valladolid.
- Marec, E. 1962, Le thème du Labyrinthe et du Minotaure dans la mosaïque romaine, *Hommages Albert Grenier*, 3 vols., Brusel-les, 1094-1112.
- Márquez, C. 1988-89, El desarrollo del capitel corintio-asiático en Córdoba, *Ifigea*, V-VI, Córdoba, 117-128.
- Márquez, C. 1998, *La decoración arquitectónica de Colonia Patricia. Una aproximación a la arquitectura y urbanismo de la Córdoba romana*, Córdoba.
- Mayer, M. 1990, Aproximación al problema de la importación del mármol en la Hispania Romana, *PACT*, 27. *Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale (Barcelone 1988)*, Court-Saint-Étienne, 265-277.
- Mondelo, R. 1983, *Esquemas compositivos geométricos en los mosaicos hispanorromanos*, extracte tesi doctoral, Valladolid.
- Montfullà 1989, Nieto, F. J., Puig, A. M., Merino, J., la villa romana de Montfullà. Resultats de la primera campanya d'excavacions, *Cypsela*, VII, Girona, 93-101.
- Morand, I. 1996, A propos de la Maison aux Jets d'Eau (Conimbriga, Portugal). Architecture et mosaïque, *REA*, 98, Burdeus, 207-222.
- Morriconne, Mª L. 1973, *Veu Mosaico*, *Enciclopedia dell'Arte Antica*, Suppl. 1970, Roma, 504-531.
- Mosaicos Hispanorromanos 1986, Blázquez, J. M^a., López, G., Neira, M. L., San Nicolás, M. P., La mitología en los mosaicos hispanorromanos, *Archivo Español de Arqueología*, 59, Madrid, 101-162.
- Neira, M. L. 1994, Mosaico de los tritones de Itálica en el contexto iconográfico del thiasos marino en Hispania, *IV Coloquio Internacional sobre mosaico antiguo* (Palència-Mèrida 1990), Guadalajara, 359-367.
- Nielsen, I. 1990, *Therma et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus.
- Nolla, J. M^a., Sagrera, J. 1993, Els mosaics de la villa romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), *Cypsela*, X, Girona, 145-158.
- Parlasca, K. 1959, *Die römischen Mosaiken in Deutschland*, Berlín.
- Pavolini, C. 1989, *Ostia*, Guide archeologiche Laterza, Bari.
- Pensabene, P. 1973, *Scavi de Ostia VII. I capitelli*, Roma.
- Pensabene, P. 1986, La decorazione architettonica, l'impiego del marmo e l'importazione di manufatti orientali a Roma, in Italia e in Africa (II-VI D. C), Giardina (Ed.), *Società romana e impero tardoantico*, vol. III. Le merci, gli insediamenti, Bari, 285-429.
- Pensabene, P. 1993, La decorazione architettonica dei monumenti provinciali di Tarraco, Mar, R. (ed.), *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, Documents d'Arqueologia clàssica, 1, Tarragona, 33-105.

- Pérez, E. 1996, Revestimientos de *opus sectile* en la Península Ibérica, *Studia Archaeologica*, 84, Valladolid.
- Pérez, W. 1991, Hernández Sanahuja y el puerto romano de Tarragona, *Butlletí d'Arqueologia*: núm. extraordinari Hernández Sanahuja, Tarragona, 7-17.
- Pons d'Icart, L. 1572, *Libro de las grandezas y cosas memorables dela Metropolitana insigne y famosa ciudad de Tarragona*, Lleida (Tarragona 1980).
- Prevosti, M., Clariana, J. F. 1988, *Torre Llauder. Mataró. Vila romana*, Guies de jaciments arqueològics, 3, Barcelona.
- Rainey, A., 1973, *Mosaics in Roman Britain*, Londres.
- Ramallo, S. 1985, *Mosaicos romanos de Carthago Nova*, Múrcia.
- Ramallo, S. 1990, Talleres y escuelas musivarias en la Península Ibérica, Mosaicos romano. *Estudios sobre iconografía. Homenaje "in Memoriam" de Alberto Balil Illana (Guadalajara)*, Guadalajara, 135-180.
- Ramallo, S. 1991, Un santuario de época tardo-republicana en La Encarnación, Caravaca, Múrcia, Ramallo, S. F. (dir.), *Templos romanos de Hispania*, Cuadernos de Arquitectura Romana, 1, Múrcia, 39-65.
- Rebuffat, R. 1991, *Vocabulaire Thermal, Les Thermes Romains*, CEFR, 142, 1-28.
- Recasens, M. 1979, Los capiteles romanos del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, *Butlletí Arqueològic*, 1, Tarragona, 43-143.
- Recasens, M. 1984, Los edificios públicos de la Tarragona romana, a través del estudio de sus capiteles, ensayo cronológico, Blagg, T. F. C. i altres, *Papers in Iberian Archaeology. Part 1*. BAR International Series, 193 (I), Oxford, 321-340.
- Recasens, M. 1985, Tarraco y el comercio del mármol en época romana, a través del estudio de sus capiteles, *Pyrenae*, 21, Barcelona, 123-128.
- Sagunto 1992, Hernández, E., López, M., Pascual, I., Aranguí, C., El teatro romano de Sagunto, Ramallo, S. F., Santiuste, F. (coord.), *Teatros romanos de Hispania*, Cuadernos de Arquitectura Romana, 2, Múrcia.
- Sánchez Real, J. 1949, Descubrimientos recientes. Mosaicos romanos de Senna, *Boletín Arqueológico*, XLIX, Tarragona, 224.
- Sánchez Real, J. 1998, Los restos de la calle Sant Miquel, *Diari de Tarragona*, 17 d'octubre 1998, Tarragona, 14.
- Sanz, R. 1987, Mosaicos romanos del Camino Viejo de las Sepulturas (Balazote, Albacete), *Al-Basit*, 21, Albacete, 43-64.
- Sillières, P. 1997, *Baelo Claudia. Una ciudad romana de la Bética*, Madrid.
- Slim, H. 1980, La mosaïque du labyrinthe de Thysdrus, *Antiquités africaines*, 15, Paris, 201-215.
- Wilson, M. 1989, Designing the Roman Corinthian order, *Journal of Roman Archaeology*, 2, Michigan, 35-69.
- Yegül, F. 1992, *Baths and bathing in classical antiquity*, N. York.

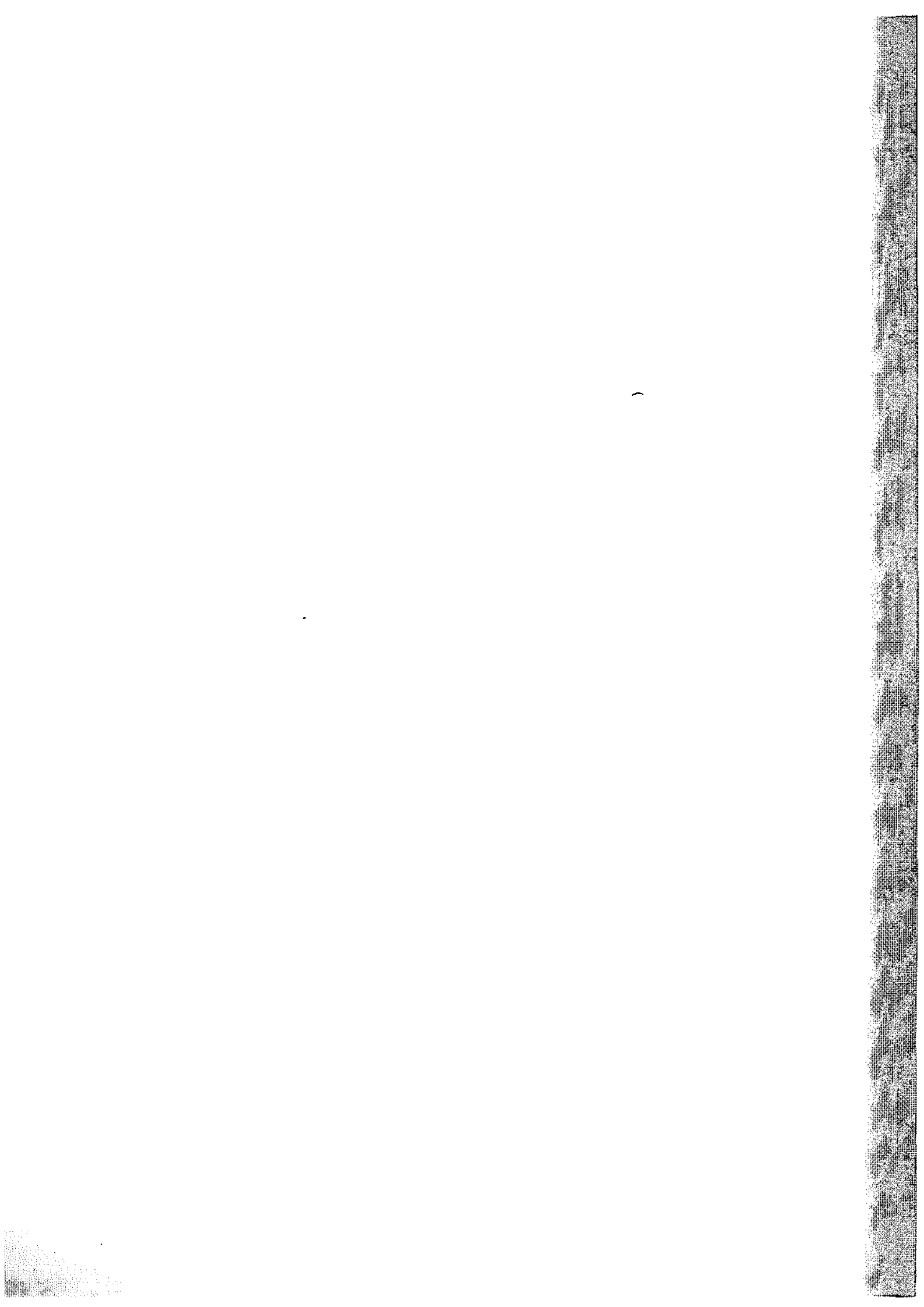

PART III.

L'ESPAI SUBURBÀ

L'HÀBITAT SUBURBÀ PORTUARI DE L'ANTIGA TÀRRACO. EXVACIONS AL SECTOR AFECTAT PEL PERI 2 (JAUME I - TABACALERA)

MARIA ADSERIAS SANS
CÉSAR AUGUSTO POCIÑA LÓPEZ
JOSEP ANTON REMOLÀ VALLVERDÚ
CODEX - Arqueologia i Patrimoni

1. Introducció

Des de l'any 1995, l'execució del PERI 2 (Jaume I - Tabacalera)¹ ha comportat un seguit d'intervencions arqueològiques que, en gran part, han estat realitzades sota la responsabilitat científica de CODEX-Arqueologia i Patrimoni.²

La zona d'actuació del PERI 2 limita al nord amb l'avinguda de Ramón y Cajal i el carrer d'Eivissa (antic camí de la Fonteta), a l'oest amb el marge esquerre del riu Francolí i al sud amb la línia fèrria. Per l'est es veu limitada, *grosso modo*, per la línia defensiva de la part baixa de la ciutat -construïda entre els anys 1821 i 1823- parcialment fossilitzada en el traçat del carrer de Jaume I (Fig. 1 i 2). Concretament, es tracta d'una zona planera, amb un moderat pendent envers la línia de costa, situada al peu del vessant occidental del morrot de la Marina, en el punt d'unió entre la badia on s'emplaça el port i la plana al·luvial del marge esquerre del riu.

En època antiga, aquest espai suburbà s'estenia entre el teòric límit meridional de la muralla, el port i la desembocadura del riu Francolí. La proximitat del port i l'encreuament de les vies que des de Tàrraco es dirigien vers el sud i l'interior, seguint la costa i la ribera del riu Francolí respectivament, són dos dels principals elements caracteritzadors d'aquesta zona i que expliquen tant el dens entramat viari com la intensa i duradora ocupació (si més no, d'època tardorepublicana fins a la fi de l'antiguitat tardana). En època romana, la línia de costa penetrava més cap a l'interior, coincidint, aproximadament, amb el traçat del carrer Reial. De fet, en l'extrem meridional de la part excavada de les parcel·les 22 i 31, els darrers paquets estratigràfics corresponien a sorres d'aparent deposició natural.

2. Antecedents

Abans de l'inici de l'actual fase d'urbanització del PERI 2, l'any 1995, s'havien realitzat un seguit de troballes que ja feien sospitar una certa densitat de troballes arqueològiques, tot i que la realitat ha superat amb escreix les expectatives inicials.

Entre aquest conjunt de troballes destaquen, per la seva importància, les restes que integren el conjunt de la Necròpolis Paleocristiana on, a més del conjunt funerari excavat en els anys 20 i 30, es van localitzar restes de la trama viària suburbana i de diverses *domus* (Serra i Vilaró 1928, 1929, 1930 i 1935). Són de destacar, també, les restes excavades en el solar conegut com «Casa del Mar», en el carrer de Francesc Bastos, on es trobà una cripta amb pintura mural i diversos enterraments possiblement relacionats amb el conjunt abans esmentat (Vilalta/Tarrats 1993).

Just al davant de la «Casa del Mar», en el solar posteriorment identificat com parcel·la 12 del PERI 2, Sánchez Real dona notícia de la troballa, al construir-se els magatzems Combalia-Sagrera, d'alguns murs i d'un nombre no gaire elevat d'enterraments en *tegulae* i en àmfora (Sánchez Real 1956b). Els treballs realitzats l'any 1993 en el mateix solar van posar al descobert un paviment d'*opus signinum* i un seguit de murs que es trobaven a una profunditat d'entre 1,5 i 2 metres sota el nivell del carrer de Francesc Bastos.³

En el carrer d'Eivissa es va descobrir, l'any 1972, un mur de carreus sobre un paviment d'*opus testaceum*, diversos enterraments, restes d'una construcció de maçoneria i part d'un monument funerari (Amo/Barriach 1976). L'any 1992, amb motiu de la construcció d'un col·lector per part de l'Ajun-

1 Un PERI (Pla Especial de Reforma Interior) és un pla d'ordenació urbanística que té per objecte la realització en sòl urbà d'operacions adreçades a la millora d'una determinada zona urbana. El PERI 2 va ser publicat l'any 1989 (DOG 15-9-89) i desenvolupa urbanísticament una àmplia zona compresa entre l'avinguda Ramón y Cajal, els carrers de Francesc Bastos, d'Eivissa, de Jaume I (concretament per la part de darrera de les cases corresponents als números senars), Reial, de Pere Martell, la via fèrria i el Passeig de la Independència.

2 Relació dels arqueòlegs vinculats a CODEX-Arqueologia i Patrimoni que han participat fins al moment en les excavacions del PERI 2: M. Adserias, P. L. Artigues, C. Ferrer, M. García, J. M. Macias, J. Menchon, C. A. Pociña, J. M. Puche, J. A. Remolà i I. Teixell. Des de 1996 la coordinació dels treballs ha anat a càrrec de J. A. Remolà.

3 Vegeu la corresponent memòria d'excavació.

tament, es van posar al descobert un segon monument funerari, les evidències d'una calçada romana i diverses estructures muràries. Les obres del mateix col·lector també van evidenciar restes arqueològiques en el carrer de Francesc Bastos. En aquest cas es van documentar, entre altres restes, un *opus sectile* i alguns enterraments força malmesos.

També dins els terrenys que constitueixen el PERI 2, s'havia trobat un sarcòfag en el número 4 del camí de la Fonteta (Hernández/Morera 1892) i una ara de pedra amb una inscripció en l'hort d'un magatzem del número 73 del carrer de Smith que coincideix, aproximadament, amb la parcel·la 23 del PERI 2 (Alföldy 1975, 39; Sánchez Real 1956a, i Pérez 1991, fig. 2).

De cronologia contemporània i conservat pràcticament en tota la seva alçada, era visible el baluard de la Reina Amàlia, fortificació d'inicis del segle XIX que es trobava a les parcel·les 32, 33, 34, 35 i era travessada per la prolongació del carrer de Smith.

Fora dels límits estrictes del PERI 2, però just a la vora, destaquen les importants restes documentades a l'illa delimitada pels carrers de Pere Martell, d'Eivissa, de Jaume I i de Mallorca, amb evidències d'ocupació entre els segles V aC i V dC (Adserias/Ramón 1991; Adserias *et alii* 1994a, 1994b i 1994c, i Adserias *et alii* 1995). També limiten amb el PERI 2 les restes localitzades en el número 18 del carrer de Francesc Bastos; en el número 39 del carrer de Pere Martell, on es va constatar la presència de murs d'*opus quadratum* (Cortés/Gabriel 1985, 80); en el número 35 del mateix carrer, amb evidències d'ocupació des del segle II aC fins al segle III dC (Adserias *et alii* 1985; Aquilué/Dupré 1986, i Adserias/León 1993); les diverses troballes de caràcter funerari i d'altres relacionades amb el port localitzades al llarg del carrer de Jaume I (Cortés/Gabriel 1985, i Pérez 1991), i el tram viari documentat en l'avinguda de Ramón y Cajal (Sánchez Real 1990, 139).

Força propers al PERI 2 són els enterraments de la difusa àrea funerària localitzada als voltants del carrer de Pere Martell i l'avinguda de Ramón y Cajal, de la qual formarien part les troballes del mateix carrer de Pere Martell (Amo 1973),⁴ del Parc de la Ciutat, on es documentà, també, part d'una vil·la (TED'A 1987; Remolà/Macias 1993), de la cruïlla del carrer de Prat de la Riba i l'avinguda de Ramón y Cajal (Foguet/Vilaseca 1995), etc.

3. Intervencions arqueològiques: aproximació preliminar

La unitat d'actuació que ha servit de marc a

les intervencions arqueològiques ha estat, majoritàriament, la parcel·la que, ocasionalment, pot haver estat subdividida en diverses parts corresponents a distintes fases constructives o agregada a altres parcel·les dins d'un mateix projecte urbanístic (Fig. 1).⁵ El plantejament general de la intervenció arqueològica ha anat variant en funció de diversos factors. Les primeres parcel·les van ser objecte d'excavació parcial, afectant, únicament, l'espai destinat a la fonamentació de l'edifici. Aquest va ser el cas de part de les parcel·les 12, 19 i 20. A la vista de la gran densitat arqueològica que aquests sondeigs posaven al descobert, la Comissió Territorial del Patrimoni Cultural va creure oportú l'excavació en extensió de la resta del PERI 2.

Un tractament distint han tingut els carrers oberts fins al moment. El primer, continuació del carrer de Pere Martell, no va ser objecte de cap tipus d'actuació arqueològica. Pel que fa a la resta (carrers de Manuel de Falla, de Felip Pedrell i continuació del carrer de Smith), s'ha realitzat, només, el seguiment arqueològic de l'obertura de les rases de servei i en el cas del tram de la Ronda, s'ha realitzat, fins al moment d'escriure aquestes línies, una rasa de prospecció arqueològica.

En aquesta breu nota preliminar farem referència, fonamentalment, a les parcel·les 13b, 14, 15, 16, 19, 20, 22a, 22b, 30, 31, 32, 33, 34 i 35, incidint de forma més específica en les parcel·les 22a, 30, 31 i 32 que són les que han proporcionat una informació més significativa (Fig. 1-2).⁶ El caràcter absolutament preliminar de les dades obtingudes, moltes d'elles encara en procés d'elaboració, fa que ens limitem a una valoració genèrica del comportament arqueològic documentat fins al moment. Aquesta manca de dades consolidades és especialment problemàtica pel que fa a les cronologies, un fet que ens obliga a donar datacions molt genèriques que en cap cas poden donar-se com a definitives.

Fetes aquestes observacions, intentarem traçar un quadre evolutiu del comportament arqueològic d'aquesta àrea a partir, insistim, d'una part molt reduïda de la informació generada per les excavacions fins ara realitzades.

3.1 Època tardorepublicana

Res ens fa pensar, ara com ara, en una ocupació associada al poblat ibèric documentat al nord-est d'aquest sector, tot i la proximitat d'algunes de les parcel·les al solar delimitat pels carrers de Pere Martell i de Mallorca, on s'han documentat restes d'aquest assentament preromà (Adserias *et alii*

⁴ Vegeu també García/Remolà, en aquest mateix volum

⁵ Fins ara s'ha intervingut a les parcel·les 4, 5-6, 9, 10, 11, 12, 13a, 13b, 14, 15, 16, 18, 19-20, 22a, 22b, 23, 27, 28, 28bis, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35 i 38. D'aquestes han resultat negatives pel que fa a la presència de restes arqueològiques les parcel·les 4, 5, 6, 10, 28, 28a, 29, 38 i 40.

⁶ Agraïm als directores de les excavacions de les parcel·les 30-32, encara en execució, M. García i C.A. Pociña, les dades facilitades.

1994). Únicament podem ressenyar la localització d'alguns fragments ceràmics anteriors al segle III aC formant part de nivells de cronologia posterior.

Les evidències que podem atribuir amb claredat a època tardorepublicana són excessivament escasses i puntuals per intentar definir en aquest moment el seu abast i significació. La intensitat dels processos d'urbanització posteriors, l'estratègia d'excavació que s'atura en els nivells superiors de pavimentació i la presència del nivell freàtic han contribuït, en molts casos, a accentuar aquesta imprecisa percepció. De tota manera, no és descartable adscriure a aquesta fase tardorepublicana una primera sistematització de l'entramat viari que vertebrarà aquesta zona a partir d'època augustal. La pròpia dinàmica erosiva dels traçats viaris, els continuats recreixements de les línies de circulació i la fragmentació i residualitat dels materials que permetrien una correcta datació ens obliguen a una certa cautela. Recentment, a la part més meridional de la parcel·la 31, s'han identificat nivells de sorra amb materials d'època tardorepublicana que podrien suggerir la proximitat de la línia de costa corresponent a aquest període.

3.2 Època augustal-julioclàudia

Tant el vial de la Necròpolis Paleocristiana com el que segueix aproximadament el traçat del carrer d'Eivissa/camí de la Fonteta i, possiblement, els que hem documentat a les parcel·les 22 i 31 estan plenament definits en època d'August. El que millor coneixem és el vial que va localitzar Serra Vilaró en la Necròpolis Paleocristiana (Serra i Vilaró 1935) i del qual s'han localitzat nous trams en el solar on ara s'alça el centre comercial «Parc Central» (López 1997) i en les proximitats del riu Francolí. Té una amplada aproximada de quatre metres, està limitat a banda i banda per murs i construït amb una barreja compactada de morter (?), pedres, sorres i còdols. Les diferents capes que el formen indiquen successives reformes que mantenen la seva vigència, si més no, fins a la primera meitat del segle V, condicionant, en alguns casos, l'orientació dels diversos edificis que es disposen a banda i banda.

L'altre vial, el que seguia aproximadament el traçat del camí de la Fonteta, també ha estat documentat en les excavacions de les parcel·les afaçanades al carrer d'Eivissa (parcel·les 13a i 14). Malauradament, la dificultat d'identificar l'altra banda del carrer fa que sigui difícil determinar les seves

dimensions. De tota manera, és probable que l'amplada no diferís sensiblement de la documentada en el vial de les parcel·les 22a i 31 (a l'entorn dels deu metres). Una amplada ampliament superior a la constatada pels vials perpendiculars que, com podem observar tant a la necròpolis paleocristiana com a la parcel·la 31, no semblen ultrapassar els quatre metres d'amplada.

Tot i la dispersió de les dades existents, sembla perfilar-se una disposició viària radial l'origen de la qual, si prolonguem teòricament els trams fins ara identificats, se situaria a l'entorn de l'actual plaça de Ponent,⁷ on fins a la creació d'aquesta plaça s'obria un portal proper al sector que en època romana ocupava el fòrum de la colònia (Fig. 3).⁸ Trams perpendiculars, com el de la Necròpolis Paleocristiana o el de la parcel·la 31, unirien les distintes vies definint el sistema de parcel·lació d'aquesta àrea. Per les dades disponibles en aquest moment, sembla que els vials principals, aproximadament paral·lels a la línia de costa, tenen una major perdurabilitat tot i les ocupacions parcials i la reducció de l'amplada, mentre que els transversals, de menor entitat, desapareixen (parcel·la 31) o canvien d'ubicació (parcel·la 30). Aquesta tònica no es compleix en el cas del vial de la Necròpolis Paleocristiana que es manté en ús, si més no, fins al segle V dC, condicionant entre d'altres els edificis residencials i religiosos dels segles IV i V.

A aquesta primera sistematització viària s'associa una activitat bàsicament funerària datada, de forma imprecisa, entre l'època tardorepublicana i els inicis del segle I dC. Correspondrien a aquest moment, per exemple, els togats funerals recuperats fora de context durant les excavacions dels anys 20 i 30 en el solar de la Fàbrica de Tabacs. Algunes d'aquestes tombes tenien un coronament de caràcter monumental que únicament podem intuir a partir de les malmeses restes conservades. Es tracta, fonamentalment, de monuments turriformes, com el que actualment serveix de receptacle a les despulles mortals de Serra i Vilaró o els documentats sota el carrer d'Eivissa, i de recintes funerals alineats similars als de la necròpolis d'Aquileia (finals segle I-II dC) o als d'Isola Sacra, al nord d'Òstia (segles II-III dC). Dins d'aquesta tipologia podríem incloure els monuments funerals localitzats a les parcel·les 13a-14 i 19-20 (Fig. 4).

Així, doncs, entre època tardorepublicana i el període augustal-julioclaudi es configura un paisatge periurbà vertebrat per vials o camins, flan-

7 L'any 1952, en obrir-se la fonamentació de la façana dels magatzems que ocupen els números 3-7 del carrer de Mallorca, va aparèixer un petit segment d'una via enllosada de sis metres d'amplada. Tot i les dificultats de situar la troballa dins de la trama urbana actual, J. Sánchez Real assenyala que es dirigit aproximadament vers la Plaça de Bous. Aquest comentari i el croquis que publica, on la via és obliqua a la façana de l'edifici en construcció, suggereixen que aquest vial també seguiria una disposició radial (Sánchez 1973, 178-181). Aquesta dada es completaria amb el mil·lari que, segons B. Hernández Sanahuja (1892, Tom I, part 2ª, p. 120-121, nota 2), va aparèixer durant la construcció de la Plaça de Bous. Un altre petit tram viari es va documentar en les excavacions del sector d'enterraments localitzat en la cruïlla del carrer de Prat de la Riba i l'avinguda de Ramón y Cajal (Foguet/Vilaseca 1995).

8 Vegeu en aquest mateix volum la contribució de J. M. Macías sobre les excavacions al carrer del Gasòmetre.

quejats per enterraments i recintes funeraris, delimitant parcel·les agrícoles parcialment urbanitzades. Un paisatge que es completa amb una gran diversitat estructural i funcional que coexisteix amb l'activitat funerària abans esmentada. Aquesta dinàmica es constata clarament en les parcel·les 19-20 i 22 del PERI 2, tot i que la parcialitat de les estructures documentades impedeix majors precisions. Una activitat edilícia que coexisteix amb l'inici de l'explotació d'una pedrera situada en la parcel·la 18⁹ i amb un potent abocador que es forma aprofitant una forta depressió en el terreny localitzada en la parcel·la 13b.

3.3 Època flàvia - segle III dC

A partir d'època julioclàudia avançada o flàvia inicial, a les parcel·les 22 i 31 es detecta una intensa transformació urbanística que comporta la supressió de les estructures precedents, la construcció de grans naus d'emmagatzematge i el recreixement del nivell de pavimentació del vial ja esmentat (Fig. 5-6). En la parcel·la 22a s'han individualitzat dos edificis, limitats al sud per un vial, formats per grans naus amb coberta sustentada sobre un sistema regular de pilars inclosos en els murs de delimitació i pavimentades amb sòls de còdols (Fig. 7).¹⁰ Cadascuna de les tres naus fins ara localitzades de l'edifici més occidental mesuren 18,40 x 6 metres (aproximadament 110 m²). En un moment posterior, encara per determinar, es construeix un pòrtic fonamentat sobre grans blocs de pedra del Mèdol que afecta nivells de pavimentació associats al vial. El model tipològic i la situació apunten cap a una funcionalitat relacionada amb l'emmagatzematge de béns,¹¹ la naturalesa dels quals no és possible determinar per la manca d'evidències corresponents al moment d'ús.

Aquest model és similar al conegut en àrees adjacents a complexos portuaris com, per exemple, *Portus*, *Leptis Magna*, la *porticus Galbana* i *Aemiliana* al port fluvial de Roma (Rickman 1971), els *horrea*

d'Hortensius i de l'Àrtemis a Òstia o els grans magatzems de Saint-Romain-en-Gal (Gros 1996) (Fig. 8). Es tracta, normalment, de bateries de naus, d'entre quatre i sis metres d'amplada, obertes a un pati interior.¹²

A inicis del segle II dC es produeix una important modificació que comporta un recreixement generalitzat del nivell de circulació amb un nivell de farciment que, en alguns punts, cobreix els murs que uneixen les bases dels pilars. Únicament en la nau més occidental es documenta un nou paviment, en aquest cas de tesselles blanques de grans dimensions.¹³ A l'edifici situat a l'altre extrem de l'àrea excavada també es detecten successius recreixements de nivells de circulació i murs que, en l'estat actual dels treballs, no podem interpretar funcionalment ni cronològicament.

Dins d'aquesta mateixa fase podriem situar, també, els edificis residencials recentment localitzats en les parcel·les 30 i 31, actualment encara en curs d'excavació. De l'edifici residencial de la parcel·la 30 (Fig. 12) s'ha localitzat un corredor pavimentat amb *opus signinum* i les parets decorades amb pintures murals (Fig. 17-18)¹⁴ que donava accés a diverses estances situades a banda i banda. El més interessant d'aquest àmbit és un *triclinium* de grans dimensions (Fig. 13), parcialment pavimentat amb lloses de marbre. L'àmbit situat darrere del menjador, només visualitzat en part, estava pavimentat amb un sòl de terra, mentre que les parets conservaven restes de pintura mural, de les quals hem de destacar la representació d'un gall dindi (Fig. 18). Adossat al mur que separava ambdues estances s'ha identificat una ara de larari feta amb carreus de pedra del Mèdol revestits amb plaques de marbre (Fig. 15-16).¹⁵ Aquest edifici pateix diverses reformes entre les quals podem destacar el tapiat d'algunes de les portes. Els àmbits domèstics de la parcel·la 31 fins ara identificats (Fig. 21) corresponen a un pati descobert (Fig. 22), al qual s'accedeix des d'una de les vies perpendiculars,

9 Excavada pel col·lectiu Cota 64.

10 Pel que s'està observant en altres edificis de característiques similars, és possible que, en alguns casos, aquestes capes de còdols fossin la preparació d'un paviment de tovots.

11 Una discussió sobre la terminologia (*horrea*, *granaria*, *cellae*, *porticus*) pot trobar-se a Gros 1996, 465.

12 "...le schéma quadrangulaire, avec les salles de manutention et de dépôt réparties à la périphérie d'une aire centrale elle-même délimitée par les colonnes d'un quadriportique (...). Certes, les variants sont nombreuses, même si le parti architectural de base se maintient: la dimension du carré, ou plus souvent du rectangle, oscille beaucoup, et à l'intérieur celle de l'espace quadrangulaire libre" (Gros 1996, 470). Existeix, també a Òstia, un segon tipus de magatzem en què els àmbits s'obren a banda i banda d'un corredor axial, especialment freqüents en les regions I i III.

13 Molt similar al documentat en la basílica identificada per Serra i Vilaró a la Necròpolis Paleocristiana.

14 És especialment destacable la representació d'una escena de cacera on un cànid empaïta un grup de cérvols. Un motiu similar (especialment la resolució del cànid en actitud de persecució) el trobem en el mur situat entre les columnes del peristil de la casa de Menandre a Pompeia (Barbet 1985, fig. 133). Sobre el tema de la cacera en mosaics, vegeu també Blázquez/López 1990. A partir de la utilització de colors clars com a fons de l'escena es pot suggerir una cronologia a partir de la segona meitat avançada del segle II dC. Per les seves característiques, aquesta decoració pictòrica és, possiblement, obra d'un artista local.

15 Aquesta associació entre el larari i la figura d'un gall dindi, símbol d'eternitat, es documenta, per exemple, a la *Caupona* del Pavone on, en un dels angles del pati, es troba "...un larario a nicchia con la pittura del pavone, simbolo d'immortalità" (Pavolini 1989, 196). "Parece que entre los romanos el pavo tuvo significación religiosa desde un principio. Al menos en Pompeya sólo aparece en los lararios y nunca en decoraciones profanas (...). El pavo lo trajo Diónisios de Egipto, como símbolo de sus campañas; es inmortaly simboliza, con el ave fénix, el cielo, la apoteosis y la inmortalidad. Para el difunto comenzaba una nueva y eterna primavera, de la que el pavo era símbolo" (Abad 1982, 363).

connectat amb un àmbit (cuina/rebost?) que conservava part dels objectes ceràmics i metàl·lics del darrer moment d'ús *in situ* (Fig. 23 i 24).

Probablement en el segle III dC (una cronologia que, com les altres, és absolutament provisional) es produeix una profunda transformació d'aquesta àrea suburbana que es concreta en les següents evidències:

- Els magatzems de la parcel·la 22 desapareixen coberts per un potent nivell d'enderroc format, bàsicament, per les argiles de l'alçat de tovots.

- Els edificis residencials de les parcel·les 30 i 31 (una dada més a confirmar) són destruïts, com semblen indicar els nivells de cendres i carbons que cobreixen tant els àmbits domèstics excavats com el carrer perpendicular.

- Dins del segle III/IV podem datar diversos enterraments aïllats localitzats a l'espai anteriorment ocupat pels magatzems.

En definitiva, la percepció actual sembla indicar que, en un moment encara imprecís del segle III, la trama urbana consolidada des d'època flàvia desapareix sota potents nivells d'enderroc sobre els que s'alçaran, a partir del segle IV/inicis del V, noves edificacions amb una ordenació sensiblement distinta a la precedent. La datació en el segle III de nivells de destrucció i enderroc ens porta inevitablement al ja tradicional debat sobre la crisi del segle III i les invasions bàrbares. Els textos ens informen que, durant el regnat de Gal·liè (c. 260), tribus franques van creuar els Pirineus penetrant fins arribar a Tàrraco, on uns van aconseguir vaixells amb els que dirigir-se al Nord d'Àfrica, mentre que d'altres van romandre durant un període de dotze anys com ens recorden autors posteriors com Eutropi,¹⁶ Aureli Victor,¹⁷ Eusebi-Hieron¹⁸ i Orosi.¹⁹ No obstant, el caràcter preliminar dels treballs no permet en aquest moment entrar en valoracions d'aquesta mena.

3.4 Segles IV-VII dC

Possiblement ja en el segle IV, es detecta una nova i intensa activitat constructiva que, en aquests moments, podem concretar en els següents fets:

- Sobre els nivells de colgament que cobrien les naus de l'extrem occidental de la parcel·la 22a es va edificar un edifici residencial del qual en coneixem els banys privats (Fig. 28 i 29). La pri-

mera evidència documentada d'aquest nou edifici és una habitació rectangular de 3,15 x 1,86 metres, revestida interiorment amb una capa d'*opus signinum*. Posteriorment, aquest revestiment hidràulic es substituït per un placat de marbre. La densitat de les estructures posteriors no permet relacionar aquesta habitació amb altres àmbits i, per tant, la interpretació com a part d'uns banys és absolutament hipotètica. Durant la fase següent es defineix clarament una estructura termal. L'habitació anterior és farcida per una plataforma d'*opus caementicium* que serveix de base a les *pilae* d'un *hipocaustum* associat a nous murs perimetrals que creen un àmbit de majors dimensions. A més d'aquest àmbit calent s'han documentat dues exedres i diversos àmbits pavimentats amb *opus signinum*. En el mur oriental s'obren dues boques corresponents al *praefurnium*. La interpretació final d'aquests banys està supeditada a l'excavació de la resta del conjunt.

- En la parcel·la 31 es construeix un edifici residencial, del qual en coneixem els banys privats, i un recinte funerari (Fig. 26 i 27). Ambdues edificacions ocupen, de forma total o parcial, els traçats viaris precedents en una nova vialitat de caràcter substancialment més precari. Els àmbits fins ara identificats dels banys privats corresponen a un *frigidarium* de planta rectangular amb una *piscina frigidaria* quadrangular en un dels costats curts. En un dels costats llargs s'obre una porta que condueix, mitjançant uns esglaons, a la part calefactada dividida en dos àmbits quadrangulars en bateria, culminats per dues exedres que serien ocupades per les banyeres d'aigua calenta. Sembla que, inicialment, la calor era produïda per un o dos forns situats en les exedres que, posteriorment, també a nivell hipotètic, són substituïts per un forn de majors dimensions que ocupava parcialment la via que limitava aquest edifici pel sud. Proper a aquest trobem un recinte funerari de planta probablement rectangular (Fig. 25 i 26), on es disposen diversos enterraments coberts per una fina capa d'*opus signinum* que indica la seva presència. Només han estat excavats aquells enterraments que no conservaven l'indicador extern. Destaca la presència d'inhumacions dins d'àmfores característiques de la segona meitat del segle IV i la primera del V, en un sarcòfag monolític en pedra del Mèdol i en caixes fetes amb materials ceràmics de

16 Germani usque ad Hispanias penetraverunt et civitatem nobilem Tarraconem expugnaverunt (8.8.2).

17 Gallienus rem Romanam quasi nau fragio dedit... adeo uti... Francorum gentes, direpta Gallia, Hispaniam possiderent, vastato ac paene direpto Tarraconensium oppido, nactisque in tempore navigiis, pars in usque Africam permearet (De Caes. 33.3).

18 Germanis Hispanias optinentibus Tarracon expugnata est (Chron, ad. a. 264).

19 Exstant adhuc per diversas provincias in magnarum urbium ruinis parvae et pauperes sedes, signa miseriarum et nominum indicia servantes, ex quibus nos quoque in Hispania Tarraconem nostram ad consolationem miseriae recentis ostendimus (VII, 22, 8). Inruptae sunt Hispaniae, caedes vastationesque passae sunt: nihil quidem novum, hoc enim nunc per biennium illud, quod hostilis gladius saevius sustinere a barbaris, quod per ducentos quondam annos passae fuerant a Romanis, quod etiam sub Gallieno imperatore per annos propemodum duodecim Germanis exceperunt (VII, 41, 2).

construcció (*tegulae, bessales, bipedales, cuneati...*)²⁰ i lloses de pedra del Mèdol.²¹

Els edificis de la fase tardana segueixen en ús almenys fins al segle VI, tot i que les evidències d'ocupació continuen, si més no, fins a un moment avançat del segle VII.²² Realment, la localització de nivells de colgament i farciment d'aquest període està essent una de les grans aportacions al coneixement de la Tàrraco d'època tardantiga. Fins ara, l'interès se centrava en el comportament de la part alta,²³ mentre que les evidències relatives a una continuïtat d'ocupació a l'àrea més propera al port es reduïen a un escàs conjunt de materials fora de context que no anava més enllà del segle V/VI dC. Ara, per primer cop, tenim constància que aquesta ocupació es va prolongar més enllà del segle VI (i, potser, del VII) i que s'estenia més enllà dels límits que tradicionalment s'havien atribuït a la zona portuària.

Sembla, doncs, cada cop més clara l'existència en època visigòtica de dos nuclis preferencials d'ocupació (part alta i port), un fet que comporta el trencament de la continuïtat del teixit urbà d'època altoimperial. Es prefigura, així, amb la lògica distància, el paisatge urbà que ens presenta la documentació planimètrica de finals del segle XVI fins a mitjan segle XIX, moment en què el creixement urbanístic de la ciutat acaba per unir la Marina o barri portuari amb el que fins aquell moment havia estat la ciutat pròpiament dita.

3.5 Evidències posteriors

Per sobre d'aquesta fase només s'ha documentat un potent nivell de sedimentació lenta, l'inici del qual és, per posició estratigràfica, posterior al segle VII. Gran part d'aquest nivell ja estava plenament formada quan, a inicis de l'any 1811, concretament entre el 4 i el 7 de juny, les tropes franceses seguint la seva estratègia de setge de la part baixa de la ciutat excaven l'anomenada segona paral·lela. Es tracta d'una trinxera gairebé paral·lela a la línia de fortificació de Tarragona, coincidint aproximadament amb l'actual orientació del carrer de Pere Martell, on es van muntar quatre bateries (números 16-19) artillades amb un total de 19 peces

del 24, 6 del 16 i dos morters. En el farciment de la trinxera es van recuperar nombrosos pics i pales, bales de diversos calibres, botons, granades, fragments de metralla, etc. Una mostra física de la intensitat de la lluita que va enfrontar assetjats i assetjadors (Salas 1911). S'han pogut identificar diversos fragments de granada de morter de 14; un projectil de canó del 68, de marina; cinc projectils de "carronada" del 30; tipus de canó una mica més curt de l'habitual, fabricat a Carron (Escòcia) i que no era gaire estrany a l'exèrcit espanyol; dos projectils de canó del 10, un projectil de canó del 8, bales "de a 15", per a pistoles i fusells reglamentaris "Tower" anglesos; bales "de a 17" per a fusells i terceroles anglesos "Tower" i per a alguns fusells espanyols, i bales "de a 19" per a fusells francesos. L'estudi dels projectils ha estat realitzat pel Sr. Martí Vergés i Asens, del Museu d'Història de les Armes Antiques de Tarragona, a qui agraïm la seva col·laboració.

El setge, l'assalt final i la política de l'exèrcit francès d'ocupació van acabar de desmantellar part del sistema defensiu existent des de mitjan segle XVII. Únicament romandrà el baluard d'Orleans, tot i que profundament modificat. La muralla de la Marina, que fins a l'any 1811 havia estat presidida pels baluards de Sant Carles i del Port, la lluneta del Príncep i la bateria de Sant Josep, és substituïda, entre 1821 i 1823, per una nova línia fortificada formada pel baluard del Llatzaret, la porta del Francolí (extrem oriental del carrer Reial) i el baluard de la Reina Amàlia, aquest darrer localitzat en les parcel·les 32, 33, 34 i 35. No serà fins a mitjan segle XIX que les fortificacions van perdre de forma definitiva el seu sentit i s'inicià el procés de desmantellament de la línia fortificada de la Marina, del qual sorgirà l'actual carrer Reial i el paisatge existent abans de l'execució del Pla Especial: parcel·les agrícoles, magatzems i camins.

4. Cloenda

Només la importància de les restes identificades justifica la imprudència de tractar una qüestió tan complexa amb unes dades tan manifestament preliminars. En alguns casos, el processa-

20 En un dels enterraments amb caixa de *tegulae*, objecte d'un intent d'expoli per part dels soldats francesos durant el setge de 1811, es van observar diverses *tegulae* amb segell orbicular del centre productor itàlic de *L. Bruttidius Augustalis* (OPVS DOLIAR L. BRVTIDI AVGVTALI, motiu central: *nux pinea*). Sobre aquesta qüestió vegeu Bloch 1967 i 1968. Vegeu també García/Remolà, en aquest mateix volum.

21 Pel que fa als enterraments, vegeu en aquest mateix volum la contribució de García/Remolà.

22 Aquests contextos, caracteritzats per l'absència de TS Africana, contenen àmfores procedents de l'àrea tunisenca (Keay 61, 62, «8A», Cartago 58, Murialdo 1995, fig. 2.10 i contenidors globulars de possible origen africà) i de la zona oriental (LRA 1, 2, 4 i 5 i tipus de la Cisterna de Samos), així com ceràmica comuna d'origen oriental. Per més informació vegeu Macias/Remolà en premsa.

23 Tradicionalment, s'havia considerat l'ocupació musulmana (713/718) com la causa principal de l'abandonament institucional i demogràfic de la ciutat (Recasens 1966), de la mateixa manera que també s'havia proposat una relació entre el clima de transformació de la ciutat a inicis del segle V i el replegament urbà de la Tàrraco tardana i visigoda «...cap al sector més enlairat, abandonant parcialment o totalment la zona baixa, propera al port.» (TED'A 1989, 448). Ambdues propostes, plenament coherents amb la documentació disponible fa uns anys, són en aquests moments susceptibles de ser modificades o, si més no, matisades.

ment, necessàriament lent, del registre estratigràfic, estructural i material està a penes embastat. En altres, ni tan sols s'han finalitzat els treballs d'excavació. D'altra banda, cal considerar que, en menys de quatre anys, s'ha excavat una superfície molt extensa i de vegades amb una potència que ultrapassa els dos metres, fets que, juntament amb la forta densitat d'estructures documentades, dóna una idea de la gran quantitat d'informació que s'ha de processar. Aquestes consideracions són imprescindibles per a una correcta comprensió i utilització de les breus, parcials i, en aquests moments, provisionals dades que precedeixen aquest apartat pretesament conclusori.

Les circumstàncies històriques han estat, en gran mesura, les responsables de l'escàs coneixement que tenim de l'extens sector residencial que s'estenia entre el circ -límit i porta dels recintes públics de la part alta- i l'hipotètic traçat meridional de la muralla. Aquesta mancança, que futures excavacions poden mitigar, incrementa l'interès de les dades que s'han obtingut i que es continuaran obtenint en aquest sector suburbial situat, aproximadament, entre la via Augusta (N), el port i la línia de costa (S), la desembocadura del riu (W) i la carena que formaven els morrots de la Marina i del Port (E), sobre la que hipotèticament discorria la muralla.

La Fàbrica de Tabacs, el teatre i el seu entorn, l'illa compresa entre els carrers de Pere Martell, d'Eivissa, de Mallorca i de Jaume I, el centre comercial "Parc Central" i, ara, el PERI 2 han estat les principals intervencions arqueològiques realitzades en aquest sector fins al moment. Inicialment es va constatar una densa ocupació funerària i cultural d'època tardoantiga sobre les ruïnes del que havien estat cases connectades per petits camins, a banda i banda dels quals s'aixecaven ordenades fileres de sepulcres. En altres paraules, una funció primordialment residencial de caràcter dispers era substituïda per una intensa activitat funerària. El punt d'inflexió se situava, més per arguments historigràfics que pròpiament arqueològics, en la segona meitat del segle III -no podia ser d'altra manera-, en relació amb les -fins fa ben poc- magnífiques incursions bàrbares esdevingudes sota l'imperi de Gal·liè.

L'extraordinària dimensió que va adquirir l'àrea cementirial del solar de la Fàbrica de Tabacs, incrementada per les troballes puntuals que van desaparèixer sota l'eixample de l'entorn de la Plaça de Braus, no va fer altra cosa que caracteritzar aquest sector com un continu funerària. Van ser les excavacions de l'illa delimitada pels carrers de Pere Martell, d'Eivissa, de Mallorca i de Jaume I les que van posar de manifest, de forma inqüestionable, una densa i dinàmica urbanització (almenys a la zona més propera al port), ja insinuada en les excavacions del teatre i l'entorn més immediat.

Les excavacions que van precedir la construcció del centre comercial "Parc Central" han servit per augmentar i millorar el nostre coneixement sobre el caràcter cultural i funerària de la franja més propera al riu i al punt de teòric encreuament de les vies que de Tàrraco portaven a *Valentia* i a *Ilerda*, a les quals hem d'afegir una densa xarxa de vies de menor entitat que vertebraven les comunicacions amb el territori més immediat.

I ara, amb les excavacions del PERI 2, vora la perifèria de l'àrea més propera al port, aquest panorama es començarà a fer més entenedor. A la fi de la República i al principat d'August corresponen les primeres evidències certes, tot i que no en sabem l'abast ni i el significat.

Des d'època julioclàudia avançada o flàvia inicial fins al segle II, es constata una intensa urbanització concretada, bàsicament, en la construcció de bateries de naus d'emmagatzematge, flanquejant el vial de les parcel·les 22 i 31 i d'edificacions residencials a mesura que ens aproximem al vial del camí de la Fonteta (carrer d'Eivissa). No podem deixar de ressaltar que la data inicial, cas de confirmar-se, coincideix, *grosso modo*, amb un moment àlgid de la ciutat, quan emprèn o està a punt de fer-ho l'ambiciós projecte de monumentalització de l'espai públic de la part alta.

És precisament el port, l'element que més clarament influeix en aquest desenvolupament urbanístic de la zona. Per les dades que tenim, cal pensar que les hipotètiques i controvertides infraestructures portuàries d'època tardorepublicana van quedar clarament obsoletes a mesura que creixia el pes polític i econòmic de la ciutat. Es passa d'una dinàmica basada, possiblement, en el desembarc directe de béns i persones a un port amb estructures i infraestructures adaptades al moviment de naus de gran calat i a l'emmagatzematge i distribució d'un important volum de mercaderies. Aquest factor comporta, a més a més, una profunda transformació de la zona amb la implantació d'una densa xarxa viària i la construcció d'edificacions de caràcter residencial.

En les excavacions del PERI 2, aquest model, molt més complex, sembla (hem d'esperar l'estudi dels materials) que s'interromp en el segle III. Ara com ara, se'ns fa impossible determinar en quin tram del segle (àdhuc la datació genèrica i resta subjecta a ulteriors verificacions) i és, per tant, prematur incidir en qüestions tan apassionants com els efectes de les penetracions franques i la tan soferta "crisi del segle III". Ara bé, sigui encertada o no la cronologia, es pugui relacionar o no amb les referències aportades pels escriptors dels segles IV i V, l'evidència física fins ara analitzada indica que es produeix una "discontinuitat" en la gradual evolució del teixit urbà dels segles I i II, potser a l'entorn del segle III.

Els nivells de carbons que cobrien alguns ambients domèstics, evidències d'un abandonament sobtat, els potents nivells d'enderroc que de forma generalitzada cobreixen les restes altoimperials i les modificacions en el teixit urbà que es torna a implantar en època tardana (a partir de la segona meitat del segle IV?) en són, ara com ara, els únics arguments que podem aportar. Tot i que els vials principals, paral·lels a la costa es mantenen, modificats, fins a moments avançats, altres desapareixen sota noves construccions que exploten com a pedrera les escasses ruïnes de moments anteriors que afloraven a la superfície. Tot i que no disposem encara d'arguments prou sòlids, fets com l'ocupació d'espais públics ens suggereixen un major pes de la iniciativa privada en detriment de l'ordenada planificació urbana anterior. Aquestes edificacions domèstiques de nova construcció coexisteixen —o això ens sembla en aquest moment— amb recintes funeraris com el documentat a la parcel·la 31.

Pel que sabem fins ara, les evidències documentades indiquen una continuïtat d'ocupació fins als moments finals de la tardoantiguitat, quan s'identifiquen tant activitats constructives puntuals com fenòmens d'espoliació, nivells d'enderroc i de colgament i, possiblement, abocadors. Des d'aproximadament aquest moment en endavant, només hem pogut constatar un lent i gradual procés de sedimentació de nivells que, fins gairebé l'actualitat, han tingut un aprofitament primordialment agrícola.

Només les guerres i les fortificacions han deixat indicis físics identificables a la vegada que han estat, fins ara, els principals responsables de la destrucció de les restes antigues. Les paral·leles i trinxeres excavades per les tropes napoleòniques durant el setge de 1811 i la construcció del baluard de la Reina Amàlia, amb el seu fossat corresponent, en són un exemple que, en aquest darrer cas, ja ha sofert en cos propi les conseqüències de l'activitat urbanística.

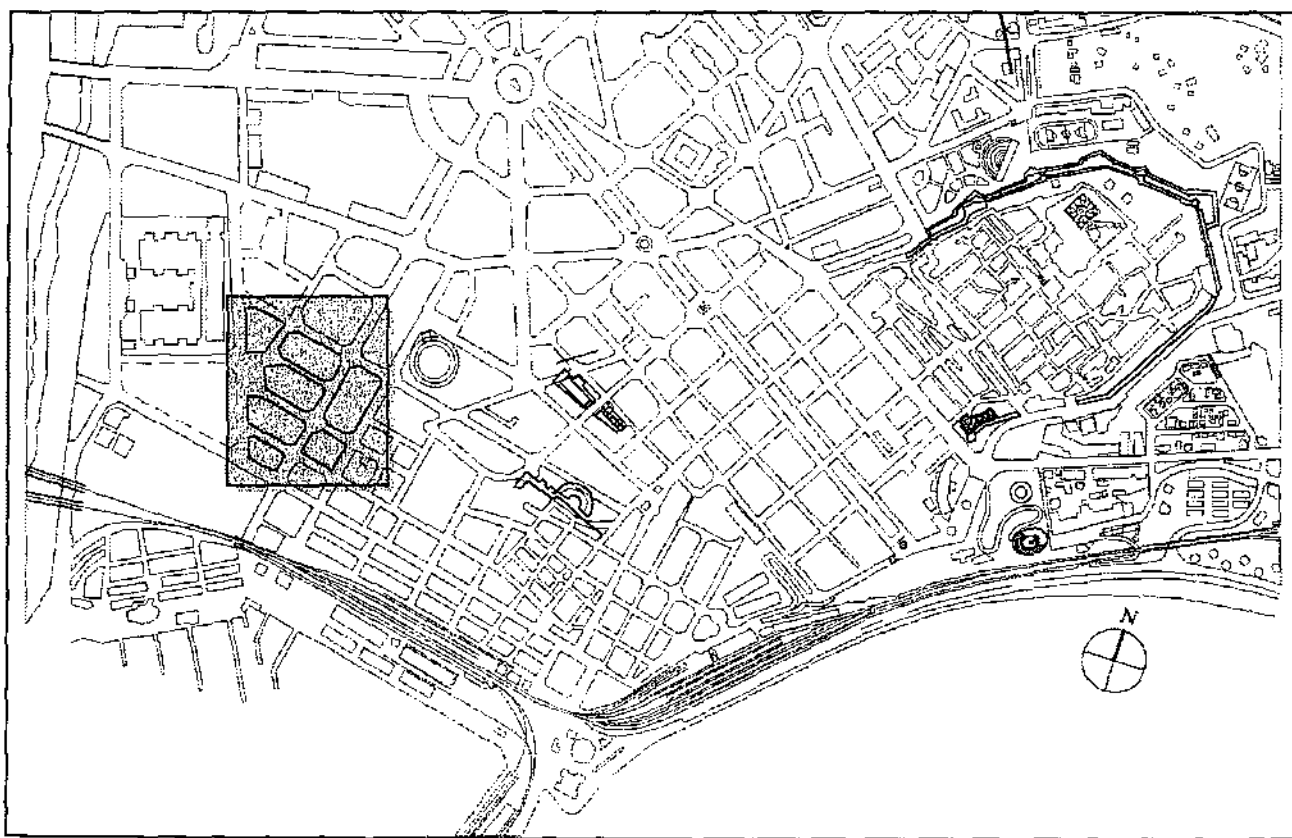

Fig. 1. Plànol de situació del PERI 2.

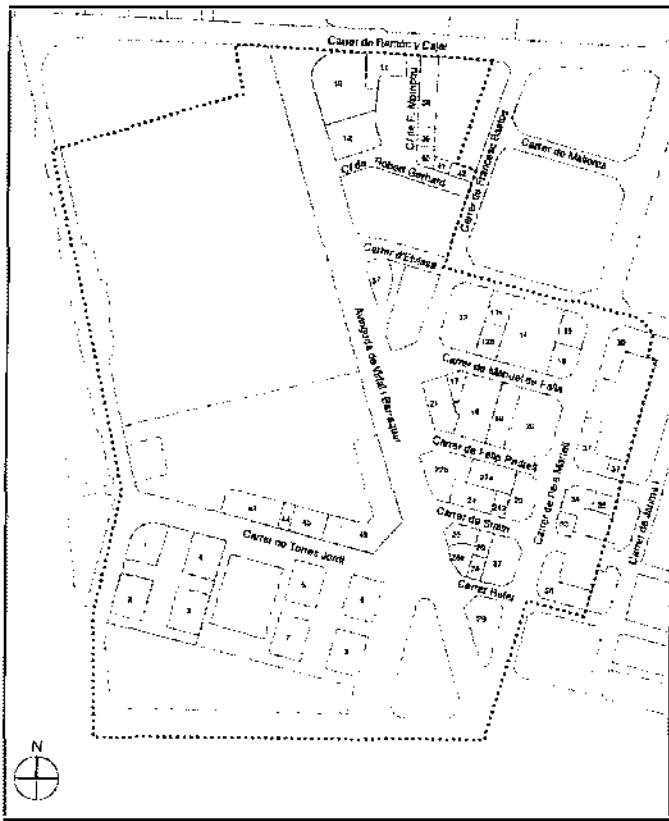

Fig. 2. Plànol parcel·lari del PERI 2.

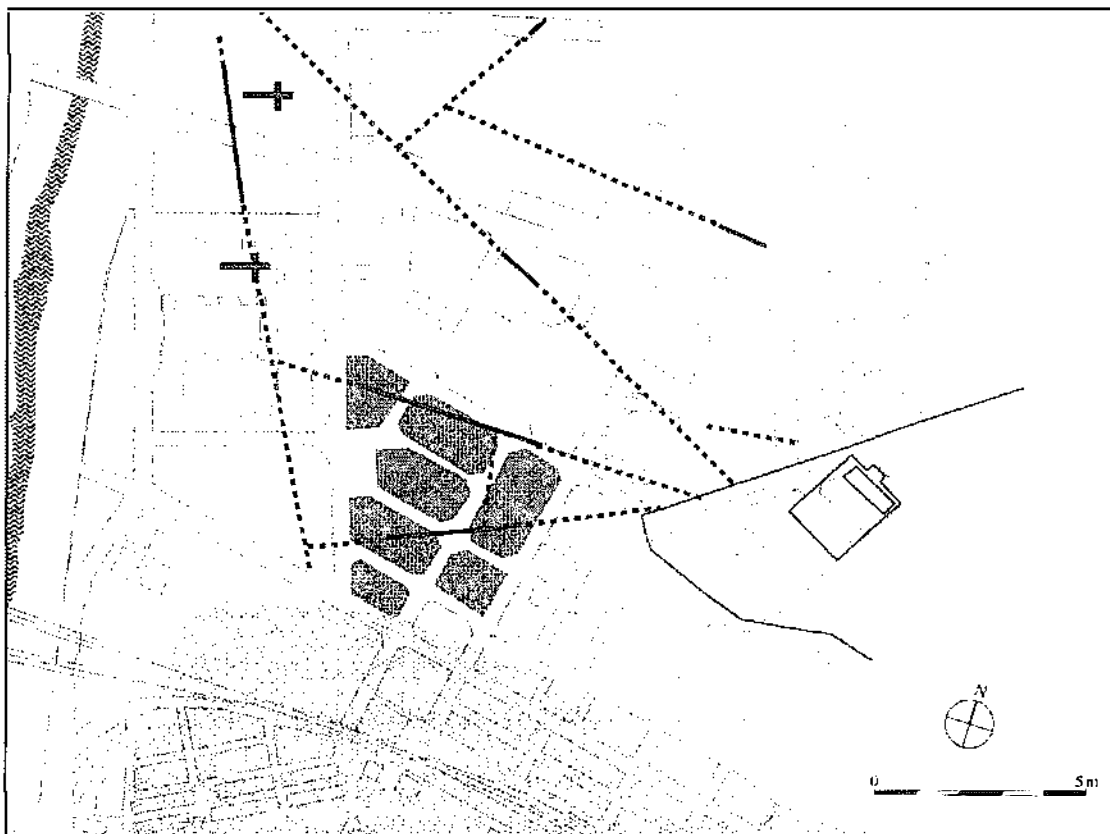

Fig. 3. Planta esquemàtica de la trama viària de la zona en època antiga.

Fig. 4. Mausoleu de les parcel·les 13a i 14.

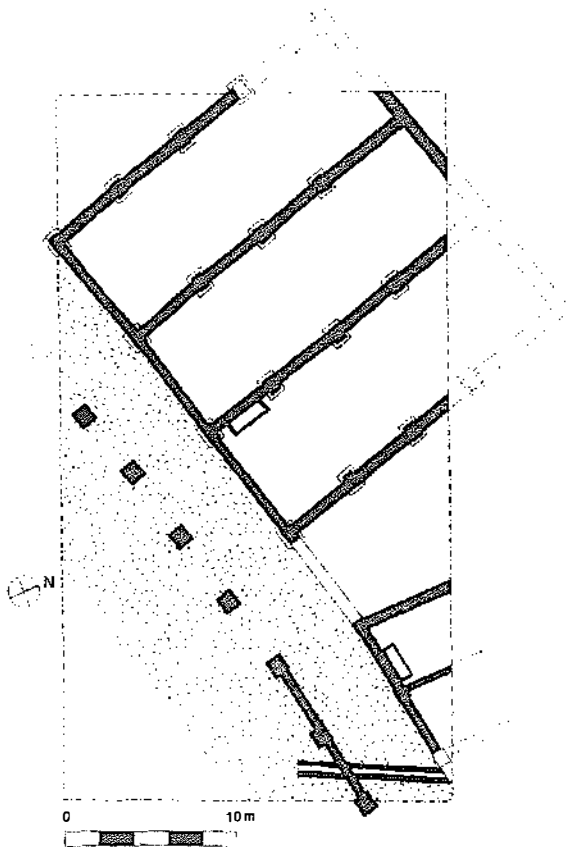

Fig. 5. Parcel·la 22a: planta esquemàtica de la fase altoimperial.

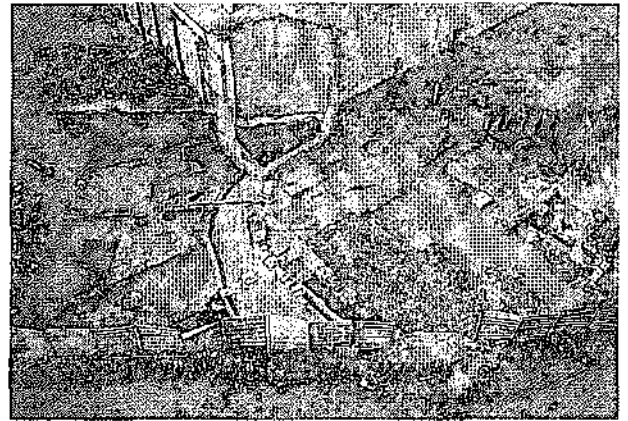

Fig. 6. Vista general de la parcel·la 22a.

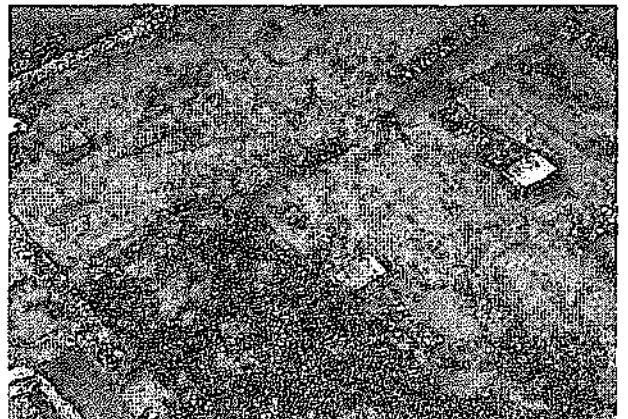

Fig. 7. Parcel·la 22a: detall de les naus d'emmagatzematge de la fase altoimperial.

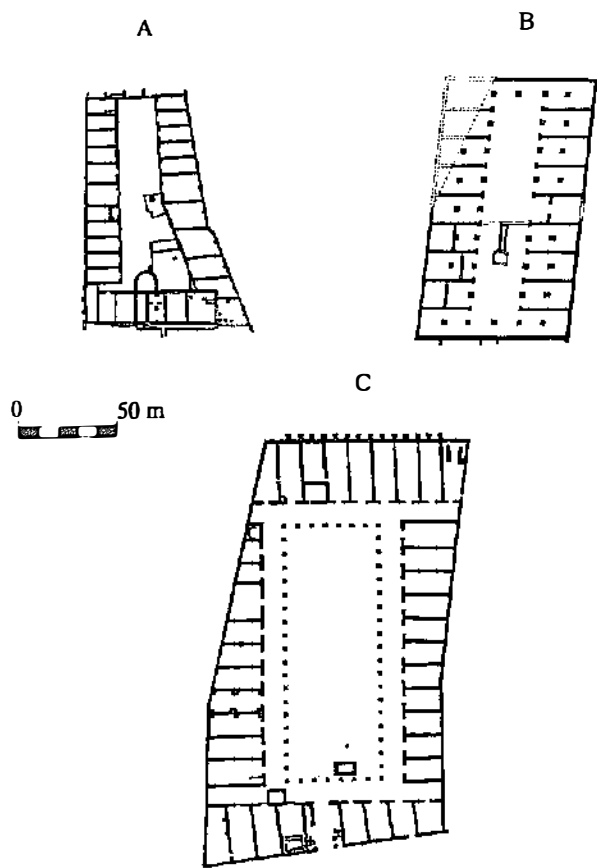

Fig. 8. Plantes dels magatzems de l'Artemis (A), de Saint-Romain-en-Gal (B) i d'Hortensius (C) (extret de Gros 1996).

Fig. 10. Vista general de la parcel·la 31.

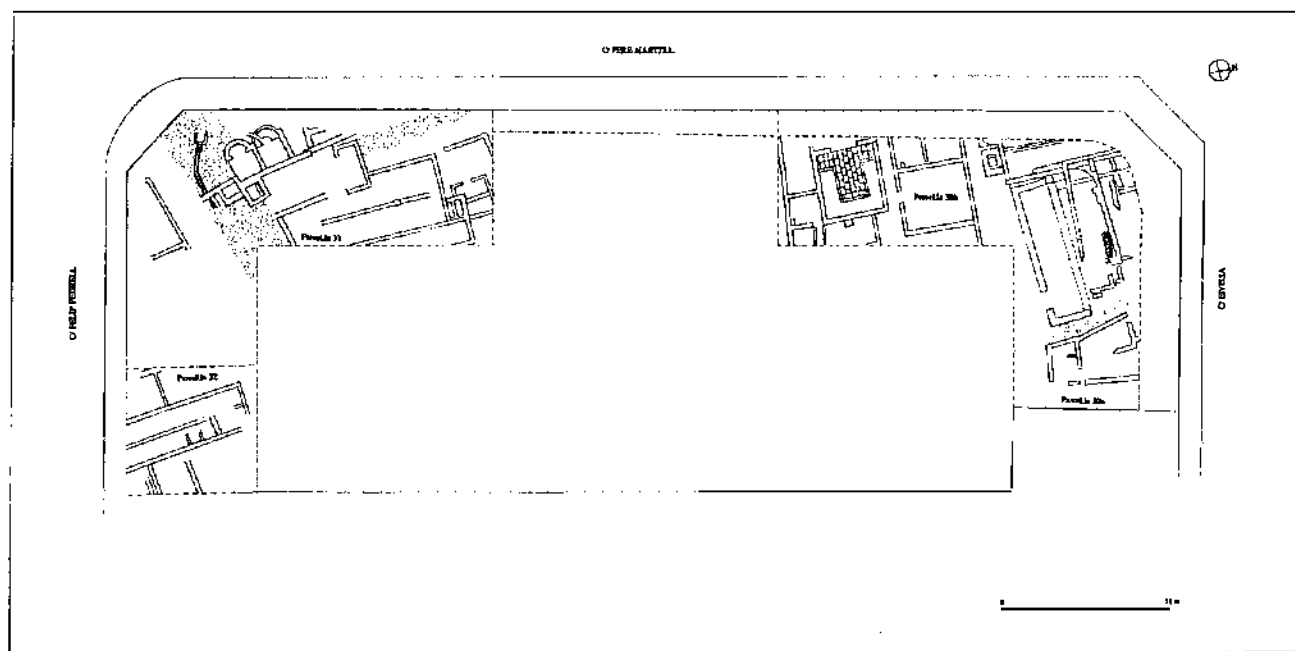

Fig. 9. Planta esquemàtica de les parcel·les 30 (dreta), 31 i 32 (esquerra).

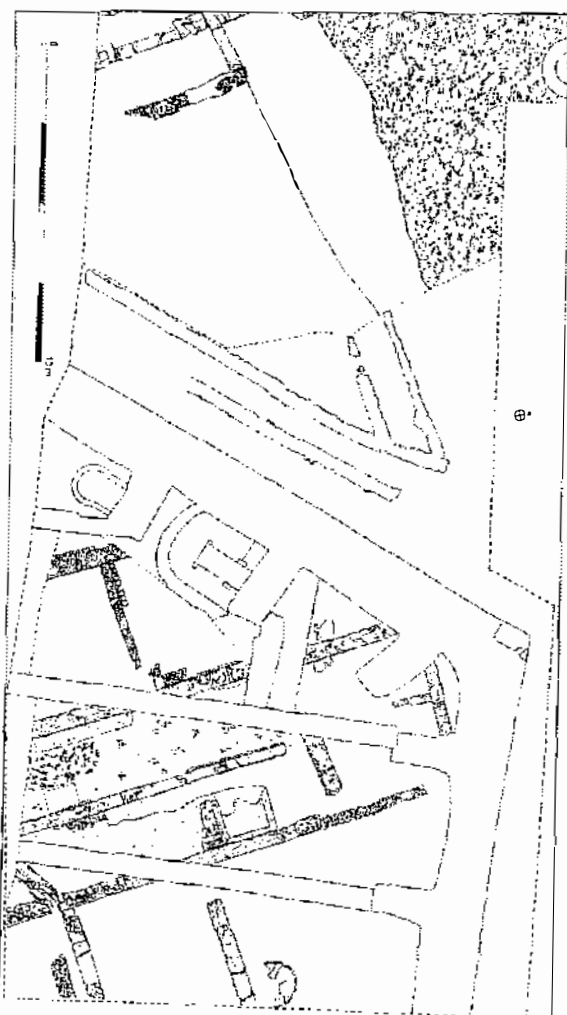

Fig. 11. Planta de la parcel·la 32.

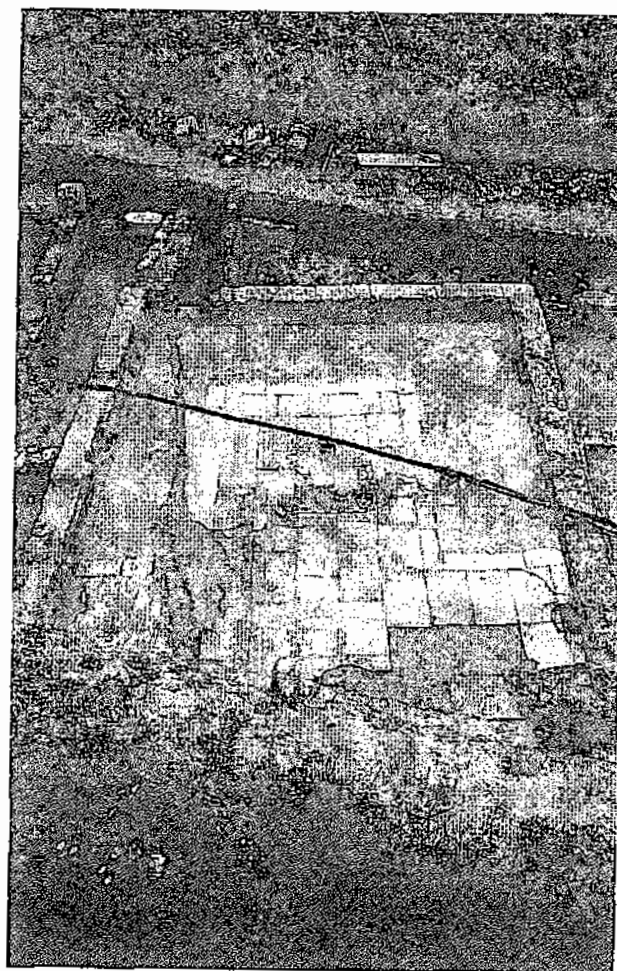

Fig. 13. Parcel·la 30b: *triclínium*.

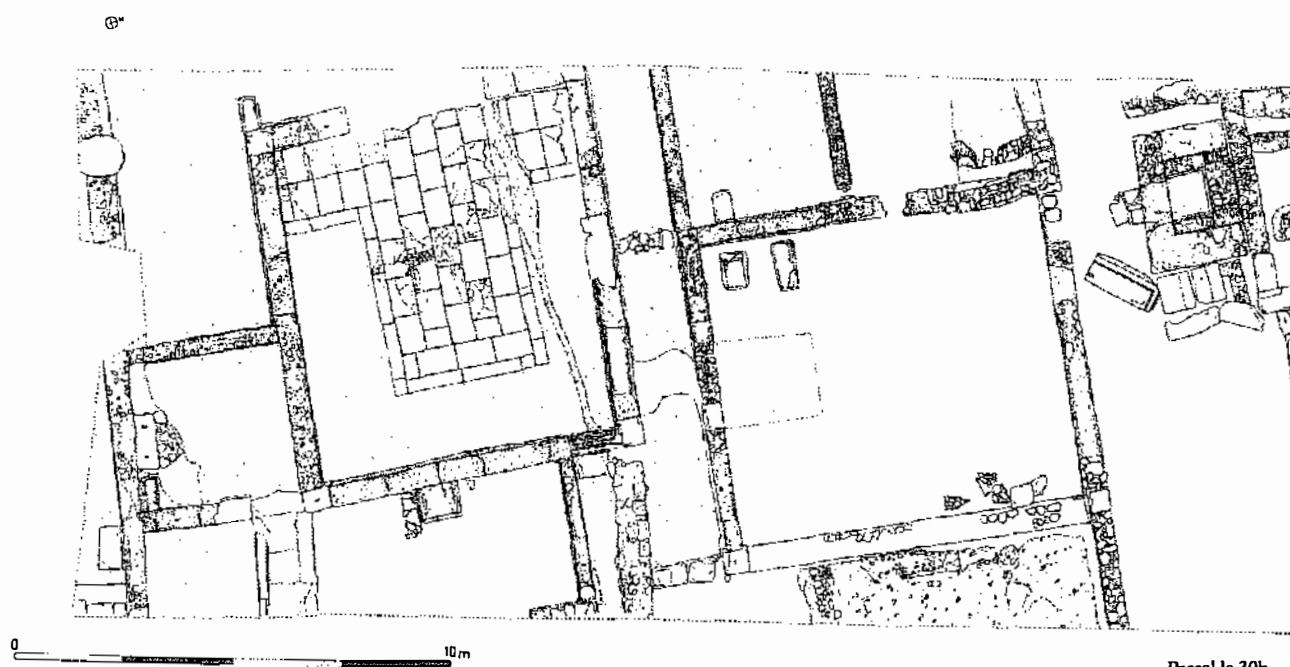

Fig. 12. Planta de la parcel·la 30b.

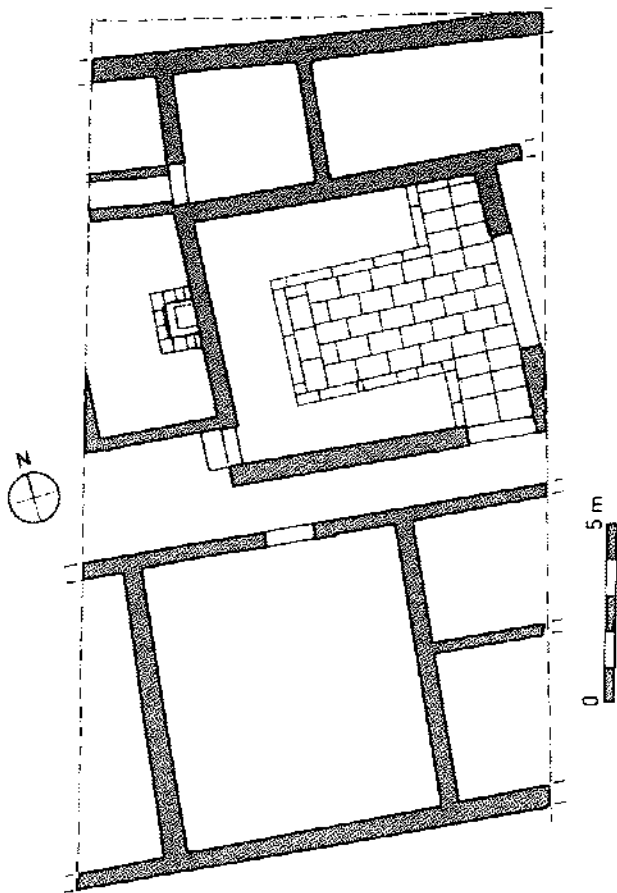

Fig. 14. Parcel·la 30b: planta esquemàtica de la domus alto-imperial.

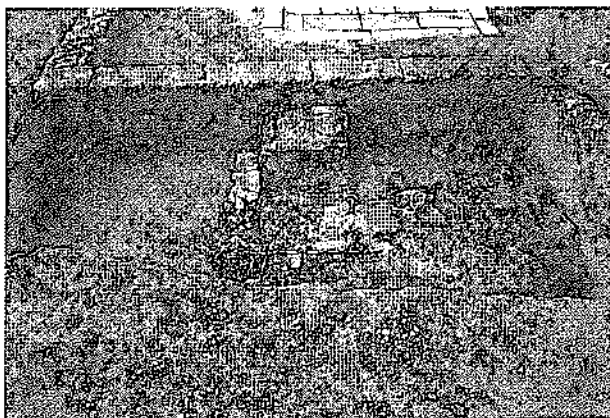

Fig. 15. Parcel·la 30: lararium.

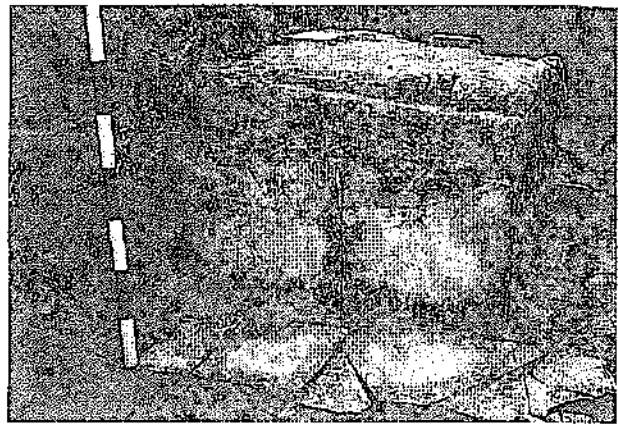

Fig. 16. Parcel·la 30: detall de l'ara del lararium.

Fig. 17. Parcel·la 30: pintura mural amb escena de cacera.

Fig. 18. Parcel·la 30: pintura mural amb representació d'un gall dindi.

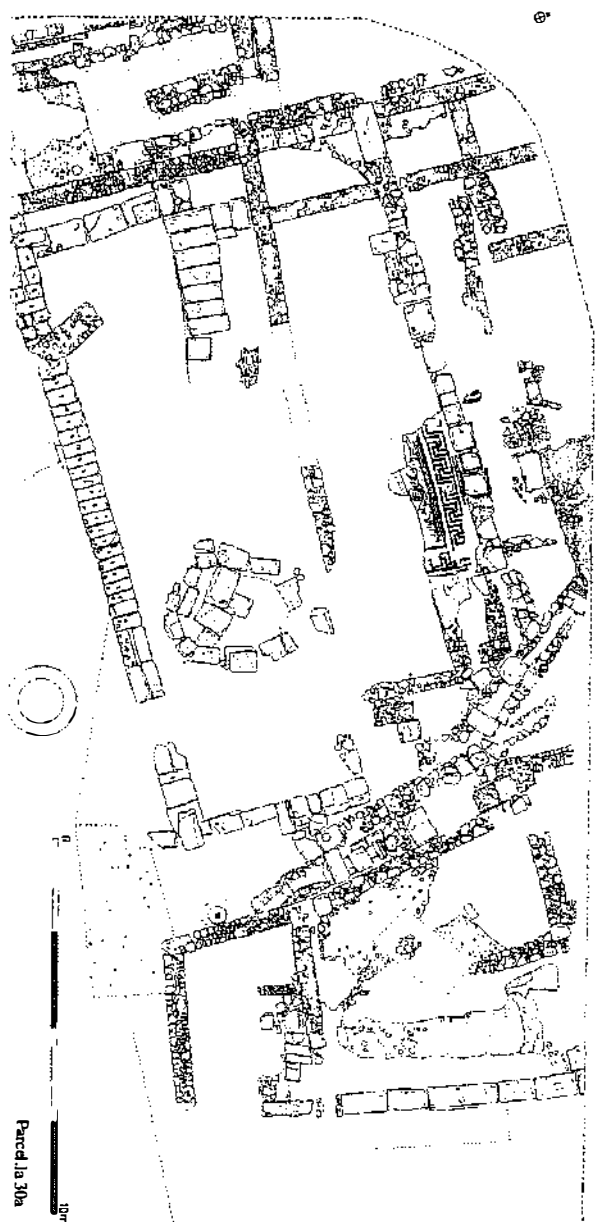

Fig. 19. Planta de la parcel·la 30a.

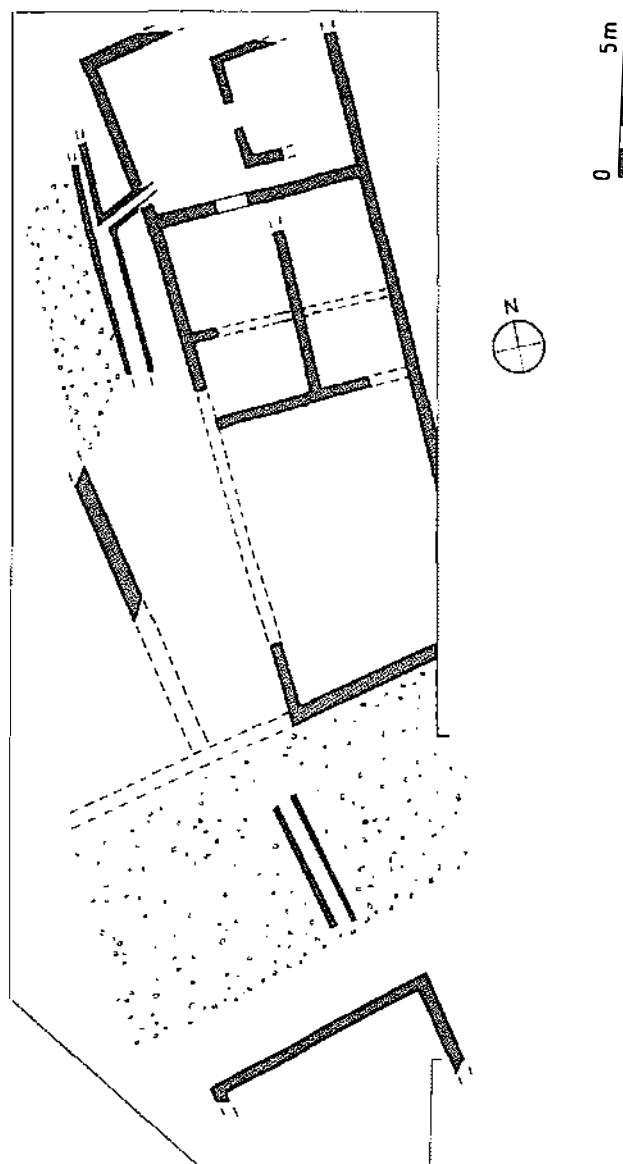

Fig. 21. Parcel·la 31: planta esquemàtica de la fase altoimperial.

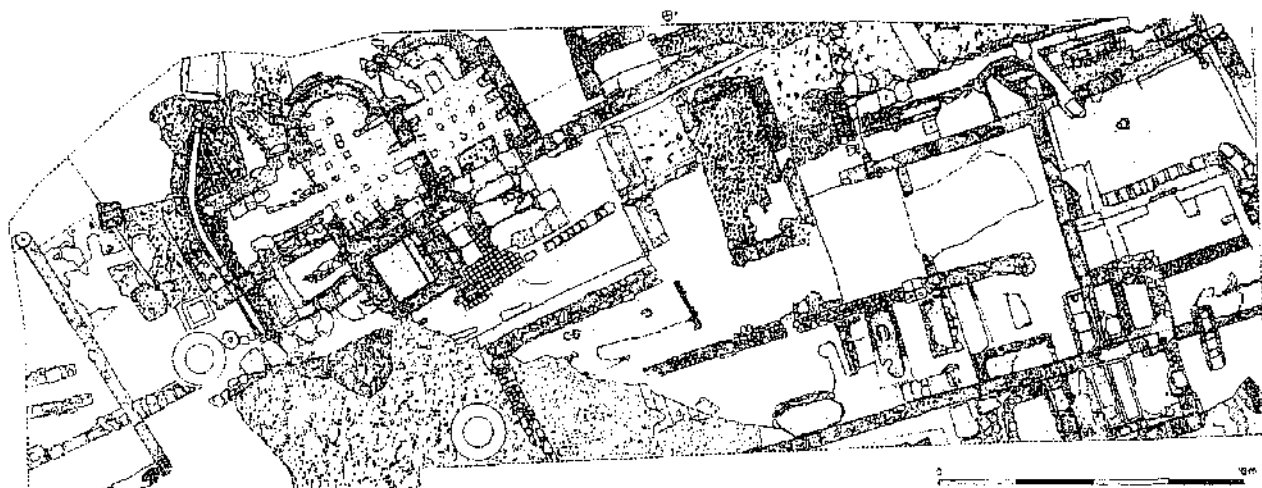

Fig. 20. Planta de la parcel·la 31.

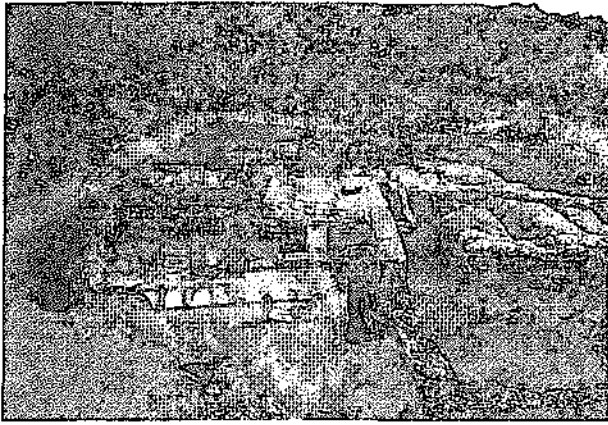

Fig. 22. Parcel·la 31: pati.

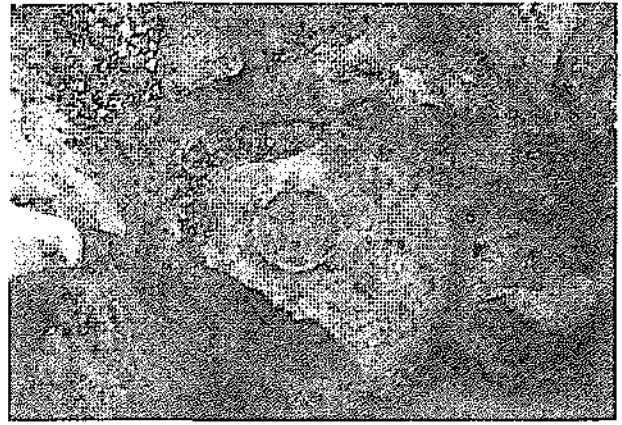

Fig. 24. Parcel·la 31: objectes de bronze (pàtera i sítula) localitzats sobre la coberta de la claveguera del carrer perpendicular.

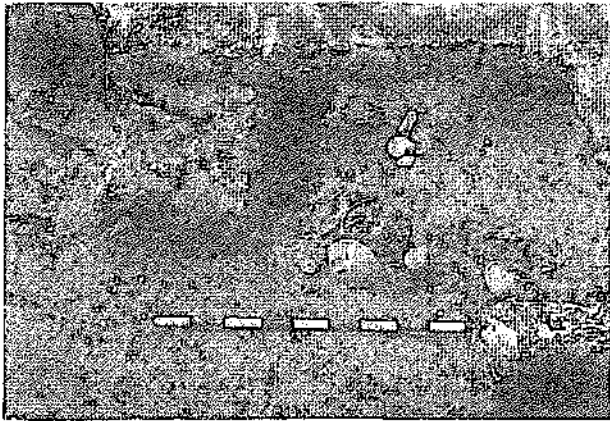

Fig. 23. Parcel·la 31: detall de la cuina/rebost (?).

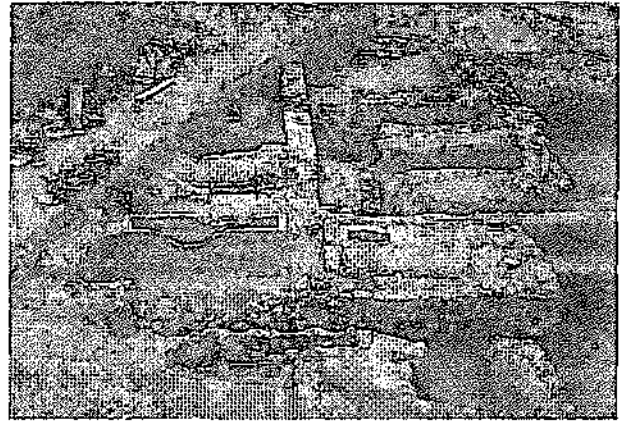

Fig. 25. Parcel·la 31: recinte funerari.

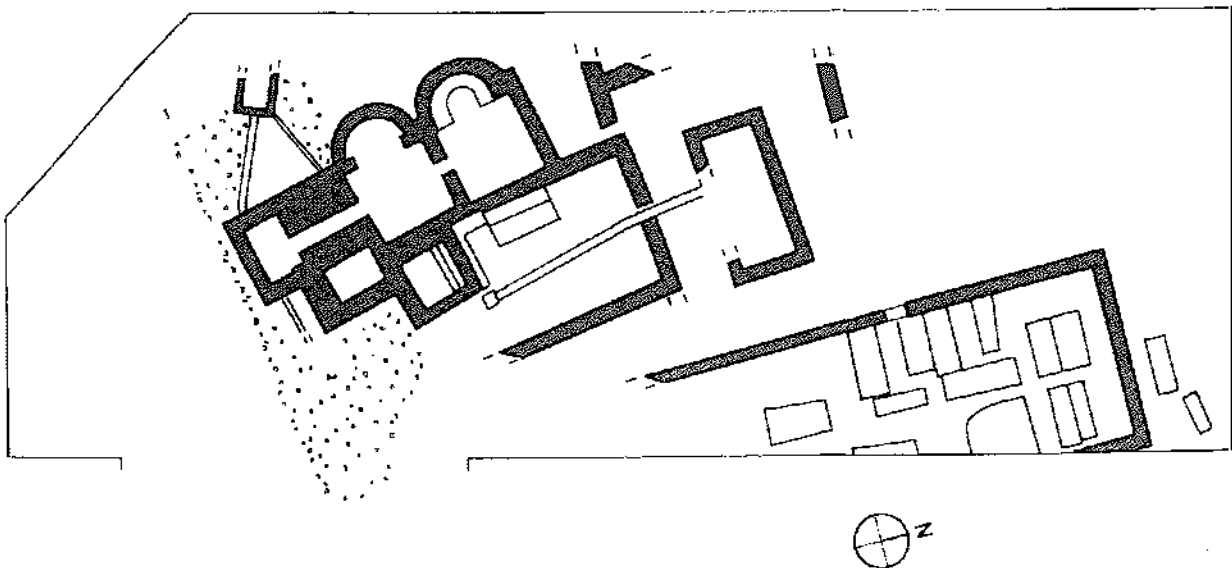

Fig. 26. Parcel·la 31: planta esquemàtica de la fase tardeoantiga.

Fig. 27. Parcel·la 31: banys privats.

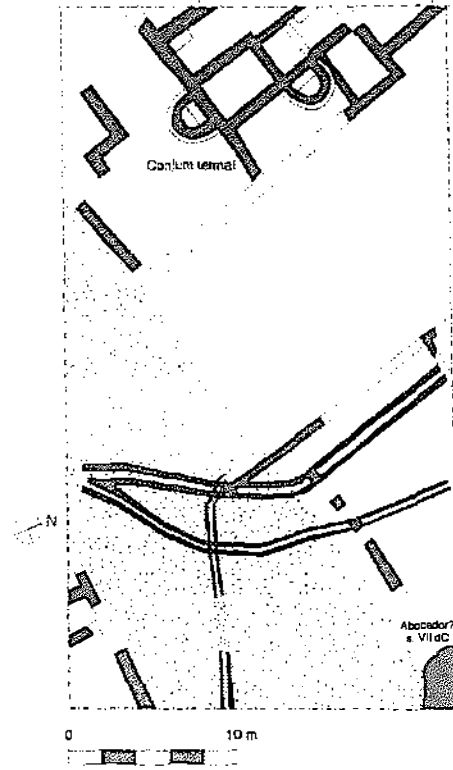

Fig. 28. Parcel·la 22a: planta esquemàtica de la fase tarδοantiga (v. figs. 5 i 6).

Fig. 29. Parcel·la 22a: banys privats.

BIBLIOGRAFIA

- Abad, L., 1982, *La pintura romana en España*, Sevilla.
- Adserias, M., Arbeloa, J. V. M., Dupré, X., León, A. M., Massó, M. J., Palanques, L. Solé, X. 1995, Les excavacions realitzades a Tarragona durant el Pla de Solidaritat amb l'Atur l'any 1984, *Tribuna d'Arqueologia* 1984-1985, Barcelona, 35-52.
- Adserias, M., Burés, L., Miró, M. T., Ramón, E. 1994a, L'assentament pre-romà de Tarragona, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3 (1993), Lleida, 177-223.
- Adserias, M., Burés, L., Miró, M., L., Ramón, E. 1994b, L'assentament pre-romà i el seu paper dins l'evolució de la ciutat de Tàrraco, *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona 1993)*, Tarragona, 15-16.
- Adserias, M., Burés, L., Ramón, E. 1994c, L'evolució del sector sud-occidental de Tàrraco (segle II aC - V dC): Excavacions en un solar del carrer de Pere Martell, *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona 1993)*, Tarragona, 17-18.
- Adserias, M., Burés, L., Ramón, E. 1995, Excavacions al carrer de Pere Martell de Tarragona. 1000 anys d'evolució urbana (del segle V aC al V dC), *Tribuna d'Arqueologia* 1993-1994, Barcelona, 75-85.
- Adserias, M., León, A. M. 1993, Carrer de Pere Martell 35, Tarragona, *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, 1, Barcelona, 225.
- Adserias, M., Ramón, E., 1991, Excavacions al Carrer Pere Martell-Eivissa: Noves aportacions al coneixement arqueològic del sector sud-occidental de Tarragona, *Acta Arqueològica* IV, Tarragona, 47-53.
- Alföldy, G. 1975, *Die römischen Inschriften von Tarraco*, *Madrider Forschungen*, 10, Berlín.
- Aquilué, X., Dupré, X. 1986, *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardo-republicana*, *Forum* 1, Tarragona.
- Amo, M. D. del 1973, La necròpolis de Pere Martell, *Boletín Arqueològic*, fasc. 113-120, Tarragona, 103-171.
- Amo, M. D. del 1979, *Estudio Crítico de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona*, Tarragona.
- Amo, M. D. del, Barriac, F. 1976, Hallazgos arqueológicos en el camí de la Fonteta, *Boletín Arqueològic*, fasc. 129-132 (1975), Tarragona, 107-111.
- Barbet, A. 1985, *La peinture murale*, Paris.
- Blázquez, J. M./López, G. 1990, Iconografía de la vida cotidiana: temas de caza, *Mosaicos romanos. Estudios sobre iconografía (Guadalajara, 27-28 de abril de 1990)*, Guadalajara.
- Bloch, H. 1967, *The Roman brickstamps not published in vol. XV of the «Corpus Inscriptionum latinarum» including indices to the roman brick-stamps*, Roma.
- Bloch, H. 1968, *I bolli laterizi e la storia edilizia romana. Contributi all'archeologia e alla storia romana*, Roma.
- Cortés, R., Gabriel, F. 1985, *Tarraco: recull de dades arqueològiques*, Barcelona.
- Fernández, C., Zarzalejos, M. 1996, Técnicas constructivas en las termas romanas de Campo Valdés (Gijón): el material latericio, *Archivo Español de Arqueología* 69, Madrid, 109-118.
- Foguet, G., Vilaseca, A. 1995, Els enterraments del carrer Prat de la Riba / Ramón y Cajal: un nou sector excavat de la necròpolis del Francolí, *Citerior* 1, Tarragona 151-171.
- Gros, P. 1996, *L'architecture romaine. 1- Les monuments publics du début au III siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*, Paris
- Hernández, B., Morera, E. 1892, *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*, Tarragona.
- López, J. 1997, Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tàrraco, *Revista de Arqueología*, 197, Madrid, 58-64.
- Macias, J. M., Remolà, J. A. (ep.), Tàrraco visigoda: caracterización del material ceràmic del siglo VII dC, *V Reunión d'Arqueologia Hispànica (Cartagena, 1998)*.
- Massó, J., Puche, J. M. 1998, Dues inscripcions romanes de Tàrraco, *Butlletí Arqueològic*, 17, Tarragona, 55-63.
- Pavolini, C. 1989, *Ostia, Guide archeologica Laterza*, Bari.
- Pérez, W. 1991, Hernández Sanahuja y el puerto de Tarragona, *Butlletí Arqueològic*, núm. ext. Tarragona, 7-17.
- Recasens, J. M. 1966, *La ciutat de Tarragona*, vol.I, Barcelona.
- Remolà, J. A., Macias, J. M. 1993, L'edifici romà del Parc del 'Quintà de Sant Rafael' (Parc de la Ciutat), *Butlletí Arqueològic*, 15, Tarragona, 375-390.
- Remolà, J. A., Vilaseca, A. (ep.), Intervencions arqueològiques al PERI 2, sector Tabacalera, de Tarragona, *Tribuna d'Arqueologia* 1997-1998, Barcelona.
- Rickman, G. 1971, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge.
- Salas, J. 1911, *El sitio de Tarragona por los franceses en 1811*, Barcelona.
- Sánchez Real, J. 1956a, Inscripció inèdita, *Boletín Arqueològic*, fasc. 55-56, Tarragona, 54-55.
- Sánchez Real, J. 1956b, Límites de la necròpolis de San Fructuoso, *Boletín Arqueològic*, fasc. 55-56, Tarragona, 58.
- Sánchez Real, J. 1973, Los enterramientos romanos de la Via Augusta, *Boletín Arqueològic*, fasc. 113-120, Tarragona, 173-208.
- Sánchez Real, J. 1990, La Via Augusta y el puente del Francolí, *Butlletí Arqueològic*, 10-11 (1988-1989), Tarragona, 133-167.
- Serra Vilaró, J. 1928, Excavaciones en la necròpolis romano-cristiana de Tarragona, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 93 (núm. 1 de 1927), Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1929, Excavaciones en la necròpolis romano-cristiana de Tarragona, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 104 (núm. 6 de 1928), Madrid.

Serra Vilaró, J. 1930, Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 111 (núm. 7 de 1929), Madrid.

Serra Vilaró, J. 1935, Excavaciones en la necrópolis roma-

no-cristiana de Tarragona, *Memorias de la Junta Superior del Tesoro Artístico* 133 (núm. 1 de 1934), Madrid.

Vilalta, M., Tarrats, F. 1993, Casa del Mar, Tarragona, *Anuari d'Intervencions arqueològiques a Catalunya*, 1, Barcelona, 258.

DUES NECRÒPOLIS DEL SEGLE V D. N. E. A TARRAGONA: EXCAVACIONS AL CARRER DE PRAT DE LA RIBA I AL MAS RIMBAU

DAVID BEA CASTAÑO

ALBERT VILASECA CANALS

Cota 64. Excavacions arqueològiques

Presentem dues necròpolis contemporànies molt distanciades entre elles i amb unes tombes morfològicament molt diferents. Les dades obtingudes a partir d'aquestes dues excavacions, i malgrat que les zones intervingudes són una part molt petita de les seves àrees cementirials, apunten cap a àmbits socials diferents.

1. Necròpolis de Prat de la Riba/Ramón y Cajal

1.1 Introducció

Entre els mesos de març i agost de 1993 es realitzà una excavació arqueològica d'urgència en un solar de grans dimensions ubicat a l'interior de l'illa de cases compresa entre el carrer de Prat de la Riba, l'avinguda de Ramón y Cajal i els carrers d'Higini Anglès i Pere Martell. A la part afectada, d'uns 1500 m², es localitzà una potent estratigrafia d'època alto-imperial associada a diverses estructures constructives, així com 220 enterraments baiximperials. L'excavació, portada a terme per TÀRRACO 2000, SCCL va ser dirigida per Gabriel Foguet i Albert Vilaseca.

Aquests enterraments s'han d'incloure dins d'una extensa necròpolis urbana situada entre el riu Francolí i el sector excavat, que integraria l'importantíssim conjunt funerari descobert l'any 1923 per Serra i Vilaró a la Tabacalera, amb més de 2000 enterraments excavats datables entre els segles III i VI d. n. e. També cal incloure dins aquesta àrea els enterraments excavats al Parc de la Ciutat (TED'A 1997), al Parc Central i al carrer de Pere Martell. A més, cal esmentar que dins el sector són nombrosíssimes les notícies sobre l'aparició d'enterraments en obres poc o gens controlades.

1.2 Descripció de l'excavació

En primer lloc cal fer esment de les restes aparegudes anteriors a l'ocupació cementirial.

1.2.1 Estructures anteriors a la necròpolis

El subsòl verge de l'espai intervingut presenta una superfície força plana. Malgrat aquesta regularitat topogràfica, el sector central del jaciment dibuixa una lleugera inclinació vers el carrer de Prat de la Riba. Cobrint l'estrat estèril de llims es

localitzà un nivell de regularització del terreny anterior a la fase de necròpolis, molt ric en material arqueològic d'època romana. Els enterraments aparegueren per damunt d'aquest nivell i en molts casos retallant-lo. La vaixel·la fina localitzada en aquest nivell presenta un predomini de producció hispànica enfront de la sud-gàl·lica. Pel que fa a la T. S. africana A, la seva presència és minoritària, i sempre representada en formes datables entre finals del segle I i II d. n. e.

Es documentà també l'existència de dues estructures constructives i un tram de canalització d'aigua. Les dues primeres construccions descansen directament sobre el tapàs i presenten una direcció SW-NE. Són el basament de dos murs paral·lels, separats una distància d'uns 6'5 metres, que presenten un aparell constructiu diferenciat. Una estructura és formada per pedres irregulars de dimensió mitjana i petita lligades amb fang i argamassa, mentre que l'altra estructura apareix formada exclusivament per la crosta calcària que integra el subsòl del solar, retallada i posteriorment compactada. Amb totes les reserves podríem afirmar que ens trobem davant d'algun tipus de parcel·lació de caràcter agrícola. Tot i això, no disposem d'elements per descartar una hipotètica relació de les estructures amb un camí.

La conducció d'aigua, de traçat W-E, és també formada per pedres de dimensió mitjana lligades amb argamassa. Es conservaven 8'5 metres de la seva llargada, amb un pas interior de 20 cm de fondària i de 45 cm d'amplada, conservant part de la seva coberta. Totes aquestes estructures es troben amortitzades per enterraments baiximperials.

1.2.2 Els enterraments

Disposició i orientació. Pràcticament tots els enterraments es localitzen en una cota topogràfica similar. Apareixen ordenats en filades més o menys regulars, definint una sèrie de passadissos o espais de freqüentació. En 192 tombes, l'orientació és W-S amb el cap a l'oest. 27 inhumacions més s'orienten de N-S amb el cap al nord, disposats perpendicularment al grup anterior. Finalment, un enterrament presenta el cap a llevant i els peus a ponent.

Tan sols es localitza una superposició no intencionada entre dos enterraments. S'ha documentat un enterrament en àmfora, pertanyent a un adult, sobre el qual es recolza un segona inhumació infantil. Aquesta superposició creiem que ha de ser considerada intencionada, de la mateixa manera que a una altra tomba que contenia les restes de dos individus adults: sembla indicar l'existència d'un vincle entre els diversos individus enterrats.

Algunes tombes foren saquejades en època antiga, mentre que en 5 punts s'hi han localitzat ossaris.

Tipologia i aixovars. Es documenten diversos tipus de tombes:

a) Enterrament en àmfora. És el tipus més freqüent amb 169 casos. Els enterraments infantils es formen amb una sola àmfora, mentre que els adults són constituïts per fragments de diverses.

b) Enterraments amb coberta de tegulae a doble vessant. Aquest grup està format per 32 inhumacions. Cal destacar el cas d'una tomba que disposava d'un recobriment de calç a la base, mentre que les aletes de les *tegulae* laterals estaven cobertes per *imbrices*. Aquesta sepultura presentava una orientació E-W totalment anòmala per al sector excavat.

c) Enterrament mixt de tegulae i àmfora. Compta amb 8 inhumacions. Una àmfora cobreix la meitat del cos, mentre que la resta apareix recoberta per una estructura de *tegulae* de secció triangular.

d) Enterrament de tegulae en secció quadrangular. Tan sols es documenta una sola sepultura.

e) Enterraments amb murets de lloses amb secció quadrangular. Documentat en dues inhumacions. Les restes humanes descansen damunt d'una base de *tegulae*, mentre que les parets de fossa i la coberta estan formades per lloses de pedra de tamany mitjà.

f) Enterrament en cista. Es documenta un sol exemplar. La coberta i les parets de la fossa presenten lloses de pedra regulars amb una base mixta de *tegulae* i lloses.

g) Enterraments en fossa. Es localitzen 6 exemplars.

h) Enterrament en taüt de fusta. Solament es disposa d'una sola sepultura d'aquestes característiques, amb diversos claus al voltant de l'esquelet.

Cal destacar que no s'ha documentat l'existència d'aixovars, interpretables com ofrenes de caràcter ritual. Els únics elements localitzats són relacionables amb la indumentària dels individus enterrats. En aquest sentit, dos adults portaven un anell, i un enterrament infantil contenia denes d'un collaret de pasta de vidre. Altres peces metàl·liques localitzades usades presumiblement com a fibules o botons, han de respondre a subjeccions de vestimenta o sudari.

1.3 Aspectes cronològics

La cronologia d'aquesta àrea cementirial ha estat definida a partir de l'estudi de les àmfors que formaven part dels enterraments. De totes maneres, cal fer una sèrie de matisacions, doncs el ventall cronològic és molt ampli, segurament més que el de funcionament de la necròpolis. La presència de diversos tipus amfòrics que inicien la seva producció durant el segle II d. n. e. (Keay III, XVI i XXIII) o en el segle III d. n. e. (Keay IV, V, VI, XI, XIII, i XVI) no necessàriament és indicativa de la datació dels primers enterraments. Cal considerar la perduració temporal d'aquests recipients i la seva coexistència amb produccions més tardanes, així com la proporció quantitativa d'aquests dins del repertori amfòric. L'àmfora més representada és del tipus Keay III, un 30% de la totalitat. De totes maneres la seva presència apareix majoritàriament associada amb contenidors que inicien la seva producció a partir d'inicis del segle IV d. n. e., concretament amb les formes Keay XXIV, XVII, XXI, XXV i XXVII, totes elles del segle IV d. n. e. en contextos de la Mediterrània occidental. D'altra banda, àmfors amb cronologies altes, com la Keay III o la XXIII, apareixen documentades en altres jaciments a nivells datats fins el segle V d. n. e. En el cas que ens ocupa, apareixen també associades amb contenidors força tardans com el tipus Keay XXXV amb una cronologia de segon quart del segle V d. n. e. i amb les formes Keay LIII i LXII també del segle V d. n. e.

Amb totes aquestes dades proposem una datació inicial per aquesta àrea cementirial de finals de segle III d. n. e. o més probablement d'inicis del segle IV d. n. e. La final la situaríem a la segona meitat del segle V d. n. e.

1.4 Consideracions finals

Cal destacar l'absència de nivells republicans relacionables amb una urbanització d'aquesta àrea. A partir de finals del segle I d. n. e. podríem parlar d'usos agrícoles en aquesta zona i una via en direcció W-E, que s'amortitzà en època baiximperial passant llavors tot el sector a tenir un ús funerari.

Els enterraments presenten una sèrie de característiques comunes a la de la resta d'àrees cementirials d'època tardoromana a la ciutat, com són l'alineació de tombes, parcialment vistes (degut a la superposició d'estrats baiximperialment directament sobre les sepultures), l'orientació dels difunts en sentit W-E o NW-SE, principalment, la manca d'aixovars destacables i la senzillesa de les estructures, que denota el caràcter social i econòmic dels individus enterrats.

Pel que fa a la tipologia dels enterraments, no s'observa una distinció pel que respecta al sexe o edat dels individus inhumats, tan sols s'aprecia que els enterraments infantils majoritàriament es duen a terme en una sola àmfora.

Per finalitzar, manca clarificar l'aspecte cronològic d'aquesta àrea de necròpolis. El període d'ús abarca des de finals del segle III d. n. e. o inicis del segle IV d. n. e., fins a mitjan segle V d. n. e. contemporània a l'àrea del Parc de la Ciutat, la Necròpolis Paleocristiana i la del Mas Rimbau/Mas Mallol.

2. Intervenció arqueològica al Mas Rimbau, Tarragona

2.1 Introducció

Durant el mes de gener de 1997 s'encarregà a "Col·lectiu Cota 64, SCCL" la realització de la prospecció i la intervenció arqueològica preceptiva al solar del Mas Rimbau/Mas Mallol, Illa Q C/Joan Antònio i Guàrdias PP4 (Tarragona 2) de Tarragona (Tarragonès). El treball de camp es realitzà entre gener i març de 1997 i va ser dirigit per David Bea.

2.2 Antecedents arqueològics de la zona

L'existència de restes arqueològiques era desconeguda fins que a principis de la dècada de 1990 es plantejà construir un complex residencial. Efectuats els primers sondejos arqueològics, es localitzaren diversos enterraments, fet que provocà l'excavació en extensió dels espais afectats per l'edificació de les cases. El resultat fou la localització d'una necròpolis tardoimperial de considerables dimensions.

El sector de necròpolis excavat abans de la nostra intervenció representa més de tres quartes parts del total conegut de la necròpolis. Contràriament a la gran homogeneïtat tipològica dels enterraments excavats per nosaltres, les primeres excavacions del sector funerari havien documentat una gran diversitat de tipus d'enterrament. Aquesta diversitat incloïa un sarcòfag de pedra, taüts de fusta, àmfores, tombes mixtes de *tegulae* i lloses, *tegulae* en doble vessant, *tegulae* en posició horitzontal, lloses irregulars, lloses regulars, coberta de pedres i fossa simple.

Els investigadors que excavaren aquest sector distingiren dues àrees clares a la necròpolis, amb cronologies diferents. Per una banda, una zona amb característiques similars al nivell inferior de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona, amb datacions situables entre mitjan segle IV i mitjan segle V d. n. e., i per l'altra una zona equiparable al nivell superior de la Necròpolis Paleocristiana, amb cronologies emmarcables entre mitjan segle V i finals del segle VI o inicis del VII d. n. e., època en la qual haurem de centrar l'anàlisi del sector funerari excavat per nosaltres, sobretot, com es veurà, pel que fa al segle V o primer quart del VI d. n. e. (Remolà; Macias; Vilaseca; Navajas 1994).

2.3 Descripció de la intervenció

Cal destacar, en primer lloc, les restes d'una ocupació anterior a l'àrea funerària i que correspon al període neolític.

Quant a la necròpolis, es localitzaren 69 estructures arqueològiques completes, entre enterraments plens, buits i estructures no funeràries, així com 5 estructures funeràries que no varen poder ser excavades.

L'estructura neolítica. Pel que fa a les estructures no funeràries, tan sols se'n localitzà una, la T-3. Es tracta d'una estructura negativa, un retall en el nivell de llims, de planta lleugerament circular i secció semiel·líptica, d'una profunditat variable entre els 40 i els 50 cm.

Presentava un reompliment de pedres i cendres, localitzant-se entre elles alguns fragments ceràmics pertanyents a vasos, alguns de grans dimensions, amb nanses tubulars, decorades amb cordons llisos, formant sota les nanses decoracions plàstiques del tipus denominat com a "bigotis". La seva pasta és poc depurada, presentant fins i tot desgreixants en quars i mica de considerable calibre. Aquestes ceràmiques sofriren una cocció reductora que les hi va conferir una coloració marró fosca. En algun cas, les seves parets presenten un brunyit molt senzill. També es recuperà una petxina i diverses BN2G en quars. En el moment de redactar el present article, tot aquest material es troba en procés d'estudi. Pel que fa a la seva funcionalitat, pot tractar-se d'una sitja d'emmagatzematge de productes amortitzada. Totes aquestes dades, però, seran confirmades a partir dels estudis que es duen a terme a hores d'ara.

Aquest tipus d'estructures, poden ser observades en jaciments del Neolític Antic Epicardial i Postcardial com el de Can Sadurní de Noya (Baix Llobregat, Barcelona) (Edo i Blasco 1991). La troballa de la sitja, i presumiblement la possible existència d'altres sense localitzar o desaparegudes, ens poden indicar l'existència d'una població mínimament estable en la zona que emmagatzema la seva producció (o els seus excedents) en sitges com la localitzada.

A diferència d'altres casos de sitges en què han estat trobats grans recipients ceràmics d'emmagatzematge, com a la Cova 120 (120 GROUP 1987) o Les Bruyères (Gilles 1975), en el cas de la sitja del Mas Rimbau considerem que la pròpia sitja actua com a contenidor i conservador del producte, a l'igual que les de Can Sadurní. La troballa de fragments ceràmics pertanyents a diversos vasos, en comptes d'un de sol, ens pot confirmar aquesta hipòtesi.

La necròpolis tardoromana. La pràctica totalitat de les estructures arqueològiques intervingudes són enterraments tardoromans. N'hi ha de diversos tipus:

a) Enterraments en fossa coberta per lloses irregulars. Es tracta del grup predominant dins del conjunt de la necròpolis, format concretament per 42 dels 68 enterraments. El sistema d'enterrament és sempre el mateix. Primerament s'excava una fossa en el terreny natural, on s'hi coloca el cadàver per a posteriorment cobrir la tomba amb diverses lloses de pedra calcària, lleugerament retocades marginalment. En alguns casos, determinades lloses han estat substituïdes per plaques rectangulars i carreus de pedra del Mèdol.

Les dimensions dels enterraments són variables: des d'infantils fins a alguns d'adult on la coberta supera els dos metres de llarg. Generalment aquesta coberta presenta una forma allargada amb cantonades arrodonides en algun cas, però en la T-10 sembla que s'ha pretès dotar-la intencionalment, d'una planta antropomòrfica. És, però, un cas aïllat dins de la tònica general de la necròpolis.

b) Enterraments en fossa o cista amb coberta de lloses regulars. Aquest grup està compost per moltes menys tombes, i generalment van associades a cistes o caixes de lloses. La tècnica d'elaboració és semblant a l'anterior, amb la diferència que les lloses que cobreixen la cista o la fossa posseeixen una forma regular, ja sigui quadrangular o rectangular. Moltes d'aquestes presenten encaixos i restes de grapes, fet que ens indicaria el seu reciclatge d'altres tipus de construccions. Generalment, no se situen en ordre formal, és a dir, la coberta alterna lloses quadrangulars amb d'altres de rectangulars. Pel que respecta a la cista, la majoria de les localitzades posseeixen una planta rectangular, amb excepció de la T-2, que es totalment antropomòrfica. En cap cas s'han localitzat lloses en la base de la cista.

c) Enterraments en cista amb coberta en lloses irregulars. Tres de les tombes localitzades pertanyen a aquest tipus. Formalment, són iguals a les anteriors, però presenten coberta de lloses irregulars.

d) Enterrament en fossa simple amb coberta en tegulae. Solament una tomba pot ser englobada en aquest grup. Es tracta d'un enterrament d'adult realitzat en una fossa simple retallada al terreny natural i coberta amb diverses tegulae sense presència de imbrices o altres elements que ajudin a dotar de major duresa a l'estructura.

e) Enterrament en murets de pedra lligada amb argamassa Grup format també per un sol enterrament. Es tracta, potser, de la tomba més elaborada del sector intervingut. Per a construir aquesta tomba primerament s'executà una profunda fossa en el sòl natural (entre 80 i 100 cm de profunditat, per uns 30 cm de amplada), folrant-se aquesta fossa amb pedres sense desbastar, unides per morter de calç, creant-se uns murets que protegrien el cadàver. L'espai interior quedaria cobert

per una capa de morter dipositada directament sobre la terra que taparia el cadàver.

f) Enterraments en fossa simple sense coberta apreciable. Dins d'aquest tipus s'hi poden englobar 14 enterraments.

L'orientació dels enterraments és en tots els casos, menys en dos, la mateixa: NE-SW. Les altres dues tombes s'orienten en sentit N-S. Una d'aquestes dues es localitzà buida i presumiblement seria la d'un nadó o un fetus, les restes del qual haurien desaparegut completament. L'altra, en canvi, és la d'un animal, suposadament la d'un cànid, en fossa simple i coberta per lloses irregulars. Els enterraments presenten una certa ordenació en fileres, observant-se clarament l'existència d'alguns passadissos o espais de freqüentació. En tota l'àrea intervinguda no s'hi ha localitzat cap cas de superposició, fet que ens indicaria que les tombes comptarien amb algun tipus de senyalització. No s'ha trobat cap llosa que pogués actuar a modus d'estela. En un cas s'hi aprecia la remoció de sepultures més antigues, dipositant-se les restes humanes en un ossari.

La presència d'elements pertanyents a dipòsits funeraris en aquest sector, tal i com succeeix en altres necròpolis cronològicament coetànies, és mínima. De tot el conjunt de tombes, solament s'hi han localitzat les restes de tres unguentaris de vidre, un d'ells força fragmentat, així com un ou de gallina dipositat sota els peus d'un cadàver. Tots aquests elements se situen en tombes d'adults i, evidentment, contribueixen poc a aportar cronologies fiables d'activitat funerària.

L'element més significatiu no apareix com a dipòsit funerari, sinó que s'integra en una estructura funerària. Es tracta d'una de les lloses que cobreixen el cadàver, concretament la situada per sobre del cap de l'individu, que presenta una *menorah* gravada toscament. El sistema de gravat, realitzat amb un punxó metàl·lic, orienta a creure que aquest fou realitzat moments abans de cobrir l'enterrament. El símbol de la *menorah* apuntaria vers la hipòtesi que ens trobem davant d'un enterrament hebreu. A la ciutat de Tarragona i als seus voltants s'hi han trobat altres ítems com a simbolització hebrea, datables entre els segles V i VI d. n. e., que ens indicarien la presència d'una comunitat jueva establerta a l'època.

Entre aquestes peces s'hi han de destacar la pileta trilingüe recuperada a Tarragona i actualment dipositada al Museo Sefardí de Toledo. En la seva cara central s'hi representa una *menorah* voltada per dos paons, animals que representarien la immortalitat (Secall 1984). El paó de la dreta sembla picotejar un Arbre de la Vida, mentre que el de l'esquerra té al davant el *Sofar* o banya sagrada. Alföldy (Alföldy 1975) cita aquesta peça (RIT 1076), datant-la al segle V d. n. e. Una altra inscripció que

presenta gravat el símbol de la *menorah* fou trobada l'any 1918 als Pallaresos (Tarragonès, Tarragona) (RIT 1074). Es tracta d'un text funerari llatí amb dues *menorah* gravades a la seva capçalera. Alföldy dona cronologies per a aquesta inscripció dins del segle VI d. n. e. També es documenten peces d'aquest tipus a Tortosa.

Cal destacar també la localització d'un enterament en cista de lloses, que presenta un cadàver d'una dona d'uns trenta anys d'edat, que conserva les restes d'un fetus al seu abdomen. Les primeres anàlisis portades a terme per l'equip del Dr. Domènec Campillo, de la Facultat de Biologia de la Universitat de Barcelona, arriben a la conclusió que la mort d'aquest individu es produí a causa del part. La conservació del fetus a l'abdomen de la mare en posició de part és un fet poc usual, tractant-se molt possiblement del primer cas documentat a tota la Península Ibèrica, almenys pel que fa a la totalitat de les necròpolis publicades.

Cronològicament, amb totes les reserves que es poden tenir en l'actualitat, en ple procés d'estudi i processament de dades, s'hauria de donar una data *post quam* per al sector funerari excavat a partir del segle V d. n. e. Les anàlisis radiocarbòniques realitzades donen una cronologia situada aproximadament al 460 (+/-50) d. n. e.

2.4 Consideracions finals

Els resultats de la intervenció arqueològica en aquest punt, malgrat trobar-se en procés d'estudi, constitueixen una aportació important en el coneixement de la problemàtica funerària de Tarragona en època tardoimperial. Hem de tenir en compte, de totes maneres, la pròpia naturalesa del jaciment. Una necròpolis no pot considerar-se com a un conjunt tancat, sinó que es tracta d'un jaciment que durant un període de temps més o menys llarg es troba en constant canvi i moviment, i és molt probable que aquest fet pugui provocar l'aparició, como així sembla que hagi estat, de distintes àrees funeràries amb cronologies molt diferenciades. Així, establir les diverses etapes de creixement i d'expansió de la necròpolis, fixar el seu inici i la seva fi, la seva ordenació cronoespacial, suposa una tasca difícil que en un futur haurem d'abordar. Per altra part, som conscients que solament hem excavat un petit sector d'una àmplia necròpolis que posseeix una cronologia absoluta bastant llarga, como ja s'ha indicat. Pretenem presentar resultats i cronologies d'aquest sector.

La localització de la sitja neolítica apareix com l'estructura arqueològica de major antiguitat intervinguda arqueològicament a les immediacions de la ciutat de Tarragona. Es coneixen altres elements antics, però en cap cas han estat documentats en excavació. La seva datació, en el moment en que es troben les seves anàlisis, pot ser emmarcada a partir

de l'horitzó del Neolític Antic Epicardial. Les datacions radiocarbòniques efectuades a altres jaciments presenten cronologies emmarcables per a l'Epicardial dins del V mil·lenni i primer quart del IV mil·lenni a. n. e. Si considerem cronologies sense calibrar, l'Epicardial seria un període clarament datable en el IV mil·lenni. No podem afinar més la cronologia, almenys fins que no es realitzin anàlisis més profundes del material de la sitja. El que sí que podem apuntar és que la total absència de decoració impresa, substituïda per cordons llisos i bigotis en els vasos ceràmics, pot indicar-nos un moment d'amortització de l'estructura avançat dins del Neolític Antic Epicardial (Vaquer 1991). De totes formes, al localitzar-se únicament decoracions en cordons llisos, la qüestió cronològica es complica. Alguns autors fan perviure aquest tipus de decoració fins a la fase Postcardial, mentre que altres es qüestionen si aquestes pervivències postcardials són elements de substrat (Martín 1991). Serà necessari continuar treballant a partir de datacions absolutes per a definir en quin àmbit es mouen aquestes decoracions plàstiques.

Conclusions

L'absència pràcticament total de dipòsits funeraris és absolutament habitual en les necròpolis cronològicament paral·leles. Cal destacar el cas de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona, on del total d'enterraments solament un 0'5% presenta dipòsits (Del Amo 1979). No s'ha pogut determinar cap tipus d'agrupament de tombes que ens indiqui relacions de tipus genèric, d'edat o de grup social. Al contrari, al sector excavat al Mas Rimbaú s'ha localitzat almenys un enterrament hebreu, i pot indicar-nos una possible presència en el mateix sector funerari d'altres tombes d'aquest tipus, que no han pogut ser distingides de la resta. En aquest sentit, s'hauria de tenir en compte que els cementiris jueus medievals se situen als pendents dels turons orientats a llevant. També, com a trets importants són interessants les tres tombes amb aixovar -el 5% de les tombes excavades- i l'enterrament d'un cànid.

Cronològicament, amb totes les reserves que es poden tenir en el moment en què es troben els estudis, podem donar una data *post quam* per a l'activitat funerària a partir del segle V o VI d. n. e. (en altres sectors de la mateixa necròpolis, com ja s'ha indicat, les cronologies semblen ser anteriors). La datació *post quam* a partir de segle V avançat hem de considerar-la a partir de la total absència de contenidors amfòrics, substituïts progressivament per una majoria de tombes amb coberta de lloses (regulars o irregulars). Quant a les possibles cronologies extrapolables a partir dels dipòsits funeraris, no apareix cap evidència clara que ens permeti definir clarament una cronologia. Com ja s'ha vist, la

presència de paral·lels de la *menorah* tant en la ciutat de Tarragona com en punts propers, en elements datables a partir del segle V o VI, ens confirmaria per al sector intervingut la cronologia àmplia

ja apuntada, que seria paral·lela tant al nivell superior de la Necròpolis Paleocristiana (DEL AMO 1979) com una de les àrees de la necròpolis de Mas Rimbau ja intervingudes.

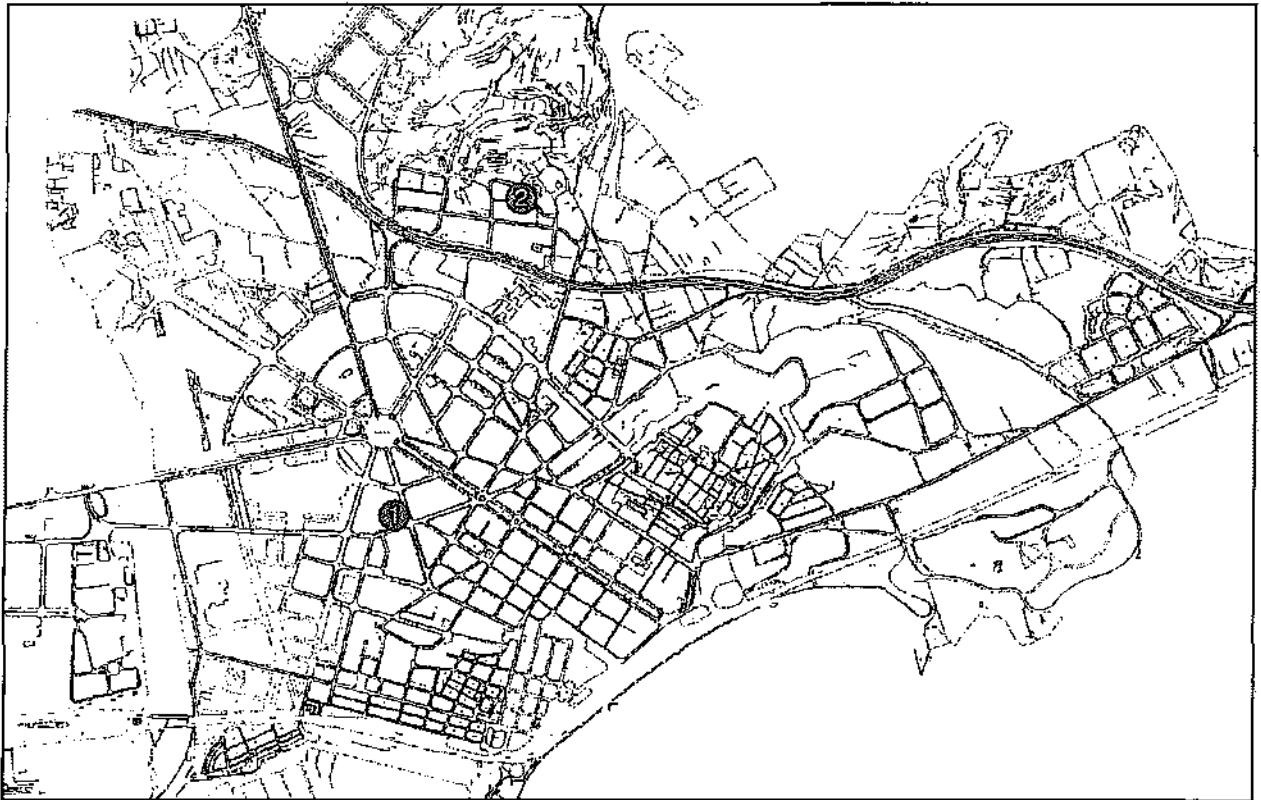

Fig. 1. Situació de les necròpolis. 1: Prat de la Riba; 2: Mas Rimbau.

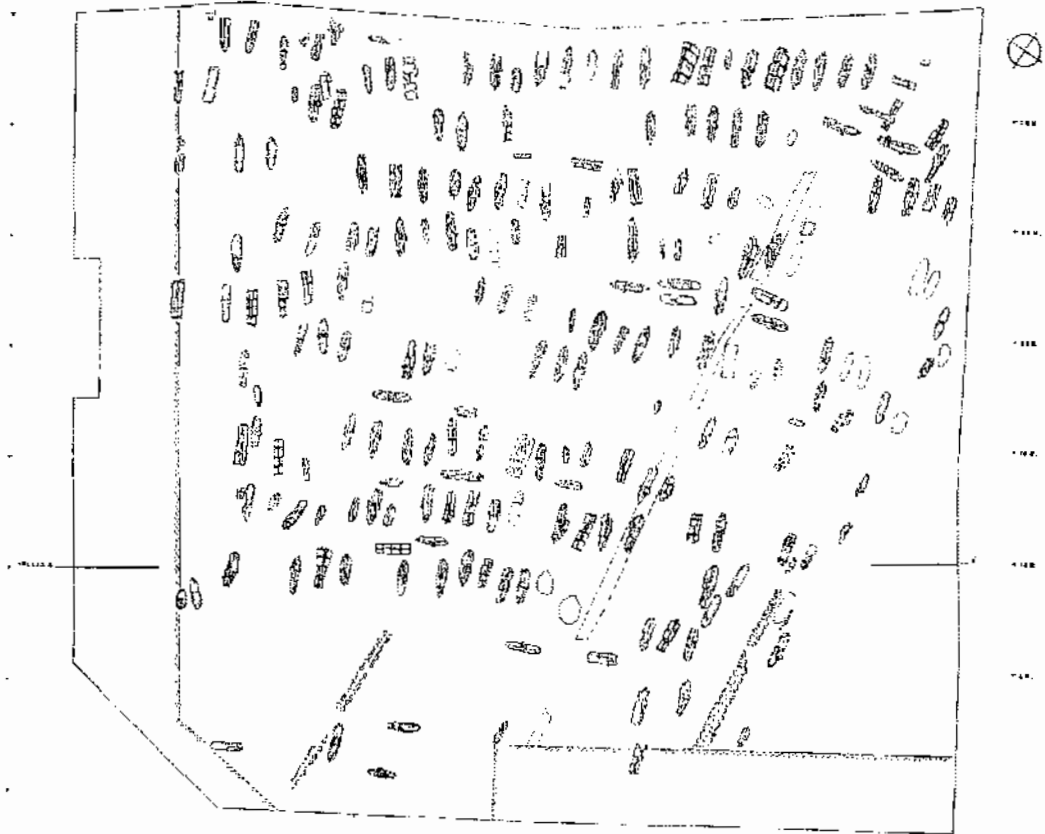
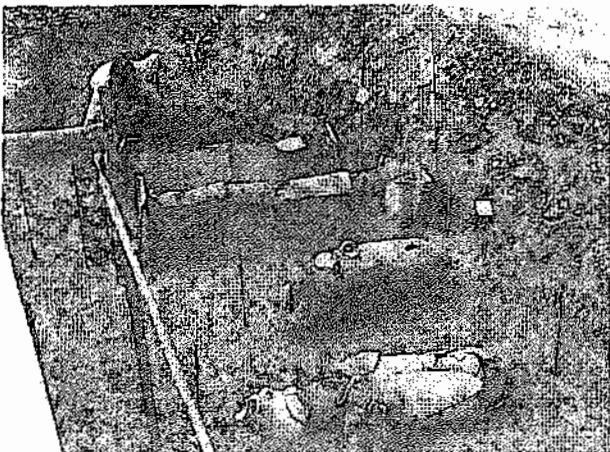

Fig. 2. Prat de la Riba. Planta general.

Fig. 3, 4 i 5. Prat de la Riba. Vistes generals.

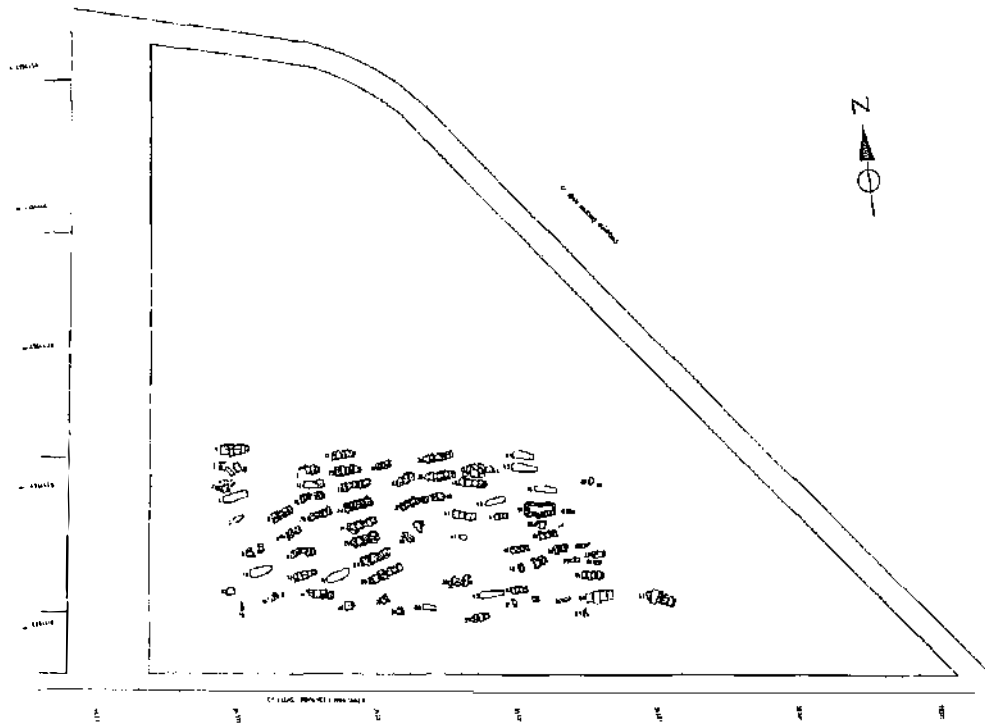

Fig. 6. Mas Rimbau. Planta general.

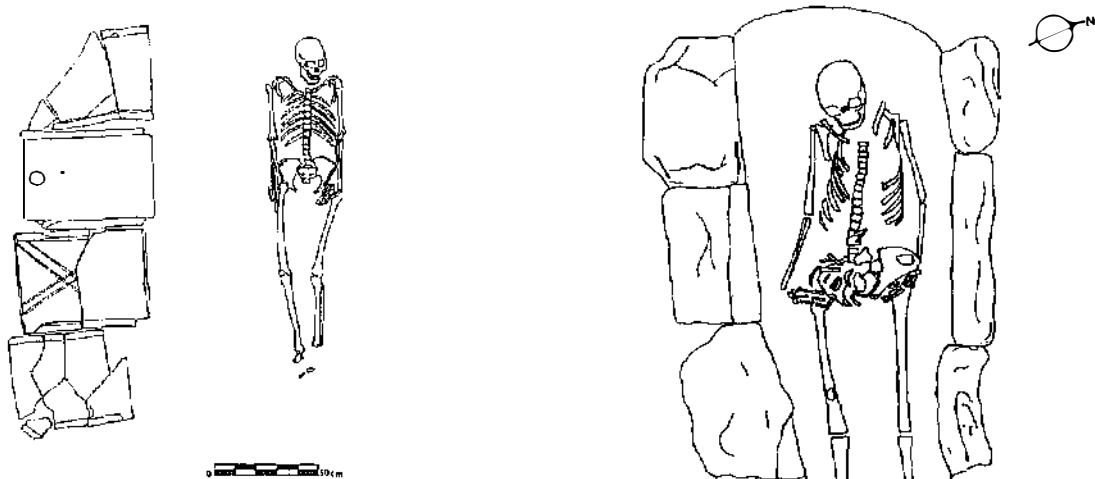

Fig. 7. Mas Rimbau. Planta de l'únic enterrament de teules.

Fig. 8. Enterrament de la dona embarassada. Detall del fetus.

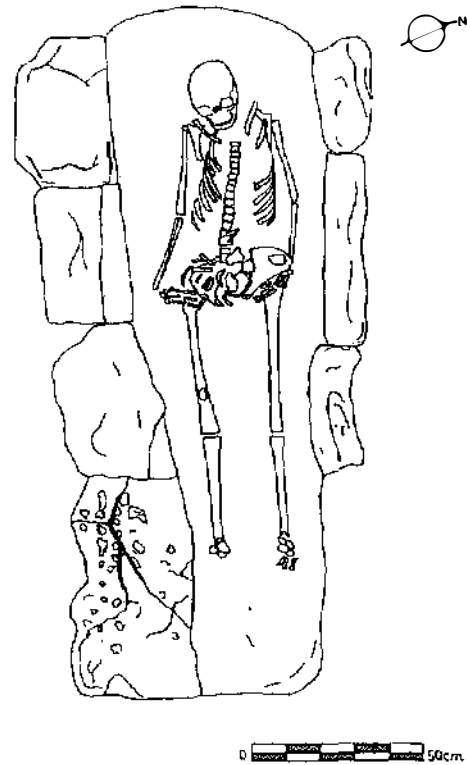

Fig. 9. Enterrament de la dona embarassada. Planta.

Fig. 10. Mas Rimbau. Enterrament de filiació jueva

Fig. 11. Mas Rimbau. Enterrament de filiació jueva on es localitzà la menorah en una de les lloses de la coberta.

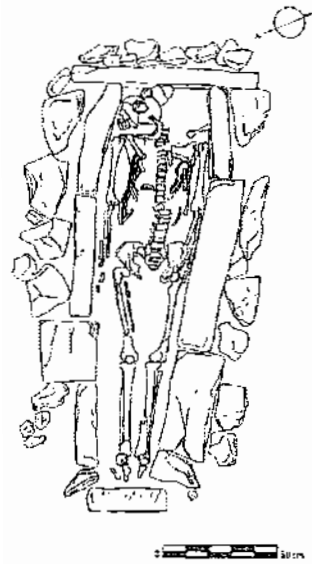

Fig. 12. Mas Rimbau. Enterrament de filiació jueva.

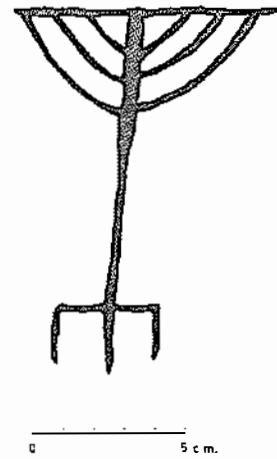

Fig. 13. Detall de la menorah.

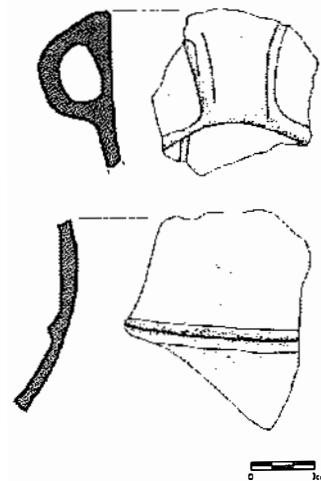

Fig. 14. Materials de la sitja neolítica

BIBLIOGRAFIA

- 120 GROUP. 1987: *Dinàmica d'utilització de la Cova 120 per l'home en els darrers 6000 anys*. Sèrie Monogràfica, 7. C.I.A.G. Girona.
- Alfödy, G. 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*. Deutsches Archäologisches Institut. Berlín.
- Delamo, M.D. 1979: *Estudio crítico de la necrópolis Paleocristiana de Tarragona*. Tarragona.
- Foguet, G. y Vilaseca, A. 1995: "Els enterraments del carrer Prat de la Riba/Ramon y Cajal: un nou sector excavat de la necrópolis del Francolí", *Citerior I. L'Arqueologia de la Mort. El món funerari a l'Antiguitat a la Catalunya meridional*. Tarragona.
- Gilles, R. 1975: "L'habitat du Néolithique final des Bruyères (base vallée de l'Ardèche)", *Études Préhistoriques*, 12.
- Edo, M. y Blasco, A. 1991: "Un nou punt de coincidència amb l'arqueologia experimental: les estructures neolítiques d'emmagatzament de Can Sadurní, Begues", *Estat de la investigació sobre el Neolític a Catalunya*. 9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Puigcerdà.
- Macias, J. M. ; Remolà, J. A. 1995: "L'àrea funerària baix-imperial de Mas Rimbau (Tarragona): Anàlisi tipològica", *Citerior I. L'Arqueologia de la Mort. El món funerari a l'antiguitat a la Catalunya meridional*. Tarragona.
- Martín Colliga, A. 1991: "Problemes de caracterització dels grups del Neolític Antic, a través del registre ceràmic." en *Estat de la investigació sobre el Neolític a Catalunya*. 9è. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Puigcerdà 1991.
- Remolà, J. A.; Macias, J. M.; Vilaseca; Navajas, M. C. 1994a: "Mas Rimbau: l'ocupació funerària al sector septentrional de Tarraco" en *XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona*, (1993), Tarragona.
- Secall, G. 1984: *Guia de les juries tarragonines*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Els Llibres de la Medusa, 23. Tarragona.
- TED'A 1987: *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*. Memòries d'Excavació, 1. Tarragona.
- Vaquer, J. 1991: "Problematique du Neolithique Ancien", *Estat de la investigació sobre el Neolític a Catalunya*. 9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Puigcerdà.

NOVES INTERVENCIIONS A LES NECRÒPOLIS TARDOANTIGUES DEL MARGE ESQUERRE DEL RIU FRANCOLÍ

M. GARCÍA NOGUERA
J. A. REMOLÀ VALLVERDÚ

CODEX - Arqueologia i Patrimoni

1. Introducció

En el darrer lustre, les excavacions arqueològiques realitzades en el sector occidental de la ciutat de Tarragona han permès obtenir nous testimonis materials relatius a la seva organització cemen-ticial durant el període tardoantic.¹ Ens centrarem en la presentació dels resultats preliminars de les intervencions realitzades en el número 15 del carrer de Pere Martell i en la parcel·la 31 del PERI-2 (Jaume I - Tabacalera),² la primera d'elles encara en procés d'estudi i la segona no finalitzada.

Malgrat aquest estat de provisionalitat, hem cregut convenient esbossar unes línies generals per l'indubtable interès que presenten de cara a clarificar algunes qüestions relatives al comportament i a la problemàtica funerària d'aquest sector suburbà de la ciutat romana.

Topogràficament, és una zona amb un moderat pendent en direcció al riu i a la línia de costa, situada entre el barri portuari, que s'estén al peu de la carena que formen els morrots de la Marina i del Port, i les terrasses fluvials del marge esquerre del riu. En època tardoantiga és una de les àrees suburbanes més densament urbanitzades, caracteritzada per un dens entramat viari on s'insereixen tant les principals àrees funeràries fins ara conegudes com altres edificacions de caràcter residencial i cultural.

2. Intervencions arqueològiques

2.1 Carrer de Pere Martell, 15

Aquesta intervenció va afectar, fonamentalment, part d'un recinte funerari, possiblement

inclòs en una àrea més extensa de què formarien part, també, les troballes del carrer de Pere Martell (Amo 1969/70 i 1973), del Parc de la Ciutat (TED'A 1987) i de la cruïlla del carrer de Prat de la Riba i l'avinguda de Ramón y Cajal (Foguet/Vilaseca 1995).

Aquesta, fins al moment, difusa àrea funerària només ha estat excavada de forma molt puntual i la major part ha desaparegut, indocumentada, durant el moment àlgid de la urbanització d'aquest sector a partir dels anys 60. Resulta, per tant, hipotètica tant la unitat com la delimitació d'aquest espai funerari.

En les excavacions de M.D. del Amo, vora la cruïlla del carrer de Pere Martell i l'avinguda de Ramón y Cajal, es va detectar una seqüència estratigràfica "muy simple": un estrat vegetal (I) d'uns 0,30 m de potència, un estrat (II) de "...tierra bastante suelta color marrón más claro y con abundantes fragmentos de cerámica (...), revuelto tanto por los mismos constructores de la necrópolis como por el arado del labrador...", que cobria el nivell geològic (Amo 1973, 107). Els materials arqueològics procedents de l'estrat II, on s'excaven les fosses funeràries, abraça un ampli arc cronològic que indica un *terminus post quem* d'inicis del segle III dC (Amo 1973, 157).³

El conjunt funerari del solar núm. 15 del carrer Pere Martell es va posar al descobert l'any 1998 en el decurs d'una intervenció arqueològica d'urgència. Seguint l'ordre de formació de la seqüència, les restes més antigues corresponien a tres murs d'*opus caementicium* que definien una planta de difícil interpretació per les afectacions que va patir en moments posteriors.⁴ La cronologia

1 Per una relació actualitzada de les dades existents fins a 1987 vegeu TED'A 1987 i, més recentment, l'apartat corresponent en el volum *Del Romà al Romànic* (Macias/Remolà 1999).

2 Realitzades per Codex - Arqueologia i Patrimoni entre els anys 1997/1999 i dirigides per M. García i C. A. Pociña, amb la participació de M. García i J. A. Remolà.

3 L'anàlisi preliminar de la composició ceràmica de l'estrat II indica una matriu, formada per materials propis de finals del segle I-II dC, que incorpora tant materials residuals (campanianes A i B, TS itàlica, TS sud-gàlica, ...) com un petit component que es data amb posterioritat a inicis del segle III dC. De tota manera, tant en el text com en les seccions publicades s'aprecia que no van ser identificades totes les fosses que tallaven l'estrat II (tot i que l'autora era perfectament conscient de la relació física de les fosses quan diu que els enterraments són "...posteriores con respecto a la formación del estrato II...") (Amo 1973, 170). Per tant, resulta difícil determinar quins materials procedeixen d'aquest estrat i quins es poden associar al moment d'activitat funerària.

4 En l'alçat, eren visibles les empremtes dels encofrats utilitzats en la seva construcció. El primer mur va aparèixer en l'extrem nord-occidental del solar (molt a prop del límit del mateix amb el Parc de la Ciutat) i presentava una orientació aproximada, en sentit W-E. El segon estava situat en l'àrea centre-occidental del solar i tenia una disposició divergent a l'anterior (ja que es estava orientat en sentit N-S). El darrer mur va ésser localitzat en l'extrem nord-oriental de la parcel·la i presentava una orientació idèntica al mur anterior, en sentit N-S.

d'aquestes estructures ha de situar-se, en l'estat actual dels treballs, en època altoimperial sense majors precisions.

Sobre les restes d'aquesta edificació es va alçar, probablement en els segles III-IV, un recinte funerari de planta rectangular, sobre el qual incidirem amb major profunditat, i diversos enterraments, a l'exterior d'aquest, en un precari estat de conservació.⁵

El recinte funerari, situat a la part central del solar, estava alterat per intervencions posteriors⁶ que, tanmateix, permeten una aproximació bastant precisa a la seva estructuració i funcionalitat, tot i que la planta excedia els límits del solar. Es tracta d'una edificació de planta rectangular que mesurava 12,50 m de longitud per 7,40 m d'amplada (aproximadament 92 m²). Un dels costats curts apareix rematat per un àmbit annex que s'obria en el tancament oriental de la construcció.

L'interior es caracteritzava per presentar una concepció unitària de l'espai, sense compartimentacions internes, i per l'existència d'una àrea reservada en l'eix longitudinal, vora el límit nordoriental de la construcció. Aquesta àrea lliure d'enterraments podria ser interpretada com un element de caràcter simbòlic o cultual.

Allí on encara es conservava, el paviment original estava format per una fina pel·lícula de morter de calç que era eliminada a mesura que s'anaven realitzant les inhumacions, les quals eren segellades amb un paviment d'*opus signinum* que actuava d'indicador exterior de les tombes. La manca d'inscripcions suggereix que la referència al difunt es realitzaria amb materials que, per la seva naturalesa, no s'han conservat com, per exemple, *tituli picti*. La única inscripció clarament relacionada

amb l'activitat funerària va ser localitzada fora del seu emplaçament original. Es tracta d'un epígraf realitzat sobre marbre de Santa Tecla, d'unes dimensions de 13 cm per 23,5 cm, amb un petit orifici d'encaix a la part posterior (aproximadament, en la seva àrea central), i amb restes de morter adherides. El formulari desenvolupat s'adscriu a la tradició cristiana amb una cronologia que, a partir de la seva anàlisi visual, se situaria en els segles IV-V dC.⁷

La disposició dels 40 *loculi* documentats evidencia una certa ordenació, tot i que, aparentment, no presenta uns eixos de circulació clarament definits. En relació a això, s'ha observat l'existència d'un principi organitzatiu al voltant de l'àrea reservada esmentada anteriorment, estenent-se cap a l'oest. Tipològicament, els enterraments s'adscriuen a diverses categories:

- Caixa d'obra amb el fons realitzat amb *tegulae*. Es tracta d'enterraments fets amb murets d'*opus caementicium* amb fons de *tegulae* i coberta variable. Un d'ells conservava empremtes de claus de calçat (*solea*).⁸ Aquest tipus d'enterrament s'ha constatat, a més de a Tàrraco, en necròpolis tardoantigues i visigodes del nord-est⁹ i del llevant peninsulars¹⁰ i de la vall del Duero.¹¹

- Taüt de fusta. Es van localitzar diversos elements metàl·lics que haurien format part d'un taüt de fusta.¹² Es tractava d'un taüt, dipositat a l'interior d'una caixa feta de lloses de pedra, plaques de marbre i material laterici (*bipedales* i *tegulae*),¹³ similar als documentats a la Necròpolis Paleocristiana de la Tabacalera (Serra 1944, 196-199, i Amo 1979) i al Parc de la Ciutat (TED'A 1987, 111-113), del qual es conservaven les cantoneres de bronze¹⁴ i les abraçadores i els claus de ferro. A l'interior es van

5 Com a conseqüència de l'excavació de dues trinxeres per part de les tropes franceses durant el setge de 1811. Aquestes rases van seccionar completament la seqüència estratigràfica preexistent, provocant una alteració considerable de les restes arqueològiques subjacents. En els farciments de les trinxeres es van localitzar nombroses restes constructives i alguns fragments epigràfics i musivaris.

6 Aquest es trobava en un estat de conservació irregular, ja que tots els enterraments localitzats estaven coberts per estrats cronològicament adscrits als períodes modern i contemporani. De manera que, en el decurs de la intervenció, sempre vàrem treballar per sota de la cota hipotètica dels nivells de pavimentació, els quals havien desaparegut en bona part del recinte funerari.

7 Agraïm a G. Alföldy les precisions realitzades sobre aquesta peça.

8 A la Necròpolis Paleocristiana de la Tabacalera, Serra i Vilaró va localitzar un "...gran ladrillo [*bipedalis*?], que aún se halla *in situ*, en el sepulcro (1.486) que tiene marcados los clavos de hierro de la suela de unos *calcei*" (Serra 1935, 75, Lám. VIc). Aquest tipus d'empiemta s'ha documentat, també, en *tegulae* procedents de Valèria (Fuentes 1989, 207), en els enterraments núm. 28 i núm. 29 de San Miguel del Arroyo (Valladolid) (Palol 1969, 97, 132-133, lám. VI. 3, VIII. 3, X), a la regió d'Aquitània (mitjan segle IV d. C.) (Palol 1969, nota 8; Fuentes 1989, 207) i a *Cavella Atrebatum* (Süchchester, Gran Bretanya) (Cram 1985, 94).

9 Com, per exemple, a la necròpolis septentrional de la Neàpolis d'Empúries (segle IV-VII dC) (Nolla 1995, 103-104) i a la basílica de Santa Maria del Mar de Barcelona (Ribas 1967, 201).

10 A la necròpolis de l'Alberca (amb una possible cronologia que se situa en el segle VI d. C.) (Mergelina 1947, 289-290), la de San Antón (Cartagena) on apareixen amb coberta de *bipedales* i de *tegulae* (Laiz/Berrocal 1995b, 173, làmina 3, tipus B) (segle IV-VI d. C.).

11 Per exemple, les necròpolis de Albalate-Las Nogueras (Fuentes 1989, 248) (final del segle IV-segle V) (Fuentes 1989, 273) i de San Miguel del Arroyo (segle IV d. C.) (Palol 1969, 93-94).

12 Tot i que en la majoria dels casos la interpretació d'aquests elements com a part d'un taüt de fusta és l'opció més versemblant, també s'ha suggerit, en alguns exemples concrets, la seva possible relació amb els baiards sobre els quals es transportaven els difunts (Fernández/Oliva/Puya 1984, 364-365, i Cerrillo 1988, 99).

13 Una de les *tegulae* presentava empremtes de les urpes d'un animal (possiblement un cànid).

14 Plaques de bronze perfilades en escaire i amb tres fileres de claus de 3,5 cm.

recuperar restes de calç que mostraven empremtes del teixit emprat en l'amortallament dels difunts.¹⁵ Segons les dades aportades pel Centre de Documentació i Museu Tèxtil de la ciutat de Terrassa, s'observen dos tipus d'empremtes diferents: unes de més fines, pertanyents al sudari (de les que no ha estat possible discernir si corresponen a fibres de llana¹⁶ o de lli¹⁷), i d'altres de més gruixudes, que pertanyerien a les cordes amb les quals es reforçava la mortalla.¹⁸ L'addició de calç podria relacionar-se amb el caràcter desinfectant d'aquest producte (Serra 1935; Fernández/Oliva/Puya 1984, 365; Méndez/Rascón 1989, 172; Serrano/Fernández 1990, 49, i Hernando/Iguácel 1994, 241). Alguns exemples on s'ha detectat la presència de calç a l'interior d'enterraments són, a més de Tàrraco, les àrees funeràries de Vistalegre (Aspe, Alacant), de Las Huertas (Pedrera, Sevilla) (Fernández/Oliva/Puya 1984, 365), del Camino de los Afligidos (Alcalá de Henares), de Las Eras (Ciudad Real), de La Arboleda (Illescas, Toledo). Segons Mn. Serra i Vilaró, existien taüts de fusta que no utilitzaven elements metàl·lics en la seva construcció. Això fa pensar que almenys part de les inhumacions sense evidència física de contenidor podrien haver utilitzat aquesta mena de taüt sense elements de subjecció metàl·lics. Respecte a com serien els taüts només és possible plantejar una restitució a partir dels elements metàl·lics conservats. Un d'ells és àmpliament descrit per Serra i Vilaró (1944: 197-198, fig. 18, làms. XXb i c, XXIb i c i XXIIa i b): "...antes de introducir en la tumba la caja de madera, fueron colocadas tres piedras del volumen del puño en la cabecera y otras tantas en los pies, a fin de que el ataúd no descansase inmediatamente sobre el pavimento, y también, seguramente, con el fin de dejar un espacio para retirar las cuerdas de que se servirían los sepultureros para introducir el ataúd. En el fondo encontramos los clavos, doce cantoneras de hierro, dos charnelas y una cerradura de gancho para sujetar la cubierta de la caja, de la misma manera que se hace actualmente (láms. XX, b, y XXI, b). Debemos dejar consignada una curiosa particularidad: el ataúd estaba revestido de tela, de la cual el óxido de hierro conservó toda la

parte que cubría una de las cantoneras (lám. XXII, a). Otro ataúd de madera, además de contener estos elementos, estaba reforzado con tiras de hierro (láms. XX, c, y XXI, c) y con armellas del mismo metal -dos a la cabecera y una a los pies-, a fin de facilitar su transporte (fig. 18)." En altres casos, s'havia abocat morter del calç sobre el taüt permetent obtenir una imatge en negatiu. A partir d'aquestes evidències, coneixem l'existència de cobertes de fusta a doble vessant i pseudocircular.

- Sarcòfag. L'únic exemplar documentat corresponia a un sarcòfag monolític de soldó blanc, en un estat de conservació precari. Tant la coberta com bona part dels laterals havien desaparegut completament. Sarcòfags de característiques similars són habituals tant a Tàrraco com a la resta de ciutats romanes en aquest període.

- Cistes de materials mixtos. Normalment combinen lloses de pedra de soldó groguenc, perfectament asserrades i escairades (s'aprecien evidències de la utilització d'eines com l'escarpra i el cisell) i materials latericis. Aquest contenidor ha estat documentat en diverses sectors cementirials de la ciutat de Tarragona, com la Necròpolis Paleocristiana de la Tabacalera, el Mas Rimbau i el Parc de la Ciutat.

- Contenidors amfòrics. Els enterraments localitzats consistien en una sola àmfora a l'interior de la qual es realitzava una deposició corresponent a neonats, infants i joves (en tres casos), i en dues àmfors seccionades i superposades (en un dels casos). Des d'un punt de vista tipològic, s'han documentat formes característiques del segle IV/ primera meitat del segle V (Africana II, Keay 27B i àmfora d'Empoli), usuals en altres àrees funeràries com la Necròpolis Paleocristiana de la Tabacalera o el Parc de la Ciutat (Keay 1984, 184-197, i TED'A 1987, 117).

- Cista de lloses de pedra. Formada per lloses regulars de soldó (amb empremtes d'escarpra), disposades en sec o bé falcades amb fragments petris de morfologia irregular i més petits. A Tàrraco s'ha constatat la presència d'aquest tipus d'enterrament a la Necròpolis Paleocristiana de Tabacalera, al Mas Rimbau, al Parc de la Ciutat i a la necròpolis de la basílica de l'amfiteatre.

15 La presència d'evidències corresponents a teixits ha estat constatada, entre d'altres, a les Jovades de la Concentaina (Llobregat 1977, 258, i Laiz/Berrocal 1995 b, 174), Las Huertas (Pedrera, Sevilla) (Fernández/Oliva/Puya 1984, 379), el Alto de la Barilla (Zaragoza) (Beltrán 1979, 573; Rascón/Méndez 1989, 171), el Ruedo (Almedinilla, Còrdova) i en diverses necròpolis de França, com Les Martres-de-Veyre (Puy-de-Dôme), Dunes de Poitiers (Vienne), Fin Renard a Bourges (Cher) -amb restes d'un infant momificat amb una túnica de llana-, Lozay (Charente-Maritime) i el sarcòfag cristià de *Saint-Victor* de Marsella (*Bouches-du-Rhône*) (Roche 1993, 55, 153-154, i Carmona 1996, 184).

16 Respecte a la seva elaboració, en el Canon LXXV del II Concili de Braga es diu el següent:

"[...] No està permès a les dones cristianes utilitzar fórmules supersticioses en els seus teixits de llana: no està permès a les dones cristianes lliurar-se a alguna fórmula supersticiosa en teixir la llana, sinó que invocaran al Senyor auxiliador que les donà l'art de teixir [...]" (Carmona 1996, 184, nota 7, i Vives 1963, 104).

17 El teixit que sol presentar un millor estat de conservació és el lli. En el període romà, aquest era particularment valorat pel seu tacte (provinent de la disposició de les fibres elementals), el seu poder aïllant de les humitats i l'enorme resistència que presentava en medis secs i humits. Per contra, presentava una manca d'elasticitat que complicava els treballs de filatura d'aquesta fibra vegetal (Roche 1993, 43).

18 Des d'un punt de vista iconogràfic, són nombroses les representacions d'amortallats (especialment d'infants) en diverses esteles procedents dels museus de *Dijon* i de *la Sainte Croix (Poitiers)* (Coulon 1985, 131; Roche 1993, 7-8).

• Caixes de materials latericis. Normalment es tracta de materials ceràmics de construcció (*bipedales* i *tegulae*) amb clars símptomes de reutilització. S'ha constatat la presència de tombes que responen a aquestes característiques arreu de la Península Ibèrica.

A més d'inhumacions individuals, es detecta la presència de diversos enterraments múltiples, un fenomen àmpliament documentat a les necròpolis peninsulars i que podem relacionar amb l'existència d'un vincle familiar o social entre ells. Les inhumacions, orientades NW-SE, presentaven una disposició en decúbit supí amb els braços totalment estesos, amb les mans sobre la pelvis i sobre el pit formant un angle de 90°. El cap estava recte o mirant lleugerament cap amunt¹⁹. Una altra qüestió a ressenyar és l'escassa presència de vestigis vinculats a la indumentària i a l'abillament personal. Només s'han recuperat algunes peces que corresponien a elements metàl·lics (especialment agulles de cap).

Per damunt de les evidències fins ara descrites es van identificar restes de cinc pilars corresponents a la fonamentació d'un edifici medieval i diversos enterraments d'època medieval o moderna que hem interpretat com a part del santuari extraurbà de Santa Maria Magdalena del Bell-lloc. Els enterraments -encara més alterats que els d'època romana- ocupaven fosses excavades en els nivells precedents. La major part correspon a inhumacions simples, tot i que va ser possible identificar una gran fossa comuna on es disposaven un nombre indeterminat d'individus.

L'any 1618, l'església (parroquia i monestir) de Santa Magdalena de Bell-lloc *sita in suburbio civitatis nostre Terracone* "...era de tres naus, amb l'al-

tar major tancat per una reixa de ferro, comunicant l'església amb un claustre rodejat de diverses cel·les, com corresponia a un antic monestir." (TED'A 1987, 25).²⁰ Havien passat aproximadament cinc-cents anys des de la seva fundació a mitjan segle XII.²¹ Per la seva fàbrica hi van passar, les monges de Sant Benet²² i les de Sant Damià a partir del segon terç del segle XIII.²³ A inicis del segle XIV passa a ser un dels vuit priorats promoguts per l'arquebisbe Roderic Tello²⁴ i, a mitjan d'aquest segle, els hortolans reben autorització per poder-se constituir en confraria.²⁵ En la primera meitat del segle XV es constata el mal estat del santuari.²⁶

Durant el segle XVI es produeix una profunda remodelació del interior de l'església, a càrrec de la confraria dels hortolans, que havia rebut del consell municipal tots els drets que tenia sobre la referida església, reservant-se únicament l'elecció de l'ermità o persona que custodiava el temple.²⁷ El setge de Tarragona de 1644 va comportar la destrucció i l'enderroc del santuari (Blanch 1951, 92).

La seva ubicació havia estat objecte de controvèrsia. Sanç Capdevila (1928, 7) situava Santa Maria Magdalena de Bell-lloc "...a la banda ponentina de la ciutat sobre el turó que s'obira al costat dreter de la carretera que va a Reus [l'actual avinguda de Ramón y Cajal], abans d'arribar al pont del Francolí, i no gaire lluny de l'antiga necròpolis romano-cristiana." Segons J. Serra i Vilaró (1935, 12), "Este historiador [Capdevila] situía el templo [de Santa Magdalena] a pocos metros de estas ruinas [les de l'edifici de planta central sota el pont de Serveis Centrals], en el promontorio que hay al otro lado de la carretera [avinguda de Ramón y Cajal], sin mayor documentación que el parecerle más pintoresca la situación del casucho o barraca que en él

19 La posició del crani, orientada cap amunt, no es trobaria vinculada a qüestions de caràcter ritual o simbòlic. Probablement es devia a la presència d'algun tipus d'element (venes o tires de teixit) que forçava la positura lògica de la caiguda del cap després de l'òbit, amb l'objectiu de mantenir-lo vertical i evitar la caiguda de la mandíbula inferior (Cerrillo 1988, 101).

20 Per un més complet estat de la qüestió, vegeu el capítol de precedents inclòs a TED'A 1987.

21 És esmentada a la donació feta per l'arquebisbe Bernat Tort a l'església de Sant Pere de Besalú (4 de gener de 1155), però no apareix en la relació que es fa en la butlla del papa Anastasi IV de les esglésies tarragonines (25 de març de 1154). D'aquestes dates es dedueix que el santuari va ser edificat entre els mesos d'abril i desembre de 1154. Segons Pons d'Icart, "del dit temple que vuy és de Sancta Madalena ho legit jo en una carta feta l'any 1153 [1154 segons l'edició castellana], a 2 de las nonas de jener, que lo archabisbe en Bernat, ab consentiment y voluntat dels canonges, donà a la sglésia de Sanct Pere de Besalú una sgle(sia) fora la ciutat de Tarragona, la qual de allí al devant hagués nom Sancta Madalena de Bell-lloch, y que fos monestir de monges de l'orde o regla de sant Benet. E donà 'ls trenta passos entorn de la sglésia de immunitat y sexanta parroquians, retenint-se lo delme y promeya y que a Pasqua y a Sincoquesma aguessen de anar a combregar a la Seu. Donà 'ls també terra, tanta quanta quatre parells de bous poguessen laurar en un any y també los donà franquesa que de la barcha y filats que tenien no pagassen delme ni dret algú. Y ayxí per la dita carta autèntica apar com dit temple prengué lo nom he invocatió de Santa Madalena de Bell-lloch y com és estat monestir de monges y també com las barchas que stan de relleu en la torra són per memòria de la franquesa que tenían. La qual torre tinc per molt sert se edificà lesoras" (Duran 1984, 218).

22 En la lletra apostòlica d'Alexandre III (7 de novembre de 1159), al confirmar els cenobis benedictins, s'esmenta Tarragona.

23 En la lletra apostòlica d'Alexandre IV (13 de juliol de 1255) es manava a l'arquebisbe Benet de Rocaberti que donés a l'abadessa i convent de les monges damianites de Santa Magdalena de Bell-lloc l'església de Sant Miquel del Mar amb les cases annexes.

24 Al priorat i al prior corresponent "donà y assignà la sglésia, casas y ort de Sancta Madalena de la ciutat..." (Duran 1984, 221).

25 El 20 de juny de 1353, Sanç López d'Ayerbe va otorgar als hortolans de Tarragona el privilegi de constituir-se en confradia sota l'advocació de Santa Maria Magdalena.

26 Amb data 8 de maig de 1421 es parla de l'enderroc de la casa, de la fretura de reparació que tenia l'església i de la miseria que passaven els ermitans. En la visita pastoral de 1449 es fa constar que calia, amb urgència, reparar l'entrada i la teulada de l'església. Dades extretes de l'article que sobre Santa Magdalena de Bell-lloc va publicar Sanç Capdevila al diari *La Cruz*, núm. 18, 11 de novembre de 1928, pàg. 3.

27 "...lo dit honorable consell, atenent e considerant que la dita confradia sempre es stada fundada en la dita sglesia e que la dita confradia ha molt reparada la dita sglesia de moltes obres axí en lo cos de la sglesia com en la casa de dita sglesia e han ornada la dita sglesia de un singular e bell retaule e [...], per çó fou conclòs e determenat que la dita sglesia e la casa e ho abadia de aquella ab totes les pertinencies sia donada e otorgaren aquella a la dita confradia..." Acta Municipal del 12 de novembre de 1504, reproduïda per Sanç Capdevila a *Scimnia Santa en Tarragona. 1940*, pàg. 23.

se encuentra y, seguramente, por ser aquel entonces las únicas ruinas que se conocían en aquellos alrededores.”

Per Serra i Vilaró “...podríamos suponer que estas ruinas romanas [les de l'edifici de planta central sota el pont de Serveis Centrals] fueron utilizadas para el templo de Santa María Magdalena de Bell-lloc, (...) opinamos que los cimientos de que tratamos pueden haber pertenecido a un monumento sepulcral romano que en la Edad Media se habilitó para templo cristiano.” (1935, 12). Aquesta hipòtesi situa els fonaments o restes de la torre de Santa Magdalena sota de l'actual terraplè de l'avinguda de Ramón y Cajal. La relació entre el mausoleu romà de planta central i el santuari medieval ha estat qüestionada per Th. Hauschild (1975), ja que la descripció de 1618 a la que feiem abans referència no s'adiu en absolut amb la planta de l'edifici romà.

Més recentment, J. M. Olivé²⁸ ha tornat a insistir en la localització del santuari “...a la part de ponent de la ciutat, no gaire lluny de la necròpoli paleocristiana, entre el carrer de Ramón y Cajal i l'avinguda de Roma, abans d'arribar als dos ponts i aproximadament davant la porta del museu”.

Així, doncs, totes les propostes fins ara exposades coincidien en situar aquest santuari extramurs vora la Necròpolis Paleocristiana de la Tabacalera, tot i que en l'escassa planimetria del segle XVII conservada, Santa Magdalena del Bell-lloc s'ubicava a l'esquerra del Rec Major,²⁹ posició que coincideix amb les restes que hem localitzat en el número 15 del carrer de Pere Martell.

2.2 Parcel·la 31 del PERI 2

L'excavació de la parcel·la 31 del PERI-2, propera a la Necròpolis Paleocristiana de la Tabacalera excavada per Serra i Vilaró (1928, 1929, 1932, entre altres publicacions), ha permès localitzar, a més d'altres restes, un recinte funerari de característiques similars a les descrites pel cas precedent que, en l'estat actual dels treballs, podem datar en els segles IV-V dC. Es tracta d'un recinte de planta rectangular, també definit de manera parcial ja que excedeix els límits de la parcel·la, amb unes dimensions aproximades de 16,50 x 6,50 metres (aproximadament 107 m²).

Els tres murs perimetrals identificats són d'*opus incertum* i d'*opus caementicium*. L'interior del recinte, on es disposaven 23 enterraments ordenats en bateria seguint un sentit N-S, presentava una concepció unitària de l'espai, sense que s'hagi constatat l'existència de cap tipus de compartimentació interna.

En el paviment de terra compactada afloraven lleugerament (entorn els 0,30-0,50 m) els indicadors funeraris fets, com en el cas de Pere Martell 15, amb una capa d'*opus signinum* delimitada per petits murets. A més d'aquest tipus simple d'indicador sepulcral, es va localitzar un coronament en *mensa* de planta rectangular amb els laterals arrodonits.³⁰

Les *mensae*, estructures d'origen nord-africà,³¹ es troben associades al cerimonial litúrgic del funeral, amb la preparació dels ungüents, les taules d'altar (de les quals prenen la seva morfologia) (Palol 1957-1958, 81-102, i Mateos 1993, 137) i amb les *memoriae* (San Martín/Palol 1972, 454-458; Mateos 1993, 137, i Laiz/Berrocal 1995b, 181). En aquest sentit, semblava que aquestes pràctiques havien desaparegut amb la implantació del ritus eucarístic, tot i que el contingut del Canon LXIX del Concili de Braga (any 572), encara insistia en la prohibició de portar menjar, així com d'oferir sacrificis en honor als difunts (Vives 1963, 102; Mateos 1993, 137, i Laiz/Berrocal 1995b, 181). Aquesta disposició legal confirmaria la continuïtat d'aquests ritus, almenys fins a la fi del segle VI dC, ja que el fet de prohibir-los en un concili esdevé un clar testimoni de la seva continuïtat (Mateos 1993, 137).

Atenent al tipus de contenidor, els enterraments són assimilables a les següents categories:

- Cista de materials latericis. El sepulcres documentats corresponen, en primer lloc, a caixes amb els laterals i la solera efectuats amb *bipedales* i amb la coberta feta amb lloses de pedra de morfologia regular o per materials del mateix tipus que la cista. En algunes peces s'han identificat empremtes assimilables a urpes d'animals. L'existència d'aquestes impressions és el resultat del pas d'animals per sobre d'aquestes peces laterícies en el decurs del procés d'asseccament (Cram 1985,

28 "Lloc on es trobava el santuari de Santa Magdalena", 'Records en blanc i negre 335', *Diari de Tarragona*, dijous 6 de maig de 1999.

29 R. Gabriel va poder observar com el Rec Major creuava el carrer de Pere Martell pel número 7 d'aquest carrer, és a dir a escassa distància del nostre solar.

30 La presència d'una lleugera depressió en un dels extrems suggereix un sistema d'eliminació de les aigües pluvials.

31 Apareixen documentades a la Península Ibèrica dins un marc cronològic que se situa cap a finals del segle IV-VI dC. S'han localitzat estructures similars a la Necròpolis Paleocristiana de la Tabacalera (enterrament núm. 1418, de finals del segle IV dC) (Amo 1979, 145 i 150), a la necròpolis de San Antón de Cartagena (Laiz/Berrocal 1995b, 178, lám. 4, fig. 2), a la necròpolis de la Basílica de Santa Eulàlia de Mèrida (inici del segle IV dC) (Mateos 1993, 128) i a la necròpolis de Troia (Portugal) (De Almeida/Cavaleiro 1982, 261, i Laiz/Berrocal 1995 b, 178). També sembla que apareix, tot i que no es coneix amb precisió la seva tipologia, a la ciutat d'Itàlica (Mateos 1993, 137). També s'han documentat a les necròpolis de la Basílica d'Alexandre (finals del segle IV dC) i de Sainte-Saise (finals del segle IV/inici del segle V) de la ciutat de Tipasa (Mateos 1993, 137-) i a Tebessa (finals del segle IV/primer meitat del segle V) (Mateos 1993, 137).

88-90, i Laubenhaimer 1990, 150).³² També s'han localitzat diversos *sesquipedales* reutilitzats en un mateix enterrament que presentaven imprès un segell orbicular (amb la mitja lluna amb una obertura de petites dimensions³³) de procedència itàlica, concretament de l'*officina* de *L. Bruttidivs Avgvstalis*: L·BRVTTIDI AVGVSTALIS/OPVS DOLIAR/ *nux pinea*, *L. Bruttidi(vs) Avgvstalis opvs dol(iare) fec(it)*.³⁴ Segells idèntics han estat documentats en tres *bipedales* utilitzats en la construcció del pis superior del *vespao* F de Villa Adriana a Tivoli (Bloch 1968, 129, núm. 126-128; 128=29 377c). D'altres variants del mateix apareixen en el *Pantheon* (Roma),³⁵ a la *Villa Adriana*,³⁶ en el Palau dels Flavis al Palatí (remodelat en el decurs dels període adrianeu) i a la Villa de Sette Bassi (a la *Via Tuscolana* i construïda a partir del regnat de l'emperador Antoní Pius) (Bloch 1968, 260-265, núm. 89.375).

- Cista de lloses de pedra. Les tombes es trobaven realitzades amb lloses regulars de soldó groc, disposades en sec. S'ha constatat la presència d'aquesta tipologia sepulcral a la Necròpolis Paleocristiana de la Tabacalera, així com en altres necròpolis de Tàrraco i de fora.

- Contenidors amfòrics. Un dels exemplars recuperats, que contenia les restes d'un infant, correspon al tipus Keay 25, característic de la segona meitat del segle IV i primera meitat del V.

- Sarcòfags. Es tractava d'un sarcòfag monolític de soldó blanc en un estat de conservació precari.

Les tombes localitzades contenien, normalment, una sola inhumació. Tot i això, en un dels enterraments aparegueren fins a un nombre màxim de quatre/cinc individus superposats, sense que hagi estat possible constatar cap tipus de connexió anatòmica. Totes les deposicions exhumades es trobaven orientades en sentit NW/SE, ocupant una posició de decúbit supí amb els braços paral·lels al cos i amb el cap recte o mirant lleugerament cap adalt.³⁷

3. Conclusions

Amb una de les intervencions encara en fase d'estudi (Pere Martell, 15) i l'altra en procés (PERI-3, parcel·la 31) d'excavació, les dades exposades han de ser forçosament preliminars i subjectes a ulteriors verificacions.

El moment de construcció dels dos recintes funeraris presentats és –fins que no finalitzi l'estu-

di definitiu dels materials– incert, tot i que, ara com ara, una datació genèrica de segle IV sembla versemblant. A nivell arquitectònic, es tracta de dos edificis de planta rectangular, amb una superfície aproximada a l'entorn dels 100 m², probablement descoberts, amb fonamentacions febles i una mecànica d'ús semblant: a mesura que es produïen les inhumacions, el sòl original del recinte funerari era substituït per les estructures de coronament de les tombes. La disposició dels enterraments dins del recinte sembla manifestar una certa organització –almenys en els moments inicials–, que es veu alterada per la necessitat d'aprofitar al màxim l'espai disponible.

Dins de la fossa, simple o revestida amb materials ceràmics (*tegulae*, *bipedales*, *cuneati*, etc.), petris (lloses de pedra del Mèdol, plaques de marbre, etc) o d'obra (caixa), es dipositava el cos amortallat del difunt directament o dins d'un contenidor (taüts, sarcòfags, àmfors). La coberta, recolzada sobre els laterals de la fossa, segueix una tipologia constructiva similar a l'emprada en les caixes. Per sobre s'estenia una fina capa d'*opus signinum* a la mateixa cota que el paviment del recinte o amb una lleugera projecció vertical de forma i dimensions variables.

Es tractaria de petits cementiris a l'aire lliure (*sub divo*) que ocupaven "...un'area ben definida, recinta *per circuitum* con un'operazione di misura che si disse *metare tumulum*, *ponere* o *figere tumulo metas*, onde l'area medesima divenne *metata*. Tale sistema fu proprio dei pagani, ma fu seguito anche dai cristiani; e se mancano testimonianze per affermare che stabilirono i confini con cippi terminali, certamente circondano il campo cimiteriale con opere murarie (*maceria*, *muro cintas*), come fu accertato a s. Callisto. La denominazione generica dei campi funerari subdiali fu specialmente *area*, in africa appellate *areae christianorum*, e in oriente *tópos* (...). Talvolta per la distinzione tra le diverse aree servì il nome del proprietario del fondo: ...quando l'area era coltivata a giardino si disse *hortus* (...) o *agellus*... l'area ad orto che circondava il monumento funerario venne anche chiamato *cepotaphium*, anzi con lo stesso termine s'indicò unitariamente il giardino e il sepolcro" (Testini 1980, 82).

L'*area* d'enterrament "cristiana" comparteix amb la seva homònima "pagana", el caràcter d'espai delimitat (amb murs o fites), mesurat i identificat, on els camins constitueixen els elements de delimitació més clars. L'amidament i la parcel·lació interna es

32 Exemples similars s'han localitzat, per exemple, a *Covella Atrebatum* (Silchester, Gran Bretanya) (Cram 1985, 91-96, i Laubenhaimer 1990, 150) i a Sallèles d'Aude (Laubenhaimer 1990, 150-151, lám. XX-XXI, fig. 131).

33 Aquesta morfologia esdevé un tret característic de les peces laterícies realitzades a la primera meitat del segle II dC (Adam 1984, 67, fig. 145).

34 Segons H. Bloch, el personatge esmentat en la inscripció va ésser un *officinator* a les *figlinae Oceanae*, ja en el decurs del regnat de l'emperador Trajà (Bloch 1968, 114). La majoria d'epígrafs recollits s'adscriuen al període adrianeu, moment de màxima expansió dels seus productes.

35 Bloch 1968, 102-103, *6-7.376 a i 105, *24.377b 6.

36 Al Nimfeu del Palau Oriental (Bloch 1968, 125, 81) 373) i al Pretori (Bloch 1968, 140, 362, 26.374).

37 En un enterrament es va localitzar una petita llosa col·locada sota el cap, fent la funció de suport.

manifesta clarament a nivell epigràfic³⁸ i, fins i tot, topogràfic. Alguns autors tenen una concepció anàrquica de l'espai cementiri d'època romana fonamentada, bàsicament, en la percepció desordenada de nombroses necròpolis d'Itàlia i de l'occident romà.³⁹ Som de l'opinió que, almenys en part, aquesta imatge d'aparent absència d'ordenació regular és una conseqüència de visualitzar en un mateix pla el resultat d'una seqüència diacrònica.

Pel que fa a la identificació, prenent com a referència el cas de Roma, la toponímia dels cementiris ve marcada per la via principal, l'advocació del lloc (martiri, normalment; la fórmula més estesa),⁴⁰ el propietari del *fundus*,⁴¹ l'iniciador o administrador del cementiri,⁴² una particularitat topogràfica i/o geogràfica (porta, miliari, etc.),⁴³ o altres.⁴⁴

En el cas de la Necròpolis Paleocristina de la Tabacalera, Serra i Vilaró tenia molt clar quins eren els límits i la consciència que "si se hallan enterramientos en fincas limítrofes a la de la Fábrica de Tabacos, serán sepulcros aislados, o bien otras necrópolis, pero nunca la continuación de la que nos ocupa." (Serra 1935, 25). Seguint la seva reconstrucció, la Necròpolis Paleocristiana limitaria a l'est amb el vial romà, al nord amb un mur conservat actualment a l'angle sud-oriental del soterrani del Museu (entre els enterraments 1611 i 1635), al sud amb la basílica o el "camí de la Fonteta"⁴⁵ i a l'oest l'extrem final de l'àrea d'exposició *in situ* actual.

Segons Serra i Vilaró, el nivell de circulació de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona (2051 enterraments identificats en les excavacions dels anys 20 i 30) es trobava uns 1,80 m per sota de la cota de circulació existent en el moment d'iniciar les excavacions (coincidiria, aproximadament, amb la cota de superfície de l'actual fàbrica de tabacs) (Serra 1944, 180). D'aquesta superfície sobresortien,

primordialment, els indicadors de la presència d'enterraments en el subsòl. Aquests indicadors podien anar des d'una simple fita o pel·lícula de morter de calç fins a veritables estructures construïdes. En el cas de la Necròpolis Paleocristiana s'observen veritables agrupacions tumulars que suggereixen relacions d'afinitat o parentiu.

En relació amb els indicadors o coronaments sepulcral (*tumulus*),⁴⁶ de la lectura de la bibliografia es desprèn una certa ambigüïtat terminològica. Amb l'ànim de simplificar, incloum en aquest apartat tots els elements estructurals visibles en superfície que tenien com a funció primària la senyalització d'una unitat funerària (o més). En alguns casos, aquesta és l'única funció identificable, mentre que en altres té, també, usos vinculats amb el ceremonial funerari. Sobre la part més visible de l'indicador se situava la *memoria* del difunt. Aquest element no sempre se'ns ha conservat. Les activitats d'espoli i la feblesa d'algunes de les formes utilitzades (incisions sobre el morter tendre o *titulus pictus*, per exemple) en són les causes principals. En la relació que segueix fem referència, únicament, als principals tipus de coronament documentats a Tarragona:

- **Senyalització horitzontal:** una capa de planta rectangular o oval feta de terra de coloració i/o composició particular o de morter de calç que indicava la presència d'un enterrament.⁴⁷

- **Senyalització tumular plana:** similar a l'anterior però amb un lleuger desenvolupament vertical (entre 10 i 20 cm, segons Serra i Vilaró). És el coronament més usual en la Necròpolis Paleocristiana. El nucli estava format per terra, material ceràmic de construcció o obra de fàbrica. La cara superior era plana i les laterals lleugerament inclinades i contenides, de vegades, amb còdols. La superfície era recoberta per una capa de morter

38 A més de l'extens *corpus* d'inscripcions altoimperials sobre límits i propietat, comptem amb referències d'ambient cristià, epigràfiques i literàries, sobre la compra-venda d'espais funerals (per aquesta qüestió, vegeu Guyon 1974).

39 "...the alignments of the various groups of tombs in a single cemetery are [...] sometimes so different from one another that we can only deduce the absence of any public control of a cemetery's growth and of any overall rational planning of it as an entity" (Toynbee 1971, 74).

40 *Via Aurelia*: cementiri de Sant Calixt (III milla de la via Aurelia), cementiri de Sant Pancras, ...

41 *Via Ardeatina*: cementiri de *Domitilla*; *Via Portuense*: cementiri de *Generosa*, tot i que no està clara la connexió entre el nom i el cementiri P. Testini pensa que "...probabilmente fu la proprietaria del luogo,..." (1980: 191). *Via Latina*: cementiri d'Aproniano. *Via Salaria Nova*: Cementiri de Massimo.

42 *Via Appia*: cementiri de Callisto (administrador del cementiri de la comunitat).

43 *Via Appia*: cementiri *Ad catacumbas* depressió a la dreta de la via Appia, davant del circ de Massenzio, en la III milla. *Via Labicana*: cementiri *ad duas lauros*. *Via Salaria Vetus*: cementiri *ad clavum Cucumeris*.

44 *Via Nomentana*: cementiri major (*IN CIMITERV MAIORE*), referint-se, potser, a que era el de major extensió de la *Nomentana*.

45 En aquests moments no tenim clar quins dels dos elements actuaria de límit meridional. En la primera publicació de les excavacions en el solar de la Fàbrica de Tabacs s'indica que el límit coincidiria, aproximadament, amb el traçat del camí de la Fonteta: "Al lado norte de dicho camino es en el que han aparecido los restos, y parece ser que el citado camino era justamente el límite de la Necrópolis romano-cristiana que se ha encontrado. Al lado sur del repetido camino nada se ha hallado, a pesar de haberse abierto 199 pozos de 3,50 metros de profundidad." (Tulla/Beltrán/Oliva 1927, 5-6). En aquest sentit resulta temptador seguir la interpretació que fan els autors d'una sèrie de carreus trobats reseguint el límit septentrional del camí de la Fonteta: "Hitos encontrados en el subsuelo del camino de la Fonteta, que cruzaba diagonalmente el campo ocupado por la Fábrica, y que limitaba la zona en que se han efectuado hallazgos arqueológicos..." (Tulla/Beltrán/Oliva 1927: peu de la fotografia B de la làmina I).

46 Que la denominació antiga era *tumulus* està fora de dubte: *Nos tecta fouebimus ossa niolis et fronde frequenti, tumulumque et frigida saxa liquido spar genus odore Prudentius: Cathemerinon, X, 169-172*. Un text de Sant Jeroni sembla referir-se, també, a aquesta mena de senyalitzacions funeràries: *Clerici quibus id officii erat, cruentum linteo cadaver obvolvunt et fossam humum lapidibus construunt, ex more tumulum parant* (*Epistola I. Ad Innocentium de muliere septies percussa*, 12).

47 "...consistía en una capa de tierra amarilla que, por la diversidad de color, indicaba la situación del sepulcro..." (Serra 1944, 191). Un exemple d'aquest tipus (una capa de morter, en aquest cas) pot ser l'enterrament 1133 de la Necròpolis Paleocristiana de la Tabacalera (Serra 1935, Lám. VI.3 i 4).

revestida amb estuc de color blanc o vermell⁴⁸ i amb *opus signinum*. Podien presentar diverses particularitats de caràcter constructiu (sistema d'evacuació d'aigües) i decoratiu.⁴⁹

• **Senyalització tumular prismàtica:** és, després de l'anterior, la més habitual. Normalment s'eleva sobre una o dues grades. Està feta amb pedres o còdols lligats amb morter de calç i l'interior pot ser massís o buit (creat mitjançant *tegulae* o fustes). En alguns casos –i això és extensible a la resta de tipus–, en un dels extrems se situava un petit espai habilitat per ofrenes.

• **Senyalització tumular triangular:** una variant menys habitual de l'anterior, definida per una secció aproximadament triangular.

• **Senyalització tumular semicilíndrica (*cupa*):** similar als anteriors però de secció semicircular.

• **Senyalització tumular en *mensa*:** túmul de planta aproximadament semicircular amb una petita concavitat en l'extrem recte destinada, presumiblement, a receptacle d'ofrenes.

• **Senyalització tumular en *triclinium*:** és un tipus poc habitual definit per una morfologia que suggereix un llit triclinar.

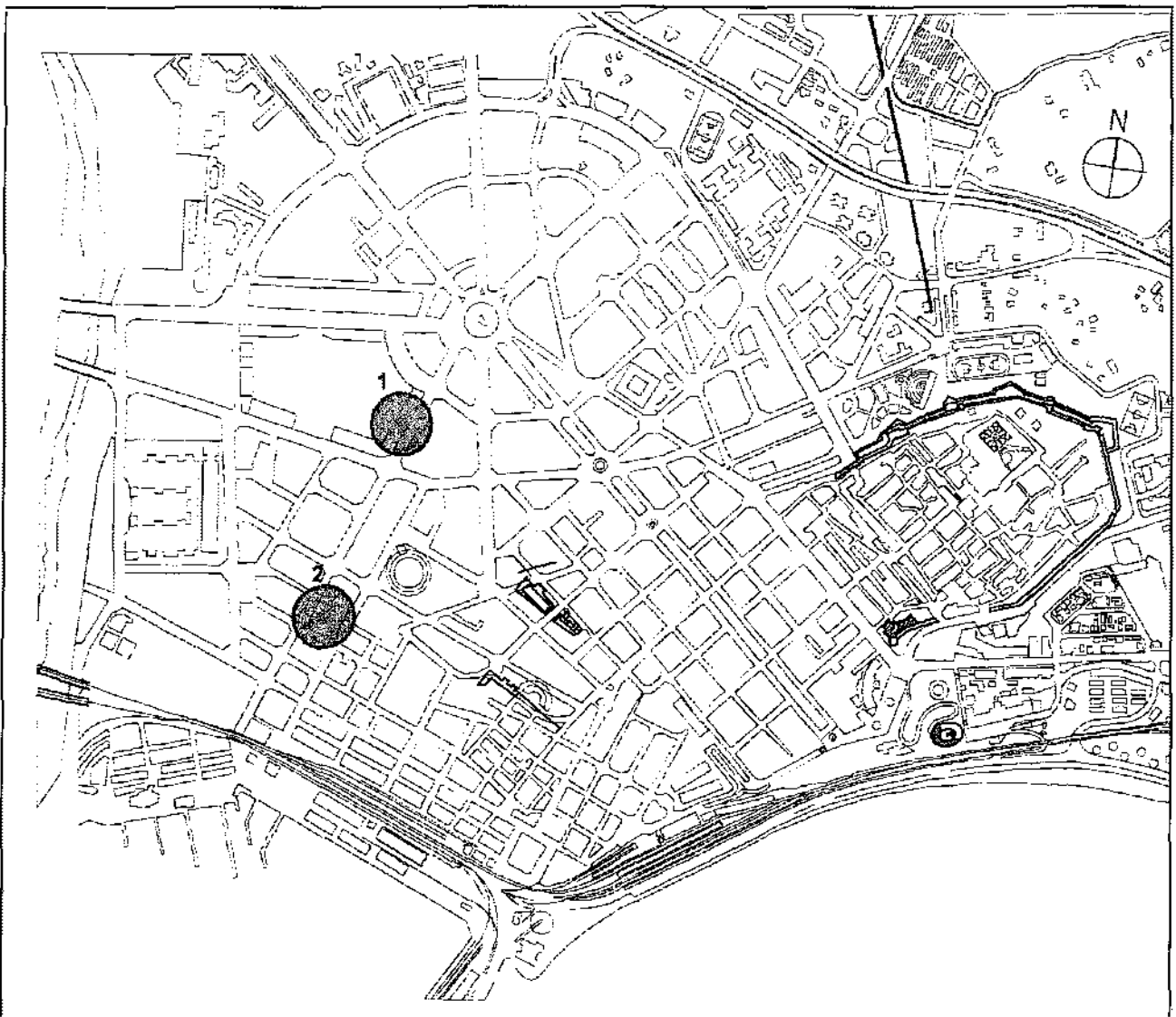

Fig. 1. Plànol de situació: (1) Pere Martell, 15 i (2) PERI 2, parcel·la 31.

48 "A veces un montoncito de tierra, llano, cuadrangular de 2 m por 1 y de 10 a 20 cm de alto, con las paredes inclinadas, contenidas a veces con gorriones, era cubierto de una capa de mortero y estuco blanco o rojo las más de las veces...; en otros casos el montón está formado por un bloque de "opus testaceum" o de obra de fábrica, en lugar de tierra. La mencionada forma plana, como una mesa cuadrangular y también oval..." (Serra 1944, 191). Tant aquest com l'anterior són anomenats per Mn. Serra i Vilaró "túmulos planos o sencillos".

49 Un d'ells, actualment desaparegut, presentava una creu en relleu (Amo 1979, 142).

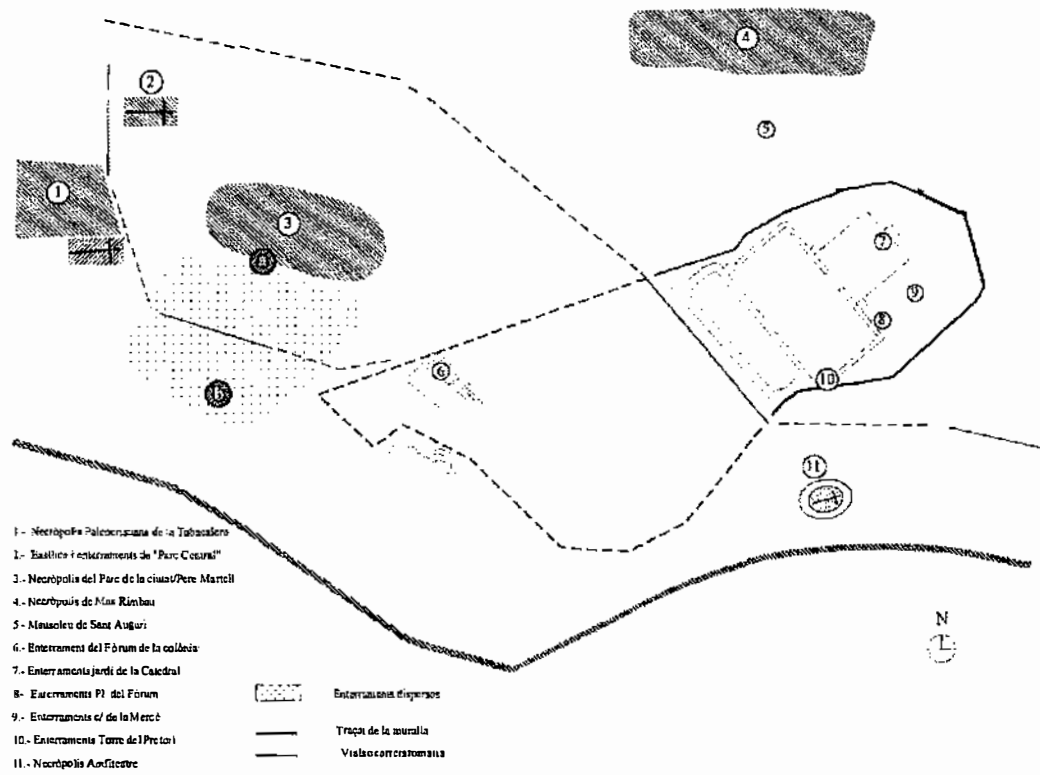

Fig. 2. Àrees funeràries de Tàrraco (a partir de Macias/Remolà 1999).

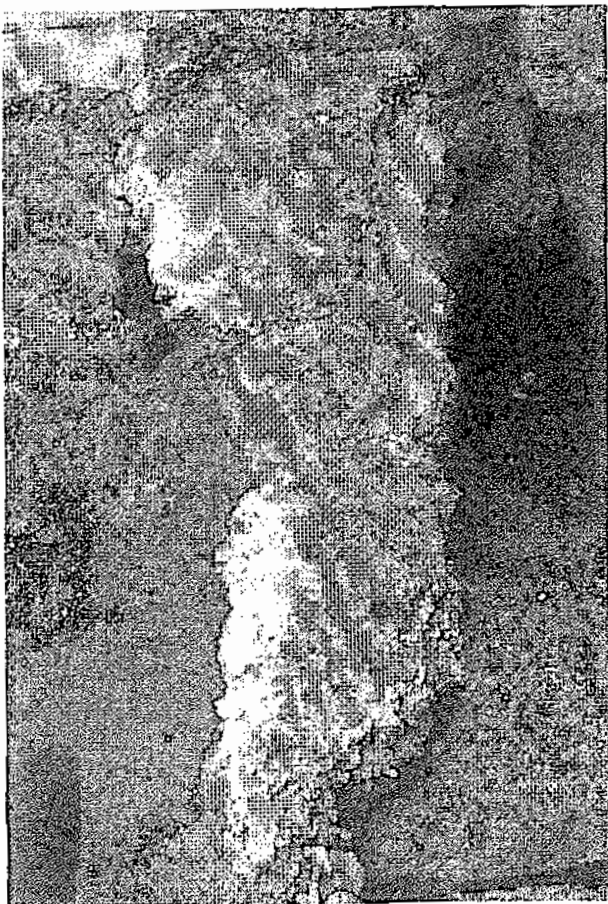

Fig. 3. Seqüència de paviments del recinte funerari del carrer de Pere Martell, 15.

Fig. 4. Àrea lliure d'enterraments del recinte funerari del carrer de Pere Martell, 15.

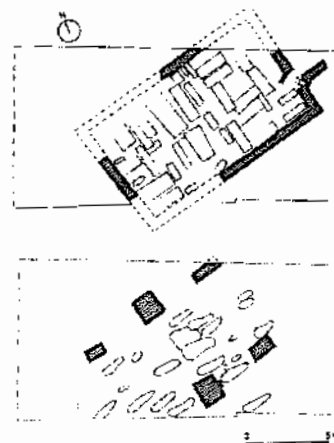

Fig. 5. Plantes esquemàtiques del recinte funerari tarδοantic (a dalt) i de l'edifici medieval (a sota).

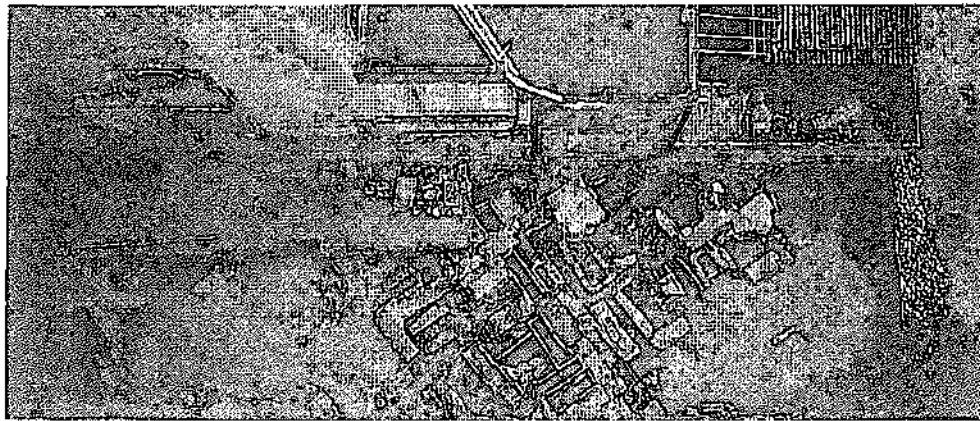

Fig. 6. Vista general de les restes localitzades al número 15 del carrer de Pere Martell.

Fig. 7. Pere Martell, 15: inscripció de *Callistrate*.

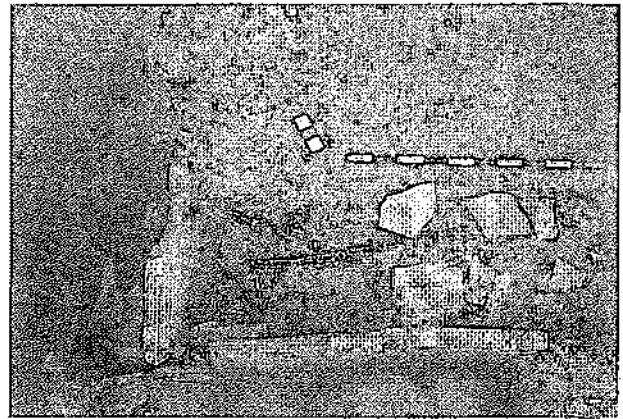

Fig. 9. Pere Martell, 15: detall de l'enterrament en taüt de fusta, amb la coberta enfonsada.

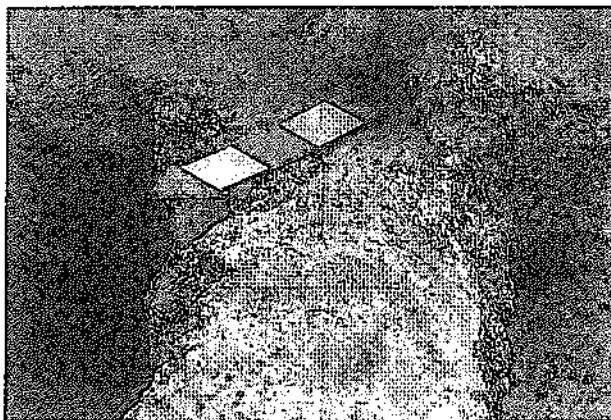

Fig. 8. Pere Martell, 15: empremtes de calçat.

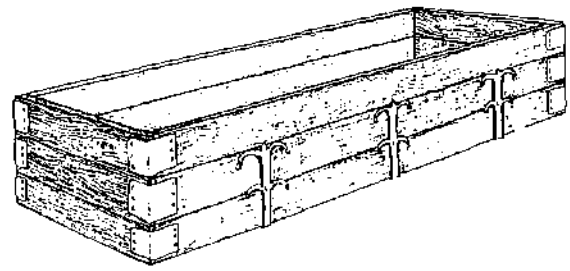

Fig. 10. Pere Martell, 15: enterrament en taüt de fusta un cop excavat.

Fig. 11. Pere Martell, 15: detall dels enterraments en taüt de fusta, on s'aprecien dues de les cantoneres de bronze.

0 50 cm

Fig. 14. Pere Martell, 15: restitució hipotètica del taüt de fusta.

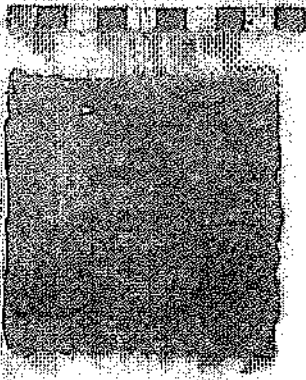

Fig. 12. Pere Martell, 15: detall d'una de les cantoneres de bronze.

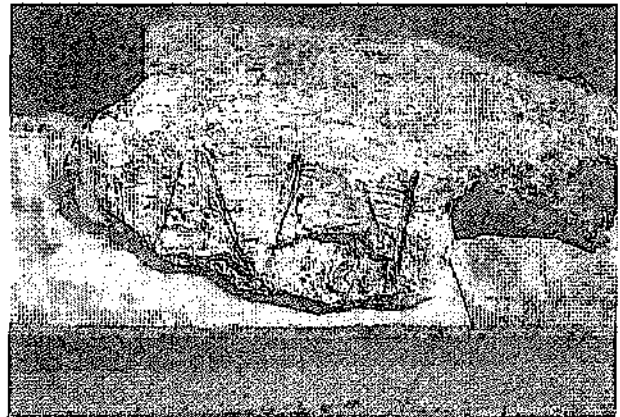

Fig. 15. Pere Martell, 15: fragment de calç amb empremtes de la mortalla.

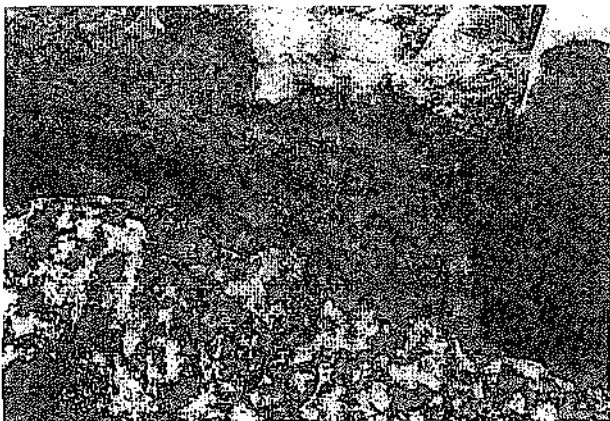

Fig. 13. Pere Martell, 15: detall de l'abraçadora de ferro.

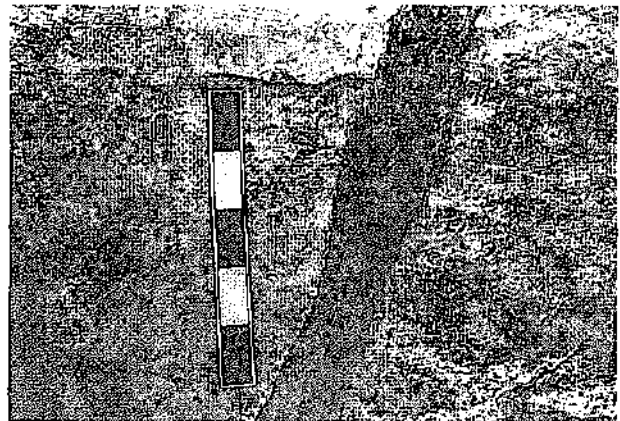

Fig. 16. Pere Martell, 15: detall d'un dels fragments de calç, amb empremtes de la mortalla.

Fig. 17. Pere Martell, 15: restes del paviment i enterraments associats a l'edifici medieval.

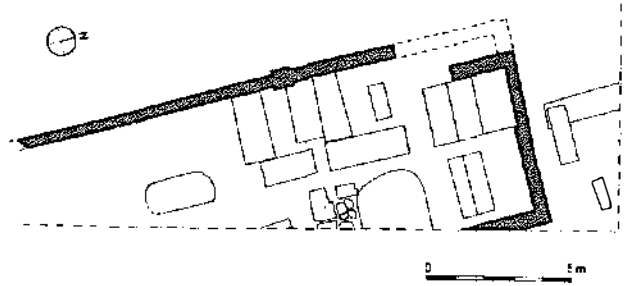

Fig. 19. PERI 2, parcel·la 31: planta esquemàtica del recinte fune-
rari.

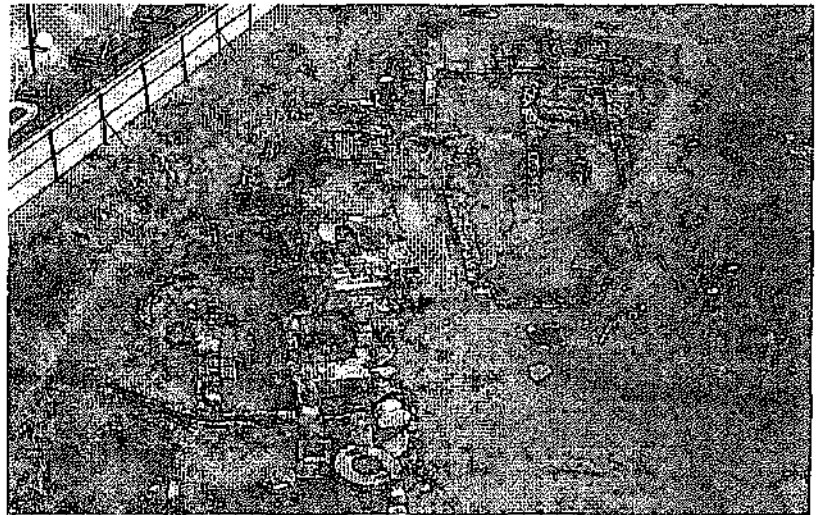

Fig. 18. PERI 2, parcel·la 31: vista general de l'excavació (a dalt, a la dreta, s'observa una part del recinte fune-
rari).

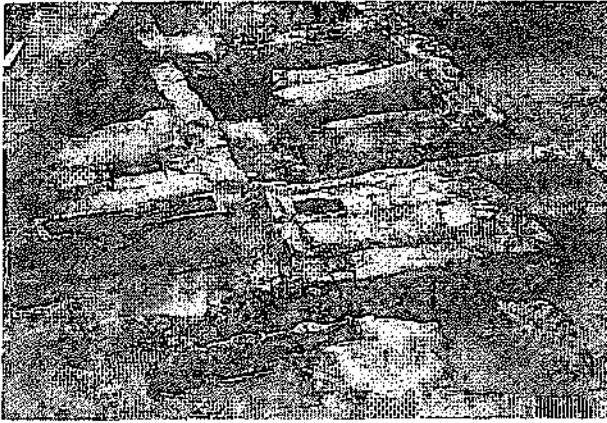

Fig. 20. PERI 2, parcel·la 31: detall de l'interior del recinte fune- rari.

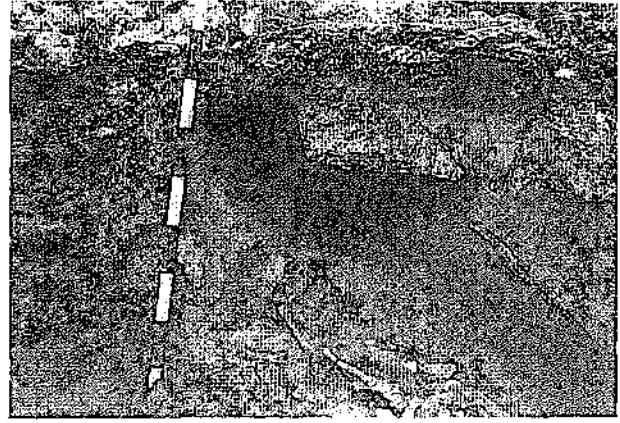

Fig. 23. PERI 2, parcel·la 31: enterrament amb caixa de bipedales, coberta de lloses de soldó i coronament d'opus signinum.

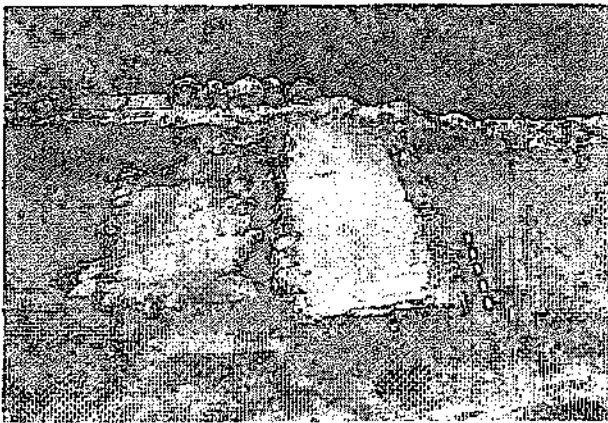

Fig. 21. PERI 2, parcel·la 31: dos dels indicadors tumulars loca- litzats.

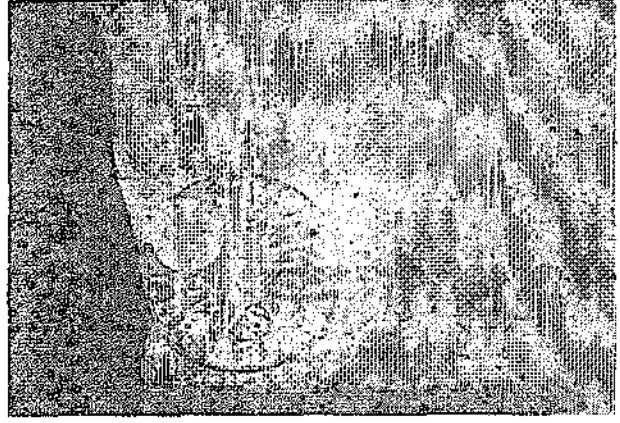

Fig. 24. PERI 2, parcel·la 31: segell orbicular de L. Bruttidius Augustalis.

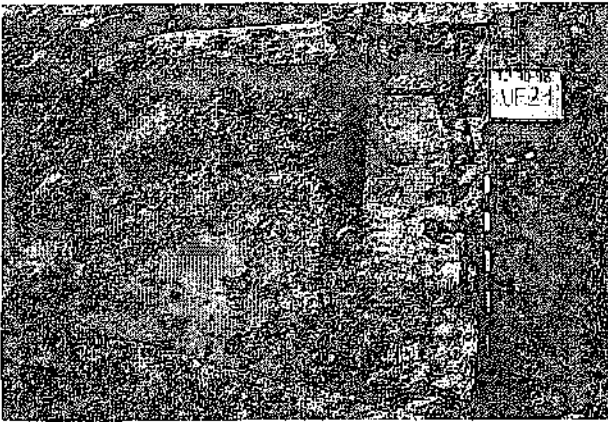

Fig. 22. PERI 2, parcel·la 31: detall de la mensa.

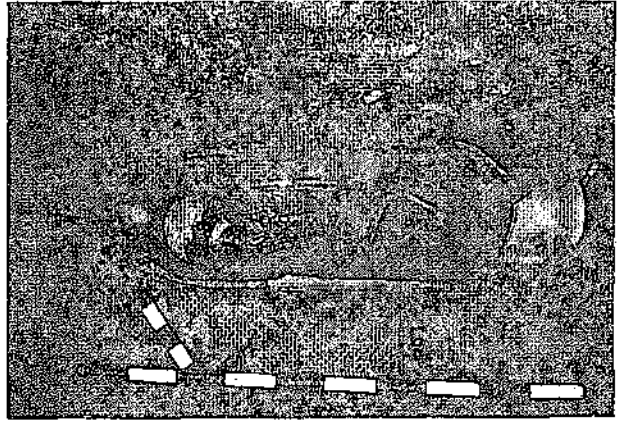

Fig. 25. PERI 2, parcel·la 31: enterrament en àmfora Keay 25.

Fig. 26. PERI 2, parcel·la 31: sarcòfag (dreta) i enterrament amb caixa feta de *cuneati*.

BIBLIOGRAFIA

- Adam, J. P. 1984, *L'arte di costruire presso i romani*, Milano.
- Alföldy, G. 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, (RIT), Berlin.
- Almeida, F. de/Cavaleiro, J. 1982, Cementerio Paleocristiano o Romano Tardío de Troia (Portugal), *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Barcelona, 259-263.
- Amo, M. D. del 1969/70: Informe de los trabajos realizados en la necrópolis paleocristiana de Pere Martell por el Equip de Recerques del Museu Arqueològic de Tarragona (E.R.M.A.T.), *Boletín Arqueológico*, IV, núm. 69-70 (1969-1970), Tarragona, 134-135.
- Amo, M. D. del 1973, La necrópolis de Pere Martell, *Boletín Arqueológico*, IV, núm. 113-120 (1971-1972), Tarragona, 103-171.
- Amo, M. D. del 1979, *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*, Tarragona.
- Argente, J. L. 1975 *La Necrópolis visigoda del lugar La Varella-Castellar (Codo-Zaragoza)*, Excavaciones Arqueológicas en España 85, Madrid.
- Beltrán, M. 1979, Memoria de las excavaciones arqueológicas en la necrópolis hispano-visigoda del Alto de la Barilla (Cuarte-Zaragoza), 1975, *Noticiario Arqueológico Hispánico* 6, Madrid, 543-580.
- Bendala, M. 1976, Las necrópolis de Mérida, Augusta Emerita. *Actas del Simposio Internacional conmemorativo del Bimilenario de Mérida*, Madrid, 141-161.
- Berrocal, M.C./Laiz, M. D. 1995 a, Elementos para la datación de la Necrópolis Paleocristiana de San Antón en Cartagena, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, Lisboa 28-30 de setembre /1-2 d'octubre de 1992*, Barcelona, 163-172.
- Berrocal, M.C./Laiz, M. D. 1995 b, Tipología de enterramientos en la Necrópolis de San Antón en Cartagena, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, Lisboa 28-30 de setembre /1-2 d'octubre de 1992*, Barcelona, 173-182.
- Blanch, J. 1951, *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i primada de Tarragona (transcripció i prologació de J. Icart)*, Tarragona.
- Bloch, H. 1967, *The Roman brickstamps not published in vol. XV of the "Corpus Inscriptionum latinarum" including indices to the roman brick-stamps*, Roma.
- Bloch, H. 1968, *I bolli laterizi e la storia edilizia romana. Contributi all'archeologia e alla storia romana*, Roma.
- Boyer, R./Vial, G. 1982, Tissus découverts dans les fouilles du port antique de Marseille, *Gallia*, t. 40, fasc. 2, Paris, 259-270.

- Caballero, L./Valera, T. 1974, *La necrópolis tardorromana de Fuentespreadas (Zamora)*. Excavaciones Arqueológicas en España 80, Madrid.
- Capdevila, S. 1928, *Santa Magdalena de Bell-lloc*, Tarragona.
- Carmona, S. 1990, La Necrópolis tardorromana de "El Ruedo" Almedinilla, Córdoba, AAC 1, Córdoba, 155-172.
- Carmona, S. 1996, Manifestaciones rituales en la necrópolis rurales tardoantiguas y de época visigoda en Andalucía, AAC 7, Córdoba, 181-208.
- Cerrillo, E. 1988, El mundo funerario y religioso en época visigoda, *III Congreso de Arqueología Medieval Española. Oviedo 27 de marzo-1 de abril de 1989*, vol. I, Ponencias, Oviedo, 90-110.
- Cortés, R. 1985, Excavaciones al carrer Pere Martell, *Butlletí Arqueològic*, 3, 126 - 139.
- Coulon, G. 1985, *Les gallo-romains*, Paris.
- Cram, L. 1985, Empreintes sur des tuiles romaines, *Les dossiers d'Histoire et Archéologie* 90, Dijon, 88-96.
- Duran, E. 1984, *Lluís Ponç d'Icard i el 'Llibre de les Grandesses de Tarragona'*, Barcelona.
- Escrivà, V./Soriano, R. 1992, El área cementirial asociada a la Basílica de la Almoína, *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval Española. Oviedo 27 de marzo-1 de abril de 1989*, Oviedo, 103-109.
- Fernández, C./Zarzalejos, M. 1996: Técnicas constructivas en las termas romanas de Campo Valdés (Gijón): el material latericio, *Archivo Español de Arqueología* 69, Madrid, 109-118.
- Fernández, F./Oliva, D./Puya, M. 1984, La necrópolis tardorromana-visigoda de "Las Huertas", en Pedrera (Sevilla), *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 19, Madrid, 272-387.
- Foguet, G./Vilaseca, A. 1995, Els enterraments del carrer Prat de la Riba/Ramón y Cajal: un nou sector excavat de la necrópolis del Francolí, *L'arqueologia de la Mort. El món funerari a l'Antiguitat a la Catalunya meridional*, [Citerior 1], Tarragona, 151-171.
- Fuentes, A. 1989, *La necrópolis tardorromana de Albalate de la Nogueras (Cuenca) y el problema de la denominadas "Necrópolis del Duero"*, Cuenca.
- Guyon, J. 1974, "La vente des tombes à travers l'épigraphie de la Rome chrétienne (IIIe-VIIe siècles): le rôle des fosses, mansionarii, praepositi et prêtres", *MEFRA*, 549-596.
- Hauschild, Th. 1975, Construcción romana de planta central, próxima a Tarragona, *Boletín Arqueológico*, época IV, fasc. 129-132, 5-31 (traducció d'un original publicat en alemany el 1970).
- Hernández, J. 1998, Augusta Emerita. Estructura urbana, *Artel Arqueológica* 18, Badajoz.
- Hernando, R./Iguácel, P. 1994, La Arboleda: Enterramiento de época hispano-visigoda; Illescas (Toledo), *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Historia Antigua*, t. 7, Madrid, 237-247.
- Laubenheimer, F. 1990, Salèlles d'Aude, DAF, 26, Paris.
- Llobregat, E. A. 1977, Enterramientos de época romana tardía en Concentaina (Alicante), *Symposium de Arqueología Romana. Bimilenario de Segovia*, Barcelona, 257-264.
- López, J. 1997, Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tarraco, *Revista de Arqueología*, año XVIII, núm. 197 (septiembre), 58-64.
- Macias, J. M./Remolà, J. A. 1999: Món funerari de la ciutat de Tàrraco, *Del romà al romànic. Historia, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV y X*, Enciclopedia Catalana, Barcelona, 261-263.
- Maluquer, J. 1968, Excavaciones arqueológicas en el Castro de "Las Merchanas" (Lumbrales, Salamanca), *Pyrenae* 8, Barcelona, 101-128.
- Massó, J. 1987, "Notes sobre l'església tarragonina de Santa Maria Magdalena de Bell-lloc", *Setmana Santa 1987*, Reial Germandat de Jesús Natzaré, Tarragona.
- Mateos/P. 1993, Estructuras funerarias de origen norteafricano en la Necrópolis Cristiana de Mérida, *Anas* 6, Mérida, 127-142.
- Mergelina, C. 1947, El sepulcro de La Alberca, *Crónica del III Congreso Arqueológico del Sudeste Español*, Murcia, 283-293.
- Méndez, A./Rascón, S. 1989, Los visigodos en Alcalá de Henares, *Los Cuadernos del Juncal* 1, Alcalá de Henares.
- Murillo, J. F. 1995, La necrópolis tardoantigua de "El Ochavillo" (Hornachuelos, Córdoba), *Ariadna* 15, Palma del Río, 64-130.
- Nolla, J. M. 1995: Els cementiris tardo-antics de la Neàpolis Emporitana, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, Lisboa 28-30 de setembre/1-2 d'octubre de 1992*, Barcelona, 99-105.
- Palol, P. de 1957-1958, Las mesas de altar paleocristianas en la Tarraconense, *Ampurias*, XIX-XX, Barcelona, 81-102.
- Palol, P. de 1958, Las excavaciones de San Miguel del Arroyo. Un conjunto de necrópolis tardorromanas en el valle del Duero, *BSAA*, XXIV, Valladolid, 209-217.
- Palol, P. de 1969, La Necrópolis de San Miguel del Arroyo y los broches hispanorromanos del siglo IV, *BSAA*, XXXIII-XXXIV, Valladolid, 93-160 i làmines I-XXII.
- Ribas, M. 1967, Una necrópolis romana en la basílica de Santa María del Mar, de Barcelona, *Ampurias* 29, Barcelona, 195-228.
- Ripoll, G. 1996, La arquitectura funeraria de Hispania entre los siglos V y VIII: Aproximación tipológica, *Spania. Estudis d'Antiguitat tardana oferts en homenatge al Professor Pere de Palol i Salellas*, Biblioteca Abat Oliba, sèrie il·lustrada 12, Montserrat, 215-224.
- Rhode, E. 1948, *Psiqué. La idea del alma y la immortalidad entre los griegos*, México D. F.
- Roche, G. 1993, *Costumes et textiles en Gaule Romaine*, Paris.
- Rosselló, N. 1987, Necrópolis de Vistalegre (Aspe, Alicante), *II Congreso de Arqueología Medieval Española. Madrid 19-24 de enero de 1987*, vol. II: Comunicaciones, Madrid, 373-378.

- San Martín, P. A./ Palol, P. de 1972: Necrópolis Paleocristiana de Cartagena, *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, Barcelona, 447-458.
- Serra Vilaró, J. 1928, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 93 [núm. 1 de 1927], Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1929, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 104 [núm. 6 de 1928], Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1930, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 111 [núm. 7 de 1929], Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1935, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior del Tesoro Artístico 133 [núm. 1 de 1934], Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1936, *Fructuós, Auguri i Eulogi Màrtirs Sants de Tarragona*, Tarragona.
- Serra Vilaró, J. 1944, *Sepulcros y ataúdes de la necrópolis de San Fructuoso (Tarragona)*, [separata d' Ampurias, VI], Barcelona.
- Serra-Vilaró, J. 1948, *La necrópolis de San Fructuoso*, Tarragona.
- Serrano, A./Fernández, M. 1990, Visigodos en Ciudad Real. La necrópolis rupestre de Las Eras, *Revista de Arqueología* 112, Madrid, 46-53.
- Soriano, R. 1989, La necrópolis de la Boatella: elementos para su cronología, *Saguntum* 22, València, 393-411.
- Soriano, R. 1995, Los restos arqueológicos de la sede episcopal valentina. Avance preliminar, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, Lisboa 28-30 de setembre/1-2 d'octubre de 1992*, Barcelona, 133-140.
- TED'A 1987, *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Memòries d'excavació 1, Tarragona.
- TED'A 1990, *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació 3, Tarragona.
- Testini, P. 1980, *Archeologia Cristiana*, Bari.
- Toynbee, J. M. C. 1971, *Death and burial in the Roman world, Thames and Hudson*, London.
- Tulla, J./Beltrán, P./Oliva, C. [y un plano de Don José Sans] 1927, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, "Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades", 88 [núm. 6 de 1925-26], Madrid.
- Vives, J. 1963, *Concilios visigóticos y hispanorromanos*, Barcelona.
- Young B. 1977, Paganisme, christianisation et rites funéraires mérovingiens, *Archéologie Médiévale* VII, Caen, 5-81.

INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA AL CAMÍ DE LA PLATJA DELS COSSIS (TARRAGONA)

JOAN MENCHON I BES

CODEX - Arqueologia i Patrimoni

Entre els mesos de febrer i abril de 1998 es va dur a terme una intervenció arqueològica d'urgència al camí de la Platja dels Cossis, altrament conegut com el camí Vell de l'Arrabassada. Aquesta actuació venia motivada per la localització de restes arqueològiques d'època romana durant la urbanització de la zona.

La intervenció consistí en el seguiment de les obres d'urbanització d'un nou carrer emplaçat al vessant nord-oriental de la ciutat. D'una banda, les rases de canalització es van excavar a mà i de l'altra, es van estudiar dos mausoleus d'època imperial. També es va descobrir un conjunt important d'enterraments, part d'una calçada d'època romana i estructures associables a l'anomenada Vil·la del Mosaic.

Els treballs van ser duts a terme per l'empresa CODEX-Arqueologia i Patrimoni, sota la direcció tècnica de Joan Menchon i Bes. Hi van participar Josep Maria Macias i Solé i Immaculada Teixell i Navarro en el treball de camp i processament dels materials, respectivament. Les despeses van ser assumides per l'empresa Construcciones José Luís García, a la qual agraïm la seva col·laboració, i pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (excavació del mausoleu número 1). No podem oblidar les facilitats l'arquitecte, Josep Maria Milà, i de l'empresa adjudicatària, Lubasa.

1. Precedents i característiques de la zona

L'àrea en la qual s'ha intervingut es troba extramurs, aproximadament a uns 550 m del recinte emmurallat romà i relativament a prop de l'Amfiteatre. Les possibilitats d'hàbitat urbà en aquest espai estan molt determinades per les característiques de l'orografia, una zona rocallosa amb escassetat de recursos aquífers i molt condicionada pel pendent natural del terreny, que davalla des dels 70 msnm, fins a la platja del Miracle, situada a uns 250 metres lineals. El camí de la Platja dels Cossis es troba, aproximadament, en un punt intermedi entre la ciutat i la punta del Miracle, i la cota se situa a l'entorn dels 28 msnm.

Per aquests motius, en aquest sector de la ciutat es va produir una ocupació urbanística molt menys intensa que la desenvolupada a l'àrea meri-

dional extramurs, delimitada pel port, el tancament emmurallat i la desembocadura del Francolí.

Les troballes antigues i les recents intervencions arqueològiques determinen la presència d'espais residencials amb una cronologia altimperial i àrees d'enterraments, de vegades juxtaposades a les d'hàbitat, vinculades a l'accés oriental de la ciutat mitjançant la Via Augusta. Just sobre el mar es localitzen també una sèrie de petites pedreres (platges del Miracle i de l'Arrabassada) que serien aprofitades molt possiblement en construccions properes.

Una de les troballes més interessants, tant per les característiques com per la proximitat a la intervenció (just a l'altra banda de la via del ferrocarril que secciona les restes arqueològiques de la zona) és la de l'anomenada Vil·la del Mosaic.

Amb aquest nom es coneix una vil·la romana descoberta i destruïda parcialment pel traçat del ferrocarril l'any 1864. Posteriorment Bonaventura Hernández Sanahuja va examinar part de les restes encara existents situades al tall nord de la via (Hernández 1876: 4-12, Hernández/Morera 1892, 2: 142-145). Destaca una estança identificada com un *oecus*, pavimentada amb un mosaic amb representacions al·legòriques de les quatre estacions i amb un bany central igualment decorat amb un mosaic de motius geomètrics. D'aquestes restes només ens ha arribat la representació de l'hivern, motiu que ha estat estudiat per la Dra. Rosario Navarro, la qual el data a mitjan segle III dC (Navarro 1979, vol. II: 259-263, núm. 62). En aquesta zona Bonaventura Hernández també ens descriu la troballa d'enterraments d'època romana (Hernández/Morera 1892, 2: 142-145).

2. La via romana i la relació amb l'hàbitat i necròpolis

Les restes identificades al camí de la Platja dels Cossis han esdevingut d'una gran importància arran de la localització de part d'una via romana, a l'entorn de la qual s'ordenen dos edificis funeraris i una sèrie d'enterraments. La presència d'aquesta via i la relació que permet establir amb l'actual carrer de Robert d'Aguiló permeten iden-

tificar un dels accessos principals a la ciutat des del costat oriental.

La cartografia antiga reflecteix una continuïtat entre el camí de la Platja dels Cossis i l'actual carrer de Robert d'Aguiló. Aquesta via antigament es deia camí dels Fortins, camí Vell de l'Arrabassada i, segons Eduard Serres, també s'havia anomenat *carretera de Barcelona o via Augusta* (Serres 1978: 154-172).

La urbanització a partir dels anys trenta del carrer Robert d'Aguiló va causar la descoberta de nombroses restes arqueològiques, tant de tipus arquitectònic com funerari. Entre els anys 1931 i 1946 es van trobar enterraments i estructures indeterminades (Arbeloa 1985: 85) i el traçat d'una clauveguera entre els anys 1978 i 1979 va descobrir noves evidències funeràries. Enfront els núm. 32 i 36 es van documentar enterraments d'incineració. A l'alçada dels núms. 43 i 44 es van localitzar nombrosos enterraments d'inhumació: restes arquitectòniques indeterminades i enterraments en sarcòfags i en tègules en disposició rectangular.

En estudiar aquestes restes, l'advocat Eduard Serres opinava que la via romana no passava exactament pel traçat actual del carrer, ja que allí s'hi van documentar enterraments. Creu que la via passava més al sud o en l'indret on es troba la via del tren.

Més endavant, l'edificació d'un immoble al solar 38 va generar campanyes arqueològiques entre els anys 1982 i 1984. S'hi van descobrir les restes d'una vil·la suburbana edificada entre el canvi d'era i l'època tiberiana i amb una segona fase constructiva situada entre el darrer quart del segle I i el primer del segle II (Arbeloa 1995: 119-138). Juntament amb aquestes restes hom localitzà una sèrie d'enterraments situats en època altimperial.

L'excavació arqueològica efectuada per l'empresa CODEX-Arqueologia i Patrimoni als solars núm. 32 i 34 va documentar les restes d'un dipòsit d'època altimperial i la implantació d'una sèrie d'enterraments (CODEX 1997). La troballa més antiga consistí en una incineració datable dins del segle II dC i, en una època posterior, es documentaren una sèrie d'inhumacions en fossa i en taüt de fusta sense una cronologia clara però que es poden situar aproximadament entre els segles II i III dC. Altres enterraments poden datar-se en una època posterior –segles III i IV– atesa la cronologia de contenidors amfòrics usats en els enterraments o la tipologia atorgada a les tombes amb coberta de tègules.

Totes les evidències constructives i funeràries en aquest sector de la ciutat se situen a partir d'època augustal, motiu que fa pensar en una adequació urbanística d'aquest sector de la ciutat en aquest temps. A més, la troballa d'un mil·liari a Tarragona, datat entre el 12 i el 6 aC i amb la indi-

cació expressa de la *Via Augusta*, dóna fe d'aquesta profunda reforma, o les escasses restes d'una porta monumental oberta en la muralla tardorepublicana que està conservada al costat del Circ fan pensar que durant la construcció d'aquest edifici d'espectacles en època domiciàna es va aprofitar l'entrada de la via a la ciutat per donar amplitud i vistositat a la façana del Circ.

La localització d'un tram de la via en aquest punt de la ciutat ratifica allò que ja s'intuïa des dels treballs efectuats a l'interior. Es planteja, però, un dubte: la via localitzada és la Via Augusta o un ramal?

Fa alguns anys, una sèrie d'articles i publicacions signats, per una banda, pel Taller Escola d'Arqueologia de Tarragona (TED'A) i, per altra, per l'arqueòleg Joan V. M. Arbeloa proposaven que l'actual traçat de la carretera N-340 en arribar a la ciutat (és a dir, el carrer que per més senyes coneixem com la Via Augusta) segueix aproximadament el traçat de l'antiga via romana. Tant els uns com els altres defensaven aquesta hipòtesi a partir de les troballes arqueològiques, en especial les de la zona del carrer de Robert d'Aguiló (Arbeloa 1987: 155-164, TED'A 1987: 181-183; 1989: 123-134).

Si repassem la cartografia històrica de la ciutat, podrem veure com en els plànols hi ha un camí que va des de la zona que ara ens ocupa fins a la ciutat per on després s'obriria el carrer de Robert d'Aguiló, mentre que el traçat del que després seria la carretera N-340 no apareix fins més tard. Valgui'ns com a exemple el plànol de 1643 conservat a la Biblioteca Nacional de París (Gabriel/ Hernández 1989: 245-252) o els coneguts del volum XXIV de *l'Espanya Sagrada* del P. Flórez (Flórez 1769) o la planxa XLVII del *Voyage* d'Alexandre de Laborde (Laborde 1806)

Hi ha una dada força interessant que ens proporciona el cronista Joan Salvat i Bové. A principis del segle XIX el rei Carles IV va visitar la ciutat, cosa que va dur a realitzar una sèrie d'obres, com el desmuntatge del baluard de Sant Carles per tal de fer un accés a l'exterior de la ciutat i per donar més amplitud a la Rambla Vella. El governador de la plaça va demanar a l'Ajuntament de condicionar els accessos a la ciutat i va rebre com a resposta que «por la parte de fuera de la muralla... se construiria con toda la possible rectitud la carretera que tantos años hace se tienen proyectada des del piso de la puerta hasta encontrar el punto de la otra carretera principal... con lo que se evitaría el paso por la penosa y muy derecha subida que tiene la carretera actual, que no es posible allanarla por la situación local del terreno». Tot i aquests desitjos, no es va construir i el rei va haver d'entrar pel camí que duia al portal de Sant Antoni (Salvat i Bové 1961).

La localització de restes arqueològiques al costat de l'actual traçat de la carretera N-340 és un fet

innegable, la troballa de restes epigràfiques, enteraments i hàbitat així ens ho indiquen. Però la concentració de restes no és pas a banda i banda del vial modern, sinó que se centra a la zona del carrer de Robert d'Aguiló, és a dir, al costat de mar. A l'interior tenim solament les restes de dipòsits dels jardins de la Diputació, però sense evidències d'ocupació funerària (Bermúdez i altres 1989).

Tampoc sembla gaire plausible acceptar la idea d'un accés a la ciutat amb un pendent fort i en línia recta per acabar davant de la muralla amb una estranya giragonsa. És més fàcil suposar que la Via Augusta seguiria un traçat més irregular, tot salvant de forma més o menys suau els pendents, barrancs i en general l'orografia complicada de la zona... i molt més a prop de la costa que no pas de l'N-340.

No seria estrany que la via en època augustal salvés els barrancs de les Terres Cavades i de la Budallera i prop d'aquest punt, més o menys on ara comença el camí de la Cuixa, enllacés amb el costerut camí que no és més que la fosilització de l'antiga via republicana d'accés a la ciutat, que arriba fins a la porta romana conservada al costat de la Torre de Minerva construïda durant la segona fase de la muralla tardorepublicana (150-125 aC).

En un punt sortiria un altre vial que seguint la costa arribaria a la zona de la intervenció, que rebria el nom del camí de la Platja dels Cossis - camí dels Fortins. Des d'ací tindria un traçat per determinar, potser força recte si ens refiem dels plànols històrics, fins a l'entrada a la ciutat.

Però d'aquesta zona naixeria també (els plànols històrics ho insinuen) un altre vial que aniria al port. L'evidència funerària és palesa: els enterraments anteriors a la construcció de l'Amfiteatre.

3. Resultats dels treballs arqueològics

3.1 La via romana

La intervenció va permetre de documentar la via romana en tres punts. A l'est (sector 400) es van delimitar longitudinalment els primers nivells de paviment i una estructura indeterminada d'*opus caementicium* al costat sud. Al sud del mausoleu número 1 (sector 800), es va descobrir longitudinalment i es va documentar una vorera d'*opus caementicium* entre la via i aquest edifici, a més del límit nord de la via i el començament del gir per encarar el traçat del carrer Robert d'Aguiló. Finalment, a l'oest del mausoleu, on es va trobar en diferents punts, es van poder documentar la seva amplada i el costat meridional de la via. A més s'hi va realitzar un sondeig estratigràfic fins a nivell geològic i es van excavar en extensió diferents nivells de via.

D'acord amb les dades obtingudes durant la intervenció arqueològica, hem pogut documentar, bé que de forma parcial, uns 95 metres de via romana, amb una amplada aproximada d'uns 4 metres.

La tècnica constructiva es va comprovar en el sondeig realitzat. Es va fer una ampla rasa al terreny natural de més d'un metre de fons, la qual es va anar omplint de capes alternades d'una potència entre 10 i 20 centímetres d'arena compactada, arena i còdols, pedra i arena, picassó de pedra fossilífera tipus Mèdol, i arena, pedres i calç, fins a farcir l'esmentada rasa. A banda i banda de la via, una filera de pedres de mida mitjana i sense regularitzar farien de límit lateral.

Es podria pensar que es tracta de diferents fases o remodelacions de via, però el fet de localitzar els nivells dins d'una rasa oberta a les argiles o tapàs ens fa pensar el contrari. Quant a reformes i reparacions, només se n'han pogut detectar en el sector més oriental (sector 400).

Pel que fa a la cronologia de la via, segons els materials recuperats, poca cosa podem dir. Tan sols alguns fragments d'àmfora itàlica i ceràmica comuna, que no desmenteixen la hipòtesi d'una datació augustal o imperial. Respecte a l'orientació, té un traçat en sentit est-oest, que gira lleument cap al nord-oest per encarar-se al carrer de Robert d'Aguiló, a uns 20 metres a l'oest del mausoleu número 1.

3.2 Les evidències funeràries

A banda i banda de la via hem localitzat una sèrie d'enterraments que mostren la utilització funerària del voltant:

3.2.1 Costat nord

És la zona on s'ha trobat un major nombre d'enterraments, òbviament perquè era la més afectada per les obres. Hem de diferenciar dos grups: l'un, el conjunt del mausoleu número 1 i els enterraments de la seva àrea funerària, i l'altre, els exteriors d'aquest.

El mausoleu número 1

En començar l'excavació arqueològica, aquest mausoleu havia estat descobert fortuïtament pels treballs de rebaix mecànic del sector. Sortosament l'acció de les màquines tan sols van escarbotar algun dels carreus que conformen el fonament.

Es tracta d'una estructura de grans carreus de pedra tipus Mèdol, amb unes dimensions exteriors de 7 x 5,75 m i interiors de 4,85 x 3,5 m. Tans sols ens ha arribat la fonamentació i no tenim cap vestigi de la part vista de l'edifici, ni del podi, accessos, pavimentació, etc. Només s'ha pogut observar, sobre la cara dels carreus de la base, una fina línia incisa que hem de relacionar amb una marca de treball dels operaris per construir la part vista de l'edifici.

Tècnicament és una obra construïda d'una sola vegada i per aixecar-la es va actuar de la manera següent: obertura d'una rasa de fonamentació en

els nivells geològics d'argiles i tapàs, farciment *a sacco* de la base de la rasa amb mescla d'*opus caementicium* a fi i efecte de regularitzar el terreny i dotar l'edifici d'una base suficient, i construcció d'una plataforma de grans carreus desbastats diposats de través, que serviria de base del cos de l'edifici, del qual no ens ha arribat cap vestigi. Aquests carreus mostren encoixinats molt bastos als costats menors i tots tenen encaixos per a la seva estiba amb grípies i grua. Al voltant de l'edifici hi ha una sèrie d'estructures que ens indiquen que tindria un espai en reserva, una mena de jardí funerari:

- A la cara sud, davant de la via, s'ha localitzat una construcció d'*opus caementicium* amb una potència d'uns 50-80 cm que faria la funció de vorera. Aquesta construcció està rematada amb una mena de paviment de bocins petits de pedra del tipus Mèdol lligada amb morter de calç, i just davant de l'eix del mausoleu hi ha una franja de pedres de color vermell, que indicarien segurament el lloc per on s'hi accediria. Té una longitud d'uns 21 metres i una amplada una mica més d'1 metre.

- A la banda nord, darrere del mausoleu, així com a les bandes est i oest, s'ha documentat, bé que en un estat de conservació molt precari, un muret de pedres sense treballar, d'una amplada que no arriba al mig metre, que junt amb el paviment, marquen un períbol al voltant del mausoleu.

- A l'angle nord-est d'aquest períbol es va localitzar una petita bassa d'*opus caementicium* amb paviment d'*opus signinum* i mitjacanyes a les entregues, signes d'utilització hidràulica. La seva funció podria ser proveir aigua per al jardí funerari al voltant de l'edifici.

A l'interior del mausoleu es va localitzar un total d'onze inhumacions i una incineració. Tot sintetitzant-ne les característiques, tenim:

- UF 3: enterrament de taüt de plom i coberta de *tegulae* a doble vessant. Individu adult en decúbit supí. Dipòsit funerari: ampolleta de vidre. Delimitat pels costats sud i est per l'angle sud-est del mausoleu, i pels altres dos, per dos murets de pedra sense treballar lligats amb fang. Talla les UF 5, 15 i 19.

- UF 4: enterrament infantil de *tegulae* en sigma o a doble vessant. Aixovar: braçolet de bronze. Talla les UF 18 i 20.

- UF 5: enterrament infantil en fossa simple. Dipòsit funerari: ampolleta de vidre.

- UF 6: enterrament infantil en taüt de fusta i coberta plana de tegules. Talla la UF 17.

- UF 13: fossa sense esquelet conservat.

- UF 14: fossa sense esquelet conservat.

- UF 15: fossa sense esquelet conservat.

- UF 16: enterrament infantil en taüt de plom dins de sarcòfag de pedra. El sarcòfag de pedra es va localitzar segellat amb grapes de plom. Dins del taüt es van trobar restes de l'esquelet, un infant i un interessantíssim aixovar i dipòsit funerari: braçolet

de bronze, dos botons, collar, gatet de pasta vítria, ríno d'ivori, moneda foradada, ganivet amb mànec d'os, un objecte d'ivori, restes de fibres tèxtils.

- UF 17: inhumació en taüt de plom i coberta plana de tegules. Individu adult enterrat amb una llàntia d'oli i una moneda.

- UF 18: inhumació en taüt de fusta. Individu adolescent enterrat sense aixovar ni dipòsit funerari.

- UF 19: incineració dins contenidor de *tegulae* en sigma. Talla la UF 15.

- UF 20: inhumació en fossa coberta per llosa de pedra. Nadó.

Copsa en primer lloc l'important percentatge d'enterraments infantils. Podem observar que aquests es disposen dins el mausoleu i s'orienten segons les alineacions dels murs, tot aprofitant l'espai, ja que fins i tot hi ha superposicions. Quant als aixovars i dipòsits funeraris, actualment en fase de restauració i estudi, s'han de datar, com la resta d'enterraments de la necròpolis, entre molt a finals del segle I dC i el segle III dC.

Quant a la tipologia de l'edifici, no hi ha prou elements que ens permetin poder-la definir amb una base certa. Ara bé, la planta rectangular dels fonaments ens fa pensar en un mausoleu amb forma de temple, més que d'una torre funerària.

Si ens referim als rituals funeraris, hi ha un sol cas d'incineració i predominen els enterraments d'inhumació en taüt de fusta, plom o sarcòfag petri.

Fora del mausoleu, però dins de l'àrea funerària delimitada al seu voltant, hi ha dos conjunts diferenciats d'enterraments. Primer tenim dues inhumacions al peu de la façana principal del mausoleu, encabides a l'espai entre la vorera del mausoleu i la via i la façana meridional de l'edifici funerari.

Tipològicament responen a inhumacions amb coberta de *tegulae* en sigma o *tegulae* i bocins d'àmfora. Contenen sengles individus adults i dipòsit funerari. La UF 34 tenia un dipòsit funerari a l'exterior del contenidor que consistia en una capsula de fusta i metall dins la qual hi havia dos flascons de vidre; dins del contenidor, una moneda de bronze i una petita àmfora. La UF 35 tenia una llàntia als peus de la fossa i una olleta sobre la cama esquerra.

Més cap a l'est, paral·lel al vial, es va localitzar un altre enterrament, UF 33, que consistia en una inhumació en fossa amb coberta de *tegulae* i *imbrices* dins la qual es va localitzar un individu adult amb una llàntia i una cassola de ceràmica comuna africana. Aquest enterrament s'ha de relacionar amb altres cinc inhumacions que es van trobar al costat est de l'enterrament (UF 28, 29, 30, 31, 32, sector 700). Corresponen a enterraments d'adults en taüt de fusta i àmfora (aquest no excavat), sense aixovar ni dipòsit funerari, que s'orienten paral·lelament a la via.

L'excavació arqueològica de l'interior del

mausoleu ens ha permès de poder estudiar un conjunt funerari bàsicament d'inhumacions d'un grup familiar de certa categoria socioeconòmica. La primera hipòtesi es demostraria amb les corresponents anàlisis antropològiques, que ara per ara no s'han realitzat. La segona vindria ratificada per la tipologia dels enterraments, ja dins d'un edifici *ad hoc*, com els sarcòfags, taüts de plom, i els rics aixovars i dipòsits funeraris. Quant als enterraments fora mausoleu, hem de pensar en una estreta relació amb els individus d'aquest, especialment els dos de localitzats a peu de mausoleu, que per altra banda flanquejarien l'entrada a l'edifici.

No estem en condicions de saber quina era la intensitat d'enterraments dins l'àrea funerària marcada pels murets del períbol de l'edifici funerari, ja que no s'ha excavat en extensió. Ara bé, la rasa 700, oberta a l'est, fa pensar en una intensa ocupació d'aquest espai acotat.

Els enterraments a l'est del mausoleu número 1

A l'est del mausoleu es va realitzar una llarga rasa per instal·lar-hi serveis. L'excavació manual va permetre de localitzar dos grups d'enterraments separats entre si uns 20 metres. Les característiques de la intervenció no han permès de poder precisar si aquests dos conjunts pertanyen a la mateixa agrupació funerària o si més aviat es corresponen a dues de diferents.

El conjunt més a l'est s'hauria de relacionar amb l'ús funerari dels voltants del períbol del mausoleu número 1. Es compon de cinc inhumacions de taüt de fusta amb coberta de fossa a base de *tegulae* en disposició plana o a doble vessant. Els dipòsits funeraris són bàsicament flascons de vidre bufat:

- UF 7: inhumació d'un individu adult en taüt de fusta, coberta de fossa amb dos nivells de *tegulae* en disposició plana. Com a dipòsit funerari, una ampolla de vidre a l'alçada dels genolls.
- UF 8: inhumació d'un individu adult i restes d'un altre en taüt de fusta dins d'una caixa de *tegulae* i *imbrices* amb un tub de libacions lateral. Com a dipòsit funerari, una ampolla de vidre i un bol de terrissa.
- UF 9: inhumació infantil en fossa amb coberta de *tegulae* a doble vessant. Com a dipòsit funerari, un biberó de TSA/A.
- UF 10: inhumació infantil en fossa amb coberta de *tegulae* a doble vessant.
- UF 11: inhumació d'un individu adult dins taüt de fusta i sobre la boca del difunt, una estructura de libacions. Aquesta es forma per dos *imbrices* enfrontats que formen un tub, els quals són encabits en una estructura de dues *tegulae* en sigma, a la vegada coberta per una estructura tumular de morter de calç i pedra. Com a dipòsit funerari, una ampolla de vidre al costat del cap.

Les orientacions dels enterraments són

paral·leles al traçat de la via. La relativa separació entre aquests i el camí fa pensar que tot l'espai seria ocupat per enterraments, organitzats de manera paral·lela a la via. Destaca la UF 11, just al costat del períbol del mausoleu núm. 1, amb un interessant dispositiu de libacions. També hem de fer esment de l'existència d'alguns dels enterraments amb una gruixuda capa de calç al seu interior, fet que també es palesa a les inhumacions del costat est (sector 200).

Els enterraments del costat est es troben molt concentrats, cosa que fa pensar en una altra dinàmica funerària i potser en un altre conjunt funerari a relacionar amb algun altre mausoleu que no hem localitzat.

Es van excavar tres tombes:

- UF 1: individu adult enterrat sobre baiards sobre un llit de *tegulae*. Coberta plana de *tegulae*.
- UF 2: individu adult enterrat en fossa amb coberta de *tegulae* a doble vessant i tub de libacions format per un *imbrex*.
- UF 12: individu adult dins de taüt de fusta, en fossa amb coberta plana de *tegulae*. Com a aixovar, una agulla d'os al costat del crani.

3.2.1 Costat sud

A la banda meridional de la via romana es va fer el seguiment d'una rasa de serveis paral·lela i es van localitzar set enterraments d'inhumació i la fonamentació d'un possible segon mausoleu (sector 500).

Aquest ha estat parcialment delimitat i es conforma per una estructura d'*opus caementicium* bastida a *sacco* sobre nivells anteriors. Té planta rectangular amb dos murs sobresortint al costat nord. L'excavació, però, no va permetre de poder documentar enterraments associats a l'estructura, tot i que es va delimitar un estrat cendrós del qual es va recuperar un conjunt de denes de collar. Aquest estrat, però, estava tallat per la fonamentació de l'edifici funerari. Tipològicament, l'edifici es podria interpretar com un petit mausoleu amb forma de temple *in antis*.

A diferència dels enterraments del nord de la via, els que s'han localitzat en aquest punt estan orientats respecte a l'edifici (nord-sud) i no del camí romà (est-oest). Per altra banda, la tipologia no difereix gaire, així com els aixovars i dipòsits funeraris:

- UF 21: inhumació no excavada.
- UF 22: inhumació no excavada.
- UF 23: enterrament d'individu adult en taüt de fusta. Dipòsit funerari: un gerro de ceràmica comuna romana. Sobre la UF 24.
- UF 24: enterrament en fossa simple d'un individu adult amb una cinta de fil d'or al cap i un unguentari de vidre al costat del cap, i un recipient de vidre als peus.

- UF 25: enterrament infantil de *tegulae* en sigma.
- UF 26: enterrament d'un individu adult en taüt de fusta.
- UF 27: enterrament d'un individu adult en taüt de fusta dins una cista de lloses.

És força interessant la superposició, una de les poques que hem documentat, entre les UF 23 i 24, fins i tot aprofitant la mateixa fossa, cosa que ens fa pensar en una estreta relació entre els dos enterrats. Quant al perquè del canvi d'orientació dels enterraments al voltant del mausoleu número 2, ara per ara no estem en condicions de donar una explicació satisfactòria. Potser condicionants urbanístics, com un camí perpendicular a la via, l'existència d'un edifici proper o algun altre element que ara per ara desconeixem.

Fora de context es van localitzar dos epígrafs funeraris. El primer és una ara amb inscripció dedicada a un decurió, datada entre finals del segle II i III dC. La segona és un carreu amb motllura amb inscripció en grec dedicada possiblement a un pedagog.

3.3 Restes arquitectòniques

El seguiment de les obres va fer descobrir al sector 600 de la intervenció el costat meridional de la via romana i just al seu costat, les restes d'un doble dipòsit d'*opus caementicium* i arrebossat d'*opus signinum*. L'excavació dels nivells de reompliment no va poder datar l'abandonament, ja que estaven força remoguts. A més, en construir-se amb una rasa *a sacco*, no es va poder documentar materials dels nivells de fonamentació.

El que crida l'atenció és la localització d'aquestes estructures just davant de les restes de la Vila del Mosaic que fins fa pocs anys es veien a la trinxera de la via del ferrocarril. El fet porta a pensar en la continuïtat entre les restes a banda i banda de la via.

Quant a la seva funcionalitat, les característiques dels dipòsits i la proximitat amb el vial han portat a pensar que es tractés d'un abeurador o una font.

4. Consideracions finals

Si bé l'extensió de la intervenció arqueològica al camí de la platja dels Cossis va ser limitada, a causa del seu caràcter d'intervenció d'urgència, i que es tracta d'un jaciment en estudi, podem extreure una sèrie de consideracions de tipus històric i urbanístic.

4.1 El context urbà

Pel que sabem, l'ocupació de l'àrea oriental extramurs de la ciutat de Tàrraco no s'enceta almenys fins al canvi d'era i es relaciona amb el traçat de la des de llavors Via Augusta en entrar a la ciutat per la part de llevant.

Amb la intervenció al camí de la Platja dels

Cossis s'ha localitzat un important tram de via romana. Si bé l'excavació no ens ha fomit de materials arqueològics que permetin afinar la seva cronologia absoluta, el traçat ens fa pensar que es pot tractar de la Via Augusta, i per tant s'ha de datar a partir d'aquest període històric.

Se suposa que el traçat de la Via Augusta en arribar a Tàrraco, contràriament al que hom havia defensat fins ara, seria molt més proper al mar, i possiblement seguiria la línia de costa fins al camí de la Platja dels Cossis des d'on es dirigiria a la ciutat seguint *mutatis mutandi* el traçat de l'anomenat posteriorment camí dels Fortins (ara fossilitzat en el carrer de Robert d'Aguiló) i en un punt determinat, sortira un ramal vers el port, al qual hauríem d'associar els enterraments excavats pel TED'A sota l'arena de l'Amfiteatre (TED'A 1990: 85-86).

L'ocupació humana de la zona tindria dos aspectes successius i/o complementaris: la creació d'una zona funerària les característiques de la qual ara per ara no podem precisar (un o diferents espais aïllats? intensitat?) i el naixement de vil·les suburbanes sense que tampoc es pugui parlar si es tracta de construccions aïllades o d'un veritable *suburbium*, idea que creiem menys plausible.

4.2 Les necròpolis

Per les dades de què disposem, a la zona oriental extramurs de Tàrraco comencen a terrir una utilització funerària des d'època d'August.

Ara per ara no podem definir l'articulació funerària de la zona, tot i que les excavacions de la zona del carrer de Robert d'Aguiló mostren l'ocupació d'edificis amortitzats i fins a la construcció de nous sobre zones funeràries.

Els enterraments de l'excavació del camí de la Platja dels Cossis mostren un claríssim predomini de les inhumacions enfront de les incineracions (un sol cas). Pel que ara podem dir, en conjunt, els hem de datar entre els darrers anys del segle I dC - principis del segle II dC i el segle III dC. Les tipologies d'enterraments, els aixovars i dipòsits funeraris ens porten a proposar, ara per ara, aquesta datació.

Aquesta proposta entra de ple en el conflicte de la datació d'alguns dels enterraments de la zona del carrer de Robert d'Aguiló, en principi fitats a l'alt imperi d'acord amb els aixovars (llàntries) i que posteriorment es van prendre com baiximperials, com proposava el TED'A basant-se solament en la tipologia dels enterraments. Més partidaris de datar les tombes pels aixovars que per tipologies vagues, defensem una cronologia altimperial (cfr. Arbeloa 1989: 123-134; TED'A 1987: 185-190).

Quant a la fi de l'ús funerari de la zona, ara per ara hi ha molt poques dades. Una de les inscripcions trobades a l'excavació és del segle III dC i és clarament pagana. Fa alguns anys el Dr. Alföldy va publicar una inscripció pagana del segle IV-V

dC procedent d'aquesta zona, cosa que porta a suposar una certa continuïtat funerària fins aquest període (Alföldy 1992: 13-17). El que sí és cert és que durant l'antiguitat tardana la major part dels enterraments es realitza a la zona extramurs occidental, pensem en la o les necròpolis de Pere Martell i la Tabacalera. Hauríem de suposar, potser, que l'ús més migrat de zones com la que ara ens ocupa és degut a un criteri de proximitat.

Finalment, tan sols volem fer una observació. Sembla que aquesta zona sigui usada com a necròpolis pagana fins a l'antiguitat tardana. A l'edat mitjana s'hi localitza la *maqbara* de la comunitat jueva de la ciutat i a partir del segle XVIII s'hi troba el cementiri dels no catòlics (el popularment conegut cementiri dels Jans). Casualitat? Reocupació? Continuïtat?

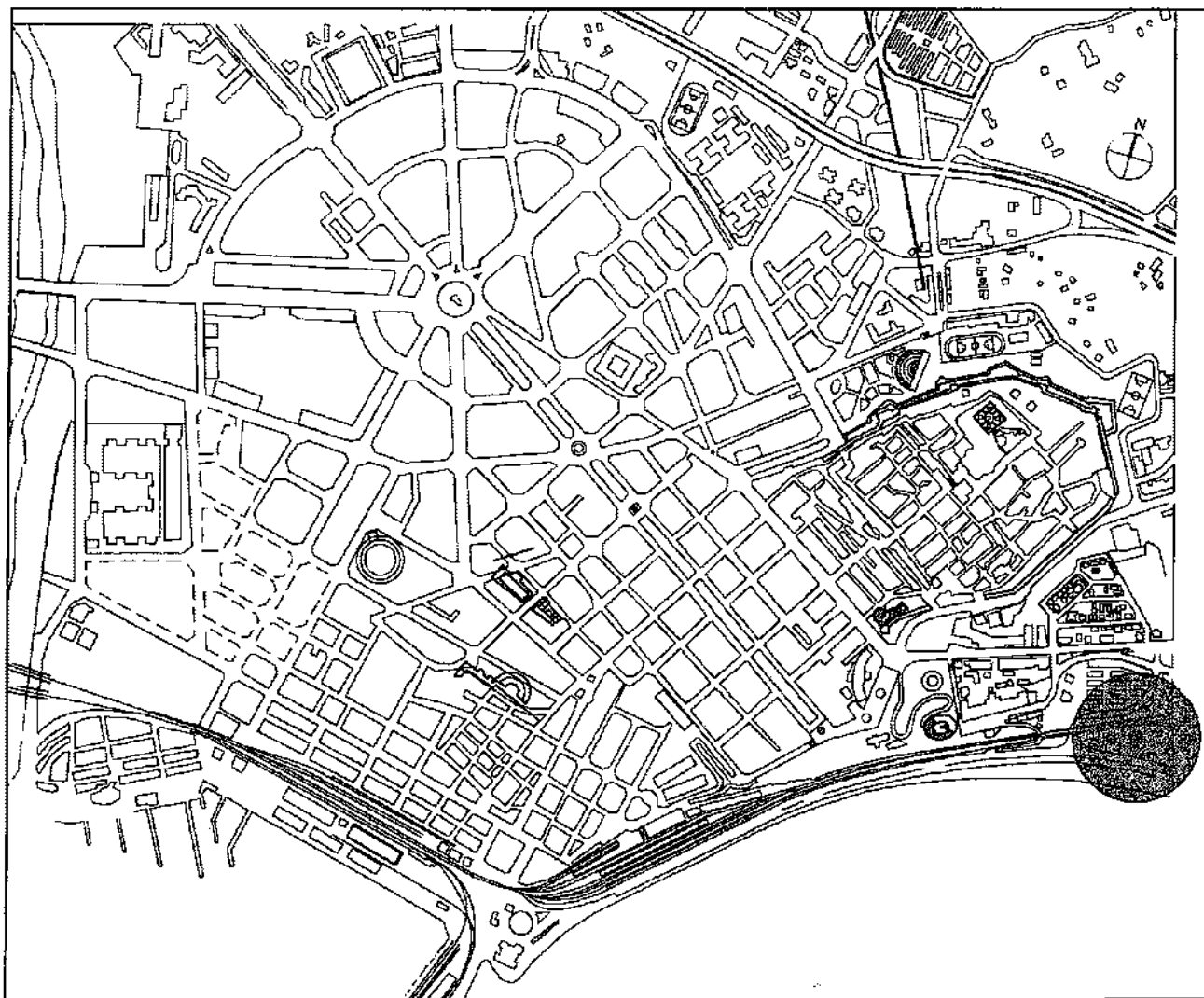

Fig. 1. Plànol de situació de la intervenció al camí de la Platja dels Cossis.

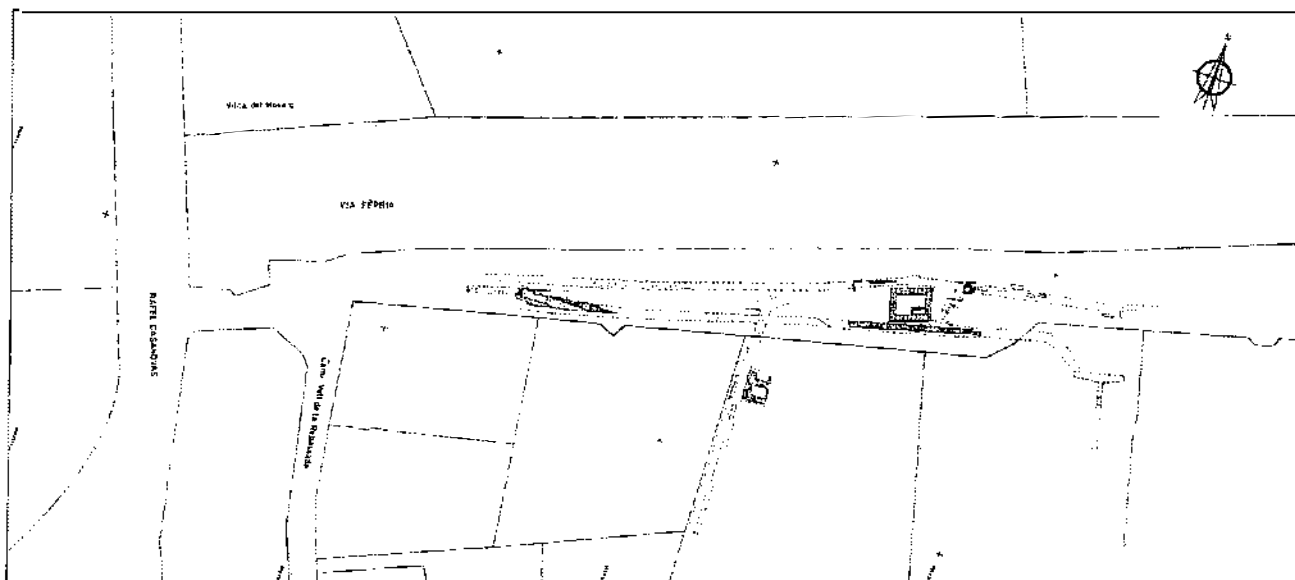

Fig. 2. Planta general de la intervenció.

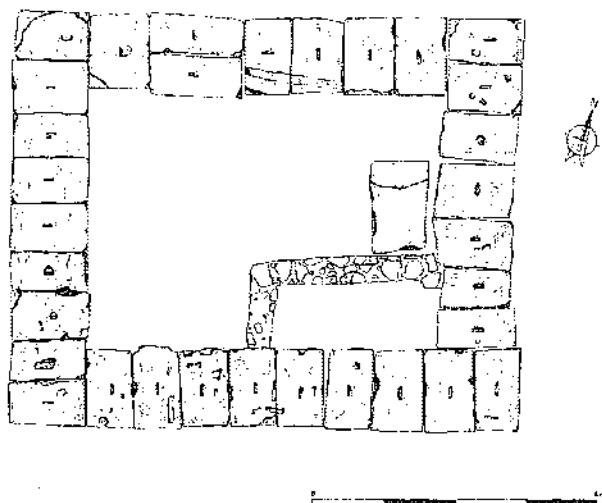

Fig. 3. Mausoleu núm. 1. Planta.

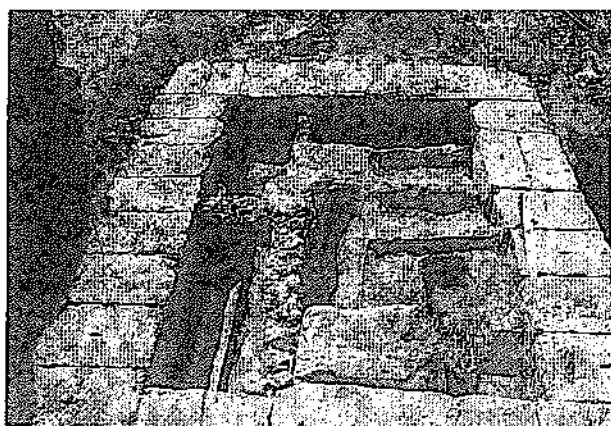

Fig. 4. Mausoleu núm. 1. Vista general amb els enterraments interiors durant l'excavació.

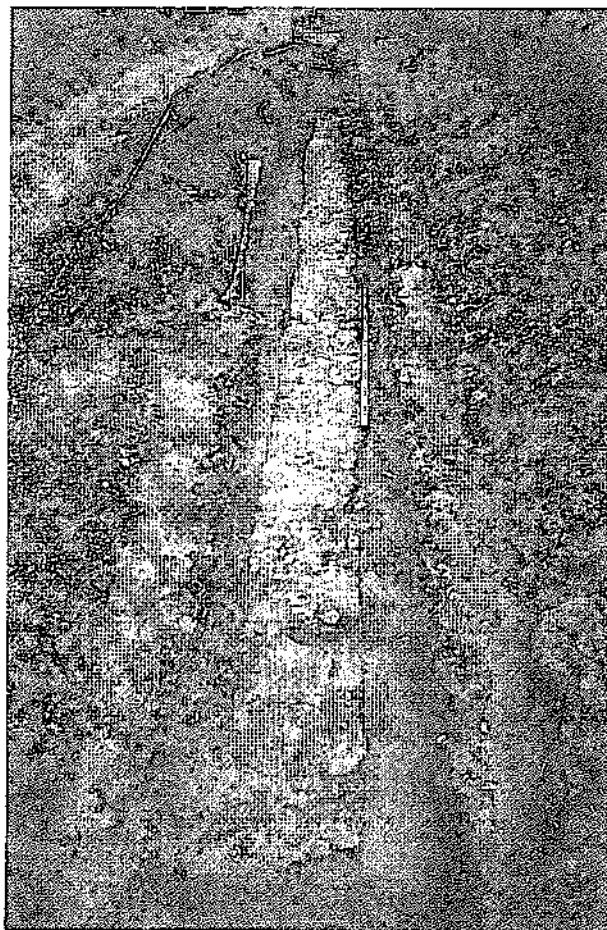

Fig. 5. Vista de la vorera associada a la via romana i al mausoleu núm. 1.

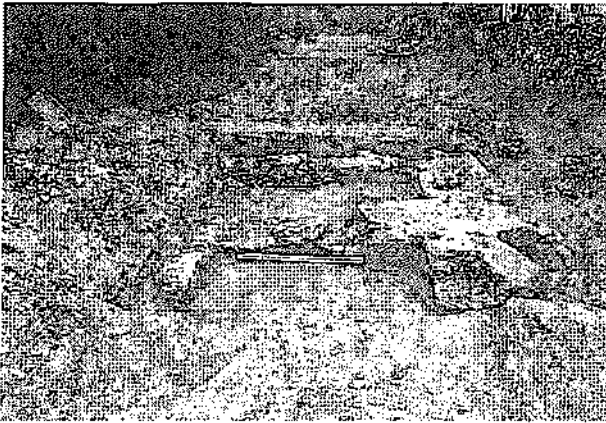
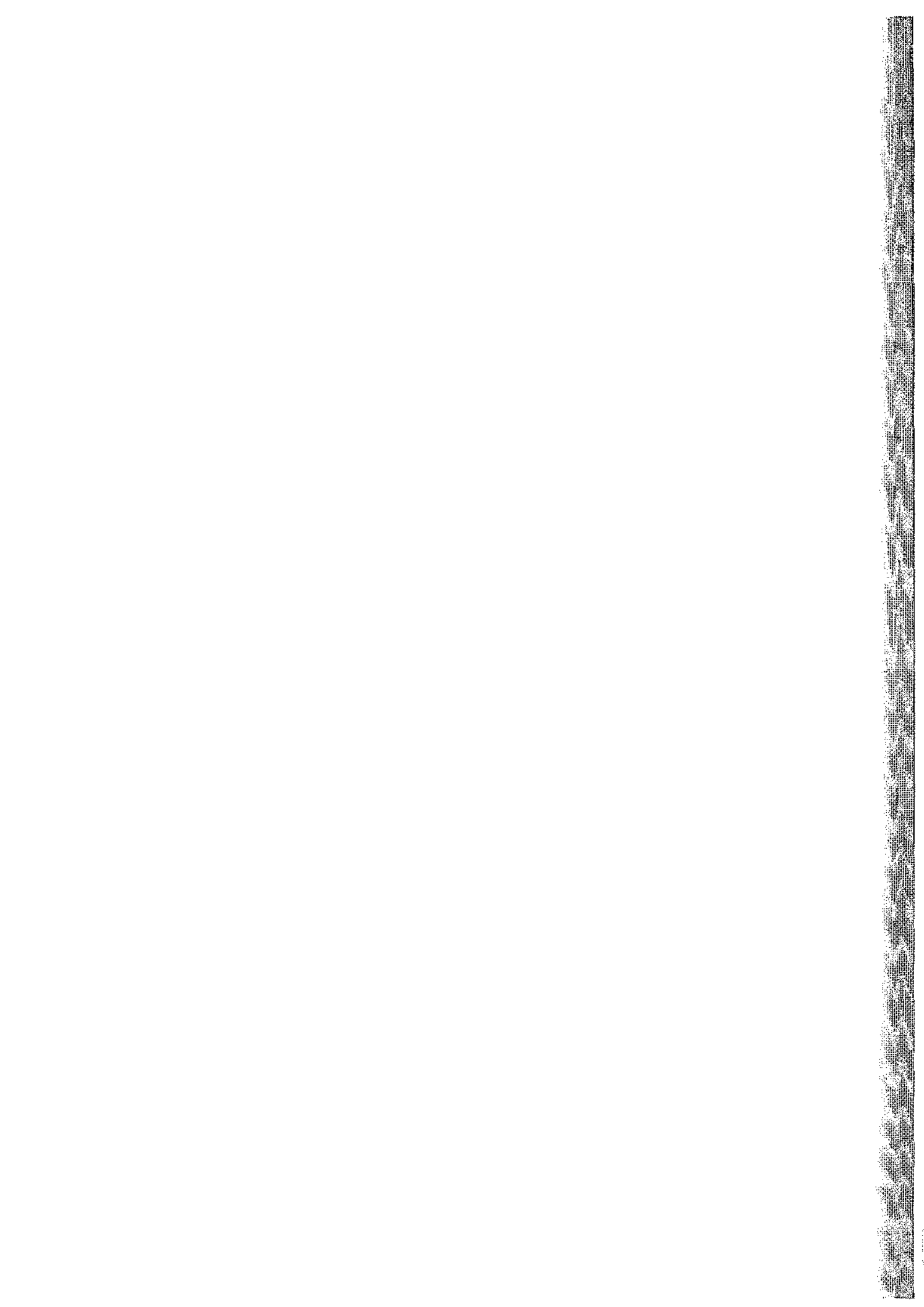

Fig. 6. Vista del mausoleu núm. 2 durant els treballs d'excavació.

BIBLIOGRAFIA

- Agraz, J. i Dupré, X. 1990: «Dos enterraments d'època romana a la Via Augusta, núm 35», *Quaderns d'Història Tarraconense IX*, Tarragona: 181-184.
- Alföldy, G. 1992: «Uns inscripció funerària de Tarraco del Bajo Imperio», *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona: 13-24.
- Arbeloa, J.-V. M. 1987: «La qüestió de l'accés nord-oriental a la ciutat de Tàrraco», *Butlletí Arqueològic*, època V, núms. 4-5 (1982-83), Tarragona: 155-164.
- Arbeloa, J.-V. M. 1989: «El sector nord-oriental de Tàrraco», *Butlletí Arqueològic*, època V, núms. 8 i 9 (1986-1987), Tarragona: 87-124.
- Arbeloa, J.-V. M. 1989: *L'Amfiteatre romà de Tàrraco. Aproximació al seu coneixement*, Tarragona.
- Arbeloa, J.-V. M. 1995: «L'arqueologia de la mort a l'Alt Imperi: el suburbi oriental de Tàrraco». *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'Antiguitat*, núm. 1, Tarragona: 119-138.
- Bermúdez, A. i altres 1989: *Estructuras romanas en el jardín de la residencia de la Mare de Déu de la Mercè (Tarragona)*, Tarragona.
- CODEX 1997: *Memòria d'excavació. Carrer Robert d'Aguiló 32/34/Via Augusta 57-59*. Tarragona.
- Flórez, H. 1769: *España Sagrada. Antigüedades Tarraconenses*. Vol. XXIV, Madrid.
- Gabriel, R. i Hernández, E.: «Un plano de Tarragona de 1643», *Butlletí Arqueològic*, època V, núms. 8 i 9 (1986-1987), Tarragona: 245-252.
- Hernández, B. 1876: *Mosaico romano de Tarragona*. Tarragona.
- Hernández, B., Morera, E. 1892: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*, Tarragona.
- Laborde, A. De 1806: *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, vol. I, París.
- Navarro, R. 1979: *Los mosaicos romanos de Tarragona*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona (inèdita).
- Salvat i Bové, J. 1961: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana*, Tarragona.
- Serres, E. 1978: «Notícia sobre las sepulturas de la calle Robert d'Aguiló», *Boletín Arqueológico*, època IV, fascs. 141-144, Tarragona, 154-172.
- Taller Escola d'Arqueologia (TED'A) 1987: *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, «Memòries d'excavació» 1, Tarragona.
- Taller Escola d'Arqueologia (TED'A) 1989: «El pas de la Via Augusta per la mansió de Tàrraco», *Butlletí Arqueològic*, època V, núm 10 i 11 (1988-1989): 123-134.
- Taller Escola d'Arqueologia (TED'A) 1990: *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, «Memòries d'Excavació» 3, Tarragona.

EXCAVACIONS AL SOLAR DE PARC CENTRAL

JORDI LÓPEZ VILAR

Servei Arqueològic de la URV

El projecte d'un gran Centre Comercial a Tarragona, a poca distància de la Necròpolis Paleocristiana de Sant Fructuós, va motivar una llarga excavació d'urgència realitzada pel Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili (Tarragona) entre 1994 i 1997.¹ Els terrenys excavats, d'una extensió que ronda les quatre hectàrees, es troben situats entre l'avinguda de Roma, la de Ramón y Cajal, la del Cardenal Vidal i Barraquer i el riu Francolí; precisament la proximitat d'aquest últim, així com el pont romà i el pas de la via Augusta, són factors a tenir en compte. La major part del terreny ha estat conreat fins als nostres dies, per la qual cosa la seqüència estratigràfica aquí estudiada no ha assolit les complexitats pròpies de l'arqueologia urbana.

Aquesta zona es troba fora del perímetre emmurallat de la ciutat romana. Es tracta d'un sector suburbial on ja en època imperial romana es documenten algunes *villae* i una important presència funerària en relació amb els vials suburbans; per exemple en els mausoleus que s'anaren erigint al llarg del carrer Eivissa, superposat a un vial romà d'època augustal i en altres àrees funeràries com el Parc de la Ciutat o les sepultures precristianes de la Necròpolis de Sant Fructuós. Sens dubte, l'enterrament en aquesta última de les restes de Fructuós, Auguri i Eulogi, martiritzats a l'amfiteatre de la ciutat en la persecució del 259, va actuar com un element aglutinador per a l'enterrament dels membres de la comunitat cristiana tarraconense entre els segles IV i VI d. C.

Aquesta gran Necròpolis Paleocristiana, les primeres troballes de la qual daten de 1923, va ser excavada per Serra i Vilaró entre 1926 i 1933 i conservada parcialment en un Museu Monogràfic inaugurat el 1930. El resultat dels treballs va ser la delimitació d'una gran necròpolis ubicada junt a una antiga via romana, de gran transcendència per al coneixement del procés de cristianització de la ciutat.

Abans de constituir-se en cementiri, aquest sector havia estat ocupat ja des de finals d'època tardo-republicana com una típica àrea suburbial ocupada

per *villae*, eixos viaris i enterraments. Les inhumacions cristianes comencen a ubicar-se aquí des de mitjan segle III, junt a les restes abandonades d'una *villa*. En el segle V, la construcció d'una basílica de tres naus de la qual procedeix un fragment d'inscripció alusiva als màrtirs locals Fructuós, Auguri i Eulogi i una sèrie de dependències annexes, entre les que destaca una piscina baptismal, confirma que la necròpolis va créixer entorn d'un temple martiriàl. Els treballs van posar al descobert 2.051 tombes de diverses tipologies. Les més freqüents, de *tegulae* i àmfors. També acostumaven a inhumar en simples fosses, en taüts de fusta, en caixes de lloses o dins de sarcòfags de plom, pedra, marbre, o coberts amb mosaics policroms. Es trobaren també mausoleus i criptes funeràries familiars, entre les quals destaquen les anomenades dels Arcs i de les Roses. Per a construir aquests sepulcres es van aprofitar materials arquitectònics i epigràfics procedents en part del saqueig del fòrum de la ciutat.

Aquest primer complex de la comunitat cristiana de *Tarraco* es relaciona amb les restes que ens ocupen. La relació és evident, tant per la proximitat de les restes com per la via que els uneix. Els edificis ara descoberts mostren en tota la seva esplendor un centre de culte en aquest sector de la ciutat i la presència d'una nova basílica.

Els precedents

Els elements més antics que es van posar al descobert en el transcurs de l'excavació foren uns murs que delimiten un espai rectangular, situat vora una antiga torrentera. Es tracta d'una estructura de funcionalitat indeterminada, però de segur caràcter agrari, que s'ha pogut datar en època tardorepublicana. L'esmentat barranc estava colmatat per una sèrie d'estrats amb abundant material que dona una cronologia de segle II a. C. per als nivells inferiors fins a segle I d. C. per als superiors.

El primer element topogràfic identificat va ser una via romana que prové de la veïna Necròpolis i es dirigeix cap al riu, buscant el pas de l'antic pont

¹ Arqueòleg director: Jordi López Vilar. Arqueòlegs participants: Òscar Curulla, Moisés Díaz, Pere Gebellí, Gerard Martí, Cinta Montañès, Lluís Palahí, Isabel Peña, Lluís Piñol, Olga Tobías, Mercedes Tubilla, Josep Mª Vergès.

romà. L'amplada d'aquesta via és de quatre metres, estava limitada per murets de pedra, i el seu sòl està constituït per una dura capa de petites pedres lligades amb calç. Forma part d'una sèrie de vials secundaris que, procedents de la ciutat i el port situat aigües avall, enllaçarien amb el traçat de la via Augusta a l'alçada del pont de pedra que permetia flanquejar el riu *Tulcis* (Franolí). La seva cronologia és d'època augustal i té una llarga perduració, amb reformes en la primera meitat del segle V, coincidint amb la urbanització de tot aquest sector.

La via limitaba amb parcel·les agrícoles en part limitades per murets, les restes dels quals han anat apareixent sota les estructures paleocristianes, en un estrat de base molt remenat però que conté nombrosos fragments ceràmics d'època tardo-republicana i altoimperial, prova feafent d'una contínua roturació. Junta a la via apareixen, a més, una dotzena d'enterraments alineats. Es tracta d'humils sepultures en *tegulae*, taüts de fusta o fosses contenant els característics aixovars de llànties, petits vasos, ungüentaris, monedes, agulles i braçalets. Aquest material proporciona cronologies dels segles II i III d. C.

La vil·la suburbana del segle IV

Entre la via y el riu es va construir una vil·la residencial, amb un sector excavat que ha permès documentar un pati porticat presidit per una sala de recepció absidada i uns banys annexos. Es tracta d'una vil·la de planta aproximadament quadrangular (23 x 25 m), amb quatre ales articulades entorn d'un pati central. Els murs estan aixecats sobre fonamentacions en fossa de palets de riu lligats amb argila i presenten en alçat la tècnica de l'*opus caementicium* alternada amb carreus ubicats principalment a les cantonades.

Els estrats que permeten datar la cronologia d'aquest edifici estan encara en estudi, però podem avançar uns nivells de primera meitat de segle IV per a la seva construcció i de segle V per al seu abandonament pacífic, sense que existeixin indicis de destrucció violenta. Posteriorment, l'àmbit del *praefurnium* va ser aprofitat per a depositar algunes inhumacions tardanes, en una de las quals es va reutilitzar una inscripció al·lusiva al *magister* d'un *collegium* indeterminat.

El conjunt termal (*balneum*) consta de tres petites estances: un petit *apodyterium* a què s'obren el *frigidarium* a un costat i el *caldarium* a l'altre. Els dos primers presenten una pavimentació d'*opus signinum* i no contenen elements que permetin la seva identificació, però aquesta ve donada per la seva situació respecte a la sala de banys calents. També cal tenir en compte la possibilitat d'elements mòbils: bancs de fusta per al vestuari i banyera o *labrum* per al *frigidarium*. Sense cap dubte, el *caldarium* és la sala que presenta una major sumptuosi-

tat. El sòl es troba provist d'un ric mosaic policrom amb decoració geomètrica i els murs han conservat una bona quantitat de fragments de les pintures murals. En el costat sud es trobava una petita piscina (*alveus*) provista d'un hipocaust amb dues petites fumeres a l'interior del mur.

Desgraciadament, la fase d'espoli de l'edifici va significar la destrucció del paviment de l'*alveus* per a recuperar els *bipedales* que el sostenien. Per les restes, l'esmentat paviment era un segon mosaic policrom molt similar a l'anterior. A continuació, però amb una entrada independent, es troba la cambra de servei, el *praefurnium*, amb el paviment situat a una cota inferior, i que va tenir també, segons els indicis, la funció de cuina.

El sector nord de la vil·la estava ocupat per diferents estances molt arrasades, entre les quals es troba una sala provista d'absis situada en posició axial. Entre aquesta i el pati reconstruïm un pòrtic frontal, de manera que es proporciona a aquesta estança una ubicació privilegiada en el conjunt de l'edifici. Llurs característiques i posició permeten identificar-la com un *stibadium* o *oecus*, la sala de representació i recepcions del senyor de la vil·la.

El conjunt d'edificis del segle V

Els edificis restants –sis construccions entre les que es troba una basílica– corresponen molt probablement a un mateix moment cronològic que s'ha d'ubicar en la primera meitat del segle V. El seu estat de conservació és pèssim, de manera que els murs i quasi la totalitat dels paviments han desaparegut, però la seva planta es pot resseguir amb total precisió mercès a les fonamentacions. La disposició dels edificis permet imaginar que tots ells formen part d'un mateix conjunt, presidit per una basílica.

Tant la basílica com els veïns edificis van ser sotmesos a un saqueig sistemàtic en busca d'elements arquitectònics. Al mateix temps, les remocions agrícoles provocaren una profunda alteració tant dels nivells d'abandonament com dels reompliments fundacionals. Aquesta situació i el fet que els contextos ceràmics estratigràfics siguin més aviat escassos obliguen a que qualsevol intent de datació més precís s'hagi de prendre amb les degudes precaucions.

Aquest conjunt d'edificis se situa al costat est de la via abans esmentada i s'organitza en forma de U entorn a un gran pati central limitat pel pas de la via. Una basílica amb atri ocupa un dels laterals, un conjunt d'habitacions d'ús imprecís el costat contrari, mentre que al fons, un nou conjunt d'estances veïnes a un gran dipòsit d'aigua provist de contraforts i associat a un pou presenten un segur caràcter de producció agrícola. Destacarem que un contrapès de premsa va aparèixer fora de context a una certa distància i que, reutilitzat en la fonamentació

d'un dels murs, es va trobar un pedestal de finals del segle II procedent del fòrum que conté un interessantíssim text epigràfic, l'estudi detallat del qual ens ha permès conèixer el nom d'un nou senador tarraconense, a més d'altres particularitats.

La basílica paleocristiana

Es tracta sense dubte de l'edifici més interessant de tota l'excavació. A grans trets, es pot definir com una basílica de tres naus y transepte, amb absis i contrabsis, orientada a l'est, precedida per un atri amb probable font central. Les seves dimensions són 24 x 16 m per la basílica i 21 x 17 m. per l'atri.

En l'extrem oriental i presidint l'edifici se situa un absis quadrangular amb una doble fonamentació i junt a aquest, dos petits àmbits laterals que s'han d'interpretar com una sagristia. Trobem a continuació un transepte que no sobresurt de la planta, el paviment del qual estava a una cota més alta que el de les naus. Dels esglaons que marcarien aquest desnivell no n'ha quedat el menor rastre. Sí s'han conservat, en canvi, els basaments de l'arc triomfal que limitaria la nau central i el transepte. Es tracta de dos basaments motllurats procedents d'un edifici d'època romana imperial. El cos de la basílica es troba dividit en tres naus: la central de 6'5 metres d'amplada i les laterals de 3 cada una, amb una longitud de 14,5 metres. Als peus de la nau central es troba una estructura quadrangular que constitueix un contrabsis que va tenir una evident funcionalitat funerària, atès que conté un sepulcre que, per desgràcia, va trobar-se buit.

Entre la basílica i el pas de la via se situa un atri que ofereix unes particularitats especialment interessants. Consta d'un pati central envoltat per un ambulacre al qual s'obren en els dos laterals una sèrie d'estances. En el centre s'han conservat les restes d'una fonamentació. Cal destacar la singularitat d'aquest atri, que constitueix un *unicum* entre les basíliques hispàniques i que es veu interromput pel contrabsis basílic d'ús funeràri abans descrit en el lateral annex a la basílica.

Les fonamentacions de l'edifici es realitzaren de dues maneres: fileres de carreus lligats amb morter de calç per a l'absis, contrabsis i murs laterals de la basílica; i murs de palets de riu lligats amb argila per a la resta. Els paviments eren d'*opus signinum*, segons proven els escassos testimonis que han arribat a nosaltres. No s'ha conservat cap mur en alçat. Sobre la situació dels accessos tenim també molt poques evidències, tot i que resulta possible suggerir la presència d'una porta que comunicés l'atri amb la veïna via, dos accessos entre la basílica i l'atri; i una altra porta oberta en la nau lateral dreta que comunicés la basílica amb el gran pati contigu.

Tant el subsòl de la basílica com l'ambulacre que envoltava l'atri estan literalment plens de tombes col·locades en fileres. Tots els indicis porten a suposar que aquestes no tenien una senyalització externa: els fragments epigràfics són escassíssims, i no s'ha trobat cap senyal sobre el paviment de *signinum*. Són tombes de variada tipologia, però destaquen en nombre les caixes de *tegulae* de secció quadrangular o triangular. S'han comptabilitzat uns 160 sepulcres, però afegint els que degueren ocupar les zones que estan completament arrasades, s'assoleixen els 200. Són enterraments senzills que corresponen principalment a adults d'ambdós sexes i que careixen quasi per complet d'aixovars funeraris. Destacarem, no obstant, l'afortunada troballa en una de les tombes d'un AE2 de Màxim (l'usurpador d'Hispania) encunyat a *Barcino* entre 409 i 411 i, en una altra, una sivella de bronze.

La datació del monument és problemàtica degut a la total contaminació de l'estratigrafia antiga i a la migradesa de les troballes ceràmiques. Podem, no obstant, avançar una cronologia de primera meitat de segle V per a la fase fundacional, amb una perduració segura al llarg del segle VI. Desconeixem quan es produeix la fase d'abandonament de l'edifici, però a aquesta va succeir una fase d'espoli sistemàtic que va suposar la desaparició de tots els elements nobles. No s'han trobat restes de columnes, capitells o cancells i tan sols ens ha arribat un petit *stipes* de marbre blanc com a única resta de l'altar.

El nombre d'epígrafs funeraris és escassíssim. Han aparegut quatre petits fragments i una única placa completa. Es tracta d'un important text de caràcter funeràri que ens dona a conèixer una *beata Thecla*, una verge consagrada a Crist d'origen egipci que va morir als 77 anys. No deixa de sorprendre que entre els 200 sepulcres de la basílica només hagi aparegut una làpida completa dedicada, a més, a una persona venerable.

Valoració del conjunt

Les excavacions de Serra i Vilaró en els anys 30 van posar al descobert una basílica martirial provista de baptisteri dedicada als sants Fructuós, Auguri i Eulogi en els suburbis de la ciutat, junt al riu Francolí. Aquest edifici va actuar com a focus d'atracció per a nous enterraments, degut al desig de la cada cop més nombrosa comunitat cristiana local d'inhumar-se *ad sanctos*, junt a la tomba dels màrtirs, de forma que va generar-se una gran necròpolis.

Els nostres treballs han tret a la llum un segon conjunt, unit al de Sant Fructuós per una via, però clarament independent, atès que no existeix solució de continuïtat entre ambdós. Aquí no pot parlar-se d'una *area* -necròpolis a l'aire lliure-, ja que únicament es documenten sepulcres en el subsòl de l'e-

edifici cultural. El complex consta d'una basílica amb atri i un sèrie d'edificis, alguns de caràcter agrari, disposats entorn un ampli espai obert.

Podem plantejar bàsicament dues hipòtesis per a explicar-lo. La primera contemplaria l'erecció de la basílica mitjançant la donació d'un *dominus* en proximitat al centre espiritual del moment. Per al seu manteniment, s'adjudicaria un *fundus*, del qual formarien part els edificis veïns. La segona és que estem davant d'una comunitat monàstica. Aquestes dues hipòtesis no són excloents i donen peu a altres qüestions. Les dades sobre l'activitat monàstica a Tàrraco a l'Antiguitat tardana són força puntuals. Coneixem per una carta de Consenci a Sant Agustí que existia un monestir *in civitate Tarracoenensi* l'any 419; però des d'aquesta data hem d'esperar fins a mitjan segle VI perquè la inscripció funerària del bisbe Sergi ens esmenti la construcció d'un segon monestir a les afores de la ciutat, si bé aquesta data sembla excessivament tardana per al nostre conjunt.

Un altre interrogant el constitueix la tomba principal del conjunt, situada al contrabsis i que, como hem dit, va aparèixer buida. Podria ser que es trobés aquí el cos del *dominus* artífex de la donació, ja fos un laic, ja un eclesiàstic. Però també és pos-

sible plantejar que es trobés aquí la tomba de la *beata Thecla*, a la memòria de la qual va estar, potser, dedicat aquest conjunt. En aquest segon cas s'exploraria la completa desaparició de les restes humanes –considerades relíquies–, que haurien sofert un trasllat en el moment d'abandonament de la basílica, mentre una altra tomba col·locada al costat va conservar intacte el seu esquelet. No obstant, aquest és un argument feble perquè, en el moment de l'espoli, és lògic que la primera tomba profanada fos la més monumental del temple.

Finalment, l'últim punt a considerar és si hi ha una relació entre aquesta Tecla egípcia i el culte implantat a la santa homònima d'Icni a Tarragona en temps medievals. No tenim elements suficients per afirmar l'existència d'un culte a Santa Tecla en temps anteriors a la repoblació cristiana, i la hipòtesi que ens trobem davant d'un interessant cas de superposició de cultes que en principi havíem considerat no té gaire força, sobretot si tenim en compte que no en fan cap esment les fonts (principalment l'Oracional de Verona i la llegenda que refereix la fugida de Pròsper cap a Itàlia). El que tenim, i d'això no hi ha dubte, és la primera Tecla tarragonina, encara que tingués un origen oriental.

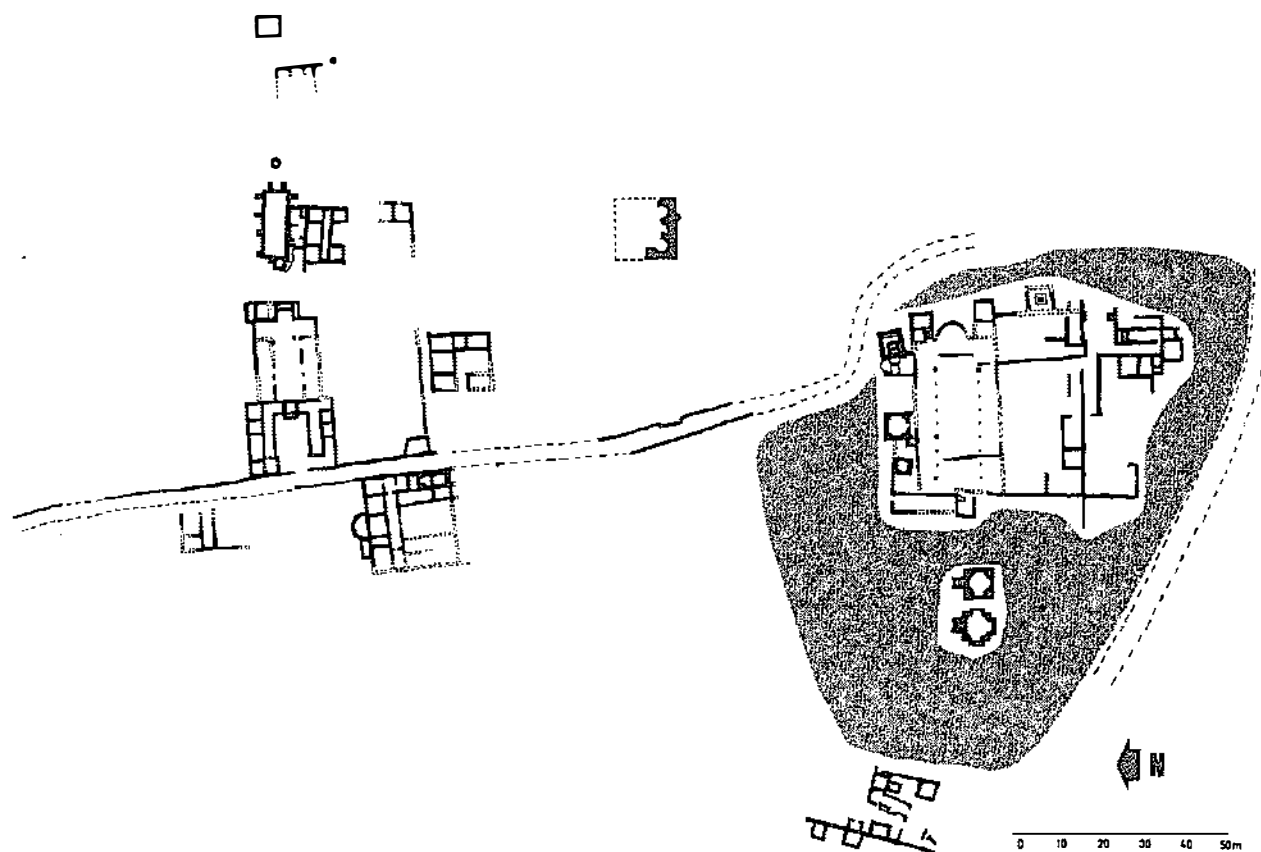

Fig. 1. Planta general del conjunt paleocristià del Francolí, amb els edificis tardoromans representats. Al sud apareixen la basílica martiriàl de Fructuós amb unes dependències annexes molt mal documentades, entre les quals destaca un baptisteri. Més a l'oest, dues criptes i les restes d'una *domus* del segle IV. Seguint la via cap el nord es troben, a la dreta, les restes d'un gran mausoleu de planta central (segle IV). Més endavant apareix representat el conjunt que hem excavat: a l'esquerra, la vil·la del segle IV; a la dreta, un grup d'edificis del segle V entre els quals ressalta l'edifici basilical (planta, J. López).

Fig. 2. Vista parcial del jaciment. Edifici agrari, en primer terme, i basílica paleocristiana, al fons (foto A. Arbeiter).

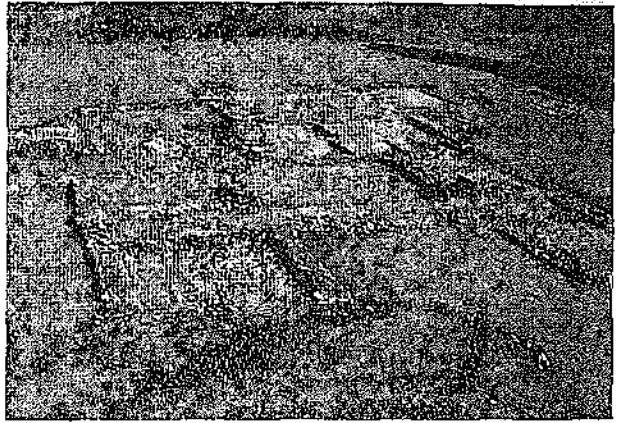

Fig. 4. Edifici agrari del segle V (foto Servei Arqueològic URV).

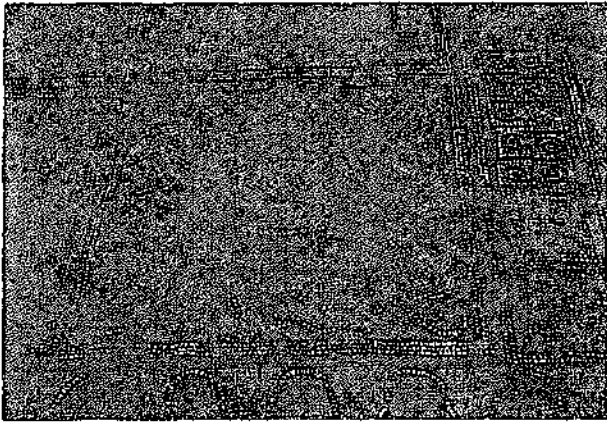

Fig. 3. Detall del mosaic policrom del caldarium de la vil·la (foto Servei Arqueològic URV).

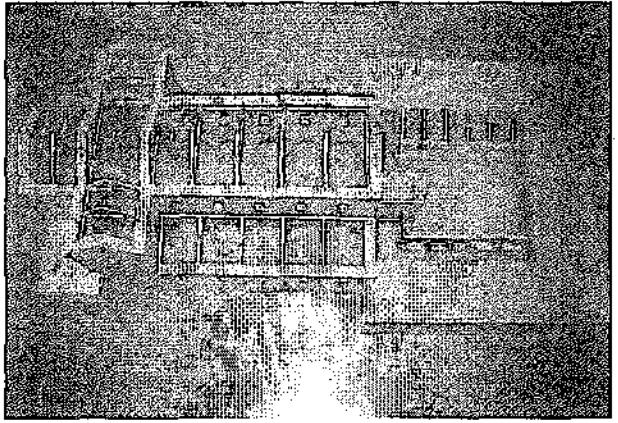

Fig. 6. Maqueta de l'edifici basilical.

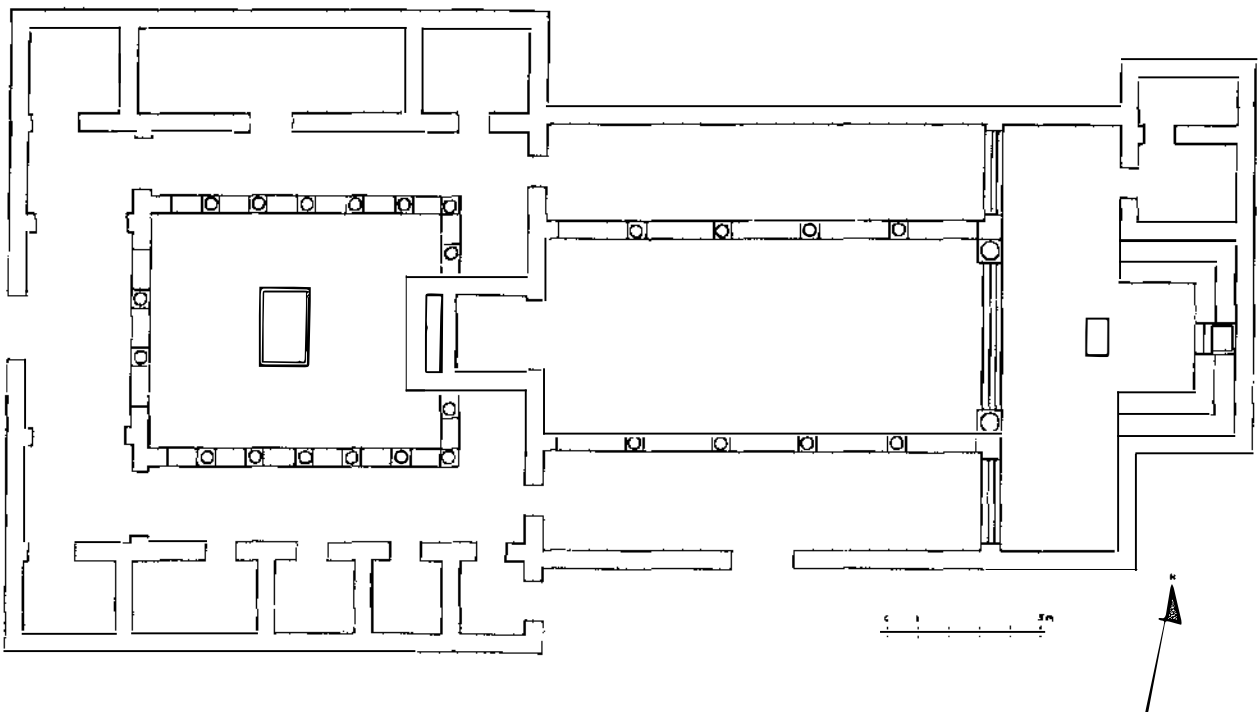

Fig. 5. Planta de la basílica paleocristiana i atri annex, segons restitució de l'autor.

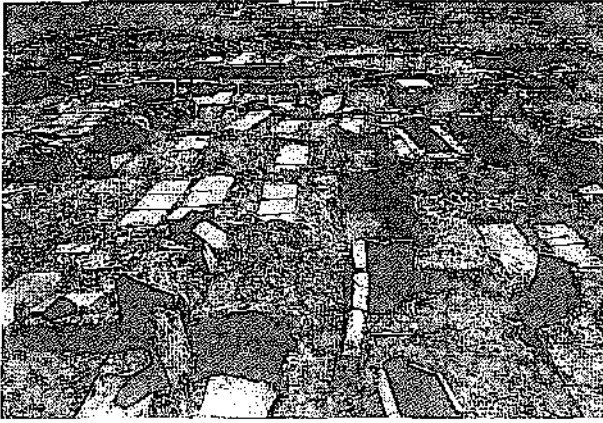

Fig. 7. Subsòl del temple cristià, un cop finalitzada l'excavació, mostrant els enterraments (foto Servei Arqueològic URV).

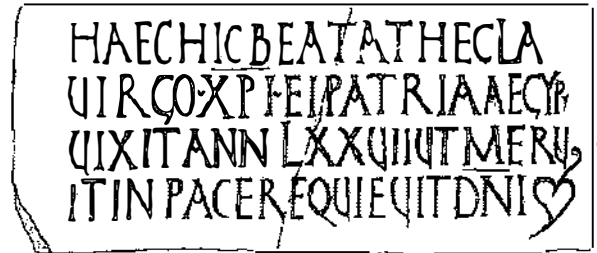

Fig 8. Calc de la inscripció de la beata Thecla (J. López).

BIBLIOGRAFIA

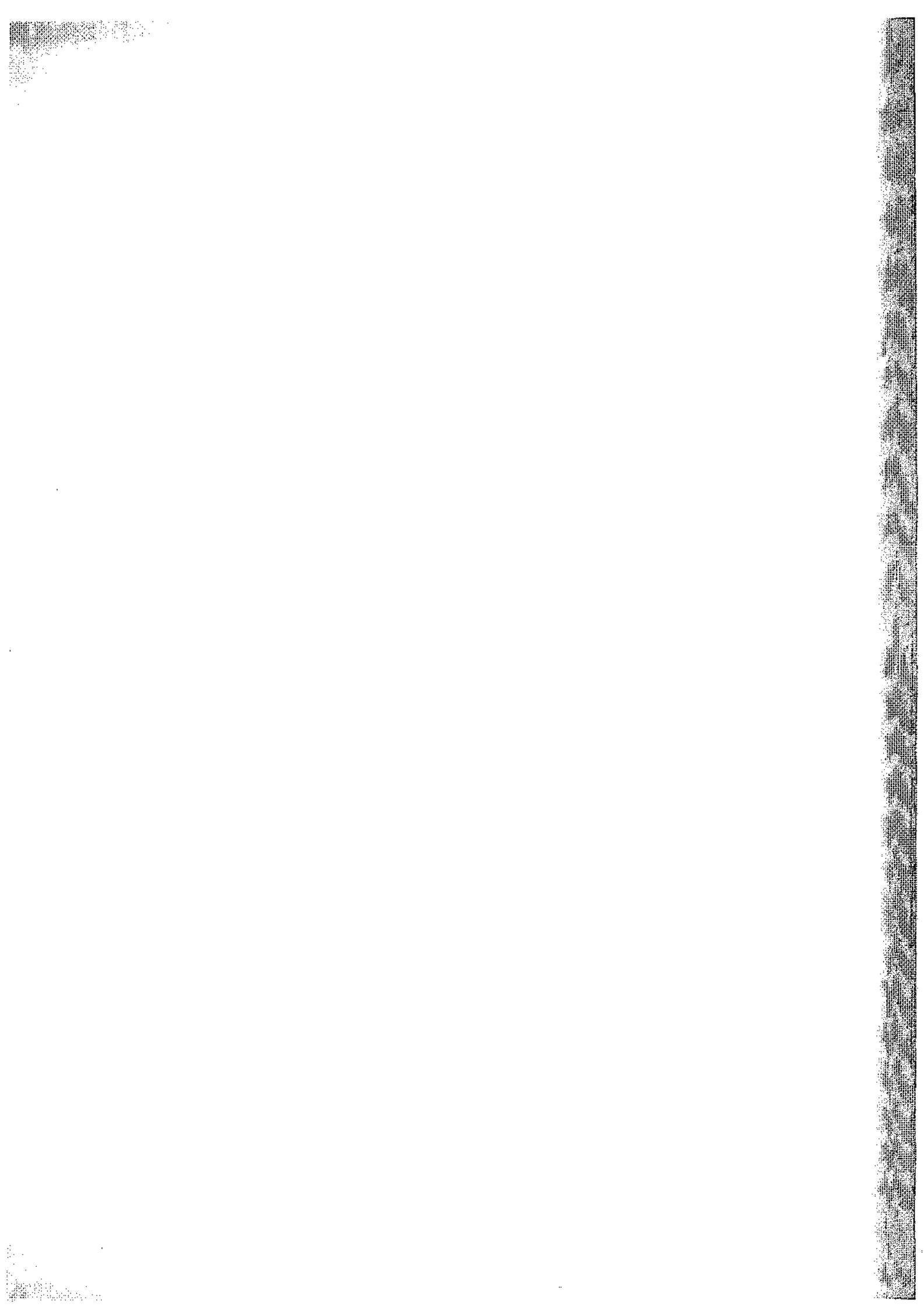
- AAVV: "El conjunto paleocristiano del Francolí en Tarragona. Nuevas aportaciones", *AnTard.* 14 (1996), pàg. 320-324.
- Cortés, R.; López, J.: "Inscripció de Thecla, verge consagrada a Crist", catàleg de l'exposició *Temps de Monestirs*, Barcelona, 1999, pàg. 119-122.
- Del Amo, M. D.: *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. 3 vols. Tarragona, 1979, 1981, 1989.
- López, J.: "Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tàrraco", *Revista de Arqueología*, 197 (setembre 1997), pàg. 58-64.

- López, J.: "Contribución a la prosopografía senatorial hispánica: L. Fulvius Numisianus, adlectus tarraconense", *Archivo Español de Arqueología*, 72, (1999), pàg. 281-286.
- Palol, P.: *Tàrraco Hispanovisigoda*. Real Sociedad Arqueológica Tarraconense. Tarragona, 1953.
- Serra, J.: *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*. Tarragona, 1936.
- Serra, J.: *La necrópolis de San Fructuoso*. Tarragona, 1948.
- TED'A: *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*. Memòries d'excavació, 1. Tarragona, 1987.

PART IV.

EL TERRITORI.
INFRAESTRUCTURES,
PRODUCCIÓ I RESIDÈNCIA

LA VIL·LA DELS PLANS D'EN JORI (MONTBLANC, CONCA DE BARBERÀ)

MARIA ADSERIAS SANS
JORDI MORER DE LLORENS
ANTONI RIGO JOVELLS

CODEX - Arqueologia i Patrimoni

1. Introducció

El jaciment d'època romana que anomenem dels Plans d'en Jori es troba a la partida del mateix nom, a Montblanc (Conca de Barberà), just en el límit amb el terme municipal de l'Espluga de Francolí.¹ Se situa en el marge esquerre del riu Francolí i actualment es troba travessat per la carretera N-240, associada en aquesta zona a la via romana *de Italia in Hispanias*.

Les excavacions arqueològiques en què es basa aquest article foren motivades per la construcció, en aquest indret, d'una fàbrica de vidre de l'empresa VIDEMOSA i tingueren lloc entre els mesos de maig i agost de l'any 1997. Els treballs es dugueren a terme, sota la responsabilitat científica de CODEX-Arqueologia i Patrimoni, en diferents fases d'intervenció (prospecció superficial, delimitació i excavació en extensió), a través de les quals es va poder concretar quina era l'àrea del jaciment afectada per la nova edificació i procedir a la corresponent excavació. L'àrea final objecte d'excavació en extensió fou de 4.400 metres quadrats, tot i que la vil·la s'estén per una zona més gran no afectada pel projecte de construcció de la fàbrica de vidre.

2. Context

La vil·la dels Plans d'en Jori es troba en una zona de pas natural des de la costa cap a l'interior, com queda palès per la presència de la ja esmentada via romana o per l'actual carretera N-240. Es tracta, a més, d'una zona de fèrtil plana agrícola regada pel riu Francolí

Diversos són els jaciments d'època romana que es troben en les proximitats i que venen a confirmar les bones condicions d'aquesta zona per al poblament rural. Malauradament, però, la major part d'aquests nuclis són coneguts únicament per la presència de materials ceràmics en superfície, tal com ho era fins al moment el mateix jaciment dels Plans d'en Jori.

D'entre aquests jaciments destaquen, en el mateix terme municipal de Montblanc, les restes documentades a la Mitja Lluna, més a la vora del poble i ubicades, també, entre la via fèrria i la carretera N-240. Ja en el terme municipal de l'Espluga de Francolí, en el costat meridional del nucli urbà, es troba el jaciment de La Serreta i, ja dins del poble, hi ha notícia de la troballa de materials d'època romana al fer-se unes cases davant de l'Hostal del Senglar d'on agafen el nom. Igualment properes es troben les restes d'època romana documentades al Barranc de Regué, en el mateix terme de l'Espluga (IPAC 1984).

3. El jaciment

L'excavació del jaciment dels Plans d'en Jori ha permès documentar part d'una vil·la romana, la qual es troba, en general, en un nivell d'arrasament molt alt, de forma que els estrats agrícoles cobrien sovint directament les graves del terreny natural. En la majoria de casos, només es conserven les fonamentacions excavades en el substrat geològic i són pocs els nivells d'ús que s'han pogut documentar. En conseqüència, ens hem de moure més del que voldríem en el camp de les generalitats i les hipòtesis ja que, freqüentment, tant les fases cronològiques com la funcionalitat de les restes són impossibles d'establir.

Tot i això, el fet d'haver posat el descobert la planta d'una extensió no gens menyspreable ens ha proporcionat la visió d'una bona part de l'assentament, la qual cosa permet una interpretació més o menys general del conjunt, completada per les dades més concretes ofertes per alguns punts en millor estat de conservació.

Abans d'iniciar la descripció de les restes pròpiament dita, hem de remarcar que la cronologia general abasta des d'època tardorepublicana o augustal fins al segle III dC i que es detecten diverses fases al llarg d'aquest període. Alguns

¹ L'existència del jaciment era coneguda pel Sr. Ramon Vidal, col·laborador del Museu-Arxiu de Montblanc, el qual va facilitar la informació a l'equip que realitzà l'IPAC (Inventari del patrimoni Arqueològic de Catalunya), on es va identificar amb el topònim Molí de Vent, a causa d'un molí d'aquestes característiques a les rodalies.

dels elements localitzats es poden adscriure clarament a una o altra d'aquestes fases, mentre que d'altres s'hi poden associar només de forma hipotètica.

3.1 Fase 1

Corresponent a una primera fase constructiva, s'identifica un espai obert porticat (àmbit 33) al voltant del qual se situen tota una sèrie d'àmbits. Al nord de l'espai, s'observa una àrea sense restes constructives que podria ser un altre espai obert envoltat també per diverses dependències, entre les quals destaquen les del sector nord-oest pel seu relatiu bon estat de conservació.

3.1.1 Àrea del pati porticat

En la planta general destaca, en primer lloc, un possible pati porticat que apareix com element al voltant del qual es distribueixen tota una sèrie d'àmbits. Aquest espai obert és de planta rectangular i en ell, malgrat no conservar-se cap nivell de circulació, s'hi han pogut identificar tres bases de columnes que se situen en tres dels angles i a una distància similar, en tots els casos, dels murs que defineixen aquesta àrea. Han estat localitzades dues conduccions, segurament de desguàs, que travessen aquest espai, però malauradament no se n'ha pogut esbrinar amb certesa ni l'origen ni el final, tot i que una d'elles sembla recollir un probable desguàs situat a l'angle nord-oest del pati.

Al voltant del porticat s'hi apunten diversos àmbits, més clars en uns casos que en altres, sobre els quals podem fer algunes consideracions:

Al nord-oest es troba l'àmbit 17, el qual destaca per les dimensions relativament grans i pel fet que és l'únic en el qual es conserva un clar llindar d'entrada amb polleguera. En aquesta polleguera hi havia una moneda d'August perfectament col·locada per tal d'encaixar bé l'eix de la porta corresponent. A l'interior es conservava, de forma fragmentària, restes d'un paviment de pedres i calç.

Al nord, es dibuixen diversos àmbits, els quals semblen ser de reduïdes dimensions. S'apunta una reforma a partir de la juxtaposició de dos murs en el costat oest de l'àmbit 22, però no es poden extreure més dades al respecte.

Al costat est es distingeixen, també, diversos àmbits i s'intueix alguna reforma, però el mal estat de conservació d'aquesta zona no permet concretar més. En tot cas, l'àmbit 25 podria presentar en origen una certa similitud amb el 17 si prenem les dimensions com element de referència.

Al sud, es documenten part d'una claveguera i d'un mur, clars indicis de l'existència de construccions en aquest sector. Malauradament, la destrucció ocasionada per les estructures de la fase posterior n'impossibilita la interpretació.

3.1.2 Espai al nord del pati porticat

Com ja hem comentat anteriorment, al nord del pati porticat i dependències annexes ja descrites, s'hi troba un gran espai en el qual no s'hi han localitzat restes constructives. L'alt grau d'arrasament fa que no puguem descartar amb total seguretat que no hi haguessin murs, destruïts en l'actualitat, però el fet de trobar diversos àmbits pels quatre costats ens fa considerar la hipòtesi que es tractés d'una altra àrea oberta a la qual s'obriren tota una sèrie d'àmbits.

Al nord hi ha una sèrie d'àmbits (9, 10, 11, 12) de molt reduïdes dimensions. Tot i que no s'han localitzat nivells d'ús en el seu interior, pensem que no es tracta d'habitacions pròpiament dites sinó que podrien ser dipòsits o alguna mena d'espai de treball.

Al costat est, malgrat l'alt grau d'arrasament, es dibuixen una sèrie d'àmbits de majors dimensions (àmbits 14, 29 i un altre probable més al sud).

Al sud, compartiria els mateixos espais descrits al nord del pati porticat.

A l'oest i nord-oest, hi ha una sèrie d'àmbits, en els quals s'ha pogut establir una evolució cronològica a causa del relatiu bon estat de conservació. En un primer moment hi havia tres àmbits, algun dels quals seran compartimentats posteriorment. Un d'aquests àmbits es localitza a l'espai ocupat pels àmbits 4, 5 i 8 que veiem en la planta final, un segon a l'espai dels àmbits 2, 3 i 7 i, en tercer lloc, l'àmbit 1 del qual en desconeixem el límit est. En el cas de l'àmbit 1 s'han detectat una sèrie de retalls alineats de forma circular que interpretem com a encaixos per a *dolia*, per la qual cosa cal interpretar aquest espai com una zona d'emmagatzematge. En els altres dos àmbits es van localitzar els nivells d'ús corresponents, consistents en paviments de terra piconada sobre una anivellació de les irregularitats del terreny natural.

Pel que fa a la cronologia d'aquesta primera fase, alguns estrats d'anivellació ens porten a situar la construcció del pati porticat i àmbits adjacents en època d'August, a partir de la presència de Terra Sigillata Itàlica i àmfora tarraconense de la forma Dressel 2-4 i de la manca d'elements de datació posterior. Això coincideix amb la utilització de la moneda d'August a la polleguera de la porta de l'àmbit 17.

Desconnectats del conjunt fins ara descrit, trobem una sèrie de construccions en els sectors nord-est i sud-oest. Tot i que el mal estat de conservació dificulta l'atribució cronològica a una fase determinada, l'ordenació i orientació dels murs ens fan pensar que podrien funcionar ja en aquesta primera fase.

3.1.3 Àrea nord-est

A l'extrem nord-est de l'àrea excavada han aparegut diferents murs, alguns dels quals presen-

ten una longitud considerable, tot i que no es documenten àmbits clars, excepte l'àmbit 15 que delimita un espai aproximadament quadrat. En un punt proper, a l'extrem est i desconnectat de forma directa de la resta d'estructures, s'ha documentat un altre àmbit de forma rectangular amb el perímetre ben conservat (àmbit 16). Com ja hem avançat, el nivell d'arrasament i la desconnexió d'aquest grup d'estructures de la resta del jaciment, fa molt difícil plantejar alguna hipòtesi interpretativa. En tot cas, la presència del que sembla una mena de corredor fa temptador considerar la possibilitat que es tractés d'un camí o lloc d'accés al voltant del qual es trobessin algunes dependències de la vil·la.

3.1.4. Àrea sud-oest

A l'extrem sud-oest de l'àrea excavada es conserva un àmbit de grans dimensions (àmbit 21). La seva situació i amplada fa que encaixi perfectament amb una suposada prolongació d'habitacions al sud de l'àmbit 19, motiu pel qualensem que formaria part del mateix conjunt d'edificacions.

3.2. Fase 2

La segona fase constructiva es documenta bàsicament a la zona situada al sud del pati porticat, on es construeix un forn de producció ceràmica i altres estructures que semblen relacionar-s'hi.

La construcció d'aquest conjunt degué comportar unes importants reformes, tot i que, com ja hem comentat, gairebé no queden restes de la fase precedent en aquest punt. Aquests canvis, tot i que amortitzen algunes estructures prèvies, com és el cas d'una canalització de desguàs, no comportaren la inutilització del pati porticat, el qual va continuar funcionant amb la major part de dependències annexes, les quals poden haver sofert algunes reformes de caire puntual.

Aquestes noves estructures construïdes al sud del pati porticat configuren, doncs, una àrea destinada a la producció ceràmica formada per un forn al centre, unes dependències de treball a l'oest i un abocador i una probable àrea d'assegador a l'est. Per tant, podem considerar que constitueix un complex ben estructurat i organitzat.

Pel que fa al forn (àmbit 30), es tracta d'una estructura de planta quadrangular amb unes dimensions de 7 x 7 metres. Se'n conserva la cambra de combustió i el *prae-furnium*, així com l'àrea anterior de treball, mentre que no hi ha cap resta de la graella ni de la coberta. Aquesta estructura consisteix en un retall fet en el terreny natural de graves al qual s'adossen els diferents murs perimetrals fets de pedres, als quals s'adossen, alhora, els murs interiors de la cambra de combustió fets amb maons. Aquesta relativa complexitat constructiva pot venir determinada per la necessitat de consistència de l'estructura, si tenim en compte que el

terreny de graves esmentat s'erosiona fàcilment. La cambra de combustió es troba dividida per un mur axial que la divideix en dos longitudinalment i crea dos espais-passadís, distribuïdors de la calor a l'interior del forn. Respecte al *prae-furnium*, fa 2 metres de longitud, amb una amplada a l'exterior d'1,5 metres i de 2,5 metres en el punt on connecta amb la cambra de combustió.

Al nord del forn pròpiament dit, davant de la boca, s'hi troba la zona de treball de l'obrador (àmbit 35), el paviment de la qual estava format per un nivell de cendres i calç. A la cantonada sud-oest d'aquest espai hi ha una altra estructura de combustió, de molt petites dimensions, conformada per murs de maons, pedres petites i calç, els quals presenten una inflexió que fa intuir una coberta amb forma de volta. Malauradament, dins aquest mateix àmbit, cal esmentar la presència de dos retalls arrodonits de cronologia moderna que afecten totes les estructures abans esmentades, tant els dos forns, com el mur que serveix de límit nord de l'àmbit 35.

Immediatament a l'oest del forn, hi ha un edifici format per tres naus allargades (àmbits 20, 36 i 39), de les quals no es conserven els límits sud, i que presenta unes característiques constructives diferenciades de la resta, ja que es tracta de murs d'una major amplada, fets amb pedres de grans dimensions. Aquesta construcció es troba relacionada amb el forn i la seva àrea de treball i amortitza algun mur anterior, per la qual cosa no dubtem que formen part d'un mateix conjunt. Malgrat la manca de dades, cal considerar la hipòtesi que es tracti de zones de treball o magatzem associades a la producció de terrissa.

Al costat est del forn s'ha documentat un gran retall de planta aproximadament quadrada (àmbit 31), que interpretem com un abocador relacionat amb el forn abans descrit. En el seu interior hi havia diversos nivells amb gran quantitat de cendres, els quals contien principalment material constructiu (*tegulae* i *imbrices*) i *dolia*, juntament amb alguns exemplars de ceràmica comuna, en molts casos amb signes evidents que es tractava de material de rebuig provinent del forn. En conseqüència,ensem que són el material constructiu i els *dolia* els que conformen la producció principal, mentre que la ceràmica comuna sembla constituir una producció complementària. Resta el dubte sobre si el forn petit pot significar una diversificació en aquest tipus de producció. Respecte a aquest abocador, hem de dir que sobta la seva forma quadrada i el retall perfecte del terreny. Tenint en compte que tant la forma esmentada com les dimensions coincideixen amb les del forn gran,ensem en la possibilitat que es tingués la intenció de construir un segon forn d'iguals característiques i que, finalment, es desestimés i es reaprofités el retall ja fet com a abocador.

Més a l'est de l'abocador hi ha una gran àrea sense estructures, on es van localitzar les graves i taques de cendres esteses pel seu damunt. Per paral·lels, tant arqueològics com etnogràfics, podria tractar-se d'una zona d'assegador per eixugar les peces d'argila abans de coure-les al forn. En aquest cas, les cendres es dipositarien per tal d'evitar que la terra s'enganxés a l'argila encara humida, ja que són molt més fàcils d'espolsar. Un paral·lel clar és el de Llafranc, on s'ha documentat una capa d'arena estesa amb la mateixa finalitat (Nolla *et alii* 1982; Revilla 1995, 26).

Corresponents a una segona fase, es documenten també una sèrie de reformes al sector nord-oest de l'àrea excavada. Aquestes consisteixen, principalment, en l'amortització dels nivells d'ús anteriors i en la construcció de nous murs amb la finalitat de subdividir l'espai, de forma que es van conformar els àmbits 2, 3, 7, 4, 5 i 8 tal com ens han arribat a nosaltres, mentre que l'espai 1 va seguir funcionant sense modificacions. S'han identificat els paviments dels diversos àmbits, entre els quals destaca el de l'àmbit 2, ja que era d'*opus signinum*. En la resta de casos es tractava de terra compactada, de vegades barrejada amb calç. Probablement és també en aquest moment quan es va construir el dipòsit situat al sud de l'àmbit 5 i que hem denominat àmbit 6.

Quant a la funcionalitat, és difícil d'establir amb claredat, atès l'estat d'arrasament. En principi, pensem que aquests petits espais podrien ser interpretats com a petits dipòsits de transformació. No es pot descartar, per exemple, que el dipòsit de l'àmbit 6 fos un *lacus*, però no hi ha evidències d'una premsa que, lògicament, s'hauria de trobar a l'àmbit 5.

Quant a cronologia, els nivells d'abocador del forn ens indiquen que aquest es troba en funcionament, almenys, fins el darrer quart del segle I dC, sense que puguem precisar el moment constructiu ni el d'abandó. D'altra banda, els escassos materials recuperats en els nivells de reforma del sector nord-oest no contradiuen aquesta datació.

3.3 Fase 3

L'últim moment constructiu documentat a Plans d'en Jori ve marcat per dos paviments d'*opus signinum* que amortitzen, almenys parcialment, l'àmbit 1. Cal tenir present que es troben molt malmesos, fins al punt que estan clarament marcats per l'arada del conreu dels camps contemporanis. En canvi, desconeixem què és el que passa amb la resta d'àmbits d'aquest sector en aquest moment. No s'hi ha detectat cap reforma posterior i els estrats d'abandó cobrien directament els paviments de la segona fase, però no podem assegurar que els treballs agrícoles no hagin destruït restes superiors.

L'esmentat alt grau d'erosió i la superposició directa dels nivells agrícoles fa que no tinguem elements de datació per a aquesta tercera fase.

4. Algunes consideracions generals

L'assentament dels Plans d'en Jori es configura després de la intervenció de l'any 1997 com una vil·la d'unes dimensions importants, la qual comença a funcionar, com a mínim, en el segle I aC. Les estructures més antigues excavades es daten en època d'August, però l'abundància de materials ceràmics de cronologia anterior fa pensar en la possibilitat de l'existència d'un nucli anterior, del qual en desconeixem tant les característiques com la filiació cultural. El motiu de no haver identificat les estructures pertanyents a aquell moment pot ser o bé la seva destrucció quan es van aixecar les construccions fins avui conservades o bé el fet de trobar-se en un punt no afectat per la intervenció descrita.

Com ja hem apuntat, és en època d'August quan s'aixecaria la vil·la romana que s'ha conservat. Aquesta s'estructura entorn a un pati porticat i a un probable segon espai obert, als quals s'obren tota una sèrie de dependències. La vil·la pateix posteriorment una sèrie de reformes, la més important de les quals sembla ser la construcció –al sud del pati porticat esmentat– d'un complex de producció ceràmica dedicat al material constructiu i als *dolia* principalment. Aquest complex funciona, com a mínim, durant el segle I aC i comporta una reestructuració important d'una part de la vil·la, però el nucli central sembla seguir funcionant, si bé amb algunes reformes de tipus més puntual com és la compartimentació d'alguns àmbits en espais més petits. Posteriorment, es produeixen unes altres reformes que hem documentat en punts molt concrets, molt malmeses pels treballs de conreu de la terra d'època moderna i que no han pogut ser datats.

Pel que fa al moment d'abandó definitiu de les restes excavades, no es pot precisar a causa de la destrucció dels nivells d'abandó per les tasques agrícoles. Entre els materials superficials s'han identificat alguns materials aïllats que representen les produccions més tardanes aparegudes. Concretament, ens hem de referir a un fragment de Terra Sigillata Africana A de la forma Lamb. 3a, un fragment d'àmfora bètica de la forma Keay 19 i dos fragments d'àmfora oriental de la forma LRA 1. Per tant, està testimoniada una presència d'època romana fins al segle V dC. Ara bé, no pensem que es tracti d'elements suficientment significatius per afirmar si es manté en funcionament alguna part de la vil·la o si reflecteixen una freqüentació esporàdica de la zona.

Quant a la funcionalitat de les estructures, es fa difícil establir-la excepte en el cas del forn cerà-

mic i les dependències annexes. En cap cas pensem, però, que puguem trobar-nos davant de la part senyorial de la vil·la, sinó que creiem que ens trobem a la *pars rustica*. Tant al voltant del pati porticat com al voltant del segon espai obert es distribueixen una sèrie de dependències que, en determinats casos, sembla clar que es destinen a algun tipus de transformació (que podria ser d'oli o de vi) i d'emmagatzematge. Al seu costat, altres àmbits de dimensions més grans podrien correspondre a alguna mena d'habitatge, que caldria relacionar amb el personal treballador de la propietat, ja sigui esclau o no.

És difícil la localització de paral·lels constructius clars més o menys propers, sobretot a causa de la gran manca d'excavacions que hagin afectat vil·les romanes en una extensió suficient com per poder intuir una organització del seu espai. Tot i així, en diversos casos sembla constatar-se l'organització de dependències rurals entorn a un pati. A la vil·la dels Tolegassos (Viladamat), per exemple, hi ha diferents àmbits que s'estructuren al voltant d'un pati porticat, alguns dels quals s'han interpretat com els allotjaments dels treballadors, mentre que també hi són presents dipòsits quadrats i *dolia* (Casas 1989, 70 i 80). Certes similituds a nivell de planta es poden trobar també amb la vil·la de Casa Blanca (Tortosa,) on es veuen dependències rurals clarament estructurades al voltant d'un pati (Revilla 1993). Un altre exemple és el de la vil·la de Sentromà (Tiana), on entorn d'un pati es distribueixen diverses estructures que es relacionen amb la producció de vi (Gurt, Ferrando 1987). En alguns casos, com a la vil·la de l'Espelt (Òdena), es detecta un pati al voltant del qual hi ha la *pars urbana* a uns costats i la *pars rustica* als altres (Carreras et alii 1993, 35). A Fenals (Lloret de Mar), al voltant del

pati s'articulen naus allargades d'emmagatzematge (Descamps, Buxó 1986; Revilla 1995, 40) relacionades amb la producció de vi.

Com en els exemples esmentats fins ara, n'hi ha d'altres en què sovint s'intueix una distribució similar malgrat la poca extensió excavada. En conseqüència, tot i no pensar en una planta rígida, creiem que és habitual i respon a una concepció estructural general la distribució de les diverses dependències de la *pars rustica* de la vil·la al voltant d'un pati, ja es tracti d'àmbits de treball o emmagatzematge o de transformacions diverses relacionades amb la producció agrícola o artesanal.

Aquest sembla ser el cas dels Plans d'en Jori, amb uns espais oberts entorn al qual es distribueixen possibles habitacions de treballadors, dipòsits de funció no determinada o el forn i les dependències annexes. En tot cas, el que potser destaca és la situació del forn tan proper a altres àmbits, ja que és força habitual que es trobin més desplaçats, a causa segurament dels inconvenients que devien ocasionar el foc i el fum.

Finalment, restaria per veure si correspon realment a la *pars rustica* d'una *villa* clàssica, la qual cosa implicaria l'existència, en contraposició, d'una *pars urbana*. En aquest cas, cal recordar que la vil·la s'estén més enllà al sud de la carretera N-240 i que prospeccions superficials semblen haver localitzat en aquesta zona materials arqueològics de relativa riquesa, la qual cosa fa mantenir la possibilitat que la part senyorial es trobi en aquesta zona. Una altra probabilitat és que es tractés d'un centre productor sense respondre estrictament a aquesta estructura clàssica. En aquest sentit, caldrà esperar que en un futur es puguin estendre les excavacions per tal de completar la planta d'aquest establiment rural d'època romana.

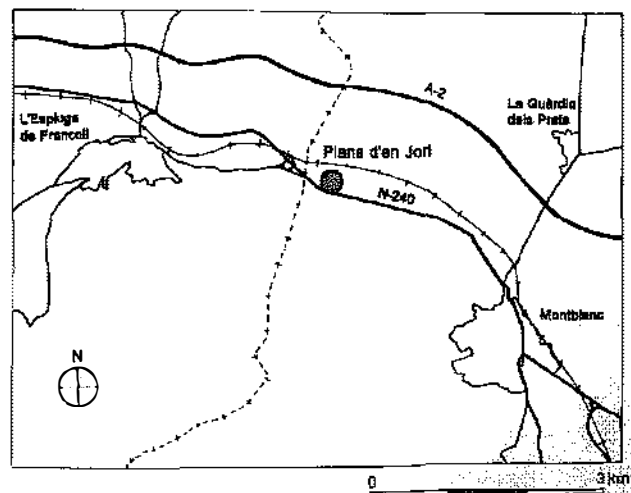
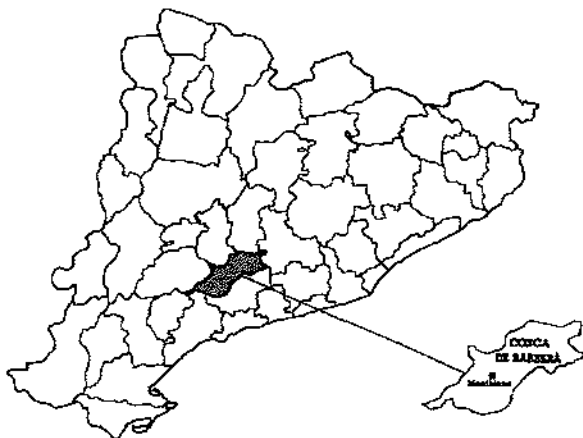

Fig. 1 i 2. Situació de la vil·la dels Plans d'en Jori.

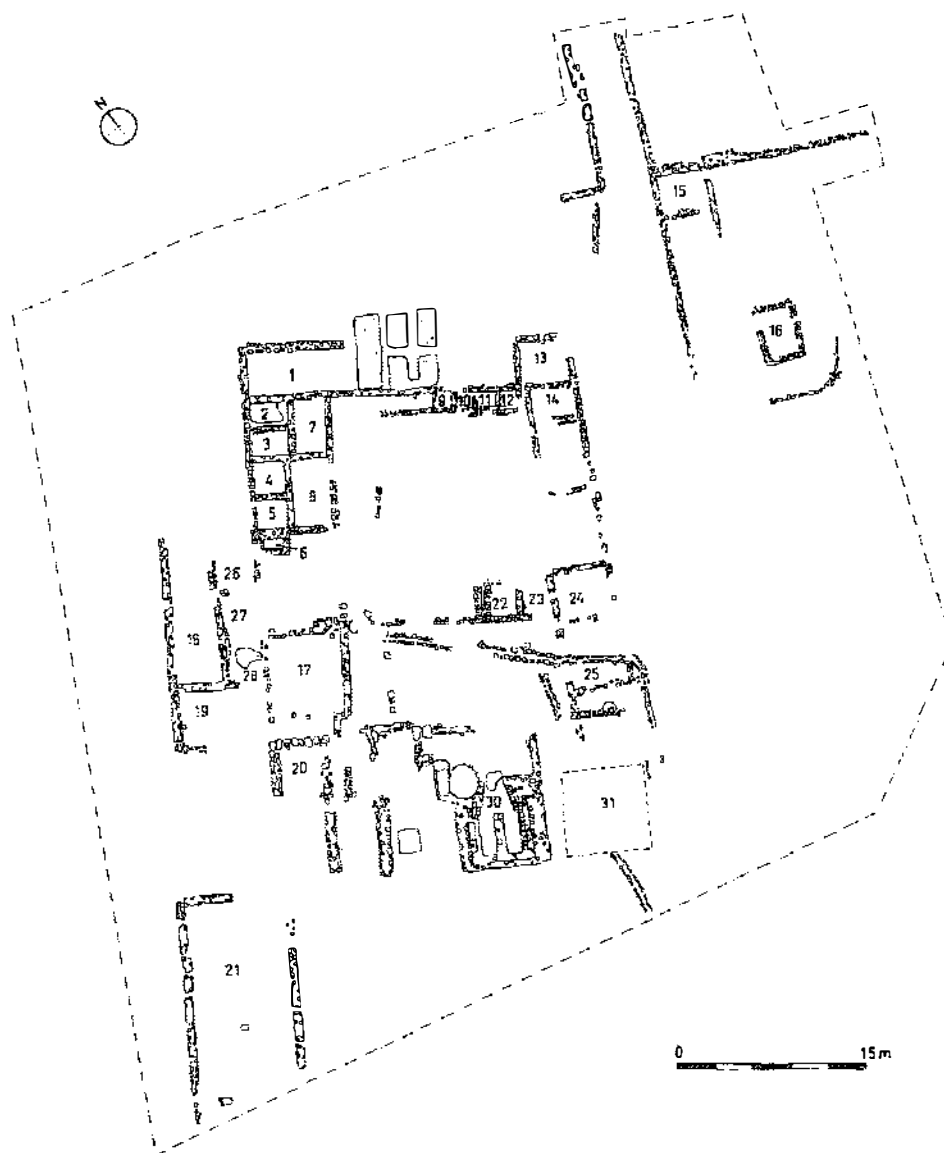

Fig. 3. Planta general de l'àrea excavada.

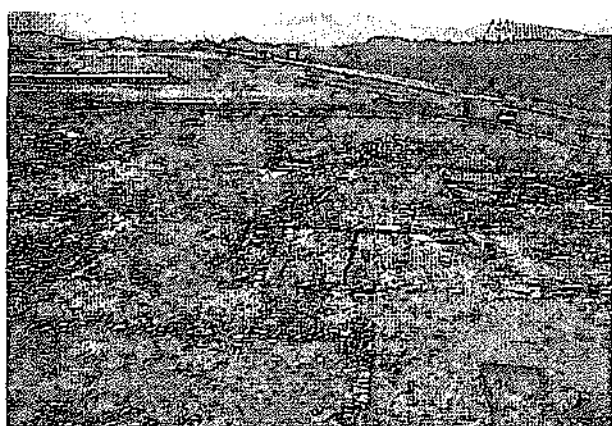

Fig. 4. Vista general del sector sud.

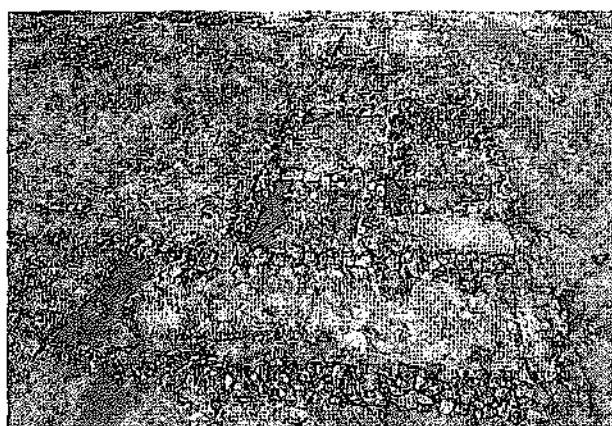

Fig. 5. Àmbits del sector nord-oest de l'excavació.

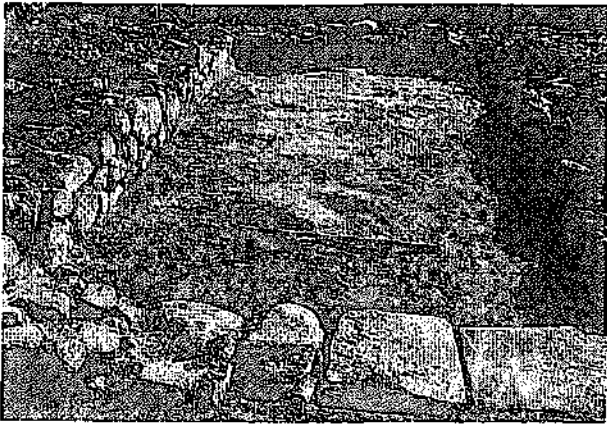

Fig. 6. Àmbit 7.

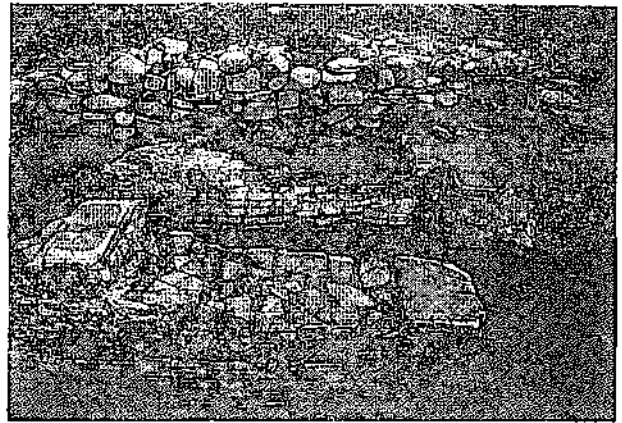

Fig. 9. Detall de l'interior del forn.

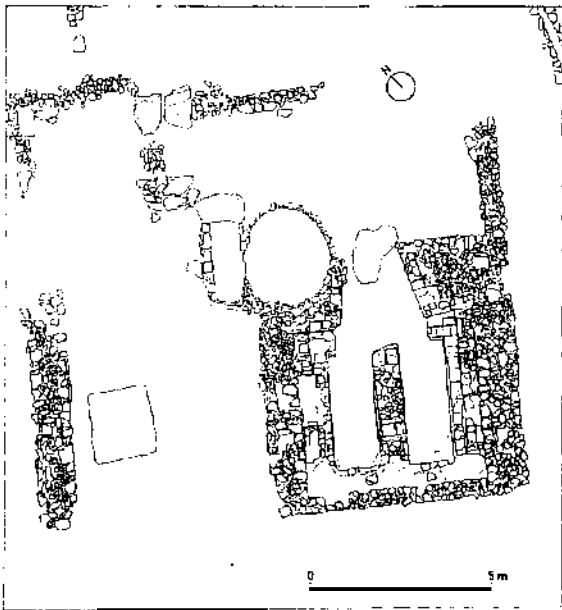

Fig. 7. Planta de la zona del forn.

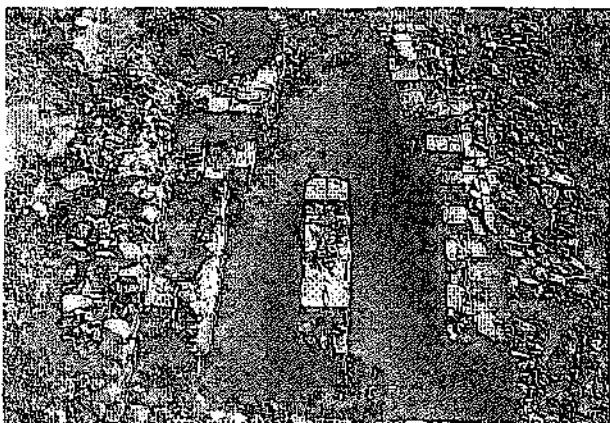

Fig. 8. Vista general del forn.

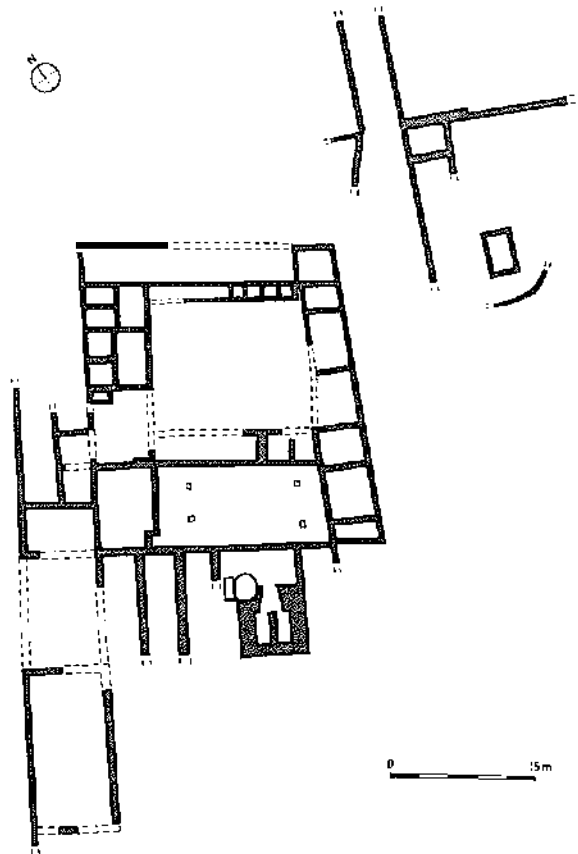

Fig. 10. Proposta de la planta que funcionaria durant la segona fase.

BIBLIOGRAFIA

- Carreras, T., Nuix, J.M., Enrich, J. 1993, L'Espelt, Òdena, *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya. Època romana i Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 35-36.
- Casas, J. 1992, *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos*, Girona.
- Descamps, J., Buxó, R. 1986, El jaciment romà de Platja de Fenals (Lloret de Mar, la Selva), *Tribuna d'Arqueologia 1985-1986*, Barcelona, 63-68.
- Gurt, J.M., Ferrando, F. 1987, La vil·la de Sentromà (Tiana) i el conreu de la vinya. Valoració aproximativa a la vista de les restes arqueològiques, *I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç a la Mediterrània Occidental*, Badalona.
- IPAC, 1984, Inventari del Patrimoni Arqueològic de la Conca de Barberà, *Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya*, Barcelona.
- Nolla, J. M., Canes, J. M., Rocas, X., 1982, Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà), *Ampurias*, 44, Barcelona, 147-183.
- Revilla, V. 1993, Casa Blanca, Tortosa, *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya. Època romana i Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona.
- Revilla, V. 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C. - III d.C.)*, Barcelona.

LA VIL·LA ROMANA DE CAL·LÍPOLIS (VILA-SECA, TARRAGONÈS)

JOSEP MARIA MACIAS SOLÉ

CODEX - Arqueologia i Patrimoni

Introducció i antecedents

La vil·la romana de Cal·lípolis se situa en el terme municipal de Vila-seca de Solcina (Tarragonès), a cavall dels Prats d'Albinyana i de Ponç, i a uns 250 m de la costa actual. Els treballs de delimitació del jaciment han permès documentar una gran vil·la amb una extensió mínima de 8000 m² i, hipotèticament, connectada amb la Via Augusta mitjançant un camí secundari. L'existència d'aquest jaciment no fa més que incrementar el nombrós conjunt de vil·les d'època romana esteses al llarg del litoral tarragoní. Per exemple, en el tram que hi ha entre Cambrils i Tarragona, destaquen els assentaments de la Llosa, de l'Esquirol i Cap de Sant Pere, en el terme municipal de Cambrils; la vil·la de la Platja Llarga i del Racó de Salou en el terme de Salou (CODEX 1996); Cal·lípolis en el de Vila-seca, i el Mas dels Canonges en el terme de Tarragona (Sánchez Real 1990).

El nom que identifica aquest jaciment s'ha pres de la coneguda cita de *Rufus Festus Avienus* en la seva *Ora Maritima*,¹ on es fa referència a una ciutat situada entre els topònims de *Salauris* i *Tarraco*. Si bé aquesta referència ja era coneguda en el segle XVI (Pons 1572), els primers intents de localització de la presumpta ciutat no es produiran fins a la segona meitat del segle XIX com a conseqüència de l'esperit romànticista imperant a Europa.

Fou en aquell moment quan es realitzaren les primeres prospeccions superficials i els primers assajos de localització al voltant de la zona de la Pineda, sempre a partir de la identificació del topònim de *Salauris* amb Salou, la localització de restes arqueològiques en prospeccions superficials i la referència dels aiguamolls de la Pineda (Hernández 1855, Morera 1894 i Gibert 1900). Més endavant, E. Saavedra (1862 i 1892) –i el mateix E. Morera en una obra posterior (Morera 1910)– situaren Cal·lípolis

en una àrea suburbial de Tàrraco, preludeant Bosch Gimpera (1925) i J. M. de Navascués (1929), que identificaren Cal·lípolis amb Tarragona atesa la manca d'evidències feaents que corroboressin la ubicació de la ciutat en la zona de la Pineda.

A partir de l'any 1950 es produí una revifalla de l'interès per Cal·lípolis, encetada pels treballs de Serra i Vilaró (1950), qui es tornà a decantar per una localització a la Pineda. Serra esmentà noves troballes arqueològiques a la zona i aportà una sèrie de dades documentals dels segles XII i XVI sobre la presència d'un llac que fou dessecat definitivament durant la segona meitat del segle XVIII. Dos anys després, Serres Sena (1952) insistí sobre la ubicació de Cal·lípolis en la zona de la Pineda, parer al qual retornà més endavant (Serres 1987).

L'any 1955, Sánchez Real (1955a i b) sotmeté el text d'Aviè a una nova anàlisi i plantejà dues possibles interpretacions, sense decantar-se clarament per cap d'elles: o bé Cal·lípolis es trobava entre el desguàs del riu Llastres (Hospitalet de l'Infant) i el Cap de Salou, és a dir al sud de Salou, o bé Cal·lípolis era un qualificatiu –Ciutat-bella– referit a la ciutat de Tàrraco. L'any 1953 es va realitzar una exploració fotogràfica aèria (Sánchez 1990) finançada per la *William L. Bryant Foundation*. A partir d'aquests vols es realitzaren diverses prospeccions i entrevistes amb informadors locals, que portaren a l'execució d'una excavació arqueològica l'any 1955, dirigida per Sánchez Real, mitjançant la qual es localitzà una vil·la romana que inevitablement prengué el nom de Cal·lípolis i d'on es recuperà l'anomenat Mosaic dels Peixos que, l'any 1960, fou traslladat al Museu Arqueològic de Tarragona.

Posteriorment, cessaren les activitats agrícoles en aquest terme i bona part del jaciment fou ocupat per un càmping. A partir d'aquella època disposem d'una sèrie de notícies periodístiques referents a

¹ El text és una obra en vers de finals del segle IV dC. on es recullen notícies extretes d'un periple que realitzà al llarg del litoral mediterrani, entre Massàlia i Tartessos, un navegant massaliota en el segle VI aC. Seguint la traducció d'A. Schulten: "...y atravesando los campos próximos fluye el río óleo entre las cimas de dos montes. Y en seguida el monte Sello (éste es el nombre antiguo del monte) elevase hasta las alturas de las nubes. Estaba junto a él la ciudad de Lebedoncia en tiempo anterior, ahora campo vacío de hogares cría escondrijos y cubiles de fieras. Después yacen arenas en grande extensión, entre las que estuvo en otro tiempo la ciudad de Salauris y en donde primitivamente estuvo también la antigua Callípolis, aquella Callípolis que por la alta elevación de sus murallas y por sus excelsas techumbres se levantó por los aires, que con el ámbito de su vasto solar tocaba por ambos lados una marisma feraz siempre en peces. Después la ciudad de Tarraco y la sede amena de las ricas Barcelonas..." (Schulten 1955).

troballes detectades en encomiables i puntuals intervencions encarades a la salvaguarda dels vestigis arqueològics, descoberts fortuïtament arran de les obres de condicionament del càmping i al traçat de conduccions de desguàs de la indústria petroquímica de Vila-seca, per sota del camí del Prat d'Albinyana. Aquest darrer fet produí, a mitjan anys 70, l'afectació contemporània més important del jaciment, del qual només tenim constància gràcies a les descripcions efectuades per E. Ballart i J. Sabaté a través de notícies publicades en el *Diario Español* i *La Voz de la Costa Dorada*.

Els treballs arqueològics en la vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès) es reprengueren l'any 1991 arran de l'elaboració, per part de l'empresa CODEX - Arqueologia i Patrimoni² del "Projecte d'intervenció arqueològica de la vil·la romana de Cal·lípolis, la Pineda, Vila-seca (Tarragonès)". En aquell moment es va realitzar una prospecció parcial de la vil·la mitjançant rases de delimitació i una prospecció geofísica que permeteren delimitar l'extensió del jaciment en les àrees occidentals i septentrionals del càmping. Posteriorment, s'efectuaren diverses campanyes d'excavació arqueològica en extensió dins d'un programa de formació laboral anomenat "Curs d'Introducció al treball de camp arqueològic. Sortides laborals", adreçat a recents llicenciats en arqueologia. Aquests cursos pràctics, desenvolupats entre els anys 1991 i 1993, permeteren la descoberta d'un conjunt termal i foren fruit d'un conveni promogut pel Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona i CODEX; i comptaren amb la col·laboració de l'Institut per a la Promoció i la Formació de Cooperatives de la Generalitat de Catalunya, la Fundació Joan Ventosa i Roig, l'Ajuntament de Vila-seca i l'empresa propietària del Càmping Cal·lípolis, Sport Caravaning Canet S. A.

Finalment, la investigació arqueològica va rebre l'empenta definitiva l'any 1993, amb l'adquisició dels terrenys en els quals s'ubica la vil·la, per part de l'Autoritat Portuària de Tarragona. La vil·la romana es troba en l'àrea afectada pel Pla d'Utilització dels Espais Portuaris, que preveu en un futur proper l'ampliació del port de Tarragona. Donat l'interès de l'Autoritat Portuària de Tarragona³ d'impulsar els treballs de recuperació i dignificació d'aquest jaciment s'han desenvolupat, des d'aquella data, una sèrie d'intervencions arqueològiques encarades a la delimitació completa del jaciment i al coneixement de la zona residencial i del complex termal.

Així mateix, l'empresa CODEX i el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona realitzaren el *Projecte d'intervenció integral a la vil·la romana de Cal·lípolis* que articula, mitjançant un projecte específic d'excavació, les intervencions arqueològiques en curs. Finalment, l'any 1997 entrà en vigor un conveni de col·laboració amb l'Institut Universitari d'Arqueologia i Estudis del Món Antic de la Universitat Rovira i Virgili, a través del qual l'excavació arqueològica compta amb la participació d'alumnes d'aquesta Universitat i del graduat que l'Institut imparteix.

La vil·la: aspectes generals

La vil·la romana de Cal·lípolis constitueix un dels millors exponents del sistema d'ocupació del *territorium* de la ciutat de Tàrraco. A més, el seu emplaçament, al costat del mar i a uns set quilòmetres de la ciutat, li confereix una dualitat de funcions que es reflecteix en la seva arquitectura. Per aquest motiu, la construcció de la vil·la va preveure la definició d'espais residencials, lúdics i d'exploració agrícola, integrats en un únic pla urbanístic que responia a la necessitat d'unificar aquestes tres funcions i on la proximitat amb el mar fou un element que condicionà, juntament amb la trajectòria solar i l'emplaçament cadastral, la disposició arquitectònica de l'edifici.

L'emplaçament de la vil·la s'adiu amb algunes de les prescripcions establertes pels tractadistes agrònoms clàssics. La proximitat amb la ciutat permetia una fàcil connexió entre *urbs-villae*, tant a nivell humà com de mercaderies. Cal recordar l'existència d'evidències d'una premsa i una àrea emmagatzemament agrícola en aquesta vil·la. La ubicació marítima també fou un aspecte ben valorat (Columel·la I, 5, 5) i s'aprecia com la disposició arquitectònica tingué en compte aquest fet. La vil·la s'estengué al costat de la costa, però mantenint una distància prudent, i l'esquema urbà es mostra obert –visualment i espacialment– al mar.

L'orientació de l'edifici –amb dues llars porticades encarades al sud-oest– obeeix igualment a preceptes ja establerts (Pal·ladi I, 8, 3; Varró I, 12,1, Columel·la I, 5, 7-8). Finalment, l'articulació general de la vil·la es manté coincident amb l'ordenació parcel·laria rural, segons es dedueix de la comparació de les orientacions de la ciutat amb les de la mateixa vil·la de Cal·lípolis (Ariño, Gurt 1994, 35).

No obstant, sobta la presència de la vil·la en una zona en la qual es coneix, pel que fa a l'època medieval, l'existència d'extensos aiguamolls. Des-

² Fins a l'actualitat han intervingut en les excavacions efectuades en aquesta vil·la els arqueòlegs Jaume Cardell, Moisés Díaz, Josep M. Macias, Joan J. MENCHON, Ester Ramón, Josep A. Remolà, M. Immaculada Teixell i Francesc Tuset.

³ Cal reconèixer la sensibilitat que, cap a aquest tema, ha mostrat des d'un bon començament l'Autoritat Portuària de Tarragona, amb els tres presidents haguts durant l'execució dels nostres treballs: Sr. Antoni Pujol, Sr. Josep M. Maceida i Sr. Lluís Badia. També volem agrair l'estreta i amable col·laboració que, en tot moment, ens ha dispensat el Sr. Josep Lluís Navarro, cap del Departament de Projectió Exterior.

coneixem actualment si durant l'època romana ja existia aquest paisatge, però les evidències arquitectòniques indiquen una cura en l'elevació dels espais arquitectònics i l'allunyament del subsòl. La proximitat d'un nucli humà a uns aiguamolls fou desaconsellada pels clàssics, donada l'alta presència de mosquits, serpens i les condicions d'insalubritat que aquest fet podia ocasionar (Varró I, 12,2; Columel·la I, 5,6). D'altra banda però, la vil·la s'assentà sobre un indret ric en aigua potable, fet evidenciat pels nombrosos pous detectats.

Aquest document constitueix un estat de la qüestió a partir de les intervencions efectuades per l'empresa CODEX fins a la data actual. Les excavacions arqueològiques realitzades en l'assentament han permès la definició de l'esquema arquitectònic general de la vil·la. No obstant, l'extensió de l'àrea delimitada encara és molt més gran que l'àrea on s'han efectuat els treballs d'excavació en extensió. Per aquest motiu, la interpretació de les restes arquitectòniques actualment visibles en determinats sectors resta condicionada a l'execució propera d'actuacions intensives d'enregistrament estratigràfic.

Malaguanyadament, el jaciment ha sofert un intens espoli arquitectònic, efectuat durant la mateixa transformació arquitectònica de la vil·la i, possiblement, accentuat des de l'època medieval. Aquestes accions han eliminat la pràctica totalitat de les estructures aèries i, consegüentment, només s'han conservat les fonamentacions i alguns paviments situats a una cota inferior. Posteriorment, l'evolució que ha patit aquesta àrea durant el present segle, amb l'abandó de la pràctica agrícola i la reutilització industrial i turística, ha suposat l'afectació parcial del jaciment. Un altre fet que ha limitat els nostres treballs ha estat la proximitat del nivell freàtic dels antics aiguamolls de la Pineda. Aquesta circumstància fa que, en determinats indrets, no s'hagi pogut exhaurir la seqüència estratigràfica.

Un dels trets fonamentals de la vil·la és la seva gran perdurabilitat. Les evidències més antigues reflecteixen una ocupació incerta, que es pot situar a l'època tardorepublicana, i els vestigis més moderns poden avançar-se fins a l'etapa visigòtica. Durant el segle II dC, la vil·la assolí el punt més intens d'activitat constructiva i, a partir del segle IV, s'inicià un lent procés de contracció física mantenint en ús l'epicentre original -àrea residencial. La zona termal és l'àrea de la vil·la on s'han detectat les evidències més modernes i aquest procés de contracció ve acompanyat per l'aparició d'enterraments en inhumació situats en la perifèria i a l'interior d'antics espais residencials. Cal afegir que

s'han detectat diverses fases, però en cap moment s'aprecien períodes d'abandó o d'evidències de destrucció física.

Malgrat l'altíssim nivell d'espoliació, el grau de conservació en planta és òptim, de tal manera que a partir dels treballs de delimitació i les actuacions intensives puntuals que s'han efectuat es poden establir les diverses àrees funcionals de la vil·la. L'àrea residencial se situa sobre un petit promontori que permetia minimitzar les humitats presents en el subsòl d'aquesta àrea.⁴ Aquest problema ja seria important en època romana i no per la proximitat del mar sinó per la presència dels aiguamolls que abundaven en la zona. S'ha observat com les diferents fases constructives del conjunt termal tendeixen a elevar els nivells de circulació per tal d'allunyar-se del nivell freàtic. Fins i tot, en el moment d'urbanització del càmping, l'edifici de recepció torna a triar aquest mateix punt i fou necessària l'aportació de terres per tal d'homogeneïtzar el terreny natural i cobrir els antics nivells permeables d'ús agrícola.

Dissortadament, la zona residencial ha estat el punt del jaciment més degradat ja que s'ha trobat afectat pel traçat de les canalitzacions procedents de la indústria petroquímica, les quals seccionaven longitudinalment el jaciment amb una franja d'uns 15 m d'amplada i una fondària variable que, en alguns punts, ha permès la conservació dels vestigis presents en les cotes més inferiors. A més a més, sobre la residència de la vil·la se superposà l'edifici de recepció de l'antic càmping, que fonamentava mitjançant rases a sac fetes mecànicament. Finalment, part del conjunt termal annex a la *domus* es troba encara ocult sota un camí en el qual, per drets de pas, no s'ha pogut intervenir arqueològicament.⁵

La vil·la: evolució arquitectònica

Els treballs efectuats fins a l'actualitat permeten restituir l'evolució física d'aquesta vil·la romana, tot apreciand les fases arquitectòniques més significatives i definint els períodes de màxima activitat. La delimitació feta permet unir les estructures conservades prescindint de les franges dels camins del Prat d'Albinyana i del camí Vell, però cal reconèixer que només en les àrees on s'ha efectuat una excavació en extensió es disposa d'un coneixement estratigràfic i cronològic precís. Els treballs de rebaix superficial i d'enderroc de les estructures contemporànies han permès disposar d'una àmplia planta arquitectònica, molt més extensa que l'àrea excavada en extensió.

La primera fase constructiva és el període més desconegut de la vil·la i desconeixem, ara per ara, si

⁴ Aquest aspecte ja fou ressaltat antigament (Varró I, 12,3).

⁵ Per aquest motiu, molts àmbits arquitectònics no es poden situar en una determinada fase constructiva.

obeí a un fenomen d'implantació estable o bé una ocupació esporàdica del territori. En aquest període hem situat les primeres activitats antròpiques anteriors a la gran eclosió arquitectònica de la fase posterior. Les restes arquitectòniques documentades són molt escasses, en part perquè elles mateixes foren afectades en època altoimperial, en part perquè es tractà d'activitats constructives d'escassa entitat i establertes sense haver efectuat una fase de terraplenament previ. Per aquest darrer motiu, els vestigis conservats d'aquest moment s'han visualitzat parcialment en trobar-se molt afectats per la capa freàtica actual.

Fonamentalment, es tracta d'evidències estratigràfiques tot i que també s'ha exhumat alguna estructura arquitectònica segmentada. Totes les restes s'han constatat de forma aïllada i són insuficients per establir una planta general coherent i intel·ligible. No existeixen clares evidències que permetin interpretar aquestes restes, les quals, possiblement, s'han de relacionar amb activitats exclusives d'explotació agrícola. El material ceràmic és escàs i es caracteritza per la presència residual de fragments de ceràmica de tradició ibèrica i vaixel·la de procedència campaniana.⁶ La datació aproximada d'aquests estrats és de segle I dC.

La segona fase correspon al moment de màxima activitat constructiva de la vil·la, desenvolupat en el segle II dC i en el qual es va definir l'esquema urbanístic principal que condicionà la disposició de les fases posteriors. La major part de les restes que són actualment visibles pertanyen a aquesta fase històrica, donat que fou en aquest moment quan es desenvolupà l'activitat constructiva més important i de més envergadura. Les fases arquitectòniques posteriors s'adaptaren sempre a l'esquema d'aquest moment i, en molt casos, els murs originals foren aprofitats.

En essència es tracta d'una vil·la d'edifici únic distribuït a l'entorn d'un gran pati exterior de planta rectangular -*hortus*?, d'uns 49 m de llargària per una amplada aproximada de 36 m.⁷ L'esquema general s'identifica amb el tipus de vil·la amb pati extern o de forma en U i en alguns casos compta, com un altre element característic, amb la presència d'un corredor perimetral del pati separant aquest espai de la zona edificada. Aquest tipus de planta és característic de les vil·les agrícoles de grans dimensions i la seva disposició urbana sol ser una conseqüència de la perllongació lateral dels extrems de la vil·la i d'una clara diferenciació funcional de cadascun dels braços arquitectònics. És un tipus que s'ha considerat representatiu de les vil·les britàniques -*courtyard house*- (Richmond

1969, i Fernández Castro 1982, 164, 194), però que també es constata en altres indrets de l'Imperi. En coneixem paral·lels urbanístics en els jaciments de Lussas-et-Nontronneau, Bignor i North Leigh (Smith 1997) i, en l'àrea hispànica, Pedrosa de la Vega, Aguilafuente o Vil·la Fortunatus.

Aquest plantejament urbanístic atorgà a la vil·la una gran amplitud visual i permeté orientar els diferents espais en funció de la trajectòria solar i de la situació de la línia de mar. Així, el pati intern es trobava delimitat per tres braços arquitectònics deixant lliure el costat sud-est, precisament el que tenia accés a la línia de costa. Aquesta disposició és característica de les grans vil·les residencials costaneres, amb exemples paradigmàtics en les reproduccions pictòriques de vil·les recuperades en Pompeia i *Stabia*.

En el cas de Cal·lípolis, els diferents braços arquitectònics presenten usos diferents que es reflecteixen tant en la fesomia urbana com en les tècniques constructives. No obstant, actualment no disposem d'un coneixement total de cadascun dels espais i de les diverses funcions que es van desenvolupar, donada la desigualtat dels resultats obtinguts entre les intervencions de prospecció i les d'excavació en extensió. Malgrat això, l'estat actual del nostre coneixement permet apreciar diferents funcionalitats entre les tres ales de l'edifici, diferències que, a més, condicionaren la tècnica constructiva emprada.

L'àrea estrictament residencial s'estenia per l'ala central de l'edifici -orientada aproximadament en sentit nord/sud- i també ocupava part del braç septentrional. En aquest sector les estances es troben delimitades per murs de maçoneria travats amb morter de calç i amb carreus en les cantonades i en els muntants de les portes. La majoria de les estances es troben pavimentades amb *opus signinum* decorat amb rengleres d'una tessella de marbre blanc. Les estances s'edificaren preveient portes de comunicació entre elles i amb un corredor intern que les separava, en dues de les tres ales identificades, del pati interior. Aquest corredor constituïria un distribuïdor entre les diferents parts de l'edifici i fou parcialment desmuntat durant la fase posterior. En l'angle occidental s'ha descobert una porta de doble llum encarada a la porta d'accés a l'estança més gran de les que es conserven pavimentades amb *opus signinum*. Aquest espai constituïria un redistribuidor cap a la resta de les estances, de menors dimensions i situades a ambdós costats. La funcionalitat específica de cada habitació resta actualment indeterminada però, ara per ara, són les úniques restes documentades de l'àrea residencial.

⁶ La presència d'aquest material indica, teòricament, activitats humanes anteriors que no s'han identificat arquitectònicament.

⁷ A l'interior d'aquest pati s'han localitzat restes arqueològiques aïllades pertanyents als moments anterior i posteriors. D'altra banda, s'han identificat escasses evidències localitzades en la perifèria del jaciment i que poden respondre a espais de menys importància i allunyats del centre de l'assentament.

La seqüència estratigràfica no ha permès definir correctament la perdurabilitat d'aquest sector. Sabem, però, que aquesta zona de la vil·la es va abandonar amb anterioritat a la desaparició de l'assentament donat que s'han documentat evidències funeràries afectant a les pavimentacions i amb una cronologia tardoantiga.⁸

A l'extrem sud de la vil·la es troba el conjunt termal, edificat unitàriament amb la resta de l'edifici. D'aquesta fase l'element més característic és un gran caldari i una piscina annexa pertanyents a l'àrea calefactada dels banys. Cadascuna de les estances ha conservat les restes d'un *praefurnium* situat al costat meridional. La troballa d'aquests elements permet situar l'àrea calenta de les termes a l'extrem occidental del braç meridional de la vil·la. Entremig es troba una zona encara no excavada, on possiblement es troba la zona del frigidari, i en la qual s'ha d'incloure una petita piscina que no reposa sobre una estructura d'hipocaust.

Entre l'àrea termal i les estances de l'àrea residencial, descrites anteriorment, se situa una renglera d'habitacions de dimensions semblants i que no han conservat cap mena de paviment. Les estances configuren, conjuntament amb les termes, la totalitat del braç meridional de la vil·la. Aquest braç arquitectònic presenta una façana meridional amb un porticat orientat a ponent que es dedueix a partir dels basaments de columna conservats de forma equidistant i per la presència d'una claveguera que recolliria l'aigua de les cobertes en direcció a una petita bassa. La façana interna d'aquest braç, encarada al pati intern, es desconeix però podria existir la continuació del corredor documentat en el braç central i que permetria l'accés a les estances termals. La tècnica constructiva d'aquestes estances difereix de les habitacions pavimentades amb *opus signinum*. Aquestes són de dimensions més reduïdes i es bastiren mitjançant murs —o sòcols— de pedres irregulars travades amb argila i amb un arrebossat de morter. No s'han conservat indicis de les seves pavimentacions, però les empremtes conservades en els murs no indiquen un sòl consistent com els documentats en el braç central de la vil·la. Aquests elements són insuficients per diferenciar funcionalment un espai de l'altre, però poden indicar una rellevància menor en l'esquema funcional de l'àrea residencial i, potser, l'existència d'una sola planta edificada.

A l'oest del braç central de la vil·la, rere de les estances interpretades com a àrea residencial, se situa una àmplia zona edificada amb grans espais i amb paviments de còdols o *signina* de factura més tosca. Destaca també la presència de dos pous d'aigua, diverses basses i la identificació d'una àmplia

zona d'emmagatzematge formada per alineacions de dòlia. Altrament es va recuperar, durant el traçat de les canalitzacions que actualment transiten per sota del camí del Prat d'Albinyana, un contrapès de premsa. Totes aquestes dades ens indiquen l'existència d'una àmplia zona rústica situada a recer de l'edifici principal.

El braç septentrional de la vil·la presenta un nivell de conservació insatisfactori. Les dades actuals s'han obtingut a partir de les tasques de rebaix de les capes superficials i no s'ha efectuat cap intervenció en extensió. En aquest indret les estructures estan realitzades amb materials pobres i amb l'argila com a material de lligada. Aquesta àrea es troba separada actualment pel traçat del camí del Prat d'Albinyana, però les restes actualment visibles són suficients per definir una clara alineació i ordenació respecte l'àrea residencial. A més, en la façana interna, es conserven el basament i la canalització del que podria haver estat un altre porticat que, com, l'anterior, es troba orientat a ponent.

La datació d'aquesta fase se situa a partir del material ceràmic obtingut en tasques puntuals que han permès documentar una mostra de la seqüència estratigràfica constructiva. Aquestes dades demostren com la construcció de la vil·la comportà l'aportació d'extensos nivells de terraplenament per al sanejament del subsòl que, com s'ha dit anteriorment, presentaria una capa freàtica molt pròxima a la superfície. El material obtingut en aquests nivells és, per les característiques formatives de la seqüència, molt escàs i destaca per l'elevada presència de material ceràmic residual i fragmentat. Quant a la ceràmica presumptament contemporània a la construcció de la vil·la, el nombre d'exemplars és encara més reduït. Sota els paviments d'*opus signinum* de l'àrea residencial es documenten fragments de TSA A i, en els nivells constructius de les estances situades al nord del recinte termal, s'han obtingut escassos exemplars de les formes Lamb. 2b i Lamb. 3a de Terra Sigillata Africana A. Aquests elements aporten una cronologia de finals del segle II dC, si tenim en compte l'absència de TSA C.

Un tercer moment d'activitat constructiva ve determinat per les obres d'ampliació del conjunt termal, les quals comportaren una modificació dels espais residencials annexes i una redistribució dels itineraris de circulació. L'obra més destacable és la construcció en l'angle occidental del pati interior d'un gran annex de planta rectangular integrat per tres estances bastides unitàriament. L'excavació efectuada en l'edifici⁹ ha deixat al descobert part dels murs i paraments interns i constata com aquest

⁸ L'estratigrafia superposada als paviments ha estat afectada considerablement per remocions agrícoles, tot impeding la conservació de contextos materials significatius cara a la definició cronològica d'aquest procés.

es va fonamentar retallant l'estratigrafia anterior i encofrant els paraments interns, mentre que els paraments perimetrals es troben fonamentats a sac.

L'element més característic d'aquest espai és una gran estança de planta quadrada que disposa de quatre basaments de carreus als angles interns bastits unitàriament amb els murs contigus fets amb *opus caementicium*. La presència dels basaments és un element que indueix a pensar en l'existència d'una volta d'aresta com a sistema de coberta. Aquests murs conserven restes de toveres internes, amb entrada des de l'interior de l'estança, situades en la part central de cadascun i encarades amb la del mur d'enfront. A més, el mur oest disposa d'una àmplia obertura de connexió amb l'estança contigua. Aquests elements indiquen la possibilitat que a l'interior de l'estança existís una estructura de *pilae* i de *suspensurae* –a una cota superior dels paraments conservats–, i tal com posen de manifest les obertures inferiors documentades i els paral·lels coneguts.

Aquestes estances, pels elements tècnics documentats i per tipologia, poden relacionar-se amb espais calefactats, però els treballs efectuats a l'interior i en el perímetre no han constatat les evidències dels *prae-furnia* necessaris per escalfar un àmbit d'aquestes dimensions. L'ús d'espais de grans dimensions en planta quadrada –siguin frigidaris, tepidaris o caldaris– i coberts amb una volta d'aresta és una característica freqüent en els grans complexos termals a partir de finals del segle II i inicis del s III dC.¹⁰ És el cas de les termes de Caracal·la i del banys del Laterà a Roma, de les termes de Tharros a Sardenya, i, molt especialment, dels conjunts africans de Djèmila, Timgad, Kempten, *Caesarea*, Madaurus i Maktar (cfr. Nieddu 1988, Nielsen 1990, Yegül 1992 i Gros 1996).

L'estratigrafia interior d'aquesta estança s'ha extret parcialment i no s'ha documentat la part inferior per la proximitat de la capa freàtica. La composició dels estrats indica que, un cop es va desmuntar el *suspensura*, es va reomplir l'espai lliure amb nivells de colgaments caracteritzats per una alta presència de material ceràmic –vaixel·la i elements de construcció– i de fauna indicant l'aprofitament d'aquest espai com a abocador de la vil·la. El reompliment d'aquests espais podria respondre a una teòrica reutilització de les estances en etapes posteriors i a una cota d'ús més elevada, una possibilitat que no s'ha pogut confirmar perquè l'estratigrafia es trobava escapçada.

A l'oest d'aquesta gran sala s'han descobert dues estances de dimensions més reduïdes. La més

septentrional presenta un extrem en forma absidal i està comunicada amb l'estança de la volta en arستا mitjançant l'obertura abans esmentada. Enfront d'aquesta obertura s'ha documentat una altra, oberta en el mur occidental perimetral, d'identiques característiques però amb el carreu de la llinda espoliat. En el mur de separació entre les dues petites estances es conserva una altra obertura, similar a les anteriors i amb un carreu de llinda que, en la part superior, constituïria el llindar d'una porta de connexió entre ambdós àmbits. En el mur d'exedra s'ha conservat part d'una tovera de característiques semblants a les constatades en els murs de l'estança anterior.

La presència de les obertures, la tovera, la cota d'ús indicada per la porta i la constatació –difícil– per la presència de la capa freàtica– d'un paviment a una cota inferior de les obertures, són els elements que indiquen la presència d'un altre paviment flotant a l'interior de l'estança. Aquest fet planteja una problemàtica semblant a l'anterior: la presència d'un hipocaust sense constatar un forn proper. El mur de tancament occidental d'aquest annex termal es va fonamentar dins del corredor perimetral del pati intern afectant l'itinerari de circulació original. Just al costat de l'obertura externa d'aquesta sala es va efectuar un sondeig de prospecció per tal de determinar l'existència d'un *prae-furnium* que escalfés l'hipocaust que sembla documentar-se en aquesta sala. El resultat d'aquest sondeig va ser negatiu i a l'exterior del mur perimetral es va documentar l'estratigrafia constructiva del corredor intern, corresponent a la segona fase del jaciment. És com si l'obertura que es va obrir en el mur perimetral preveïés, dins del projecte constructiu, l'excavació d'una estança annexa que no es va executar.

L'estratigrafia interior d'aquesta habitació és semblant a l'anterior. Per sobre del possible paviment inferior de l'hipocaust es va documentar un abocament de material constructiu en què destacava l'elevada presència de *tubuli* de construcció emprats en l'alleujament de la càrrega de les voltes i cúpules. Per sobre, uns estrats de colgament caracteritzats per l'alta presència de vaixel·la ceràmica, material de construcció ceràmic, dòlies i fauna.

La tercera estança està íntimament lligada a l'anterior i presenta clares connexions a nivell de subsòl i amb la porta de connexió. L'obertura present en el fonament de separació entre ambdues estances coincideix amb una gran conducció que

9 Al costat meridional d'aquest edifici s'han documentat els fonaments d'uns murs de grans dimensions que delimiten una sèrie d'estances que encara no s'han excavat per trobar-se sota d'un camí d'ús privat. Aquest fet indica l'existència de més àmbits termals monumentals, que poden pertànyer a la segona o tercera fase constructiva.

10 Tot i això, és una solució arquitectònica ja present en els frigidaris de les termes trajanes de Roma i les antoninianes de Cartago (extret de Gros 1996, 400, fig. 453 i 466).

travessa longitudinalment l'estança i que conserva parcialment un enllosat de cobriment amb una cota coincident amb la porta de connexió. A l'extrem oposat, la canalització queda interrompuda pel fonament perimetral i coincideix amb una altra tovera realitzada a l'interior del mur. Les parets de la canalització es trobaven revestides de morter hidràulic i sense evidències de combustió. No s'ha pogut determinar la part inferior de la canal per l'aparició del nivell freàtic. L'estratigrafia de colgament del seu interior formava part de la documentada en l'estança absidal i s'excavaren —entre la canalització i les parets perimetrals de l'estança— els farciments dipositats durant la construcció d'aquest annex termal.

La funcionalitat d'aquestes estances és clarament de tipus termal. Això es determina per la seva situació topogràfica respecte a la resta de les termes i per la presència d'elements característiques dels hipocausts. Així, la presència d'una sèrie d'obertures, realitzades en els fonaments i comunicant les estances, indica l'existència de *suspensurae*. A més, s'aprecien una sèrie de toveres originals obertes en els murs i efectuades per regular el tiratge de l'aire calent del subsòl. També cal destacar la presència d'una canalització encarada a l'obertura que porta a l'estança contigua i que podria haver restat inacabada. Malgrat això, els treballs efectuats desestimen l'existència de forns per escalfar aquests àmbits, per la qual cosa —i donada l'aparició dels elements descrits anteriorment— cal reflexionar sobre la possibilitat que es tracti d'una àrea inicialment prevista com un espai calefactat, però que no va arribar a funcionar com a tal perquè no es van emplaçar els *prae furnia* imprescindibles per al seu funcionament. La utilització real d'aquestes estances durant el període d'ús de la tercera fase resta actualment indefinit, però és possible que es tracti d'una àrea de frigidari o bé d'un espai de representació desenvolupat a cota dels *suspensurae* previstos en el projecte inicial, tot evitant les humitats presents en el subsòl.

A més de la implantació d'aquest annex termal, es van realitzar en aquest moment una sèrie de canvis que afectaren a l'àrea colindant. En aquest moment es produí l'abandó de la piscina del caldari construïda durant la segona fase. El nou ús d'aquesta estança resta desconegut perquè a l'interior de la piscina s'han documentat evidències d'època tardoantiga. La transformació més important es produí en les estances situades entre el pati i el porticat meridional de la vil·la. Les habitacions situades entre l'àmbit residencial i el termal patiren una

elevació de la cota de circulació, tal com han determinat els nivells de colgament i els murs que recreixen les parets edificades durant la fase anterior. L'element més important d'aquesta reforma és la implantació del Mosaic dels Peixos. Aquest fet comportà una elevació de la cota d'ús, a una alçada similar a la prevista en els espais contigus, i reflecteix la voluntat d'unir la primitiva àrea termal amb l'annex instal·lat dins del pati interior. El mosaic se superposà a la petita piscina del frigidari de la segona fase i comportà el tapiat d'una de les portes originals que donaven al porticat meridional. Al mateix temps, a l'extrem oriental del porticat es va bastir una petita piscina frigidària.

La cronologia d'aquests canvis, encarats a la monumentalització de les termes, s'estableix a finals del segle II o inicis del segle III, a partir de les dades ceràmiques obtingudes en els farciments constructius de l'annex termal, dels nivells de recreixement de les estances compreses entre les termes i l'àrea residencial i també del nivell d'obliteració de la claveguera de desguàs de la piscina del caldari de la fase anterior. Els elements més significatius són els exemplars de Terra Sigillata Africana A tipus Lamb. 2b i Lamb. 3a i, en especial, la forma Lamb. 3b². El darrer recipient és l'únic tret diferenciador respecte a la datació de la fase anterior. No obstant, no existí un lapse de temps important entre una fase i l'altra, atès que d'aquest moment tampoc s'han recuperat exemplars de Terra Sigillata Africana C i, en aquest cas, s'ha comptat amb un conjunt ceràmic important.

Aquesta cronologia, establerta a partir de les dades ceràmiques, implica una precisió en la datació del Mosaic dels Peixos recuperat en la dècada dels 60 a l'interior de l'àrea termal. Aquest paviment ha de situar-se en aquesta fase, donada la relació arquitectònica de les seves restes no extremes¹¹ amb les evidències conservades *in situ*.

No es conserva actualment la informació estratigràfica generada en el moment de l'extracció d'aquest paviment i, fins ara, la datació d'aquest mosaic s'havia establert en la primera meitat del segle III dC a partir de criteris estrictament estilístics (Balil 1965; Bobadilla 1969; Navarro 1980, i Balil, Mondelo 1985). R. Navarro va situar aquest paviment en el primer quart del s III (1980, 615) i, posteriorment, s'establí la construcció d'aquest mosaic a finals del segon quart del segle III dC (Balil, Mondelo 1985, 256).¹² Enfront d'aquestes datacions, ara comptem amb dades estratigràfiques indirectes obtingudes de l'estratigrafia constructiva de la tercera fase i que ha proporcionat un conjunt

¹¹ Fonamentalment empremtes de la preparació de morter en els murs contigus de l'estança que emmarcava el paviment.

¹² L'aparició de grans paviments ictiològics es remunta al segle II dC i s'associa preferentment a espais termals, si bé també es documenta en fontanes. És una pràctica més generalitzada durant el segle III i l'aparició de peltes contraposades i altres trets específics són els elements estilístics que han definit la cronologia estilística d'aquest mosaic.

ceràmic suficientment abundant per considerar l'absència de TSA C com un referent cronològic més important que l'anàlisi estilística.

Amb criteris de relació estratigràfica i tenint en compte l'evolució històrica d'aquesta vil·la, el Mosaic dels Peixos ha d'ubicar-se cronològicament en aquest període. No es pot entendre l'estesa del mosaic com un fet puntual aïllat de les reformes arquitectòniques, donat que les seves empremtes estableixen una clara coetaneïtat entre el paviment i la tercera fase constructiva. Les fases constructives detectades amb posterioritat a aquest moment sempre tenen, des del punt de vista arquitectònic, un caràcter regressiu en comparació a l'edifici original de segle II i de la monumentalització posterior. A més a més, s'observa una reducció progressiva dels espais termals calefactats i, en les fases més modernes, una reutilització dels materials constructius pretèrits. Per aquests motius, la datació estilística atorgada al mosaic dels peixos no coincideix amb els criteris històrics i arquitectònics obtinguts de les excavacions arqueològiques.

Un quart període d'activitat arquitectònica es dedueix, fonamentalment, a partir d'evidències regressives com la transformació de diferents espais i la constatació, en les àrees perifèriques del jaciment, de processos definitius de colgament i d'abandó. D'altra banda, a partir d'aquest moment es produeix una documentació desigual del jaciment atès el fenomen de la superposició estratigràfica i el nivell d'arrasament i espoli desenvolupat. Per aquests motius, sovint no es pot apreciar, en aquesta fase i en les següents, si les reformes constatades es produïren puntualment o bé tingueren una àmplia incidència.

El colgament de l'annex termal implica una transformació important d'aquesta part de la vil·la i, possiblement reflecteix la impossibilitat de mantenir en funcionament un complex lúdic d'aquesta magnitud. Aquests farciments han proporcionat un context material abundant definit cronològicament a partir de la identificació d'exemplars de les formes Hayes 58b, Hayes 61a i Lamb. 9 en Terra Sigillata Africana D, juntament amb àmfores de procedència sud-hispànica i nord-africana -K. 6, 7, 13, 23, etc. Aquests recipients, i l'absència de formes de vaixel·la de taula característiques de la segona meitat del segle IV, són els elements que permeten definir una datació de primera meitat d'aquest segle per a la transformació de l'espai termal.

Fou una transformació intensa que afectà per igual les estances edificades en la fase anterior però, malauradament, la seqüència estratigràfica no s'ha conservat íntegrament i no es pot apreciar la totalitat dels canvis soferts. L'espai ocupat pels

teòrics hipocausts de les tres estances fou reomplert intencionadament de deixalles, i els estrats extrets a l'interior es caracteritzen per l'abundància de material constructiu ceràmic, vaixel·la domèstica, àmfores i fauna terrestre.¹³ Díficilment pot plantejar-se, per la cronologia d'aquesta fase, per l'envergadura de l'edifici i per la continuïtat dels usos termals en estances properes, que aquest sector de la vil·la fos desaprofitat o abandonat. Cal hipotetitzar que l'annex termal de la tercera fase fou reciclat, després de reomplir l'espai ocupar anteriorment per l'hipocaust, com a espai residencial.

S'han identificat, a partir del s. IV, diversos nivells de colgament en àrees perifèriques de la vil·la, així com l'aparició d'enterraments en teula i a doble vessant. Es tracta d'evidències descobertes a partir dels treballs de delimitació i que resten pendents de l'execució d'actuacions en extensió per obtenir un coneixement més complet.

Una cinquena fase es detecta a l'extrem meridional de les termes. A l'interior del caldari de la segona fase constructiva es documenten diversos d'espais calefactats bastits amb posterioritat al desmuntatge del *suspensura* original. Les obres detectades són conseqüència d'una profunda transformació que implicà una reducció considerable de l'espai, així com un canvi en els itineraris de circulació i funcionament. Al mateix temps, l'obra constatada reflecteix una elevació de les cotes d'ús termal i un estalvi d'energia pel que fa a l'escalfament dels espais del caldari. L'interior del caldari de la segona fase va ser compartimentat en dos petits caldaris rectangulars, als quals es va annexar un petit *solium* semicircular. L'esquema que s'observa també es repeteix a nivell d'hipocaust.

La datació d'aquesta fase ve determinada pels farciments constructius identificats a l'exterior de les exedres i que han permès la recuperació d'exemplars de la forma Hayes 67 en Terra Sigillata Africana D. Aquest recipient, obtingut en un context ceràmic reduït, aporta una àmplia cronologia de segona meitat del s. IV i primera del s. V. En aquest moment es produeix una transformació dels eixos de circulació i s'abandonen els antics *praefurnia* situats a l'extrem meridional i, de ben segur, es redueixen les dimensions globals de l'àrea termal. Ara el(s) forn(s) es disposen al bell mig del primer recinte, a l'extrem oposat dels antics i en una zona que encara no s'ha excavat.

La perdurabilitat d'aquesta reforma termal es remunta fins a una darrera transformació consistent en una nova obra de superposició arquitectònica. En un moment no determinat del segle VI s'abandonen les piscines de les fases anteriors i es basteix, per sobre dels *suspensurae* de les estances rec-

13 Destaca d'aquest conjunt l'escassetat de material residual i l'alt percentatge de vasos complets.

tangulars del caldari de la fase anterior, una nova estructura de *pilae* que indica l'existència d'un nou hipocaust a una cota més elevada i del qual no s'han conservat evidències del paviment superior. El forn d'aquesta nova fase es traslladà a l'interior de la piscina de la segona fase constructiva. Aquest nou plantejament termal aguditza més la reducció dels espais termals prescindint de les piscines i presenta una intens aprofitament de materials constructius anteriors. Les *pilae* estan fetes amb maons de diverses dimensions i, en alguns casos, s'usen *cuneati* procedents d'antigues cobertes.

Els nivells de colgament detectats entre les *pilae* d'aquest moment i a l'interior del *praefurnium* esdevenen les evidències més modernes de la vil·la, però el material arqueològic recuperat és insuficient per definir la data d'abandó de les darreres evidències termals, que no han de reflectir necessàriament la desaparició d'aquest assentament rural.

Conclusions finals

Els treballs efectuats en aquest jaciment durant la dècada dels anys 90 han permès corroborar l'existència d'una vil·la de grans dimensions que s'havia donat a conèixer per la recuperació de l'anomenat Mosaic dels Peixos o de la Pineda (v. Bobadilla 1969; Navarro 1980; Balil, Mondelo 1985; Guardia 1992, i Duran 1993). L'estudi preliminar presentat l'any 1994 (Macias, Tuset 1996) ja difongué l'existència d'un conjunt termal en la vil·la *-balneum-* i situà el mosaic dins d'aquest àmbit funcional. Ara, aquest estat de la qüestió aporta noves dades fruit de la continuació dels treballs arqueològics i, en especial, de la delimitació global efectuada. El nivell de coneixement actual no és definitiu i permet precisar l'evolució històrica i urbanística de la vil·la, en la qual es documenten evidències d'ocupació antròpica des del canvi d'Era fins a l'Antiguitat Tardana.

Es tracta d'un assentament amb escassos indicis d'ocupació agrícola en època tardorepublicana i durant el segle I dC. En el segle II es produí la construcció de la vil·la que s'ha conservat fins a l'actualitat. Fou un nucli agrícola i una veritable residència extraurbana de creació tardana en el context de la romanització del territori. Aquí l'arquitectura reflecteix una clara preocupació per l'aspecte lúdic i per l'explotació dels recursos naturals d'un indret situat a set quilòmetres de la ciutat. A més, el plantejament urbanístic possiblement s'imbricà en el cadastre rural de l'entorn de Tàrraco. L'època d'esplendor se situa durant els segles II i III i, a diferència d'una altra vil·la propera a Tàrraco i ben documentada *-Els Munts-*, Cal·lípolis no patí cap alta-baix durant la segona meitat del segle III (Excavacions a l'àrea residencial 1998).

Les darreres actuacions han permès identificar una fase constructiva *-la tercera-*, consistent en la monumentalització de l'àrea residencial amb una obra i amb uns trets que connoten una clara influència nord-africana en l'arquitectura rural. Aquest fet es reflecteix tant en la introducció de la policromia en els mosaics amb temes de fauna marina com en l'ús de grans espais termals quadrangulars amb coberta de volta d'aresta. Ambdós trets són diferents vessants d'un clar context d'influència nord-africana que s'intensifica al llarg de l'època imperial i que es reflecteix igualment en els materials ceràmics, l'epigrafia o en el possible origen africà del bisbe Fructuós, martiritzat a mitjan segle III (per a una anàlisi més detallada, vegeu Aquilué 1992b).

A partir del segle IV, sembla produir-se una clara contracció de la vil·la juntament amb una transformació de l'annex termal, fins ara l'espai més emblemàtic descobert en l'àrea residencial. Apareixen enterraments d'inhumació en antics espais edificats de tipus productiu i residencial. La vil·la perdurà, com a mínim, fins al segle VI i s'observa com la seva evolució física fou un procés consonant amb les pautes detectades en el nord-est peninsular. Dins d'aquest context, la vil·la de Cal·lípolis destaca pel fet de mantenir en ús un espai termal fins al segle VI o més endavant.

El fet més rellevant és la transformació que es detecta en la zona termal. Mentre que l'àrea residencial, identificada a partir de les estances pavimentades amb *opus signinum*, va patir una ocupació continua sense reformes considerables,¹⁴ l'àrea termal fou més propícia al desenvolupament de transformacions arquitectòniques. Els banys presentaven, per les seves necessitats tècniques, una entitat arquitectònica major que, en els espais calefactats, requeria paral·lelament una important despesa energètica. Malgrat l'empobriment progressiu que es detecta en la vil·la, mai no s'abandonaren les pràctiques termals, però la reducció dels espais calefactats i la reutilització de materials arquitectònics són fets que reflecteixen una clara adaptació a la situació econòmica dels propietaris de la vil·la.

La zona construïda durant la tercera fase va experimentar el desmuntatge dels hipocaustos per reutilitzar o omplir l'espai resultant de runa. Aquest fet permetria restituir, mitjançant noves pavimentacions, la cota de circulació que tenia l'antic *suspensura*. Aquest segon paviment no s'ha detectat a Cal·lípolis per deficiències de conservació. No obstant, és un procés que s'intueix a través de la lògica estratigràfica i la coherència arquitectònica. Aquestes dades ens indiquen que una part de l'obra de la fase 3 va ser desmuntada i condiciona-

¹⁴ S'han detectat fines repavimentacions de morter de calç cobrint àrees originals degradades. L'aparició d'enterraments en aquestes estances implica teòricament l'abandó funcional d'aquest espai, però no han aportat dades cronològiques.

da durant la primera meitat del segle IV de cara a una reutilització incerta, però possiblement relacionada amb la vessant residencial. Un fenomen similar –desmuntatge d'hipocaust i reutilització residencial– sembla manifestar-se igualment a la vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar) i amb una cronologia baix imperial (Palahí, Vivó 1996). En un altre cas, Torre Llauder, l'àrea termal desaparegué a inicis del

segle IV en benefici d'un espai productiu (Clariana, Prevosti 1992). Aquests casos poden reflectir, juntament amb la vil·la de Cal·lípolis, una tendència generalitzada en el nord-est peninsular, consistent en una disminució de les àrees residencials/termals com a conseqüència d'una progressiva ruralització de les vil·les tardoantigues.¹⁵

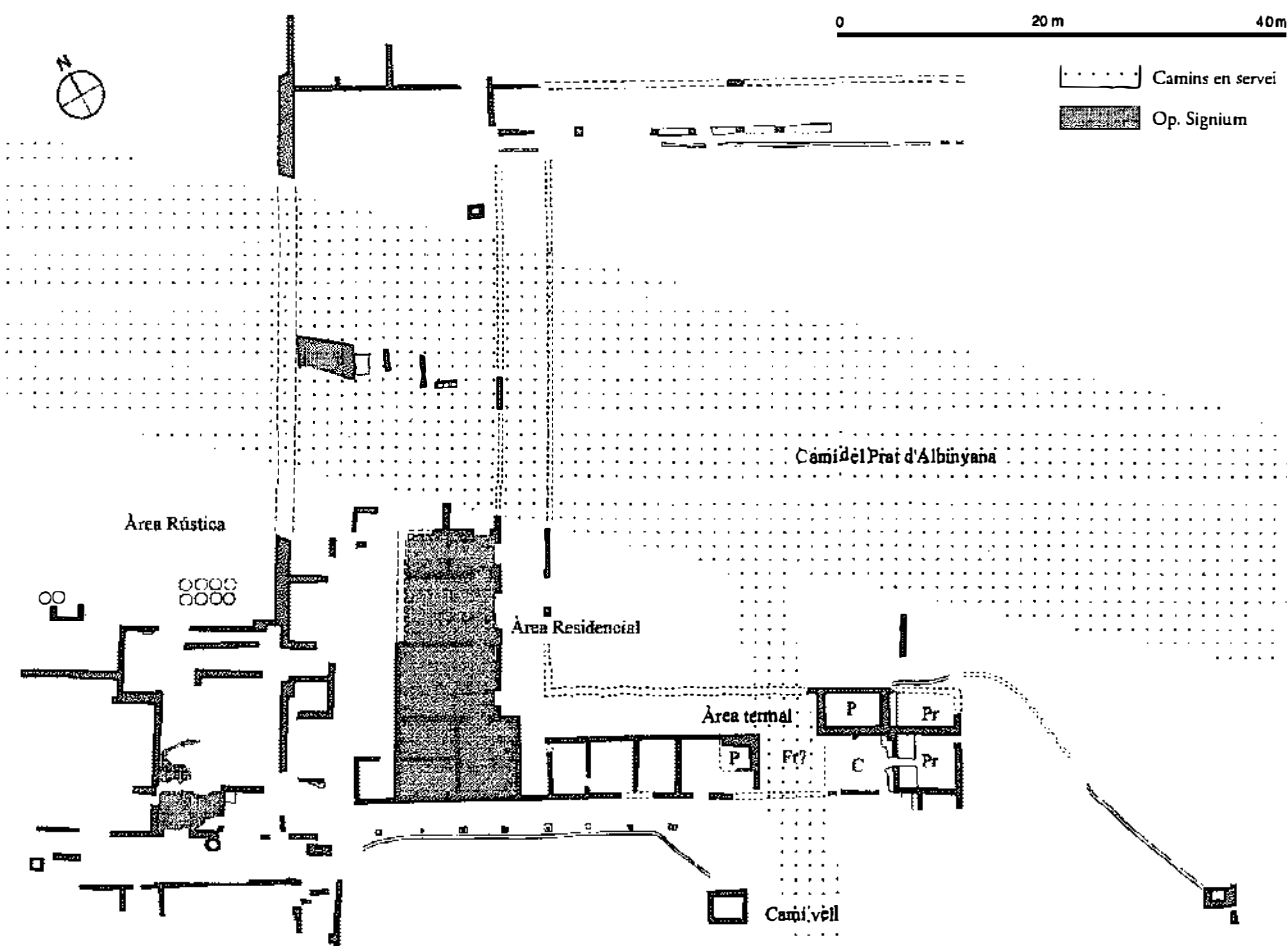

Fig. 1. Planta de la vil·la romana de Cal·lípolis. Segona fase.

¹⁵ Per una visió conjunta i un recull bibliogràfic més extens veure Chavarría 1996 i 1997.

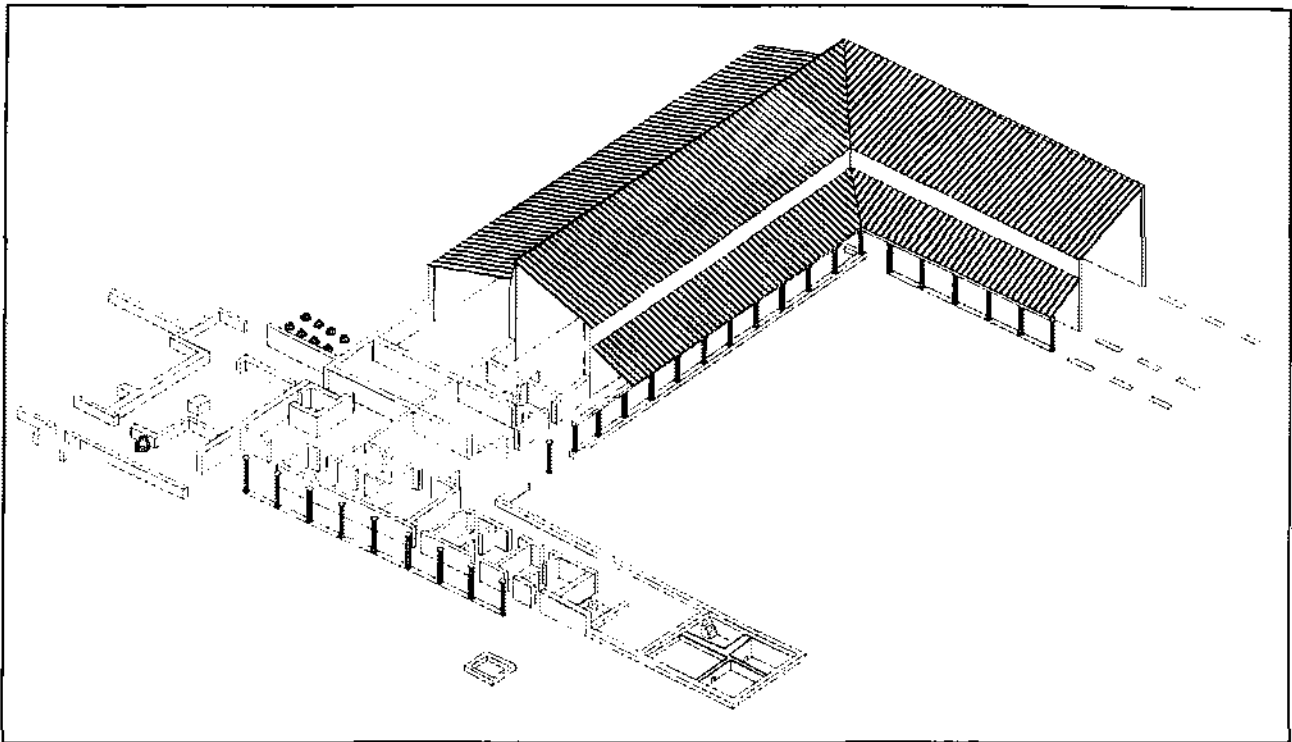

Fig. 2. Restitució hipotètica de la segona fase. Axonometria Pere Gebelli.

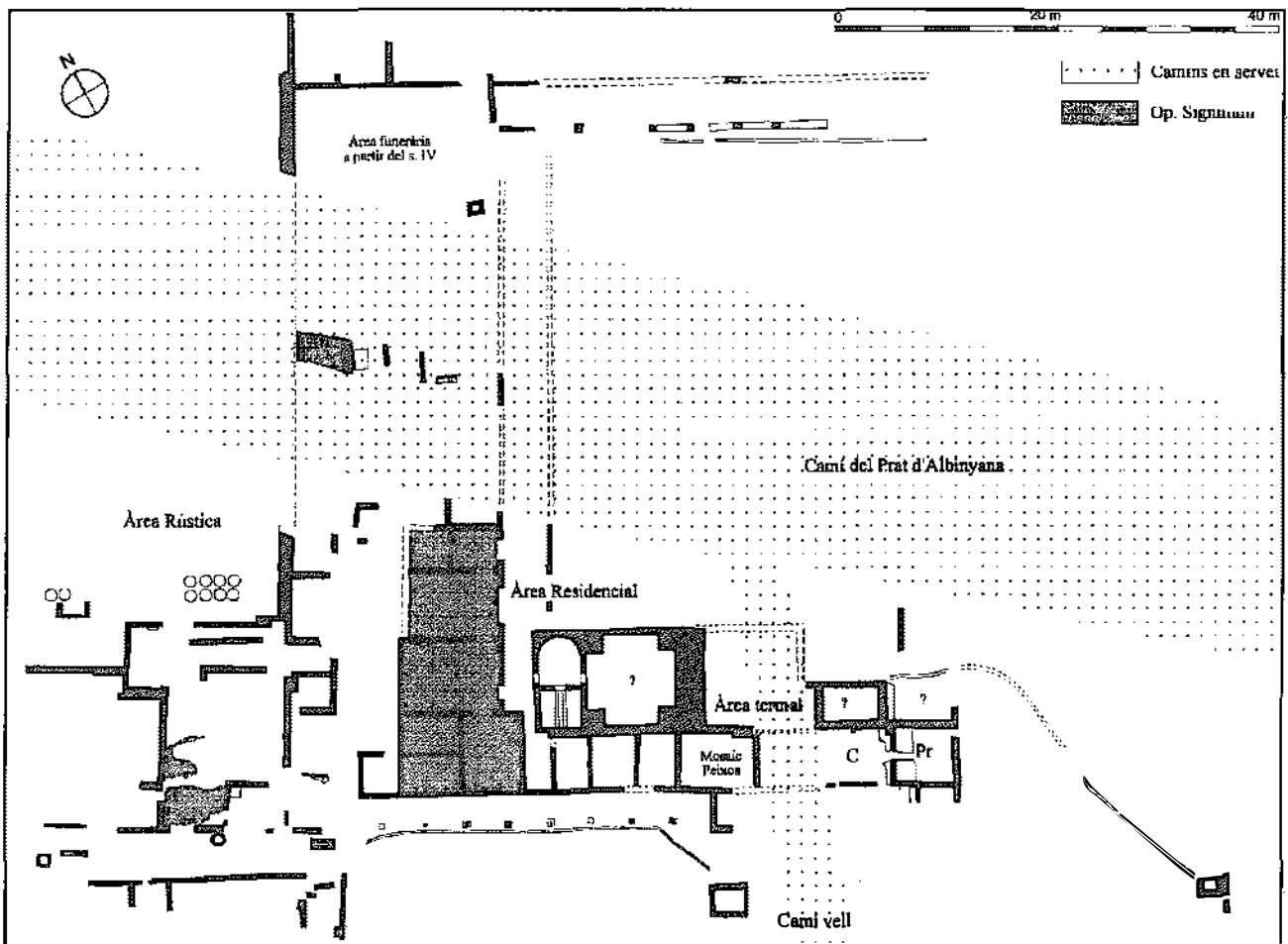

Fig. 3. Planta de la vil·la romana de Cal·lípolis. Tercera fase.

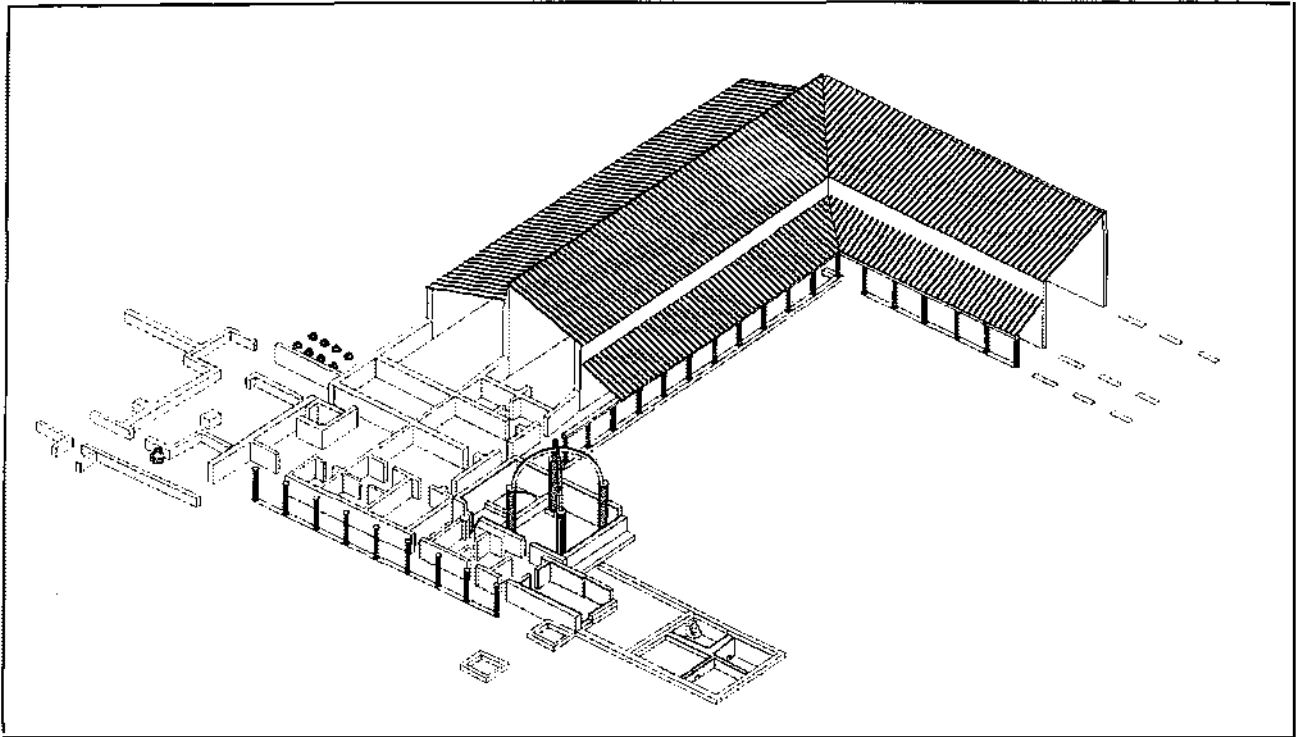

Fig. 4. Restitució hipotètica de la tercera fase. Axonometria Pere Gebellí.

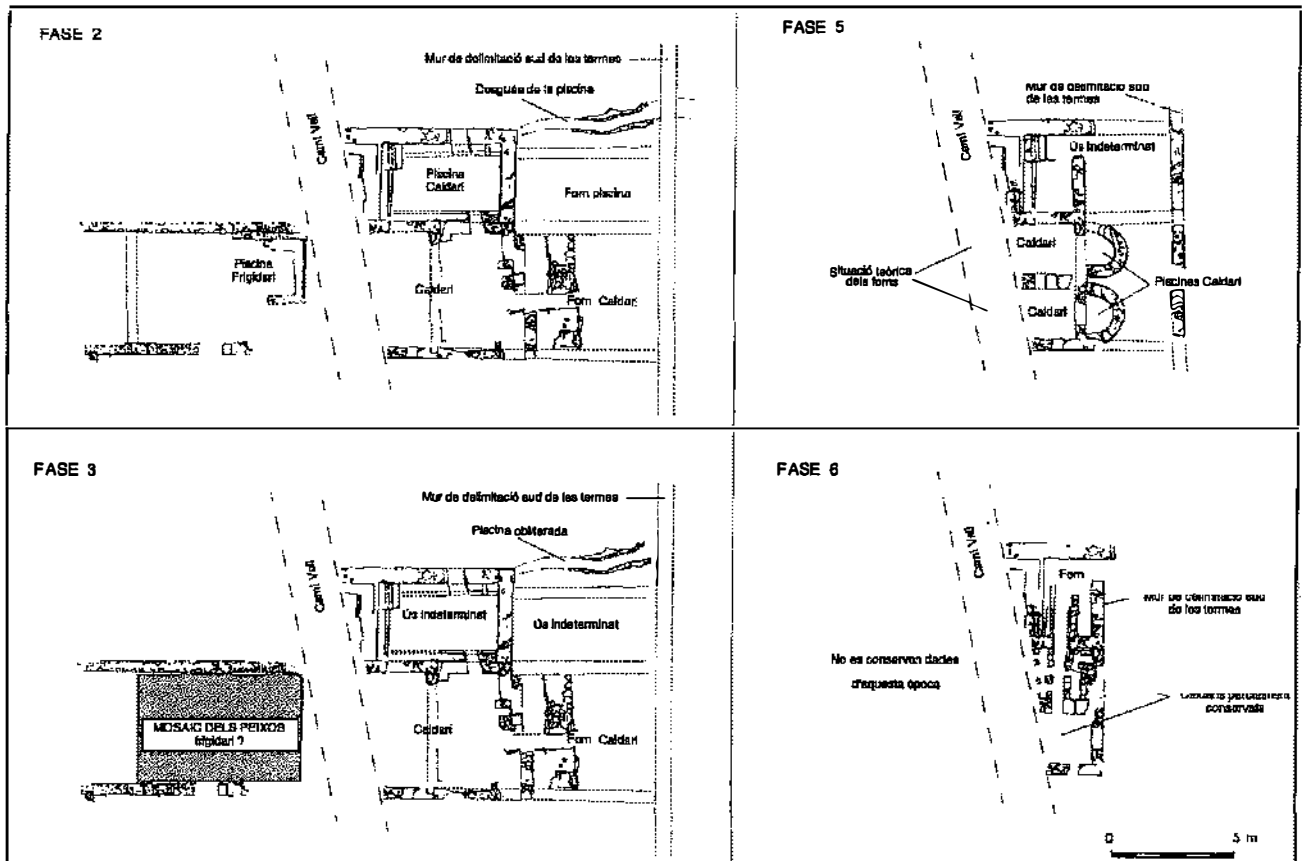

Fig. 5. Planta evolutiva de l'àrea termal.

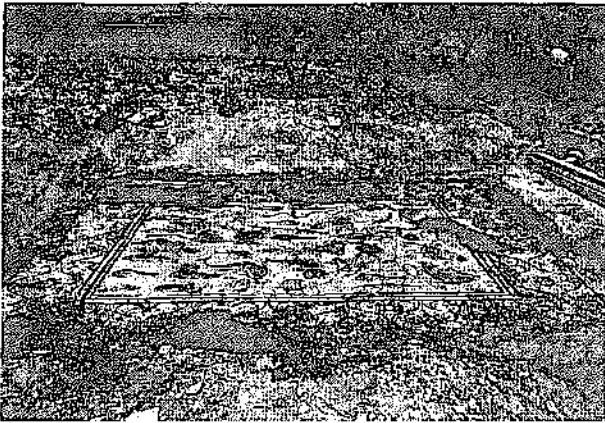

Fig. 6. Detall de la descoberta del mosaic dels Peixos.
Foto Raymond.

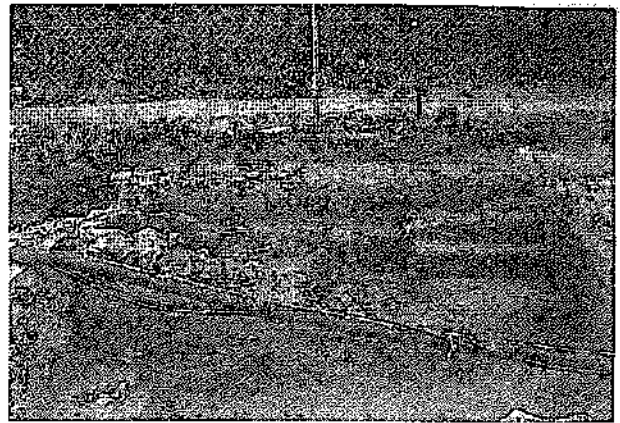

Fig. 9. Vista de la *piscina* del caldari (fase 2) amb la *suspensura* estreta i un mur central de compartimentació posterior.

Fig. 7. Detall de l'estança ocupada pel mosaic dels Peixos.

Fig. 8. Detall de la *piscina* de la segona fase inutilitzada pel mosaic dels Peixos.

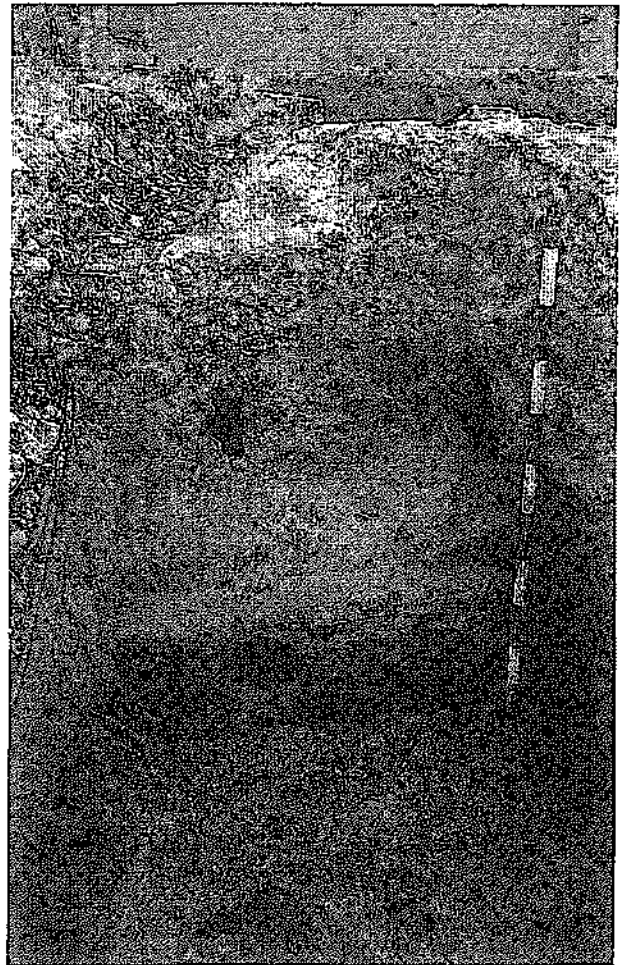

Fig. 10. Detall banquetta de suport de la *suspensura* de la *piscina* (fase 2), amb una tovera intramurs.

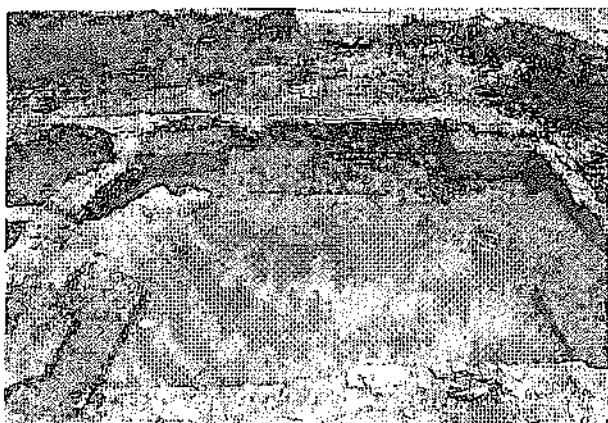

Fig. 11. Estança amb coberta de volta d'aresta (annex fase 3).

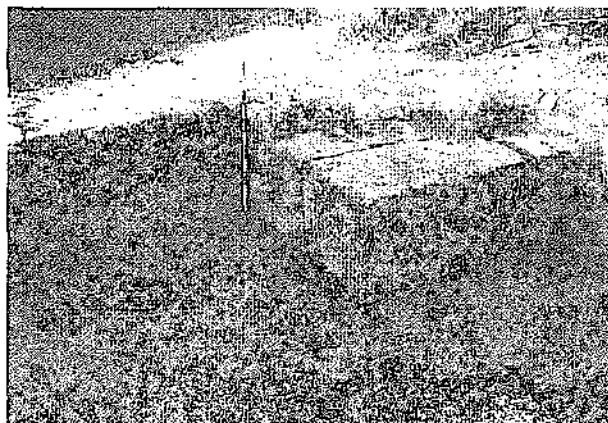

Fig. 13. Detall d'un dels angles de l'estança (fase 3).

Fig. 12. Estances de l'annex fase 3.

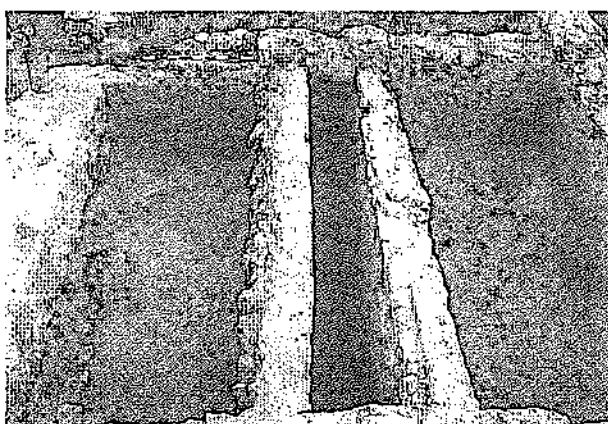

Fig. 14. Estança amb conducció soterrada (annex fase 3).

Figura 15. Vista de les estances de l'àrea residencial (fase 2).

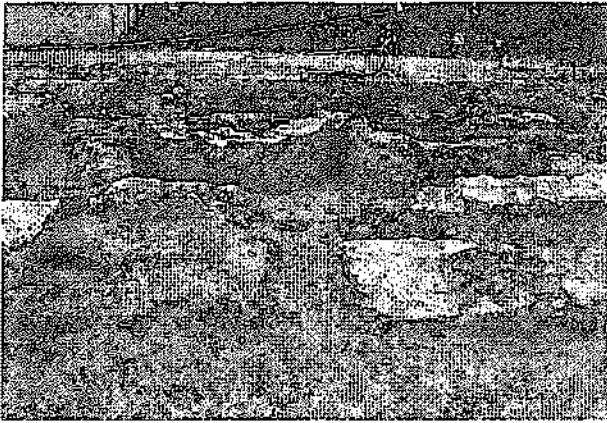

Fig. 16. Detall del forn del caldari de la fase 2 (sense excavar) i de les piscines del caldari de la fase 5.

Fig. 17. Detall de la piscina de la fase 5 sense la suspensura.

BIBLIOGRAFIA

- Aquilué, X. 1992 a, *Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el Norte de Africa y la Tarraconense en época romana. Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Tesis doctorals microfityxades 1275, Universitat de Barcelona.
- 1992 b, Comentaris entorn a la presència de les ceràmiques de producció africana de Tàrraco, *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, p. 25-33.
- Ariño, E., Gurt, J. M. 1994, La articulación de los catastros rurales con las ciudades romanas en Hispania, *La ciudad en el món romà, Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona (1993)*, vol. 2, Tarragona, p. 32-34.
- Balil, A. 1965, Las escuelas musivarias del Conventus Tarraconensis, *I Colloque de la Mosaïque Greco-romaine (París 1963)*, 29-39.
- Balil, A., Mondelo, R. 1985, El mosaico con representación de peces hallado en las proximidades de Tarragona, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, II, Valladolid, 251-256.
- Bobadilla, M. 1969, El mosaico de peces de la Pineda (Tarragona), *Pyrenae*, 5, Barcelona, 141-153.
- Bosch Gimpera, P. 1925, Problemes d'història antiga i arqueologia tarragonina, *Butlletí Arqueològic*, 27, Tarragona, 31-33.
- Chavarría, A. 1996, Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, X, Barcelona, p. 165-202.
- 1997, Las transformaciones termales en las uillae de la Antigüedad Tardía Hispánica, la uilla de Els Ametllers en Tossa de Mar (Girona), *Termalismo Antiguo (I Congreso Peninsular)*, M. J. Pérex (ed.), UNED-CV, Madrid, p. 511-518.
- Clariana, J. F., Prevosti, M. 1994, Un exemple de ruralització a l'antiguitat tardana, *La vil·la de Torrer Llauder, III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó 1988)*, Barcelona, p. 117-126.
- CODEX 1991-1999, *Memòries de les intervencions arqueològiques realitzades al càmping Cal·lípolis*, mecanoscrits inèdits, Tarragona.
- CODEX 1996, *Memòria de les prospeccions arqueològiques als terrenys de l'Autoritat Portuària de Tarragona (Vila-seca i Tarragona, Tarragonès)*. 1995, mecanoscrit inèdit, Tarragona.
- Durán, M. 1993, *Iconografía de los mosaicos romanos en la Hispania alto-imperial*, Barcelona.
- Fernández Castro, Mª C. 1982, *Villas romanas en España*, Madrid.
- Gibert, A. M. 1900, *Ciutats focenses del litoral cosetà*, Barcelona.
- Gorges, J. G. 1979, *Les villas Hispano-romaines*, París.
- Gros, P. 1996, *L'Architecture Romaine. 1.- Les monuments publics*, París.
- Guardia, M. 1992, *Los Mosaicos de la Antigüedad Tardía en Hispania. Estudios de iconografía*, Barcelona.
- Hernández Sanahuja, B. 1855, *Resumen historico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundación hasta la época romana*, Tarragona.
- López, A. 1991, Les primeres estratigrafies a la vil·la romana dels Ametllers, Tossa (La Selva), *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991*, Barcelona, p. 73-95.
- Macias, J. M., Tuset, F. 1996, Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès). Anys 1991-1993, *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*, Barcelona, 113-121.
- Massó, J. 1985, La Via Augusta al seu pas per la costa daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Càpita, *XIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos (Sitges 1984)*, Sitges, 111-119.
- Morera, E. 1894, *Tarragona antigua y moderna. Descripción histórico-arqueológica de todos sus monumentos y edificios públicos civiles, eclesiásticos y militares y Guía para su fácil visita, examen é inspección*, Tarragona.

- 1910, *Geografia General de Catalunya*, Vol. IV (Tarragona), Barcelona.
- Navarro, R. 1980, *Los mosaicos romanos de Tarragona*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Navascués, J.M. 1929, Tarragona, *IV Congreso Internacional de Arqueología*, Barcelona, 43-44.
- Nieddu, G. 1988, Tipologia delle terme romane in Sardegna, rapporti con l'Africa, *L'Africa Romana V* (Sassari 1987), Sassari.
- Nielsen, I. 1990, *Therma et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus.
- Palahí, Ll., Vivó, D. 1996, L'evolució dels conjunts termals en el nord-est de Catalunya, els casos de les vil·les dels Ametllers (Tossa de Mar) i la Quintana (Cervià de Ter), *Cypsela*, 11, Girona, p. 105-115.
- Pons D'Icart, L. 1572, *Libro de las Grandezas y Cosas memorables de la Metropolitana Insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, Lleida (reedició Tarragona 1980).
- Richmond, I. A. 1969, The plans of Roman Villas in Britain, Rivet, A.L.F., *The Roman Villa in Britain*, Londres.
- Saavedra, E., 1862, *Obras públicas y monumentales de la España antigua*, Discurso R. A. de la Historia, Madrid.
- 1892, «Necrología de Hernández», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Madrid.
- Sánchez Real, J. 1955a, Callípolis, *Boletín Arqueológico*, ép. IV, fasc. 51-52, Tarragona, 97-106.
- 1955b, *Callípolis*, Secció d'Arqueologia i Història, 12, Institut de Estudios Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.
- 1960, El mosaico de los peces encontrado en La Pineda, *Diario Español*, 5/VI/60, 3.
- 1990, En busca de Callípolis, *Treballs Canongins*, "El porxo", 7, La Canonja (Tarragona), 133-175.
- Schulten, A. 1922, *Avieno. Ora marítima*, Fontes Hispaniae Antiquae I, Barcelona.
- 1948, *Tarraco*, Barcelona.
- Serra Vilaró, J., 1950, Callípolis, *Boletín Arqueológico*, ép. IV, fasc. 31, Tarragona, 123-136.
- Serres Sena, E. 1952, Callípolis, *Boletín Arqueológico*, ép. IV, fasc. 37-40, Tarragona, 13-19.
- 1987, La Pineda-Callípolis, *La Canonja. Llocs, termes i un capbreu*, Centre d'Estudis Canongins Ponç Castellví, La Canonja (Tarragona), 11-28.
- Smith, J. T. 1997, *Roman villas. A Study in Social Structure*, London.
- Tarrats, F., Macias, J. M., Ramon, E., Remolà, J. A. 1998, Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altfulla, Tarragonès), *Empúries*, 51, Barcelona, p. 197-226.
- Yegül, F. 1992, *Baths and bathing in classical antiquity*, Nova York.

EXCAVACIÓ DE NOVES ESTRUCTURES A LA VIL·LA ROMANA DE PARET DELGADA (LA SELVA DEL CAMP, BAIX CAMP)

ANDREU OLLÉ CAÑELLAS
JOSEP VALLVERDÚ POCH

Àrea de Prehistòria, URV

INTRODUCCIÓ

En el aquest treball presentem els resultats de l'excavació d'urgència realitzada a la vil·la romana de Paret Delgada,¹ jaciment que es troba al terme municipal de la Selva del Camp, a uns 50 metres de la llera de la riera de la Selva, en el seu marge dret, i a 160 m. s. n. m. (figura 1).

La intervenció arqueològica s'efectuà a causa de la remodelació de la plaça que hi ha davant de l'ermita de Paret Delgada. Un cop assabentat el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya de l'esmentat projecte d'obres, a través del Centre d'Estudis Selvatans, s'acordà de realitzar un seguiment arqueològic durant el moviment de terres.

Des d'un primer moment s'observaren de forma parcial uns murs que semblaven correspondre a una gran construcció hidràulica romana. Davant d'aquesta evidència, es paralitzà el rebaix del terreny en aquesta àrea i es continuà per la zona més propera a la carretera, lliure de restes visibles (figura 2).

Un cop notificats els resultats del seguiment al Servei d'Arqueologia, es decidí de fer-hi una intervenció d'urgència, amb l'objecte de documentar de forma científica una de les vil·les romanes més excepcionals i alhora mal conegudes del Camp de Tarragona. Aquesta excavació es realitzà amb la participació d'alumnes d'Història de la Universitat Rovira i Virgili.²

ANTECEDENTS

Les primeres notícies referents a la possibilitat que a Paret Delgada hi haguessin restes romanes ens les donà a finals del segle XIX Mn. J. Pié (Pié 1896). En aquell treball, l'autor esmenta uns elements situats a les immediacions (parets antigues, fragments ceràmics, restes de morter...) que li per-

meten preguntar-se sobre una possible ocupació de l'indret en època romana.

L'any 1935, en el context d'unes reformes al santuari promogudes per la Comissió Provincial de Monuments i la Reial Societat Arqueològica Tarraconense i dirigides per J. Guitert, surten a la llum unes impressionants estructures d'època romana, corresponents a una vil·la, amb mosaics en les diferents estances. La primera planta i la relació de materials apareguts en aquesta intervenció ens la proporcionà J. Guitert (Guitert 1936) (figura 3).

Ben aviat, a principis de l'any 1936, s'endega una campanya d'excavacions, promoguda per l'Institut d'Estudis Catalans, el Museu Arqueològic de Barcelona i el Museu Municipal de Reus, i dirigida per S. Vilaseca. Durant els primers mesos de 1936 es va treballant, enmig d'una forta polèmica generada sobre el destí dels mosaics i les restes (Masdeu 1995). Es discuteix sobre la conveniència de crear un museu monogràfic *in situ*, idea que no prospera, de manera que els materials ingressen al Museu de Reus. No obstant, la major part d'ells, entre els quals hi havia alguns mosaics, es traslladen l'any 1937 en el Museu Arqueològic de Tarragona. La intervenció arqueològica, però, queda aviat paralitzada amb l'adveniment de la guerra civil. El jaciment s'abandona i les estructures queden a l'aire lliure, cosa que comporta un notable deteriorament d'alguns dels mosaics, protegits únicament per una capa de sorra.

L'any 1949, la Reial Societat Arqueològica Tarraconense i la Comissió de Monuments inicien una campanya per recuperar els mosaics de Paret Delgada, que culmina amb l'extracció d'alguns d'ells, entre 1950 i 1951. Són transportats al Museu Diocesà de Tarragona (Sánchez Real 1951), on, finalment, al cap de cinc anys, es munten.

1 Excavació d'urgència realitzada entre els dies 30 de març i 3 d'abril de 1998, sota la direcció dels autors. Resolució dictada pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat el dia 30 de març de 1998; memòria d'excavació entregada al mateix Servei l'abril de 1999.

2 Participaren a l'excavació: Sussana Adell, Paloma Aliende, Marta Brull, Aleix Canelles, Neus Capdet, Jesús Castillo, Pilar Chana, Raquel Chaves, Roser Fenández, Kelma Martínez, Montserrat Font, Ana García, Araceli García, Patricia Gay, Raquel González, Noèlia Guitart, Jesús Gutiérrez, Mercè Iglesias, Amina Maduell, Joan Meix, David Melero, Eva Molina, Arantxa Muñoz, Josep Plana, Josep Francesc Roig, Àlex Soler, Jordi Tinoco, Mónica Torres, Albert Velasco, Joana Vidal, Enric Vilalta i Jaume Vilalta.

Si bé els mosaics estan estudiats estilísticament (Navarro 1979), no es disposa d'informació exhaustiva ni de cap estudi complet de la vil·la (els resultats de les excavacions no han estat publicats), a banda de la planta i la descripció de la descoberta que ofereix l'article inicial de Guitert, i d'un estudi basat en recopilacions bibliogràfiques (Massó 1990).

Les característiques de la vil·la ens són encara poc conegudes. Sembla ser que es tractaria d'una vil·la amb peristil. Tant les habitacions com el corredor presenten mosaics, la major part d'ells policroms, si bé n'hi ha també de bicroms. La decoració és bàsicament geomètrica, amb utilització de motius vegetals-florals, seguint l'estil dels tapissos nord-africans de l'antiguitat tardana. Cronològicament, es poden situar a mitjan segle IV o lleugerament posteriors (Navarro 1999).

La cronologia general del jaciment era fins ara poc clara. Les intervencions arqueològiques dels anys 30 documentaren un nivell d'incendi i una reconstrucció. Segons Gorges (Gorges 1979), es tractaria d'una de les vil·les fundades al segle I dC i destruïda per les invasions bàrbares dels anys 260-280. Després, sempre segons Gorges, degué ser recuperada molt ràpidament i convertida en lloc de culte.

DESCRIPCIÓ DE LES ESTRUCTURES

Un cop realitzada una neteja general de l'àrea afectada per les obres i delimitada la zona a excavar, l'estructura que centrà inicialment el nostre interès va ser la construcció hidràulica situada al sud-oest de l'àrea intervinguda (figura 4). Resseguint les cares interna i externa dels murs i la sola, s'aconseguí posar al descobert un dipòsit rectangular, de 9,8 per més de 10 metres (la llargada total la desconeixem, ja que el seu límit oest queda fora de l'àrea intervinguda) (figura 5). Conserva intacta la sola d'*opus signinum* i les parets d'*opus caementicium*, bastant malmeses, fins a una alçada màxima de poc més d'un metre. Aquestes parets compten, en el seu interior, amb els diversos recobriments característics de les estructures hidràuliques romanes. A grans trets, presenten una primera capa de morter de calç i arena amb cendres i carbons, una capa morter de calç, sorra i una mica de ceràmica grollera, i, finalment, una d'*opus signinum* més fi. En totes les juntes verticals i horitzontals es documentaren mitges canyes d'*opus signinum* (figures 6 i 7). També es pot observar, en els sectors més ben conservats, un enlluït final, blanc, molt fi.

A l'angle est del dipòsit aparegueren més estructures, a una cota inferior. Es tracta de murs fets amb blocs calcaris, lleugerament carejats, i col·locats en sec. Aquests murs, amb una sola filada conservada, són anteriors a la construcció del gran dipòsit, i configuren un espai quadrangular (U.E. 206 i 303) (figura 8).

En la zona contigua al dipòsit, al nord-est, es realitzaren una sèrie de sondeigs per tal de comprovar l'existència d'altres estructures. S'hi localitzà la base d'un mur en direcció nord-oest/sud-est, construït a base de pedres calcàries lligades amb fang (U. E. 220). També aparegué un mur nord/sud (U. E. 211), realitzat amb fragments d'*opus caementicium*, segurament reaprofitats del dipòsit adjacent, un nivell de rebliment amb cendres i material romà tardà (U. E. 203), i finalment diversos estrats amb materials barrejats d'època romana, medieval i moderna.

SEQÜÈNCIA CRONOLÒGICA

Els materials recuperats durant l'excavació d'urgència que presentem, tot i no ser molt nombrosos ni espectaculars, ens permeten realitzar una aproximació a la seqüència temporal en què es generaren les estructures anteriorment exposades.

L'estructura més antiga és l'àmbit quadrangular que conformen els murs en pedra seca del sector centro-oriental de l'excavació (U. E. 206 i 303). En la trinxera de fonamentació d'un d'ells (303), han aparegut fragments d'àmfora itàlica associats a ceràmica ibèrica oxidada, evidències que ens indiquen una cronologia tardorepublicana per aquestes primeres construccions (figura 9, C i D). A l'interior de l'espai que conformen aquests murs (U. E. 205) apareix, a més de la ceràmica ibèrica i de les àmfores itàliques, ceràmica de parets fines, àmfora bètica i determinades formes de T. S. itàlica, conjunt que ens dona una cronologia tancada d'època augustal (figura 10).

Posteriorment, es construeix el gran dipòsit. No hem pogut datar directament cap de les parets ni la sola d'aquesta construcció. No obstant, per la seva posició respecte a les estructures que acabem de comentar, i pel material aparegut en el rebliment de la trinxera de fonamentació (U. E. 204) d'un dels murs del dipòsit –en la qual apareixen fragments d'àmfora lusitana (Lomba do Canho) junt amb ceràmica ibèrica i àmfora itàlica (figura 9; A i B)–, podem situar el moment de la seva construcció al voltant del canvi d'Era. A jutjar per les reparacions que s'hi han identificat, aquesta estructura degué funcionar durant un dilatada període, el qual no podem precisar, ja que el nivell que recobreix la sola presenta materials barrejats romans i moderns.

La resta de nivells de la zona del dipòsit estan remenats, és a dir, contenen restes ceràmiques romanes barrejades amb materials medievals i moderns, fet que s'explica per les contínues remocions que ha sofert la zona, ja sigui per les tasques agrícoles o per les reformes que s'han anat fent a l'ermita.

L'altre nivell amb material exclusivament romà es troba a l'extrem nord de l'excavació (U. E. 203). Presenta molta cendra i carbons, així com

un conjunt de materials tardans d'entre finals de segle IV i inicis del V, amb T. S. africana D, *lucen-te*, hispàniques tardanes, ceràmica de cuina africana, etc. (figura 11). Aquest nivell pot interpretar-se com un abocament de materials procedents de la neteja de runes de la vil·la, en un moment de reformes, molt possiblement després d'una de les destruccions que patí l'ager de *Tarraco* durant el Baix Imperi.

Com ja hem esmentat, al sector nord-est no aparegué cap estructura romana *in situ*, tret, possiblement, de la primera filada d'un mur de pedra lligada amb fang (U. E. 220). Es fa molt difícil interpretar aquesta estructura, ja que no presentà cap material associat, ni es connectava estratigràficament amb cap de les que podíem datar.

Finalment, tenim la construcció del mur nord/sud, realitzat amb fragments d'*opus caementicium* reaprofitats (U. E. 211). Aquesta estructura és d'època posterior, molt versemblantment medieval o moderna, i sembla funcionar com a marge d'aterrament relacionat amb les tasques agrícoles portades a terme a l'indret.

CONCLUSIONS

Les estructures identificades durant l'excavació d'urgència realitzada la primavera de 1998 estan directament relacionades amb la vil·la que es va posar al descobert l'any 1935, de la qual, l'any següent i posteriorment, entre 1951 i 1952, s'extraueren els diversos mosaics romans del segle IV que es conserven als museus Arqueològic i Diocesà de Tarragona.

El gran dipòsit que hem localitzat sembla for-

mar part de la *pars rustica* d'una important vil·la. No coneixem amb seguretat quin seria l'ús concret d'una estructura hidràulica d'aquestes dimensions (la seva capacitat mínima és de 120 m³). Donat l'estat fragmentari de coneixement de l'assentament, únicament podem pensar en algun ús industrial o agrícola, tot i que també seria possible que estigués relacionada amb unes hipotètiques instal·lacions termals.

Les estructures més antigues, encara de més difícil interpretació funcional, ens permeten assegurar que la vil·la es fundà, almenys, en època tardorepublicana. Poc després, basant-nos en l'evidència del dipòsit, degué tenir un ràpid creixement. La cronologia dels mosaics sembla indicar-nos que Paret Delgada podria ser una de les vil·les restaurades i ampliades després de Dioclecià (a finals del segle III). Els efectes del foc que s'identificaren en els mosaics, així com els nivells amb cendres de finals del segle IV – inicis del V apareguts en la darrera excavació, ens porten a pensar en una destrucció, que no sabem si fou la definitiva. El lapse temporal entre aquest moment i el de la construcció de l'església, amb seguretat al segle XIII, però molt possiblement abans (Fort, 1947), ens és encara força desconegut.

Aquesta darrera incògnita, igual que molts altres aspectes, només es podria abordar seguint una línia d'investigació que passa inevitablement per un pla integral d'intervencions arqueològiques. A banda de la resta de la planta que desconeixem, encara amb mosaics *in situ*, hi ha diverses estructures al voltant de l'ermita, algunes d'elles semblants al dipòsit presentat, que no han estat sotmeses a un estudi arqueològic.

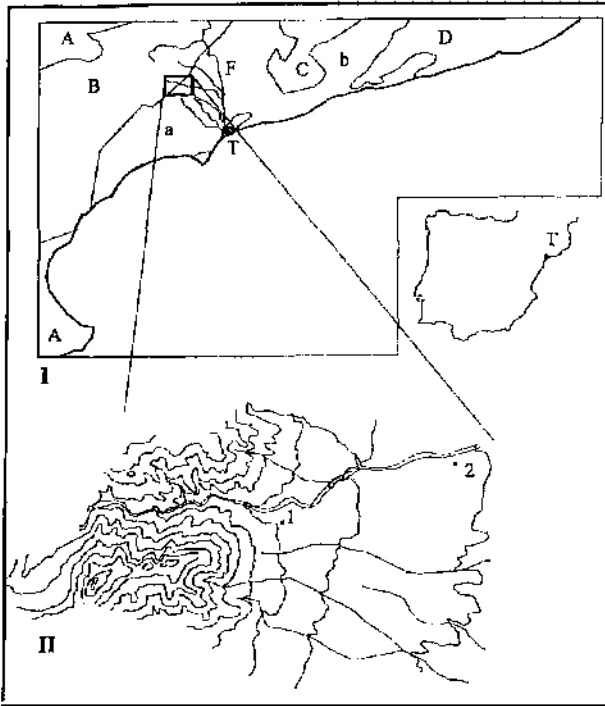

Fig. 1.

I. Mapa de situació geogràfica i estructural

Unitats estructurals del relleu. A: Conca de l'Ebre; B: Cadena Prelitoral - Massís de Prades; C: Massís de Bonastre; D: Massís del Garraf; a: Depressió de Reus - Valls; b: Depressió del Penedès.

Topònims. T: Tarragona; F: Francolí.

II.

1: Nucli urbà de la Selva del Camp.

2: Vil·la romana de Paret Delgada.

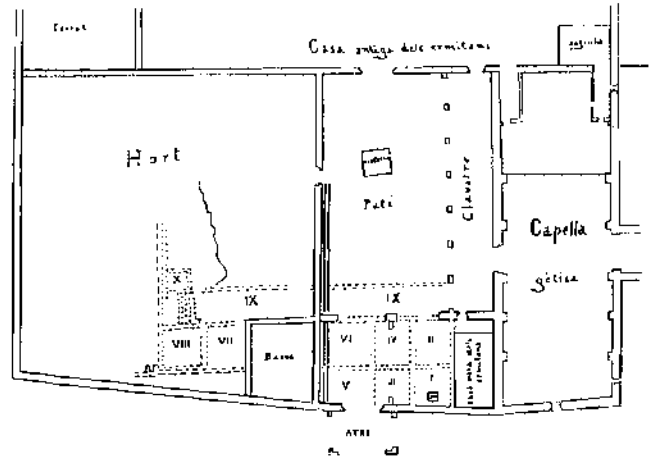

Fig. 3. Planta publicada per Guitert (1936), amb la localització de la zona excavada l'abril de 1998.

Fig. 2. Fotografia aèria de Paret Delgada realitzada pocs dies abans de l'inici de l'excavació. A l'esquerra de la plaça que hi ha enfront de l'ermita es pot observar la zona afectada per les obres, així com algunes de les estructures que s'excavaren (Foto: A. Ollé/C.E.S.)

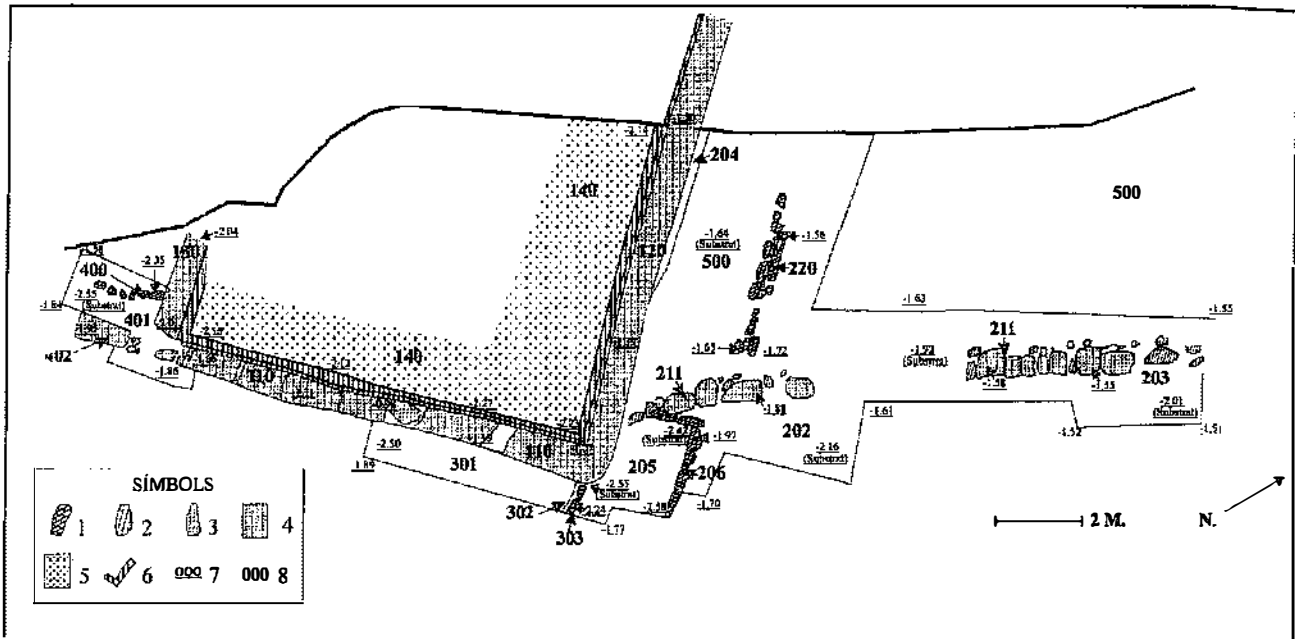

Fig. 4. Planta de la intervenció arqueològica de Paret Delgada 1988. Llegenda: 1. Blocs de calcària dolomítica (Muschelkalk); 2. Blocs de pissarra de contacte (Carbonífer-Devonià); 3. Fragments d'*opus caementicium* reutilitzats; 4. Estructura d'*opus caementicium* (parets del dipòsit); 5. Estructura d'*opus signinum* (sola del dipòsit); 6. Capes diverses de recobriments (*opus signinum* i altres); 7. Cotes; 8. Unitats Estratigràfiques.

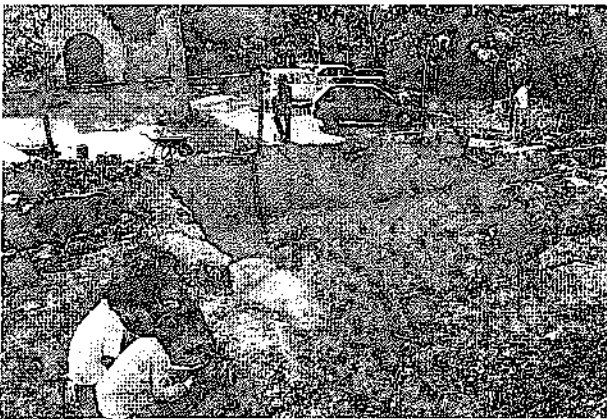

Fig. 5. Vista general de l'estructura hidràulica en procés d'excavació (Foto: A. Ollé).

Fig. 7. Secció de la sola del dipòsit, en el seu angle sud (Foto: A. Ollé).

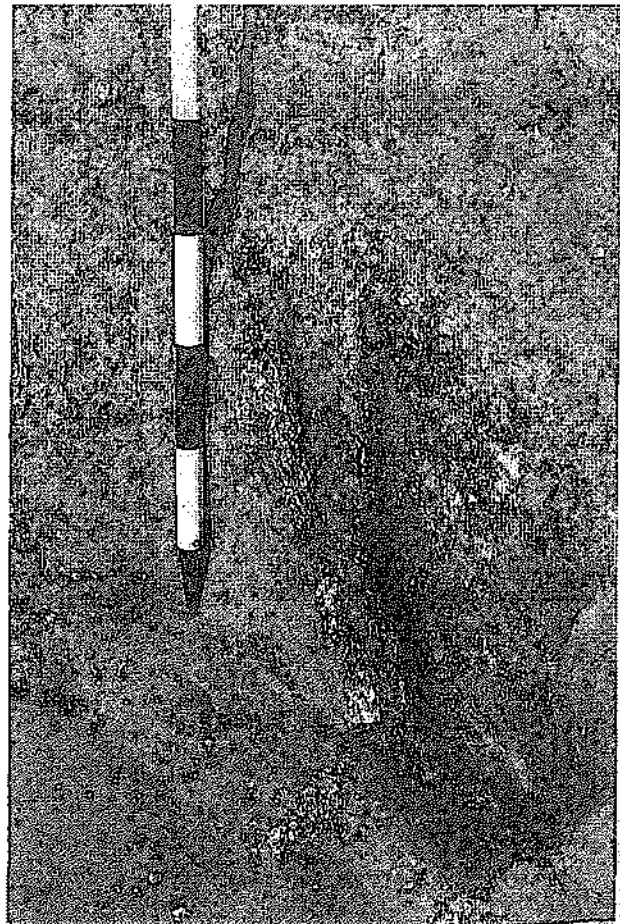

Fig. 6. Detall dels diferents recobriments interns del dipòsit, en el seu angle est (Foto: A. Ollé).

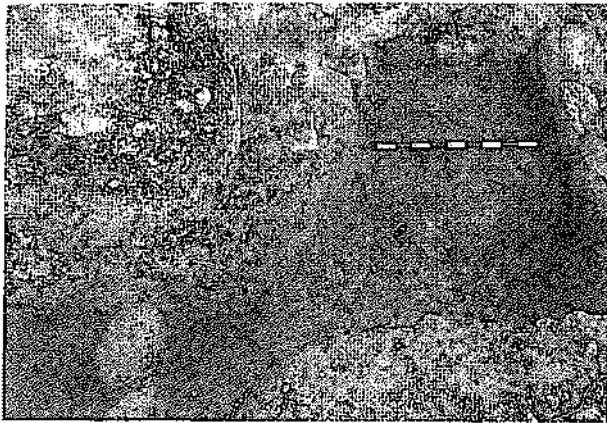

Fig. 8. Detall de la superposició dels murs d'*opus caementicium* a l'espai quadrangular conformat per murets de pedra seca, a l'angle est del dipòsit (Foto: A. Ollé).

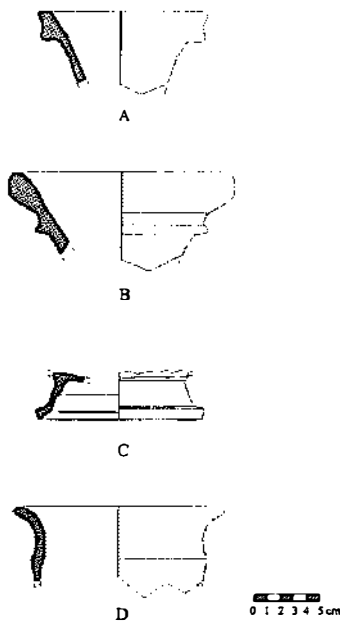

Fig. 9. U. E. 204. A: àmfora púnica (tripolitana antiga)
B: àmfora lusitana (Lomba do Canho).
U. E. 302. C: ceràmica ibèrica oxidada.
D: ceràmica comuna reduïda.
(Dibuixos: Aleix Canelles)

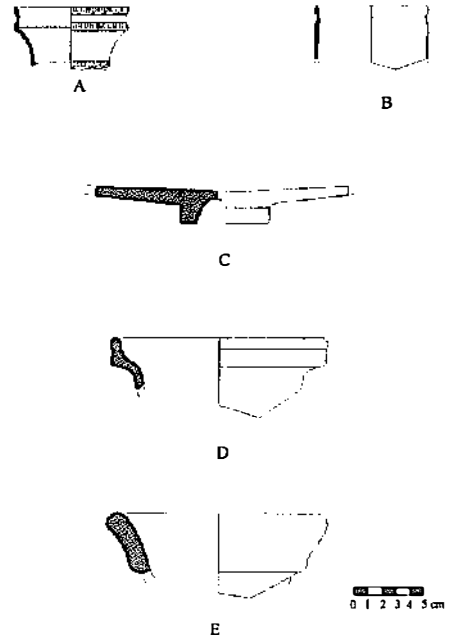

Fig. 10.
U. E. 205. A: T. S. Itàlica (*Conspectus* 17).
B: parets fines (forma 5)
C: T. S. Itàlica (*Conspectus* 11).
D: ceràmica ibèrica oxidada
E: àmfora bètica (Dressel 7/11).
(Dibuixos: Aleix Canelles)

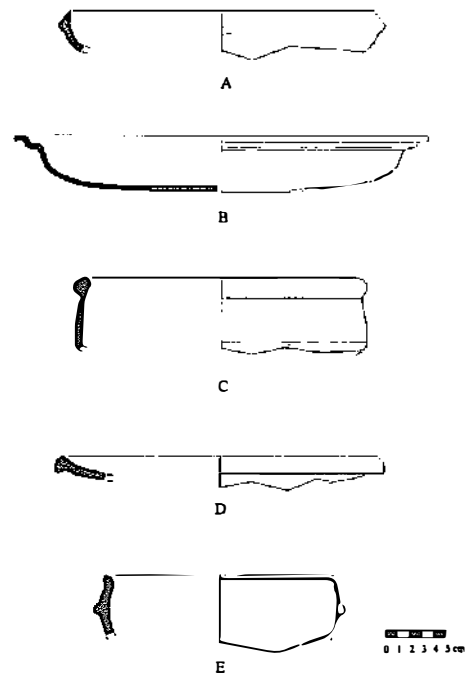
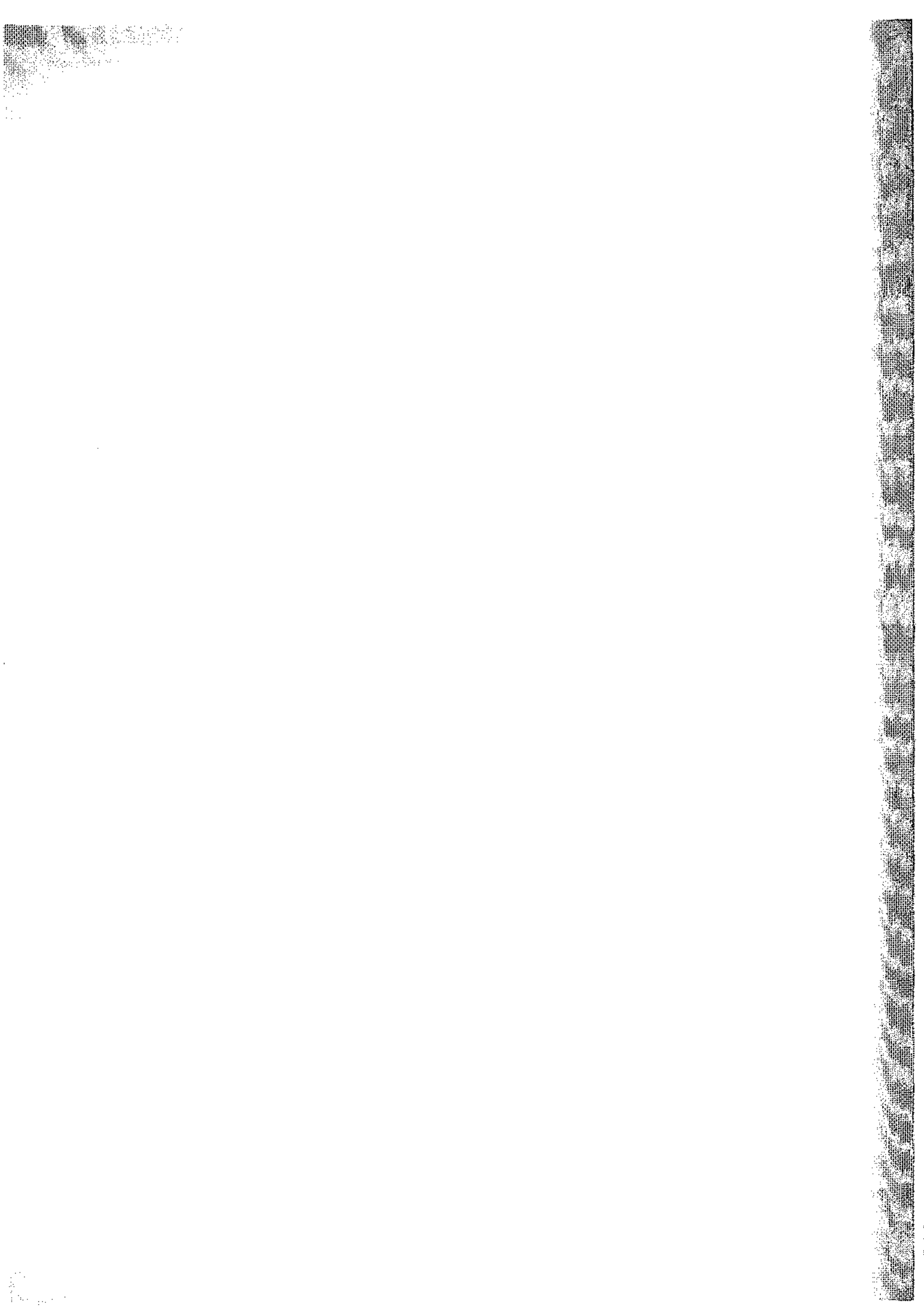

Fig. 11.
U. E. 203. A: T. S. Africana D (Hayes 61 a)
B: T. S. Africana D (Hayes 67)
C: T. S. Lucente
D: ceràmica africana de cuina. Plat-tapadora
E: ceràmica comuna reduïda
(Dibuixos: Aleix Canelles)

BIBLIOGRAFIA

- Fort, E. 1947, *El Santuari de la Mare de Déu de Paret Delgada a la Selva del Camp de Tarragona. Descripció i Història*, la Selva del Camp, Edicions Analecta Selvatana, 1.
- Gorges 1979, *Las Villas Hispano-Romaines. Inventaire et problématique archeologiques*, Publications du Centre Pierre Paris, 417-418, T-44.
- Guitert, J. 1936, Descobriments romans a Paret Delgada, *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 5 (gener-març 1936), 137-141.
- Masdeu, J. M. 1995, Polèmica entorn a la troballa dels mosaics romans a Santa Maria de Parets-Delgades, *Butlletí del Centre d'Estudis Selvatans*, 4, la Selva del Camp, 11-45.
- Massó, J. 1990, Notes per a l'estudi del poblament d'època romana en el terme de la Selva del Camp, *Butlletí del Centre d'Estudis Selvatans*, 1, la Selva del Camp, 123-137.
- Navarro, R. 1979, *Los mosaicos romanos de Tarragona*, tesi doctoral inèdita, 4 volums, Biblioteca del Departament de Prehistòria i Història de la Universitat de Barcelona i del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, vol. III, folis 376-281.
- Navarro, R. 1999, Mosaics de la vil·la de Paret delgada. A (Pere de Palol, director) *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, 133-134.
- Pié, J. 1896, *Relación Histórica del Santuario de Paret Delgada, situado en el término de la Villa de la Selva, en el Campo de Tarragona. Su Origen y Antigüedad...*, Tarragona, 7-16.
- Sánchez-Real, J. (1951), Pequeña Historia de los mosaicos de Paret Delgada, *Diario Español*, Tarragona, núm. 3.974, 24 de juny de 1951.

LA VIL·LA ROMANA DE LA LLOSA (CAMBRILS, BAIX CAMP)

MONTserrat GARCIA NOGUERA
JOSEP M. PUCHE i FONTANILLES

CODEX - Arqueologia i Patrimoni

I. Introducció

El jaciment de la Llosa es troba situat a la partida homònima dins el nucli urbà de Cambrils (Baix Camp), concretament en la urbanització del mateix nom. Les seves coordenades geogràfiques són 41° 3' 55" de latitud nord, i a 1° 2' 58' 5" de longitud est¹ (UTM 317-CF-33635481) i es troba a una cota d'entre 3 i 9,16 metres sobre el nivell del mar (Figura 1).

Aquest jaciment és conegut d'ençà l'any 1980 quan, arran d'un seguit de moviments de terres i aplanaments del terreny es posà de manifest l'existència de restes arquitectòniques d'època romana, essent objecte de l'atenció del Centre d'Estudis Cambrilencs (C. E. C.), que realitzaren diverses "prospeccions superficials" (*Memoria* 83-84, 5). Posteriorment va ser donat a conèixer per l'arqueòleg Jaume Massó, iniciant-se diverses actuacions arqueològiques destinades a confirmar i delimitar l'existència d'una vil·la en aquest punt. Un cop confirmada la seva existència, l'Ajuntament de Cambrils va adquirir els terrenys on se situava, declarant-los àrea de protecció arqueològica (Figura 2). A partir d'aquell moment s'inicià un seguit d'intervencions arqueològiques que només varen agafar una periodicitat anual a partir de 1990, any en què es varen iniciar els Camps de Treball de la Direcció General de Joventut de la Generalitat de Catalunya.²

Des l'any 1990 (Figura 3) fins a l'actualitat s'han realitzat diverses actuacions que s'han centrat, especialment, en l'excavació d'un dels sectors coneguts de la vil·la, amb la intenció de posar al descobert la seva totalitat. Així mateix, també es van realitzar treballs per tal de delimitar l'extensió real del jaciment, constatant-se que ultrapassa els límits de l'àrea actualment protegida.

Malgrat conèixer només una reduïda part del conjunt de la vil·la, els treballs duts a terme al llarg d'aquest anys permeten definir l'evolució i la seqüència temporal del que seria un dels edificis que formarien part d'aquest jaciment.

II. Les fases constructives i els canvis funcionals

Malgrat que les excavacions realitzades al llarg de tots aquests anys s'han centrat quasi exclusivament en un dels sectors del jaciment, es pot assegurar que la vil·la de la Llosa ocupa una extensió molt més gran de la que a hores d'ara es pot observar. Efectivament, l'any 1992 es van realitzar un seguit de sondeigs amb l'objectiu de delimitar l'extensió del jaciment, podent-se documentar estructures i nivells arqueològics fins a una distància d'uns 120 metres cap el nord i nord-oest. Això, conjuntament amb un seguit de referències orals sobre l'aparició de diverses restes durant els treballs d'urbanització i jardineria del carrer J. Iglesias en permeten configurar una imatge d'una vil·la romana que ocuparia una extensió de més d'una hectàrea. Obviament no ens trobaríem davant d'un sol edifici sinó d'un complex format per diverses construccions, la major part de les quals no han de ser, necessàriament, coetànies.

Amb els treballs de delimitació i les diverses referències es poden establir, *a priori*, tres clars sectors segons la seva funcionalitat. En primer lloc, un de situat a l'extrem nord de la zona delimitada (àrea 3000) aporta algunes estructures, molt malmeses, interpretades com a magatzems i dipòsits, que podrien integrar-se en la *pars fructuaria* de l'assentament. Un segon sector (àrea 2000) es constata a partir de la identificació d'un petit dipòsit d'*opus signinum* i escasses estructures associades a nivells arqueològics rics en elements ceràmics que presenten una interpretació dubtosa i que se situaria entre la primera i l'àrea on s'han centrat els treballs arqueològics. Aquesta darrera, l'àrea 1000, és la més pròxima a la línia de costa encara que certs indicis semblen indicar que entre aquesta àrea i la platja hi ha més restes arqueològiques.

Els treballs d'excavació s'han centrat quasi exclusivament en l'anomenada àrea 1000, ja que aquí va ser el primer punt on es van detectar restes

1 «Mapa Topogràfic Nacional de España, escala 1: 50000, 2ª edició. Hoja 472, Reus»

2 Des l'any 1991, les excavacions arqueològiques han estat realitzades per l'empresa CODEX-Arqueologia i Patrimoni sota la direcció de M. Garcia, J.M. Macias, J. Menchón, J.M. Puche i E. Ramón. Amb anterioritat a aquest any, les diferents actuacions varen estar dirigides pels arqueòlegs J. Massó, M. Magriñà i G. Foguet.

a partir de les quals es va donar a conèixer aquest jaciment (Figura 4). En aquesta àrea s'ha identificat un edifici amb una perduració que aniria des de mitjan segle I aC fins al segle VI dC, un edifici del qual se sap positivament que continua per l'est i pel sud, fora ja de l'àrea tancada. Això ens indicaria que ens trobem davant d'una part d'un dels diversos edificis que configurarien la vil·la romana de la Llosa. Aquest fet és determinant per tal de valorar les limitacions dels estudis que s'han realitzat i les possibles dificultats que pot comportar intentar comprendre globalment aquest jaciment.

A més de la complexitat pròpia d'un assentament amb més de 600 anys de vida, que comporten els lògics desmunts, superposicions i reaprofitaments dels elements arquitectònics, hi ha un seguit de factors que han influït en la configuració actual de les restes. En primer lloc tindriem el proper barranc de la Verge del Camí, que en diferents pulsacions hídriques ha anat erosionant i alterant el jaciment de diversa manera i intensitat. És particularment il·lustrativa d'aquest fenomen l'existència de potents nivells de graves al·luvials en l'extrem oest de la part excavada, així com la documentació de diversos canals oberts en una o unes quantes torrentades. Un altre factor a considerar ha estat l'activitat constructora que s'ha anat desenvolupant en aquesta part de Cambrils al llarg dels anys 80 i 90 i que ha deixat la seva més que evident empremta.

L'anàlisi dels diferents paraments arquitectònics i les excavacions arqueològiques realitzades permeten establir, en aquest sector, una sèrie de fases d'un mateix edifici que comporten diferents usos i aprofitaments. Malgrat aquests canvis, per altra banda comprensibles per la perdurabilitat cronològica d'aquest assentament, l'orientació i els eixos principals de les construccions es mantenen des de la fase original (Figura 5).

II.1 Fase preconstructiva (o fase 0)

S'ha pogut documentar una ocupació d'aquesta àrea amb anterioritat a la construcció de la vil·la (o almenys de la part coneguda fins al moment), fet que ens indicaria l'existència d'un assentament des de mitjan segle I aC.

Aquesta fase es caracteritza per l'existència de diferents retalls, de planta i secció diversa, realitzats en el nivell geològic. D'aquest, s'ha de destacar un gran rebaix de planta ovalada de 1,7 metres de fondària dins el qual es va bastir una gran estructura feta amb còdols de riu lligats amb terra. Presenta una planta en forma de L i es perd per fora de l'àrea excavada, raó per la qual es de difícil interpretació (Figura 6).

La funcionalitat d'aquests retalls és, ara per ara, incerta, tot i que a partir de la diversitat de tipologies que s'han documentat possiblement en tinguin més d'una. Quelcom similar succeeix amb la cronologia d'aquests elements. Els seus nivells de farciment tan sols ens permeten situar-los cronològicament en termes *ante quem*, però el fet de retallar nivells de tipus geològic no permet definir el seu límit *post quem*. Només sabem que en un moment indeterminat, que se situa entorn de l'any 75-25 aC, es colmaten els diversos retalls realitzats en la fase anterior, podent-se identificar tan sols un nivell de circulació o d'ús.

II.2 Fase I

Com a Fase I s'entén el primer moment constructiu del que tenim notícia en la vil·la de la Llosa. Sobre un terreny regularitzat tant amb terraplens en la part més baixa com per rebaixos en la més alta, es basteix un edifici amb una orientació aproximada en sentit E-W. De l'estudi de les estructures conservades es dedueix que hi hauria un projecte original format per una bateria de tres habitacions (àmbits 400-1300-1700) de planta quadrangular i obertes a una estança allargada (àmbits 500 i 1600) que faria la funció de corredor o distribuïdor. Possiblement aquest edifici estaria format per més estances, però l'evolució posterior les ha destruït totalment o les ha emmascarat de tal manera que les fa irreconeixibles. En funció dels materials trobats en els nivells de regularització del terreny, es pot assegurar que aquesta construcció ha de ser posterior a l'any 15 aC, però sense superar mai el primer quart del segle I dC.

En un moment posterior, que cronològicament només podem situar de forma aproximada entre els segles I i II dC (Figura 14), es realitza una remodelació de l'edifici que va consistir, essencialment, en la seva ampliació, allargant-lo en sentit est i oest i mantenint el mateix esquema anterior. Així es configura un llarg corredor (àmbits 500-600-1200-1500-1600) al qual s'obren un seguit d'habitacions de planta quadrangular. Així, d'oest a est, tindriem l'àmbit 1300,³ amb una gran porta de més de 2,5 metres de llum que donaria al corredor 1200. En tres de les seves parets s'han conservat *in situ* restes de decoració pictòrica que ens han permès constatar el seu esquema ornamental (Figura 7).

S'observa l'existència d'un rodapeu de 0'20 m d'alçada amb una superfície monocroma groga, sobre la qual es realitzaren pinzellades de factura ràpida i gotes irregulars de pintura de morfologia irregular amb l'objectiu d'imitar un plakat de marbre del tipus *Giallo Antico* o d'alguna de les varie-

3 A l'oest tindriem l'àmbit 1800, que hauria estat ocupat per altres habitacions. No obstant, el fet d'estar a una cota significativament més elevada que la resta ha propiciat la desaparició quasi total de les estructures.

tats lapídies locals, utilitzades com a material de substitució d'aquest (com per exemple la pedra de Santa Tecla).

Aquest motiu ornamental, que correspon a un dels més recorrents dins els repertoris decoratius de la pintura romana, aparegué en les composicions pictòriques en el període tardorepublicà i es desenvolupà, de manera considerable, en les representacions assimilables al Primer, Segon i Tercer Estils Pompeians (Moteado 1986, 280). Posteriorment, a partir de la segona meitat del segle I dC, aquest motiu evoluciona, esdevenint un recurs decoratiu profusament utilitzat en l'ornamentació de les àrees inferior i intermèdia dels murs, degenerant la seva morfologia vers gotes de pintura de grans dimensions (Moteado 1986, 277). La seva utilització es constata fins al s. VI dC (Guiral 1992, 158; Mostalac 1994, 191; Guiral/Martín 1996, 251-252).

La separació entre el rodapeu i el sòcol es marca amb un traç d'1,5/2 cm de gruix, de color vermell burdeus, sobre el qual apareix una successió de panells rectangulars de 0'38 m d'amplada màxima definits per traços vermells amb projecció vertical. En el seu interior s'insereixen ortoestrats (que presenten una superfície monocroma de color groc) delimitats per filets negres amb un gruix de 0,05 m. En l'angle d'unió entre ambdós filets d'enquadrament, s'observa la presència de petits bifolis negres.

Pel que fa a la pavimentació, desconeixem les seves característiques ja que aquesta estança va ser rebaixada en una fase posterior fins a una fondària de prop de 2 metres.

Al seu costat, en direcció est, ens trobaríem l'àmbit 1700, un espai de difícil lectura i interpretació a causa de la complexitat i quantitat de relacions estructurals que hi ha en el seu interior. Es pot deduir que, com a mínim, va patir tres remodelacions pel que fa als murs de delimitació laterals i que la última va comportar l'elevació del seu nivell de circulació fins a una alçada pròxima a l'existent a l'àrea fora de l'edifici,⁴ fet que va obligar a col·locar una escala de pedra de Mont-roig per tal de salvar el desnivell existent amb el corredor.

L'àmbit 400 no aporta cap dada especialment significativa, mentre que la 1100 destaca per les proporcions de la seva planta (més allargada que les anteriors) i pel fet de posseir una segona porta oberta cap el nord i les restes d'una possible banqueteta d'un metre de llarg en la paret est. Més informació ha aportat el darrer àmbit excavat d'aquesta línia d'habitacions, l'àmbit 1400. Es tracta d'una habitació d'uns 5 per 4 metres, amb una porta d'accés en el seu costat sud-est. A l'interior es van loca-

litzar dues estructures peculiars que poden indicar la seva probable funcionalitat. En concret, es tracta de les restes d'un banc de pedres i terra de poc més d'un metre de llarg en l'angle nord-oest i la part inferior d'un petit dipòsit (1,5 per 0,8 metres) en la seva paret sud. Aquests elements i la seva distribució recorden, sinó és que reproduïxen perfectament, els elements arquitectònics que configuren les *culinae* itàliques tardorepublicanes i altoimperials, especialment les del Laci i de Pompeia (Riva 1995 i Riva *en premsa*; Salza Prima 1979). En efecte, segons aquestes dues autores una *culina* es pot determinar arquitectònicament de forma inequívoca a partir de la coincidència de tres elements; un banc de treball, un espai destinat a emmagatzemar aigua i el larari.⁵

Lògicament, l'element imprescindible en aquest tipus d'àmbits és el banc de treball on es feia la cocció dels aliments. Aquest, normalment, se situava en un dels angles per tal de minimitzar tant la pèrdua d'escalfor com la natural caiguda de les cendres i brases.⁶ Arquitectònicament s'han descrit diversos tipus, des del més simple format per una estructura massisa rectangular fins a d'altres més complexes amb espais interiors i planta en L. Poden haver-n'hi més d'un en una mateixa *culina* on, més que coure, el que es faria seria la preparació dels diversos aliments. No gaire apartat del banc hi hauria d'haver una petita reserva d'aigua, ja sigui una gerra de grans dimensions, un *dolium* o un petit dipòsit d'obra. No en va l'aigua era un dels ingredients essencials en l'elaboració dels aliments, a l'igual que avui dia, a més del seu ús més que probable, tant per netejar la *culina* i els aliments com —en cas d'accident— per apagar els sempre perillosos focs. Sobre els lararis és de sobra coneguda la seva situació dins les cuines a causa de la seva associació amb el foc que personalitza la família i els avantpassats. Amb aquestes dades disponibles, sembla lògic identificar l'àmbit 1400, on hi han les restes d'un banc de treball i d'un dipòsit d'aigua amb una *culina*.

L'edifici continua més cap a l'est, però ja fora de l'àrea excavada. On s'han documentat més estances ha estat al sud-est del corredor, l'àmbit 900 al qual s'accediria de forma indirecta travessant un tercer àmbit no definit totalment però si intuït. Malauradament, aquesta zona és una de les més afectades per les avingudes del barranc de la Verge del Camí, raó per la qual disposem una informació molt esbiaixada d'ells. Al sud del corredor, àmbits 300 i 700, no s'han trobat restes arquitectòniques, fet que fa pensar que seria una àrea lliure d'estructures.

4 Recordem que aquesta part de l'edifici retalla i rebaixa part del subsòl natural per tal d'oferir un pla horitzontal.

5 Encara que no en totes les *culinae* es donen necessàriament els tres elements.

6 Majoritàriament, la cocció dels aliments durant l'època romana es realitzava sobre brases, cuinant-se directament sobre la flama en comptades ocasions.

La distribució de la totalitat de les estructures semblen configurar un edifici en planta de L articulada per un llarg corredor i que envoltaria un gran pati obert a la platja. La circulació interna es faria, lògicament, a partir del corredor i s'utilitzaria l'àmbit 1700 per tal d'accedir a l'àrea situada al nord de l'edifici.

Aquí, en un moment posterior que s'ha de situar a mitjan segle II dC, es construeixen nous àmbits que configuren una àrea unitària (àrees 2100, 2300, 2400, 2500, 2600 i 2700) (Figura 15). Es tracta de dues habitacions pavimentades amb *opus signinum* i amb una petita claveguera,⁷ les restes d'un hipocaust i de diverses estructures muràries molt erosionades però que permeten identificar diversos espais.⁸ Tradicionalment, s'havien interpretat aquestes estances com a dipòsits relacionats amb el tractament i neteja del peix d'una hipotètica factoria de salaons. No obstant, a la llum dels darrers treballs que han possibilitat interrelacionar arquitectònicament tots aquests elements, es pot deduir que, de fet, ens trobem davant de les restes del que podrien haver estat unes termes. Ara com ara, aquesta és l'única hipòtesi plausible que permet explicar l'existència de l'hipocaust junt amb les estances pavimentades amb *opus signinum* i les clavegueres de forma unitària. El fet de ser una àrea molt afectada pels treballs urbanístics actuals, i que encara està en procés d'excavació, fa que esperem a futurs treballs per tal de confirmar –o no–, aquesta interpretació.

II.3 Fase II

En un moment determinat del segle III dC, tot l'edifici pateix una gran transformació, no només arquitectònica, sinó també d'ús. En aquest període s'abandona el possible conjunt termal, amortitzant-se les conduccions d'aigua i les estructures (Figura 16).

En la resta s'observa com es parden les portes dels àmbits 400 i 1700 (Figura 8) i es compartimenta el corredor amb –com a mínim– dos murs transversals (que defineixen l'àmbit 600). En l'estança 1300 es fa un gran rebaix que ocupa tot l'espai disponible, conservant-se l'accés original. Possiblement també en aquest moment, sobre el paviment original de terra compactada del corredor es col·loca una capa de sorres de platja, la finalitat de la qual se'ns escapa totalment.

Els murs dels àmbits 1100 i 1400 es recreixen parcialment i es modifiquen els nivells de circulació, mentre que tot sembla indicar que l'àmbit 900 s'abandona.

Tots els indicis fan pensar que la gran transformació que pateix l'edifici anava destinada a reconvertir la seva funcionalitat, deixant de ser un

lloc d'habitació per esdevenir una àrea de treball o d'emmagatzematge. Aquesta transformació hauria afectat a la totalitat de la vil·la, ja que un canvi de funcionalitat d'aquesta envergadura només es pot entendre dins d'una planificació general.

II.4 Fase III

Com a fase III es considera una segona gran transformació de l'edifici (Figura 17). En un primer moment, datat entre la segona meitat del segle IV i la primera del V dC es procedeix a la destrucció d'algun edifici proper (i que encara no s'ha localitzat) i amb la runa que s'ha ocasionat es colmaten la pràctica totalitat dels àmbits, segurament per tal d'alçar els nivells de circulació. També es documenta, en aquest moment, l'espoli dels elements arquitectònics susceptibles d'ésser reaprofitats. Aquests nivells de reblliment es caracteritzen per contenir molts fragments de *tegulae* i *imbrices*, plaques de marbre i fragments d'estuc amb una decoració pictòrica molt acurada i que no és present en cap indret de l'àrea excavada. Aquestes evidències intencionades són el reflex de la reforma o abandó produït en la *pars urbana* o residencial de la vil·la que, segurament, tindria una pervivència coetània a la fase II.

Una gran part dels elements de decoració pictòrica localitzats en aquest nivell presenten una gran uniformitat estilística, fet que ha possibilitat portar a terme una restitució hipotètica d'algunes de les composicions ornamentals desenvolupades en la decoració dels murs i d'una part d'un paviment de marbre.

Pel que fa als elements pictòrics localitzats, la major proporció correspon, possiblement, a la decoració d'una mateixa estructura. Les restes conservades ens indiquen l'existència d'un mur que presenta una decoració que segueix els models decoratius característics del quart estil pompeïà que es desenvoluparen en els repertoris provincials a partir de la segona meitat del segle I dC. Aquest estil es troba constituït per un sòcol amb motius corresponents a imitacions de marbres del tipus *brocatello*, per un sector central en el què s'articulen una successió d'ortostrats monocroms vermells separats per canelobres que presenten un fons negre sobre el que apareix una decoració contínua de caràcter geomètric. La part superior de la composició finalitzava en una cornisa d'estuc policromada.

A més de les restes pictòriques, també es varen localitzar diversos fragments marmoris, que constituïen part de la decoració musivària d'un espai significatiu dins la vil·la. Els fragments exhumats formarien part d'un paviment d'*opus sectile* realitzat amb *crustae* marmòries de diversa procedència. No ha estat possible restituir les seves dimensions totals.

⁷ La seva construcció es va realitzar entre els segles II i inicis del III dC.

⁸ El seu estat general de conservació és tan precari que la seva excavació no ha pogut aportar cap dada cronològica fiable.

Es tracta d'un paviment constituït per diverses unitats modulars del tipus quadrat simple. La seva base és un quadrat a l'interior del qual s'inserixen, en ordre decreixent pel que fa a llurs dimensions, un romb i un altre quadrat (Guidobaldi 1985, 182-186; Pérez 1996, 31).

A més de les restes de decoració arquitectònica, en un d'aquests nivells de rebliment, concretament el que farcia el rebaix existent en l'àmbit 1300, es va recuperar l'any 1992 la troballa més important realitzada fins ara a la Llosa (Macias/Ramón 1994). Com a part del material constructiu abocat amb la inutilització de la fase 2 i la construcció de la fase 3, es va localitzar un important conjunt de peces de bronzes que, afortunadament, no havien estat refosos en època antiga (Figura 13). La peça més important és un lampadari format per una estàtua d'un jove adolescent que descansa sobre una peanya i darrera del qual creixen una sèrie de branques d'on penjaven les llànties. Juntament amb aquesta important peça, s'han recuperat una sèrie de suports destinats a sostenir a taula recipients escalfats com ara fan els estalvis, una pàtera intensament decorada i que podria tenir un ús ritual, un cassó, un canelobre alt de peu i una llàntia decorada amb una màscara teatral (Figures 10-11-12).

Totes aquestes peces foren realitzades en el mateix taller i podrien correspondre a la decoració d'una única estança. Els estalvis de bronze són idèntics i alguns elements decoratius, com ara les urpes de felí de les peanyes, són iguals en els estalvis, el canelobre i en l'estàtua lampadària. Les característiques d'aquest conjunt fan pensar que formaven part del servei de taula i d'il·luminació d'una mateixa estança, de ben segur un *triclinium*.

Pel que fa a les reformes arquitectòniques que es desenvolupen, podem inferir poques dades, ja que anaven destinades —entre altres objectius— a realçar la cota de circulació. Per això ha estat fortament afectada per l'erosió (tant natural com antròpica) posterior, conservant-se únicament aquells elements que tindrien una funcionalitat de fonamentació.

El passadís 1200 torna a reduir-se en l'extrem oriental amb el traçat d'un altre mur transversal tot definint la fonamentació d'una nova estança (sector 1600). També es pareda l'accés a l'estança 1300 i es construeix una nova estança de planta semicircular seguint l'eix axial de l'antic corredor. També es basteix un nou mur dins el que havia estat el gran pati i que podria ser l'únic indici conservat d'una tercera línia d'habitacions, paral·lela a les altres dues.⁹ Per les restes de morter conservades també es pot afirmar que es recreixen els murs dels àmbits 400 i 1700. Tot això

sembla dibuixar un edifici de planta rectangular amb una orientació nord-sud i una sala absidada en el seu eix. Sabem, també, que el mur de delimitació sud del corredor encara està en funcionament, però desconeixem la seva possible funcionalitat. A nivell estratigràfic no es pot assegurar el moment d'abandó d'aquest edifici. Les dades obtingudes en l'àrea 900 plantejaven una datació final de segona meitat del segle V en endavant, mentre que en els sectors 1100 i 1400 les datacions més modernes arriben fins al segle VI dC. Un altre tret important és la localització d'una petita àrea funerària (Figura 19) en l'extrem nord-oriental de l'excavació i que es desenvolupa per sobre dels nivells de colgament del V dC.

Les evidències localitzades corresponen a un sector constituït per quatre enterraments, emplaçats en una àrea perimetral de l'edifici excavat (a prop del límit oriental d'aquest), en direcció al barranc de la Verge del Camí.

No ha estat possible definir el nivell de pavimentació associat a l'àrea sepulcral ni tampoc cap tipus d'element que ens suggereixi l'existència de senyalitzacions o indicadors funeraris dels enterraments. Les tombes documentades no presentaven coberta i sols es conservaven en una cota inferior a aquesta.

Tipològicament, s'adscriuen a tres categories: caixa d'obra, contenidor amfòric (de procedència africana i tarraconense tardana) i fossa simple.

Les inhumacions presentaven una orientació diferent (tant en sentit nord-sud, com est-oest). En el seu interior es constata la presència, en tres dels quatre enterraments localitzats, de deposicions individuals. En el restant, varen aparèixer dues inhumacions, trobant-se la que ocupava una posició primària completament arraconada respecte a la que fou dipositada amb posterioritat.

Pel que fa a evidències assimilables a la indumentària o abillament personal, sols s'ha pogut documentar la seva existència en un enterrament, a l'interior del qual es van recuperar diverses peces de bronze (una sivella de cinturó amb ornamentació orbicular, tres braçalets amb decoració incisa de tipus geomètric, un anell, una possible arracada i restes indeterminades que podrien formar part d'una caixa de petites dimensions) i algunes denes de collaret de pasta vítria.

Les dades materials i estratigràfiques indiquen una freqüentació funerària de l'indret amb una cronologia de finals del segle V-inicis del segle VI.

Amb posterioritat a aquest moment, les excavacions arqueològiques no han documentat cap altra evidència d'ocupació humana de la zona fins a època moderna-contemporània, moment en què

⁹ Precisament el lloc on, teòricament hi hauria d'haver la resta d'estructures d'aquest tercer cos és una de les més afectades per les riuades, que no només van fer desaparèixer tota la stratigrafia existent, sinó que fins i tot va obrir un nou canal natural de circulació d'aigua.

es constata la formació de diversos nivells de condicionament agrícola d'aquesta àrea, així com diverses afectacions naturals provocades per una o més avingudes de la riera.

III. Conclusions

Les excavacions dutes a terme a la Llosa han posat al descobert una vil·la costanera que presenta una llarga perduració i una interessant problemàtica interna.

A grans trets, ens trobem amb un dels nombrosos centres d'explotació agrària coneguts a la zona que presenta la peculiaritat de trobar-se just a la línia de costa i a pocs metres de la Via Augusta (Massó 1985 i Massó 1990), possibilitant una dualitat en l'obtenció dels recursos econòmics.

Les dades ens parlen de l'existència d'una primera ocupació a partir de mitjan segle I aC, la naturalesa de la qual se'ns escapa totalment, ja que només s'han documentat escasses evidències que no estan associades a cap estructura evident. És en època augustal quan es constata una primera construcció en la qual s'observa una planificació de l'espai que es desenvolupa.

De fet, en un primer moment es va interpretar part de les estructures excavades com a part d'una factoria destinada a l'elaboració de productes derivats del tractament del peix, bàsicament salaons, *garum* i *liquanem*. Aquesta hipòtesi se sustentava a partir de la interpretació que es feia de les diferents habitacions paredades de la fase II¹⁰ i de les estances pavimentades amb *opus signinum*,¹¹ així com la seva proximitat al mar. No obstant, l'absència de restes d'ictiofauna, el fet que les habitacions paredades no siguin estanques (en no tenir una pavimentació apropiada), així com el decalatge cronològic entre aquestes i els àmbits pavimentats amb *opus signinum*¹² feien poc viable aquesta hipòtesi.

No obstant, una nova relectura de les restes, afavorida pels progressos dels treballs d'excavació, indica que ens trobaríem davant de la *pars urbana* d'una vil·la romana, a la qual, en un moment posterior, se li adossa un conjunt termal a mitjan segle II dC. Aquest edifici s'estructuraria amb un gran corredor que delimita un espai obert (tal volta un pati) i que dona accés a diverses estances de funcionalitat incerta, entre les quals destaquen un accés a l'àrea termal amb escales per superar l'ingrés i una possible *culina* de tipus italià. Les excavacions demostren que aquest edifici continua fora de l'àrea explorada, sobretot en direcció est.

A finals del segle II dC, o inicis del III dC, s'observa un canvi substancial que es materialitzà amb l'abandó aparent de les estructures termals (almenys de les conduccions conegudes) i una restructuració interna dels espais amb la compartimentació del corredor, el paredament de diverses portes i el rebaix de l'àmbit 1300. Òbviament, aquests canvis estructurals han de correspondre a un canvi de funcionalitat, destinant-se a alguna activitat per ara incerta. No obstant, l'acumulació de diversos materials constructius sense coure (maons i tegules, bàsicament) podria ser indicatiu de la seva funcionalitat. De forma coetània deuria d'existir, relativament a prop, un nou edifici destinat *pars urbana* i del qual, actualment, desconeixem la seva situació. Això es fa evident durant el procés de rebliment que pateix l'edifici (segurament per regular la cota de circulació) durant la tercera fase, ja que en ell s'utilitzen restes constructives de tipologia diferent a les conservades *in situ*, així com nombrosos fragments de decoració pictòrica i pavimental aliens a la part de l'edifici. És durant aquest rebliment quan s'aboca el conjunt de bronzes, l'existència dels quals indicaria un ambient ric i acurat, que en cap cas no pot correspondre a les restes excavades.

Sobre aquest aspecte poca cosa més es pot precisar a causa de la manca d'excavacions fora de l'àrea actualment visible, però és evident que en algun lloc proper han d'existir-hi les restes del que hauria d'haver estat la *pars urbana* de la vil·la, evidències que encara estan per localitzar.

La tercera i última fase és, potser, la més mal coneguda, ja que és la que va resultar més afectada pels processos erosius, antròpics i naturals, posteriors a l'abandó d'aquest assentament. Sabem que a partir d'inicis del segle V dC la zona pateix una gran remodelació que es materialitza amb el recreixement dels nivells de circulació i la construcció d'un nou edifici, tant reaprofitant part dels murs ja existents com construint-ne de nous. Els processos erosius posteriors han fet desaparèixer quasi la totalitat d'aquesta nova edificació, conservant-se només els elements que tindrien una funció de fonamentació. Per això es fa difícil d'intentar establir una planta teòrica i una funcionalitat concreta. Només s'ha pogut determinar que hauria de funcionar fins a finals del segle VI dC i que als seus voltants es van realitzar algunes inhumacions.

A partir d'aquest moment desapareix el registre arqueològic de la Llosa, restant aquesta àrea com a terreny de conreu fins als nostres dies.

10-11 Aquestes estances s'interpretaven com els espais destinats a amagar el peix amb la sal.

12 La funcionalitat establerta per a aquests àmbits seria la de neteja del peix.

13 Que actualment s'interpreten com a elements d'unes possibles termes de la Fase I.

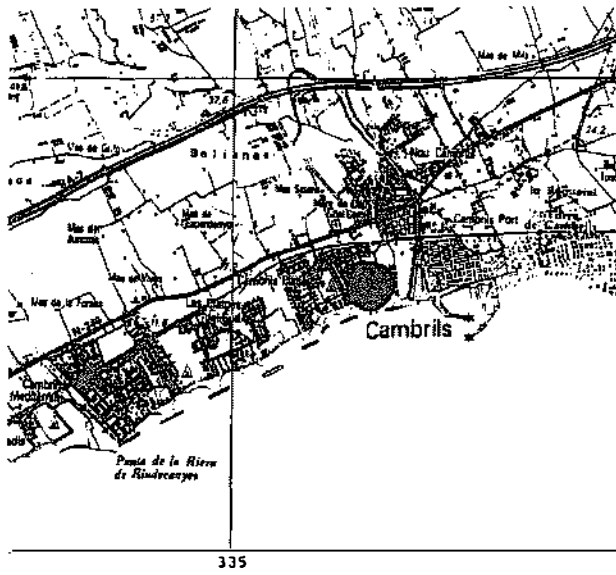

Fig. 1. Situació del jaciment de la Llosa.

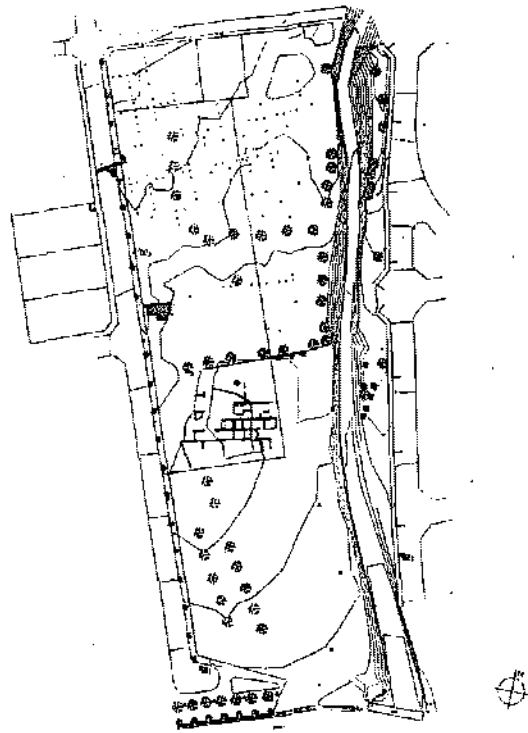

Fig. 2. Planta general de les restes localitzades.

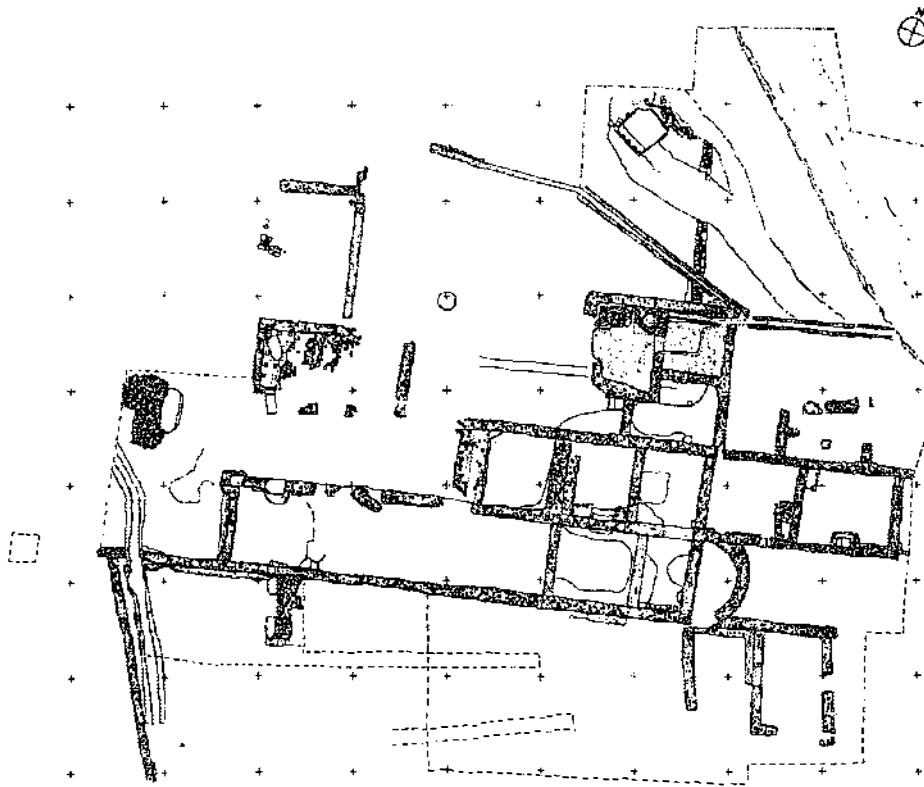

Fig. 3. Planta general de l'àrea excavada.

Fig. 4. Vista del jaciment a l'inici dels treballs arqueològics.

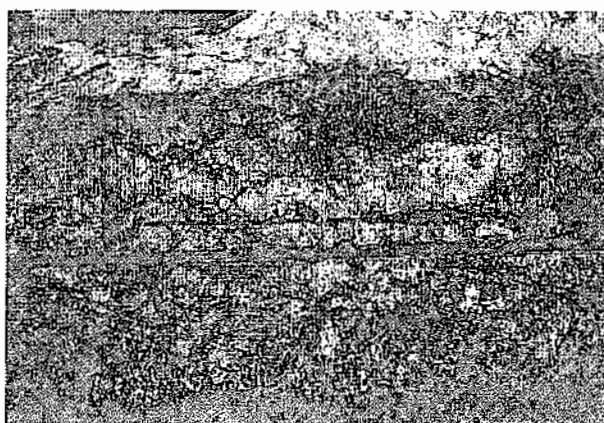

Fig. 7. Detall de les pintures conservades *in situ* de la Fase 1a.

Fig. 5. Vista de l'estat actual del jaciment.

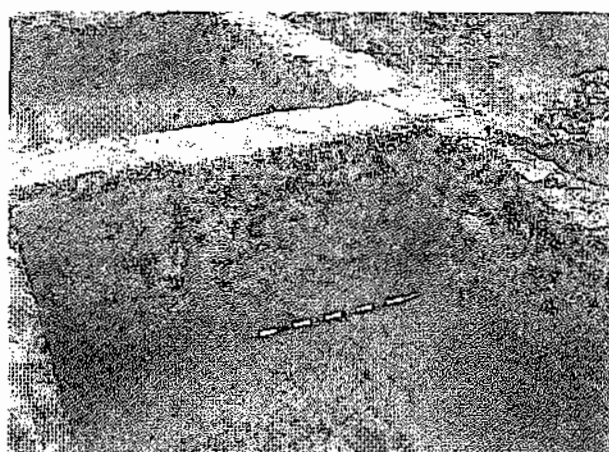

Fig. 8. Detall d'un paredat de porta de la Fase 2.

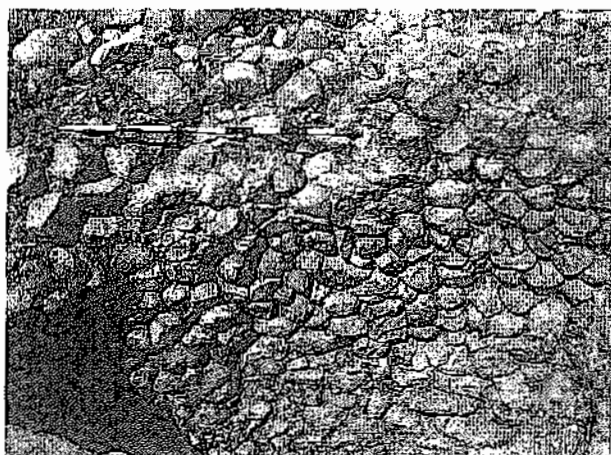

Fig. 6. Estructura indeterminada de còdols de la Fase 0.

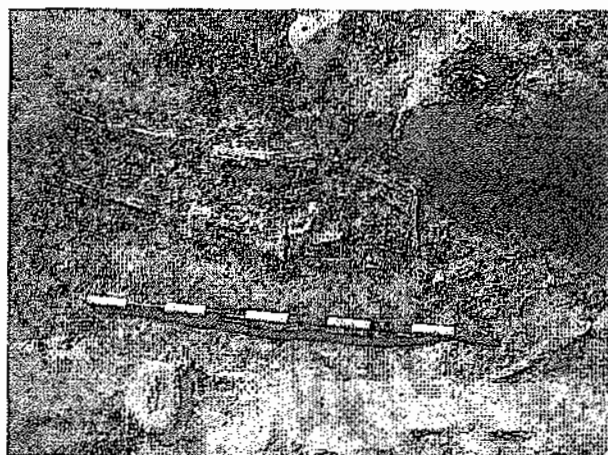

Fig. 9. Inhumació de la Fase 3.

Fig. 10. Detall del cap de l'estàtua.

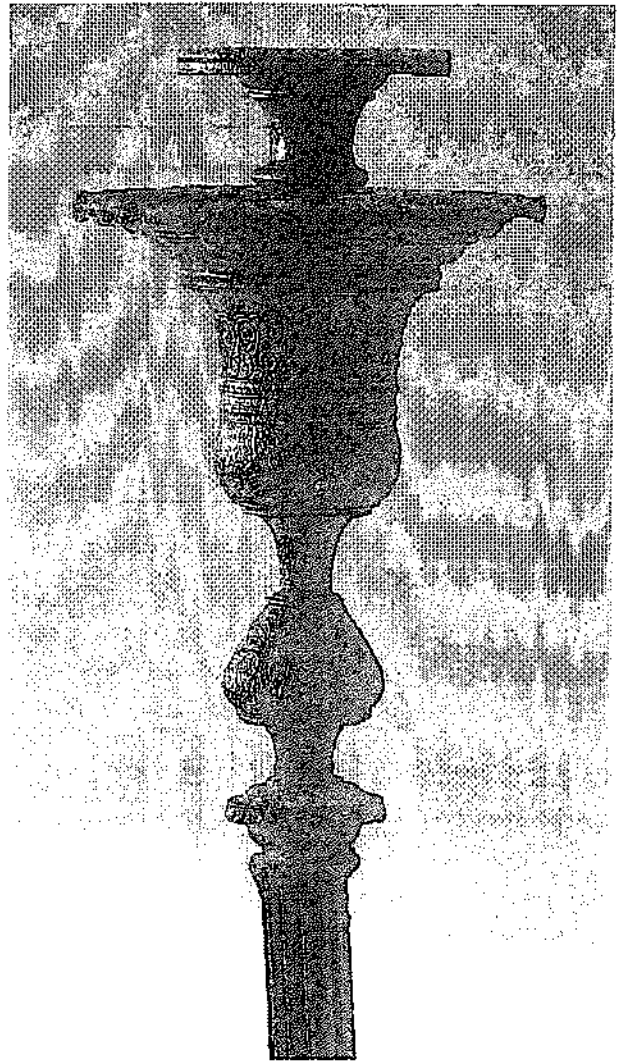

Fig. 12. Detall de la part superior del lampadari.

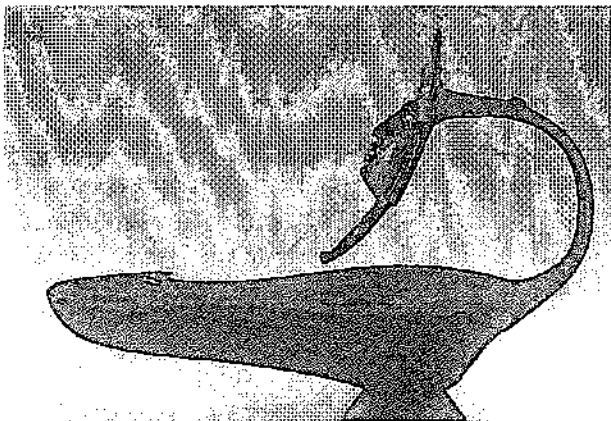

Fig. 11. Llàntia de bronze decorada amb màscara teatral.

Fig. 13. Detall del moment de la troballa dels bronzes.

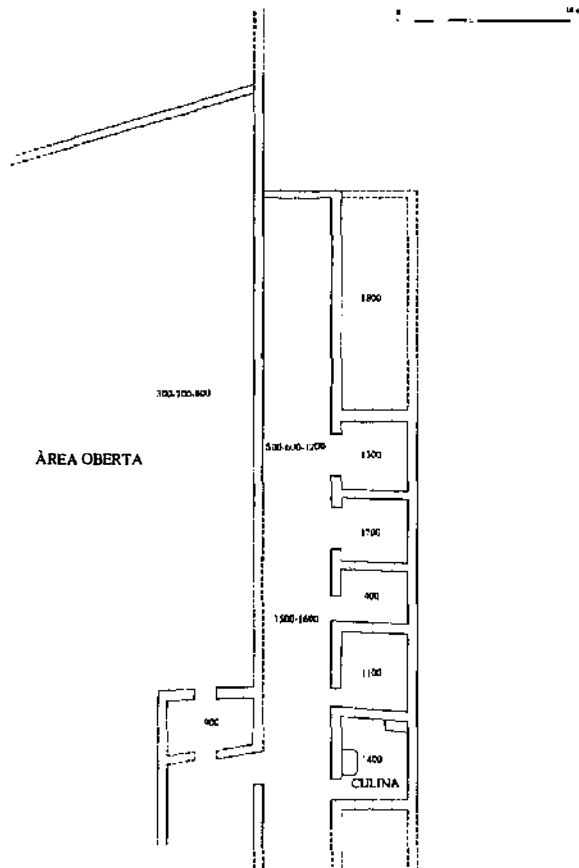

Fig. 14. Planta de la Fase 1a.

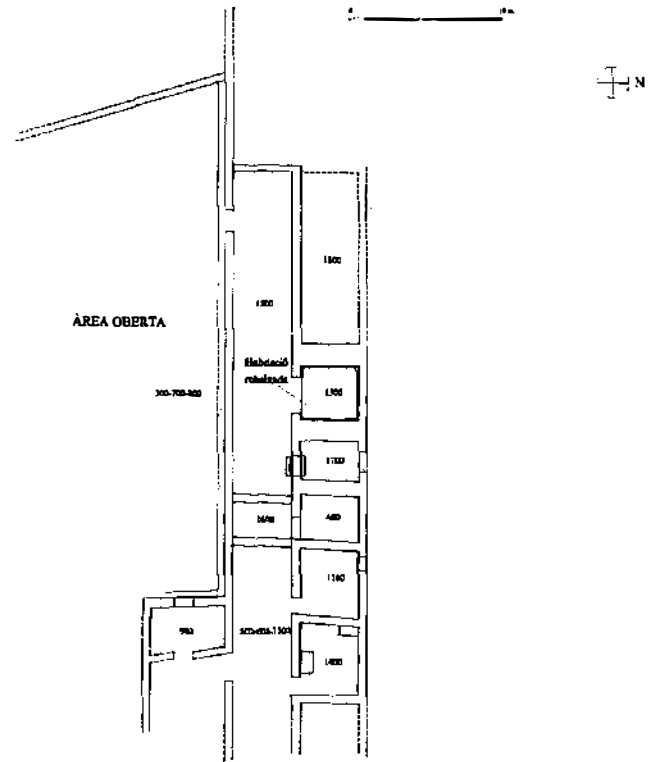

Fig. 16. Planta de la Fase 2.

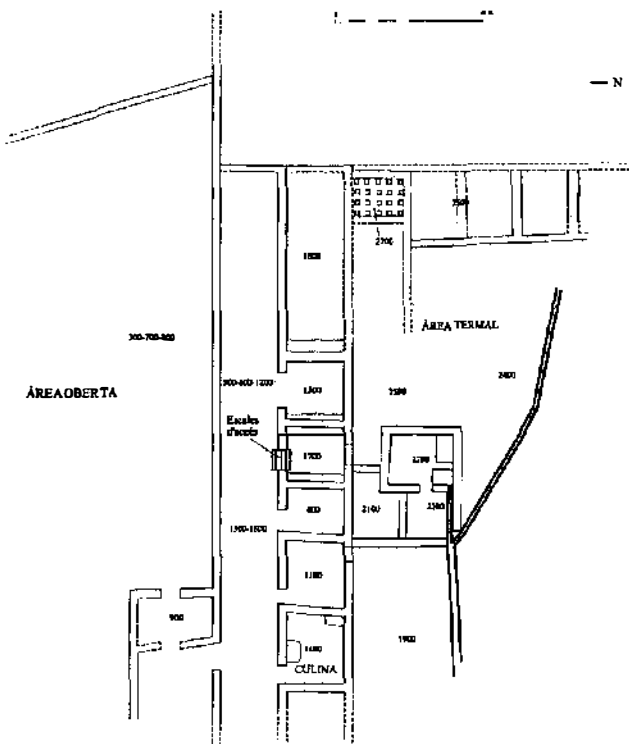

Fig. 15. Planta de la Fase 1b.

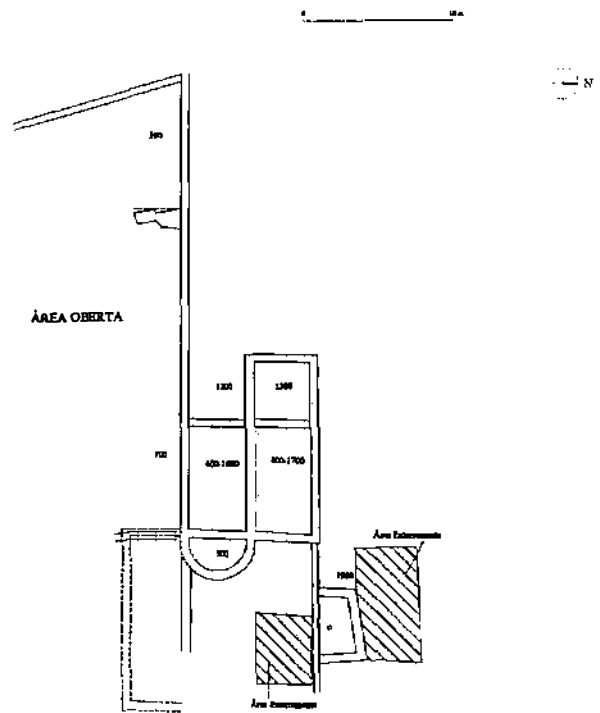

Fig. 17. Planta de la Fase 3.

BIBLIOGRAFIA

- BATISTA *et alii* 1980
R. Batista - A. López - M. Zucchitello: «Noves aportacions al coneixement de la vil·la romana dels Atmellers/Tossa», *Quaderns d'Estudis Tossencs*, núm. 1. Tossa.
- BOBADILLA 1969
M. Bobadilla: «El mosaico de peces de la Pineda (Tarragona)», *Pyrenae*, núm. 5, Barcelona, 141 -153.
- CARRERAS *et alii* 1995
N. Carreras, X. Fàbrega, C. Llobet, C. Puerta, A. Rich, A. Rigo: «Can Balençó», *Autopistas i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 57-88.
- CASAS i COMAS 1989
T. Casas i M. Comas: «Nuevas aportaciones para el conocimiento de la ánfora Laietana 1: cronología, difusión y producción», *Anfore romane e storia economica: un decennio di ricerche. Atti del colloquio di Siena (22-24 maggio 1986)*, Roma.
- CODEX 1991 (CLL)
CODEX: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)*, juliol de 1991, memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CODEX 1992 (CLL)
CODEX: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)* febrer-març 1992, memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CODEX 1993 (CLL)
CODEX: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)*, juliol 1993, memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CODEX 1994 (CLL)
CODEX: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)*, juliol 1994, memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CODEX 1995 (CLL)
CODEX: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)*, juliol 1995, memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CODEX 1996 (CLL)
CODEX: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)* juliol 1996, memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CODEX 1997a (CLL)
CODEX: *Memòria de la intervenció arqueològica previa al Camp de Treball de Joventut de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)* març-abril 1997, memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CODEX 1997b (CLL)
CODEX: *Projecte d'excavació de la Llosa. Anys 1998/2002*, projecte d'excavació lliurat al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CODEX 1997c (CLL)
CODEX: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)* juliol 1997, memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CODEX 1998 (CLL)
CODEX: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)* juliol 1997, memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CUNLIFFE 1977
B. Cunliffe: *Fishbourne. A Guide to de Site*, Chichester 1977 (revised 1983).
- CURTIS 1991
R. I. Curtis: *Garum and Salsamenta. Production and commerce in materia medica*, Leiden.
- EDMONSON 1987
J. C. Edmonson: *Two industries in Roman Lusitania. Mining and Garum Production*, B. A. R. Int. Ser. 362, Oxford.
- FERNÁNDEZ OCHOA 1994
C. Fernández Ochoa: *Una industria de salazones de época romana en la plaza del Marqués*, Gijón.
- GARCIA i PUCHE 1997
M. Garcia i J. M. Puche: "Finalitza la intervenció arqueològica a la vil·la romana de la Llosa (agost 1997)", *Revista de Cambrils*, núm. 313, Cambrils, 41.
- GARCIA i PUCHE 1999
M. Garcia i J. M. Puche: "La Llosa, una nova excavació arqueològica", *Revista de Cambrils*, núm. 338, Cambrils.
- GUIDOBALDI 1985
F. Guidobaldi: «Pavimenti in opus sectile di Roma e dell'area romana: proposte per una identificazione» *Studi Miscellanei*, núm. 26, Roma, 171-223
- GUIRAL 1992
C. Guiral: "Pinturas procedentes del Grau Vell (Sagunto, Valencia)", *Saguntum*, núm. 25, València, 139-178.
- GUIRAL i MARTÍN 1996
C. Guiral i M. Martín: *Decoración y estucos ornamentales. Bilbilis I*, Saragossa.
- MACIAS i RAMÓN 1994A
J. M. Macias i E. Ramón: «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, Barcelona, pp 125-133.
- MACIAS i RAMÓN 1994B
J. M. Macias i E. Ramón: «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)», *Butlletí Arqueològic 15*, Tarragona, 357-373.
- MARTÍ 1992
G. Martí: «Troballes excepcionals a La Llosa», *Revista de Cambrils*, núm. 250, Cambrils.

MARTIN 1970

G. Martín: «Las pesquerías romanas de la costa de Alicante», *Papeles del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia*, Valencia 1970.

MASSÓ 1985

J. Massó: «La Via Augusta al seu pas per la Costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Càpita», *XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, Sitges*, 111-119.

MASSÓ 1990A

J. Massó: «Notas sobre un miliario desaparecido de la Via Augusta, entre las Mansiones de Tarraco y Oleastrum», *La red viaria en la Hispania Romana*, Saragossa 347 - 354.

MASSÓ 1990B

J. Massó: *El terme de Cambrils a l'antiguitat*, Cambrils.

MASSÓ, MAGRIÑÀ i RAMÓN 1984

J. Massó, M. Magriñà i E. Ramón: «La vil·la romana de la Llosa i la producció de salaons de peix a l'època romana en el nostre litoral», *La Veu de la Plaça*, núm. 2, Cambrils.

MASSÓ, MAGRIÑÀ i RAMÓN 1990

J. Massó, M. Magriñà i E. Ramón: *Memòria de les campanyes d'excavació portades a terme en la vil·la romana de la Llosa, terme municipal de Cambrils, Baix Camp*, memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

MOSTALAC 1994

Mostalac: «Pintura mural y cornisas de la Casa del Acueducto», *Tiermes IV. La Casa del Acueducto*, E. A. E, núm. 167, Madrid.

MOTEADO 1986

C. Guiral, A. Mostalac i M. Cisneros: «Algunas consideraciones sobre la imitación de «marmol moteado» en la pintura romana en España», *Boletín del Museo de Zaragoza*, Saragossa, 259-288.

MUÑOZ 1991

A. Muñoz: *La intervenció arqueològica en els jardins de l'Ermida de la Mare de Déu del Camí de Cambrils (Avinguda*

de Gaudí), Quaderns d'Estudis i Divulgació 2, Cambrils (Tarragona).

NOLLA i NIETO 1981

J. M. Nolla i X. Nieto: «Una factoria de salaó de peix a Roses», *Fonaments* 3, Barcelona 1987, 187-200.

PÉREZ 1996

E. Pérez: *Revestimientos de Opus Sectile en la Península Ibérica*, Col·lecció Studia Archaeologica núm. 84, Valladolid.

PONSICH 1988

M. Ponsich: *Aceite de oliva y salazones de pescado. Factores económicos de Bética y Tingitana*, Madrid.

PONSICH i TARRADELL 1965

M. Ponsich i M. Tarradell: *Garum et industries antiquae de salaison dans la Méditerranée Occidentale*, París.

PREVOSTI et alii 1995

M. Prevosti, J. Arxé i A. Caballé: *Autopistes i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona.

RIVA 1994

S. Riva: *La cucina nella casa pompeiana: proposta per una tipologia*, tesi di laurea a Facoltà di Lettere e Filosofia, Università «La Sapienza» di Roma.

RIVA en premsa

S. Riva: *Le cucine delle case di Ostia*, *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome/Papers of the Netherlands Institute in Rome* 1999, Roma.

SALZA 1979

E. Salza Prina: *Cucine e quartieri servili in epoca romana*, *Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia*, LII, Roma, 237-294.

SALZA 1988

E. Salza Prina: «Cibi e banchetti nell'antica Roma», *Archeo*, núm. 6, Roma, 52-97.

SÁNCHEZ, BLASCO i GUARDIOLA 1989

M. J. Sánchez, E. Blasco i A. Guardiola: «Descubrimiento de una factoria bajoimperial de salazón de pescado en Sta. Pola (Alicante)», *Saguntum* 22, Sagunt.

EXCAVACIÓ ARQUEOLÒGICA A LA VIL·LA ROMANA DEL MAS D'EN GRAS

EDUARD SÁNCHEZ CAMPOY
RAMON JÁRREGA
DAVID OLIVARES (dibuixos)

Arqueociència, SL

I. Introducció

La intervenció arqueològica al jaciment del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès), fou un actuació realitzada per ARQUEOCIÈNCIA, S. C. P. entre els dies 19 de setembre i 15 de desembre de 1994, finançada a través de «l'1% Cultural» per les empreses G. I. S. A. i AGROMAN. L'equip d'arqueòlegs estava format, juntament amb el sotasignat, per M. Cinta Montañés, Goretti Vila, David Olivares i Jordi Marquès.¹ Al present treball s'exposen totes les dades essencials fruit de la intervenció arqueològica.

1. La troballa

El jaciment, inèdit fins al moment, fou localitzat pel Sr. Joan Ferrando de Vila-seca, a finals del mes d'agost de 1994, en el curs de les obres de construcció de la variant de la carretera Nacional 340 i dels accessos al parc temàtic de Port Aventura. En el moment del descobriment, bona part del jaciment ja s'havia posat al descobert, degut a la intervenció de les excavadores en el moment de l'extracció de la capa vegetal i de conreu. Avisats els Serveis Territorials de Cultura de Tarragona, s'aturà d'immediat l'obra i s'inicià una ràpida campanya de delimitació i sondeig que continuà de seguida amb una excavació extensiva que posà al descobert les restes d'una vil·la romana aparentment molt arrasada i que ocupava una àrea total de 4400 m² (110 x 40 m), dels quals uns 2000 m² corresponen a espai ocupat per estructures d'habitat, sempre dintre de l'espai expropiat amb motiu de les obres, i que continuava fora de l'esmentat espai sota terres de conreu que encara resten inèdites per a la investigació arqueològica.

La campanya de delimitació del 5 al 14 de setembre de 1994

Durant els treballs d'explanació i extracció de terres de la nova carretera variant de Vila-seca, C. N. 340 (Tarragonès), el Sr. Joan Ferrando, de Vila-seca, observà la presència de materials arqueològics d'època romana. Aquest informà de la troballa

a l'arqueòloga territorial Sra. Margarida Genera, la qual féu immediatament acte de presència sobre el terreny, aturant les obres de rebaix que allí s'efectuaven, d'acord amb l'empresa concessionària, G. I. S. A., i la constructora, AGROMAN S. A.

Davant la urgència de la nova troballa, afectada de ple per la construcció de la carretera, l'empresa concessionària G. I. S. A., d'acord amb l'empresa Túnel del Cadí S. A., decidiren encarregar els treballs de delimitació del nou jaciment i de seguiment de rebaixos a l'empresa de treballs arqueològics ARQUEOCIÈNCIA.

Els sondejos arqueològics, dirigits per David Olivares, es van realitzar entre els dies 5 i 9 de setembre de 1994. Aquells es van executar amb una màquina retroexcavadora per a l'excavació de la capa vegetal, essent reemplaçada aquesta per l'excavació manual en detectar-se restes arqueològiques.

De la trentena de sondejos i de la investigació realitzada es desprenien les següents conclusions provisionals:

1. El jaciment localitzat cal identificar-lo amb el topònim Mas d'en Gras, segons els naturals i veïns del lloc.

2. Es tracta de les restes d'una vil·la romana de gran categoria de la qual s'han conservat els fonaments, alguns nivells d'habitació i el conjunt termal, conservat gràcies a estar edificat en un espai soterrat a una cota inferior.

3. Es poden distingir dues àrees. Una ja rebaixada per les màquines excavadores, on s'ha detectat l'hipocaust, canals de drenatge i diferents àmbits termals molt ben conservats de gran interès arqueològic i històric. L'altra es troba a una cota una mica superior i no arribà a ser rebaixada per les màquines. Aquesta àrea, tanmateix, té menys interès car es troben solament fonaments i canalitzacions de la vil·la en molt mal estat de conservació.

4. La cronologia relativa que indiquen els materials recollits: ceràmica campaniana A i B, ibèrica pintada, àmfora itàlica i tarraconense, sigil·lada itàlica, gal·lica, hispànica, clara A1 i A2 i

¹ Agraïm la col·laboració en el treball de camp de Jairo Martín, Judith Solé i Martí Grau.

africana de cuina; ens fa concloure que l'indret fou ocupat des d'època romana republicana (a partir de l'any 100 aC) fins a finals de l'Alt Imperi romà (inici del segle III).

Paral·lelament a les prospeccions del jaciment en qüestió, vam fer seguiment dels moviments de terres que es realitzaven al llarg de tot el traçat de la nova carretera. Així mateix, s'han efectuat sondejos amb màquina en l'àrea de la nova carretera propera a l'Institut d'Ensenyança Mitjana, amb un resultat totalment negatiu. La prospecció superficial i el seguiment dels moviments de terres es va continuar fent i inspeccionant periòdicament.

2. Entorn geogràfic i context arqueològic

2.1 Entorn geogràfic

El jaciment pren el nom de la partida territorial on ha estat localitzat (el Mas d'en Gras), a 500 metres al SW de Vila-seca (Tarragonès) i a 50 metres al sud del camí antic de Cambrils (Coordenades U. T. M.: 31TCF442523). L'entorn geogràfic actual es caracteritza per les planes contínues de conreu, cereals, garrofers i vinyes abandonades. És remarcable l'existència d'aigües subterrànies de cabal important en el subsòl del mateix jaciment (es troba en ús encara avui, un pou arran del jaciment).

L'entorn del Mas d'en Gras presenta una densitat de troballes arqueològiques més que notable, entre les quals destaquen les vil·les romanes dels Antigons i la Pineda. Però el més destacable és la seva situació arran del camí vell de Cambrils, que creiem que es pot relacionar amb l'antic traçat de la Via Augusta. En aquest sentit recordem la localització d'un mil·liari trobat el 1855 en la partida de «Mas d'en Gran», datable vers el 250 dC i contemporani als darrers anys de la vida del jaciment suara tractat.

2.2 El poblament rural romà a l'àrea de Vila-seca (per R. Járrega)²

L'àrea del terme municipal de Vila-seca, degut a la seva proximitat amb la ciutat de Tarraco i el pas de la Via Augusta que menava dels Pirineus fins Cadis, estigué intensament romanitzada, havent-se localitzat gairebé una vintena de jaciments arqueològics d'aquesta època. No obstant això, l'hàbitat romà existent en aquesta zona, tot i que molt abundant, roman pràcticament desconegut. Un recent estudi sobre el poblament rural a l'àrea de Tarraco (Carreté-Keay-Millett 1996) no s'ocupa d'aquesta zona. Actualment, tret del jaciment de la Pineda (també anomenat, potser amb poca fortuna, «Cal·lípolis») i ara el de Mas d'en Gras, la resta d'assentaments antics són virtualment inèdits. No obstant això, la realització del l'Inventari del Patri-

moni Arqueològic de Catalunya (conegut com a «Carta Arqueològica»); v. Benet-Foguet-Prats 1990, ha permès tenir catalogats els diversos jaciments coneguts, principalment gràcies a les prospeccions sendegades pel Grup de Recerques Arqueològiques de Vila-seca.

A l'àrea de Vila-seca es coneix un bon nombre d'assentaments romans. En alguns s'han pogut documentar restes arquitectòniques. Així, a la vil·la dels Aragalls es va trobar un dipòsit revestit amb *signinum* i les restes d'un possible *torcularium*; a la vil·la de la Platja Llarga es trobaren tessel·les de mosaic i fragments de paviments de *signinum*; restes de *signinum* s'han trobat també al jaciment del Bosc del Quec; a la vil·la de la Canaleta s'han documentat dos dipòsits revestits amb *signinum*, i al Corral del Baló s'han documentat restes d'estructures arquitectòniques. A la vil·la de la Burguera s'han trobat fragments de marbre i estatuetes, i a la vil·la situada en els terrenys de la indústria Bayer hi ha notícies d'haver-se trobat dos mosaics. El jaciment millor conegut fins ara és l'anomenat «Cal·lípolis», que correspon a una rica vil·la romana situada davant del mar, que estigué activa fins al Baix Imperi i en la qual es va trobar un ric mosaic policrom amb representació de peixos, datat en el segle III (Balil - Mondelo 1985), així com unes terres. Aquest jaciment ha estat excavat durant els darrers anys (Macias - Tuset 1996, *passim*).

Aquests pocs indicis ens donen a entendre prou bé que, com no podia ésser d'una altra manera per trobar-nos a l'àrea suburbana de Tarraco, hi havia a l'àrea de Vila-seca alguns assentaments realment luxosos i benestants. Val a dir que al jaciment de la Cadeneta s'ha trobat una conducció d'aigua, que deuria menar a la vil·la.

Un altre element de gran importància, suport de la riquesa que aquests jaciments posen de relleu, eren les activitats agrícoles que es demostraven tant per la presència dels dipòsits revestits amb *opus signinum* que hem esmentat com per altres dades. Així, al jaciment trobat a la urbanització Mirador es va trobar un contrapès de premsa; a l'emplaçament de «Muebles Aterco» hi ha notícies d'haver-se trobat forns per a la producció d'àmfores, que foren destruïts. Tanmateix, existeixen indicis de possible producció amfòrica als jaciments romans de la Bruguera i la Canaleta, la qual cosa podria indicar que a la zona de Vila-seca hi hagué una activitat terrissera tan important com la que es detecta a l'àrea de Reus i Riudoms (Járrega 1995 i 1996).

A més dels jaciments esmentats n'hi ha d'altres, coneguts principalment per la troballa de ceràmiques en superfície. Es tracta dels jaciments de La Cadeneta, la Carreró, la Sella - la Torre Alta, el Tossal de la Ganayada i l'Hotel Torçat.

2. Agraïm al Dr. Ramon Járrega la seva col·laboració en l'estudi de materials.

Tot i que els jaciments arqueològics són mal coneguts, podem dir, com a resum, que l'àrea corresponent a l'actual terme municipal de Vila-seca estigué, com dèiem, abundantment poblat a l'època romana. Els elements que palesen l'explotació dels recursos agrícoles, en especial en relació amb el vi (com evidencien els indicis de producció amfòrica i les restes de premses), ens proporcionen bones dades per tal de conèixer la base agrícola en què se sustentava la seva economia. D'altre banda, molts dels assentaments assoliren un grau de luxe força important, com ho fan ben palès les restes escultòriques, els mosaics i les termes que alguns d'aquests assentaments tenien, principalment els de la Pineda o «Cal·lípolis» i del Mas d'en Gras. És en aquest context que l'estudi del jaciment romà del Mas d'en Gras ens permet aportar una nova llum sobre el poblament rural romà a l'àrea suburbana de Tarraco.

La planimetria està composta per plànols generals a escala 1:200 i 1:100 i plantes i seccions per sectors a escala 1:20. Les cotes topogràfiques que apareixen en les plantes i seccions són representades a nivell del mar.

II. Descripció del jaciment

Ja hem esmentat abans que en el moment de manllevar la capa vegetal ja es va observar l'alt grau d'arrasament. Aquest fet limita enormement la interpretació completa de l'assentament, però paradoxalment aquest jaciment és especialment important per l'excel·lent estat de conservació dels banys de la vil·la i per alguns dipòsits tancats (sitges), que han fornit col·leccions de materials importants per a l'estudi arqueològic de finals del segle II i primeries del segle III. També fou singular la troballa d'un dipòsit circular que més endavant descriurem. A banda de l'arrasament provocat pel conreu i altres activitats agrícoles, hem pogut constatar que en una època indeterminada posterior al segle XV, el lloc del Mas d'en Gras fou objecte d'extraccions de pedra generalitzades i sistemàtiques. Així, hem identificat remocions d'algunes sitges amb intrusions ceràmiques del segle XV (ceràmica blava catalana) i terrissa vidrada moderna en estrats de rebliment posteriors a l'extracció de murs (observació feta principalment en les canalitzacions i drenatges on els murs laterals s'han trobat parcialment arrancats). L'estratigrafia general és relativament homogènia, tenint en compte que la major part dels nivells de circulació i els estrats de la darrera fase d'ocupació han desaparegut víctimes dels rebaixos provocats per l'extracció de pedra i els terrassaments del conreu. Quasi tots els elements són negatius, fins i tot els banys s'han conservat gràcies a estar emplaçats a l'interior d'una antiga cisterna. Els estrats conservats corresponen als farciments per anivellament previ a posteriors construccions o

a rebliments fruit de la utilització d'espais soterrats com a abocadors de deixalles.

De l'estudi del conjunt es dedueixen quatre fases arqueològiques bàsiques.

1. Fase I. Dipòsits i canals (s. I aC - mitjan s. I dC)

D'aquesta fase hem identificat un gran dipòsit rectangular (u. e. 1004, 1024 situat al nord) amb capçalera de 14 x 7 metres d'espai interior (amb una capacitat de 196 m³ com a mínim), pavimentat amb *opus signinum* però amb la característica de tenir el laterals oblicus en pendent vers el fons pla. Li mancaven els murs laterals (excepte el mur est), dels quals hem trobat la rasa de fonamentació. Del centre d'aquest dipòsit arrenca una canalització sense revestiment amb un suau pendent vers el sud desguassant a un altre dipòsit també rectangular de 20 x 3 metres (situat al sud), aquest trobat sense revestiment, però que creiem que ja fou extreta la pedra en època antiga, car els estrats d'amortització són datables vers el segle II. La cronologia del conjunt cal donar-la en funció dels estrats d'amortització en el segle I aC (campaniana A, B, àmfora Dressel 1B, ceràmica d'engalba blanca, àmfora tripolitana i àmfora púnica). Tanmateix, la construcció potser la podem relacionar amb els materials més antics trobats en els rebliments (àmfora greco-itàlica i Dressel 1 A) datables en el segle II aC. La funcionalitat d'aquests grans dipòsits intercomunicats ens és desconeguda, tot i que podem presumir que eren utilitzats per a aigua. Tanmateix, la canalització solament podia ser utilitzada com a conducció temporal, car no és impermeable i no hem trobat testimonis que hagués estat revestida. Creiem, no obstant, que aquests grans dipòsits, situats a una distància entre ells de 96 metres, són l'únic testimoni d'un assentament d'època republicana de funcionalitat desconeguda. L'estudi de materials ha posat de relleu que aquestes estructures foren amortitzades posteriorment a l'any 50 aC (conjunt d'estrats 37, 437, 349 i 801, farciment del canal) i contenen materials datables al llarg dels segles II i I aC. El dipòsit rectangular de l'extrem sud també deuria de ser abandonat en la segona meitat del segle I aC, però l'extracció del revestiment, presumiblement de pedra, explicaria que els materials trobats al seu interior siguin posteriors als del canal que el relaciona amb el dipòsit nord. Desconeixem com s'alimentaria d'aigües aquest conjunt de dipòsits i no s'ha localitzat cap canal o sèquia que s'hi comunicui des de l'exterior del jaciment.

Altres estructures s'han pogut relacionar cronològicament amb el conjunt de dipòsits esmentat. Així, en el sector 4, hem estudiat una cubeta circular (u. e. 432) d'un metre de diàmetre per 45 cm de fondària, que estava reomplerta amb sorres i terres sobre les quals hi havia un llit de pedres cobertes per un estrat de cendres. Interpretem que es tracta

d'una estructura de combustió d'ús indeterminat. Probablement associada a aquesta cubeta, s'han trobat, al sud, les restes molt parcials d'un paviment de picadís (u. e. 436) que podem considerar l'element més arcaic de l'assentament, ja que estava tallat per la rasa 423 que uneix els dos grans dipòsits.

També podia haver estat construïda en la primera fase del jaciment una gran basa de planta rectangular arrodonada i irregular (13 x 9 metres i 45 cm de fondària) que hem identificat en el sector 5 (u. e. 514), de funcionalitat desconeguda i que fou amortitzada a partir de finals del segle I dC (u. e. 519). En l'extrem NE presentava un retall ovalat (u. e. 510) similar a una sitja, que baixava a una cota inferior, i que estava farcit amb un estrat que contenia també materials que ens indiquen una amortització de finals del segle I (u. e. 511).

En el sector 6 s'ha trobat un conjunt de dos dipòsits rectangulars (u. e. 607 i 608) que presentaven elements evidents d'una reestructuració testimoniada per una doble arrebossat hidràulic. En la fase primitiva, el conjunt consistia en un dipòsit rectangular de 4 x 1,2 metres subdividit per un envà. En una segona fase es reconvertí en dos dipòsits de 1,7 x 1,2 (u. e. 607) i 1,90 x 1,20 (u. e. 608) metres respectivament, cadascun amb la seva pròpia cubella. La fondària conservada era d'un metre. El dipòsit més petit (u. e. 607) presenta uns arrebossats acabats sense el típic quart de canya i el dipòsit més gran (u. e. 608) presenta els acabats de quart de canya a les cantonades inferiors i un arrebossat de components menys fins amb gran abundància de maó triturat similar al gran dipòsit del sector 10 (u. e. 1004 i 1013). Aquest arrebossat i els quarts de canya se sobreposen al primitiu arrebossat que era similar al conservat en el dipòsit u. e. 607. El farciment del dipòsit estava format per un estrat de runes datable a finals del segle I o segle II dC.

Finalment és de remarcar la troballa en el sector 5 d'un *dolium* amb la vora retallada i amb un encaix relacionat amb una petita canalització retallada al substrat natural, que estava situat en un forat o sitja practicat en aquell (u. e. 571). El farciment (u. e. 572) del *dolium* (u. e. 574) estava format per materials de cronologia republicana. El conjunt es troba en una posició estratigràfica que assegura la seva adscripció a la fase I del jaciment, car per sobre s'hi va construir un paviment d'*opus signinum* probablement relacionable amb la fase II.

Altres restes molt fragmentàries de la primera ocupació del jaciment són les restes de murs i rases de fonamentació trobades arran del dipòsit quadrat del sector 1 (Fase II), u. e. 5 (laterals est i sud).

2. Fase II. Transformació de la vil·la (mitjan segle I dC)

L'assentament primitiu d'època republicana fou totalment arrasat i l'espai reordenat, recreixent els nivells de circulació i reblint totes les irregularitats del terreny amb terres que contenien runes i ceràmiques procedents del jaciment anterior (per exemple els estrats 37, 437, 801, 509, 519, 431 i 446). Els materials d'aquests rebliments ens indiquen una cronologia final a partir del 50 aC, però que en el cas dels estrats 431 i 436 es concreta a mitjan segle I dC, època en què considerem que es construeix el nou assentament imperial i al qual correspon la construcció de la major part de les estructures conservades al Mas d'en Gras. De les restes de fonaments localitzats hem elaborat una hipòtesi de la retícula bàsica de les estructures arquitectòniques, per sota la qual recorrien les canalitzacions hidràuliques i desguassos de les cambres. El nivell de circulació se'ns ha conservat al sector 5, on hem trobat dos paviments sobreposats a la sitja i el *dolium* abans esmentat. Aquests paviments d'*opus signinum* corresponen a dues etapes constructives dins la fase II, que es recolzen sobre estrats amb materials republicans (u. e. 542 i 546). El nivell de circulació es trobava un metre per sobre dels murs perimetrals conservats del dipòsit quadrangular u. e. 5. En alguns sectors els nivells de circulació devien de ser encara més elevats. Així ho demostra la troballa del paviment inferior de tres *lacus* situats al sector 2, a la zona centre-occidental del jaciment (u. e. 213).

Una complexa xarxa de conduccions de la qual ha estat espoliada la pedra modernament (u. e. 402-404, u. e. 408 i u. e. 508-540) connecta a llevant amb un pou cec rectangular que interpretem com a pou de decantació (u. e. 545), a on arribava l'aigua des del pou de captació (situat hipotèticament a llevant del jaciment), i al sud amb un dipòsit quadrangular de 9,20 m x 9,20 (31 peus x 31 peus aproximadament) i 2 metres de fondària conservada (u. e. 5). Aquest darrer dipòsit desguassava a través d'un tub ceràmic pel seu extrem SW a una canalització (u. e. 319) caracteritzada per ser extremament estreta (30 cm) i fonda (225 cm). La canalització en qüestió la vam excavar 40 metres vers el sud on gira vers el SW 30 metres més on vam perdre la seva trajectòria sota els camps de conreu adjacents. La categoria i bona tècnica de la conducció ens fa creure que ha de desguassar en un altre dipòsit o conjunt estructural que ens és desconegut. Tot el conjunt presenta un cert grau d'unitat constructiva. Tant les canalitzacions com els murs del dipòsit quadrat estan fets amb la mateixa tècnica, amb carreuons petits lligats amb terra (canalitzacions) o amb morter (dipòsit quadrangular). És de destacar el sistema de canalització d'entrada al

dipòsit quadrat, on es podia optar per canalitzar els líquids per un pas ample (u. e. 85) o per una canalització de cabal molt més reduït. La cronologia per a la construcció del conjunt ha estat fixada gràcies als estrats 431 i 446 que, tallats per la construcció de la canalització principal transversal u. e. 408, ens indiquen una datació de mitjan segle I dC gràcies a la presència de ceràmica gàl·lica i *marmorata*. Aquests materials es trobaven en un context on predominaven les ceràmiques republicanes i indígenes acompanyades d'abundants restes de ruïnes (estucs) que ens demostren la utilització de restes de la ocupació de la fase I com a rebliments per a l'anivellament previ a la construcció d'un assentament de nova planta. A més d'aquests desguassos principals hem detectat la presència de diverses canalitzacions o drenatges (canalitzacions: sector 5, u. e. 502 i 505; drenatges: sector 2, u. e. 228; sector 4, u. e. 410) en general a cotes superiors, que pensem que en algun moment podien haver tingut alguna relació amb les canalitzacions principals. En relació al que hem descrit fins aquí, i a cotes superiors desaparegudes, hi havia estructures d'hàbitat de les quals solament es conserven alguns petits dipòsits, restes de paviments (comentats anteriorment), empremtes de dòlies i sitges, les quals comentem en l'apartat de la fase IV per haver-se reblert en el moment final de l'assentament.

Fase III. Els banys (s. II dC)

Es distingeix de la fase anterior únicament per la reconversió del gran dipòsit quadrat en banys, i per la construcció d'un altre dipòsit o cisterna circular de 7,60 m de diàmetre construït al centre del gran dipòsit rectangular situat a l'extrem nord del jaciment. Aquest gran dipòsit circular, del qual no coneixem cap paral·lel a Catalunya, solament conservava el paviment (u. e. 1003, de molt bona qualitat, de 20 cm de gruix i perfectament horitzontal), havent estat espoliat en època imprecisa tot el parament del mur perimetral. La identificació d'estrats de rebliment del moment de la construcció (u. e. 1012, 1018 i no pas el 1031, que presenta dubtes d'interpretació i de fiabilitat arqueològica) permet donar una datació *post quam* del dipòsit vers mitjans del segle I dC. Aquell estava relacionat amb una canalització (u. e. 704-702) revestida de pedra i relativament semblant a la anterior canalització transversal de la fase II, que desguassava sense pendent en aquesta canalització, just davant un rec fet d'obra de formigó que es relaciona amb el dipòsit quadrangular, ara reconvertit en banys. La canalització 704-702 estava colmatada amb materials de la fase IV, el que ens indica que fou utilitzada fins al moment final d'abandonament del jaciment (de la mateixa manera que la canalització transversal, els banys i el desguàs d'aquests, malgrat estar parcialment espoliada de la pedra de revestiment, con-

servava una part amb la coberta de lloses o pedres on hi hem trobat un registre construït amb un basament de columna toscana perforada, amb el forat cobert amb una pedra esfèrica encaixada. També hi trobem, a l'interior del canal 702 un bloc monolític de pedra calcària amb un rec central, és a dir en forma de U. ¿Seria un element més de control de l'aigua, perquè aquesta baixés amb més pressió? Sabem que aquest element és únic en la canalització esmentada, i que difícilment n'hi podia haver hagut un altre, ja que donada la seva col·locació no era possible extreure'l sense desmuntar la mateixa estructura fins a la base, a més de tenir la coberta en gran part conservada. El que és realment curiós és el desnivell remarcable de 0,10 m en tan poca distància, és a dir, en 1,20 m, tenint en compte que abans d'aquest element i dins el tram de canalització del sector 7, el desnivell arribava només als 0,07 m. La diferència de desnivell pot semblar poca sinó es té en compte la distància en la que es produeix.

El funcionament del conjunt hidràulic solament el podem proposar de forma hipotètica, car manquen elements suficients per assegurar com era utilitzat. Nosaltres creiem que des d'un punt desconegut situat a llevant del jaciment, des d'un pou i una sinya es deuria canalitzar l'aigua al dipòsit circular des d'on l'aigua era canalitzada per la seva pròpia pressió vers la canalització d'entrada als banys. Tanmateix, la relació entre el canal procedent del dipòsit circular i el canal d'entrada als banys ens és desconeguda degut a haver estat espoliada la pedra del sector en qüestió. La colmatació i amortització del conjunt hidràulic que hem descrit es produí en el moment final de la fase IV (inici del segle III dC) Certament, la datació del dipòsit circular a partir dels materials arqueològics no és gaire precisa, car solament és datable *post quam* al segle I. Però la factura arquitectònica tan diferenciada entre ambdós dipòsits, circular i quadrangular, i l'orientació i encarament de les respectives canalitzacions ens indiquen una relació estructural entre el dipòsit circular i el dipòsit quadrangular en la fase III, en què aquest fou reconvertit en banys. Cal afegir que la cota de fondària del paviment del dipòsit circular i la cota del canal d'entrada d'aigua als banys és molt similar.

Els banys

Aquests es caracteritzen per no haver estat construïts en un edifici preconcebut sinó en el dipòsit quadrat preexistent i reaprofitat. Això es pot observar perfectament en la relació constructiva entre la distribució interna dels set àmbits dels banys i els murs perimetrals. Aquests estan construïts (a l'igual que el canal de desguàs) amb carreus lligats amb morter de calç revestits amb un gruixut arrebossat pintat de vermell. En canvi, els murs mitgers estan construïts amb obra d'enco-

frat i pedra petita irregular. En el moment de reconversió del dipòsit en banys, es reforçà el perímetre amb grans blocs de pedra que en la seva major part han estat espoliats. Tanmateix hem trobat nombrosos blocs *in situ* i l'espai deixat pels que manquen. Solament estava cobert amb volta, amb seguretat, el *caldarium* (àmbit VII) i no la totalitat dels espais.

De l'obsecció de les restes arquitectòniques s'evidencia que la distribució d'espais no fou la mateixa. Podem distingir dues fases, A i B, o reformes dels primers banys.

De la fase III A s'han detectat les restes dels arrebossats laterals d'una piscina que estava situada en l'àmbit V (posterior *tepidarium*). Això implica que als àmbits III i IV (posterior *frigidarium*) hi deuria haver l'*apoditerium*. Aquest es comunicava amb el *tepidarium* a través d'un pas posteriorment tapiat en la fase III B. Així, els primers banys tenien un únic *caldarium*. En aquest espai (àmbit VII) hi havia una fornícula o espai rectangular destinat probablement a encabir-hi la banyera. L'ingrés als banys potser és feia per l'angle NW, on s'observa un pas també tapiat posteriorment.

En la fase III B, la distribució d'espais i les seves característiques generals són les que descriu a continuació.

I. Forn, amb el *praefurnium* reparat innombrables vegades a causa de la seva degradació per la temperatura. Mesura 500 x 310 cm i té la porta d'accés al costat de llevant enfront del *praefurnium*, retallada en el primitiu mur del dipòsit. Junt amb l'espai annex, estava reblert de cendres (120 cm de potència) on han sortit materials ceràmics que ens indiquen una cronologia per als darrers temps de funcionament de finals del segle II o primers anys del segle III (forma Hayes 197 de ceràmica africana). Per sobre d'aquest potent estrat de cendres, els nivells eren formats per abocaments, datables amb materials propis de la primera meitat del segle III (formes de ceràmica africana A Hayes 27, 31 i 197). Els abocaments dels nivells superiors corresponen a restes de runes i de fogars (cendres, restes orgàniques i fauna), el que ens indica que a la vil·la seguí havent-hi vida tot i haver-se abandonat l'ús dels banys. A l'estrat inferior de cendres s'hi ha verificat la cremació d'alzina i pi. La gran potència sedimentària solament és explicable com a resultat de la no extracció habitual dels residus de les diferents combustions. Per aquest motiu s'observà una depressió topogràfica en la planta de l'estrat de cendres, longitudinal de la porta al *praefurnium* per tal d'assegurar un bon tiratge al foc i a la circulació d'aire calent.

II. Annex al forn. És un àmbit que mesura 260 per 200 cm i està comunicat per una arcada de tègula a nivell inferior de la *suspensura* amb el *tepidarium*,

situat aquest al centre del conjunt habitacional. L'estratigrafia és similar i està relacionada amb la del forn.

III. Piscina del *frigidarium*, mesura 350 x 225 cm i s'hi accedeix a través de tres graons. Està arrebossada i té el desguàs a l'angle NW. Estava reblerta per un estrat de terres molt orgàniques i cendroses que contenia materials que corroboren una datació d'abandonament similar a la detectada en el forn, vers finals del segle II o primeries del III (ceràmica africana A Hayes 17 i 197; africana comuna 23 B).

IV. *Frigidarium* (mesures: 580 x 280 cm). En realitat forma un sol espai amb la piscina. El paviment està construït en pendent vers ponent, per tal de conduir les aigües al desguàs situat a l'angle NW. Al lateral nord hem localitzat un graó relacionat amb la porta d'ingrés al recinte. Al lateral sud s'obre una porta d'accés al *tepidarium*. L'estratigrafia és una mica més complexa, però formada també per nivells de detritus orgànics cendrosos amb capes de morter de calç procedents probablement de la caiguda d'arrebossats. Es repeteix la cronologia d'abandonament (ceràmica africana A Hayes 27 i comuna africana Hayes 197).

V. *Tepidarium*. Aquest espai, que mesura 300 x 255, havia estat en la fase III A ocupat per una piscina de la qual es conserven restes de revestiment en els murs perimetrals. Vàrem trobar tot el paviment (*suspensura*) enfonsat sobre la capa de cendres de l'*hypocaustum*. Les *pilae*, parcialment tombades estaven fetes de maons (dovelles ceràmiques) de volta lligats amb morter. D'aquests maons, que es diferencien per la seva forma específicament pensada per a la construcció de voltes amb càmera d'aire i de secció trapezoïdal, car actuaven de dovelles en arcades, n'hem trobat en gran abundància a totes les capes d'enderroc, principalment en els hipocausts. En aquest *tepidarium* solament hi ha un mur amb doble paret de calefacció. Aquesta està feta amb maó ceràmic lligat amb morter i sostingut per claus de ferro que fan de suport de la doble paret amb el mur. Aquests claus de ferro estan col·locats amb el que hem denominat *tubulus* (el *tubulus* folra el clau i actua de separador i suport entre el mur i la doble paret), però que en realitat són separadors o rodets. Aquest sistema de doble paret també el vam documentar als banys localitzats al subsòl de Sant Pere de Rubí (Vallès Occidental),³ abandonats durant el segle V. La capa inferior de cendres presenta alguns materials infiltrats datables vers el segle II (africana A forma Lamboglia 3 A).

VI. Segon *tepidarium* (mesures: 335 x 250 cm). A aquest s'hi accedeix des d'una porta que li dona accés des del primer *tepidarium*. Les portes presen-

³ Consulteu *Arqueociència: "Memòria de l'excavació arqueològica a la pl. Dr. Guardiet. Rubí. Vallès Occidental"*, Ajuntament de Rubí, febrer de 1996.

ten l'encaix per a muntants o brancals, potser de marbre o altre material espoliat. Aquí no hem trobat la major part de la *suspensura*, ja que els estrats superiors havien estat remoguts per extraccions de pedra o remocions posteriors a l'abandonament del lloc. Solament s'ha trobat una petita part del paviment originari i les *pilae* cobertes de cendres. Aquestes estaven fetes amb maons de diferents mides –*besalis* (195 x 195 x 55 m/m), *pedalis* (?) (300 x 300 x 55 mm)–, degut a les diverses reparacions efectuades durant el curs de la seva utilització. Tota la sala anava amb doble revestiment amb cambra per a la circulació d'aire calent. Aquí hem trobat les empremtes dels claus i dels *tubuli* en els murs perimetrals, així com aquests i aquells caiguts en la capa de cendres inferior. Centrada en el lateral sud de la cambra, s'hi obre la porta d'accés al *caldarium*, que potser tenia la funció de *laconicum*. També s'ha conservat un tub ceràmic de desguàs al mur nord, en pendent per canalitzar aigües al *frigidarium* i al seu desguàs corresponent.

VII. El *caldarium* té unes dimensions i un aspecte similar al *caldarium* descrit anteriorment (325 x 310 cm), però presenta un espai rectangular de 200 x 80 cm situat al lateral est de la sala reservat per a la banyera. Tanmateix, nosaltres hem trobat aquest espai transformat i reconvertit en petita piscina (la qual desguassava al paviment del *caldarium* per un tub de plom que s'ha conservat) tancant el rectangle amb un mur afegit i construït amb encofrat de morter enlluït amb plaques de marbre blanc, de les quals hem trobat les empremtes, i alguns fragments *in situ* o caiguts en les capes d'enderroc, on també foren trobats gran quantitat de maons de volta dels descrits en parlar del *tepidarium*. Alguns d'aquests presenten per la cara que anava lligada al mur una decoració pròpia d'un sòcol, demostrant-nos així que les plaques de marbre eren reutilitzades. En la part inferior del lateral corresponent al costat del forn s'hi obre un espai que interpretem que era ocupat pel *testudo alvei* destinat a escalfar l'aigua de la piscina o banyera del *caldarium* (*alveus*). La *suspensura* (alçada de l'*hypocaustum* 90 cm) fou trobada complerta caiguda sobre l'estrat inferior de cendres. En aquesta capa ha aparegut una peça d'africana comuna (forma Hayes 182) datable entre la 2ª meitat del segle II i la 1ª meitat del segle III. Les *pilae* són fetes com les del àmbit anterior, però aquí n'hem localitzat unes quantes fetes amb maons cúbics (210 x 175 x 150 m/m –amb gran variació de mides segons cada peça–). La *suspensura* estava construïda amb *opus testaceum* i s'aguantava sobre els *bipedalis* (615 x 615 x 65 m/m), els quals descansaven sobre les *pilae*. En el mur de ponent de l'àmbit s'hi localitza, a nivell de la *suspensura*, un desguàs de ceràmica, per conduir les aigües vers el canal general construït adossat al mur de ponent del conjunt i al qual també hi

desguassen els tubs de la piscina i del *frigidarium*. Aquest canal adossat fou trobat sense la seva cobertura corresponent i amb els carreus de revestiment espoliats. Connecta directament amb l'antiga canalització del dipòsit, el qual desguassava per l'angle inferior SW, tal com demostra la troballa d'un tub ceràmic en aquest punt, que s'ha conservat malgrat la reconversió d'aquest espai en *hypocaustum* del *caldarium*.

4. Fase IV. Abandonament

4.1 Rebliment dels banys i altres espais

Per causes que ens són desconegudes, els banys deixen de ser utilitzats i les estances són utilitzades com a abocadors de deixalles domèstiques, principalment de restes de llars i utensilis culinaris. Molt poc temps després, l'assentament del Mas d'en Gras és ràpidament abandonat, totalment. Tots els estrats d'amortització de sitges, canals i altres espais presenten el denominador comú de contenir restes ceràmiques sempre datables a començaments del segle III, principalment ceràmiques africanes A i comunes pròpies d'aquell període (vegeu l'estudi de materials). Així també es rebleixen totalment o parcialment les sitges 605, 611, 627 i 914 que, tot hi presentar en llurs estrats de rebliment una gran abundància de materials republicans, presenten fragments ceràmics datables a finals del segle II o primeries del III. Tanmateix, cal dir que diverses sitges (611 i 605) no estaven colmatades totalment i presentaven materials d'època moderna. Aquest fet explicaria que s'hagin trobat sitges amb les parets laterals molt descomposades (la qual cosa ens dona una secció gràfica molt irregular), i enfonsades en si mateixes a causa de no haver-se omplert mai totalment. Aquestes sitges (605 i 914) tenen, a més, el denominador comú de presentar en els seus farciments algun que altre fragment de ceràmica vidrada moderna, el que ens indica el seu definitiu rebliment o remoció en època molt tardana (posteriorment al segle XV). Solament la sitja 913 presentava exclusivament materials d'època republicana. Tanmateix l'escassetat d'aquests materials i la seva situació topogràfica entre les altres sitges ens fa pensar que és coetània.

4.2 La sitja-pou 615

De les sitges datables en la fase final del jaciment cal destacar la u. e. 615, farcida pels estrats 614, 622 i 623. Aquesta tenia una fondària de 370 cm i un diàmetre de 290 cm amb el fons pla. La part central de les parets laterals estava revestida per un mur de pedra seca, fet per protegir la descomposició de la paret en un punt on l'estrat geològic natural era de sorres descomposades. L'estratigrafia està formada per tres estrats. Els dos superiors estaven formats per abocaments de residus d'una

vivenda i l'inferior per una capa d'aspecte detrític i orgànic en què, un cop analitzat, hem corroborat la presència de matèria orgànica i argila en decantació, indicant-nos aquest resultat que l'ús final de la sitja podia haver estat de pou sèptic d'aigües residuals d'una vivenda.

Els dos estrats superiors 622 i 623 reblien el dipòsit amb una gran quantitat de materials ceràmics formats per peces molt senceres formant un conjunt tancat de terrissa comuna, africana i fina, datable entre els anys 175 i 220 dC gràcies a la presència de les formes Hayes 8 B, 23 A, 23 B, 27, 197 i Lamboglia 3 A2. Entre la terrissa comuna hem individualitzat un conjunt tipològic diferenciat que hem anomenat «ceràmica comuna de Vila-seca», caracteritzada per gerres i ampolles de pasta ataronjada i amb una decoració de filets de color vinós a la part superior de la peça. També s'hi va trobar una escultureta de terracotta corresponent a un tors masculí.

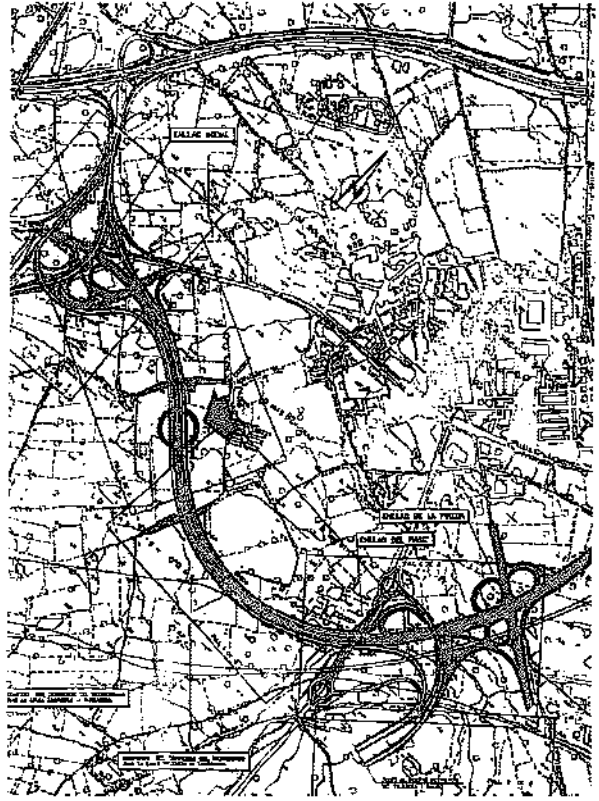

Fig. 1. Situació del jaciment en el context de la variant de Vila-seca.

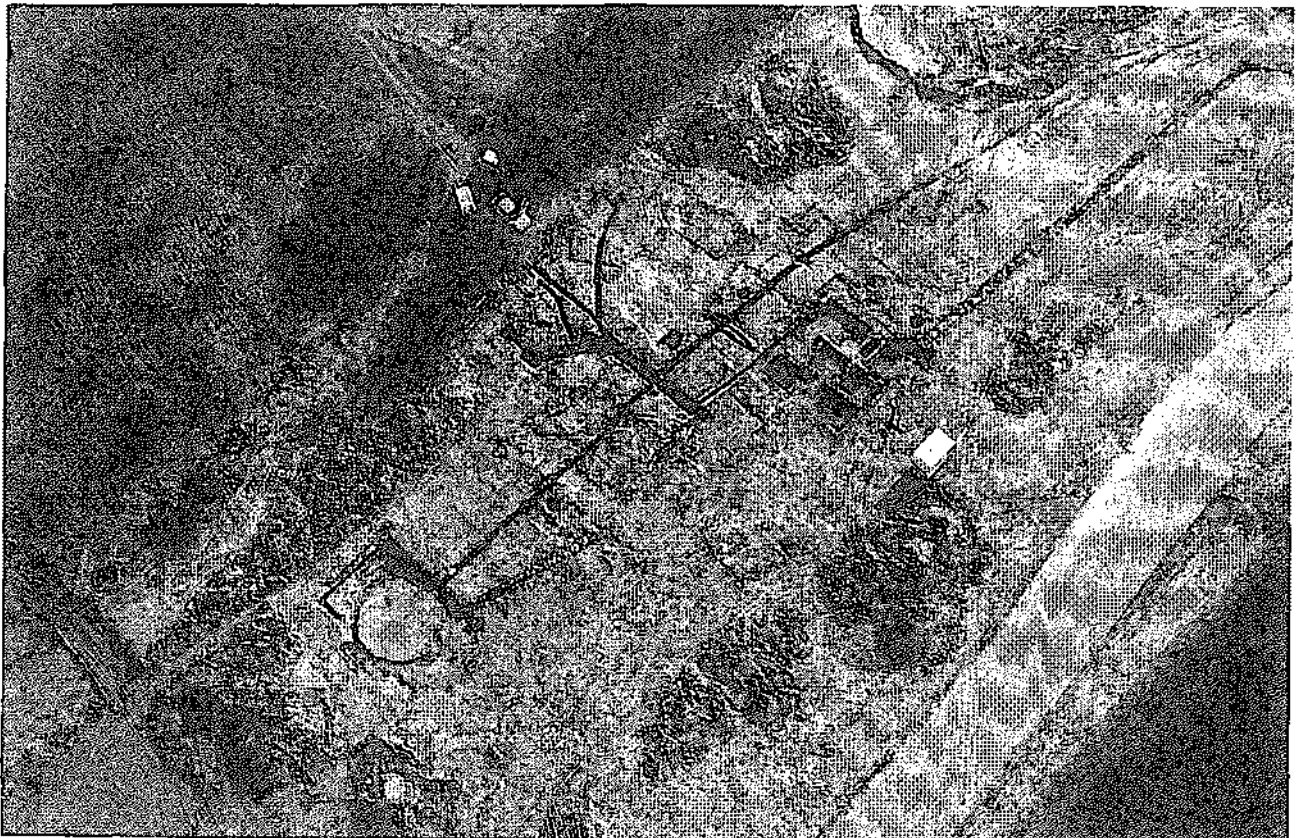

Fig. 2. Vista aèria del jaciment.

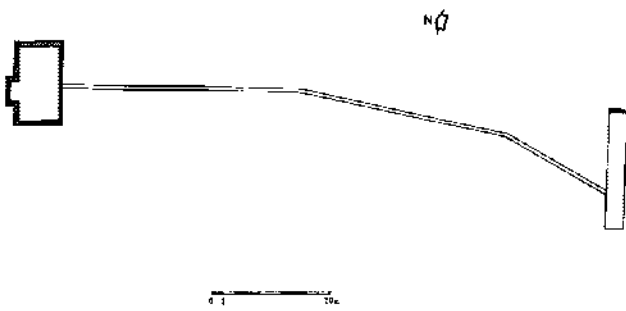

Fig. 3. Planta esquemàtica. Fase I.

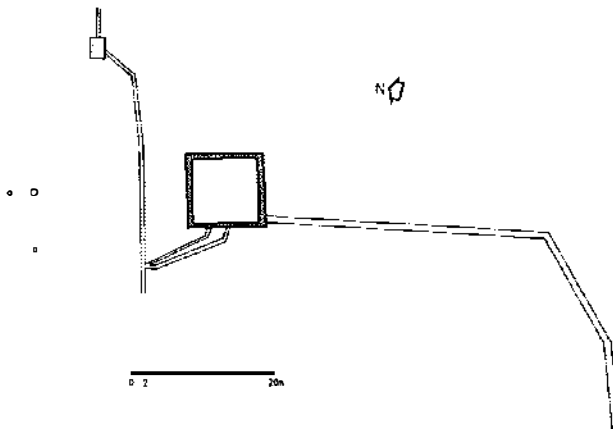

Fig. 4. Planta esquemàtica. Fase II.

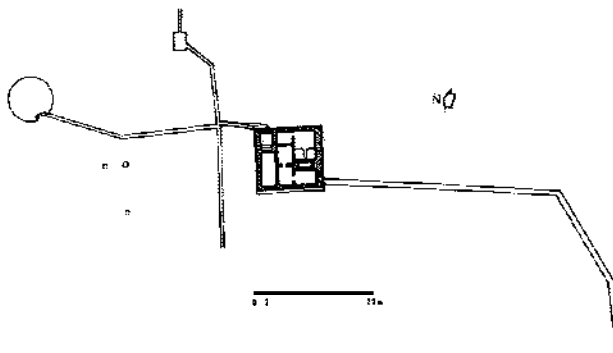

Fig. 5. Planta esquemàtica. Fase III.

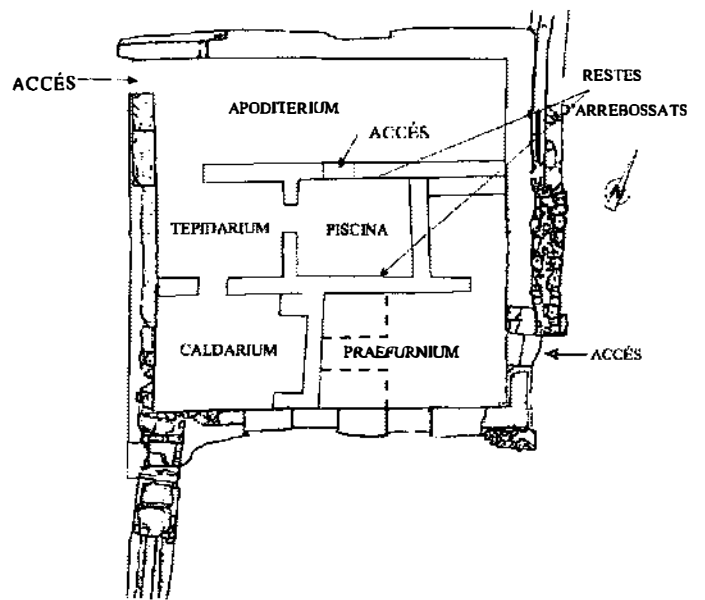

Fig. 6. Planta dels banys. Hipòtesi de la fase III A.

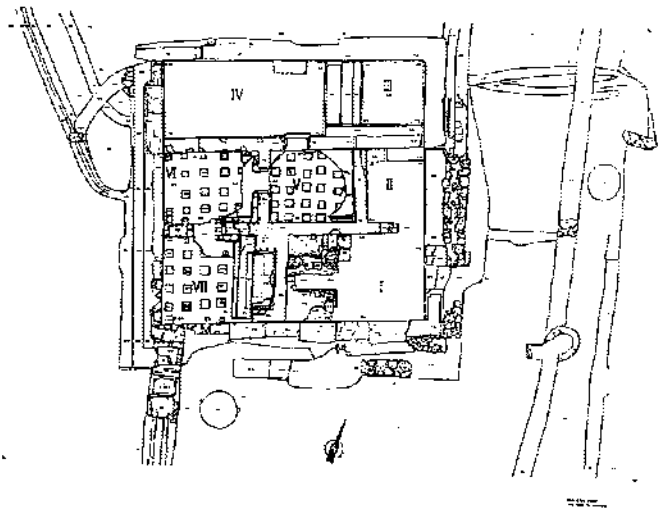

Fig. 7. Planta dels banys.

Fig. 8. Vista del *caldarium*.

Fig. 9. Vista de detall del *praefurnium*.

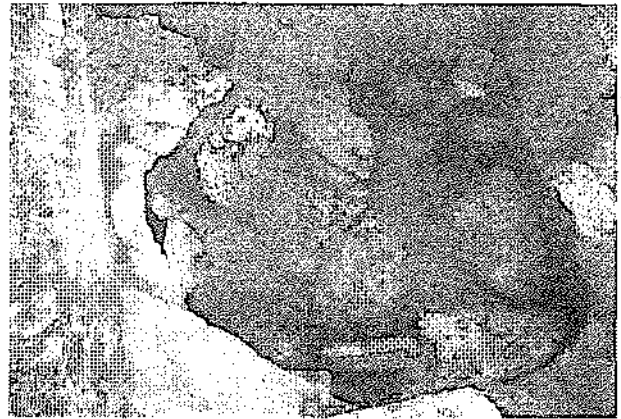

Fig. 10. Vista del *tepidarium* amb la *suspensura* enfonçada.

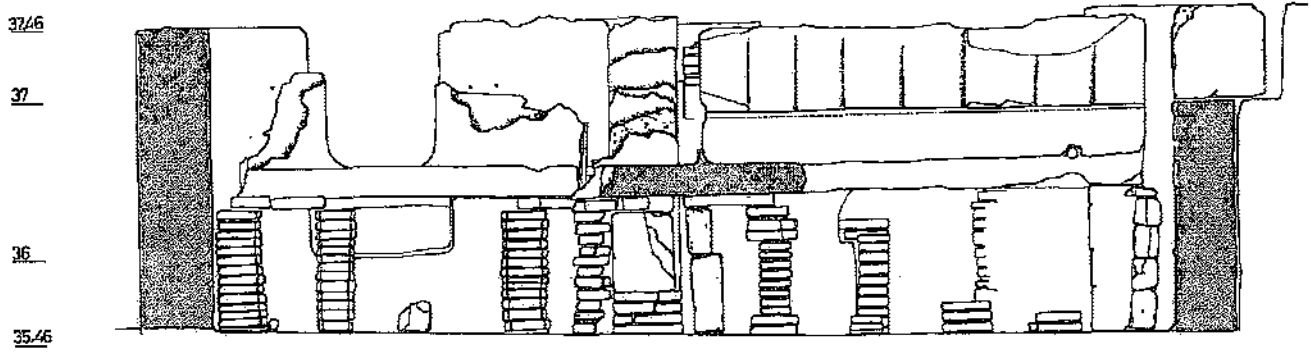

Fig. 11. Secció N-S del *caldarium*.

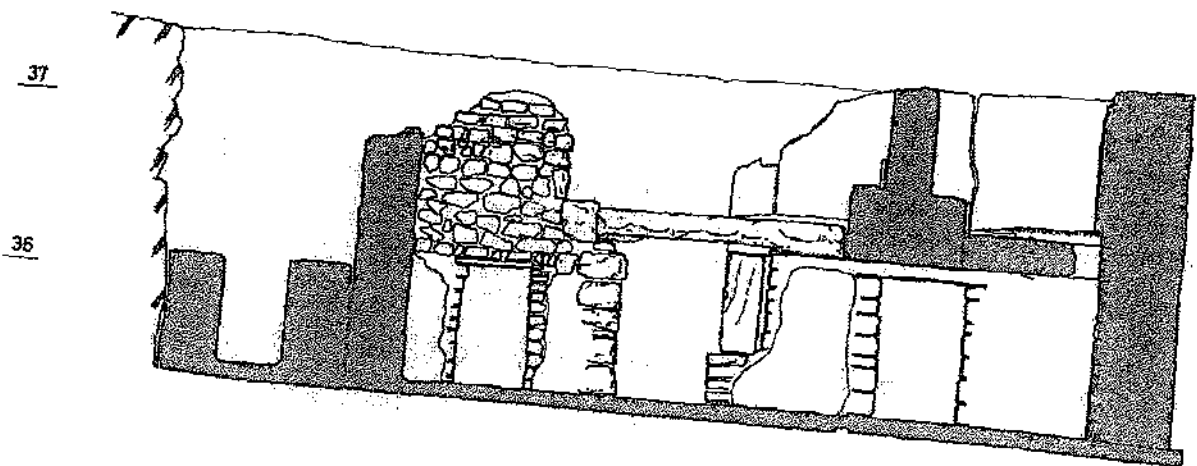

Fig. 12. Secció E-W del *caldarium*.

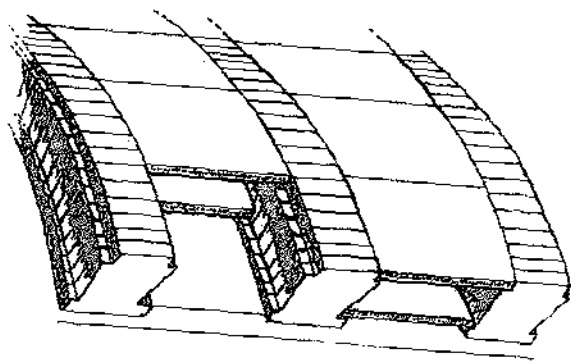

Fig. 13. Forma constructiva de la volta del *caldarium*.

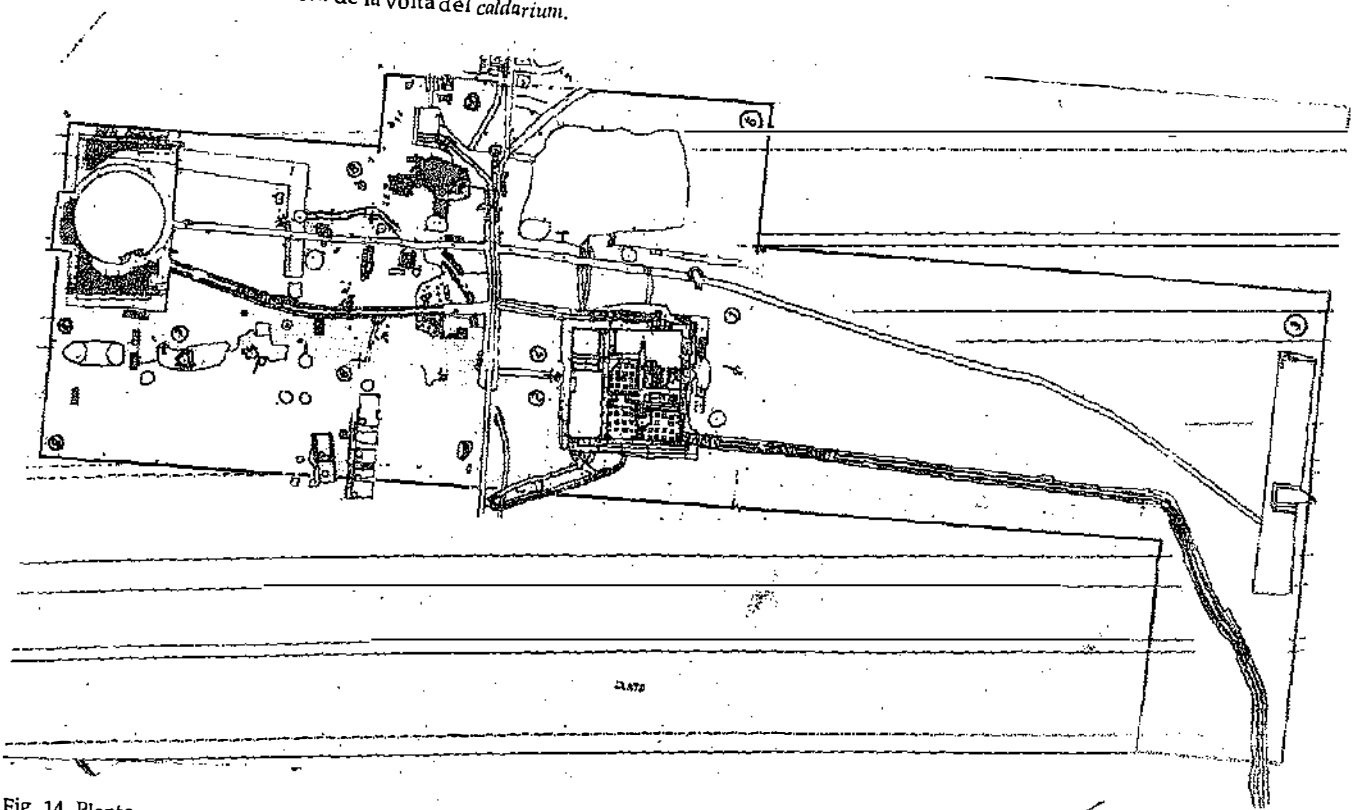

Fig. 14. Planta general de la part excavada del jaciment.

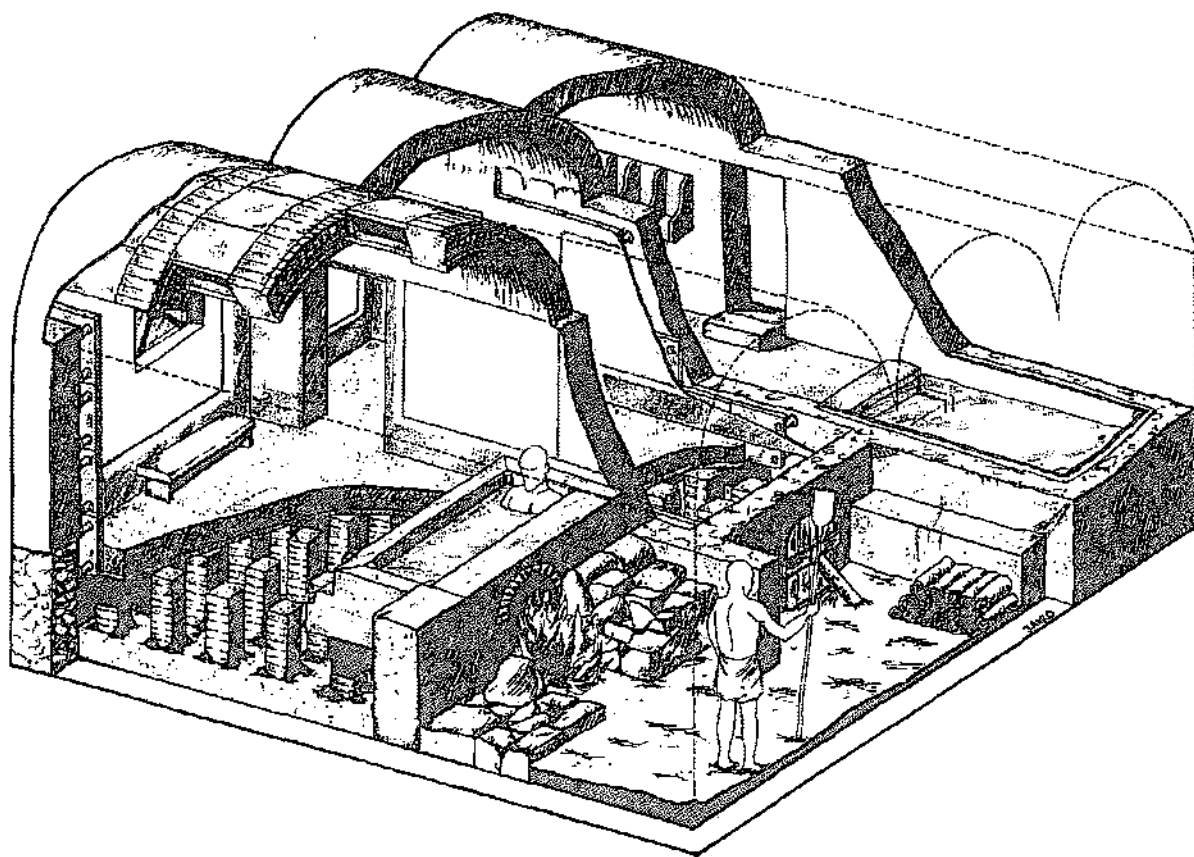

Fig. 15. Visió ideal dels banys.

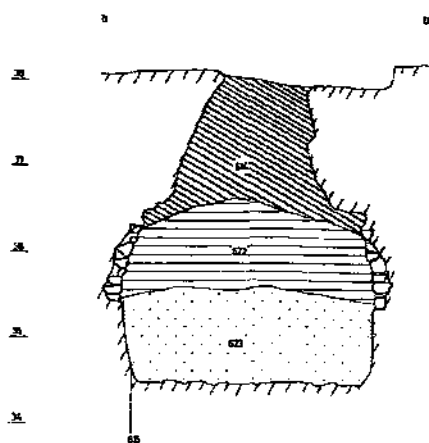

Fig. 16. Secció estratigràfica de la sitja-pou 615.

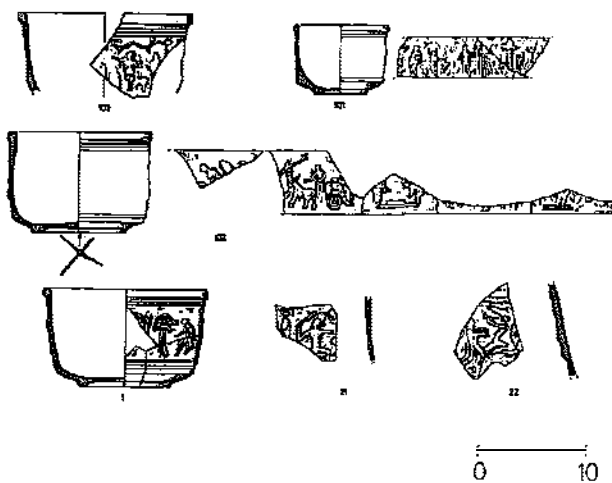

Fig. 17. Principals fragments de ceràmica sigil·lata coríntia.

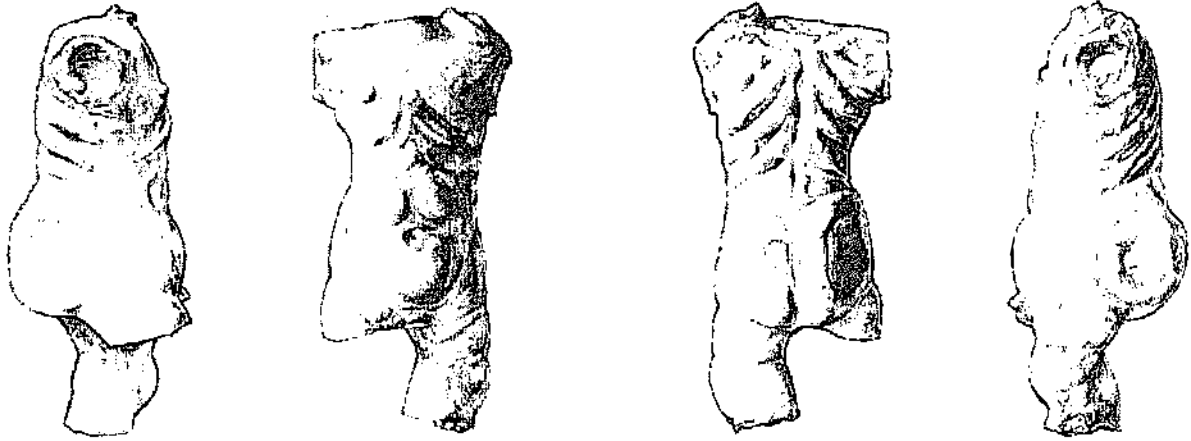

Fig. 18. Figura de terracota localitzada a la sitja 615.

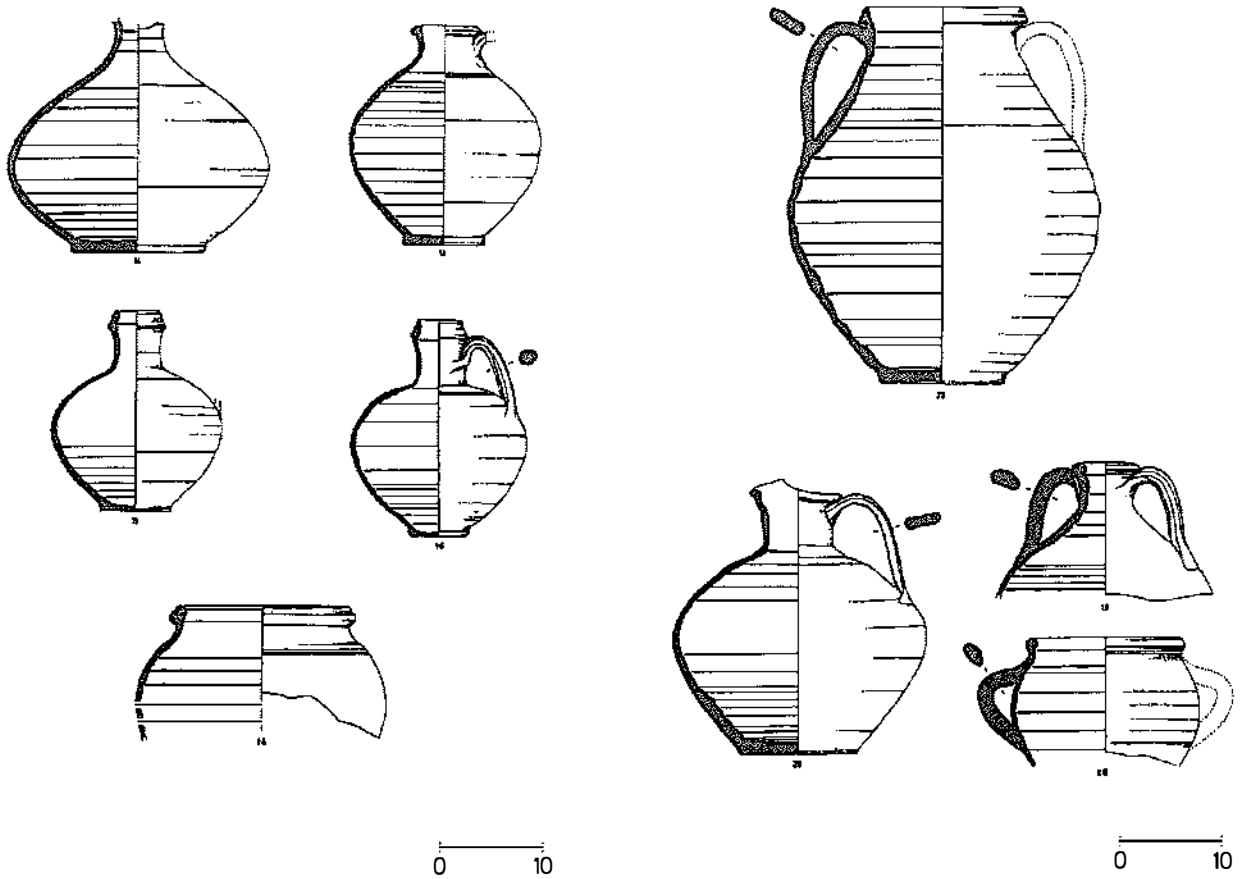

Fig. 19 i 20. Ceràmica comuna. Selecció de formes.

LA VILLA DE EL VILARENC (CALAFELL, TARRAGONA): ARQUITECTURA Y ORGANIZACIÓN ESPACIAL DE UN *FUNDUS* DEL TERRITORIO DE *TARRACO*

VÍCTOR REVILLA

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia.
Universitat de Barcelona.

1. Introducción

La partida de El Vilarenc se sitúa entre dos de los tres núcleos de población que integran actualmente el municipio de Calafell: el del interior, que se extiende en torno a las laderas de una elevación ocupada por un castillo de origen medieval, y el antiguo barrio de pescadores en la playa. La zona ocupa un triángulo delimitado por la carretera C-246, Barcelona-Valls, al este y norte; el Passeig de la Unió, al oeste; y la Carretera del Sanatori y la vía férrea al sur. Este último límite coincide el inicio de las dunas y marismas que formaban el antiguo litoral (figura 1).

Los límites artificiales que definen la zona en la actualidad coinciden aproximadamente con la configuración y los accidentes del relieve antiguo. El Vilarenc ocupa una pequeña llanura, algo elevada sobre el nivel del mar (entre 4 y 8 metros), orientada hacia la playa y definida por dos cursos de agua torrenciales: al este, por el tramo final del Torrent de la Cobertera, poco después de su confluencia con la Riera de Montpeó; al oeste, por una pequeña riera. Esta unidad topográfica y unas buenas condiciones físicas (relieve suave, insolación adecuada, drenaje natural) facilitan y explican la ocupación humana de la zona en época ibérica y romana.

2. El descubrimiento de la villa: erudición y arqueología monumental en el siglo XIX

El Vilarenc fue objeto de una excavación arqueológica parcial en 1883. Esa primera intervención permitió descubrir parte de un gran edificio romano que ocupaba una área de más de 1300 m², con una distribución interna muy compleja y en el que era evidente la aplicación de un programa constructivo y ornamental cuidadoso (figura 2). Su posterior publicación, en la que se incluía una planta general y se intentaba interpretar sus características arquitectónicas y funciones, convierten al Vilarenc en la primera villa romana excavada con pretensiones científicas en Catalunya (Pujol i Camps, 1885; Llanas, 1891; para una descripción más pintoresca de las circunstancias de la excavación: Oliva i Milà, 1883).

El edificio se identificó inmediatamente como un conjunto termal y los diversos espacios se relacionaron, de modo estricto, con la distribución funcional típica de estos conjuntos (Pujol i Camps 1885, 172; Llanas 1891, 30). Reforzaban esta atribución la presencia de sistemas de calefacción por hipocausto, canalizaciones para el abastecimiento o desagüe y pavimentaciones de piscinas o depósitos. Sin embargo, las dimensiones, la calidad de la construcción y la complejidad del conjunto llevaron a considerar el lugar como un equipamiento público relacionado con un núcleo urbano. El recurso a la geografía histórica y a la reconstrucción filológica, sin base científica alguna, llevaron a identificar este núcleo con *Stabulum Novum*, una de las *mansiones* de la Vía Augusta (Pujol i Camps, 1885, 170 y 175 y sigs.; Llanas 1891, 28 y sigs.). Todo ello a pesar de que llegó a plantearse (y a rechazarse explícitamente) la posibilidad de que se tratara de una construcción rural (Oliva i Milà 1883, 206; este autor cita en extenso un primer informe del escolapio E. Llanas publicado en el *Diario de Villanueva y Geltrú*, reproducido en su discurso de ingreso en la Academia de Buenas Letras de Barcelona años después).

La consecuencia de esta interpretación fue la búsqueda de los paralelos arquitectónicos en conjuntos termales urbanos que tenían muy poco que ver con el verdadero carácter de la construcción y que provocaron algunas exageraciones en la interpretación de sus diversos espacios (el ejemplo de Pompeya se cita en extenso: Pujol i Camps 1885; Llanas 1891, 30-31). La interrupción de las excavaciones y el cubrimiento de las estructuras (ilocalizables desde entonces) impidieron que se realizara otro estudio directo.

Este error de interpretación es un reflejo de los límites científicos y culturales que condicionaron la práctica de la arqueología durante la segunda mitad del siglo XIX y las primeras décadas del siglo actual. Esta práctica se concentró, esencialmente, en aquellas manifestaciones arquitectónicas caracterizadas por sus grandes dimensiones y por el empleo de soluciones estructurales y tecnologías complejas, que se podían abordar en una doble

perspectiva: las tipologías arquitectónicas, en tanto que reproducían unas formas desarrolladas por el arte imperial romano, y los aspectos artísticos relacionados con la ornamentación; unos y otros valorados como modelos desarrollados por una cultura superior. Esta orientación justifica perfectamente el término de «arqueología monumental» utilizado para definirla (Riu 1992).

La excavación de 1883 es, de hecho, un buen ejemplo de los intereses y las posibilidades de un cierto tipo de investigación arqueológica caracterizada por actuaciones puntuales, sin continuidad y con poco o nulo rigor metodológico. Su objetivo principal era la recuperación de restos arquitectónicos monumentales y de objetos artísticos, susceptibles de integrarse en colecciones de museo. Generalmente, sus protagonistas carecieron de vinculación con las instituciones académicas que, por su parte, tampoco prestaron excesiva atención al trabajo de campo y fueron sustituidas por organismos locales y por el asociacionismo con fines culturales y regeneracionistas. Esto explica la modestia de los resultados (Riu 1992, 25).

A inicios de este siglo, en el volumen primero de *L'arquitectura romànica de Catalunya*, el arquitecto e historiador Josep Puig i Cadafalch propuso una nueva identificación del edificio.¹ En un estudio posterior, que utilizaba la evidencia aportada por algunas *villae* pompeyanas, definía claramente la construcción como una *villa* y realizaba un análisis más detallado, basado en la reconstrucción de los elementos funcionales y no sólo en la semejanza con unos modelos arquitectónicos. Como el ejemplo italiano de Boscoreale, citado extensamente, la *villa* de El Vilarenc se organizaría en sectores diferenciados por su función y su arquitectura: el conjunto de habitaciones dotadas de calefacción por hipocausto correspondería a una área de residencia, en la cual se incluirían unas termas. El resto, situado al sur, incluiría dependencias domésticas y productivas. Entre estas últimas, el arquitecto identificó como una instalación de prensado una habitación pavimentada con *opus signinum* y con un gran bloque de piedra (el contrapeso) en el centro (Puig i Cadafalch 1934, 240-242 y figura 297; en las páginas siguientes, el autor menciona algunas de las *villae* catalanas descubiertas hasta aquel momento: Tossa de Mar, Vilagrassa, Boadas, Ocata).² Con esta zona se podría relacionar el hallazgo de un almacén de *dolia* en el que se recuperó un conte-

nedor de 1'20 metros de altura y 1'92 metros de diámetro máximo (Pujol i Camps 1885, 169).

Los resultados de la primera excavación y su reinterpretación posterior, por Puig i Cadafalch, se han repetido con frecuencia en las últimas décadas, tanto en estudios de carácter local como en las síntesis sobre *villae* y poblamiento romano en la península ibérica (Taracena 1944; Balil 1953; Estrada 1969, 76; Gorges 1979, 410 y sig. y fig. LXX). Todos ellos reproducen la planta general publicada en el *Boletín de la Real Academia de la Historia*, sin aportar novedades.

La única aportación nueva al conocimiento del lugar fue el hallazgo fortuito, en 1967, de un conjunto de tres cisternas (Berges, Santacana, 1969-1970). Una de las cisternas estaba prácticamente destruida, mientras que las otras dos aparecieron en buen estado de conservación. Eran dos construcciones de planta rectangular, unidas entre sí y dispuestas formando una L, que se comunicaban mediante una pequeña puerta (figura 13). Estaban cubiertas con una bóveda que presentaba dos pequeñas oberturas, una seguramente relacionada con una conducción de agua. La obra se construyó con un encofrado de mortero y pequeñas losas de piedra caliza y las paredes estaban recubiertas con *opus signinum*. A pesar del interés, el ocultamiento del edificio excavado en 1883 impedía precisar las relaciones entre ambas construcciones.

3. Las intervenciones arqueológicas recientes

En la década de 1980 se han reiniciado de forma sistemática los trabajos de localización y estudio en la partida de El Vilarenc. Una primera intervención, en 1982, permitió localizar algunas estructuras arquitectónicas y abundante material constructivo, de época romana, a unos 150 metros de las cisternas (Dupré 1982). Sin embargo, el carácter limitado de la intervención no permitió establecer su relación con el edificio hallado en 1883. Pocos años después, en 1987, la prospección de los lados sur y oeste de la partida, en el sector más próximo a la antigua línea de playa, dio resultados negativos. Esta prospección permitió establecer los posibles límites de la ocupación ibérica y romana del lugar (*Villa del Vilarenc* 1993).

Con estos antecedentes, en 1988 se realizó una nueva intervención que afectaba a una gran parte de la finca. El resultado más importante fue el descubrimiento de un edificio de planta rectangular, con una distribución interna totalmente diferente a

1 Puig i Cadafalch cita en extenso la descripción de Pujol i Camps del sector termal sin aventurar conclusiones: «*queda'l dubte si's tracta de les ruïnes d'una vila*» (*Arquitectura* 1909, 132; más adelante, en el capítulo dedicado a la casa romana en Catalunya, define El Vilarenc como una *villa*; en el mismo contexto menciona *villae* suntuosas como Centelles (Tarragona) y Puig de Cebolla (Valencia).

2 Los estudios de J. Puig i Cadafalch, arquitecto de formación, muestran algunos de los condicionantes de la arqueología monumental, parcialmente superados por un gran rigor científico; en general, las diversas expresiones de la arquitectura romana en Catalunya, ordenadas por criterios tipológicos, son analizadas como muestras empobrecidas de un arte colonial importado y ajeno a lo que se definía como el sentir del país, tanto en la primera publicación (*Arquitectura* 1909), como en el estudio de 1934 (esta obra es la segunda edición, ampliada y renovada, de la primera obra, pero mantiene su perspectiva).

la del conjunto exhumado el siglo pasado (en adelante, Edificio I: figura 3). Alrededor del edificio se localizó un conjunto de estructuras y elementos aislados relacionados con la ocupación de la zona: zanjas de drenaje, un posible pozo y varias zonas de vertido de materiales domésticos y artesanales. Los restos localizados en 1982 correspondían claramente a este edificio.

El carácter limitado de la intervención no permitió establecer las características y evolución de lugar. Con todo, se pudieron identificar algunas de sus partes. Este es el caso de un pequeño sector termal, situado al oeste. También se descubrió, en el lado este, otro recinto dotado de calefacción por hipocausto. La existencia de estos programas técnicos y el hallazgo de elementos de decoración arquitectónica (lastras Campana y antefijas) mostraba que se trataba de un establecimiento rural tipo *villa*, con una claro uso residencial.

Una nueva campaña, en 1989, permitió localizar, finalmente, el edificio excavado en 1883, unos 150 metros al sureste del Edificio I, junto al límite sur de la partida de El Vilarenc (en adelante, Edificio II). El conjunto apareció prácticamente destruido, seguramente como resultado de la plantación de viñedo a finales del siglo pasado. No se ha recuperado, por tanto, ninguna estratigrafía ni puede apreciarse ningún elemento relacionado con la evolución estructural de las diversas construcciones. Además, una parte importante permanece bajo el asfalto de la actual Carretera del Sanatori. Básicamente, los elementos conservados corresponden a las conducciones de agua y ámbitos situados al oeste (figuras 4 y 5).

Con todo, se obtuvieron algunos datos de interés. Se pudo apreciar, por ejemplo, la exactitud del plano realizado en 1883, un dato importante ya que buena parte de las habitaciones y elementos técnicos de la construcción ya no son visibles o se han perdido. Se confirma, así, la destinación termal de una parte del lugar. La única novedad es el seguimiento de una larga canalización. Su construcción supuso la modificación de otra conducción («V» en el plano de 1883) y sirvió para derivar al exterior una parte del excedente de agua de las termas. Su trazado pudo seguirse en una longitud de 22 metros y permitió apreciar la importancia de los desniveles originales del terreno, ya que entre el sector oeste del Edificio II y el punto más bajo de la conducción hay una diferencia de cota de 2 a 3 metros. Este hecho muestra que la construcción valoró cuidadosamente las posibilidades y límites impuestos por la topografía.

Un hecho aún más importante es que la localización del Edificio II permitió situar las cisternas halladas en 1967 y definir su uso en relación con el edificio: su construcción implica unas necesidades a gran escala y permanentes de agua corriente, desti-

nada tanto a las termas como a otras funciones domésticas. La entidad y complejidad de las estructuras hacen pensar que se trata de un núcleo residencial más importante que el Edificio I. Así lo muestran la entidad constructiva y las infraestructuras creadas y los elementos ornamentales recuperados (fragmentos de mármoles, algunas antefijas y teselas de mosaico que confirman las noticias del siglo pasado: Pujol i Camps 1885, 179; Llanas 1891, 31).

La destrucción de las estructuras impide establecer una cronología precisa, pero dispoemos de testimonios sobre la ocupación de esta zona concreta durante todo el principado. A pocos metros, por ejemplo, se localizó un gran vertedero doméstico que correspondería a uno de los momentos de actividad de la *villa*: finales del siglo II - inicios del III d. C. (*Vil·la del Vilarenc* 1993, 739).

Con estos datos previos, en 1991 se inició un programa de excavaciones con la finalidad de estudiar la evolución de la ocupación del espacio y los programas arquitectónicos aplicados en un establecimiento rural de características tan complejas. Las excavaciones se han concentrado, hasta el momento, en el Edificio I, el único que conserva una estratigrafía.

4. Arquitectura y evolución estructural de la primera villa

Las campañas de excavación realizadas entre 1993 y 1998 han permitido identificar tres fases principales en la evolución arquitectónica del Edificio I. Hay que señalar, sin embargo, que la destrucción parcial del sector oriental del conjunto y la desaparición de los niveles arqueológicos más modernos impiden establecer con precisión las características y la organización interna de cada fase. Algunas estructuras no pueden adscribirse con seguridad a uno u otro momento y, en ciertos casos, tampoco puede establecerse la evolución seguida por algunas dependencias e infraestructuras en fases posteriores.

El emplazamiento de la *villa* fue ocupado, inicialmente, por un establecimiento agrícola ibérico. Su cronología abarca desde el siglo IV hasta finales del siglo II a. C. No se pueden identificar sus características, organización y dimensiones, pero parece ser una pequeña granja habitada por un grupo familiar que explotaría un área reducida de terreno. Aproximadamente un kilómetro al norte se excavó un asentamiento ibérico, L'Argilera, ocupado entre los siglos IV y II a. C. En su momento final, consistía en una construcción sencilla, separada en diversos ámbitos, que poseía algunos elementos de producción (molinos para cereales). L'Argilera, como otros muchos núcleos de El Baix Penedès, refleja la existencia de un modelo jerarquizado del poblamiento rural, estructurado por poblados y que responde a unos patrones de organización social y

económica plenamente definidos desde el siglo IV a. C. (Sanmartí, Santacana 1987; Sanmartí, Santacana 1993; para algunos de estos núcleos: *Argilera* 1984; *Intervenció* 1992; Macias, Remolà, 1992; *Jaciment* 1992).

La única estructura excavada, relacionada con este núcleo, es un pequeño horno destinado a la cocción de cerámicas. La construcción es muy sencilla: consistía en un simple recorte practicado en el terreno natural, de forma alargada y con un ensanchamiento en la parte final que permite distinguir entre la cámara de fuego y el conducto de alimentación o *praefurnium*. En total, tenía unos 2 metros de longitud y de 1 a 1'10 metros de anchura máxima en la cámara de fuego. Un muro de pequeñas losas, unidas sin argamasa y asentadas directamente sobre el terreno, protegía uno de los lados de la estructura. El horno se asociaba a un estrato datado a finales del siglo II - inicios del I a. C.

La ausencia de cualquier otro elemento relacionado con el hábitat o la producción hace difícil interpretar el significado de esta instalación en el contexto de las formas de organización y explotación del territorio en época ibérica. Existen modelos diversos de organización, como muestra el hallazgo reciente de un importante centro metalúrgico en Les Guàrdies (El Vendrell), un lugar que concentraba actividades extractivas y artesanales, agricultura y residencia, seguramente en relación con poblados vecinos. El caso de El Vilarenc, por el contrario, parece corresponder a una práctica artesanal a pequeña escala y realizada a tiempo parcial, paralela a la agricultura. Situaciones similares son relativamente numerosas, tanto en la antigüedad como en sociedades mediterráneas contemporáneas (Peacock 1982). El horno fue destruido y cubierto por un potente estrato de tierras dispuesto para nivelar el sector en el que se asentó la *villa*.

4.1 La fundación de la *villa*

La primera fase de ocupación romana en el lugar corresponde a un edificio rural de planta rectangular y con una extensión aproximada de 1.000 m². El edificio parece organizarse en dos sectores o alas, situados a ambos lados de un gran espacio central descubierto. El sector mejor conservado, a occidente, estaba formado por una serie de habitaciones de tamaño y forma diversa. Entre ellas destacaba una gran habitación de planta cuadrada y una pequeña dependencia pavimentada con losas, al sur, y dos ámbitos con un gran depósito para líquidos al norte. En uno de estos, junto a uno de los muros, se situaba un profundo recorte, con una superficie de un m², relleno por dos niveles: el inferior, de pequeñas piedras, y el superior, formado por la superposición de fragmentos de *dolium*. Seguramente, sirvió de base a algún tipo de instalación, quizá una prensa (figura 6).

El sector estaba separado del patio por un pórtico sostenido por columnas de 0'35 a 0'40 metros de diámetro, con un espacio entre columnas de 3 a 3'10 metros (figuras 7 y 8). En la excavación se han recuperado dos tambores de 0'60 metros de altura y un fragmento de fuste con la moldura del capitel. Se han localizado dos accesos al edificio en este sector; uno, al norte, se abría directamente al espacio central; el otro, al suroeste, conducía al centro a través de un pasadizo. La presencia del depósito y la instalación cercana, así como el hecho de que las pavimentaciones sean siempre en tierra batida, sugieren una destinación productiva para esta zona de la *villa*.

El sector oriental del Edificio I incluye un conjunto de dependencias, muy mal conservado, cuya organización es difícil de reconstruir. Los únicos espacios identificables son una habitación con sistema de hipocausto y su área de servicio, pero no se puede establecer el momento preciso de construcción (figura 9). Es posible, dadas sus dimensiones generales, que la *villa* se organizara en dos zonas simétricas y que la segunda contara con su propio pórtico. La presencia de una habitación dotada de hipocausto sugiere un uso residencial, opuesto al primer sector. La simetría constructiva respondería, por tanto, a una distinción cuidadosa de las funciones y actividades, pero, por el momento, se trata sólo de una hipótesis.

Esta fase incluye varias reformas concretas. La mayoría son reparaciones del pavimento o nuevas pavimentaciones que no afectan a la organización general. Una actuación más importante es la construcción de un gran muro paralelo a las columnas del pórtico al norte del sector occidental. Con ello se creó un espacio longitudinal a modo de pasadizo.

En las proximidades del Edificio I se han descubierto algunas estructuras que, a falta de una excavación completa, aún no se pueden situar con garantías. Sin embargo, su naturaleza responde bien a la fase fundacional. Es el caso de un gran muro de 0'80 metros de anchura, conservado en una longitud de 10 metros, que protege todo el lado noroccidental del Edificio. Su situación, dimensiones y construcción (pequeñas losas sin trabajar dispuestas en seco y en hiladas irregulares) hacen pensar en una obra para desviar las aguas (existe un paralelo en el asentamiento tardo-republicano de Can Balançó, cercano a Mataró: CODEX 1994, 165).

La construcción es muy sencilla. Los muros se levantaron con pequeñas losas calizas de forma aproximadamente triangular, desbastadas por un lado para regularizar, en el aspecto del paramento; no se utilizó argamasa. Los pavimentos son de tierra batida y sólo en un caso el pasadizo que permite el acceso al pórtico oeste, se aprecia un cuidado por realizar una obra sólida, disponiendo dos gruesas capas de fragmentos de caliza.

Por contraste, los materiales recuperados muestran la existencia de un programa ornamental muy cuidado, destinado tanto a decorar lugares concretos como a recubrir las superficies. Para lo primero se utilizaron lastras Campana, placas cerámicas de otras características y diversos tipos de antefijas. Las lastras Campana incluyen un repertorio variado: una escena identificada como parte del ciclo de Teseo, una representación del tipo conocido como «pórtico de palestra» y figuras femeninas a ambos lados de un candelabro. Todas ellas se sitúan perfectamente en el siglo I a.C. (Dupré, Revilla, 1991).

Este tipo de producciones plantea cuestiones de orden socio-cultural muy importantes. Tradicionalmente, se ha venido considerando que estas placas, muy vinculadas a la sociedad itálica del los siglos II y I a.C., no se habían exportado fuera de Italia (Borbein 1968). Sin embargo, en *Tarraco* y su área se han localizado diversos fragmentos que podrían ser el resultado de una comercialización puntual relacionada con pobladores itálicos o con la asimilación de modelos concretos de decoración en un territorio profundamente transformado por el desarrollo la capital provincial (Dupré, Revilla 1991; para el poblamiento rural al norte de *Tarraco*: Revilla, Miret 1995). Por otro lado, se conoce la existencia de imitaciones de lastras Campana, de cronología augustea, en un taller del sur de las Galias (*Sous Auguste* 1989). En estas condiciones, sólo el análisis físico-químico de las arcillas de todos los ejemplares conocidos permitirá establecer si se trata de importaciones o de producciones total o parcialmente producidas en la zona.

En la segunda categoría (materiales de revestimiento) se pueden incluir la gran cantidad de piezas cerámicas romboidales, rectangulares y ladrillos de diverso tamaño que debieron servir para pavimentar superficies. También se incluyen aquí los fragmentos de estuco con restos de decoración pictórica. Se han recuperado fragmentos correspondientes a molduras y otros con la superficie dividida en figuras geométricas (seguramente paneles rectangulares) mediante finos trazos de pintura blanca y negra. El fondo es siempre de un rojo muy intenso.

La cronología de la primera fase no se puede precisar con exactitud, ya que la construcción romana afectó niveles anteriores cuyos materiales han podido mezclarse con los contemporáneos. La fundación podría situarse en las décadas centrales del siglo I a.C., claramente separada de la ocupación de inicios del mismo siglo representada por el horno.

4.2 La fase 2

El segundo momento constructivo corresponde a una gran reforma que modifica totalmente la

organización interna y la apariencia del edificio. El proceso supuso la destrucción de la gran mayoría de habitaciones anteriores (incluidos los elementos decorativos) y del pórtico occidental y el cierre de los accesos conocidos. Es posible que el oriental también se viera afectado, pero no se dispone de datos. Con ello, se eliminó la distribución simétrica que caracterizaba el conjunto. Todos los muros fueron cubiertos, excepto algunos que sirvieron como cimentación, y todos los elementos decorativos fueron arrancados y reutilizados como material constructivo. Lo mismo sucedió con algunos tambores de columna que se arrojaron a los niveles de relleno con los que se elevó el nivel del terreno.

El sector occidental fue ocupado por una habitación de planta rectangular de grandes dimensiones (55 m²) y por un conjunto termal formado por tres dependencias (figura 10); junto a este se situaba otra habitación.

La primera de las dependencias termales era una habitación de unos 9 m² de superficie, pavimentada con *opus signinum*, a la que se accedía por una pequeña puerta abierta al norte (figura 11). En uno de los lados de la puerta se pudo identificar el agujero donde encajaba el poste sobre el que giraba el batiente. El pavimento estaba decorado, en el centro, con un motivo floral realizado con teselas blancas y negras, delimitado por un círculo de pequeñas placas de cerámica que, a su vez, se incluía en un gran rectángulo formado por una alineación de teselas blancas distribuidas a intervalos regulares. Una pequeña conducción de cerámica para agua comunicaba este pavimento con el nivel inferior de la siguiente habitación.

Ésta era un ámbito rectangular de mayores dimensiones (15 m²), dividido en dos espacios desiguales, que se calentaba mediante el sistema de hipocausto y del que sólo pudo excavar la subestructura. Posiblemente, formaban un pequeño *caldarium* con una piscina situada en el espacio menor, en el lado posterior de la habitación: es aquí donde desagüaba el conducto de la primera habitación y una conducción de plomo que atravesaba la gran habitación norte en diagonal. El *praefurnium* corresponde a una estrecha abertura orientada al sur. Por su parte, la primera habitación podría haber servido como *tepidarium* calentado gracias al calor de la habitación vecina. La presencia de *tegulae mammae* permitiría hacer circular la corriente térmica por la pared que separaba ambas habitaciones.

Es de destacar el sistema adoptado para sostener el pavimento superior de la habitación: en lugar de *pilae* distribuidas a intervalos regulares, se dispusieron dos grupos de muretes paralelos, contruidos con ladrillos y fragmentos de *tegulae*, situados a ambos lados de un pasadizo central (figura 10). Con ello se aseguraba una circulación sin obstáculos de la corriente térmica hacia el

extremo posterior de la habitación; la dirección de la corriente era intensificada, además, por la suave inclinación del pavimento hacia la boca del *prae-furnium*. Un sistema similar de soporte se utilizó en la *villa* de Torrox-Costa, en Málaga (Rodríguez, Atencia 1983). A diferencia de lo que constituye la práctica general, el pavimento inferior presentaba una superficie irregular, ya que se construyó disponiendo un estrato de guijarros y pequeños fragmentos cerámicos.

El *prae-furnium* se relacionaba con otra habitación, cuyo pavimento, en tierra batida, se situaba a una cota inferior respecto a las dos habitaciones termas. Este lugar sirvió de área de servicio. Junto a ella, comunicada a través de una gran abertura, se situaba una última dependencia. Su pavimento, también en tierra batida, presentaba un gran recorte central rodeado por pequeños agujeros, algunos de los cuales todavía contenían fragmentos de *tegulae* y *dolia* y que debieron servir para asentar una estructura formada por palos. Por sus características, podría tratarse de un hogar y la habitación podría corresponder a una cocina. Esta asociación termas-cocina no es extraña en la organización de los espacios domésticos de la *villa* romana.

El espacio central del edificio también sufre reformas importantes en esta fase. El hecho más importante es la reducción de la zona descubierta, parcialmente ocupada por algunas dependencias. Entre estas, destaca un conjunto de pequeños recintos rectangulares, de igual tamaño (8'5 m²), que quizá sirvieron como alojamientos de personal. Su proximidad al sector termal y a las habitaciones del lado norte del edificio, todas de mayores dimensiones, avalan este carácter subordinado. Su forma y disposición responden, además, a una práctica relativamente frecuente, como muestran algunos ejemplos italianos (*Settefinestre* 1985, vol. II, 152 y sigs.; para un ejemplo más cercano, la *villa* de Casa Blanca, en Tortosa: Revilla, en prensa).

Estas construcciones obligaron a elevar el nivel de pavimentación mediante grandes aportaciones de tierras que cubrieron todo el sector central. Sobre estos vertidos se dispuso un gran enlosado, al tiempo que se construía un sistema de desagüe que, mediante dos canalizaciones que se unían a un conducto general, llevaba las aguas desde el sector norte y occidental (las termas) hacia el exterior.

La técnica constructiva presenta importantes diferencias con respecto a la fase anterior. La mayoría de los nuevos muros se construyó con un encofrado de mortero, piedras y fragmentos de *tegulae* muy sólido; en algunos casos, se revistieron con gruesas capas de mortero y grava muy fina.

Los estratos de nivelación del sector central han proporcionado grandes cantidades de materiales cerámicos; producciones de barniz negro tardí-

as (campaniense B) y *terra sigillata italica*; cerámicas de paredes finas, cerámicas comunes itálicas y ánforas locales y de importación (norteafricanas, Haltern 70 béticas, Dressel 1 itálicas). Es un conjunto muy homogéneo que permite datar la formación de estos rellenos en el último cuarto del siglo I a. C., quizá entre los años 20 y 10.

Las transformaciones de la fase 2, en resumen, muestran la aplicación global de un nuevo programa constructivo, que sigue unos modelos definidos y su relación con la reorganización de la vida doméstica de un grupo familiar. La inclusión de ciertos servicios (las termas) y la jerarquización de los espacios (por posición y construcción) en función de los usos muestran los valores sociales y culturales asociados a la arquitectura rural romana. Con este programa, se utilizaron algunas de las soluciones técnicas imprescindibles: el abastecimiento y drenaje de aguas y la calefacción de espacios y del agua; todo ello, con el empleo intensivo y diversificado de los materiales adecuados: mortero, piedra, cerámica y metal (plomo y hierro).

4.3 La fase 3 y el final del Edificio I

El carácter y entidad de las últimas reformas del edificio son muy difíciles de precisar, ya que los trabajos agrícolas de época moderna han afectado especialmente a los niveles correspondientes. Por el momento, tan sólo se conocen los cambios que afectan al sector occidental, poco importantes en lo que respecta a las modificaciones arquitectónicas, pero radicales por su significado.

En ese momento se clausuró el acceso al *prae-furnium* y se construyó un muro para separar la posible cocina de la habitación de servicio de las termas. Al mismo tiempo, en esta última se instalaron dos estructuras construidas con pequeñas losas y materiales cerámicos que sirvieron de plataformas para el trabajo. En la misma habitación se localizaron algunas acumulaciones de cenizas y gran cantidad de restos de hierro que correspondían a lingotes, clavos, instrumentos agrícolas y de construcción y escorias. La naturaleza de las estructuras (identificadas como *fornaes*) y los materiales demuestran que el lugar sirvió como taller de forja (*Taller* 1995; *Estructuras* 1996; *Notes* 1998) (figura 12).

La reconversión del área de servicio hace pensar en el abandono de las termas y en la transformación de todo el sector occidental. También se ha podido establecer que gran parte del enlosado que cubría el sector central del edificio fue arrancado; este expolio habría afectado, igualmente, a algunos muros. Además, en la zona norte parece producirse un nuevo aterramiento. Aunque no ha podido establecerse si todas estas actuaciones acompañan al cierre de las termas, es muy posible que se tratara de una reorganización general del edificio, situa-

ción que supondría un cambio de las funciones y de la arquitectura. El proceso iría acompañado de la recuperación masiva de materiales de construcción. Dicho en otros términos, de forma rápida (lo que parece más probable, dado el cierre de las termas) o a través de actuaciones espaciadas y sucesivas, el lugar habría perdido su uso residencial y se habría convertido en taller. Es posible, en relación con ello, que sólo la zona occidental del antiguo edificio permaneciera ocupada y que el resto estuviera prácticamente desmantelado, sirviendo a una variedad de usos: cobertizo, almacén, recinto descubierto.

Los elementos para datar esta fase son muy escasos. Algunos fragmentos de *terra sigillata gallica* del pavimento del taller proporcionan una datación de mediados del siglo I d. C. Después de un periodo de tiempo indeterminado, pero que parece breve, el taller y el resto del Edificio I fueron abandonados. La cronología parece situarse en el último tercio del siglo I por la presencia de algunos fragmentos de *terra sigillata gallica* (Drag. 37) e *hispanica* (formas Drag. 18, Drag. 36, Drag. 37). Estas cronologías, sin embargo, podrían ser revisadas en el futuro, dada la falta de un número adecuado de materiales y la pérdida de gran parte de la estratigrafía moderna (*Villa del Vilarenc* 1993, 738-740).

5. El Edificio II: la reorganización del espacio interno del fundus

Es tentador relacionar los cambios finales del primer edificio con la construcción del Edificio II, la *villa* descubierta en 1883, que se sitúa a menos de 150 metros de distancia. Los datos de que disponemos para interpretar la relación entre ambos edificios son escasos. Son indudablemente núcleos rurales independientes desde el punto de vista arquitectónico, organizativo y funcional: cada uno de ellos dispone de un sector residencial, que incluía unas termas, y cada uno de ellos parece distinguir claramente entre este sector y las zonas dedicadas a actividades productivas de diverso género.

La cronología de ambos edificios es diferente. El primero se sitúa claramente entre el siglo I a. C. y mediados-tercer cuarto del I d. C. A esta datación corresponden, igualmente, algunas de las actuaciones relacionadas con la organización del espacio interno de la explotación. En la excavación de 1988 se pudo identificar un gran número de vertidos de materiales domésticos y de producción artesanal que parecían dispuestos intencionalmente alrededor del Edificio I. Este hecho debe relacionarse con la configuración topográfica de la partida (figura 5): una zona inclinada con unas diferencias de cota bastante importantes, delimitada por dos torrentes

y con una pequeña depresión central, en forma de golfo, limitada por dos extremos más elevados. La presencia de un sistema torrencial, la topografía y el agravante de la proximidad del mar planteaban el doble problema de las riadas, un fenómeno difícil de prever, y el estancamiento de las aguas. Esta situación obligó a realizar una serie de intervenciones que acompañaron a la construcción del primer establecimiento en un lugar alto: proteger el lugar con un potente muro en su costado norte: elevar y nivelar la cota sobre el mar del terreno inmediato al edificio, aprovechando los materiales de desecho; y construir una zanja general de drenaje que atravesaba el centro de la finca.

Esta última sigue normas especificadas por los agrónomos latinos para diversos tipos de obra (Columela *RR* II.2.9-10; además, Plinio *NH* XVIII.8). Era una conducción de casi 4 metros de anchura máxima, con sección en «V» rellena con guijarros, piedras y fragmentos cerámicos en su parte inferior y cubierta con tierra. Su trazado, que se orientaba en sentido norte-sur, se pudo seguir en una longitud de 15 metros, cruzando la finca para conducir las aguas hacia el mar.

Los escasos materiales datables, procedentes de los diversos vertederos, se sitúan en el principado de Augusto, que parece corresponder al momento de mayor actividad del Edificio I. En otra zona se han localizado evidencias de otro tipo de actuación, complementaria a las anteriores: la construcción de muros de aterramiento para crear bancales de cultivo. En concreto, se ha localizado un muro de más de 20 metros de longitud, a 4 metros de profundidad, orientado en sentido paralelo a las curvas del nivel. Esta obra no se ha podido datar y podría corresponder a cualquiera de los dos edificios.

Como ya se ha indicado, el Edificio II no conservaba ninguna estratigrafía. Sin embargo, se ha recuperado gran cantidad de materiales cerámicos superficiales que proporcionan cronologías de siglo I d.C. avanzado y siglo II. Además, también se ha excavado un gran vertedero doméstico con cerámicas de los siglos I a III d.C. (*sigillata gallica*, *hispanica* y *africana A*, así como cerámica de cocina africana) (*Villa del Vilarenc* 1993). Estos elementos permiten situar la construcción y ocupación del Edificio II, con ciertas garantías, en un momento mucho más avanzado.³

La diferencia cronológica y la naturaleza de la fase final del Edificio I hacen pensar que el Edificio II es una segunda *villa* que reemplazó a la primera como núcleo residencial, de gestión y de actividades económicas de un *fundus*. La nueva construcción, situada en otro punto elevado, era una obra

3 Conviene precisar que, por el momento, no hay evidencias de una ocupación tardo-republicana del sector sur de la partida de El Vilarenc; sin embargo, recientemente, se han localizado concentraciones de materiales de un alfar (ánforas y material constructivo) unos 100 metros al suroeste del Edificio II, junto a la actual vía férrea; esto indica una ocupación más amplia, quizá relacionada con el Edificio I, resultado de una distribución cuidadosa de las actividades económicas en el espacio.

de mayores dimensiones, en la que se aplicaron unos programas constructivos, ornamentales y técnicos de gran envergadura. En particular, los elementos relacionados con dos necesidades básicas, el almacenamiento y distribución de agua y la calefacción de espacios, suponen el principal esfuerzo técnico y ocupan una gran parte del conjunto (figura 13).

Es posible que la reconversión y desmantelamiento parcial del Edificio I coincidiera con la construcción del Edificio II y que ambos coexistieran durante algunos años (el primero como área de trabajo), pero no puede precisarse cuanto tiempo. El significado de esta transformación general se nos escapa. No se trata, simplemente, del desplazamiento del hábitat o del cambio en las dimensiones y la complejidad arquitectónica de unas edificaciones. Era una reorganización que afectaba al núcleo central de un *fundus*, lugar en el que coinciden residencia, gestión y producción. Esta reorganización es el resultado claro de una evolución en términos topográficos y materiales, ya que el espacio físico en el que se integra el Edificio II fue modificado y acondicionado a lo largo de varias décadas.

Sin embargo, su significado es menos evidente en términos socio-económicos y podría suponer ritmos distintos: estos cambios, ¿expresan el enriquecimiento de la familia propietaria? o, por el contrario, ¿son el resultado de un cambio de propiedad? No se trata de preguntas anecdóticas ni de la historia de un acontecimiento particular, ya que responden a la propia evolución del poblamiento rural en el área de *Tarraco* con los diversos factores que inciden en ella desde finales de la República hasta el final de la antigüedad. Estos factores son muy diferentes y van desde el repertorio de iniciativas económicas que han podido orientar la explotación de un *fundus* por parte de uno o sucesivos propietarios hasta la conversión del lugar de acuerdo a los gustos artísticos y las formas de residencia de una élite rural vinculada a la capital provincial.

6. Arquitectura y hábitat rural

Las últimas intervenciones realizadas en El Vilarenc permiten plantear una serie de cuestiones de valor histórico-arqueológico: la entidad y organización espacial del primer asentamiento, la evolución arquitectónica y funcional de cada uno de los edificios y, finalmente, las relaciones entre los dos sectores identificados, en tanto que parecen organizados de forma autónoma. Se trata, dicho en otras palabras, de establecer las formas en que se produjo la estructuración, como resultado de unas estrategias económicas, del paisaje interno, las infraestructuras y las edificaciones que integraba una explotación rural.

La respuesta a estos problemas permitirá definir el modelo de poblamiento al que respondía El

Vilarenc y sus transformaciones en relación con la evolución histórica del territorio de *Tarraco*; especialmente, de su área litoral. En este contexto se plantean algunos problemas de orden más general, como la sociedad de *Tarraco*, sus modelos de comportamiento, la organización de su patrimonio y, en relación con todo ello, el impacto de su presencia sobre el territorio en términos socio-culturales. En este sentido, la dependencia de las fuentes arqueológicas es casi total, ya que las literarias (y epigráficas) se centran en aspectos de carácter institucional y social o en acontecimientos de la historia política romana que tienen su escenario ocasional en la capital provincial (para la sociedad de Tàrraco: Alföldy 1978). Esta carencia es todavía más grave dada la existencia de referencias escritas a la economía del área de *Tarraco* que se relacionan directamente con el poblamiento rural (concretamente, la viticultura: Revilla 1994; Revilla 1995, 149 y sigs., especialmente 153); por no mencionar la propia evidencia que se deduce de algunos ejemplos de arquitectura de *villae* y otras construcciones rurales (mausoleos) que se relacionan con la presencia de familias importantes en el territorio.

El modelo de hábitat rural representado por El Vilarenc supone, en primer lugar, una práctica arquitectónica definida. Las excavaciones han permitido identificar, en ambos edificios, unas instalaciones (hipocaustos, depósitos, canalizaciones, cisternas) que son la expresión material de unas necesidades de orden práctico, a la vez que ideológico; en otras palabras, de un sistema de valores y de unos modelos artísticos y de comportamiento mediante los cuales los escritores de *re rustica* definieron un tipo de vida civilizado, adecuado a la residencia señorial. Estas necesidades dieron lugar al desarrollo de unos programas técnicos para solucionar problemas concretos: el abastecimiento de agua para el consumo, o con finalidades lúdicas, productivas y de consumo; los sistemas de calefacción de habitaciones o para las termas; el drenaje de aguas residuales, etc.

Gran parte de las reflexiones de los agrónomos latinos en torno a las partes de la *villa* y de su adecuación a diversas prescripciones se integran en este marco socio-económico y cultural. Estas reflexiones destacan el *status* social y el patrimonio del propietario rural (valorando la residencia permanente o los desplazamientos periódicos, si es un propietario absentista), las dimensiones, jerarquía, cualificación y funciones del grupo humano residente y, finalmente, la organización de la vida doméstica y productiva (que explica las actividades económicas realizadas, la situación geográfica o la importancia concedida a las relaciones de vecindad) (Martin 1971; White 1973; Nicolet 1988).

Todos estos factores se resumen en un precepto fundamental: el equilibrio entre las dimensiones

del sector residencial (que, a su vez, expresa el *status* del *dominus*) y la extensión y posibilidades económicas de la explotación. La integración de los diversos elementos, las dimensiones de una propiedad, la selección y la forma en que se relacionarán las diversas actividades dependen del propietario. Es su iniciativa la que determina las dimensiones y organización del *fundus*.

Las necesidades domésticas y productivas mencionadas no se podrían haber resuelto sin el desarrollo paralelo de unas innovaciones técnicas y de unos materiales: el encofrado de mortero y los elementos cerámicos prefabricados destinados a la construcción o a la decoración (ladrillos de diversos tamaños, *tegulae mammatae*, canalizaciones, antefijas, placas y piezas de formas determinadas para encajar carpintería o elementos ornamentales), etc. Todos estos elementos fueron utilizados masivamente en los dos edificios de El Vilarenc, precisamente en relación con los programas más costosos, elaborados e innovadores que conoce la arquitectura romana pública y privada.

La importancia y el refinamiento de los programas técnicos, las decoraciones y los materiales aplicados se aprecia especialmente en los conjuntos termales de ambos edificios. El Edificio I, por ejemplo, a pesar de sus dimensiones modestas, muestra una distribución cuidadosa de los espacios y materiales para optimizar los efectos de uso del sistema de hipocausto. Con ello se pretendía calentar simultáneamente dependencias vecinas y el agua, asegurando la gradación de temperaturas imprescindible para el baño.

En el caso del Edificio II no es posible restituir, de modo preciso, la organización del conjunto termal. Se identifican claramente una zona de servicio («Q», en el plano de C. Pujol i Camps), el horno («K») y una o más dependencias con hipocausto («E», «F», «G», «H», «I»). El progresivo alejamiento de éstas con respecto al horno definiría la sucesión *caldarium-tepidarium-frigidarium*, espacios acompañados de piscinas con agua a diferente temperatura (una correspondería a «J»). La construcción debió emplear formas abovedadas para cerrar el conjunto y los programas ornamentales parecen muy lujosos (siempre según las referencias de los excavadores del siglo pasado). Sin embargo, existen algunos problemas para identificar algunos espacios y para establecer la evolución arquitectónica general (recientemente se ha propuesto la existencia de dos fases: una con un recorrido sencillo y lineal y otra, más compleja, que aumenta el número de ámbitos; *Utilització* 1993, 54-56).

7. La economía de la villa: viticultura e *instrumentum fundi*

Como *villa*, El Vilarenc era también el centro

de gestión, infraestructuras y actividades de una explotación agrícola. Tanto la selección como la organización global de estas últimas responden a la aplicación de un modelo económico concreto.

Por el momento, se pueden enumerar algunas de las prácticas económicas e intuir su importancia, pero es más difícil establecer la entidad de cada una de ellas y sus relaciones mutuas; bien entendido que la agricultura era el elemento central del *fundus*. En especial, es necesario definir qué productos agrícolas y qué formas de explotación se utilizaron, si hubo algún intento de especialización y, en relación con ello, si se intentó organizar actividades diferentes de la agricultura.

La gran cantidad de ánforas vinarias tarraconenses (Pascual 1, Tarraconense 1, contenedores de base plana, imitaciones de recipientes itálicos Dressel 1 y 2-4 o de Dressel 7-11 béticas) y de *dolia* recuperados muestran la adecuación de la *villa* a un modelo agrícola orientado a la producción de un excedente, seguramente de vino, y su comercialización. La multiplicidad de producciones anfóricas y el hallazgo de fallos de cocción y piezas de horno en los vertederos próximos al Edificio I hacen pensar en una actividad de carácter artesanal; concretamente, en un alfar que produjera los envases de transporte. Además, como sucede en muchos alfares vinculados a *villae* del litoral de la Tarraconense, también se fabricaron cerámicas comunes y material constructivo (*tegulae*, ladrillos, pequeñas piezas, antefijas). Con ello, se cumplían las prescripciones de los agrónomos sobre la producción de todos los elementos necesarios para la vida doméstica y la economía de la *villa*; se trata, siempre que sea posible y rentable, de integrar todas las actividades que faciliten la autonomía productiva de la explotación, una autonomía necesaria precisamente por la vinculación con el mercado (Revilla 1995, 128 y 141; para el modelo en general: Carandini 1983).

En este contexto se integra, necesariamente, como actividad complementaria al ciclo agrícola, la fabricación de *instrumenta* cerámicos, ánforas y *dolia*, por talleres gestionados a través de formas diversas. Los testimonios arqueológicos evidencian la implantación de este tipo de agricultura en amplias áreas del litoral catalán desde el segundo cuarto del siglo I a.C. y su continuidad hasta un momento avanzado del siglo III (Miró 1988, 12 y sigs.; Revilla 1995; la fabricación de recipientes prosigue en los siglos IV y V, aunque es difícil definir su entidad y circulación). Estos testimonios se pueden relacionar con las transformaciones de las estructuras del poblamiento rural iniciadas a finales del siglo II a.C. y que se aceleran en el siglo siguiente. El periodo posterior y, especialmente, el principado de Augusto suponen el pleno desarrollo de un modelo de agricultura,

situación que se refleja en la fundación de numerosas *villae* en Catalunya.

El Vilarenc muestra la difusión de estas formas económicas y de poblamiento en el área norte del territorio de *Tarraco* (el litoral de las actuales comarcas de El Penedès y Garraf), donde, hasta el momento, se disponía de escasos datos (*Evolución* 1987; *Indigenous* 1991; *Hipótesis* 1987; Revilla, Miret 1995, 192). Los hallazgos más recientes permiten ampliar el territorio afectado. Cerca de El Vendrell, por ejemplo, se ha identificado un nuevo centro productor de ánforas, cerámicas comunes y material de construcción que también parece integrarse en una explotación rural: la *villa* de Tomoví (Revilla 1994; para una revisión de la evidencia en el territorio de *Tarraco*: Massó 1998).

Poco se puede decir sobre la evolución de las diversas actividades y de los modelos organizativos aplicados en El Vilarenc. El Edificio I incluía instalaciones relacionadas con el procesado y almacenamiento del vino, que se utilizan en la primera fase, quizá desde mediados del siglo I a.C. Por su parte, en el Edificio II se identifica una posible prensa en la habitación «A'» y se menciona un almacén de *dolia*, pero no se pueden datar (Puig i Cadafalch 1934, 240-242). Por el momento, el variado repertorio de ánforas recogido corresponde a la primera *villa*. Su cronología se ha situado, recientemente, a inicios del principado de Augusto, como muestran los estratos de nivelación que acompañan a las construcciones de la segunda fase. Éstos incluyen gran número de envases de la forma *Tarraconense* 1, que predomina de forma absoluta, seguida a mucha distancia por la *Dressel* 1, la *Pascual* 1 y los recipientes de base plana. Las particularidades de este repertorio parecen responder a la situación de la década 30-20 a.C. en el territorio de *Tarraco*, cuyos talleres muestran ciertas diferencias de tipología y cronología respecto a otras áreas del litoral catalán (Massó 1998).

Por su parte, el taller de forja parece responder a una situación totalmente diferente. Tanto el repertorio, que incluye herramientas agrícolas y de construcción, clavos y lingotes, como las instalaciones sugieren una actividad relacionada con las necesidades internas, domésticas y productivas de la *villa*. Con ello se atendería a la producción y reparación de pequeñas herramientas. Es una actividad a pequeña escala, de ritmo discontinuo y con poco personal (*Taller* 1995; *Estructuras* 1996).

El Vilarenc muestra, en resumen, un modelo económico caracterizado por la presencia de actividades diversas que dependen de las posibilidades que ofrece un patrimonio rural. Estas actividades no se limitan a la agricultura, pero se fundamentan en el desarrollo especial, en un periodo concreto (el siglo I d.C.), de una práctica agrícola relacionada con el mercado. Ello explica la organización de un

ciclo complementario de actividades. De modo paralelo, las necesidades productivas y domésticas de un grupo humano complejo favorece el desarrollo de otras situaciones que responden al ideal, a la vez social y cultural, de la autarquía.

8. Poblamiento rural y propietarios en el área de Tàrraco

¿Como se integra la evolución particular de la *villa* de El Vilarenc en la historia de la ocupación del territorio de *Tarraco*? Los problemas para responder a esta pregunta son numerosos. La falta de excavaciones y de estudios de síntesis sobre el paisaje ha afectado especialmente al conocimiento de las cronologías de implantación del poblamiento y los factores socio-políticos a los que responde, las estrategias económicas adoptadas, los patrones de distribución y los modelos arquitectónicos y culturales utilizados en diferentes periodos.

Establecimientos rurales de cronología tardo-republicana, aunque escasos, se localizan en otras áreas de Catalunya, en relación con las profundas transformaciones del noreste peninsular desde finales del siglo II a.C. (*Món rural* 1995; Keay 1990). En el territorio de *Tarraco*, una fundación antigua y que asume lentamente los rasgos de un verdadero núcleo urbano, también aparecen algunos asentamientos rurales (para la ciudad: Alföldy 1978; Aquilué, Dupré 1986; Keay 1987; *Roman provincial capital* 1995). Es el caso de la *villa* de El Moro, en Torredembarra, una construcción de cierta entidad, que incluye un sector termal complejo ya en su primera fase, a inicios del I a.C. (Terré 1987; Terré 1993, 82).

La fundación de estos núcleos responde a una ocupación y explotación muy precoz del territorio, que se relaciona con unas actuaciones político-administrativas que inciden desde el inicio de la conquista romana y que tienen su primera consecuencia en las transformaciones de las formas de organización indígenas en el siglo II a.C. (*Evolución* 1987; *Indigenous* 1991; *Hipótesis* 1987; Estrada 1969 y 1987). El proceso se intensificó durante el siglo I a.C., como en otras áreas del nordeste y del litoral oriental y meridional peninsular. Para este momento disponemos de datos más abundantes y directos sobre la ocupación rural, la creación o modificaciones en los núcleos urbanos y la organización del territorio (catastros, red viaria) (Keay 1990). En este contexto, encajan perfectamente la cronología fundacional y las características arquitectónicas de El Vilarenc.

La evolución posterior del lugar es más difícil de explicar por la falta de datos, similar a la de otros asentamientos del territorio; pero también por la naturaleza especial de los interrogantes. En particular, no se puede plantear adecuadamente el significado social y cultural de las transformaciones de la

segunda fase del Edificio I y, en especial, de la construcción del Edificio II, más grande y complejo.

Como se ha señalado, podría pensarse en una promoción económica de los propietarios o en un cambio de éstos. La nueva situación podría ir acompañada, aunque no necesariamente, de un desplazamiento de la residencia a *Tarraco*. Esta práctica responde a los ideales de los propietarios rurales y es suficientemente conocida, tanto en *Hispania* como en otras regiones del imperio como para insistir en ello. Para el área de *Tarraco*, además, disponemos de algunos datos sobre las relaciones entre algunos individuos de la ciudad y *villae* cercanas (Revilla, Miret 1995, 204). En el caso de El Vilarenc es sugestivo pensar también en estas relaciones, supongan o no un desplazamiento. En la *villa* y en lugares cercanos se ha recuperado gran cantidad de material constructivo (*tegulae* y ladrillos de diversos tamaños), fabricados *in situ*, con la marca CN( ).BEN( ). La marca puede identificarse como una combinación de *praenomen* y *nomen* en nominativo o, con mayor, probabilidad, en genitivo. El *nomen* podría completarse como *Bennius*, un nombre poco frecuente en la Península Ibérica. Algunos materiales con esta marca se han localizado en *Tarraco*, donde se encontraron dos inscripciones en que aparecen *Bennii*: un *L. Bennius Hermes* y una *Bennia Venustina*, posiblemente libertos.⁴

Esta situación muestra las relaciones entre una familia (y un lugar) y la cercana capital provincial. El problema es determinar exactamente qué tipo de relaciones y su significado socio-económico. Podría tratarse de una familia residente en *Tarraco* y con propiedades al norte de su territorio que se gestionarían a distancia; pero también podrían ser residentes en la *villa* de El Vilarenc que mantuvieron algún tipo de vinculación con la capital; por ejemplo, a través de esclavos y libertos. En cada caso, el material constructivo circularía de forma distinta y su epigrafía ayuda poco a desentrañar el problema. Una de las posibilidades es que este material llegara a la ciudad como resultado secundario de una actividad económica principal desarrollada a partir de un patrimonio que unifica prácticas agrícolas, artesanales y comerciales; los intereses de los propietarios romanos en la producción y exportación de vino proporcionan, al respecto, un contexto ideal y El Vilarenc podría responder a esta situación (recordemos que la *villa* producía vino y ánforas). La gama de intereses complementarios podría suponer la presencia de representantes de la familia en *Tarraco* (¿encargados de *praepositiones*, por

ejemplo?). Sin embargo, también caben posibilidades alternativas y mucho más limitadas: desde un encargo de los propios señores (en el caso de residir en la ciudad) hasta la adquisición por parte de comerciantes independientes del taller de la *villa*.

Tampoco puede establecerse cómo ha evolucionado en el tiempo la situación de la familia y su relación con la capital. Los *Bennii* de Táraco son libertos y se datan ambos en un momento avanzado, especialmente la mujer: ¿herederos de una familia extinguida?⁵ En cualquier caso, la extensión del *nomen* es una prueba de la vinculación entre la ciudad y su medio rural, vinculación que responde a unas causas económicas y sociales. Otros ejemplos pueden interpretarse en el mismo sentido, como la inscripción de *Caius Clodius Aemilianus* localizada en el siglo XVIII en la ermita de Sant Gervasi, cercana a la *villa* de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona) (Vilanova 1992). El nombre se ha relacionado con un homónimo de una inscripción de *Tarraco* de inicios del siglo II d.C. (RIT 542). De tratarse del mismo personaje, podrían situarse de modo preciso la residencia y patrimonio rural de un miembro de la élite de la ciudad. Obviamente, todas estas posibilidades pertenecen, por el momento, al terreno de la especulación y la su resolución depende de nuevos hallazgos.

La situación del poblamiento rural al norte de *Tarraco*, al final de la antigüedad, plantea problemas especiales que no pueden reducirse al estudio de la evolución de las *villae* como único elemento organizador del paisaje y la explotación. Muchos lugares considerados como tales no han proporcionado indicios de ocupación tardía. Este hecho podría explicarse como resultado de la falta de excavación de la inmensa mayoría y, efectivamente, casos bien conocidos, como las *villae* de Darró y Cubelles, proporcionan cronologías de los siglos IV y V d.C. (Vilanova 1992; *Ceràmiques* 1997). A esta pueden añadirse los núcleos recientemente excavados de Les Albardes, en El Vendrell (parte de una *villa*), y un centro rural que integraba hábitat y trabajo metalúrgico en La Solana, junto a Cubelles (*Nous contextos* 1997, 155; Barrasetas, Járrega 1997). Sin embargo, otros lugares parecen finalizar su actividad a lo largo de los siglos II y III, como el mismo Vilarenc (para los problemas que supone el estudio del poblamiento del área litoral de El Penedès - Garraf en la antigüedad tardía: Revilla, Miret 1995, 204-205). Esta situación debe relacionarse con transformaciones generales de diverso tipo y ritmo,

4 El primero, AE 1929, 230=RIT 164, se data entre los flavios y los inicios del siglo II; *Bennia Venustina*, CIL II 4186=RIT 235, se sitúa entre los siglos II y III sin más precisiones; para el *nomen* (Rnom. 33): Abascal 1994, 96; la marca CN( ).BEN( ) se recoge en CIL II 4967, 4 y aparece, junto con numerosos ejemplos de epigrafía sobre *instrumentum domesticum*, en dos manuscritos del canónigo Carlos González de Posada, datados en 1803 y 1807; los manuscritos serán objeto de una monografía por parte del profesor José Remesal y Josep M. Pérez.

5 Es interesante destacar que las inscripciones muestran la relación con individuos bien situados, aunque de modo diverso, en la jerarquía social y administrativa de Táraco: con un *duo vir* y con un esclavo imperial con la función de *arkarius*.

desde cambios en la orientación económica (por ejemplo, en la viticultura de la zona como actividad a gran escala) hasta procesos de concentración de la propiedad rural. Estos diversos órdenes de factores pueden actuar, por otro lado, de modo complementario a lo largo del tiempo.

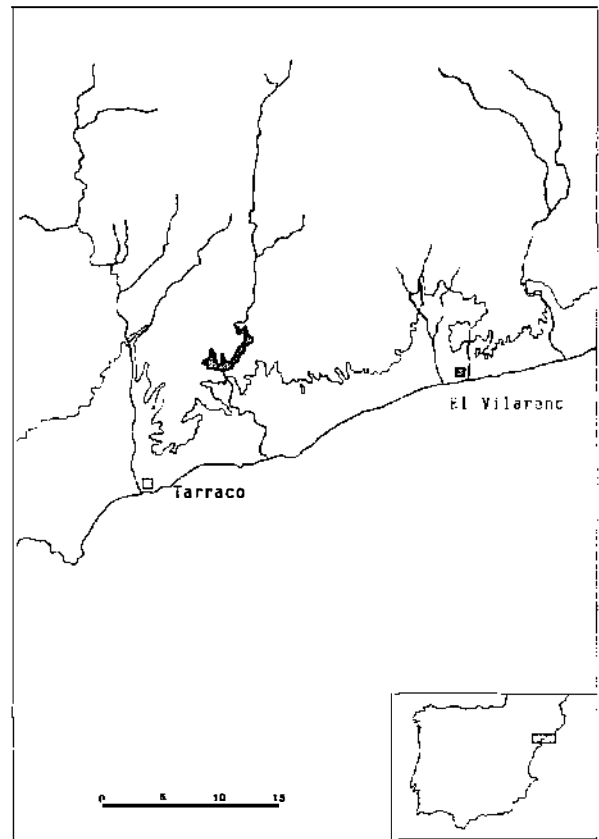

Fig. 1. Situación de la partida de El Vilarenc.

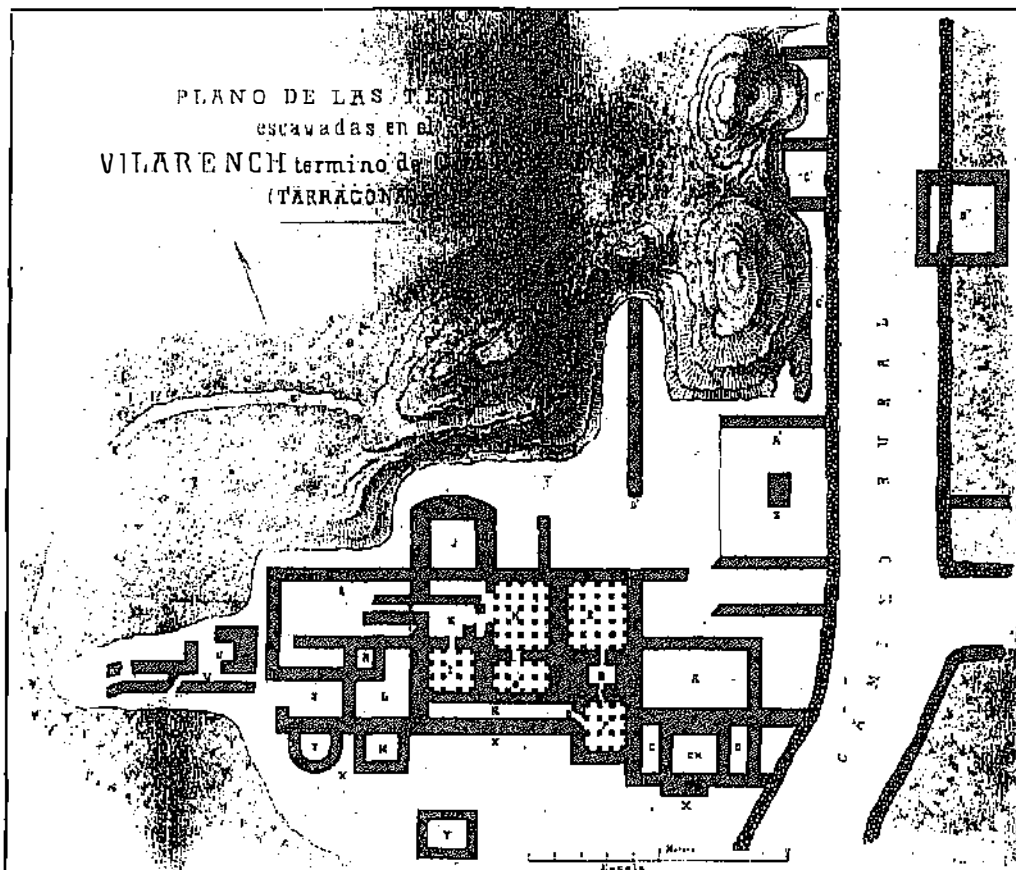

Fig. 2. El Vilarenc: villa descubierta en 1883 (C. Pujol i Camps, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 1885).

Fig. 3. Planta de las estructuras descubiertas en 1988 (Edificio I).

Fig. 4. Edificio I: Fase 1, detalle de los ámbitos y el depósito situados al norte.

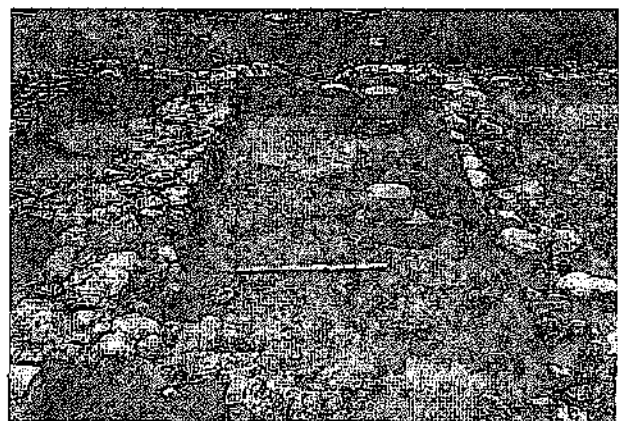

Fig. 5. Edificio I: Fase 1, vista del pórtico del sector occidental.

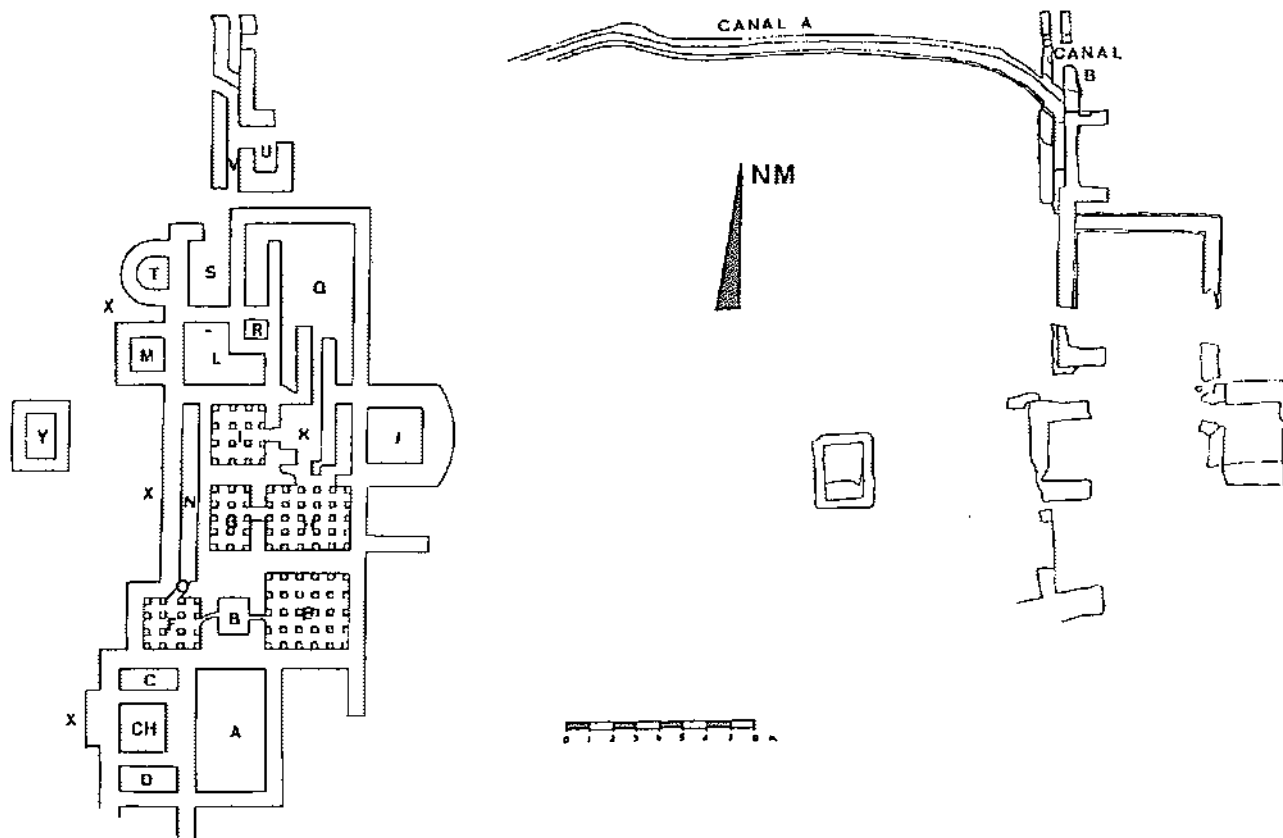

Fig. 6. La villa descubierta en 1883 (Edificio II): excavación de 1989, plano original y restos actualmente conservados.

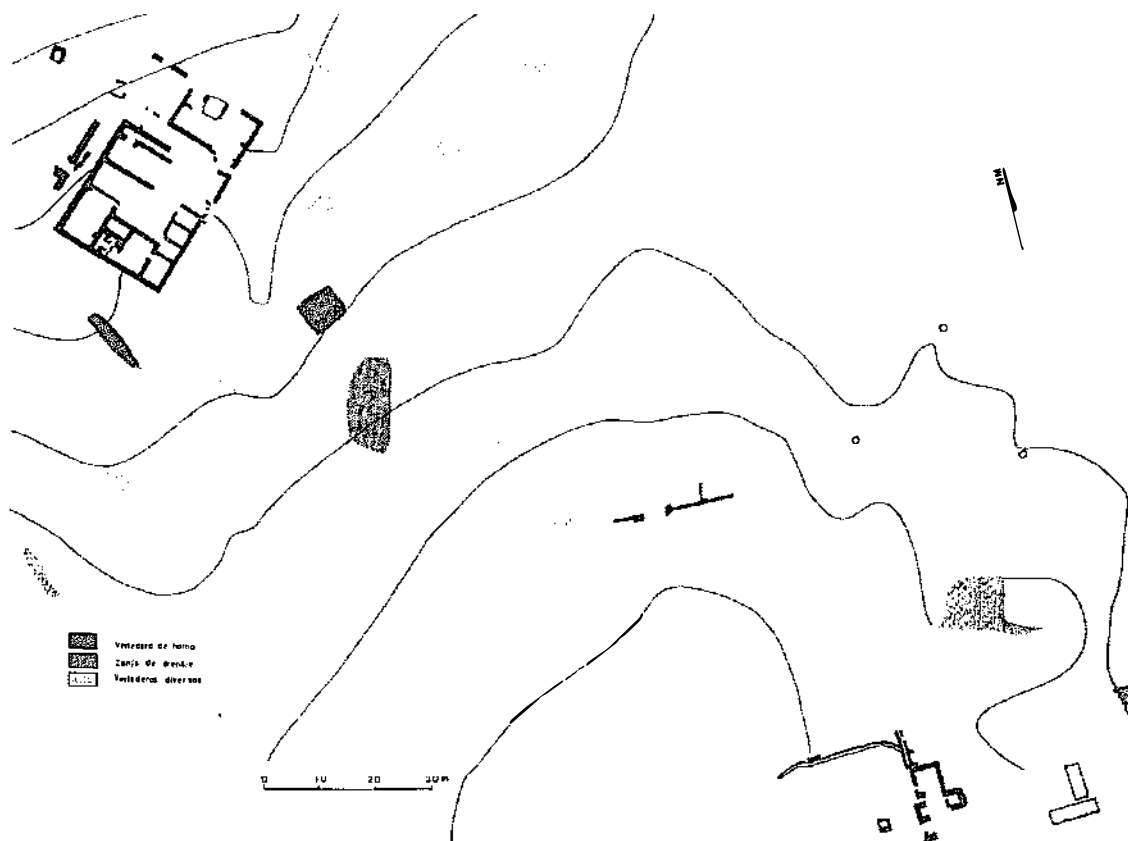

Fig. 7. Topografía general de la partida de El Vilarenc y situación de los dos edificios.

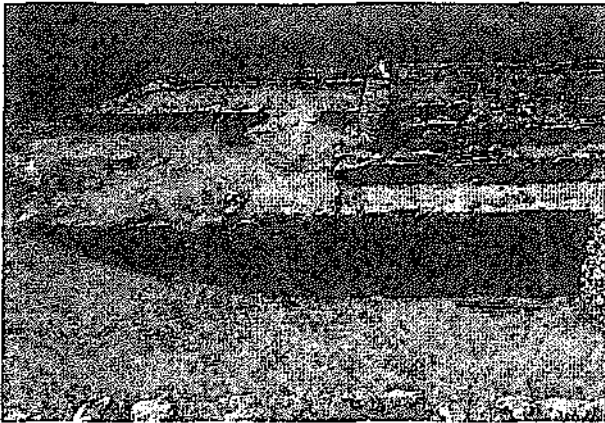

Fig. 8. Edificio I: Fase 1, subestructura del sector central del edificio.

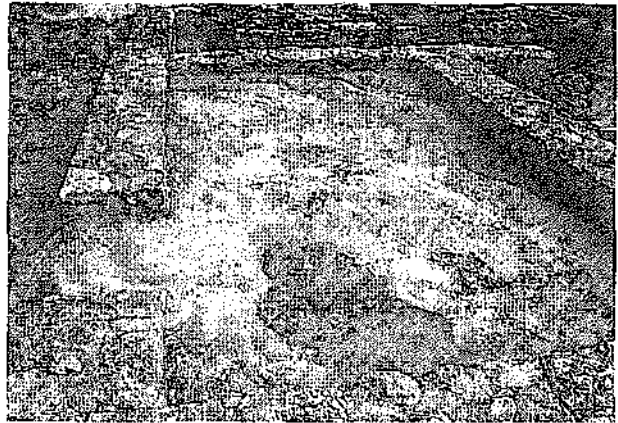

Fig. 11. Edificio I: Fase 2, detalle de una de las habitaciones de las termas.

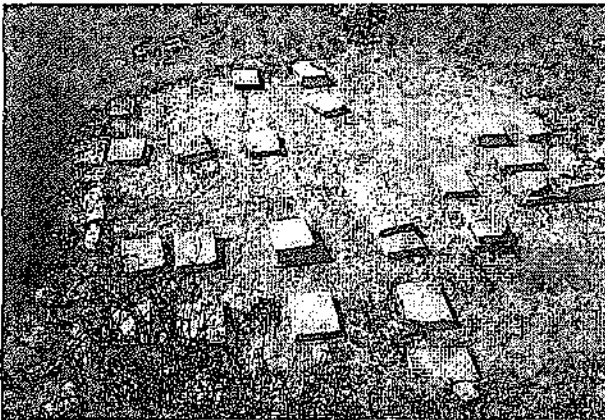

Fig. 9. Edificio I: habitación del sector oriental dotada de hipocausto.

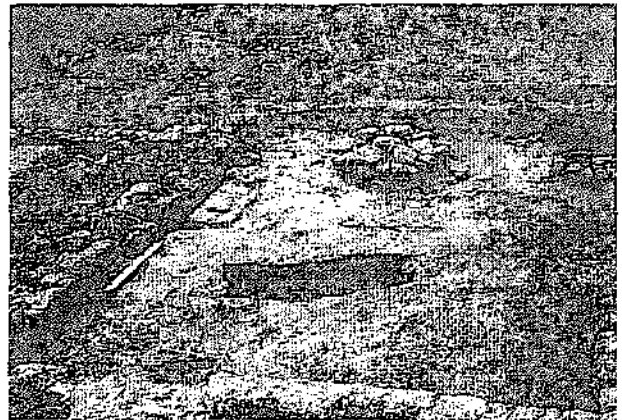

Fig. 12. Edificio I: Fase 3, el taller de forja.

Fig. 10. Edificio I: Fase 2, las termas.

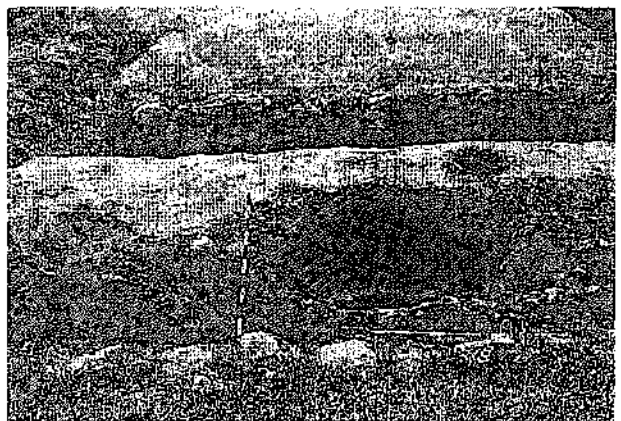

Fig. 13. Edificio II: las cisternas descubiertas en 1967.

BIBLIOGRAFIA

- Abascal, J. M. 1994, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Murcia.
- Alföldy, G. 1975, *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlin.
- Alföldy, G. 1978, s. v. Tarraco, en *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. XV, Munich, 570-644 (trad. española, revisada, en *Fórum* 8, Tarragona).
- Aquilué, X., Dupré, X. 1986, *Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana*, *Fórum* 1, Tarragona.
- Argilera 1984, Sanmartí, J., Santacana, J., Serra, R. *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*, Barcelona.
- Arquitectura 1909, Puig i Cadafalch, J., Falguera, A. de, Goday, J., *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, Barcelona.
- Balil, A. 1953, La villa romana de El Vilarenc (Calafell), *Boletín de la Biblioteca-Museo Balaquer*, quinta época, I, fascículo 1, 12-20.
- Barrasetas, E., Jàrrega, R. 1997, La ceràmica trobada al jaciment de la Solana (Cubelles, Garraf), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Barcelona, 131-152.
- Berges, M., Santacana, J. 1969-1970, Cisternas romanas en «El Vilarenc», Calafell, Tarragona, *Boletín Arqueológico*, LXIX-LXX, 129-133.
- Borbein, A. H. 1968, *Campanareliefs. Typologische und stil-kritische Untersuchungen*, RM suppl. 14, Heidelberg.
- Carandini, A. 1983, Columella's vineyard and the rationality of the Roman economy, *Opus* 2, 177-204.
- Ceràmica 1997, López, A., Fierro, X., Caixal, A., *Ceràmica dels segles IV al X procedent de les comarques de Barcelona*, *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Barcelona, 59-82.
- Codex 1993, Excavacions a l'Autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples del poblament del Maresme: de l'ibèric ple a la romanització, *Laietania* 7, 157-189.
- Dupré, H. 1985, El Vilarenc (Calafell, Tarragona), *Arqueologia* 84 (Madrid), 156.
- Dupré, X., Revilla, V. 1991, Lastras Campana en Tarraco (Hispania Citerior) y su territorio, *Madrider Mitteilungen* 32, 117-140.
- Estrada, J. 1969:, *Vías y poblamiento romanos en el territorio del Area Metropolitana de Barcelona*, Barcelona.
- Estrada, J. 1987, L'itinerari dels Vasos Apol·linars en el trajecte de Granollers a Tarragona, *Jornades internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Granollers, 336-351.
- Estructuras 1996, Revilla, V., Pérez, J. M^a, Gómez, J., Pou, J., Estructuras y funcionamiento de una herrería rural romana del siglo I d.C., *Revista de Arqueología*, XVII, n° 182 (junio 1996), 22-29.
- Evolución 1987, Miret, M., Saunartí, J., Santacana, J., La evolución y el cambio de modelo de poblamiento ibérico ante la romanización, *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, 79-88.
- Gorges, J.-G. 1979, *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problematique archeologiques*, Paris.
- Hipòtesis 1987, Prevosti, M., Sanmartí, J., Santacana, J., Algunes hipòtesis sobre els objectius i estratègies de la colonització romana a la costa central de Catalunya, *Jornades internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Granollers, 85-96.
- Indigenous 1991, Miret, M., Sanmartí, J., Santacana, J., From indigenous structures to the roman world: models for the occupation of central coastal Catalonia, Graham, Clarke (eds.), *Roman Landscapes*, Londres, 47-53.
- Intervenció 1992: CODEX, Intervenció arqueològica en els assentaments ibero-romans de l'Albornar (Baix Penedès), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 2, 155-175.
- Jaciment 1992, Burès, L., Macias, J. M^a, Ramon, E., El jaciment ibèric del Barranc del Prat (La juncosa del Montmell), *Miscel·lània Penedesenca* XVI, 115-136.
- Keay, S., J. 1987, The impact of the foundation of Tarraco upon the indigenous settlement pattern of the Ager Tarraconensis, *Jornades internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Granollers, 53-58.
- Keay, S. J. 1990, The impact of the roman conquest and processes in the development of the coastal communities of Hispania Citerior during the Republic, en T. Blagg, M. Millet (eds.), *The Early Roman Empire in the West*, Oxford, 119-150.
- Llanas, E. 1891, Utilidad que la geografía catalano-romana puede reportar de las investigaciones arqueológicas, *Discursos leídos ante la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción del Rdo. P. Eduardo Llanas, escolapio, el 5 de abril de 1891*, Barcelona.
- Macias, J. M., Remolà, J. A. 1992:, Anàlisi de l'hàbitat ibero-romana a la zona de l'Albornar (Santa Oliva, Baix Penedès), *Miscel·lània Penedesenca* XVII, 137-162.
- Martin, R. 1971, *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales*, Paris.
- Massó, J. 1998, Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona, *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al mediterrani occidental*, Badalona, 283-288.
- Miró, J. 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (s. I a.C. - I d.C.)*, BAR Int. Series, Oxford.
- Món rural 1995, Casas, J., Castanyer, P., Nolla, J. M^a, Tremoleda, J., *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Girona.
- Nicolet, C. 1988, *Rendre à César: économie, société, fiscalité dans la Rome antique*, Paris.
- Notes 1997, Revilla, V., Pérez, J. M^a, Gómez, J., Simón, J., Notes sobre la siderúrgia romana a Catalunya, *Cota Zero* 13, 85-92.

- Nous contextos 1997, Macias, J. M^a., Menchón, J. J., Puche, J. M^a., Remolà, J. A., Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona, *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Barcelona, 153-177.
- Oliva i Milà, J. 1883; Excursió col·lectiva a Calafell, *Butlletí Mensual de la Associació d'Excursions Catalana*, 61-62 (octubre-novembre), 205-210.
- Peacock, D. S. P., 1982, *Pottery in the Roman World. An Ethnoarchaeological Approach*, Londres.
- Puig i Cadafalch, J. 1934, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona.
- Pujol i Camps, C. 1885, La costa ilergetica y las termas de Calafell, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tomo VI, Cuaderno III, 163-179.
- Revilla, V. 1994, El alfar romano de Tomoví. Producción anfórica y agricultura en el área de Tarraco, *Butlletí Arqueològic*, época V, 16, 111-128.
- Revilla, V. 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Barcelona.
- Revilla, V. (1998), La villa de Casa Blanca (Tortosa): evolución y arquitectura de un asentamiento rural de los siglos I al V d.C., *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, 395-416.
- Revilla, V., Miret, M. 1995, El poblament romà al litoral central de Catalunya, *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* 16, 189-210.
- Riu, E. 1992, Les arqueologies del segle XIX a Catalunya, *Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja*, Tarragona, 20-39.
- Rodríguez, P., Atencia, R. 1983, Excavaciones arqueológicas en Torrox-Costa (Málaga). 1ª campaña: las termas, *Noticiario Arqueológico Hispánico* 16, 225-276.
- Roman provincial capital 1995, Carreté, J. M^a., Keay, S. J., Millet, M., *A roman provincial capital and his hinterland: The survey of the territory of Tarraco*, Spain.
- Sanmartí, J., Santacana, J. 1987, Intercanvi, producció agrària i models comercials a la costa del Penedès, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 1985, Badalona, 31-40.
- Sanmartí, J., Santacana, J. 1992, *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès*, Barcelona.
- Settefinestre 1985, De Tommaso, G., Medri, M., Papi, E., La corte e il piazzale: alloggi servili, servizi e stalla, en A. Carandini (ed.), *Settefinestre*, Modena, vol. II, 152-166.
- Solé Caralt, J. 1948, *Bisbal històrica*, Tarragona.
- Sous Auguste 1989, Laubenheimer, F., Odiot, U., Leclere, H., Sous Auguste, un atelier de potiers italianisant à Saint Just (Ardèche), *Melanges Pierre Lévêque*, vol. II, 295-329.
- Taller 1995, Gómez, J., Pérez, J. M^a., Simón, J., Un taller de forja en la villa romana de «El Vilarenc», Calafell (Baix Penedès, Tarragona), *1r Simposi Internacional sobre la Farga Catalana*, Ripoll, 1993.
- Taracena, B. 1944, Construcciones rurales en la España romana, *Investigación y Progreso* XV, 336.
- Terré, E. 1987, La vil·la romana de «El Moro» (Torredembarra): un exemple de poblament rural al Camp de Tarragona», *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Granollers, 217-224.
- Terré, E. 1993, La vil·la romana de «El Moro» (Torredembarra), en R. Mar, J. López, Ll. Pinyol, *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Tarragona, 79-84.
- Utilització 1993, Mar, R., López, J., Piñol, Ll., *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Tarragona.
- Vilanova 1992, López, A., *La primera Vilanova*, Institut d'Estudis Penedesencs.
- Vil·la del Vilarenc 1993, Palet, J. M., Pou, J., Revilla, V., La villa d'El Vilarenc i el poblament romà a l'àrea del Penedès, *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 725-751.
- White, K. D. 1973, Roman agricultural writers I: Varro and his predecessors, *ANRW* I-4, 439-497.

EL CENTRE DE PRODUCCIÓ CERÀMICA DE LES PLANES DEL ROQUÍS, REUS (BAIX CAMP)

ALBERT VILASECA CANALS
PILAR ADIEGO ERAÑA

COTA 64. Excavacions arqueològiques

1. Introducció

La modificació de la carretera N-420 Tarragona-Còrdova per Conca, en el seu tram conegut com a Variant Sud de Reus, representa la construcció d'una obra de gran envergadura en una zona de la comarca especialment densa en vestigis arqueològics com és el Baix Camp. En comprovar que el traçat afectava un jaciment ja inventariat i preveient la seva propera excavació, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya va iniciar una campanya de prospecció i delimitació mitjançant l'excavació mecànica de rases. Una vegada coneguts els resultats de les prospeccions, es va fer evident la necessitat de l'excavació en extensió de l'àrea afectada. Els treballs es portaren a terme entre els mesos de març i agost de 1998. En aquestes jornades presentem un estudi preliminar al que actualment estem realitzant i, com a tal, pot estar subjecte a les modificacions necessàries (fig.1).

2. Antecedents historico-arqueològics

Referint-se en concret a la nostra província, la *Tarraconensis*, i a la seva producció vinària, podem fer referència a algunes fonts escrites que ens són molt suggestives. Cal anotar, però, que aquestes referències són molt breus i sovint fetes per autors en general no contemporanis a la redacció dels textos i que recorren a textos d'autors anteriors. Observem també que estableixen gairebé sempre fets comparatius amb els vins itàlics, no detallat-se sistemes de producció concrets, administració, varietats de vi, etc. Aquests factors, que ens serien de gran interès per a conèixer els sistemes de producció, els trobem en els tractats generals d'agricultura i, en conseqüència, el seu tractament ha d'estar regit per una gran cautela. No obstant, per generals o poc definitòries que siguin, són el reflex d'una activitat comercial de l'època.

Algunes d'aquests referències corresponen a Plini. A la seva *Naturalis Historia* indica que mentre les vinyes laietanes eren famoses per l'abundant vi que se n'obtenia, les tarraconeses ho eren per la seva finor, així com els vins baleàrics es comparaven amb els millors d'Itàlia. Marcial, per la seva part, menysprea el vi laietà alhora que elo-

gia el de *Tarraco*, del qual diu que tan sols cedeix en qualitat als vins de la *Campania*. El vi de *Tarraco* és també lloat per Sili Itàlic, qui afirma que la ciutat és famosa pels seus vins, que únicament cedien en qualitat als del *Laci*. Publi Anneu Florus indica que a *Tarraco* la terra era fèrtil en els camps i més encara als turons, tot produint vi i blat tan bons com els d'Itàlia.

Pel que fa a la qüestió arqueològica, hi ha nombroses notícies referents a l'existència de petits tallers i forns de producció ceràmica al Camp de Tarragona, les quals recentment han estat recollides en un article de síntesi (Massó 1998). Malauradament, totes les referències possibles a fer són molt desiguals i insuficients, atès que no existeix fins ara cap estudi detallat sobre aquests centres productius. Assenyalem l'inexistència quasi total d'excavacions arqueològiques d'aquests tipus de jaciments, que ens permetrien obtenir dades més precises sobre la producció amfòrica o d'altres elements ceràmics. Esmetem, doncs, la localització dels següents tallers documentats en prospecció superficial: el Burguet, a Alcover; els Antigons, la Boada i el Vilar, a Reus; el Mas de Gomandí, a Maspujols, i la Canaleta a Vilaseca.

A grans trets, podem establir que la producció d'àmfores en les quals s'envasaven els vins de Tàrraco s'inicià durant l'imperi d'August o poc abans, i majoritàriament durant la primera meitat del segle I d. n. E., tenint en general, doncs, una curta durada de vida productiva. Els esments fets per Plini i Marcial, en lloar la qualitat d'aquests vins, apunten a que al menys part de la producció era destinada a Tàrraco però arqueològicament s'ha documentat una difusió que arriba fins al *limes* germànic. Per les dades estratigràfiques que hem obtingut a les excavacions de Creixell (Vilaseca 1998) o a l'Aumedina de Tivissa (Revilla 1993) trobem que aquestes exportacions finalitzen entre la meitat i el final del mateix segle I.

Respecte a les formes produïdes al Camp de Tarragona, trobem que l'àmfora del tipus Dressel 2/4 és, amb diferència, la forma més comuna i amb molta menys representació trobem el tipus Dressel 7/11. Darrerament s'ha documentat la producció

de dos tipus amfòrics més, Oberaden 74 i Pasqual 1, al forn de la Canaleta (Gebellí 1996).

Referint-nos ja en concret al centre de producció de *les Planes del Roquís*, hem d'esmentar que entre la documentació personal de S. Vilaseca hi ha una nota que confirma que el jaciment ja era conegut l'any 1952 per aquest destacat investigador. Sobre l'existència d'aquesta terrisseria romana, Jaume Massó i Valerià Romero han publicat diverses notes entre 1986 i 1988 a la revista riudomenca *L'Om* i al *Butlletí Arqueològic* de Tarragona. Aquests han estat recollits per diversos autors (Miró 1988, Revilla 1995, Járrega 1995, Massó 1998). El jaciment queda situat a 41° 09' 45" de longitud i 1° 03' 40" de latitud; la seva altitud és de 170 m. s. n. m.

3. Plantejament i excavació

Les àrees on se centraren els treballs d'excavació foren exclusivament les que havien de quedar afectades per les obres de construcció de la Variant, descobrint, doncs, la zona que ocuparia el tronc principal de la carretera i la dels dos ramals o desviaments cap a la ruta d'Alcolea del Pinar. Les magnífiques troballes obtingudes durant l'excavació del ramal nord varen fer evident la impossibilitat de construir el desviament per aquesta banda, ja que comportava la destrucció de les restes. Conseqüència d'aquest fet ha estat l'abandonament de l'excavació d'aquest sector, per la qual cosa una bona part dels àmbits i de les estructures aparegudes no s'han pogut excavar, documentant-se solament a nivell testimonial (fig.2).

Es realitzaren també cinc rases de prospecció per tal de poder delimitar el jaciment. Els resultats obtinguts evidenciaren que aquest s'estenia principalment cap a la banda nord-est de l'àrea coneguda del jaciment, tot donant una extensió de gairebé el doble de la que hem documentat, és a dir, podria tenir com a mínim una superfície de quatre mil metres quadrats amb estructures. Finalment, es documentaren també –per la banda meridional del centre de producció– les restes arquitectòniques del que seria un assentament rural datable en època tardorepublicana.

4. Descripció de les troballes

La intervenció realitzada ha permès documentar l'existència de restes arqueològiques d'època romana de gran interès històric i arqueològic. S'han identificat i excavat estructures i nivells arqueològics pertanyents a dues construccions cronològicament i funcionalment diferenciades que, en alguns punts del jaciment, es superposen evidenciant l'existència de dos assentaments successius.

Fase 1: assentament íbero-romà

Prèviament a la instal·lació del centre industrial hem localitzat un conjunt de tres habitacions

de planta rectangular que constitueixen una part de l'assentament, el més antic documentat en aquesta àrea afectada de la intervenció, datat en època romanorepublicana.

La seva datació fundacional es remunta, segons els materials ceràmics exhumats, al darrer terç del segle II a. n. E. El moment final d'aquest assentament rural podria portar-se a mitjan segle I a. n. E., quedant posteriorment cobert de manera parcial per les construccions del segon assentament. Segons l'estat actual dels treballs d'investigació, no podem determinar si hi hauria continuïtat cronològica.

Descripció

Es tracta d'una estructura molt arrasada, formada per tres habitacions de forma quadrangular o rectangular. Apareix conservada únicament la filada de fonamentació, damunt del tapàs o nivell geològic i disposada amb una orientació clarament divergent de la planta del complex industrial. Per sota del nivell inicial d'excavació es conserva, en algun punt, un estrat de regularització de molt poca potència i amb escassos materials d'època romanorepublicana, datable a finals del segle II a. n. E. En una de les habitacions s'ha documentat un nivell de carbons amb argiles exposades a l'acció del foc, que recobreix un paviment de pedres. En el centre de la cambra es conserva una estructura excavada, també empedrada i recoberta pel mateix nivell de carbons. A l'interior del àmbit s'ha localitzat un fragment d'un molí de granit.

La datació de les diverses estructures que integren aquest àmbit és del darrer terç del segle II a.n.E pel moment inicial i, a grans trets, apuntem que el moment del seu abandonament podria datar-se a mitjan segle I a. n. E.

Fase 2: el centre de producció altoimperial

Suposa la major part de les restes arqueològiques documentades. Es tracta de les diverses dependències i estructures relacionades amb un important complex de producció amfòrica i materials de construcció d'època romana. Apareix integrat per un seguit d'habitacions i dependències industrials que estarien relacionades totes elles amb les diferents tasques i funcions necessàries per a una producció industrial d'aquestes característiques: decantació, tornejat, cocció, assecatge, emmagatzematge... Inclou també espais exteriors, encara que no delimitats, destinats a abocador.

Quant a la distribució arquitectònica del conjunt industrial, sembla que la nau on es troben els grans forns marca un centre vertebrador de la resta de la instal·lació. Un fet semblant el podem trobar al centre de Fenals (Girona), on les diferents dependències s'articulen al voltant d'un pati central.

Segons les evidències de què disposem, la producció dels forns localitzats –tres forns documentats, tot i que molt possiblement pot augmentar el seu nombre–, estaria adreçada a la fabricació de materials de construcció ceràmics (*tegulae*, *tegula mammata*, *imbrices*, canonades de diversos tipus, rajoles, antefixes i altres), àmfores (tipus Dresel 2-4) i ceràmiques comunes.

Cal indicar, també, que a partir de les estructures arquitectòniques podem distingir dues fases dins l'activitat del centre. Una primera la què hi trobem tres grans forns (com a mínim) en funcionament i dedicada a la cocció de grans peces com les àmfores, les dòlies, diversos materials de construcció i també ceràmica comuna. La segona fase vindria donada per l'activitat dels forns de petites dimensions, els quals trobem envaïnt l'àrea de treball dels forns anteriors. El seu tipus de producció encara està per determinar, però inclou ceràmiques sigil·lades i, amb tota probabilitat, ceràmiques comunes.

Descripció

Constructivament gairebé tots els paraments de les diferents habitacions estan construïts amb pedra seca lligada amb fang, amb la superfície exterior escairada i sense restes d'enlluït. Destaquem, no obstant, la integració de teules disposades horitzontalment en els murs que delimiten la zona de treball dels forns.

Malgrat haver-se excavat solament una part del jaciment, sembla que, en una primera fase, aquest es distribueix en zones o àrees diferenciades segons les tasques a realitzar, cadascuna integrada per diferents àmbits.

Pel costat nord-oest del jaciment trobem 5 habitacions (fig. 4), totes elles de dimensions similars, amb paviment de teules invertides i disposades seguint l'alineació d'un mateix mur de tancament. L'estratigrafia que presentaven ens venia donada, per sota del nivell agrícola actual, per una extensa capa d'enderroc generalitzada a aquesta banda del jaciment, formada per abundants teules i ímbrices procedents de sostres caiguts. Seguidament apareixia l'enllosat de les habitacions a tres d'elles, o bé el substrat geològic a la resta. La funcionalitat concreta de les habitacions ens és desconeguda i, encara que no s'han trobat restes de sediment argilós, podrien correspondre a basses de decantació.

Per la banda est es documenta a aquestes habitacions un gran recinte no excavat completament i que, de moment, té unes dimensions de 129 metres quadrats. Es troba totalment enllosat amb teules disposades a l'inrevés i podria correspondre a una gran sala per a l'assecatge de recipients abans de la seva cocció (fig. 5).

A continuació distingim una zona de treball

diferent, formada per una gran bassa circular construïda amb rajoles de grans dimensions i amb una canonada de desguàs. Gairebé a tocar amb la bassa trobem un petit dipòsit en què el paviment i les parets estan construïdes amb teules i a l'altre banda una dòlia possiblement emprada també com a dipòsit. És evident que en aquesta zona es tractaven les argil·les en el seu procés de decantació.

Seguidament, i per la banda meridional a les zones anteriorment esmentades, hi trobaríem, encara que molt arrasades, les restes dels paraments d'una gran nau de planta rectangular que delimitaria l'àrea dels grans forns de cocció. Donades les condicions de l'excavació, solament hem pogut documentar dos forns alineats i evidències d'un tercer, encara que és molt probable que se'n puguin documentar uns quants més, en un nombre no determinat. Dos dels forns trobats dins d'aquesta nau presenten una petita volta o galeria de comunicació entre ells, situada just a l'entrada del *prae-furnium*. Davant l'entrada del forn es localitza un gran àmbit, parcialment excavat, que correspon a la zona de treball per a alimentació dels forns.

Els forns

Solament ha estat possible excavar un dels forns, que correspon al tipus 4b de la tipologia de Fletcher. Es tracta d'un forn de planta rectangular, de grans dimensions, del qual es conserven les parts críptiques o subestructures, excavades en el subsòl. Concretament s'han identificat les parets d'argila que delimiten la cambra i els tres murs de suport fets de material refractari, que fonamentarien un conjunt d'arcs desapareguts sobre els quals es disposaria la graella, també desapareguda, a l'igual que la cambra de cocció, originàriament exempta (fig. 6). Els tres murs esmentats definirien dues cambres o passadissos hipocàustics a través dels quals hi circularia l'aire calent procedent d'una cambra o passadís de combustió. Aquesta cambra que comunica els dos forns apareix delimitada per dos murs laterals, fets també amb material ceràmic refractari i que suporten un seguit d'arcs del mateix material, dels quals únicament es conserva l'arrencada. El passadís apareix tancat per un mur de pedres sense escairar i lligades amb fang, quedant a gairebé un metre de desnivell de l'àrea de treball dels forns. D'altra banda, s'ha localitzat i excavat –en dels laterals de la cambra– una galeria o estructura críptica, transversal al passadís de combustió i coberta per un conjunt d'arcs d'uns 50 cm de llum i un metre de fondària, de funcionalitat encara no precisada però relacionada sens dubte amb el conjunt del forn.

Finalment, cal anotar que adosant-se a la paret oest del forn, –que correspon també a la paret de tancament oest de la nau que protegeix els forns–, es localitza una petita bassa de forma rectangular amb

els extrems arrodonits, formada per una paret de pedres sense escairar encastades en el terreny natural. A partir de la informació proporcionada per uns terrissaires, aquesta bassa serviria per pastar el fang que s'emprenaria per segellar la porta d'accés al forn.

A continuació, i seguint per la banda meridional de la zona excavada, es localitza un àmbit rectangular disposat paral·lelament a la zona de treball del forn. En un dels seus extrems es poden identificar dos petits dipòsits contigus, amb un paviment i parets de *tegulae*.

També seguint l'alineació general del complex trobem un gran recinte d'emmagatzematge de productes ja acabats. La potència conservada dels murs és de dues a quatre filades, segons els trams. Aquesta dependència apareix compartimentada per quatre subàmbits oberts, separats per tres murs. L'estratigrafia vertical presenta, per sota del nivell superficial, un nivell d'amortització caracteritzat per un enderroc integrat majoritàriament per materials de construcció ceràmica, fragments de *dolia* i àmfora de producció local en gran quantitat. Per sota hi ha un nivell caracteritzat per la presència de carbons i evidències d'haver estat sotmès a l'acció del foc. Aquest darrer nivell arqueològic, que es disposa per tota la superfície excavada de l'àmbit, apareix integrat per argiles que contenen molt pocs materials ceràmics i que cobreixen directament el substracte geològic. En contacte amb aquest nivell, i assentades damunt del tapàs, es conserven quatre bassaments formats per pedres de grans dimensions amb la superfície plana, alineades en el centre de l'àmbit i a una distància entre elles d'aproximadament dos metres. La funcionalitat originària d'aquests elements lítics era la de suport, o basaments de columnes adreçades a conservar un sostre, desaparegut però evidenciat en el nivell d'enderroc esmentat.

La localització en aquesta gran habitació de *tegulae* i *imbrices* conservats *in situ* i disposats verticalment, indica que estaríem davant d'una dependència utilitzada, almenys parcialment i/o temporalment, com a espai d'emmagatzematge de material de construcció ceràmic cuit.

Cal anotar que en els nivells d'amortització documentats d'aquest gran àmbit s'han identificat, com a material més modern, diversos fragments de terra sigil·lata sud-gàl·lica, mancants totalment les produccions hispàniques. Aquest és un altre fet que ens apunta a un abandonament o destrucció del recinte a mitjan segle I d. n. E. i, en conseqüència, a un canvi en l'orientació productiva de l'activitat del centre industrial.

A continuació, i utilitzant la paret mitjera de l'àmbit anterior, ens trobem amb una gran habitació de 144 metres quadrats, de planta rectangular totalment pavimentada (fig. 7). Com a les altres, es tracta d'una construcció d'*opus incertum*, realitzada

amb pedres de mitjanes dimensions, lligades amb fang. La potència conservada dels murs és de dues a quatre filades segons els trams. En els dos costats curts hi trobem –donades les grans dimensions de l'àmbit– dues petites portes d'accés. L'estratigrafia vertical ofereix, per sota del nivell superficial, un nivell d'abandonament sense evidències d'enderroc. Aquest estrat cobreix un paviment ceràmic en què hi trobem de forma centrada quatre basaments de pilars de suport d'una coberta desapareguda.

El següent i darrer àmbit correspondria, dins l'activitat inicial del forn, al final de la part construïda del complex industrial i, a partir d'ell, s'hi localitzaria una part dels nivells d'abocador dels forns. En una fase encara no determinada cronològicament, però sempre dins el segle I, trobem una ampliació de les dependències industrials de forma que, per damunt dels nivells d'abocador, es delimita un darrer gran àmbit format per quatre paraments. A la vegada, a l'interior d'aquest recinte es localitza una habitació de petites dimensions i planta rectangular. El sector sud d'aquest àmbit apareix edificat per damunt de la construcció ibero-romana ja amortitzada.

L'estratigrafia vertical presenta una seqüència de molta potència, caracteritzada per la superposició de diversos nivells sedimentats entre el subsòl estèril i la superfície dels murs conservats. Per sota del nivell agrícola superficial es documenta un estrat d'amortització dels diversos murs que integren la totalitat de l'àmbit. Aquest nivell cobreix un altre estrat sobre el qual es fonamenten els diversos murs que delimiten o integren aquest espai. Cobert per aquest darrer nivell i directament disposat per damunt del substracte geològic, es localitza un estrat caracteritzat per la presència molt abundant de carbons i que amortitza una canalització realitzada amb diverses *tegulae* disposades verticalment, que presenta un bon estat de conservació i que ha d'estar relacionada amb la primera fase de la producció industrial.

Funcionalment, interpretem que a la primera fase del taller aquest àmbit no existiria i correspondria a un espai destinat a abocador aprofitant les irregularitats i fondària del subsòl. En aquest sentit, els diversos estrats que integren aquest abocador presenten una clara continuïtat amb l'exterior del centre industrial, inicialment units. Posteriorment, l'àmbit queda amortitzat i es produeix seguidament una nova compartimentació arquitectònica perifèrica a les dependències industrials. En un moment posterior se separaren ambdós àmbits amb l'edificació de diversos murs a tall de tanca de separació.

Fase II

L'existència d'una segona fase quant a l'activitat industrial del centre, ens ve donada, per una banda, per la sobreposició d'estructures localitza-

da a la zona dels forns. Per l'altra, els nivells estratigàfics trobats a les diferents dependències del centre ens marquen unes diferències cronològiques importants pel que fa als seus nivells d'amortització.

Es produeix també un canvi de producció en la qual finalitza la manufactura d'àmfores i creiem que també la d'altres grans recipients i elements constructius. En aquest sentit, és molt simptomàtic que els materials ceràmics associats a una de les habitacions d'emmagatzematge, coberta per un nivell d'enderroc, no sobrepassen una datació de mitjan segle I d. n. E. Indiquem que els materials documentats estan formats per una gran quantitat d'àmfores, dòlia i altres elements constructius de grans dimensions, apareixent única i exclusivament terra sigil·lata sud-gàl·lica i alguns fragments d'itàlica.

Trobem també un enderrocament de la nau on hi hauria els grans forns i, tallant un dels paraments d'aquesta, es localitzen dos petits forns de forma rectangular i amb unes mesures de 2 metres x 1 metre, aproximadament.

Com a tret important, assenyalem la localització de diversos motlles de terra sigil·lata (de la forma Dragendorff 37), associats a produccions africanes del tipus A, d'un horitzó cronològic de final del segle I i mitjan II, moment en què cessa tota activitat en aquest jaciment.

Els motllos de sigil·lata

Quant a la producció de materials d'aquesta fase, voldríem en aquest estudi fer una breu referència a la troballa de motlles de sigil·lata.

L'existència de petits tallers o motllos relacionats amb una producció local de sigil·lata és un fet conegut al nord-est peninsular i que sembla ser una pràctica cada vegada millor documentada. Esmenem els tallers d'Abella i Solsona (Solsonès), Lleida capital, Corbins (Segrià), Sabadell (Vallès Occidental), Cornellà del Terri (Gironès), Mont-roig (Baix Camp) i Riudoms (Baix Camp). Exceptuant els dos primers, sembla generalitzar-se a tots ells un inici de producció a finals del segle I o primera meitat del II, en la qual predominen els motlles de la forma 37 amb una decoració basada bàsicament en els cercles concèntrics.

Hem documentat en el nostre jaciment 6 fragments de diferents motlles, alguns d'ells amb motius decoratius que sovint trobem als tallers de La Rioja, motius que, per altra banda, també han estat documentats als motlles trobats a Bronchales (Terol), La Cartuja (Granada), etc. Per la poca qualitat dels motlles que hem trobat, no és lícit parlar d'un comerç d'aquests a la manera en què sembla

realitzar-se entre els tallers abans esmentats. Més aviat semblen motlles extrets de les ceràmiques portades des de La Rioja.

5. Consideracions finals

Tenint en compte que solament hem excavat una part del jaciment i que no hem localitzat cap estructura identificable com a part d'una vil·la, suposem que les restes localitzades fins ara corresponen a un centre de producció de materials ceràmics (*figlina*). Com a moltes bòbiles d'època augustal, el centre mostra un repertori de productes molt variat, reflex d'un important mercat existent que, donades les característiques del jaciment, podria funcionar mitjançant grans comandes establertes. En aquest sentit, no es limita a atendre les necessitats més o menys importants de les *villae* de la zona, algunes d'elles amb tallers propis, sinó que contribueix en gran mesura a la facturació de grans remeses de productes, on hi ha la gran demanda, Tàrraco principalment. Recordem que aquesta ciutat es troba durant la primera meitat de segle I en plena fase de transformació urbanística, extenent-se en gran part fora dels seus límits emmurallats. Per altra banda, tenim evidències que també els seus productes s'extendrien a d'altres ciutats, com així es testimonia amb la presència d'una antefixa dipositada al Museu Episcopal de Vic.

El centre excavat és un element que contribueix a configurar l'estructura econòmica d'una època i unes necessitats determinades, en la qual la producció d'àmfores i material constructiu a gran escala passat a esdevenir un fet molt rendible i que necessàriament necessita d'una important administració. De moment no tenim dades epigràfiques –inscripcions, segells¹– que ens permetin donar idea sobre aquesta administració i sobre el seu mètode de treball. El que es fa evident és que, a diferència de gran part de tallers o forns documentats, on la seva tasca és una activitat més de les que es donen en un *fundus*, en el nostre cas la producció ceràmica és l'únic objectiu d'aquesta bòbila, ja que sembla no trobar-se vinculada físicament a cap vil·la.

Arqueològicament, no tenim dades cronològiques que ens permetin definir una data concreta per a l'inici de l'activitat d'aquest centre industrial. Hi ha un reduït lapse de temps entre l'amortització de l'establiment tardorepublicà –mitjan segle I a. n. E. i la data en què pot iniciar-se la producció industrial. En aquest sentit, hem de fer referència a dades admeses i generalitzades que donen a la producció àmfòrica de la Tarraconense i, en concret, per al tipus Dressel 2/4, un moment de màxima producció en època augustal que reflecteix clarament una expansió de la viticultura a la Tarraconense. S'ha de

¹ Hi ha diversos segells en procés de restauració.

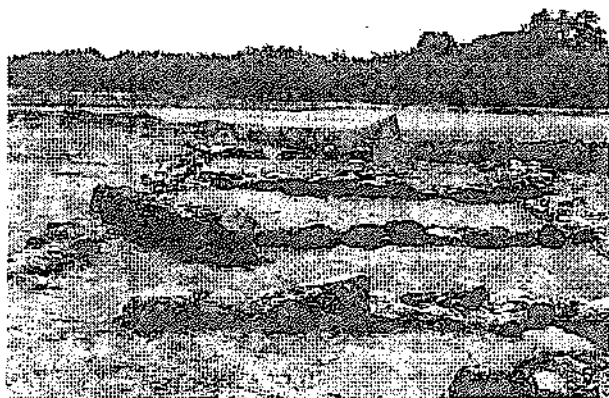

Fig. 3. Àmbits d'època tardorepublicana coberts per la instal·lació industrial.

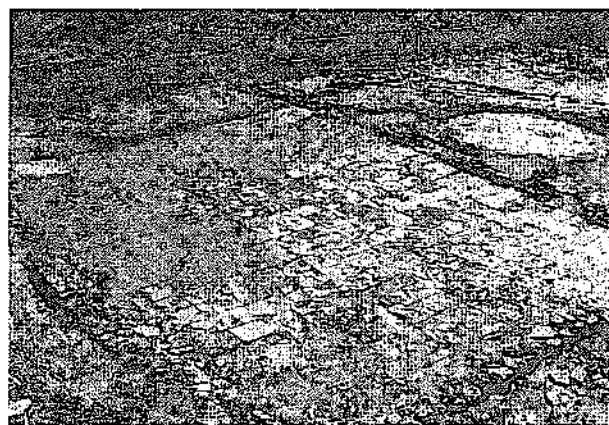

Fig. 5. Àmbit de grans dimensions per a l'emmagatzematge de productes. Al fons, una bassa circular per a pastar les argiles.

Fig. 4. Àmbits destinats a la decantació d'argiles i el treball dels terrissaires.

Fig. 6. Únic forn excavat, correspon al tipus 4b de Fletcher.

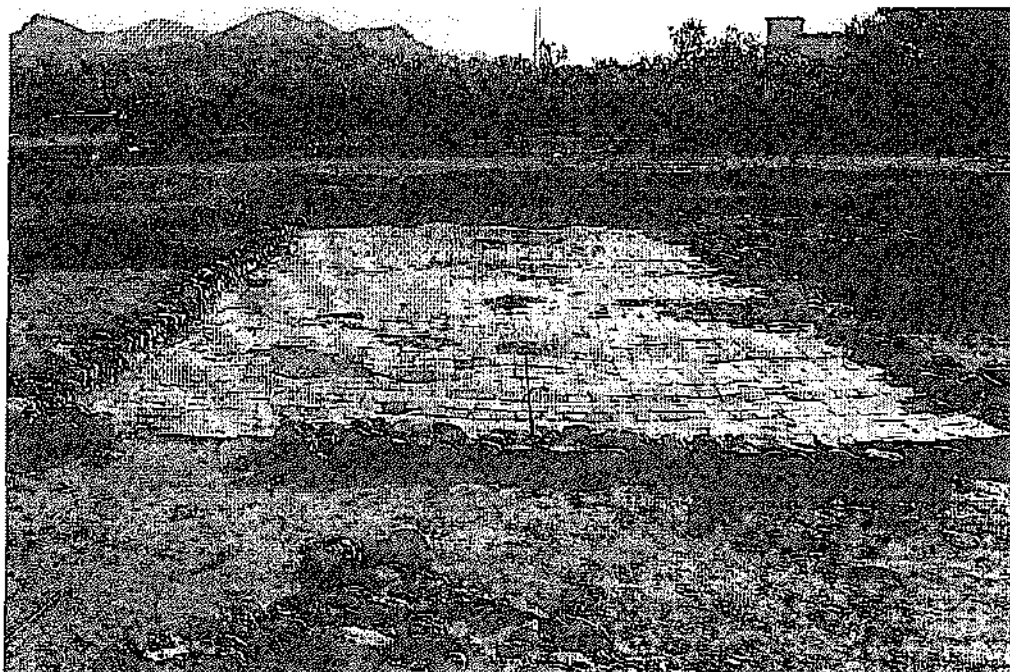

Fig. 7. Àmbit de grans dimensions, possiblement destinat a guardar alguns dels productes cuits.

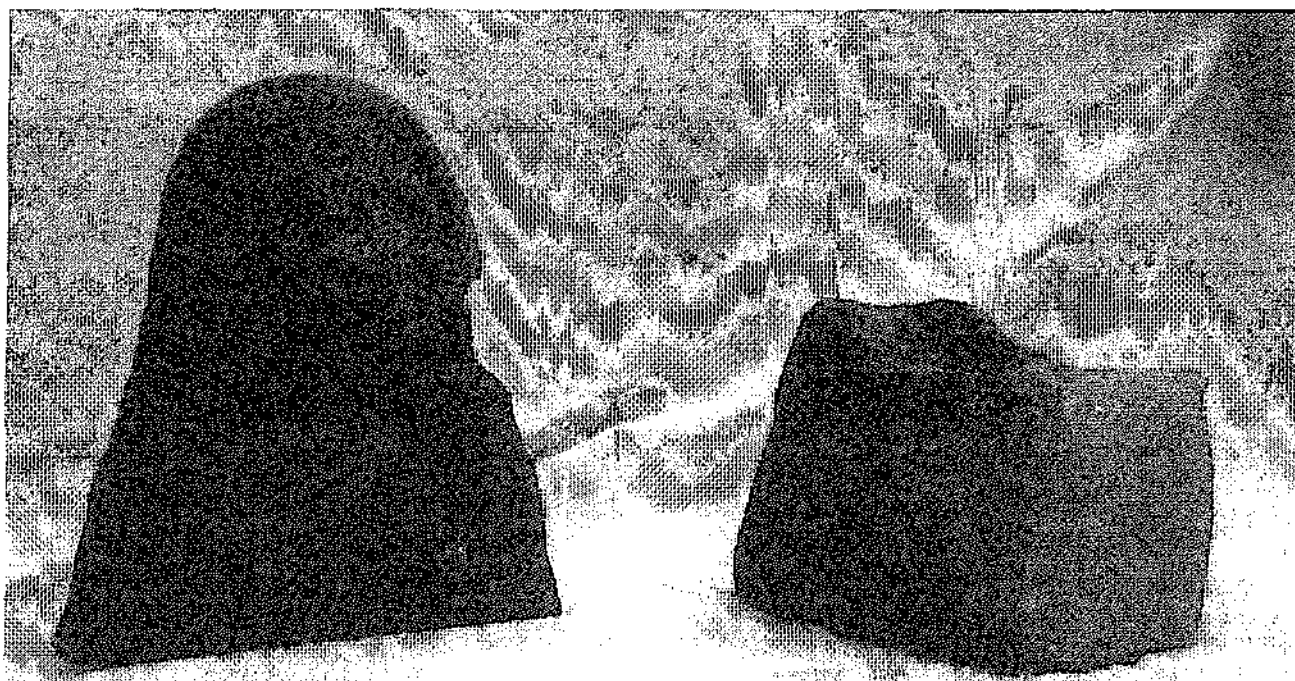

Fig. 8. Antefixes produïdes al centre.

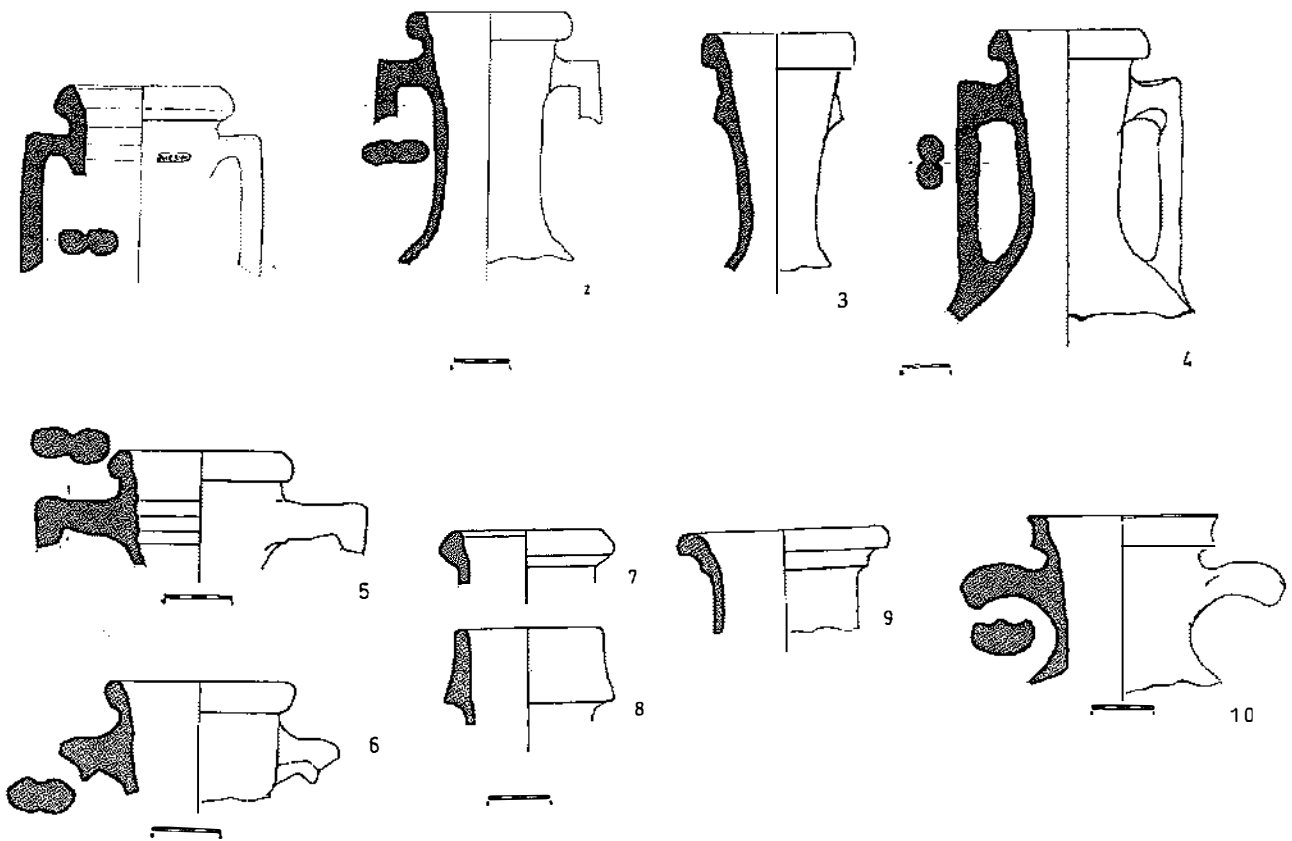

Fig. 9. Núm. 1 a 7: àmfores Dressel 2/4 de producció local. Núm. 8: àmfora Dressel 1b. Núm. 9: àmfora Dressel 7/11. Núm. 10: àmfora Dressel 28.

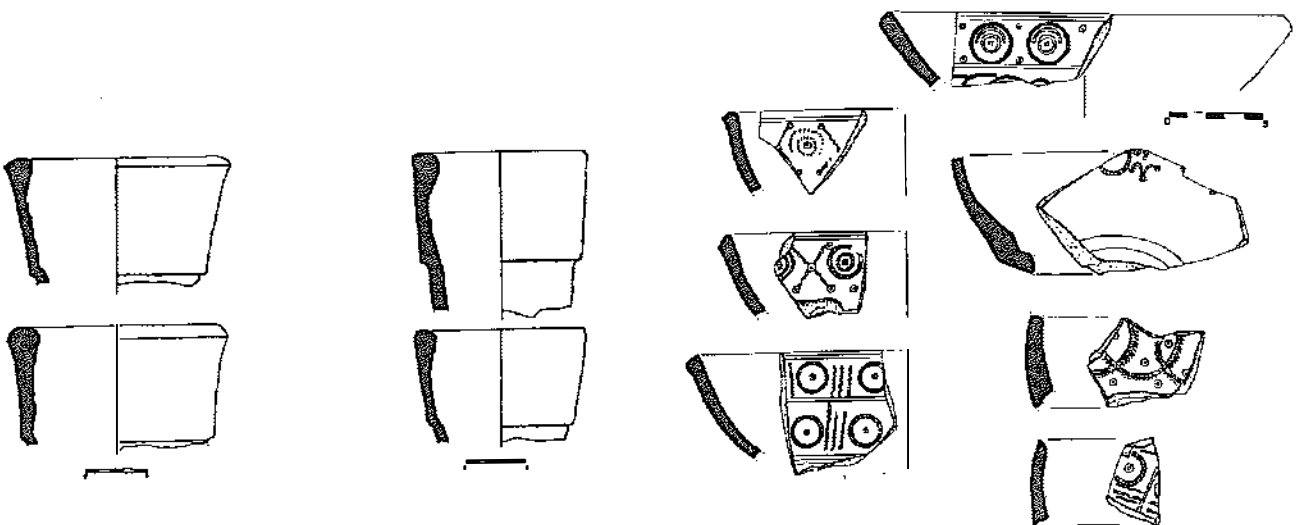

Fig. 10. Àmfores Pascual 1 de producció local.

Fig. 11. Motlles de terra sigillata hispànica de la forma Drag. 37.

BIBLIOGRAFIA

- Fletcher, D. 1966: "Tipología de los hornos romanos en España", *Archivo Español de Arqueología*, 23, Madrid.
- Gebellí, P. 1996: "Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, 18, Tarragona.
- Jarrega, R. 1996: "Les àmfores del Camp de Tarragona i la producció del vi Tarraconense", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5, Lleida.
- Massó, J. 1998: "Dades sobre la producció d'àmfòres de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona", *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana: El vi a l'antiguitat, economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*. Badalona, Monografies Badalonines, 14, Badalona.
- Miró, J. 1988: *La producción de ánforas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a. C.-I d. C.)*. BAR International Series, Oxford.
- Revilla, V. 1993: *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina de Tivissa (Tarragona)*, Col. Instrumenta, Universitat de Barcelona.
- Revilla, V. 1999: *Viticultura en la Hispania Tarraconensis, Latomus*, tome 58, fasc. 1, Fondation Universitaire de Belgique.
- Romero, V. 1986: "Els forns de ceràmica romans del Baix Camp", *L'Om*, juliol-agost, Riudoms.
- Vilaseca, S. 1973: *Reus y su entorno en la prehistoria*, 2 volums, Reus.
- Vilaseca, A., Carilla, A., 1998: "L'assentament romà de La Clota, Creixell, Tarragonès", *Citerior*, 2, Tarragona.
- VV.AA. 1999: "Terra Sigillata Hispánica. Centros de fabricación y producciones altoimperiales", *Homenaje a Mª Angeles Mezquíriz*, Univ. de Jaén/Universidad de Málaga.

PART V.

GESTIÓ I RECUPERACIÓ DEL PATRIMONI

EL PLA ARQUEOLÒGIC DE TARRAGONA. LA BASE DE DADES

ÀNGEL RIFÀ

Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya

1. Introducció

La importància històrica d'una ciutat com la de Tarragona fa necessària la realització d'un programa d'actuacions que garanteixi la convivència del patrimoni d'aquesta amb el desenvolupament diari de la vida de la ciutat.

És molt important que les ciutats històriques tinguin una continuïtat i no es quedin estancades en una sola època. Això vol dir: que s'ha de realitzar un programa d'actuacions que permeti a la ciutat la conservació intacta del seu llegat històric, sense benefici d'una determinada època en detriment d'una altra.

És amb aquest motiu que ens hem posat a treballar gràcies a la proposta realitzada per l'Ajuntament de Tarragona, i també, a la col·laboració del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i de l'Institut Universitari d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili. El resultat final haurà d'aconseguir la realització dels plans urbanístics i arqueològics necessaris perquè la ciutat de Tarragona esdevingui un reflex de la seva llarga i particular història, alhora que el seu creixement sigui racional per a una ciutat moderna i dinàmica, preparada per les exigències que l'ha d'emmarcar en una nova Europa del segle XXI.

L'elaboració del Pla Arqueològic de Tarragona fa necessària la realització dels treballs d'actualització, delimitació i cartografia en una Base de Dades Arqueològica. Aquest treball comporta l'elaboració d'un inventari arqueològic de la ciutat i suposa incorporar tota aquella informació arqueològica (textual, gràfica i bibliogràfica) de Tarragona en una única base de dades que faciliti el coneixement a tots els usuaris: arquitectes, urbanistes, arqueòlegs, constructors, historiadors, estudiants, etc., en el desenvolupament de les seves funcions específiques del treball diari de cada camp.

És amb aquesta eina que es podrà realitzar, en una segona fase, totes les intervencions necessàries per garantir la continuïtat històrica de la ciutat, és a dir: la carta de risc, la delimitació de conjunts, les zones de protecció, les condicions de tutela, etc., que emmarcades en el Pla Arqueològic de Tarragona han de garantir els següents objectius:

- Utilització de la documentació bàsica en el camp de la investigació de la topografia de la ciutat emmarcada en tot el seu context històric.
- Proporcionar a l'administració l'eina eficaç de planificació arqueològica, arquitectònica i urbanística que garanteixi l'evolució de la ciutat en aquest context, sense perjudici de l'elaboració de nous projectes, ja siguin d'iniciativa pública o privada, així com la gestió del patrimoni d'aquesta.
- Garantir i potenciar la difusió del patrimoni històric i arqueològic de la ciutat de Tarragona, ja sigui a nivell de divulgació, o bé en el camp científic.

Per tant, és a partir d'aquesta Base de Dades Arqueològica que es podrà aconseguir el desenvolupament d'un Pla amb el qual es garanteixi, reguli i controli la continuïtat del Patrimoni dins del context d'una ciutat històrica, perfectament lligat amb el creixement d'aquesta.

2. Metodologia

Per elaborar una base de dades que permeti arribar a l'objectiu desitjat, és necessari incorporar tota la documentació topogràfica de l'arqueologia de la ciutat. Aquest procés ha de continuar els treballs realitzats pel SICAUT (Sistema d'Informació de Cartografia Arqueològica Urbana de Tarragona), alhora que ha d'incorporar la resta de la informació existent en un sistema de gestió informàtica.

El programa del SICAUT pretenia ser l'eina per la consecució de la carta arqueològica, que no és altra cosa que el plànol de les restes arqueològiques, com a primer pas pel desenvolupament d'una normativa que regulés i controlés, especialment a partir de les llicències d'obres, les intervencions arqueològiques i alhora garantis la salvaguarda del patrimoni arqueològic.

És important que la informació amb què s'ha de treballar sigui fruit d'un acurat procés de recerca, ja que és el fonament d'una estructura informàtica que ens permetrà aconseguir els millors resultats en la realització del Pla Arqueològic de la ciutat de Tarragona.

La metodologia seguida en aquest procés ha consistit en el buidat i la incorporació de les dife-

rents fonts documentals, les quals es relacionen a continuació:

- Projecte SICAUT.
- Documentació del Servei d'Arqueologia.
- Documentació del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
- Documentació de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense.
- Memòries d'excavacions no registrades administrativament.
- Bibliografia específica.

Totes les dades obtingudes s'han classificat en funció de la seva situació topogràfica dins de l'estructura urbanística de la ciutat. El resultat d'aquesta classificació en diferents zones (Zona Monumental, Zona de desenvolupament urbà interior de la muralla, Zona de desenvolupament fora muralla, Notícies aïllades, etc.), ha estat necessària per desenvolupar el treball de recerca i buidat de la documentació, però no ha pogut ser utilitzada així en la configuració de la base de dades, ja que ens obligava ha crear sectors concrets i limitats d'informació.

La documentació obtinguda; l'una alfanumèrica i l'altra, gràfica, extreta de les memòries descriptives i de la planimetria, ens ha portat a dissenyar una eina d'informació conjunta que permeti la utilització de les dues documentacions.

El resultat definitiu ha estat fruit d'una discussió important: la creació d'un sistema d'informació en funció de la situació de les restes en el suport cadastral de la ciutat lligat a la informació alfanumèrica, o bé la d'una base de dades que permeti la utilització conjunta de les dues alhora.

Ens hem decidit per la segona opció ja que permet l'elaboració d'una eina de treball més ràpida d'informació i que, donat el buit actual, facilitarà a tots els usuaris el coneixement de la documentació existent. També deixa una porta oberta a la possibilitat d'un estudi a posteriori de l'evolució de la ciutat en cadascuna de les seves èpoques. S'ha desestimat la primera opció per la dificultat que comporta la incorporació de les dades gràfiques en un únic suport cartogràfic; creiem que s'ha de realitzar a posteriori, la qual cosa serà possible a partir de la nostra proposta ja que hem creat un lligam informàtic entre la Base de Dades Arqueològiques i el futur Plànol de Restes Arqueològiques, que ens permetrà plasmar la informació de l'evolució històrica de la ciutat en cadascuna de les èpoques d'aquesta.

3. Base de dades arqueològica

La importància del registre de les intervencions arqueològiques pel que fa al correcte coneixement dels diferents aspectes als seus usuaris: arqueòlegs, arquitectes, historiadors, urbanistes, constructors, etc., en llurs treballs de recerca, construcció, restauració, etc., ens ha dut a la creació d'a-

questa eina, la Base de Dades Arqueològica, que ha d'informar, tant la documentació alfanumèrica com la gràfica, de totes aquelles intervencions, notícies i actuacions realitzades fins a finals de l'any 1997, processos de recerca i dels monuments del Patrimoni de la ciutat de Tarragona. Aquesta eina ha de suplir el buit existent actualment i permetre la possibilitat d'introduir totes aquelles noves dades que apareguin en el futur.

El fet de poder utilitzar una base de dades que permeti la possibilitat de treballar amb dades gràfiques i alfanumèriques ve donat per la utilització d'un programa de fàcil manipulació d'aquests dos tipus de dades i que permet fer-ho de forma independent i ordenada. El programa que s'adapta a les necessitats del nostre projecte és el FileMaker Pro 4.0 Ev1 de Claris Corporation, gestor entorn del qual s'han configurat els fitxers i les pantalles d'un menú capaç d'accedir a totes les dades. Des d'aquest també es podrà accedir directament al Plànol de Restes Arqueològiques, que està presentat en el suport del programa MicroStation 95 de Bentley Systems Inc., i al qual s'hi accedirà des de dues possibilitats: l'una des de l'inici de la base de dades, i l'altra des de qualsevol de les fitxes arqueològiques creades en la base de dades.

Finalment, la Base de Dades Arqueològiques resultant d'aquest treball es podrà consultar des de qualsevol entitat connectada a la xarxa que es creï en virtut del conveni de col·laboració format per Generalitat de Catalunya - Ajuntament de Tarragona - Universitat Rovira i Virgili, així com de totes aquelles entitats que hi vulguin participar com col·legis professionals, entitats culturals, etc.

4. Conclusió

La proposta que presentem és una solució senzilla i pràctica, alhora que suficient, per poder classificar el gran potencial d'informació del Patrimoni de la ciutat de Tarragona, de la gran quantitat de notícies existents i de la important literatura científica que coneixem sobre l'evolució arqueològica i arquitectònica de la ciutat.

Aquesta eina també garanteix la continuïtat del treball de classificació de les dades que s'obtidran en el decurs de les futures intervencions, així com les dels processos de recerca i investigació dels diferents conjunts que formen part del patrimoni històric i arqueològic de Tarragona.

El resultat final d'aquest treball és la Base de Dades Arqueològiques de Tarragona, eina que, conjuntament amb el Plànol de Restes Arqueològiques, ha de ser el primer pas per a la realització del Pla Arqueològic de Tarragona, el qual ha de garantir una dinàmica urbanística que reguli els mecanismes de protecció del Patrimoni.

És per això que la nostra proposta té per objectiu ser la base d'un futur en què el potencial ar-

queològic de la ciutat de Tarragona pugui conviure amb les estructures d'una ciutat moderna a les portes del segle XXI: garantint, prevenint i evitant els conflictes que es puguin originar davant de les possibles intervencions.

També ha de ser l'eina que potenciï el treball interdisciplinari entre totes les parts interessades en el desenvolupament d'intervencions conjuntes entre arquitectes, arqueòlegs, urbanistes, historiadors, etc., en l'adaptació i la conservació del patrimoni integrat en les estructures de nova construcció.

Aquesta base de dades ha de constituir la premissa tècnica del plantejament arqueològic de la ciutat. Ha de permetre la realització de la cartografia general del patrimoni arqueològic dins del par-

cel·lari, lloc on es reflecteixi l'estat actual de les restes, alhora que contempli les zones de risc d'aparició de materials arqueològics i així poder conèixer «l'estat arqueològic» del territori. També ha de permetre la cartografia dels principals conjunts arquitectònics i urbans, identificats i classificats fins ara, en les àrees arqueològiques i amb la seva hipotètica àrea d'influència. Això vol dir identificar les possibles parcel·les en què hi hagi un entorn amb risc de grans monuments.

Finalment, la Base de Dades Arqueològiques de Tarragona ha de servir per jerarquitzar aquest risc i establir les prioritats i directrius del futur desenvolupament científic de l'arqueologia amb les futures línies d'actuació de la ciutat de Tarragona.

BASE DE DADES ARQUEOLÒGICA DE TARRAGONA

INF. GENERAL

Identificació: **SANT LLORENÇ (SEU DEL COAC) -1984-88** N.º Identif.: **PA-0030**

Unitat arqueològica: **RECINTE DE CULTE**

Tipus d'edifici: **MUR DE TANCAMENT N-W DEL RECINTE DE CULTE**

Unitat arqueològica: **P 2134-02**

Localització: **CARRER DE SANT LLORENÇ**

Tipus de població: **PUBLIC**

Mapa:

Característiques: **Crònologia: segles s. I-III, s. XIX**

Descripció: **El mur de tancament presenta una fonamentació i fonament per una bancanora d'opus caementarium de terra coccia assentada sobre la roca natural. Per sobre d'aquesta bancanora hi ha una filada de pedres regulars de la mateixa localitat, també fonamentada amb opus caementarium. Els murs estan formats per carreus regulars.**

Valoració arqueològica: **No hi ha estructures arquitectòniques d'abans del s. I dC que a que en aquesta zona devia assentar-se el cambrament marítim de Tarraco.**

Tipus de registre: **DATA D'ACCIÓ: OCTUBRE 1984/FEBRER-MAIG 1986**

Director: **XAVIER AQUILUE I ABADIAS**

Institució: **COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE CATALUNYA (COAC)**

BASE DE DADES ARQUEOLÒGICA DE TARRAGONA

DOCUMENTACIÓ

MEMÒRIA

Estudi arquitectònic i arqueològic dels solars del "Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya. Delegació de Tarragona", situat entre els carrers de Sta. Tecla i de S. Llorenç (Tarragona), XAVIER AQUILUE I ABADIAS, Octubre 1984.

Memòria de les excavacions arqueològiques efectuades l'any 1985 pel COAC, Delegació de Tarragona, en el solar de la nova seu col·legial (Carrer de S.Llorenç, Tarragona), XAVIER AQUILUE I ABADIAS, 1985.

SERVEI ARQUEOLÒGIC DE LA GENERALITAT.

Observacions:

SECUÈNCIA CRONOLÒGICA:

1a fase: Època llatino-república: regularització del terreny (posterior a mitjan s. II dC, entre el 150 i el 133 aC)

2a fase: Època alt-imperial: mur de tancament del recinte de culte.

3a fase: Època llatino-antiga: possible episcopium

4a fase: S. XV: restes d'activitat edificatícia important a la zona.

BASE DE DADES ARQUEOLÒGICA DE TARRAGONA

INF. GRÀFICA

Identificació: **PA-0030**

Identificació: **SANT LLORENÇ (SEU DEL COAC) -1984-88**

Plantilles: **PARCELLARI 134**

1- Ubicació del Col·legi (COAC) en relació al Forum Provincial.

2- Planta general dels solars del COAC.

3- Sondatge de 1977.

4- Sondatge de 1984.

5- Seccions excavats al 1986.

6- Seccions excavats al 1987.

7- Planta general de l'antiga casa de l'Arxipiscopat de Sant Llorenç.

8- Secció estratigràfica E-W del Sector II Sector II.

9- Planta del Sub-sector Ia.

10- Seccions estratigràfiques del Sub-sector Ia.

11- Planta del Sub-sector Ib.

12- Seccions del Sub-sector Ib.

13- Planta del Sector III. Estructures aparagudes.

14- Secció N-S del Sector III-IV.

15- Planta del Sector IV.

16- Planta del Sector IV. Estructures d'abans del s. XIX.

17- Secció E-W del Sector IV.

18- Planta del Sector V.

19- Planta del Sub-sector Vb.

20- Planta de les estructures més significatives del Sector V.

21- Secció A-A' i B-B' del Sector V.

22- Aïç de les netes conservades al mur de carreus Alt-imperial.

23- Planta de l'edifici llatino-romà amb ubicació de les seccions.

24- Seccions A-A' i C-C' de l'edifici llatino-romà.

Documentació fotogràfica

ANNEXA MEMÒRIA

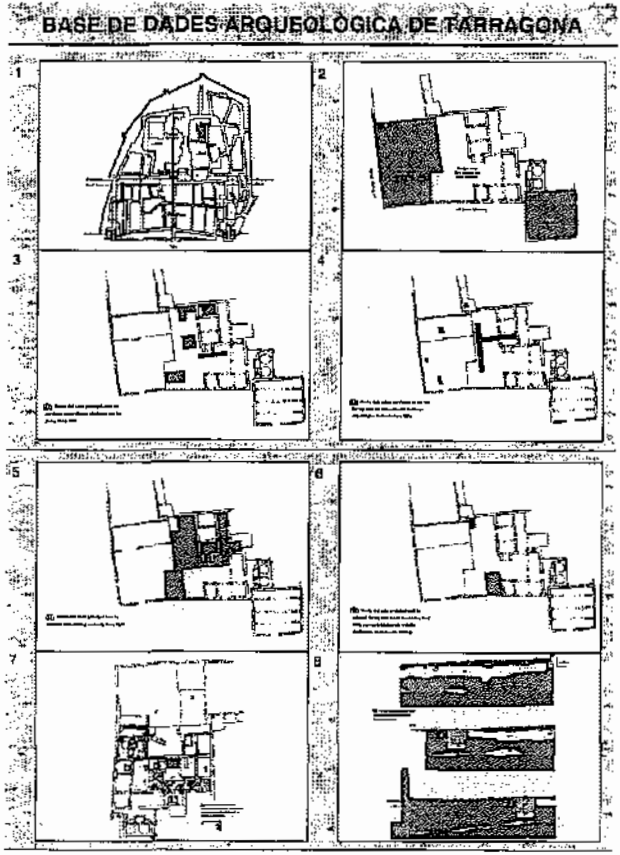

Fig. 1. Models de fitxes de registre utilitzades a la base de dades.

EL PROJECTE DE RECUPERACIÓ DE CENTCELLES (CONSTANTÍ)

JAUME MASSÓ CARBALLIDO

Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

1. Introducció

El conjunt arqueològic de Centcelles està situat en el terme municipal de Constantí (comarca del Tarragonès), a uns set quilòmetres de Tarragona. Com és sabut, es tracta d'una vil·la romana –fundada pels volts del segle II aC– que va ser parcialment habilitada durant el segle IV com a mausoleu, tot i que actualment es discuteixen la destinació i les circumstàncies d'aquesta transformació.

La primera referència publicada del monument antic data de l'any 1572,¹ tot i que els mosaics i les pintures de la cúpula central (l'element més emblemàtic i singular del conjunt) no van ser descoberts fins el 1877.² Entre 1959 i 1978, un equip de l'Institut Arqueològic Alemany (entitat que adquirí la finca en què es conserva el monument) realitzà a Centcelles una important sèrie de treballs d'investigació, consolidació i restauració.³ Un cop finalitzada la seva tasca, l'esmentat Institut cedí la propietat del conjunt arqueològic a l'Estat espanyol i el monument fou adscrit al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT). Posteriorment, el conjunt de Centcelles va ser traspassat a la Generalitat de Catalunya. En el decurs de 1989 i 1990, es va portar a terme el projecte de restauració arquitectònica (complementari del que anys abans havia desenvolupat l'Institut Arqueològic Alemany) i d'adequació museogràfica. Aquest primer projecte, impulsat des del MNAT, havia estat encarregat l'any 1983 a l'arquitecte Pau Pérez i la seva execució fou patrocinada pel Patronat de Centcelles, integrat per la Generalitat de Catalunya, l'Ajuntament de Constantí i Repsol Petróleo, SA.⁴ Paral·lelament, es va definir el Pla Especial del

conjunt, que va permetre la delimitació d'una àrea d'interès arqueològic i la corresponent expropiació dels terrenys afectats. Això va facilitar, també, l'avenç vers la voluntat de constituir Centcelles en un parc arqueològic en què es combinessin equilibradament la recerca, la recuperació i la difusió del conjunt. Amb aquesta finalitat, l'any 1991 es va redactar el pla d'excavacions sistemàtiques en la totalitat de la vil·la (a càrrec del MNAT) i es va projectar l'edifici de Serveis Museogràfics,⁵ la primera peça prevista en el desplegament de l'esmentat parc arqueològic.⁶

2. El projecte de dinamització

El 24 de novembre de 1998 es va signar un Conveni de col·laboració entre el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona i Repsol, SA.⁷ Com a annex, es va signar també un Projecte de dinamització de la vil·la romana de Centcelles, amb l'objectiu general d'assolir "un pla d'acció a curt i mitjà termini que permeti situar la vil·la romana de Centcelles al nivell que, per les seves característiques, mereix" i potenciar, així mateix, la incorporació d'aquest important jaciment arqueològic al circuit de visites de la ciutat de Tarragona. El conveni especificava també els seus objectius específics:

- Crear un producte cultural que afegeixi atractiu alhora que faci més entenedora i didàctica la visita de la vil·la romana de Centcelles.
- Dignificar l'accés interior del monument.
- Millorar la senyalització d'arribada al conjunt arqueològic.
- Elaborar materials promocionals que serveixin per difondre la importància del conjunt.

1 Pons d'Icart, L. 1572, *Libro de las Grandezas y cosas memorables de la Metropolitana, Insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, Lleida, folis 325v-327.

2 Vegeu Massó, J. 1992, El descobriment de les pintures i el mosaic de la cúpula de Centcelles, l'any 1877, segons una carta d'Antoni Soler, *Estudis de Constantí*, 8, Constantí, 59-70.

3 Vegeu la bibliografia citada per Schlunk, H. 1988, *Die Mosaiikkuppel von Centcelles* (edició a cura d'A. Arbeiter), *Madridrer Beiträge*, 13, Mainz am Rhein (2 volums), i Hauschild, T. & Arbeiter, A. 1993, *La Vil·la Romana de Centcelles* (edició patrocinada per Repsol, SA), Barcelona.

4 Aquest Patronat es va constituir oficialment el 16 de març de 1988, d'acord amb el conveni de col·laboració signat a Centcelles el 12 de febrer del mateix any.

5 Pérez i Jové, P., Granell i March, J., Canela i Salvat, J. i Banús i Tella, A. 1991, *Edifici de serveis museogràfics a la vil·la romana –mausoleu constantinià de Centcelles, Constantí (Tarragonès)*, Servei del Patrimoni Arquitectònic del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Una còpia d'aquest projecte (mecanoscrit) es conserva a l'arxiu del MNAT.

6 Quant a la difusió, entre 1991 i 1993 el MNAT va editar un vídeo (*Centcelles*, 1991, de 15 minuts, amb versions en català i en espanyol) i una guia del monument (Tarrats, F. 1992, *Centcelles*, Tarragona, 84 pàgines, amb el text en sis idiomes) i va presentar l'exposició "Monuments a l'abast. Centcelles, 1877-1993" (oberta a la sala d'exposicions de l'edifici de la plaça del Rei entre el 18 de maig i el 18 de juliol de 1993).

7 Una còpia d'aquest conveni es conserva a l'arxiu del MNAT. És, de fet, una actualització del conveni signat el febrer de 1998 amb Repsol Petróleo, SA.

- Dignificar l'interior de l'àrea envoltada per la tanca que encercla el conjunt arqueològic.

- Instal·lar nous serveis que generin una zona de descans i que facin més còmoda la visita.

Aquests objectius comportaven la realització de les següents actuacions:

- Senyalització dels accessos des de la sortida de l'autopista A-7, des de la sortida de Tarragona i des de la N-340.

- Edició d'un fulletó promocional que permeti fer difusió del jaciment a la Costa Daurada, a les àrees d'autopista properes a la sortida de Tarragona-Valls, així com als centres d'informació turística de la costa i de la ciutat de Tarragona, etc.

- Instal·lació d'un audiovisual multimèdia a l'interior del monument que permeti una millor comprensió del conjunt.

- Enderrocament de la vivenda abandonada existent davant el monument.

- Construcció d'un petit mòdul imitant les construccions de protecció de les excavacions arqueològiques que aculli un espai de descans amb un servei automàtic de bar i uns lavabos.

- Construcció d'una zona d'aparcament de petites dimensions al lateral dret del solar del recinte tancat per tal de millorar la seguretat dels visitants i dels seus vehicles.

- Neteja general del jaciment arqueològic.

3. Una intervenció arqueològica prèvia

Al davant i a una certa distància del cos principal de l'edifici del segle IV es va construir, durant la segona meitat del segle XX, una petita construcció d'habitatge que va ser ocupada per la família encarregada originalment de la vigilància del monument, amb diferents annexos destinats a animals de granja. Aquestes construccions contemporànies, d'escassa qualitat i poca consistència, estaven deshabitades i abandonades des de fa uns quants anys i es trobaven en procés de ruïna. Ocupaven i emmascaraven, a més, un espai considerable de les parts alta i baixa d'un acusat desnivell del terreny –aparentment originat per l'antiga explotació agrícola de la finca– que estava delimitat per un vell marge de pedra en sec.

Com hem vist, el projecte d'intervenció museogràfica a Centcelles preveia l'enderrocament del petit i malmès habitatge suara esmentat. Les seves característiques constructives i el seu estat deficient de conservació no feien aconsellable –en cap cas– la seva conservació. La seva presència perjudicava considerablement, a més, la qualitat estètica de l'entorn immediat del monument. En la mateixa zona, aproximadament, s'ha construït el nou mòdul de serveis per als visitants.⁸

El 26 d'abril de 1999, l'aleshores director general del Patrimoni Cultural, Sr. Josep M. Huguet i Reverter, autoritzà la realització d'"un seguiment arqueològic al jaciment de Centcelles (Constantí), del 26 d'abril al 30 de juny", sota la direcció tècnica del sotasignant. Segons la mateixa resolució, i d'acord amb l'article 7.2 del decret 231/91, "els objectes obtinguts en la intervenció" havien de ser lliurats al MNAT.

L'Ajuntament de Constantí va contractar l'empresa del senyor A. Zamora López, del mateix municipi, per a portar a terme els treballs d'enderrocament i de retirada de la runa resultant. Els treballs es van fer –en tot moment– de forma coordinada, en presència i sota la supervisió del signant. El seguiment dels treballs d'enderrocament i neteja es va portar a terme els dies 17 i 20 de maig de 1999.

Durant els treballs d'enderroc i de retirada de la runa es van localitzar dues petites cisternes per a aigua, amb un senzill arrebossat interior, sota els paviments constructius coetanis, una en la part superior –tot desmuntant parcialment el marge– i l'altra en la inferior. Ambdues es van deixar temporalment visibles, semidescobertes, per si calia tenir-les en compte a l'hora de formalitzar la construcció dels nous equipaments, i es va comunicar la seva existència i situació a l'arquitecta delegada pel Servei d'Obres i Instal·lacions del Departament de Cultura de la Generalitat, Sra. Elsa Ibar i Torras. Es va constatar, així mateix, que l'estructura del marge original que protegia el desnivell de la finca en aquest sector estava malmesa –per les parets i refaccions de la caseta enderrocada– en diversos punts, sovint de manera més que considerable, i que era necessària la construcció d'un nou mur de contenció de terres.

El desenvolupament del procés d'enderrocament i de retirada de la runa es va registrar fotogràficament pel sotasignant, amb la realització d'un total de trenta-nou diapositives en color, totes les quals es conserven a l'arxiu fotogràfic del MNAT. No van aparèixer materials d'època antiga, medieval o moderna com a conseqüència dels treballs portats a terme i no es va rebaixar el sòl per sota dels nivells constructius d'època contemporània. No es va detectar la presència de construccions antigues en la zona en què es va fer el seguiment arqueològic.

Vint dies després d'enllestir els treballs d'enderrocament i neteja suara ressenyats, les tasques prèvies a la construcció del nou mòdul d'atenció al públic –a càrrec de Contratas y Obras. Empresa Constructora, SA– van fer necessària l'ampliació del vial d'accés a aquest nou indret d'acollida i de pàrquing.

Atesa la circumstància que l'autorització per a fer el seguiment arqueològic a Centcelles encara era vigent, i d'acord amb l'arqueòloga territorial, Maria Teresa Miró i Alaix, el sotasignant va dirigir

⁸ La seva construcció s'ha fet d'acord amb el que havia projectat l'arquitecte Barril i Sánchez, J.A. 1998, *Projecte de construcció d'un nucli de serveis previ enderroc d'edificació existent (Nucli de serveis a la vil·la romana de Centcelles)*, Servei d'Obres i Instal·lacions del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. D'aquest projecte (mecanoscrit) n'hi ha una còpia a l'arxiu del MNAT.

i supervisar la tasca d'ampliació del vial. Aquesta ampliació va suposar el rebaix d'una llenca triangular del terreny, d'un gruix que oscil·lava entre els 20 i els 80 cm, així com l'eliminació d'un petit tram (d'aproximadament dos metres) del vell marge de contenció de terres. Aquest tram eliminat era bastit amb pedres i còdols i tenia uns 50 / 60 cm de gruix. No hi van aparèixer restes arquitectòniques o arqueològiques antigues o medievals. La terra retirada era de caràcter vegetal.

Paral·lelament, es va obrir també una petita rasa perimetral, de planta rectangular, d'una amplada aproximada de 60 cm i una profunditat d'uns 20 cm, en el sector on després s'ha construït el nou mòdul (aquesta raseta ha servit per a fonamentar el paviment de formigó). El sòl afectat correspon al nivell de fonamentació de les estructures de l'edificació enderrocada el mes de maig i, consegüentment, no hi van aparèixer nivells de terra vegetal ni cap resta arqueològica.

Les tasques mecàniques d'ampliació del vial i d'obertura de la raseta constructiva van anar a càrrec de l'empresa constructora ja esmentada. El seguiment arqueològic *in situ* es va realitzar el dia 9 de juny de 1999.⁹

4. La remodelació museogràfica

Per encàrrec i sota la supervisió del MNAT, l'empresa Ikonos (del Grup Konic) va elaborar una proposta d'actuació museogràfica en el monument de Centelles, a partir d'unes notes preliminars presentades el 28 d'abril de 1998 per aquest empresa de disseny i desenvolupament de projectes culturals.¹⁰

Com a elements més destacables de la intervenció, practicada per Konic i realitzada de manera que és totalment reversible (és a dir, modificable o desmuntable sense cap mena d'agressió o seqüela física sobre el monument),¹¹ s'han d'esmentar la nova presentació formal de la zona del vestíbul d'entrada (amb la col·locació de nous panells informatius que expliquen amb text i imatges impresos l'evolució del monument, el seu estat actual i els contextos històric i arqueològic), i –molt especialment– la instal·lació d'un audiovisual que es desenvolupa en dos indrets diferents però immediats i connectats del monument (la sala quadrilobulada i la sala central coberta amb cúpula).

En el primer espai s'exposa la síntesi històrica de Centelles, des de la seva fundació com a vil·la romana fins a l'any 1999 (amb la història del monument, la de la seva recuperació arqueològica i la del procés de restauració), amb una projecció de diapositives i una locució explicativa simultània. En el segon espai es presenta un espectacle audiovisual, didàctic i delectable alhora –amb una locució molt puntual, estrictament limitada a l'esment dels noms de les quatre estacions en llatí i en diferents idiomes moderns, però amb multitud de sons naturals i altres efectes dramàtics–, que compta amb un doble sistema de projecció (sobre un suport metàl·lic especial, dissenyat per Ignasi Cristià): un d'il·luminació dirigida a zones i sectors concrets de les pintures i els mosaics de la cúpula i l'altre amb la projecció d'imatges i textos sobre una pantalla lateral. La seqüència temporal de l'audiovisual s'inicia amb la primera part esmentada, d'una duració de 8 minuts i 45 segons, segueix (després d'un petit lapsus intermedi, de 15 segons) amb la segona part, de 13 minuts i 30 segons, i conclou amb la il·luminació simple de la cúpula (durant uns tres minuts) per a l'observació directa pels assistents. A més, la tecnologia digital emprada per la gestió automàtica de l'audiovisual permet que es puguin modificar els temps corresponents als intervals d'espera, d'observació del monument i de funcionament del programa audiovisual. Per altra banda, la gestió del monument permet oferir una visita de contemplació sense activar l'audiovisual, segons un programa horari o el flux de visitants, de forma manual o automàtica.

La tasca d'edició de la informació gràfica, històrica i documental d'ambdues parts de l'audiovisual es va desenvolupar sempre sota la supervisió del MNAT. El resultat final és fruit de la col·laboració del personal tècnic i especialitzat aportat per Ikonos i Konic¹² amb el director (aleshores, Josep Maria Carreté Nadal) i els conservadors (Pilar Sada Castillo i el sotasignat) del MNAT. Les imatges utilitzades en l'audiovisual provenen majoritàriament de l'arxiu gràfic del Museu, complementades amb noves il·lustracions i fotografies realitzades expressament.

El 22 de juliol de 1999 es va inaugurar la remodelació museogràfica de Centelles, un cop assolits en la pràctica tots els objectius previstos inicialment.¹³

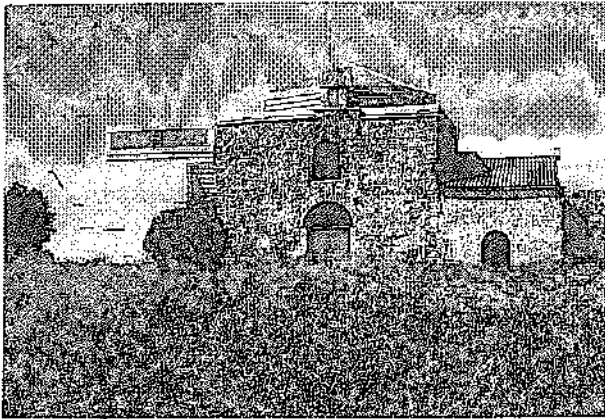
9 Vegeu Massó Carballido, J. 1999, *Memòria del seguiment arqueològic portat a terme en la vil·la romana de Centelles (Constantí, Tarragonès) els dies 17 i 20 de maig de 1999*, i *Apèndix a la memòria del seguiment arqueològic portat a terme en la vil·la romana de Centelles (Constantí, Tarragonès). Juny de 1999*, ambdós mecanoscrits lliurats al Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

10 Pardo Rodríguez, J. 1998, *Notes per a la proposta inicial d'actuació museogràfica al monument romà de Centelles (Constantí, Camp de Tarragona)*. D'aquest document (mecanoscrit) n'hi ha una còpia a l'arxiu del MNAT.

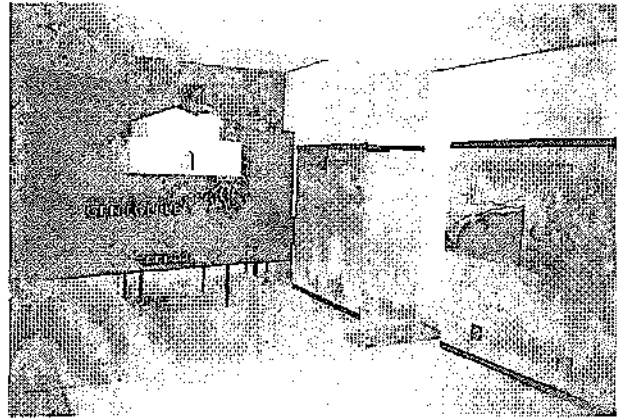
11 En aquest sentit, cal dir que són desproporcionats, si més no, els qualificatius negatius utilitzats en l'article d'opinió del Dr. Arce, J. 1999, Centelles: una agressió al patrimoni, *La Vanguardia*, Barcelona (suplement "Vivir en Tarragona"), 25 d'agost.

12 Per part d'Ikonos: redacció del projecte, Jordi Pardo; documentació i assistència científica, Dra. Mar Llorens, i coordinació museogràfica: Olga Massabé. Per Konic: realitzador, Pep Botey; coordinadora de producció, Rosa Carretero; producció, Marta Viñas i Gemma Freixas; ajudants de realització, Jordi Mateu i Josep M. Roselló; guionista, Ton Leonart; grafisme, Jordi Alcay i Cati Palou; dibuixant, Iván Vázquez; il·luminador de sala, Julià Colomer; música, Jordi Dalmau; fotògrafs, Gonzalo Santomá i Lluís Muñoz; banda sonora, POL-ART; i instal·lació tècnica (DATATON), Quim Martinoy i Josep Fíguls.

13 A aquesta remodelació correspon l'edició –a càrrec del MNAT– del fulletó "Vil·la romana de Centelles. Constantí", de la sèrie Benvinguts, Barcelona 1999.

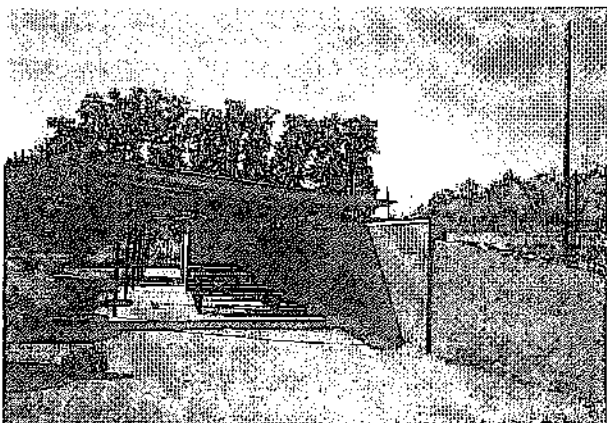
1. Façana principal del conjunt monumental de Centelles, després de l'enderrocament de l'habitatge modern (20 de maig de 1999). Foto J. Massó, arxiu fotogràfic del MNAT.

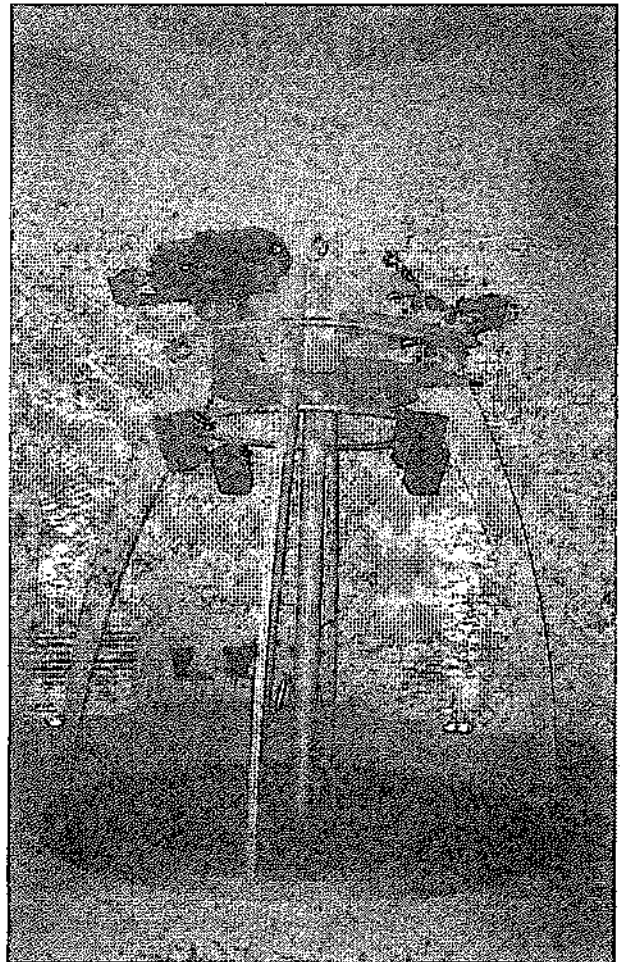
4. Àmbit de recepció de la nova remodelació museogràfica (octubre de 1999). Foto F. Tarrats, arxiu fotogràfic del MNAT.

2. Vista general de la zona que havia estat ocupada per la construcció enderrocada (20 de maig de 1999). Foto J. Massó, arxiu fotogràfic del MNAT.

3. Nova àrea de serveis (octubre de 1999). Foto F. Tarrats, arxiu fotogràfic del MNAT.

5. Instal·lació de l'audiovisual en la sala de la cúpula (octubre de 1999). Foto F. Tarrats, arxiu fotogràfic del MNAT.

EL PROJECTE DE MUSEALITZACIÓ DE LA NECRÒPOLIS PALEOCRISTIANA

PILAR SADA CASTILLO

Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

1. Introducció

La major part d'intervencions presentades en aquestes Jornades han estat relacionades, fonamentalment, amb actuacions arqueològiques i amb projectes d'investigació que han permès donar a conèixer una sèrie de novetats entorn a l'arqueologia de Tàrraco. Han estat pocs els projectes plantejats d'intervenció sobre el patrimoni que contemplin totes les vessants: investigació, restauració, difusió.¹

El projecte que presentem a continuació se centra en un conjunt –la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona– que no representa una novetat a nivell arqueològic. És un conjunt patrimonial molt conegut i valorat.

El que es planteja és un projecte d'interpretació del Patrimoni, que parteix de la necessitat de comptar amb una investigació acurada i seriosa, de l'interès per conservar i restaurar el conjunt arqueològic i de la voluntat de donar-lo a conèixer al màxim possible de públic.

Temes tots tres (investigació, conservació i comunicació) que, segurament, seran objecte de debat en properes Jornades: necessitat de bons projectes d'investigació, necessitat de plantejaments seriosos de conservació i restauració del Patrimoni i necessitat de valorar i contemplar els projectes d'interpretació i comunicació, si es vol, realment, que l'arqueologia i el patrimoni, en general, desenvolupin la seva dimensió social.

Queda clar, doncs, que l'objectiu d'aquesta comunicació no és fer una presentació de la Necròpolis, jaciment molt conegut i emblemàtic de l'arqueologia tarragonina. Malgrat tot, creiem important donar-ne unes dades prèvies, abans d'entrar en la descripció concreta del Projecte.

Descoberta, casualment, l'any 1923, arran dels treballs de construcció de la Fàbrica de Tabacs, les primeres investigacions van ser iniciades per l'IEC.²

Entre 1926 i 1933 va comptar amb la dedicació de Mn. Joan Serra i Vilaró, qui la va excavar en extensió, deixant-ne una documentació exhaustiva (plànols, fotografies, estudi de materials, etc.) que va traduir-se en la publicació de quatre memòries publicades per la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades.³

Aquesta intervenció va deixar al descobert el conjunt funerari més extens i variat del Mediterrani occidental. Es documentaren 2.051 inhumacions pertanyents a un ampli període cronològic que abraçava des del s. III dC fins a un moment avançat d'època tardoromana, probablement en època visigòtica.

Els treballs arqueològics mostraren que aquest sector dels afores de la ciutat romana de Tàrraco, abans de convertir-se en una gran necròpolis cristiana, havia estat ocupat des d'època republicana per una vil·la suburbana i alguns enterraments pagans.

A partir de mitjan segle III dC, es transformà aquesta part de la ciutat i tota l'àrea quedà convertida en una zona cementirial vinculada a la comunitat cristiana de Tàrraco. La probable localització en aquest lloc dels enterraments dels màrtirs tarragonins (el bisbe Fructuós i els seus diaques santificats, Auguri i Eulogi), provocà que els cristians volguessin enterrar-se a prop. Aquest fet culminà amb la sacralització del lloc i amb la construcció d'una basílica de culte en el segle V.

La Necròpolis Paleocristiana de Tàrraco és un complex funerari amb una variada i rica tipologia d'enterraments. Els contenidors inhumatoris presenten una gran varietat. Els enterraments més freqüents són els de *tegulae* i els d'àmfores. També hi ha enterraments en caixes de material ceràmic constructiu, en caixes d'obra, en caixes amb lloses de pedra, en taüts de fusta, en sarcòfags de plom, de pedra o de marbre.

1 En l'aspecte d'intervenció arqueològica i arquitectònica s'ha exposat «El projecte de recuperació del Circ romà» (A. Abelló, R. Mar i E. Roca); «El Pla Arqueològic de Tarragona 1. La base de dades» presentat per A. Rifà, hauria de ser una eina útil per a la programació de la investigació, el desenvolupament de criteris de conservació i restauració, així com per al plantejament d'actuacions de difusió; per últim, «El Projecte de recuperació de Centelles» planteja, fonamentalment, qüestions de comunicació.

2 La notícia d'aquestes intervencions es publicà a Puig i Cadafalch, J. Necròpolis Cristiana de Tarragona. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans VII*, 1921-1926, pàgs. 104-110. També a Tulla, Beltrán, Oliva 1927.

3 Serra i Vilaró 1928, 1929, 1930 i 1935.

Quant a les senyalitzacions de les tombes –els elements que coronaven l'enterrament per indicar que hi havia un mort–, la Necròpolis Paleocristiana de Tàrraco disposa d'una àmplia tipologia. A més de les inscripcions i de les laudes sepulcral, hi havia senyalitzacions horitzontals, tumulars amb formes planes, prismàtiques, triangulars, semicilíndriques, en forma de *mensa* o en forma de *triclíniun*. Pel que respecta a les estructures conservades, hi havia dipòsits que eren reaprofitats com a espais funeraris i també mausoleus com la cripta dels Arcs i la dels Enginyers.

L'actuació de Serra i Vilaró va comportar que se'n conservés una gran part *in situ*, encara que una altra part es va malmetre amb la construcció de la Fàbrica de Tabacs, entre altres restes la possible basílica. Va aconseguir, també, que Tabacalera –a més de ceder els terrenys per a la conservació *in situ* de part de la Necròpolis– financés la construcció d'un Museu monogràfic, que havia de recollir, conservar i exposar els materials apareguts a les excavacions. Tot un exemple d'actuació coherent, que ha permès conservar un interessant patrimoni que, actualment, ens possibilita l'aplicació d'una nova manera d'interpretar i de presentar les restes arqueològiques, tot aproximant-les al públic en general.

Al llarg del temps s'han efectuat diferents intervencions, encaminades a millorar la conservació i la comprensió del conjunt. Entre aquestes, cal destacar:

- La protecció de les restes conservades *in situ* amb cúpules de fibrociment sostingudes per una estructura metàl·lica, que es va realitzar l'any 1972.
- La nova senyalització gràfica de l'interior del Museu i la senyalització exterior (1986).
- La recuperació d'alguns espais, que es van aprofitar per a la presentació d'exposicions temporals (1987).⁴
- La darrera intervenció, de la qual surgeix l'actual proposta que presentem, és el Projecte d'adequació de la Necròpolis Paleocristiana, elaborat a partir de 1993. Aquest projecte comportà –en la seva primera fase, realitzada entre 1995 i 1996– una proposta d'actuació (restauració-conservació) sobre les restes conservades *in situ*; la substitució de les cobertes de protecció de les restes (canvi de les cobertes de fibrociment antigues per unes de noves de policarbonat, que solucionaven els temes de deteriorament per l'acció de l'aigua de pluja i esdevenien, a més, la solució a la qüestió de la il·luminació); l'eliminació de les barreres arquitectòniques, amb la construcció d'un sistema de rampes; la construcció

d'un nou mòdul d'accés i la implantació de l'exposició *El món de la mort. Síntesi prefigurativa del Museu i Necròpolis Paleocristians de Tarragona*,⁵ com alternativa al tancament del Museu durant el període de definició global del projecte i de la seva materialització. Actualment, és la part de la Necròpolis que pot ser visitada.

2. EL MÓN DE LA MORT A TÀRRACO: un projecte integral de conservació, restauració i difusió de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona⁶

Com a culminació d'aquest procés es presenta el projecte *El món de la Mort a Tàrraco. Necròpolis Paleocristiana de Tarragona*, que parteix de la necessària reobertura de la totalitat d'aquest conjunt.

Aquest projecte contempla el conjunt museu-restes arqueològiques com un tot, com un mateix espai patrimonial que segueix un mateix fil argumental: la mort a l'època romana.

L'objectiu principal és apropar i fer entenedor el món de la mort en època clàssica, tant des del punt de vista del paganisme com des del punt de vista del cristianisme, i veure –així mateix– com aquestes visions arrelen en les nostres actuals tradicions funeràries.

Aquest conjunt patrimonial, destinat a parlar de la mort, pretén no tant sols presentar les qüestions formals (tipus d'enterraments, descripció dels aixovars, etc), sinó anar més enllà. Parlar del que pensaven els romans sobre la mort, què sentien quan es moria un amic, un fill, què feien?... També es volen fer presents altres qüestions –que a penes han quedat registrades per l'arqueologia– com les festivitats que se celebraven per a recordar els morts, els àpats funeraris, etc. Veure, també, què pensaven els romans sobre què passava després de la mort és un altre dels temes que interessa tractar.

El projecte comporta tres aspectes fonamentals:

- Una actuació arquitectònica i una implantació urbana important. S'actua sobre uns 12.000 m², en un sector de la ciutat que recentment ha canviat la seva configuració, a partir de la construcció d'una gran superfície comercial. Aquest fet ha comportat uns nous enllaços de comunicació i un canvi en els eixos de centralitat urbana.
- Un discurs expositiu nou que, basant-se en la pròpia Necròpolis Paleocristiana i en altres àrees d'enterrament de l'antiga Tàrraco, té com a finalitat donar a conèixer el món de la mort en època romana. La creació d'uns nous serveis, que complementin i

4 Vegeu *Tàrraco: objecte i imatge. Onze fotògrafs al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona*, 1987.

5 Vegeu *El món de la mort. Síntesi prefigurativa del Museu i Necròpolis Paleocristians de Tarragona*, fulletó informatiu, editat en català, castellà i anglès, que recull aquesta proposta expositiva.

6 Aquest projecte ha estat presentat i publicat en el *Congreso Nacional de Arqueología* (València 1999): Carreté, Llorens, Massó, Sada, 1999. Aquesta comunicació n'és un resum.

incrementin el ventall d'activitats pedagògiques i de lleure dirigides als diferents segments de públic, per a Tarragona i la seva àrea d'influència.

Per arribar a la definició de les propostes que planteja el projecte, els aspectes de conservació, restauració i dinamització del conjunt, són contemplats integralment, amb l'objectiu de formular un únic discurs.

3. EL MÓN DE LA MORT A TÀRRACO: la proposta arquitectònica, el discurs expositiu i els criteris de conservació

El projecte museogràfic es recolza en la singularitat temàtica i la qualitat documental de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona. Pretén, però, explicar i fer assimilable el Món de la Mort a l'època romana al llarg d'un espai expositiu, que contempla diferents suports i recursos tot destacant les restes d'aquest conjunt, afegint-hi els elements ambientals, arquitectònics, gràfics i escrits necessaris en únic discurs, que ajudi al coneixement i a la comprensió dels costums i creences existents a l'època clàssica al voltant del món de la mort, tot establint-ne les similituds amb els nostres comportaments actuals. L'actuació sobre els diferents elements –accessos, jardins, actuals edificacions, restes de la necròpolis, etc– parteix d'un mateix programa, que ha de permetre arribar a l'objectiu esmentat.

3.1 Els accessos: L'edifici d'accés i l'àrea de recepció

L'entorn urbà del Museu s'ha transformat considerablement –com ja s'ha comentat– amb la construcció del centre comercial Parc Central i el traçat de la nova avinguda del Cardenal Vidal i Barraquer. L'edifici dels Serveis Centrals es converteix en el punt de centralitat de tot aquest conjunt –Serveis Centrals - Necròpolis–, respecte a la ciutat. El projecte proposa l'accés principal al Museu per l'edifici dels Serveis Centrals. Això comporta dues actuacions:

- Augmentar d'un pis l'alçada de l'actual edifici, amb la qual cosa es millora la seva relació amb la ciutat, i permet la col·locació d'un rètol de comunicació com a coronament. Es conserva la pedra natural de la base de l'edifici, mentre els dos pisos superiors i l'ampliació es preveuen revestits amb planxa metàl·lica, ja que la pedra artificial existent està en mal estat i es confon amb l'edifici de la Tabacalera.
- Construir un edifici annex a l'edifici dels Serveis Centrals, per resoldre el pas de la cota del carrer a la cota -5 m de la Necròpolis. Aquest edifici ampliarà l'espai del vestíbul d'accés i contindrà una escala i un ascensor. Es compona com un prisma ortogonal pur, també revestit de planxa metàl·lica.

El visitant accedirà per aquest sector, on trobarà la venda d'entrades, l'àrea de recepció, l'ascensor i les escales per a comunicar amb el nivell de la Necròpolis.

3.2 El perímetre: el pòrtic d'introducció i els nous serveis

El recinte de la Necròpolis Paleocristiana està enfonsat uns 5 m respecte a l'avinguda de Ramón y Cajal i al passeig de la Independència. Això fa que el tractament d'aquest perímetre tingui importància en un doble sentit: ampliar les voreres del carrers esmentats per facilitar la circulació dels viants, que tindran perspectives visuals sobre el recinte del Museu, i plantació d'una renglera d'arbres, amb bancs, que acompanyi el passeig dels viants al Museu.

L'ampliació d'aquestes voreres permet crear façanes interiors en el recinte:

- La vorera que anirà des de l'accés de l'edifici dels Serveis Centrals fins el que serà la sortida del recinte –l'actual edifici-rampa d'accés–, es projecta com un pòrtic d'exposició. Per aquest espai paral·lel a l'avinguda de Ramón y Cajal, en forma de porticat cobert, s'accedirà al jaciment i s'explicarà al visitant que es troba fora de la ciutat romana, on se situaven vil·les i enterraments i on, a partir del segle III dC, s'articulà un cementiri cristià.

- Al llarg del passeig de la Independència es construeix un edifici també porticat, amb terrassa superior, que conté l'actual escala d'accés. L'esmentada terrassa tindrà accés directe des del carrer, i està concebuda com un espai de lleure amb vistes sobre la Necròpolis. L'edifici porticat contindrà una aula, un magatzem, uns serveis de grans dimensions per a l'ús del públic i una zona de bar automàtic. Davant d'aquest espai es preveuen unes zones de pícnic. A la cantonada de l'avinguda de Ramón y Cajal amb el passeig de la Independència, es projecta una rampa d'accés de vehicles de servei.

3.3 Els jardins funeraris

Els jardins funeraris connecten l'entrada al recinte amb l'edifici del Museu. Aquests jardins neixen amb dos objectius principals: mostrar un tema molt poc exposat, els jardins funeraris romans, i concentrar l'atenció del visitant en el món de la mort de forma gradual tot conduint-lo cap a la façana principal del Museu.

En aquests jardins es preveu una selecció de plantes utilitzades pels romans en els seus cementiris, com arbres fruiters i vinyes –el seus fruits s'utilitzaven també en els banquets funeraris–, així com xiprers, salzes, oms o àlbers; rosers –les seves flors s'utilitzaven, com a l'actualitat, per a guarnir les tombes–, i, també, una selecció de plantes perennes perquè (en ser plantes que conserven la vida tot l'any) eren considerades a l'època antiga com plantes funeràries. Entre elles el llozer, el xiprer, el pi i l'heura.

Formalment aquest espai hauria de ser de gran regularitat i simetria pel que fa a les plantacions, ja que aquesta era la tradició fonamental del

paisatgisme romà (la trama regular dels arbres és una característica de jardins funeraris com el de la Via Labicana, a Roma). Per a completar la selecció de plantes, una petita informació d'inscripcions i dibuixos romans explicaran la relació que cadascuna de les espècies tenia amb el món de la mort.

3.4 L'antic Museu

L'edifici del museu s'ha anat degradant al llarg dels anys, especialment per motius de pressupost, i no s'han executat aquelles obres necessàries per al seu correcte manteniment. A nivell de l'interiorisme de les sales d'exposició, es va actuar fa anys al soterrani però, en conjunt i també per mancances pressupostàries, el museu ha quedat desfasat i requereix una transformació radical que l'adeqüi a les exigències actuals.

Aquestes actuacions tindran dos objectius: realitzar les intervencions necessàries de restauració en els elements estructurals de l'edifici que ho necessitin –façanes, coberta i terrasses– i adequar l'estructura a les necessitats de circulació de la nova proposta museogràfica.

A l'edifici s'accedirà per les escales o per la rampa de la façana principal. El seu interior estarà destinat a explicar el món de la mort a Tàrraco durant l'època romana. El marc cronològic abraçarà des de poc abans de l'arribada dels romans (final del segle III aC) fins a l'ocupació musulmana (any 713 dC).

Hi haurà tres àmbits expositius articulats entorn de sengles grans blocs temàtics:

- Audiovisual: El món de la mort. L'herència dels romans en els nostres costums.
- El món de la mort a l'època clàssica: La mort vista pels romans pagans.
- El món de la mort en el cristianisme: El món de la mort vist pels romans cristians.

3.4.1 Audiovisual

Dins del Museu, el primer espai que visitarà el públic serà l'audiovisual. Aquest, ubicat a la sala central de la planta baixa, té com a finalitat introduir i situar el visitant en el món de la mort i fer-ho de manera que pugui connectar el passat amb el present.

La idea fonamental d'aquest espai és que la mort és quelcom inherent a la vida. Són dues cares de la mateixa moneda. El lloc de la mort al costat del lloc de la vida. Totes les coses neixen i moren. Entorn d'aquest fet s'ha desenvolupat tot un seguit de ritus, de cultes que parteixen de diferents aproximacions a la mort, de diferents maneres de plantejar-se aquest fet, des de la més realista a la més esperançada.

La nostra cultura deriva de la influència clàssica i del cristianisme. Fer una aproximació a la visió que de la mort tenien aquestes cultures pot ser un bon exercici de lligam amb la nostra realitat. El fune-

ral d'August i l'enterrament de Lady Di; els vestits negres de dol i els vestits utilitzats pels romans (*lugubria*); les inscripcions dels cementiris actuals i les inscripcions que trobem a la Necròpolis; el mausoleu de Lola Flores i la Torre dels Escipions, etc.

La sala de l'audiovisual conserva l'ambient «noucentista» de la museografia ideada per Serra Vilaró. Es mantindrien, com ara, inscripcions encastades a les parets, encara que moltes d'aquestes es treuran per a exhibir-les a les noves sales del museu.

3.4.2 El món de la mort a l'època clàssica

De la sala d'audiovisual s'accedirà a les sales perimetrals d'aquesta planta, on es parlarà del món de la mort vist pels romans pagans. El marc cronològic que presentarà serà des del final del segle III aC fins al segle III dC. A nivell temàtic, es dividiria en tres grans seccions:

El funus

En aquest espai s'explicarà què feien els romans quan moria una persona, en una seqüència temporal que aniria des del mateix moment de la mort fins a l'enterrament en el cementiri i que s'articularà a l'entorn de cinc blocs temàtics:

• El ritual funerari des de la mort al trasllat del cos.

En una seqüència de caràcter domèstic s'explicarien els diferents actes que es desenvolupen a la casa del difunt després de la mort. En aquest àmbit s'exposarien materials arqueològics trobats a Tàrraco com lacrimatoris, garlandes de pedra, etc.

• Trasllat del cos i cerimònia dels funerals en el fòrum.

En un ambient de caràcter públic es mostrarien els diferents rituals funeraris segons la categoria social del difunt. S'explicaria la composició del seguici fúnebre que acompanyava el difunt des de la seva casa fins a la tomba.

• La incineració.

En el món pagà, la incineració i la inhumació van ser coetànies en algun moment. Com que la incineració va ser el ritual utilitzat de forma general des del segle III fins al segle II dC, es parlarà d'aquest amb més detall en aquesta planta. Per explicar la incineració es farà la recreació d'una pira funerària. S'exposarà una part de la col·lecció d'urnes romanes trobada a Tàrraco i com a referent de columbari es farà servir el de Vila-rodona.

• La inhumació.

Des del segle II dC es va difondre el ritus de la inhumació entre els romans. El cos es dipositava en diferents contenidors: taüts de fusta o de plom, sarcòfags de pedra, àmfores, etc.

• Les necròpolis de Tarragona.

Les obsequies acabaven amb l'enterrament del mort a un dels cementiris de la ciutat on vivia. La complexitat de les àrees d'enterrament en una ciutat tan habitada com una capital provincial, com era el cas de Tàrraco, serà la pauta per parlar de les diferents necròpolis romanes documentades a Tarragona.

El record dels morts

Aquest espai estarà destinat a explicar què

feien els romans per a recordar els seus morts. Es podran veure tant les festivitats com els diferents elements físics que s'utilitzaven en els cementiris pagans.

El nucli central d'aquest espai serà la recreació d'un monument funerari a partir del qual es podran veure els diversos elements que s'utilitzaven per a recordar els morts (inscripcions, escultures i retrats), articulats en els següents apartats:

- Festivitats. Es parlarà dels banquets funeraris dedicats a recordar el mort, així com de les festes anuals per a perpetuar la memòria dels difunts.
- Record dels morts a casa. En aquest àmbit es mostrarà com es guardaven les màscares del avantpassats a les cases i com aquestes es treien en les festivitats en què es veneraven els morts.
- Monument funerari. Al costat de les vies de sortida de les ciutats es trobaven els monuments funeraris, en els quals les inscripcions indicaven qui era la persona o persones enterrades. Així mateix, els elements escultòrics del monument servien tant de decoració com de veneració als déus (la Torre dels Escipions, els monuments d'Alcover, Vilallonga, etc.)
- Inscripcions. Es parlarà de la informació que proporcionen les inscripcions funeràries (a qui s'encommanaven, qui les dedicava, qui era el dedicant, les abreviatures, etc.) partint de l'excel·lent col·lecció d'inscripcions funeràries procedents de Tàrraco.

El més enllà

Encara que varien molt les opinions dels autors llatins, tenim algunes idees del que pensaven els romans sobre què passava després de la mort. Els romans, com ara, tenien bàsicament tres tipus de creences: no hi havia res, la vida del difunt es mantenia en el record dels seus familiars i amics o hi havia una segona vida. En aquest àmbit s'exposaran les tres tendències:

- No res. La creença d'aquells que pensaven que no hi havia pervivència després de la mort.
- Vivien perquè els recordaven. Àmbit corresponent a aquells que creien en la importància del record per a mantenir viva l'ànima dels morts.
- Hades o el món dels morts. Per últim, la creença en una vida després de la mort (el món del Hades amb l'Infern o Tàrtar, el cel amb els camps Elisís, el barquer Caront a la llacuna Estígia, etc.).

3.4.3 El món de la mort en el cristianisme

El recorregut continuarà per la planta situada a nivell del sòl de la Necròpolis, a la qual s'accedirà per l'ascensor o les escales del sector de la dreta de l'edifici. En aquesta planta es parlarà del món de la mort vist pels primers cristians, donant a conèixer les aportacions del cristianisme al món de la mort, especialment en els primers anys de la seva existència. El marc cronològic serà des de mitjan segle III dC fins al segle VII.

Aprofitant les característiques actuals de l'edifici, en bona part coincident amb el que podria ser una basílica cristiana, es farà una recreació de la basílica trobada a la Necròpolis Paleocristiana. Es conservaran les restes *in situ* que hi ha actualment, passant a formar part del discurs expositiu. A nivell temàtic, aquesta planta s'articularà en quatre grans apartats seguint l'estructura d'una basílica.

La vida després de la mort: la resurrecció

L'itinerari s'iniciarà amb el món del més enllà, en la creença dels cristians en la resurrecció. Es tracta d'enllaçar i veure les diferències amb el món pagà.

L'espai s'articularà en diferents àmbits partint del que pensaven els cristians sobre què passava després de la mort:

- El Purgatori. Espai molt semblant a l'Hades dels pagans.
- L'Infern. Lloc de condemna.
- El Cel. Morada de les ànimes dels benaurats. La seva seu, el cel, està identificada molt freqüentment amb el paradís.

Els primers cristians de Tàrraco: els màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi

En aquest apartat es farà una petita introducció sobre el cristianisme en les etapes inicials a l'Imperi i com va arribar a Tarragona. S'explicarà també perquè es van produir les persecucions i els martiris de cristians. Es recrearà l'absis d'una basílica i l'altar, articulant-se l'espai en els següents apartats:

- Audiovisual. Un audiovisual, projectat a la paret posterior de l'absis i parets laterals, explicarà el martiri de Fructuós, Auguri i Eulogi a l'arena de l'amfiteatre l'any 259 dC, seguint les actes martirials i les representacions que es fan cada any a Tarragona. Cal tenir en compte que aquest és un dels martiris més antics documentats a Hispània.
- Recreació de l'altar. La recreació de l'altar en l'espai de les columnes centrals i la formació d'un absis, permetrà entendre com era la basílica que es va construir a Tàrraco al segle V.
- Sarcòfags, laudes i inscripcions. S'explicarà com, a l'entorn de la basílica construïda en memòria de Fructuós, Auguri i Eulogi, s'organitzà el cementiri cristià. La petita col·lecció de laudes sepulcral trobada a la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona és, no obstant això, una de les millors de l'antiga cristiandat.
- Les basíliques. A més a més, esdevenen centres de reunió i celebració. Es parlarà de les altres basíliques de Tarragona.

El ritual funerari cristià

Aquest espai es destinarà a explicar què feien els cristians quan moria una persona. Només s'explicaran i destacaran els elements diferenciadors del ritual cristià. En un espai privat s'explicarà què feien els cristians quan moria una persona, utilitzant els mateixos recursos museogràfics que els

emprats al paganisme. El ritual cristià desenvolupat als cementiris s'explicarà a la part exterior del museu, en la mateixa Necròpolis.

El record dels morts

Aquest espai estarà destinat a explicar com els cristians recordaven als seus morts. S'explicarien tant les festivitats com els diferents elements físics que s'utilitzaven en els cementiris cristians.

Al món cristià, com succeïa al pagà, hi havia moltes maneres de recordar els morts. Els elements de la simbologia cristiana són fonamentals per a distingir els cristians que vivien en la societat pagana, per això dins d'aquest apartat es farà una especial menció dels símbols cristians.

L'àmbit s'articularà en els següents apartats:

- **Festivitats.** Dels primers cristians dedicades als difunts.
- **Inscripcions.** S'explicarien els canvis respecte a les paganes utilitzant una part seleccionada de les inscripcions cristianes de Tarragona.
- **Els monuments funeraris.** Es farà una descripció del monuments funeraris cristians de Tàrraco.
- **La simbologia cristiana.** Es farà una relació dels símbols cristians utilitzats pels habitants cristians de Tàrraco i s'explicarà el seu significat.

El recorregut finalitzarà en la part posterior de l'edifici del Museu, des de la qual s'accedirà a la Necròpolis conservada *in situ*.

3.5 La Necròpolis Paleocristiana

El visitant surt a la Necròpolis per la part posterior de la planta –on s'ha pogut veure com era el món de la mort en el cristianisme–, a través d'un suport diferenciat que el connecta amb un tram de vial romà que el porta fins a la recreació de la porta d'accés a l'àrea cementirial. La visita a la Necròpolis Paleocristiana està destinada a intentar comunicar al visitant com era, com es formava, com s'organitzava i com s'utilitzava un cementiri cristià *sub divo* (a cel obert), així com a explicar els aspectes tècnics i constructius relacionats amb l'espai físic íntim i concret de l'enterrament i l'explicació del procés d'excavació realitzat en la dècada dels anys 1920/1930.

Actualment, la visita a la Necròpolis permet veure les restes tal com varen quedar després de les excavacions realitzades als anys vint i trenta. Per tant, es fa difícil entendre com era realment el cementiri quan funcionava. El que es proposa, a nivell de conservació i també a nivell de comunicació, és recuperar el nivell d'ús.

El recorregut s'articularà en base a tres temes:

- *El cementiri paleocristià tal com era.*

En aquest espai es proposa la restitució del paisatge cementirial a principis del segle V dC. Es recuperaria el nivell final de circulació del cementiri on el visitant veuria la variada tipologia dels elements externs que es presentaven visibles en el moment de funcionament del cementiri tarraconense.

Aquest paisatge cementirial tindria, per una banda, els indicadors sepulcrales externs o revestiments de superfície que podien adoptar formes diverses (senyalitzacions horitzontals, tumulars planes, tumulars prismàtiques, tumulars triangulars, *cupae*, en forma de *mensa*, en forma de *triclinium*), edificis i estructures construïdes (mausoleus) o reaprofitades (dipòsit) com a espais funeraris, així com a vials de circulació interna, elements de delimitació interna i ruïnes d'edificacions anteriors.

Atès que es tracta d'un espai de «vida funerària», es proposa aprofitar una de les estructures existents per recrear una activitat relacionada amb l'ús del cementiri com era el banquet funerari, utilitzant la vaixela ceràmica recuperada en les excavacions de Mn. Serra i Vilaró o reproduccions (plats i bols, àmfores vinàries i d'ungüents, etc.).

El recorregut plantejat aprofitarà els espais de menor intensitat d'ocupació. Aquest circuit ens portaria a veure, en primer lloc, un dipòsit reutilitzat com a mausoleu i la diversitat tipològica de les estructures tumulars, per a finalitzar amb la visita de la «cripta dels Enginyers». En ella es recrearà una escena d'enterrament amb la utilització de llums, imatges, olors, salms, etc.

- *La vida dins d'un cementiri paleocristià.*

En aquest espai es planteja una recreació *ex novo* on es pugui observar convenientment l'estructura tumular seccionada mostrant tant la fossa com els diversos tipus de contenidor emprats en la necròpolis tarraconense. Una recreació que necessàriament s'ha de fer per a exemplificar els enterraments en caixa de fusta, els quals, per la naturalesa perible del material, no s'han conservat.

Proposem la recreació de distints tipus de túmuls seccionats en que es pugui veure el seu interior: una fossa a mig excavar (amb el pic i la pala a dins); una fossa excavada amb una caixa de fusta oberta mostrant el cadàver amortallat; una fossa amb una caixa de *tegulae* a doble vessant (deixant visible el terç inferior del cadàver); una fossa amb una caixa de lloses i una fossa amb un contenidor funerari format per àmfores.

Aquesta recreació es complementaria amb el que podríem anomenar «àrea de treball dels fossorers», és a dir, dels treballadors que excavaven i construïen les tombes.

- *Les excavacions dels anys 1920 i 1930. L'homenatge a Mn. Serra i Vilaró.*

L'estat de degradació que pateix aquesta àrea, motivada principalment per l'elevada humitat, fa que sigui inviable la restitució de l'aspecte que havia tingut immediatament després de les excavacions.

Es proposa cobrir les malmeses restes existents (en un estat de conservació irrecuperable) i recrear l'aspecte que va tenir aquesta àrea durant el procés d'excavació. A nivell d'ambientació es pot incorporar els estris usats pels excavadors (pics,

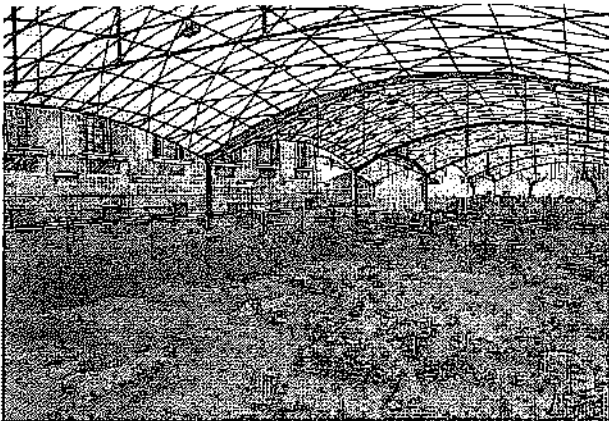
pales, xapos, cabassos d'espart, càntrirs de ceràmica negra de Verdú amb ansa de filferro, carretó de fusta...), moderns «fossores» en tasques d'exhumació de cadàvers. Possiblement, seria il·lustrativa la representació d'un moment de l'excavació: els treballadors vestits de la manera que ha quedat plasmada en les fotografies de Mn. Serra.

3.6 El jardí neoclàssic

Es restaurarà la font i l'escalinata de davant de l'edifici del Museu. Seguint la simetria, es plantaran dues fileres de xiprers (els xiprers existents s'han de substituir), en una clara referència al món de la mort.

3.7 El mòdul de sortida i la botiga

L'actual mòdul d'entrada es preveu com l'estructura de sortida, on estarà instal·lada la botiga i el lloc de recollida dels materials que s'hagin fet servir durant la visita.

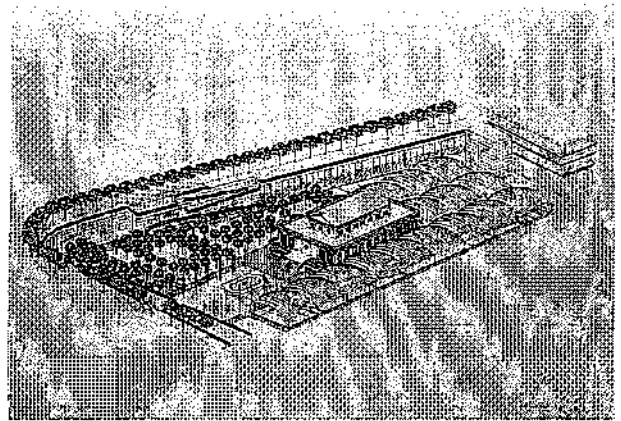
1. Zona de la Necròpolis conservada *in situ* amb les noves cobertes de policarbonat, instal·lades entre 1995 i 1996.

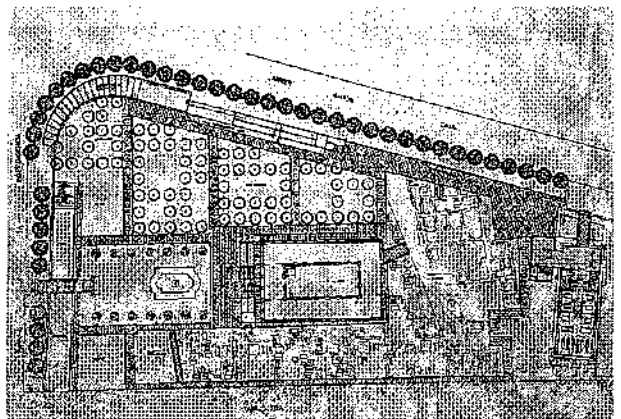
2. Vista parcial de l'exposició *El món de la mort*. Síntesi prefigurativa del Museu i Necròpolis Paleocristians de Tarragona, instal·lada en el nou mòdul d'accés al conjunt l'agost de 1996.

4. Equip pluridisciplinar

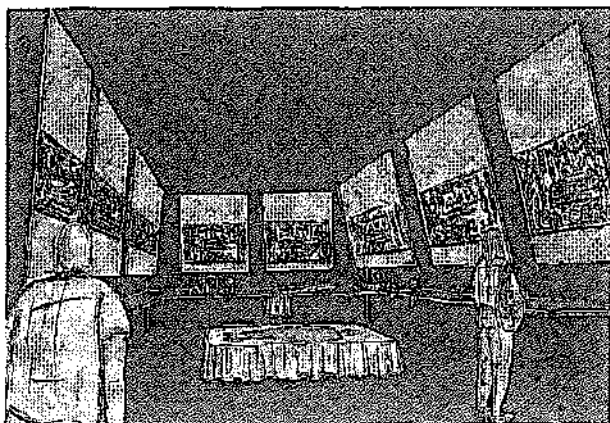
El fet que la presentació del projecte en aquestes Jornades hagi anat a càrrec d'una sola persona, respon, evidentment, a raons pràctiques. El projecte, com és fàcil d'imaginar, és fruit d'un treball d'equip, d'un equip pluridisciplinar. Hi han participat, a més de l'equip tècnic del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, l'arquitecte Josep Zazurca, el dissenyador Lluís Pau, l'empresa CODEX, Arqueologia i Patrimoni –que ja havien treballat en la primera fase del Projecte d'adequació de la Necròpolis Paleocristiana. En aquesta segona fase, s'han incorporat els arqueòlegs M. del Mar Llorens i Andreu Muñoz, que han treballat en la definició del guió, i l'empresa KONIC, Audiovisuals, responsable del desenvolupament dels aspectes d'imatge i so que contempla el projecte.

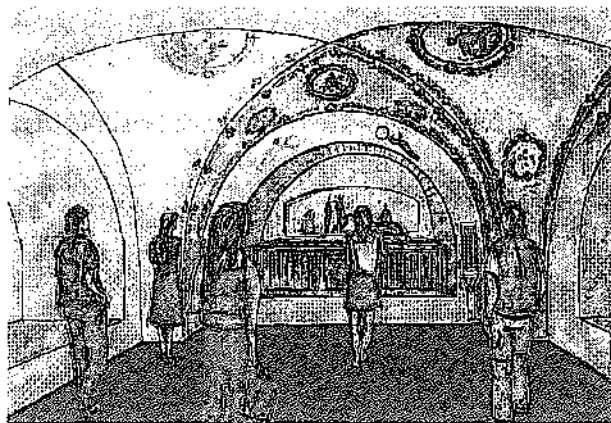
3. Perspectiva axonomètrica del projecte *El món de la mort* a Tàrraco. Necròpolis Paleocristiana de Tarragona.

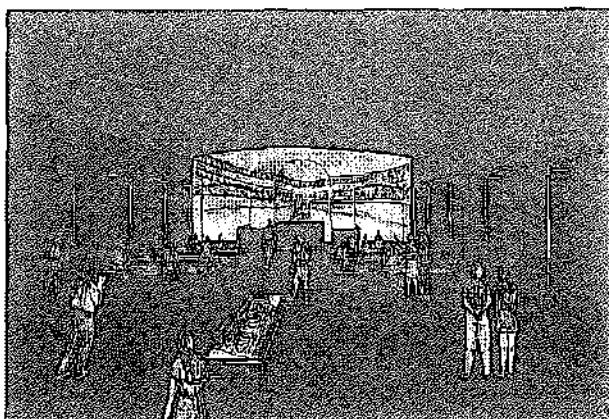
4. Planta general amb la situació dels diferents elements i intervencions del projecte.

5. Dibuix il·lustratiu de la proposta per a l'espai dedicat al ritual funerari desenvolupat al voltant del difunt, dins de l'apartat sobre *El funus*, una de les seccions dedicada a explicar *El món de la mort a l'època clàssica*.

7. Dibuix amb la intervenció proposada per a la cripta dels Enginyers, on es reproduiria una escena d'enterrament.

6. Imatge il·lustrativa de la proposta per a l'espai dedicat a explicar *Els primers cristians de Tàrraco: els màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi*, dins l'apartat on es presenta *El món de la mort en el cristianisme*.

BIBLIOGRAFIA

- Amo, M. D. del 1979, 1981, 1989, *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona* (3 vols.) Institut d'Estudis Ramon Berenguer IV, Tarragona.
- Carreté, J. M.; Llorens, M. del M.; Massó, J., i Sada, P. 1999, *El món de la mort a Tàrraco. Un proyecto integral de restauración, conservación y dinamización de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*, *Actas XXV Congreso Nacional de Arqueología* (València 1999), pàgs. 65-72.
- Revelar el passat. Homenatge a Joan Serra i Vilaró en el XXV aniversari de la seva mort 1994* (catàleg de l'exposició). Museu Nacional Arqueològic de Tarragona - Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, Tarragona.
- Serra Vilaró, J. 1928, *Excavaciones en la necrópolis rromano-cristiana de Tarragona*, *Memorias de la Junta Superior de Exbavaciones y Antigüedades*, núm. 93, Madrid.

- Serra Vilaró, J. 1929, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, núm. 104, Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1930, *Excavaciones en la necrópolis rromano-cristiana de Tarragona*, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, núm. 111, Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1935, *Excavaciones en la Necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, *Memorias de la Junta Superior del Tesoro Artístico*, núm. 133, Madrid.
- Tàrraco, objecte i imatge*, 1987 (catàleg de l'exposició), Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Barcelona.
- Tulla, J.; Beltrán, P.; Oliva, C. 1927, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, núm. 88, Madrid.